KANON KRAJOZNAWCZY POLSKI

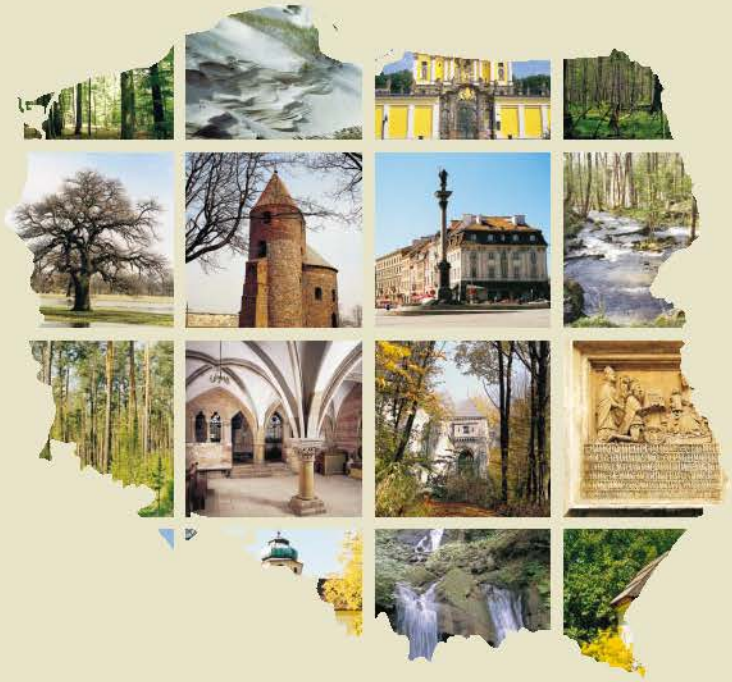

Pod redakcją
Włodzimierza
Łęckiego

Wydawnictwo PTTK „KRAJ"

O kanonie krajoznawczym i jego genezie

„Kanon Krajoznawczy Polski" jest książką dość specyficzną. Jest to swego rodzaju wykaz najciekawszych w skali kraju obiektów krajoznawczych położonych w poszczególnych regionach Polski. Dla uproszczenia, dla jednoznaczności terytorialnej, przyjęto podział Kraju na 16 województw, według aktualnie obowiązującej struktury administracyjnej. Nie w pełni odpowiada to podziałom na regiony historyczne czy kulturowe, z reguły preferowane w krajoznawstwie, ponieważ jednak ich granice w większości nie są określane jednoznacznie, przyjęto wspomniany podział administracyjny.

W lutym 1993 r., w czasie odbywającego się w Poznaniu XIII Walnego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego opublikowany został nowy Regulamin Odznaki Krajoznawczej wraz ze spisem obiektów nazywanym Kanonem Krajoznawczym Polski. W Kanonie ujęto najciekawsze, najbardziej charakterystyczne dla Kraju jak i poszczególnych regionów obiekty krajoznawcze.

Spis obiektów nazwany został „Kanonem", mimo może niezbyt wiernego odniesienia do znaczenia tego słowa. Mały Słownik Języka Polskiego podaje takie znaczenia słowa Kanon: „Norma ogólnie przyjęta, prawidło, zasada, reguła" oraz drugie „w liturgii rzymsko-katolickiej: główna część mszy". Spis obiektów od tego czasu stał się rzeczywiście Kanonem – normą zawierającą najważniejsze, najciekawsze czyli inaczej mówiąc – główne obiekty krajoznawcze kraju.

Tworzenie Kanonu trwało parę lat. Wstępny projekt regulaminu Odznaki Krajoznawczej Polski i związanego z nim spisu obiektów opracowany został w Komisji Krajoznawczej Zarządu Głównego w 1990 r. Stanowił on podstawę do dyskusji i konsultacji. Rozesłany został do działaczy krajoznawczych i komisji krajoznawczych oddziałów PTTK z prośbą o przesyłanie uwag i propozycji zmian. Dyskusja „na żywo" prowadzona była w czasie obrad krajoznawców na XXII Centralnym Zlocie Krajoznawców w Sierakowie oraz z Kierownikami Regionalnych Pracowni Krajoznawczych. Uwzględniając nadesłane uwagi i uzupełnienia, powołany przez Komisję Krajoznawczą ZG PTTK zespół w składzie: Włodzimierz Łęcki (Poznań), Jerzy Pawlik (Katowice), Barbara Twaróg (Kraków), Robert Respondowski (Gliwice) i Janusz Żmudziński (Warszawa) przygotował regulamin Odznaki i Kanon Krajoznawczy Polski do zatwierdzenia oraz do druku. Wydanie pierwsze regulaminu oraz spisu obiektów ukazało się w 1993 r., drugie, po wprowadzeniu niewielkich uzupełnień w 1997 r. oraz trzecie w 2000 r.

Dobór obiektów w ramach danego regionu jest w miarę obiektywny, jest swego rodzaju średnią wartości wyrażanych przez grono kompetentnych osób. W skali Kraju mogą występować jednak pewne różnice w zakwalifikowaniu do Kanonu równorzędnych obiektów. Tam gdzie zabytków jest więcej (np. na Dolnym Śląsku, Wielkopolsce, Małopolsce) nie ujęte zostały budowle, których odpowiedniki o podobnych walorach znalazły się w wykazie obiektów regionów mniej zasobnych w zabytki (np. Ziemi Lubuskiej czy Podlasia). Są to jednak przypadki sporadyczne. W miejscowościach gdzie znajduje się kilka zabytków o podobnej wartości podano jeden lub dwa (w zależności od ogólnej ich liczby) wychodząc z założenia, że turysta zwiedzający daną miejscowość odwiedzi również inne godne uwagi budowle czy też obiekty przyrodnicze w niej położone. Przy opisach obiektów zrezygnowano z podziału na grupy obiektów (zabytki, muzea, inne obiekty) przyjęte w regulaminie odznaki krajoznawczej. W ramach regionu opisy miejscowości i znajdujących się w nich obiektów uszeregowano w kolejności alfabetycznej.

W grupie zabytków, z kilkunastu tysięcy tego rodzaju obiektów w kraju, wybrano prawie 300 budowli wyróżniających się historią, formą architektoniczną, wartością artystyczną, oryginalnością lub prezentujących charakterystyczne dla danego regionu cechy

budownictwa. Podobnie postąpiono przy wyborze muzeów. Z kilkuset placówek wybrano muzea większe, posiadające bardziej wartościowe zbiory, charakterystyczne dla danej tematyki lub regionu. Znacznie szerszy tematycznie obszar obejmuje grupa „inne obiekty". Ujęto w niej najciekawsze, wyróżniające się walorami widokowymi, charakterystyczne dla regionu lub danej grupy, unikatowe obiekty: rezerwaty przyrody, pomniki przyrody, punkty widokowe, obiekty techniki, budowle współczesne, obiekty sportowe. Łącznie opisano ponad 600 obiektów krajoznawczych znajdujących się w 390 miejscowościach i w 23 parkach narodowych.

Rozwinięcie opisowe tak skonstruowanego Kanonu stanowi niniejsza książka. Nie jest ona suchym wykazem, lecz nie jest też przewodnikiem czy albumem. Jest ona swego rodzaju informatorem krajoznawczym zawierającym syntetyczne opisy, charakterystyki obiektów krajoznawczych zawartych w Kanonie. Ma ona przybliżyć czytelnikowi, krajoznawcy zdobywającemu odznakę krajoznawczą, poszczególne obiekty, ułatwić decyzję o kolejności zwiedzania miejsc i miejscowości w danym regionie.

Ma ona jednak przede wszystkim zachęcić Czytelnika do zwiedzania Ojczystego Kraju, poznawania jego przyrody, historii i oblicza współczesnego.

Autorami haseł dla poszczególnych regionów są znani krajoznawcy, autorzy przewodników, w większości członkowie Komisji Krajoznawczej Zarządu Głównego PTTK Kadencji 1997-2001.

Włodzimierz Łęcki

Słowo do wydania drugiego

Pierwsze wydanie „Kanonu" spotkało się z dużym zainteresowaniem i życzliwym przyjęciem. Wkrótce nakład został wyczerpany. W 2004 r. Komisja Krajoznawcza ZG PTTK i Wydawnictwo PTTK „Kraj" przystąpiły do wznowienia publikacji. Tekst został przejrzany i zaktualizowany. Uwzględniono liczne zasadne uwagi nadesłane przez czytelników. Wykreślono 9 obiektów, które z różnych względów straciły na atrakcyjności, na ich miejsce wprowadzając 29 innych, w tym nowopowstały park narodowy.

Wszystkie te zmiany są zgodne z nową edycją Regulaminu Odznaki Krajoznawczej Polski obowiązującą od 1 stycznia 2005 r.

W imieniu Komisji Krajoznawczej ZG PTTK i Wydawnictwa PTTK „Kraj" wyrażam nadzieję, że nowe wydanie „Kanonu" dobrze służyć będzie tym wszystkim, którzy pragną zwiedzać Kraj Ojczysty.

W. Ł.

województwo

dolnośląskie

Zamek Chojnik, *fot. M. Ucieszyński.*

WOJEWÓDZTWO DOLNOŚLĄSKIE

Powierzchnia 19.948 km^2, 3 mln mieszkańców.

Obszar ten wchodzi w skład dużych jednostek geograficznych, układających się dość równolegle w przebiegu pn. zach. – pd. wsch. w dorzeczu środkowej Odry. Od pn. jest to Obniżenie Głogowsko-Milickie wzdłuż pradoliny doliny Baryczy. Na podmokłym terenie powstały liczne stawy o łącznej powierzchni ponad 8 tys. ha, z czego 5,5 tys. ha stanowi rezerwat ornitologiczny „Stawy Milickie". Następny, wyraźnie wyodrębniający się w krajobrazie region to Wał Trzebnicki, będący wyniesioną do 200 m n.p.m. spiętrzoną moreną. W środkowej części przecina go zwężona tu dolina Odry. W zachodniej części Wał Trzebnicki jest silnie zalesiony, głównie borem sosnowym. Między Wałem Trzebnickim a Sudetami rozciąga się szeroki pas nizin. Po pd. stronie Odry są one bardzo żyzne, stąd niemal całkowity brak lasów, intensywne rolnictwo i gęsta sieć osadnicza. W zach. części rozległy polodowcowy stożek napływowy (sandr) porastają Bory Dolnośląskie. Na Przedgórzu Sudeckim występują twardzielcowe wzgórza (Strzegomskie, Strzelińskie) i góry „wyspowe" (Masyw Ślęży, 718 m n.p.m.). Na stosunkowo dobrych glebach rozwinęła się tam gęsta sieć osadnicza. Charakterystyczne są kamieniołomy, zwłaszcza granitu. Sudety mają głównie budowę tektoniczną, stąd dość strome stoki i zrównane wierzchowiny z obłymi wzniesieniami w formie kop. Przeciętne wysokości 700-800 m, a w Karkonoszach 1200-1400 m. Najwyższa Śnieżka ma 1603 m n.p.m. Wyróżniają się trzy duże kotliny: Jeleniogórska, Kamiennogórska i Kłodzka wraz z Rowem Górnej Nysy. W Sudetach występuje ponad 80 typów skał, głównie krystalicznych, stąd rozwój górnictwa i skalnictwa. Gęsta sieć osadnicza i drogowa. Rozległe obszary Sudetów pokryte są lasami.

W województwie lasy (w 80% iglaste) zajmują 28% powierzchni. Zróżnicowane i bogate środowisko przyrodnicze jest chronione w coraz większym stopniu m. in. przez 2 parki narodowe Karkonoski i Gór Stołowych, 12 parków krajobrazowych, 18 obszarów chronionego krajobrazu i 52 rezerwaty zajmujące 19% powierzchni województwa.

Obecny środkowy Śląsk zasiedlony został w VI-VII w. przez Słowian. W 847 Geograf Bawarski wymienił plemię Ślężan, których nazwę urobiono od *ślężnych*, czyli podmokłych terenów, jakie zamieszkiwali. Ziemie te weszły w skład państwa Mieszka I. W 1138 testament Bolesława Krzywoustego wydzielił dzielnicę śląską dla najstarszego syna – Władysława zwanego potem Wygnańcem. Zapoczątkował on silnie rozgałęzioną śląską linię Piastów (w XIV w. 17 księstw).

Od 1392 cały Dolny Śląsk należał do Korony Czeskiej, od 1526 do cesarstwa Habsburgów, po trzech wojnach śląskich (1740-63) – do Prus, od 1945 znów do państwa polskiego. Od roku1999 region znalazł się niemal w całości w województwie dolnośląskim. Województwo zawiera także historyczną Ziemię Kłodzką oraz wsch. fragmenty Łużyc Górnych i Dolnych.

10% polskich miast znajduje się w województwie dolnośląskim. O ich wartości stanowią średniowieczne układy urbanistyczne, zawierające bogactwo zróżnicowanych stylowo i użytkowo ratuszów, kamienic, kościołów, rezydencji. Niemal w każdym większym miasteczku dolnośląskim znajdują się muzea. Do szczególnie cennych zespołów zalicza się Wrocław, Legnicę, Świdnicę, Jawor, Lubań, Jelenią Górę i Kłodzko.

Niemal każda większa wieś posiada zabytkowy kościół, niekiedy z licznymi płytami nagrobnymi, dwór lub pałac. Pozostały liczne zamki lub ich ruiny, w dużej mierze piastowskiego pochodzenia. Cechą regionu jest bogactwo kamiennych krzyży pokutnych, pozostałość średniowiecznego prawa i unikatowe zróżnicowanie kościołów ewangelickich. W Sudetach zachowało się drewniane budownictwo ludowe, zaś na Pogórzu Izerskim – łużyckie o konstrukcji przysłupowej.

Gospodarka regionu jest dobrze rozwinięta, co wynika z przeszłości historycznej i inwestycji po 1945. Występują tu niemal wszystkie gałęzie produkcji, ulegające jednak przemianom. Nadal duże znaczenie ma przemysł wydobywczy i rolno-spożywczy oraz gęsta sieć komunikacyjna drogowa i kolejowa.

Użytki rolne zajmują w województwie 59% powierzchni, w tym 46% to grunty orne. Gospodarstwa indywidualne ze średnią powierzchnią 9,44 ha użytkują 73% gruntów. Coraz więcej jest gospodarstw agroturystycznych. Istotną rolę odgrywa wypoczynek i lecznictwo, korzystające z licznych źródeł wód mineralnych i specyficznego klimatu.

BOGATYNIA

Drewniane budownictwo łużyckie

Miasto w Kotlinie Żytawskiej, u zbiegu granic Polski, Czech i Niemiec (tzw. worek turoszowski). 20 tys. mieszkańców. Pierwsza wzmianka z 1262. Prawa miejskie w 1945.

Elektrownia „Turów" o mocy 2000 MW, zbudowana w latach 60. Kopalnia Węgla Brunatnego „Turów" o dwóch odkrywkach na powierzchni ponad 2200 ha, rozbudowana po 1950, przy szosie do Sieniawki punkty widokowe. Elektrownia dostępna (Oddział PTTK) po uprzednim zgłoszeniu grupy.

W licznych miejscach oryginalne domy faktorów z XVIII-XIX w. o konstrukcji drewnianej z łużyckimi przysłupami i naśladownictwem architektury kamiennej. W dawnej wsi Wigancice na pd. wsch. od centrum kilka gospodarstw z malowniczymi **chałupami łużyckimi** o konstrukcji zrębowo-przysłupowej z XVII-XVIII w.

BOLKÓW

Zamek

Miasto w powiecie jaworskim, na Pogórzu Bolkowskim, 25 km na wsch. od Jeleniej Góry. 5,4 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1276. Prawa miejskie przed 1241. Wielokrotnie pustoszony podczas wojny trzydziestoletniej (1618-48). W 1947-48 duży, tajny ośrodek szkolenia dywersantów żydowskich, przerzucanych do Palestyny. Pochodził stąd znany śląski kronikarz z XV w. Martin Kotbus.

Zachowane typowe dla miast sudeckich domy podcieniowe w rynku, pośrodku którego ratusz z XV-XVI w., obecnie klasycystyczny z 1827. W górnej części kościół z 1248-52, przebudowany w poł. XIX w. Wewnątrz wartościowe wyposażenie.

Na wzgórzu głęboko podciętym od zach. **zamek piastowski**, jedyny zbudowany na Śląsku według wzoru normańskiego. Z pocz. XIII w. pochodzi wyniosły stołb, który zastąpił pobliską, znacznie starszą warownię w Świnach. W 1 poł. XIV w. doszły pd.-wsch. skrzydło i umocnienia bramy z charakterystycznym wjazdem. Od

Zamek Bolków, *fot. B. Ranowicz.*

1540 renesansowa rozbudowa projektu Jakuba Parra i połączenie z murami miejskimi (w większości zachowane). W XVII w. dodano od wewnątrz loggię. W 1703 zamek zakupiony wraz z miastem przez krzeszowskich cystersów. Uderzenie pioruna w 1720 spowodowało pożar, po którym częściowo nieużytkowany. Po sekularyzacji w 1810 zaczął popadać w ruinę, a powołanie na początku XX w. muzeum zahamowało ten proces. Po 1990 miejsce turniejów rycerskich.

Zamek zbudowany na planie wrzecionowatym, lekko nieregularnym z uwagi na kształt wzgórza. Wejście na obszerne podzamcze, otoczone murami (dziedzińce: wielki i turniejowy), od strony rynku. Wąska gardziel prowadzi na dziedziniec zewnętrzny, nad którym dominuje renesansowy Dom Kobiet (muzeum: portrety Piastów i zbiory regionalne). Centralne miejsce zajmuje część gotycka ze stołbem (punkt widokowy) na rzucie kropli wody. W przyziemiu loch głodowy. Budynki mieszkalne zniszczone.

CZOCHA

Zamek

We wsi Sucha, na skalnym cyplu nad doliną Kwisy i zaporowym Jeziorem Leśniańskim – masywny zamek zbudowany po 1241, prawdopodobnie przez czeskiego króla Wacława III. W pierwszej wzmiance z 1329 występuje jako Caychow (Czajków). Stojąc na łużyckim brzegu, miał strzec Czech od strony Śląska, stąd zwany Cze-

skim (zamkiem), niem. Tschöchisch, późniejsze Tschocha, spolszczone po 1945 na niepoprawne Czocha. W 1319-46 we władaniu Henryka I Piastowicza z Jawora. Po 1372 utracił znaczenie. Od 1453 należał do Nosaciców spod Budziszyna (von Nostitz). Kacper wsławił się bezwzględnością w wyprawie przeciwko Polsce w 1474. Po wojnie trzydziestoletniej przebudowany w okazałą rezydencję, która spłonęła w 1793. Odbudowany w 1909-14 przez E. Guetschoffa z Drezna, starającego się o arystokratyczny tytuł. W 1948-51 ośrodek dla uciekinierów politycznych z Grecji, potem wojskowy dom wypoczynkowy, od końca lat 80. dostępny do zwiedzania. Malowniczość sylwetki przyciąga filmowców („Wyspa", „Gdzie jest generał?", „Kontusze i rapiery"„Dolina szczęścia" i „Wiedźmin").

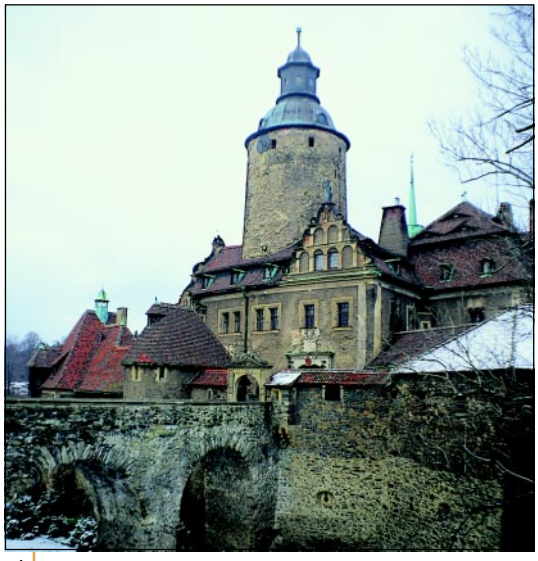

Zamek Czocha, *fot. B. Ranowicz.*

Zwarta, wysoka budowla na wąskim cyplu, wysuniętym ku pn. Przez obszerne przedzamcza: górne i dolne, potem przez wysoko zawieszony most, wchodzi się do zamku o typowo gotyckich formach. Nad całością góruje wysoki stołb z 2 poł. XIII w. (punkt widokowy). Z boku okazała basteja. Od pd. mały dziedziniec, nad którym zrekonstruowane ganki. Liczne malownicze zaułki. Budynek mieszkalny z XVI w. na miejscu dawnej wieży mieszkalnej. Wnętrza mocno zmienione, ciekawsza tylko sala rycerska z renesansowym kominkiem i długim drewnianym balkonem oraz boczna sala ze sklepieniem na masywnych kolumnach.

Godny polecenia widok warowni z przeciwległego, pn. brzegu Jeziora Leśniańskiego. Powstało ono w 1905; liczne ośrodki wypoczynkowe.

DUSZNIKI ZDRÓJ

Muzeum Papiernictwa

Uzdrowisko w obniżeniu między górami Stołowymi i Orlickimi (Sudety Środkowe), przy drodze Kłodzko–Praga. 5 tys. stałych mieszkańców.

Stara osada przy szlaku bursztynowym. Miasto istniało przed 1324. W 1823 był tu Feliks Mendelssohn-Bartholdy; wśród wielu Polaków Fryderyk Chopin w 1826. Obecnie ośrodek leczniczo-wypoczynkowo-usługowy i niewielki przemysłowy, węzeł szlaków turystycznych W dawnej wsi Zieleniec duży ośrodek narciarski. W Podgórzu ośrodek jeździecki.

Kościół św. Piotra i Pawła z 1708-30 z fragmentami starszego. W barokowym wyposażeniu jedna z nielicznych ambon w formie paszczy wieloryba, dzieło M. Koesslera z około 1730. Od zewnątrz m.in. nagrobki polskich kuracjuszy z 1 poł. XIX w. W pd.-wsch. narożu rynku dawny zajazd *Pod Czarnym Niedźwiedziem*, w którym nocował w 1668 Jan Kazimierz. W rozległym Parku Zdrojowym pijalnia wód i Dom Zdrojowy z 1802 i z tegoż czasu tzw. teatr, znany jako *Dworek Chopina*, który w nim koncertował.

Unikatowy młyn papierniczy z 1605, restaurowany w 1962-66. Od 1968 Muzeum Papiernictwa, częściowo uszkodzone przez wielką powódź w 1997. W przyziemiu pokazowa produkcja papieru czerpanego.

GÓRA ŚLĘŻA

Rezerwat archeologiczny

Na szczycie Ślęży (718 m n.p.m.), kulminacji Masywu Ślęży, 35 km na pd. zach. od Wrocławia, na terenie Ślężańskiego Parku Krajobrazowego, znajduje się **Rezerwat krajobrazowo-archeologiczny** (147 ha).

Pod koniec epoki brązu (800-650 p.n.e.) powstał tu ośrodek kultu Słońca, aktywny

jeszcze na pocz. 2 tys. n.e. (śląski Olimp). Zachowane wały i rzeźby, może celtyckie, m.in. niedźwiedzi i tzw. *Panny z rybą*. Drzewa liściaste przemieszane ze świerczyną, w runie gatunki typowo górskie.
Z gotyckiego zameczku tylko nikłe ślady, zatarte wskutek budowy kościółka w 1702. Powyżej wieża widokowa, poniżej schronisko im. R. Zmorskiego Oddziału Wrocławskiego PTTK (1907). Węzeł szlaków przecinających Masyw. Sąsiednia niższa Radunia, 573 m (rezerwat Góra Radunia o pow. 44,26 ha) ma podobny charakter.

GRODZIEC

Zamek

Wieś na Pogórzu Kaczawskim, 12 km na pn. wsch. od Złotoryi. Nad nią od zach. wzgórze bazaltowe (389 m) o tej samej nazwie. Węzeł szlaków turystycznych.
Pierwotnie gród Bobrzan, po włączeniu Śląska do Polski ośrodek kasztelański, wymieniony w 1155.

We wsi w bogatym, obecnie mocno zniszczonym barokowym parku z licznymi starymi i cennymi drzewami, pałac z 1718-27 projektu J. B. Peintnera, na rzucie podkowy, otwartej ku ogrodowi. Zachowane liczne barokowe i rokokowe dekoracje, w tym wielki fresk „Bogowie Olimpu" na plafonie sali balowej.

W 2 poł. XIII w. książę legnicki Bolesław II Rogatka rozpoczął budowę murowanego **zamku**, na wzór legnickiej warowni. W 1520-24 rozbudowa przez znanego mistrza łużyckiego Wendela Rosskopfa. Obszerna renesansowa rezydencja stała się miejscem bujnego życia dworsko-kulturalnego. W 1633-46 główna kwatera dowódcy wojsk cesarskich Albrechta von Wallensteina, po zdobyciu przez Szwedów silnie zniszczona. W 1906 kolejny właściciel Dirksen rozpoczął odbudowę wg projektu B. Ebhardta, co przyczyniło zamkowi wielu odwiedzających. Pożar po splądrowaniu przez żołnierzy radzieckich znów obrócił go w ruinę. Od lat 70. kilka prób odbudowy i zagospodarowania, m.in. w 1975-78 siedziba Teatru Laboratorium z Wrocławia.

Wejście z rozległego podzamcza przez most zwodzony i wieżę bramną, na której bardzo dobry punkt widokowy. Zamek na nieregularnym planie. Od wsch. fragmenty budynków gospodarczych, od pn. zach. wysoki budynek mieszkalny, w którym rzadko spotykane, charakterystyczne dla Rosskopfa (m.in. na Hradczanach w Pradze) sklepienie z wpisaną weń czteropromienną gwiazdą żebrową na cyrklowych łukach.

U podnóża zamkowego wzgórza kościół z 1684-88, sięgający początkami XIII w. We wnętrzu m.in. cenne witraże z połowy XVI w. ze Szwajcarii i herb Piastów legnicko-brzeskich z 1578.

HENRYKÓW

Zespół klasztorny

Wieś w gm. Ziębice, u podnóża Wzgórz Strzelińskich, przy ujściu Złotnika do Oławy, 15 km na pd. od Strzelina, przy linii kolejowej Wrocław–Kłodzko.

Pierwsza wzmianka w 1225. Nazwa od księcia Henryka I Brodatego, który przed 1200 przekazał wieś kanonikowi Miko-

Henryków, *fot. P. Pierściński.*

łajowi. Od 1227 filia lubiąskich Cystersów, później opactwo. Tutaj spisano „Księgę Henrykowską". Po sekularyzacji w 1810, posiadłość zakupiona przez Wilhelminę, żonę namiestnika Niderlandów, po której przejęła jej córka królewna Marianna Orańska. Od 1863 w posiadaniu książąt sasko-weimarskich, którzy przekształcili klasztor w rezydencję. Po 1945 PGR, szkoła rolnicza i in. instytucje, po 1990 seminarium duchowne, prowadzone przez Cystersów.

Jeden z najcenniejszych śląskich kompleksów zabytkowych obejmuje **kościół** p.w. Wniebowzięcia NMP i **klasztor** wraz

z ogrodem. Ten pierwszy z 1228, po zniszczeniu przez Mongołów w 1241 odbudowany we wczesnogotyckiej formie w 1260. Później nieco rozbudowana zach. fasada z 1713. Bogate barokowe wyposażenie wnętrza, szczególnie ołtarz główny i stalle, dzieło T. Weissfeldta. Liczne obrazy „śląskiego Rubensa" Michała Willmanna z początku XVIII w. Od wsch. trzy kaplice o bogatych dekoracjach rokokowych, w środkowej – cenne sarkofagi księcia ziębickiego Bolka II Piastowicza (zmarł w 1341) i jego żony Jutty. Od pn. wsch. kaplica św. Krzyża, składająca się z dwóch wnętrz (XIV-XV w.) o wystroju rokokowym.

Do kościoła przylega klasztor z wirydarzem, zbudowany w barokowej formie w 1681-1702 wg projektu M. Kirchbergera. Wyróżnia się na parterze Sala Henrykowska z freskami z początku XVIII w. na plafonie, przedstawiającymi całe założenie klasztorne i alegorie czterech pór roku.

Pośrodku dziedzińca rozbudowana, bogato rzeźbiona barokowa kolumna Trójcy Świętej z 1715. W zespole ponadto liczne zabytki: bramy, budynki gospodarcze, domy mieszkalne, spichlerz.

JAWOR

Ewangelicki Kościół Pokoju

Miasto powiatowe na Równinie Jaworskiej, nad Nysą Szaloną, 18 km na pd. od Legnicy. 24 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1008, prawa miejskie od 1242. W 1278-1346 stolica samodzielnego księstwa piastowskiego. W 1454 zamieszki wywołane pobytem Jana Kapistrana. Pochodzili stąd Mikołaj Magnus, rektor uniwersytetów w Pradze (1397) i Heidelbergu (1407), oraz Krzysztof Rudolph (zm. w 1545), jeden z pierwszych autorów podręczników algebry. Upadek miasta po wojnie trzydziestoletniej.

Pośrodku rynku, otoczonego podcieniowymi kamienicami – ratusz, obecnie w neobarokowej formie z 1897. Na wieży z XIV w. oryginalne rzeźby ówczesnych władców. Na zach. zamek piastowski typu nizinnego z poł. XIII w., wielokrotnie przebudowany. W 1687 dwukrotnie nocowała w nim Marysieńka Sobieska w drodze na kurację w Cieplicach i z powrotem. Później więzienie, obecnie wykorzystywany na różne cele. W pobliżu fragmenty murów miejskich. Na pn. od rynku kościół św. Marcina z 1 poł. XIV w., rozbudowany w XV-XVII w. Po pożarze w 1648 wnętrze głównie barokowe. Obrazy ze szkoły Willmanna. Po drugiej stronie muru duża osobliwość – Zamek Anioła, wydłużona, wysoka basteja z XV w., do 1620 wykorzystywana jako szkoła ewangelicka, od końca XVII w. nieużytkowana. Na pd. od rynku kościół pofranciszkański z końca XV w., po 1810 użytkowany gospodarczo, po 1945 przekształcony w Muzeum Regionalne. Trzynawowe wnętrze przykryte sklepieniem gwiaździstym o głębokich polach. Obok częściowo zniszczony klasztor z krużgankiem wokół wirydarza.

Jawor, Kościół Pokoju, *fot. B. Ranowicz.*

Wśród znacznego zespołu zabytków najcenniejszy jest **Kościół Pokoju** p.w. Św. Ducha przy pl. Wolności. Na mocy pokoju westfalskiego po wojnie trzydziestoletniej, katolicki cesarz Austrii zezwolił ewangelikom na wybudowanie trzech „kościołów pokoju" na Śląsku: w Głogowie, Świdnicy i Jaworze. Nie mogły one jednak przypominać tradycyjnego kościoła, musiały być zbudowane z nietrwałych materiałów i ulokowane w odległości strzału armatniego od murów miejskich. W Jaworze w 1654-55 powstała oryginalna konstrukcja szachulcowa na planie krzyża łacińskiego, projektu W. Säbischa. W 2001 wpisany na listę

światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Kościół niepozorny z zewnątrz, od środka bogato wyposażony. Dzięki czterem kondygnacjom balkonów mieści 6 tys. osób. Parapety ozdobione malowanymi dekoracjami, na łożach przedstawiającymi sceny biblijne. W ścianach zewnętrznych liczne płyty nagrobkowe.

JELENIA GÓRA

Kościół Św. Krzyża

Miasto pośrodku Kotliny Jeleniogórskiej, nad Bobrem, węzeł dróg i kolei. 87 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka w 1281, prawa miejskie przed 1288. Po zniszczeniach wojny trzydziestoletniej długi okres pomyślności. W 1975 ustanowione stolicą województwa, włączono doń Cieplice (lecznictwo od XIII w., w 1687 Marysieńka Sobieska, liczni polscy kuracjusze) i Sobieszów – do 1998.

Duży ośrodek o zróżnicowanych funkcjach, także akademickich (od 1969 Wydział Gospodarki Regionalnej i Turystyki Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, filie Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej, od 1998 Państwowa Wyższa Szkoła Techniczna – Kolegium Karkonoskie).

Centrum miasta zachowało średniowieczny układ. Pośrodku rynku o zrekonstruowanych pierzejach z podcieniowymi kamienicami ratusz z początku XVI w., obecnie klasycystyczny po odbudowie w latach 1744-47. Od wsch. kamienny, gotycki kościół św. Erazma i Pankracego z 2 poł. XIV w. z różnostylowym wyposażeniem. Wyróżnia się cenny barokowy ołtarz główny, dzieło T. Weissfeldta. Zachowane fragmenty murów obronnych to Baszta Zamkowa (XVI w.) od zach. i baszta Bramy Wojanowskiej (XIV-XV w.) od wsch., mieszcząca jedną z trzech na Śląsku tzw. kaplicę bramną (św. Anny). Przy ul. 1 Maja nieduży kościół (od 1952 cerkiew) o gotyckich formach, ale z 1737-38. Przy ul. Obrońców Pokoju dawna rafineria cukru trzcinowego (1777-1858), w której około 1800 wyprodukowano pierwszy na świecie cukier z buraków cukrowych (wyhodowanych na Śląsku). Muzeum Regionalne przy ul. Matejki, z wartościowymi zbiorami (m.in. odtworzona chata karkonoska, największa w Polsce kolekcja szkła z różnych epok) założone w 1889.

W bogatym zespole zabytków wyróżnia się **kościół p.w. św. Krzyża**, jeden z czterech zachowanych „Kościołów Łaski". Zbudowany w 1709-18 wg projektu M. Frantza na podobieństwo sztokholmskiego kościoła św. Katarzyny. Był wynikiem ustępstwa cesarza austriackiego wobec króla szwedzkiego Karola XII w układzie z Altranstädt (1706) – ewangelikom zezwolono na budowę 6 kościołów na Śląsku. Po 1945 przejęty przez parafię rzymsko-katolicką. Masywna budowla na planie krzyża greckiego z potężną kopułą i charakterystycznymi balkonami. W nawie głównej cenne freski A. F. Schefflera, na sklepieniu kopuły i naw bocznych J. F. Hoffmanna. Wyposażenie barokowe. Wokół kościoła okazałe barokowe kaplice grobowe.

W Cieplicach godny obejrzenia zespół pocysterski z 1586-87, później rozbudowany i odbudowany, z kościołem p.w. św. Jana Chrzciciela z 1712-14 o bogatym barokowym wyposażeniu, m.in. obrazy M. Willmanna. W centrum monumentalny pałac Schaffgotschów z 1784-88, obecnie filia Politechniki Wrocławskiej Od wsch. barokowy kościół ewangelicki z 1774-79 o charakterystycznej biało-złotej dekoracji wnętrza. Od pd. rozległy, stary park typu angielskiego, przechodzący w Park Norweski, w którym stylowy budynek Muzeum Przyrodniczego (ptaki, motyle, broń myśliwska).

KARPACZ

Kościół Wang

Miasto w Karkonoszach u podnóża Śnieżki. Ważny ośrodek wypoczynkowo-turystyczno-narciarski. 5 tys. stałych mieszkańców.

Pierwsza wzmianka w 1559, prawa miejskie w 1960. W XVIII-XIX w. europejską renomą cieszyli się tutejsi laboranci – zbieracze ziół i producenci wyrobów z nich.

W dolnej części miasta (właściwy Karpacz) dwa kościoły rzymskokatolickie z początku XX w., dawna karczma sądowa (DW Ba-

chus) z 1836, a za nią Muzeum Sportu i Turystyki Regionu Karkonoskiego w starej zrębowo-przysłupowej chacie. Obok małe alpinarium. W środkowej części Karpacza Muzeum Lalek, kolekcja ofiarowana przez Henryka Tomaszewskiego, twórcę Pantomimy Wrocławskiej.

Karpacz, świątynia Wang, *fot. B. Ranowicz.*

W Karpaczu Górnym unikatowy, jeden z 24 zachowanych na świecie, **drewniany kościółek p.w. Naszego Zbawiciela**, zw. **świątynią Wang**, z końca XII lub początku XIII w. w stylu norweskim (wikińskim). Pierwotnie stał nad jez. Wang w środkowej Norwegii. Został zakupiony przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV i na prośbę hrabiny Fryderyki von Reden z Bukowca ustawiony w 1842-44 w Karkonoszach. Częściowo wymieniono elementy i dodano granitową wieżę dla ochrony przed wiatrem. We wnętrzu oryginalne kolumny i portale, na północnym runiczny napis. Duży krucyfiks, wyrzeźbiony w jednym kawałku dębiny przez Jakuba z Janowic w 1846. W sąsiedztwie nastrojowy cmentarzyk, skąd ładna panorama Kotliny Jeleniogórskiej, tablica ku czci hrabiny von Reden oraz dom parafialny. Parafia ewangelicka przy kościele Wang istnieje bez przerwy od 1844, prowadzi działalność ekumeniczną.

Obok wejście do Karkonoskiego Parku Narodowego. Wzgórze, na którym stoi kościół jest moreną końcową lodowca, który pod koniec plejstocenu spływał z Karkonoszy.

KLETNO

Jaskinia Niedźwiedzia

Wieś w powiecie kłodzkim, w dolinie Klęśnicy w Masywie Śnieżnika, 10 km na pd. od Lądka-Zdroju, przy żółtym szlaku na Śnieżnik (1426 m). Powstała zapewne na przełomie XIV i XV w., pierwsza wzmianka z 1483. W 1948-58 tajna eksploatacja uranu pod radzieckim nadzorem.

W 1966 odkryto **Jaskinię Niedźwiedzią**. Ma ona trzy poziomy, ponad 2500 m długości, połączenie ze stroną morawską. Dzięki bogactwu i zróżnicowaniu nacieków jedna z najcenniejszych w Europie. Nazwa od znalezionych w niej kilkudziesięciu tys. kości niedźwiedzia jaskiniowego. Od 1977 rezerwat przyrody nieożywionej. W 1983 udostępniona do zwiedzania (wyłącznie w grupach).

KLICZKÓW

Pałac

Wieś na prawym brzegu Kwisy na Równinie Nadbobrzańskiej, 13 km na pn. zach. od Bolesławca. Pochodząca ze średniowiecza, posiada kamienny kościół z 2 poł. XVI w. o ciekawym wyposażeniu.

Pałac należał do najatrakcyjniejszych na Śląsku do 1945. Powstał z renesansowej przebudowy w 2 poł. XVI w. zamku wzniesionego w 1291-97 przez księcia świdnickiego Bolka I Surowego. Częste zmiany posiadaczy, m.in. Rechenbergowie 1391-1631. W 1628 stacjonował tu książę Albrecht von Wallenstein. Ostateczny kształt okazałej rezydencji z lat 1829-82. Po 1948 zdewastowany, w 2001 zakończono odbudowę na piękne centrum konferencyjno-hotelowe. Rozbudowane założenie posiada dwa dziedzińce i renesansowe portale, m.in. portal w typie brzeskim.

Wokół park o pow. 50 ha ze wspaniałym starodrzewem. W nim mauzoleum właścicieli i kamienny nagrobek koński, pozostałość cmentarza koni wyścigowych i psów.

KŁODZKO

Twierdza

Miasto powiatowe, nad Nysą Kłodzką w Kotlinie Kłodzkiej. 28 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 981, osadnictwo jednak znacznie starsze. Prawa miejskie około 1223. W X-XII w. obiekt walk polsko-czeskich; od 1137 do poł. XVIII w. w Koronie Czeskiej. Od 1459 stolicą hrabstwa, dzięki królowi Jerzemu z Podiebradów. W 1997 dolne osiedla bardzo mocno zniszczone przez powódź. Urodzili się tu: Dietrich von der Glezze (zm. około 1290) pierwszy znany poeta Ziemi Kłodzkiej; Arnošt z Pardubic (1297-1364) współtwórca uniwersytetu praskiego i pierwszy arcybiskup Czech; Renée Sintenis (1888-1965) impresjonistyczny malarz i grafik.

Pośrodku rynku ratusz z XVI w., gruntownie przebudowany na neorenesansowy w 1886. W pobliżu liczne barokowe i klasycystyczne kamienice.

Na pd. monumentalny kościół p.w. Wniebowzięcia NMP, jeden z najcenniejszych w Sudetach. Zbudowany jako dwuwieżowa bazylika z fundacji abpa Arnošta w 1344, ukończony około 1550 i zbarokizowany na początku XVIII w. wg projektu K. Tauscha. Bogate wyposażenie: ołtarz główny (K. Tausch), konfesjonały i ambona (M. Klar), sarkofag Arnošta, gotyckie rzeźby. Od zewnątrz, nieco poniżej absydy, koniec Trasy Tysiąclecia. Od zach. przylega barokowe dawne kolegium jezuickie, a naprzeciw niego barokowy kompleks dawnego konwiktu, obecnie Muzeum Ziemi Kłodzkiej z bogatymi zbiorami regionalnymi.

Most gotycki z 1281-1390 z barokowymi figurami wiedzie na Wyspę Piaskową, gdzie klasztor Franciszkanów z 1678-1732, w refektarzu którego freski F. A. Schefflera. W sąsiednim kościele p.w. MB Różańcowej z 1542-1628 dość skromne wyposażenie, przeważnie z XIX w.

Na wsch. od twierdzy klasztor pobernardyński (obecnie sióstr Franciszkanek) z 1643-65, później przebudowany, z kościołem św. Jerzego i Wojciecha z 2 poł. XVII w. (na miejscu siedziby Joannitów). Gotyckie reminiscencje w prezbiterium, skromne barokowe wyposażenie.

Twierdza znajduje się na urwistym wzgórzu nad rynkiem. Pierwotnie był tam przedhistoryczny gród, następnie gotycki zamek, rozbudowany o część dolną i średnią w 1555-60, przebudowany w 1680-1702 przez Habsburgów. Po zajęciu przez Prusy, po 1770 G. K. Walrave, na rozkaz Fryderyka II, stworzył potężną fortyfikację z ośmioma podziemnymi poziomami. Po 1877 było tu ciężkie więzienie (m.in. E. Dembowski, W. Kętrzyński, oficerowie polscy III powstania śląskiego). W czasie II wojny światowej niewielkie zakłady zbrojeniowe, zatrudniające m.in. polskich więźniów i robotników przymusowych. Obecnie w większości twierdza dostępna do zwiedzania. W jednym z budynków ekspozycja szkła z Ziemi Kłodzkiej.

Wejście od strony rynku (można też przejść podziemną Trasą Tysiąclecia), dalej przez kolejne bastiony coraz wyżej. Donżon niedostępny, nieco poniżej punkty widokowe na miasto i góry otaczające Kotlinę Kłodzką. Powrót przez lapidarium, eksponujące kamienne fragmenty dekoracji, epitafia i płyty nagrobne z różnych miejscowości Ziemi Kłodzkiej i jej stolicy. Podziemia zwiedzane wyłącznie z przewodnikiem. Dolne kondygnacje zatopione przez hitlerowców.

KRZESZÓW

Zespół klasztorny

Wieś nad Zadrną w Kotlinie Kamiennogórskiej, 6 km na pd. wsch. od Kamiennej Góry, przy drodze do Mieroszowa. Węzeł szlaków turystycznych.

W 1242 księżna Anna, wdowa po Henryku II Pobożnym, darowała grunty w Krzesza borze (stąd urobiono nazwę miejscowości), pod klasztor czeskim Benedyktynom. Ich siedziba znajdowała się w obecnym Krzeszówku. W 1289 zrzekli się darowizny na rzecz księcia świdnickiego Bolka I Surowego, który w 1292 osadził tu Cystersów z Henrykowa. Od tego czasu szybki rozwój własności klasztornej, zakłócony zamieszkami husyckimi (1426) i wojną trzydziestoletnią (1618-48). Po jej zakończeniu rozkwit ekonomiczny zgromadzenia i jeden z przodujących na Śląsku ośrodków kultury. W XVIII w. rozległe inwestycje budowlane, zahamowane wojnami śląskimi. Po sekularyzacji w 1810 obiekty zaniedbano. W 1919 przybyli Benedyktyni z Pragi, wysiedleni podczas II wojny światowej. W 1940 obóz dla niemieckich przesiedleń-

Krzeszów, fot. P. Pierściński.

ców, 1941-42 żydowski; składnica wywożonych przez Niemców dzieł sztuki. W 1946 przybyły polskie Benedyktynki ze Lwowa. Od 1970 tutejszą parafię obsługiwali do 2005 r. Cystersi z Wąchocka. Po zespole oprowadzają zakonnice. Od 1960 sukcesywne prace konserwatorskie. Po 1990 pewne ożywienie inwestycyjne we wsi o nastawieniu turystycznym.

W centrum miejscowości jeden z najcenniejszych w Europie Środkowej **zespół klasztorny**, zbudowany wg koncepcji opata Innocentego Fritscha w odpowiedzi na wznoszone w sąsiedztwie (Kamienna Góra, Jelenia Góra) ewangelickie kościoły Łaski.

Kościół opacki p.w. Wniebowzięcia NMP z 1728-31 ma masywną, barokową bryłę, o dwóch wysokich wieżach widocznych z daleka. Wyposażanie trwało do końca XVIII w. Bogata rzeźbiarsko fasada w typie „ołtarzowym", rozległe wnętrze z bardzo licznymi rzeźbami (głównie A. Dorazil, J. Smišek i I. König), w tym ambona i stalle. W licznych ołtarzach malowidła m.in. M. Willmanna i F. A. Schefflera. Bogate freski to dzieło J. W. Neunhertza, wnuka M. Willmanna. W pn. ramieniu transeptu kaplica Loretańska (wstęp po uzgodnieniu w klasztorze). W monumentalnym ołtarzu głównym (projektował F. M. Brokof, wykonał A. Dorazil z uczniami) duży obraz P. Brandla.

Za absydą **Mauzoleum Piastów Świdnickich** (wejście z zewnątrz), w którym w 1736 złożono szczątki członków dynastii. Wnętrze w formie dwóch schodzących się cylindrów, bogato zdobione, w tym freski Neunhertza, przedstawiające przodków pochowanych książąt. W niszach cenne gotycko-barokowe sarkofagi: w pn. Bolka I Surowego, obok przy ścianie barokowy posąg Agnieszki, żony jego wnuka Bolka II; w pd. Bolka II Prawego, a przy ścianie posąg jego babki Beatrycze. Między nimi alegoria wygaśnięcia rodu oraz urny z prochami Piastów. Przy przeciwległej ścianie zejście do krypty i kaplicy św. Marii Magdaleny, w której kaplica Grobu Świętego jako ostatnia (XXXII) w Kalwarii Krzeszowskiej.

Barokowy i gotycki łącznik z kapitularzem o sklepieniu palmowym wiedzie z kościoła do bardzo okazałego klasztoru z 1782 o charakterze pałacowym. W nim m.in. stylowa, późnobarokowa sala biblioteczna. Wnętrza niedostępne do zwiedzania.

Po pn. stronie dziedzińca **kościół pomocniczy św. Józefa** z 1690-96, po katastrofie budowlanej bezwieżowy. W jednonawowym, jasnym wnętrzu o włoskim nastroju i bogatych stiukach dominuje dekoracja malarska – jedyne freski M. Willmanna, przy udziale jego syna Michała i pasierba K. Liszki. Na ścianach bocznych cykle: na zach. Siedem radości św. Józefa, wsch. Siedem smutków św. Józefa, na sklepieniu Przodkowie Świętej Rodziny.

Obok wznosi się barokowy Dom Gościnny z 1734 projektu M. Frantza, po 1946 opuszczony, w 2003 zakończono odbudowę z przeznaczeniem dla kurii biskupiej.

Przy parkingu przed klasztornym murem początek Kalwarii, jednej z najcenniejszych w Europie, zbudowanej w 1703-17, wyjątkowo na terenie płaskim. Łukiem, przez stacje o charakterze barokowych budowli z częściowo zachowanym wyposażeniem, dochodzi się do tzw. Betlejem. Tu kościółek z 1676, po 1738 nieco zmieniony, służący do XIX w. jako pustelnia. Obok modrzewiowy pawilon na wodzie, zbudowany około 1675 przez opata Bernarda Rosę dla letniego wypoczynku i kąpieli leczniczych.

Stąd na zach., wkrótce znów okazałe budynki poszczególnych stacji, m.in. *Dom Annasza, Ratusz, Pałac Heroda*. Droga z malowniczymi widokami przez wieś, ostatnie stacje znów na terenie klasztornym.

KRZYŻOWA

Międzynarodowy Ośrodek Spotkań Młodzieży

Wieś na pograniczu Równiny Świdnickiej i Gór Sowich, 10 km na pd. wsch. od Świdnicy, nieco poniżej drogi do Dzierżoniowa.

Wieś pierwszy raz wymieniona w 1250. W centrum nieduży gotycki kościół z XIV w.; odbudowany po pożarze w 1846. Wyróżnia się późnogotyckie, kamienne sakramentarium.

Rozległy kompleks dworski z barokowo-rokokowym, typowo śląskim pałacykiem. Po 1945 zrujnowany. Początek odbudowy przed tzw. mszą pojednania 12 XI 1989 z udziałem kanclerza Helmuta Kohla i premiera Tadeusza Mazowieckiego.

Od 1867 własność pruskiego gen. Helmuta hrabiego von Moltke. Helmut James von Moltke organizował tu tajne spotkania niemieckich liberałów (Krąg Krzyżowej), rozpatrujących inne niż nazistowskie możliwości rozwoju Niemiec. W 1944 został aresztowany i stracony 23 I 1945 w Berlinie.

Wokół rozległego dziedzińca przebudowane i nowe obiekty powołanego tu przez polski i niemiecki rządy **Międzynarodowego Ośrodka Spotkań Młodzieży**, zarządzanego przez Fundacji na Rzecz Porozumienia Europejskiego. W pałacyku m.in. wystawa dotycząca walki z hitlerowskim i stalinowskim terrorem.

Poza terenem dworskim mniejszy budynek, w którym odbywały się wspomniane tajne spotkania. W lasku około 1 km na pn. zach. mauzoleum rodzinne, a 100 m dalej na wzgórzu ruiny mauzoleum gen. H. von Moltke.

KSIĄŻ

Zespół zamkowo-parkowy

Rozległy kompleks na pn. peryferiach Wałbrzycha, przy trasie do Świdnicy, położony na skalnym cyplu otoczonym z trzech stron głębokim przełomem Pełcznicy.

Na pn. skarpie doliny Pełcznicy istniał gród związany z Państwem Wielkomorawskim. Książęta śląscy zbudowali tu niewielki zamek, który już w XIII w. uległ zniszczeniu. W 1794-97 wzniesiono romantyczną ruinę, zwaną Starym Książem.

Po drugiej stronie doliny Bolko I świdnicki zbudował w 1292 kamienny zamek z wyniosłym stołbem. Wielokrotnie przebudowywany, nabrał charakteru wspaniałej magnackiej rezydencji. Kubatura 146 tys. m^3 stawia go na trzecim miejscu w Polsce po Malborku i Wawelu. Od 1509 we władaniu Hochbergów. Już na początku XIX w. popularny cel turystyczny, także wielu Polaków jadących do pobliskiego Szczawna Zdroju. Tu mieszkała w okresie międzywojennym księżna Daisy, z pochodzenia Angielka, autorka głośnej książki „Taniec na wulkanie", krytycznej wobec ówczesnego społeczeństwa niemieckiego. W okresie II wojny światowej zamek zajęty przez hitlerowców, być może na wojenną kwaterę Hitlera, co doprowadziło do dewastacji wnętrz, lub na podziemną fabrykę o niewiadomym przeznaczeniu, w związku z gigantycznymi podziemiami kutymi w Górach Sowich. Zamek splądrowany przez żołnierzy radzieckich, po 1956 częściowo udostępniany do zwiedzania, po 1970 różne próby zagospodarowania. Obecnie własność komunalna Wałbrzycha z hotelem, salonem sprzedaży porcelany, stacja sejsmologiczna, miejsce wystaw i imprez kulturalnych.

Książ, fot. B. Ranowicz.

Z parkingów lub przystanku autobusów miejskich tuż przed budynkiem bramnym z 1718, przejście na wjazd między

bocznymi oficynami. Na wprost rozległa sylweta **zamku Książ** z korpusem barokowym z 1722-24 projektu F. Hammerschmidta. Centralną jego część stanowi *Sala Maksymiliana* z freskami F. A. Schefflera i dekoracją marmurową I. Provisore. Po bokach częściowo odtworzone salony oraz ciągi sal środkowej kondygnacji. Centralną część obiektu zajmuje gotycka część wraz ze stołbem (punkt widokowy) i małym dziedzińcem wewnętrznym, na którym widać wykorzystanie konfiguracji skalistego terenu. Część pd.-zach. niedostępna do zwiedzania z powodu prac restauracyjnych. W dolnej kondygnacji restauracja i kawiarnia. Wokół szerokie tarasy z ogrodami różnego typu (XIX-XX w.) i widokami na dolinę Pełcznicy.

W parku krajobrazowym o powierzchni 270 ha neobarokowa kaplica grobowa Hochbergów. W pobliżu Sudeckie Stado Ogierów, gdzie częste aukcje koni i zawody jeździeckie. Nieco w stronę centrum miasta dawna książęca, duża palmiarnia lubiechowska z 1911-14; główny budynek wyłożony od wewnątrz lawą z sycylijskiej Etny.

KUDOWA ZDRÓJ

Kaplica Czaszek

Uzdrowisko i ośrodek wypoczynkowo-turystyczny u podnóża Gór Stołowych, przy przejściu granicznym na drodze Kłodzko – Praga. 10 tys. stałych mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1477. Rozwój od końca XVIII w. dzięki wodom mineralnym. Prawa miejskie od 1963. Przy ul. Słonecznej siedziba dyrekcji PN Gór Stołowych z niewielką ekspozycją i Muzeum Żaby.

Za Parkiem Zdrojowym z budownictwem uzdrowiskowym z końca XVIII w. i ciekawymi gatunkami drzew, dawna wieś Czermna, w której kościół św. Bartłomieja z 1384, przebudowany w XVI w. i zbarokizowany w 1783. Obok wieża z 1603, przebudowana w 1700; przy niej jedna z trzech w Europie **kaplica Czaszek** z 1776. W kaplicy i w piwnicy proboszcz Wacław Tomaszek wyłożył zebrane w okolicy szczątki ofiar wojen śląskich i epidemii.

Na pn. dawna wieś Pstrążna, wzmiankowana w 1470. W dolnej części (ul. Kościuszki 101) ruchoma szopka zbudowana w 1 poł. XX w. przez Fr. Stiepana. Dalej jeden z dwóch w województwie kościół ewangelicko-reformowany, z 1846-48 na miejscu starszego. W górnej części osady założony w 1991 skansen, Muzeum Etnograficzne i Budownictwa Ludowego, oddział Muzeum Okręgowego w Wałbrzychu.

LEGNICA

Zamek, Dom Opatów Lubiąskich

Miasto na Równinie Legnickiej, nad Kaczawą. 106 tys. mieszkańców.

Już w IX w. p.n.e. była tu duża osada z odlewnictwem miedzi. Legnica wymieniona pierwszy raz w 1149, prawa miejskie ok. 1250. Od 1248 stolica samodzielnego księstwa, w którym najdłużej (wraz z Brzegiem) utrzymywał się ród Piastów (ostatni, Jerzy Wilhelm zmarł w 1675). Z Legnicą związany był Witelo (ok. 1230–1280), wybitny polski fizyk i przyrodoznawca, autor pierwszego na świecie traktatu o optyce „Perspectiva". Poważnie zniszczona w 1945, Legnica była na krótko siedzibą władz województwa dolnośląskiego, a do 1990 główną kwaterą dowództwa Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej, zajmującej dużą część miasta. W 1958 uruchomiono Hutę Miedzi „Legnica", dając początek Legnicko-Głogowskiemu Okręgowi Miedziowemu i inicjując poważną destrukcję środowiska przyrodniczego. 1975-98 stolica województwa.

Dynamiczny, wielofunkcyjny ośrodek, np. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, filia Uniwersytetu Wrocławskiego, prywatna Wyższa Szkoła Zarządzania.

Na pn. od centrum rozległy **kompleks zamkowy** na miejscu grodu z X w. W 1 poł. XIII w. Henryk I Brodaty wybudował zamek z kaplicą i narożnymi wieżami. Całość rozbudowano w kolejnych wiekach na planie dość regularnego prostokąta. Po pożarze odbudowa neogotycka w 1840-79, ostatnie dodatki z 1903. Zamek spłonął w 1945, odbudowany na cele kulturalno-edukacyjne. Wejście przez bramę z renesansowym, bardzo ozdobnym portalem, na duży dziedziniec. W części zach. współczesny pawilon, ochraniający odkryte w 1964

znaczne, unikatowe w Polsce fragmenty romańskiej kaplicy z początku XIII w., zburzonej w 1621. W wewnętrznych ścianach pd. skrzydła, głównej części pałacowej, wyraziste fragmenty palatium Henryka I. Wysokie wieże: św. Piotra (szczególnie widoczna) i św. Jadwigi (narożnik pd.-zach.) w przyziemiu romańskie, wyżej gotyckie, zaś Wieża Zegarowa (przy zach. murze kurtynowym) z XVII w.

W centrum liczne zabytki. Pośrodku rynku kompleks różnostylowych kamieniczek i tzw. stary ratusz (barok z 1737-41). Na wsch. dawne kolegium jezuickie z 1700-06, obecnie klasztor franciszkański. Przy nim kościół św. Jana z 1714-30, odbudowany w 1804. Ze starszej budowli zachowano gotyckie prezbiterium, przekształcone w 1677-78 w oryginalne barokowe mauzoleum ostatnich Piastów legnickich, o teatralnej aranżacji (projekt C. Rossi). Naprzeciw Dom Opatów Lubiąskich z 1728, odbudowany w 1963-68 na Muzeum Miedzi. W sąsiedztwie dawna Akademia Rycerska z 1726-35, założona w 1646. Wśród uczniów liczni Polacy, m.in. Andrzej Zamoyski (1717-92), późniejszy kanclerz wielki koronny. Obecnie gmach w postępującej odbudowie.

Na pd. wsch. od rynku katedra rzymskokatolickiej diecezji legnickiej. Jest to gotycki kościół św. Piotra i Pawła z ok. 1330-50, później rozbudowany, restaurowany w duchu neogotyckim w 1892-94 z dodaniu pd. wieży. Różnostylowe, wartościowe wyposażenie, np. romańska brązowa chrzcielnica z pocz. XIII w. W kaplicy obok kruchty sarkofagi księcia Wacława I (zm. w 1364) i jego żony Anny.

Na pn. wsch., w stronę dworca, monumentalny gotycki kościół NMP z 1362-86, przebudowany w XV i XIX w. Od 1524 ewangelicki. Wyposażenie skromne. Dwa figuralne nagrobki z XVI w. były szkicowane przez Stanisława Wyspiańskiego w 1890.

LEGNICKIE POLE

Zespół klasztorny

Wieś gminna na Równinie Legnickiej, 10 km na pd. wsch. od Legnicy, przy autostradzie A-4.

W 9 IV 1241 miała tu miejsce bitwa wojsk śląskich pod wodzą księcia Henryka II Pobożnego z Mongołami, którzy zwyciężyli, ale mocno osłabieni wycofali się na wsch. Na miejscu śmierci księcia jego matka (św. Jadwiga) zbudowała kaplicę, zastąpioną na przełomie XIV-XV w. murowanym kościółkiem (obecnie Muzeum Bitwy Legnickiej). Z czasem powstała tu wieś. Księżne Jadwiga i Anna (wdowa po Henryku II) osadziły Benedyktynów z Opatovic k. Hradca Kralovej. W okresie Reformacji zgromadzenie rozpadło się i w 1535 książę Fryderyk II

Legnickie Pole, *fot. B. Ranowicz.*

przekazał dobra w ręce prywatne. W 1703 powrót zakonników, którzy w 1723-31 zbudowali rozległy barokowy klasztor projektu K. I. Dientzenhofera. W 1810 sekularyzacja, a w 1813 dobra wraz z tytułem księcia Wahlstatt (niemiecka nazwa wsi) podarowano feldmarszałkowi G. L. von Blücherowi w dowód wdzięczności za pokonanie Francuzów nad Kaczawą. Po 1830 szkoła kadetów – wśród wychowanków Paul Hindenburg. Po 1945 klasztor użytkowany jako zakład dla psychicznie chorych.

W osi fasady klasztoru dwuwieżowy **kościół p.w. św. Jadwigi** na rzucie dwóch

Lubiąż, zespół klasztorny, fot. P. Pierściński.

skrzyżowanych elips. Wnętrze o bogatym barokowym wystroju, jedno z najcenniejszych w Europie Środkowej. Na sklepieniu freski K. D. Assama, m.in. *Opłakiwanie Henryka Pobożnego na Legnickim Polu* i sceny z dziejów zakonu.

LUBIĄŻ

Zespół klasztorny

Wieś w Dolinie Odry, 21 km na pn. wsch. od Legnicy.

Osadnictwo od neolitu. Pierwsza wzmianka z 1175. Prawa miejskie 1249-1849. W 1150 osadzono tu Benedyktynów, których już ok. 1163 książę wrocławski Bolesław I Wysoki zastąpił Cystersami. Po wojnie trzydziestoletniej ekonomiczny i kulturalny rozkwit klasztoru, czołowego na Śląsku. Po sekularyzacji w 1810, w budynku klasztornym od 1823 zakład psychiatryczny. Pod koniec II wojny światowej Niemcy mieli tu urządzić w podziemiach tajemniczą fabrykę. Po zespół 1945 zdewastowany i opuszczony, częściowo później przekazany na składnicę muzealną i księgarską. Od 1968 prace konserwatorskie w niektórych ważniejszych pomieszczeniach.

Kompleks o fasadzie długości 228 m i 118 m szerokości, wzorowany na planie jerozolimskiej świątyni, należy do największych i najcenniejszych w Europie Środkowej.

Na miejscu starszych budowli, w 1681-99 powstał pałac opacki (przeb. w 1733-40), a w 1695-1715 – klasztor. Między nimi, za barokową fasadą, gotycki kościół z ok. 1307-40.

Kościół to trzynawowa bazylika. Jej bogate wyposażenie, w tym duże i cenne obrazy M. Willmanna, zdewastowano i rozgrabiono w 1945 (był tu radziecki lazaret). Zachowały się jedynie płyty nagrobne książąt i opatów, w tym brązowa Bolesława Wysokiego, oraz fragmenty romańskiej kamieniarki. W odnowionej po 1975 krypcie m.in. trumna Willmanna, który w 1660-1700 mieszkał w Lubiążu i pracował dla Cystersów.

Od pn. do transeptu dobudowano ok. 1710 Kaplicę Loretańską, zaś do pn.-zach. narożnika kościoła przylega Kaplica Książęca z 1311-12 na planie centralnym, o bogatej dekoracji. W 1352 spoczął tu książę brzesko-legnicki Bolesław III Szczodry.

Od pn. **pałac opacki**. Jego Sala Książęca przechodzi przez dwie kondygnacje. Odrestaurowana od lat 60., uchodzi za jedno z najpiękniejszych barokowych wnętrz w Europie Środkowej. Podwieszony pod całym sufitem plafon i cykl dziesięciu obrazów to dzieło K. F. Bentuma. Liczne rzeźby F. J. Mangoldta, w tym austriackich cesarzy, personifikacje kontynentów i bogów greckich. Sztukaterie A. Provisore.

W części klasztornej (na prawo od kościoła) na parterze letni refektarz z freskami F. A. Schefflera, nad nim bogato dekorowana biblioteka z freskami Bentuma: apoteoza wiedzy, na drugiej kondygnacji sceny z dziejów zakonu.

Naprzeciw skromny barokowy kościół św. Jakuba, zbudowany w końcu XVII w. na

miejscu romańskiego, w 1810-1945 ewangelicki, odbudowany w 1960-64 jako rzymskokatolicki. Wnętrze rozgrabione w 1945.

W sąsiedztwie budynki gospodarcze i bramny z XVII-XVIII w.

Na pn.-zach. skraju wsi, 2 km na pn. od klasztoru, malowniczo usytuowany barokowy kościół św. Walentego z 1734-43 (na miejscu romańskiego). Obszerne i jasne wnętrze bogato dekorowane. W prawej kaplicy i ołtarzu głównym malowidła Bentuma, pozostałe – jego ucznia J. Axtera. Wartościowe rzeźby i ambona to dzieła Mangoldta. W ołtarzu pierwszej południowej empory obraz M. Ł. Willmanna, syna Michała, w pozostałych tego ostatniego lub jego uczniów.

LUBOMIERZ

Zabudowa rynku

Miasto na Pogórzu Izerskim, 20 km na pn. zach. od Jeleniej Góry, 2 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1278, prawa miejskie w 1291. Do 1810 własność klasztorna. Pochodzili stąd krakowscy wydawcy i drukarze: H. Wietor (1480-1546), M. Szarfenberger (zm. 1545) i Siebeneycherowie.

W charakterystycznej, małomiasteczkowej scenerii Lubomierza kręcono liczne filmy, m.in. „Sami swoi", „Nie ma mocnych", „Krzyż walecznych" i radziecki „Daleko na zachodzie". W sierpniu odbywają się tu ogólnopolskie festiwale komedii filmowych. Centrum miasteczka ma wrzecionowaty układ, z wydłużonym, pochyłym **rynkiem**, obudowanym kamieniczkami z XVI-XVIII w. (niektóre podcieniowe). W ratuszu jedyne w kraju popiersie Wietora. W górnej części rynku Muzeum Pawlaka i Kargula, inspirowane filmami o osadnikach z lat 40.

Od wsch. kompleks poklasztorny Benedyktynek z 1726 na miejscu starszego. Po sekularyzacji w 1810 seminarium nauczycielskie, obecnie studium wychowawczyń przedszkoli.

Obok barokowy kościół św. Maternusa. W nim kaplica i fragment krużganku z ok. 1520, nakryte sklepieniem sieciowym (w wersji zgorzeleckiej) z 2 poł. XVI w. Obszerny korpus z 1727 projektu J. J. Scheerhofera, jeden z cenniejszych na Śląsku. Bogate dekoracje, m.in. freski sklepienne J. W. Neunhertza.

Lubomierz, *fot. B. Ranowicz.*

Przy wjeździe do miasta od pn. kościół św. Anny, obecny z 1707, przebudowany w 1833. Na przylegającym doń cmentarzu kaplica grobowa Krzysztofa Jakuba Salice-Contessy (1767-1825), jeleniogórskiego poety romantycznego, nabywcy dóbr poklasztornych.

MIĘDZYGÓRZE

Rezerwat „Wodospad Wilczki"

Wieś u podnóża Masywu Śnieżnika, 25 km na pd. wsch. od Kłodzka.

Pierwsza wzmianka z 1631, wieś powstała jednak chyba w 3 ćwierci XVI w. Od 1838 własność królewny Marianny Orańskiej z Kamieńca Ząbkowickiego, inicjującej turystyczne zagospodarowanie okolic. Tu przed I wojną światową przeprowadził trzy kursy narciarskie Mathias Zdarsky – twórca alpejskiej techniki zjazdowej.

Ośrodek wypoczynkowo-turystyczny, węzeł szlaków. Stylowa zabudowa „alpejska", w tym Dworek Marianny. W centrum drewniany kościółek z 1740, rozbudowany w 1920, z barokowym wyposażeniem.

Od zach. rezerwat krajobrazowy **„Wodospad Wilczki"** (3 ha), chroniący przełomowy odcinek Wilczki i jej wodospad, obniżony przez powodziowe wody w 1997 do 20 m. Wokół mieszany starodrzew z licznymi bukami.

Niedaleko na pn. zach. pod Igliczną (845 m) znany kościół pielgrzymkowy pw.

MB Śnieżnej z 1782, wyposażenie barokowe, rokokowe i ludowe. Obok schronisko „Maria Śnieżna". Popularny Ogród Bajek Oddziału PTTK, a w nim Izba Historii Turystyki Sudeckiej.

OLEŚNICA

Zamek

Miasto powiatowe na Równinie Oleśnickiej. 37 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1189, ale osadnictwo przy szlaku bursztynowym znacznie starsze. Prawa miejskie w 1255. W 1312-1419 stolica samodzielnego księstwa piastowskiego, od 1495 Podiebradowiczów, potomków króla czeskiego Jerzego z Podiebradów, od 1647 jako tytularne wirtemberskich Nimrodów, po nich książąt brunszwickich. W XVI-XVII w. okres pomyślności, silny ośrodek polskości. W 1882 urodził się tu Antoni Cieszyński, znakomity stomatolog, zamordowany przez hitlerowców w 1941 we Lwowie.

Mimo poważnych zniszczeń, liczne wartościowe zabytki. Na pn. od rynku barokowy kościół św. Trójcy z 1738-44 o smukłej, eleganckiej wieży, nieco dalej - bliźniaczy kościół NMP i św. Jerzego z 1380, odbudowany w 1963. Nieco na pn. zach., przy ul. Łużyckiej, dawna bożnica z XV w., przebudowana na arsenał w XVI w. Od 1696 kościół ewangelicki, jest nim nadal po odbudowie w 1960. Znaczne fragmenty obwarowań miejskich.

Na pd. zach. od centrum malowniczy **zamek**, zbudowany przy masywnym stołbie z ok. 1294. W poł. XIV w. powstała część gotycka; renesansowe skrzydła w 1 poł. XVI w. i na przełomie XVI-XVII w. wg projektu B. Niurona. W końcu XIX w. powiększono skrzydło pn. Splądrowany i zdewastowany po 1945, odbudowany w 1964-66.

Wejście przez dwie bogato zdobione, renesansowe bramy na obszerny dziedziniec z krużgankiem. Na ścianach sgraffito. Wnętrza zupełnie zmienione.

Od pn. wsch. przejście nad ulicą do kościoła zamkowego. Gotycki z XIV w., kilkakrotnie przebudowany i częściowo rekonstruowany w 1906-08; cenne elementy wyposażenia, w tym nagrobki książęce.

POLANICA ZDRÓJ

Centrum uzdrowiska

Miasto u wylotu Bystrzycy Dusznickiej spomiędzy Gór Stołowych i Bystrzyckich, przy drodze Praga–Kłodzko. 7 tys. stałych mieszkańców.

Polanica Zdrój, *fot. B. Ranowicz.*

Pierwsza wzmianka z 1347, prawa miejskie od 1945. Rozwój od początku XIX w. jako uzdrowiska. W 1997 dotkliwie zniszczona przez powódź. Obecnie popularny ośrodek leczniczo-wypoczynkowo-turystyczny, węzeł szlaków turystycznych.

W **centrum** duży i wartościowy przyrodniczo Park Zdrojowy z przełomu XIX-XX w. W nim stylowa pijalnia i Dom Zdrojowy z 1911 oraz duży dom kuracyjny z 1904. Liczne pensjonaty, typowe dla uzdrowisk z początku XX w. Wzdłuż rzeki promenada zorganizowana po 1990, w 1997 silnie zniszczona przez powódź, obecnie pięknie odbudowana.

Przy ul. Bolesława Chrobrego 5 prywatna wystawa mineralogiczna. Na Sokołówce, na wsch. od stacji kolejowej, w klasztorze Sercanów – Muzeum Misyjne z eksponatami zebranymi w egzotycznych krajach.

SREBRNA GÓRA

Twierdza

Wieś, dawniej miasto, 11 km na pod. zach. od Ząbkowic Śl., w granicznej dolinie między górami Bardzkimi i Sowimi.

Wspomniana w 1331 z okazji przywileju na poszukiwanie i wydobycie rud srebra. W 1536 prawa wolnego miasta górniczego, duży rozkwit, ale upadek w wyniku wojny

trzydziestoletniej. Od poł. XIX w. Rozwój usług letniskowo-turystycznych. W centrum kościoły: poewangelicki z 1578-92 (nieużytkowany) i katolicki pw. św. Piotra i Pawła z 1731 (pocysterski, interesujące wyposażenie). Malownicze kamieniczki z czasów odbudowy po pożarze wywołanym walkami w 1807.

Powyżej, nad Przeł. Srebrną (585 m), potężna **twierdza** z 1765-77, wzniesiona wg projektu G. K. Walrave pod osobistym nadzorem króla pruskiego Fryderyka II po zdobyciu przezeń Śląska. Obejmuje rozbudowaną twierdzę główną i Fort Ostróg, należąc do najciekawszych zabytków architektury militarnej w Europie. Po 1867 więzienie, 1939-41 Oflag VIIIB, z którego uciekło dziewięciu polskich oficerów.

STRZEGOM

Kościół św. Piotra i Pawła

Miasto u podnóża Wzgórz Strzegomskich, 18 km na pn. zach. od Świdnicy. 16,8 tys. mieszkańców.

Na wzgórzu tysiąc lat p.n.e. istniał gród. Niektórzy odnoszą do tej miejscowości nazwę Stragona z mapy Ptolemeusza (ok. 100-180 n.e.). Pierwsza wzmianka z 1155. Prawa miejskie w 1242. W XVI-XVII w. Strzegom słynął z handlu leczniczymi opłatkami glinianymi, zwanymi *terra sigillata*. Urodził się tu poeta J. Ch. Günther (1695-1723).

Obecnie lokalny ośrodek usługowo-przemysłowy, duże kamieniołomy granitu.

Przy ul. Klasztornej dawna synagoga z końca XIV w., od XV w. kościół katolicki, rozbudowany ok. 1500. Przy ul. Kościuszki zespół pokarmelicki z ok. 1430, przebudowany na barokowy w 1704-16, obecnie dom mieszkalny. Kamienny kościół (od XVI w. ewangelicki) ma dwukondygnacyjne empory i barokowe wyposażenie. W zachowanych fragmentach murów miejskich kaplica bramna (w bastei z XV w.) przy ul. Kościelnej.

Z daleka widoczny, **kościół** pojoannicki pw. św. Piotra i Pawła z XIV-XVI w. o niskich wieżach, dzieło Jakuba ze Świdnicy. Kamienna bazylika ma niezbyt bogate, ale interesujące wyposażenie: liczne płyty nagrobne, portale zewnętrzne, detale kamieniarskie. Obok dawna komandoria Joannitów z XVI w., później przebudowana, obecnie plebania.

ŚWIDNICA

Ewangelicki Kościół Pokoju

Miasto powiatowe, na Równinie Świdnickiej, nad Bystrzycą. 60,5 tys. mieszkańców.

Świdnica, Kościół Pokoju, *fot. P. Pierściński.*

Osadnictwo od epoki brązu, pierwsza wzmianka z 1245, przed 1249 lokacja miejska. W 1290-1392 stolica ważnego księstwa piastowskiego. Przez kilka wieków konkurent gospodarczy Wrocławia. Po zajęciu przez Prusy przekształcona w twierdzę. Urodził się tu ok. 1375 J. Hoffmann, prof. uniwersytetu praskiego, współzałożyciel i rektor (1413) uniwersytetu lipskiego.

Obecnie prężny ośrodek lokalny o zróżnicowanych funkcjach. Siedziba Ogólnopolskiego Klubu Badaczy i Miłośników Krzyży Pokutnych i Rzeźby Przydrożnej przy Oddziale PTTK.

Mimo zniszczeń w 1945, bogaty zespół zabytków. Na pd. wsch. od rynku rzymskokatolicki kościół św. Stanisława i Wacława, od 2004 katedra rzymskokatolicka nowoutworzonej diecezji świdnickiej, kamienno-ceglana pseudobazylika zbudowana w 1330-1525, zbarokizowana po 1662. Widoczna z daleka wieża wysokości 103 m. W 1757-72 kościół zamieniony przez Pru-

saków na magazyn, restauracja częściowo w duchu neogotyckim w 1893-95. W fasadzie zach. ozdobne portale, m.in. figura Bolka II świdnickiego. W obszernym wnętrzu bogate i zróżnicowane wyposażenie, głównie barokowe, w tym monumentalny ołtarz główny, dzieło J. Riedla. Po prawej stronie obraz „Śmierć św. Wacława", najprawdopodobniej jedna z pierwszych prac M. Willmanna. Prospekt doskonałych organów wykonał w 1704-08 J. L. Weber. Na chórze mieszczańskim wartościowy poliptyk z 1492, dzieło nieznanego ucznia Wita Stwosza. Na sklepieniu kaplicy Rzeźników fresk J. Hiebla ze scenami z wojny trzydziestoletniej. Obok kościoła zespół pojezuicki z 1664-91.

W rynku barokowe lub klasycystyczne kamienice. Pod nr 7 mieszkał podczas wojny trzydziestoletniej Albrecht von Wallenstein, dowódca wojsk cesarskich. Pośrodku rynku blok zabudowy z ratuszem, pierwotnie gotyckim, obecna forma z 1718-20. W izbie radnych fresk z 1537, na parterze Muzeum Kupiectwa Śląskiego.

Przy ul. Zamkowej dwa skrzydła dawnego klasztoru Kapucynów w 1673-80, zbudowanego na miejscu książęcego zamku. Przy nim kościół św. Antoniego z 1682-88, przebudowany w 1 poł. XIX w. Obok fragment obwarowań miejskich, przy których późnogotycki kościółek św. Barbary z 1500, w 1818 zamieniony na zbrojownię, tzw. kaplica bramna.

Na zach. od rynku klasztor Urszulanek z 1763, przebudowany w latach 1815-75, o skromnych fasadach. Przy nim kościół św. Józefa z 1754-72 o fasadzie dekorowanej figurami. W barokowym wnętrzu wyróżnia się ambona i chór organowy.

Na pn. od rynku szachulcowy, ewangelicki **Kościół Pokoju** p.w. Św. Trójcy z 1656-59 projektu A. Säbischa, mieszczący na kilku kondygnacjach balkonów i lóż 7,5 tys. osób. Restaurowany 1990-2003. W 2001 wpisany na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Bogate barokowe wyposażenie, w tym malatury stropu i parapetów. Ołtarz i ambona z XVIII w. to cenne dzieła A. G. Hoffmanna. Duże organy z 1666-96, jedne z najstarszych na Śląsku, wraz z mniejszymi nadołtarzowymi (1695), wykorzystywane do koncertów. W sąsiedztwie zabytkowy cmentarz i zabudowania parafialne.

TRZEBNICA

Zespół klasztorny

Miasto powiatowe na Wzgórzach Trzebnickich. 12,2 tys. mieszkańców.

Osadnictwo od V w. n.e., pierwsza wzmianka z 1138, prawa miejskie od 1250. Henryk I Brodaty z inicjatywy żony Jadwigi (późniejszej świętej) ufundował w 1202 klasztor Benedyktynek, w 1218 zastąpionych Cysterkami. W 1703 Katarzyna Leszczyńska, żona Stanisława, późniejszego króla, urodziła tu córkę Marię Katarzynę, w przyszłości żonę króla Francji Ludwika XV. W 1810 sekularyzacja dóbr zakonnych. W IV 1945 sformowano tu pierwszy urząd wojewódzki dla Dolnego Śląska.

Trzebnica, kościół, *fot. B. Ranowicz.*

Na zach. od rynku grodzisko, na którym do poł. XIII w. wznosił się drewniany kasztel. Na pd. wsch. kościół św. Piotra i Pawła z 1470 na miejscu starszego, w 1855 przebudowany w duchu neogotyckim. Po 1970 odbudowany. Na wsch. peryferiach przy ul. Grunwaldzkiej *Rotunda Pięciu Stołów* z końca XIII w. – kamienny mur niewiadomego przeznaczenia, być może podstawa pawilonu dla zakaźnie chorych (leprozorium).

Zespół klasztorny z dwoma wirydarzami, jeden z większych w Europie Środkowej, w obecnej formie barokowy z 1697-1726, po

sekularyzacji różnie użytkowany; do 1990 jako szpital państwowy, obecnie w całości obiekt sióstr Boromeuszek.

Od pn. zach. **kościół** św. Bartłomieja z wysoką wieżą. Najstarsze części są romańskie (pocz. XIII w.), w tym krypta; zasadniczy korpus z XIII-XIV w. Bazylika z niewydatnym transeptem zbarokizowana w 1697-1726. Przy wejściu bardzo cenny romański portal Dawidowy (drugi tego typu w prawej ścianie prezbiterium). Liczne ołtarze boczne i obrazy naścienne. Przejście do prezbiterium flankowane przez ponadnaturalnej wielkości figury św. Jadwigi i św. Elżbiety, dłuta F. J. Mangoldta. Przy nich zejścia do krypty.

W kaplicy św. Jana Chrzciciela z romańskimi detalami symboliczny grób św. Jadwigi (ok. 1680) w miejscu pierwotnego pochówku. Z przodu prezbiterium wspólna tumba Henryka I Brodatego (zm. w 1238) i wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Konrada von Feuchtwangena (zm. w 1296) z ok. 1685.

W centrum ołtarz główny z rzeźbami Mangoldta i dużym obrazem F.K. Bentuma (obok inne jego prace). Od pd. wsch. duża kaplica św. Jadwigi, pierwszy w pełni gotycki obiekt w Polsce, zbudowana w 1267 z okazji kanonizowania księżnej. W niej m.in. okazała, rozbudowana konfesja – grobowiec świętej, powstała w trzech fazach, postać Jadwigi to dzieło Mangoldta z ok. 1750. W zakrystii relikwiarze i pamiątki po niej.

WAŁBRZYCH

Muzeum Okręgowe

Miasto pośród Gór Wałbrzyskich, przy linii kol. Wrocław–Jelenia Góra, 126,5 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1305, choć osadnictwo starsze. Prawa miejskie w ok. 1400. Rozwój od 1 poł. XIX w. dzięki górnictwu węgla kamiennego. Kolejno wchłaniane wsie tworzą zróżnicowany układ urbanistyczny. W latach 1999-2003 likwidacja kopalń.

Wśród nielicznych zabytków w centrum wyróżnia się na pd. zach. od rynku cenny klasycystyczny kościół ewangelicki pw. Zbawiciela z 1785-88 projektu K. G. Langhansa. W skromnym, jasnym wnętrzu na rzucie owalu dwie kondygnacje balkonów. Przy ul. Zamkowej pałac Czetryców z 1604, obecna forma po przebudowie w 1881-82, zachowującej tylko nieliczne fragmenty renesansowe. Przy dawnym szybie „Jan", utworzono Muzeum Przemysłu i Techniki, m.in. rzadkie górnicze kamienie graniczne.

Wałbrzych, górnicze kamienie graniczne, *fot. K. R. Mazurski.*

Nieco na zach. od wspomnianego kościoła Pałac Albertich z początku XIX w. projektu L. Niederäcknera, ucznia Langhansa. W 1908 otwarto w nim muzeum regionalne, reaktywowane w 1947, obecnie status **Muzeum Okręgowego** od 1975. Bogate zbiory geologiczne oraz artystyczne, zwłaszcza porcelany, nadto etnograficzne i z historii miasta.

WAMBIERZYCE

Kościół Nawiedzenia NMP i Kalwaria

Wieś w Górach Stołowych, 22 km na pn. zach. od Kłodzka. Węzeł szlaków turystycznych.

Pierwsza wzmianka z 1330, ale lokacja chyba w 1253. Początki miejsca pielgrzymkowego znane tylko z legend. Od końca XVII w. do dziś duży napływ pielgrzymów. W 1820 urodził się tu Ignatz Reihmann (zm. w 1895), kompozytor muzyki kościelnej, a w 1851 August Otto (zm. w 1929), autor przewodników sudeckich i tatrzańskich.

Centralne miejsce zajmuje **kościół** p.w. Nawiedzenia NMP, w obecnej formie z 1718-21, na miejscu starszego z 1512. Szerokie schody z licznymi stopniami wiodą do późnorenesansowej bezwieżowej fasady, za którą barokowe jednonawowe wnętrze w stylu K. I. Dientzenhofera (na

rzucie łączących się elips). Wokół krużganek z bocznymi kaplicami i stacjami Drogi Krzyżowej oraz pamiątkami z początku kultu.

Wambierzyce, fot. B. Ranowicz.

Wyposażenie pełne przesady (barok jarmarczny). Niezwykle dekoracyjna ambona (m.in. alegorie kontynentów) to dzieło K. S. Flackera z 1720-30, zaś sklepienny fresk G. Bonory, przemalowany w 1937-39. Ołtarz główny (Flacker, 1723, częściowo zmieniony w 1858) zawiera czczoną figurkę Madonny z początku XIV w. lub późniejszą.

Naprzeciw kościoła wzgórze z kaplicami, niektóre w formie okazałych domków, stanowiącymi część Kalwarii. Założona w 1681 przez Daniela von Osterberga, zasadniczo zbudowana do 1703, później uzupełniana. Obecnie 79 stacji, wiele z figuralnymi scenami, jedno z najwartościowszych i największych założeń w Polsce.

Przy ul. Objazdowej w budynku z 1978 bardzo popularna szopka, zbudowana w 2 poł. XIX w. przez domorosłego artystę i mechanika L. Wittiga. Kilka ruchomych scen.

WOJSŁAWICE k. Niemczy

Ogród dendrologiczny

Dawniej samodzielna wieś, obecnie w granicach miasta Niemczy, u podnóża Wzgórz Dębowych (Przedgórze Sudeckie).

Arboretum przy drodze do Strzelina, na opadającym ku dolinie Ślęzy zboczu Ostrej Góry (362 m), założył w 1881 posiadacz XIX-wiecznego pałacyku Fritz von Oheimb. Powiększane w 1928 przez jego syna Gustawa i po 1958. Obecnie filia Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Wrocławskiego. Na urozmaiconym wąwozami, tarasami i stawami terenie o pow. 4 ha rośnie ponad 400 gatunków drzew i krzewów, w tym bardzo wiele egzotycznych, jak metasekwoja chińska, sekwoja olbrzymia, kuning chiński, cedr atlantycki, jałowiec wirginijski. Szczególnie bogaty zespół azalii (arboretum znane z ich majowego kwitnienia).

W gęsto zadrzewionej kwaterze XI duża urna z prochami Fritza von Oheimb.

WROCŁAW

Stolica Śląska i woj. dolnośląskiego, miasto na Nizinie Śląskiej, wychodzące zabudową daleko poza dolinę Odry, w rejonie ujść Oławy, Widawy, Ślęzy, Bystrzycy i dwunastu mniejszych cieków. Węzeł dróg, linii kolejowych i lotniczych oraz komunikacji rzecznej, 636 tys. mieszkańców.

Stałe osadnictwo od neolitu (2500-1700 p.n.e.). Na pocz. X w. gród strzegący prehistorycznej przeprawy przez wyspy odrzańskie, m.in. szlaku bursztynowego. We władaniu wielkomorawskim, od ok. 990 w państwie Mieszka I. W 1000 pierwsza wzmianka o biskupstwie. Od 1138 stolica księstwa śląskiego. Po śmierci Henryka VI w 1335, w Koronie Czeskiej. Wraz z nią od 1526 w monarchii habsburskiej, która utraciła prowincję na rzecz Prus w wojnach śląskich (1740-63). Po oblężeniu 3 II – 6 V 1945 zdobyte przez radzieckie oddziały 6 Armii i 22 Korpusu Armijnego. Zniszczenia w 67%, Stare Miasto w 90%.

W 1948 Wystawa Ziem Odzyskanych i Światowy Kongres Intelektualistów. W 1997 „powódź tysiąclecia", ogarnęła 1/3 miasta.

Centrum finansowe, przemysłowe, kulturowe. i naukowe (12 państwowych wyższych szkół z 65 tys. studentów, kilkanaście prywatnych), siedziba arcybiskupstwa rzymskokatolickiego, biskupów: greckokatolickiego, polskokatolickiego, prawosławnego i ewangelicko-augsburskiego (luterańskiego). Liczne placówki kulturalne, w tym muzealne. Bogaty zespół zabytków, głównie

1. Dworzec Świebodzki
2. Hala Ludowa
3. Mauzoleum Piastów Wrocławskich
4. Muzeum Archidiecezjalne
5. Muzeum Narodowe
6. Panorama Racławicka
7. Muzeum Etnograficzne
8. Muzeum Poczty i Telekomunikacji
9. Muzeum Sztuki Medalierskiej
10. Ogród Botaniczny
11. Ogród Zoologiczny
12. Ostrów Piaskowy
13. Ostrów Tumski
14. Ratusz Uniwersytet

gotyckich (kościoły, Arsenał, dawne więzienie) i barokowych (kościoły, Uniwersytet, pałace miejskie, kamienice). Największe ich skupienie w rejonie Rynku i na Ostrowie Tumskim. Ponadto wiele cennych obiektów architektury współczesnej.

Dworzec Świebodzki

Przy pl. Orląt Lwowskich. Neoklasycystyczny, zbudowany jako drugi w mieście w 1842 dla linii do Świebodzic. Obecny z 1873-75, projektu Kyllmanna i Heydena, dekoracje wrocławianina K. Lüdecke. Ostatni pociąg w 1992. Część jest sceną Teatru Polskiego, nadto klub i targowisko.

Hala Ludowa

Przy ul. Wystawowej 1, zbudowana w 1911-13 jako Hala Stulecia w rocznicę Bitwy Narodów pod Lipskiem, projekt Maxa Berga. Żelbetowa kopuła o średnicy 67 m, wysokości 23 m (łącznie 42 m), największa wówczas na świecie. Mieści 10 tys. osób. Organy w 1946 przeniesione do katedry. W sąsiedztwie pergola, *Pawilon Czterech Kopuł* z 1912-13, *Ogród Japoński i Park Szczytnicki*. Na liście światowego dziedzictwa kultury UNESCO.

Mauzoleum Piastów Wrocławskich

Przy pl. Nankiera 16, w kościele św. Klary, fundacji Anny, wdowy po księciu Henryku

II Pobożnym. W kaplicy z 1265 pochowana ks. Anna i ponad 20 innych Piastów, także spoza Śląska. Restaurowane w 1968-70, udostępnione w 1971.

Muzeum Archidiecezjalne

Przy ul. Kanonia 12 (budynek neogotycki) i pl. Katedralnym 16 (budynek z początku XVIII w.). Założone pod koniec XIX w. przez księdza dr. J. Jungnitza, otwarte w 1903, ponownie w 1948. Bogate zbiory artystyczne, sztuki użytkowej i liturgicznej, począwszy od średniowiecza, głównie związane ze Śląskiem. Tu „Księga Henrykowska" (1268-73 i 1310), w której utrwalone pierwsze zdanie po polsku: *Day ut ia pobrusa, a ti poziwai* (Daj, a ja zmielę, a ty odpocznij).

Muzeum Narodowe

Przy pl. Powstańców Warszawy 5 w budynku dawnej rejencji śląskiej z 1883-86, projektu K. F. Endella w stylu neorenesansu niderlandzkiego. W 1947 powołane jako Muzeum Państwowe, od 1950 Muzeum Śląskie, od 1970 obecny status. Bogate zbiory malarstwa, rzeźby, rękodzieła, numizmatów i fotografii europejskich, śląskich i polskich.

Panorama Racławicka, fot. B. Ranowicz.

Oddziały:

Panorama Racławicka

przy ul. Purkyniego 11 (w sąsiedztwie). Rotunda z 1966-84 projektu E. i M. Dziekońskich, tytułowe malowidło z 1893-94 zespołu pod kierunkiem J. Styki, złożone z 14 brytów długości 116 m i wysokości 15 m, z aranżacją przedpola.

Muzeum Etnograficzne

przeniesione na ul. Traugutta 111 do dawnego pałacyku biskupiego z lat 1732-38 proj. K. Hacknera, przebudowany 1880-82 i odbudowany w 1964. Interesująca barokowa sala z poł. XVIII w. Zabytki kultury materialnej z XIX i 1 poł. XX w. (głównie śląskie, także z polskich kresów wschodnich przywiezione po 1945).

Muzeum Poczty i Telekomunikacji

Przy ul. Krasińskiego 1 w okazałym ceglanym gmachu z 1926-29 projektu M. Neumanna o terrakotowych dekoracjach. Otwarte w 1956 dzięki A. Śnieżce, kontynuuje tradycje warszawskiej placówki z 1921. Eksponaty związane z pocztą, teletechniką, radiem i TV oraz filatelistyką (komplet polskich znaczków pocztowych).

Muzeum Sztuki Medalierskiej

Oddział Muzeum Miejskiego przenoszony do barokowego skrzydła dawnego pałacu królewskiego, poprzednio Spätgena, przy ul. Kazimierza Wielkiego 33. Działa od 1965 dzięki A. Więckowi, jako jedyne w Polsce. Medale polskie, ordery i odznaczenia, medale obce, dokumentacja (projekty, modele, stemple do bicia medali itp.).

Ogród Botaniczny Uniwersytetu Wrocławskiego

Przy ul. Sienkiewicza 23 (wejście od ul. Kanoniej), założony w 1811-12 na terenie dawnych fortyfikacji miejskich, odtworzony w 1949-61. Na 5 ha ponad 7 tys. gatunków, w tym w cieplarniach. Ciekawy dział systematyczny – przekrój świata roślin. Starorzecze Odry wykorzystane dla hodowli roślin wodnych.

Ogród Zoologiczny

Przy ul. Wróblewskiego 1 (naprzeciw Hali Ludowej), założony w 1865 na 9 ha, po 1947 odbudowany. Obecnie ponad 20 ha po przyłączeniu terenów powystawowych w 1956. Ponad 700 gatunków.

Ostrów Piaskowy

Wyspa na pn. wsch. od Rynku, koło Hali Targowej. Ok. 1149 Piotr Włostowic ufundował tu klasztor Augustianów, zastąpiony

barokową budowlą: skrzydła zach. i pd. w 1709-30, wsch. 1789-1802. Po sekularyzacji w 1811 gmach przekazany na Bibliotekę Uniwersytecką. W podziemiach w 1945 niemiecki sztab twierdzy. Po odbudowie 1956-58 zbiory specjalne Biblioteki Uniwersyteckiej, m.in. najbogatsze w kraju śląsko-łużyckie i starodruków.

Od pn. połączony gotyckim kościołem p.w. NMP. Obecny z 1334-1425. Wewnątrz unikatowa przestrzeń z licznymi filarami, nadto romańskie tympanony z końca XII w. Naprzeciw nieduży barokowy kościół św. Anny z 1687-90, po powojennej odbudowie cerkiew prawosławna. Nieco dalej unikatowy gotycki dawny kościół św. Anny z 1375-86, po 1811 szpital, później dom mieszkalny. Między wyspami dwa młyny wodne „Maria" i „Feliks" z XVII-XVIII w.

Ostrów Tumski

Na odrzańskiej wyspie osadnictwo istniało już w V w. p.n.e. W jej zach. części na pocz. X w. powstał gród, założony przez Wrocisława lub czeskiego księcia Wratysława, stąd nazwa Wrocław. W poł. X w. po wsch. stronie wzniesiono pierwszy kościół chrześcijański, na miejscu którego w 1000 zbudowano pierwszą, kamienno-ceglaną katedrę. Pod koniec XIII w. przeniesiono siedzibę książęcą na lewy brzeg Odry. Ostrów zajmowały budowle kościelne. Likwidacja jednego ramienia rzeki przekształciła Ostrów Tumski w półwysep.

Kościółek św. Marcina to dawna kaplica zamkowa z XIII w. Obok pierwszy w świecie pomnik Jana XXIII z 1968, projektu L. Nitschowej (napis na cokole „Pacem in terris"). Papież ten zaakceptował polską administrację kościelną na Ziemiach Zach.

Bliżej centrum Ostrowa wyniosły, o kubicznej formie, **gotycki kościół św. Krzyża**, ufundowany na rodzinną nekropolię i dworską świątynię przez Henryka IV Probusa w 1288-95, rozbudowany w 1320-50 przez biskupa Nankiera. Obecnie w dolnej kondygnacji greckokatolicki kościół św. Bartłomieja. Na placyku pomnik św. Jana Nepomucena o rozwiniętej barokowej formie, dzieło J. J. Urbańskiego z 1732 wg projektu K. Tauscha. Po obu stronach ul. Katedralnej domy kanoników z XVI-XVII w., odbudowane i częściowo zrekonstruowane.

Ostrów Tumski, *fot. P. Pierściński.*

Po pd. stronie klasycystyczny pałac arcybiskupi (dawniej sufraganów) z 1797 projektu K.G. Geisslera, łączący się dalej z siedzibą Kurii (dawny pałac arcybiskupa) z 1795-1802. Wewnątrz fragmenty budowli z XIII w., w tym sale romańska i późniejsza gotycka. U końca ulicy **katedra św. Jana Chrzciciela**. Obecnie najstarsza nadziemna część to prezbiterium z 1244-72, główny korpus z 1354-61, wysokie i masywne wieże z 1 poł. XV w. (na północnej platforma widokowa). W 1945 zniszczona w 70%, katedra odzyskała gotycki charakter. Od wsch. dwie cenne barokowe kaplice: od pd. św. Elżbiety z 1684-1700, projektu G. Scianziego i C. Rossiego (nad wejściem medalion dłuta G. L. Berniniego) i Elektorska z 1716-24, projektu wiedeńczyka J. B. Fischera von Erlach, m.in. rzeźby F. M. Brokofa. Między nimi czysto gotycka kaplica Mariacka z 1354-61, w niej sarkofag biskupa Przecława z Pogorzeli (zm. w 1376), na pd. ścianie cenna płyta brązowa biskupa Jana IV Rotha, dzieło P. Vischera z 1496. W ambicie i kaplicach bocznych liczne nagrobki biskupie i epitafia z różnych epok stylowych. W podziemiu udostępnione do zwiedzania pozostałości najstarszej budowli.

Po pn. strony katedry nieduży, najstarszy w mieście romański kościółek św. Idziego z ok. 1218-30, odbudowany i częściowo zmieniony w 1953, nadulicznym łukiem, zwanym kluskowym mostem, połączony z późnogotyckim budynkiem kapituły, na rogu którego Krzywa Wieża z ok. 1520.

Obok Muzeum Archidiecezjalne. Pn. stronę pl. Katedralnego zamyka neogotycki budynek (1894) Wyższego Seminarium Duchownego.

Ratusz

W pd. części rynku. Część zachodnia z pocz. XIV w., południowa (bogato zdobiona, wejście do Piwnicy Świdnickiej) z końca XV w., wschodnia z początku XVI w. Ozdobny, trójkątny szczyt w typie gotyku płomienistego; renesansowy zegar astronomiczny z ok. 1580. Obok zrekonstruowany w latach 70. wysoki pręgierz. Oryginalne gotyckie wnętrza z elementami renesansowymi mieszczą Muzeum Miejskie. Od pn. przylegają kamienice i Nowy Ratusz z Sukiennicami z 1860-63, siedziba Rady Miejskiej i prezydenta miasta.

Wrocław, Ratusz, fot. P. Pierściński.

Uniwersytet

Barokowy gmach z 1728-42, wydłużony, na łamanym planie, trzykondygnacyjny, pierwotnie kolegium jezuickie. Częściowo zniszczony w 1945. Od zach. na pierwszym piętrze Aula Leopoldyńska, jedno z najcenniejszych barokowych wnętrz Europy Środkowej, z freskami (J. K. Handke z Ołomuńca) i rzeźbami F.J. Mangoldta, na parterze Aula Muzyczna odbudowana w 1995-97. W 1811 utworzono tu Uniwersytet Wrocławski, łącząc kolegium i ewangelicki Uniwersytet z Frankfurtu nad Odrą. W 1 poł. XIX w. liczni Polacy, Czesi i Łużyczanie, wielu wybitnych uczonych niemieckich (w tym czterech laureatów Nagrody Nobla). Od VIII 1945 polski Uniwersytet, początkowo bazujący na kadrze pochodzącej z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

Od wsch. budynek łączy się z kościołem im. Jezus zwanym Uniwersyteckim, zbudowanym w 1689-98 wg projektu T. Morettiego (od strony Odry widoczne resztki murów zamkowych). Bogate barokowe wnętrze projektu K. Tauscha, m.in. kopia watykańskiej Piety Michała Anioła.

Naprzeciw Dom Steffensa z 1734-55, dawny konwikt jezuicki z oryginalnym barokowym refektarzem. Od wsch. kompleks dawnego klasztoru krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą z 1675-1715 wg projektu J. B. Matthieu, po sekularyzacji w 1811 słynne gimnazjum św. Macieja. Od 1946 siedziba Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, przechowującej znaczną część zbiorów przywiezionych ze Lwowa, m.in. rękopis „Pana Tadeusza" i cenne dzieła europejskiej sztuki.

ZAGÓRZE ŚLĄSKIE

Zamek

Wieś nad zaporowym Jeziorem Bystrzyckim w Górach Sowich, 20 km na pd. zach. od Świdnicy i tyleż na pd. wsch. od Wałbrzycha.

Powstała pod koniec XIII w. z podgrodzia. Od poł. XIX w. popularna miejscowość wypoczynkowa. Węzeł szlaków turystycznych.

Na wzgórzu Chojna ok. 1278 Bolko I Świdnicki zbudował zamek (obecnie Grodno), wymieniony w 1315. Od 1545 w rękach panów z Łagowa (von Logau), którzy go rozbudowali i nadali renesansowy charakter. W 1774 opuszczony. W 1824 prof. J. Büsching zainicjował odbudowę, szczególnie na przełomie XIX i XX w. Odtąd zwiększony napływ turystów. Po 1945 rozszabrowany. W 1958-59 częściowa konserwacja, po której przekazany wałbrzyskiemu Oddziałowi PTTK (do 2007 r.) na cele muzealne. Ekspozycja dotyczy przeszłości zamku i okolic oraz krajoznawstwa.

Zamek na wydłużonym nieregularnym planie. Do części dolnej wejście przez budynek bramny ze sgraffitowanymi lwami.

Część górna gotycka, o zwartej bryle, z wysoką, smukłą wieżą (punkt widokowy).

Zagórze Śląskie, zamek, fot. B. Ranowicz.

Całe wzgórze chronione jako rezerwat przyrody „Góra Choina" (19 ha). Wbrew nazwie dominuje stara dolnoreglowa buczyna sudecka z domieszką lipy drobnolistnej i dębu bezszypułkowego. W runie liczne rzadkie i chronione gatunki.

KARKONOSKI PARK NARODOWY

Obejmuje grzbietowe partie Karkonoszy i dwie eksklawy. Pierwsze działania ochronne już końcu XIX w., pierwsze rezerwaty w 1933. Utworzony w 1959 na powierzchni 5547 ha. W 1974 wpisany przez Międzynarodową Unię Ochrony Przyrody ONZ (UICN) na listę parków o znaczeniu międzynarodowym, w 1992 ustanowiony światowym rezerwatem biosfery razem z istniejącym od 1964 po drugiej stronie granicy czeskim parkiem).

Park chroni regiel górny, strefę kosodrzewiny z licznymi torfowiskami górskimi i strefę subalpejską (Śnieżka, 1603 m n.p.m.) wraz z plejstoceńskimi formami polodowcowymi (kotły, kary ze stawami i moreny), a także b. licznymi, atrakcyjnymi formami skalnymi. Niższe fragmenty dotknięte katastrofą leśną w połowie lat 80. XX w. wskutek zanieczyszczenia atmosfery.

Wyniosły wał (ok. 1000 m nad dnem Kotliny Jeleniogórskiej) zbudowany jest niemal w całości z waryscyjskiego granitu monzonitowego z zachowanymi fragmentami silnie zmetamorfizowanej osłony od wsch. i zach. Jest to, wraz z chłodnym i wilgotnym klimatem, przyczyną względnego ubóstwa flory, liczącej ponad 900 gatunków roślin naczyniowych, w tym ok. 150 synantropijnych, 47 alpejskich i 27 subalpejskich, ponadto relikty glacjalne i endemity. Fauna nie jest zbyt bogata, większe ssaki (niedźwiedź, wilk) wytępiono już pod koniec XVIII w. Obecnie jest ok. 50 gatunków, ponadto 151 gatunków ptaków (w tym typowo górskie).

Znaczna ilość ośrodków wypoczynkowo-turystycznych u podnóża i schronisk w Karkonoskim Parku Narodowym (w większości PTTK), gęsta sieć szlaków (w całych Karkonoszach ponad 400 km), dwa wyciągi krze-

sełkowe oraz obiekty narciarskie przyczyniają się do intensywnego ruchu turystycznego i narciarskiego. W rejonach wyciągów prowadzi to do przekraczania odporności ekologicznej środowiska. KPN notuje do 3 mln odwiedzających rocznie. Wstęp płatny.

Wodospad Szklarki

Eksklawa parku (55 ha) chroniąca wodospad o wysokości 13,3 m w Szklarskiej Porębie Dolnej, u ujścia Szklarki do Kamiennej. Przebiegają tędy szlaki turystyczne czarny i niebieski. Już w 2 poł. XVIII w. wąwóz udostępniony do zwiedzania, od 1868 gospoda, obecnie schronisko PTTK „Kochanówka".

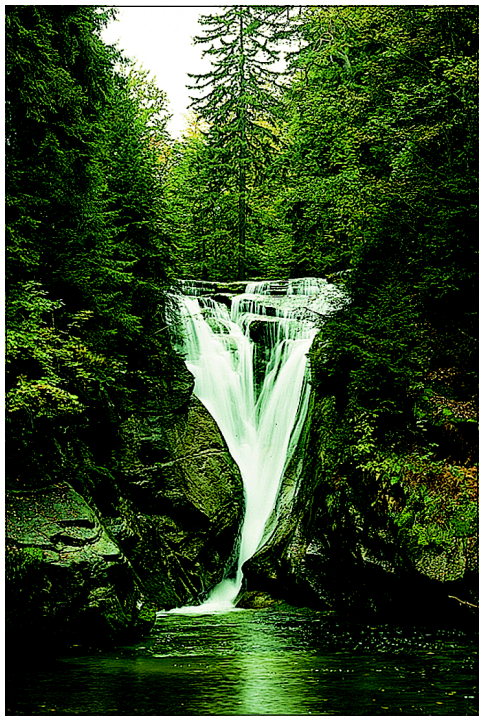

Wodospad Szklarski, *fot. arch.*

Kotły Małego i Wielkiego Stawu

Powstały jako formy lodowcowe pod koniec plejstocenu (zlodowacenie *Wisły*) w Śląskim Grzbiecie, nad Karpaczem Górnym, oba rezerwaty ścisłe. W większym, chronionym od 1933, Mały Staw (3 ha, głębokość 2,89 m) na wys. 1183 m. Żyje tu reliktowy ślimak, wirek słodkowodny. Na lawiniastych ścianach liczne rzadkie rośliny. Przed 1670 na morenie bocznej postawiono budę strażnika hodowli pstrągów. Pod koniec XIX w. zbudowano obiekt turystyczny, przebudowany w 1922-23 na „Samotnię", najstarsze i najatrakcyjniejsze schronisko w polskich Karkonoszach. Prowadzi tędy niebieski szlak turystyczny. Kocioł Wielkiego Stawu wyłączony całkowicie z ruchu turystycznego. Lustro wody (8 ha, głębokość 24,4 m) na wysokości 1225 m. I tu żyje wirek słodkowodny. Na zboczach bogate ziołorośla. Najlepsze widoki od zachodu.

Równia pod Śnieżką, *fot. B. Ranowicz.*

Równia pod Śnieżką

Rozległe spłaszczenie (dł. 3 km, pow. 9 km^2) na Śląskim Grzbiecie, poniżej Śnieżki, wznoszącej się o 200 m od wsch. Jako przedgórnomioceńska powierzchnia zrównania stanowi relikt krajobrazu Karkonoszy przed dźwignięciem ich do obecnej wysokości i jest chroniona jako rezerwat ścisły. W większości zajęta przez subalpejskie torfowiska wysokie o głębokości do 2 m z oczkami wodnymi (do 50 m średnicy i 1,5 m głębokości) i rozległe płaty kosodrzewiny. Środkiem przebiega droga z czerwonym i niebieskim szlakami turystycznymi. Na wsch. krańcu, na Przełęczy pod Śnieżką (1394 m n.p.m.) w 1847 zbudowano schronisko na miejscu starszej budy, zastąpione dużym budynkiem w 1921-22, obecnie schronisko PTTK „Śląski Dom". Tu też przejście graniczne.

Muzeum KPN

Muzeum i Dyrekcja Parku znajdują się w Sobieszowie przy ul. Chałubińskiego 23, na skraju lasu pokrywającego górę Chojnik. Ekspozycja obejmuje część historyczną

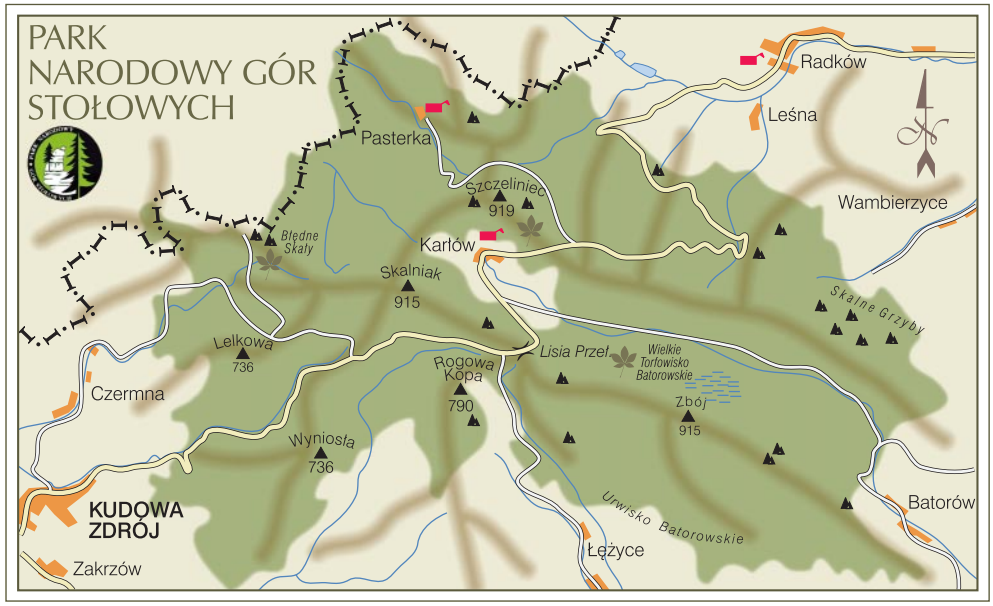

i przyrodniczą, ponadto bogata biblioteka. W 2003 otwarto Karkonoskie Centrum Edukacji Ekologicznej KPN przy dolnej stacji wyciągu w Szklarskiej Porębie.

Góra Chojnik (627 m n.p.m.)

Eksklawa jako rezerwat ścisły (80 ha), chroniący stary las bukowo-sosnowy z domieszką innych gatunków o bogatym runie. Przebywa tu stadko muflonów, które sprowadzono w 1900 z Pirenejów. Duży węzeł szlaków turystycznych.

Z centrum Sobieszowa wychodzi ścieżka dydaktyczna (początkowo znaki czerwone, potem bez nich) i sprowadza ze znakami czarnymi koło *Dziurawego Kamienia* (Tunelu) do jaskini szczelinowej dł. 20 m. Na 21 stacjach opis budowy geologicznej i morfologii oraz roślinności.

Nad ogromnym urwiskiem **ruiny zamku Chojnik**. Dwór myśliwski wybudowany przed 1292 przez Bolka I Świdnickiego został zastąpionego w 1353-64 kamiennym zamkiem przez Bolka II świdnickiego. W 1368 przekazany Schaffgotschom, później kilkakrotnie przebudowany W 1675 spłonął po uderzeniu pioruna, odtąd w ruinie. Od XVIII w. coraz popularniejszy cel wycieczek, początkowo kuracjuszy z pobliskich Cieplic. Od 1983 w konserwacji. Jest tu schronisko PTTK.

Wejście przez basztę bramną z XVII w. na taras bastionu i przez zwodzony most oraz kolejną bramę, za którą cysterna na wodę i budynki załogi. Za następną bramą duży dziedziniec z charakterystycznym pręgierzem. Wyżej najstarsza, gotycka część z masywną wieżą (punkt widokowy).

PARK NARODOWY GÓR STOŁOWYCH

Położony we wsch. części Gór Stołowych (Sudety Środkowe) przy granicy z Republiką Czeską. Pierwsze rezerwat przyrody ustanowiono tu w 1938. Długoletnie starania doprowadziły do powołania parku krajobrazowego w 1981 i parku narodowego w 1993 na powierzchni 6340 ha, z wyłączeniem okolic Karłowa i kamieniołomu piaskowca. Na obrzeżu liczne miejscowości uzdrowiskowo-turystyczne, m.in. Radków, Wambierzyce, Polanica, Duszniki i Kudowa.

Park chroni unikatową w Polsce, jedną z nielicznych w Europie, rzeźbę gór płytowych (ich środkowy i górny poziom), rozwiniętą w kredowych piaskowcach ciosowych, od pd. ograniczonych skałami metamorficznymi, od pd. zach. granitem monzonitowym. Labirynty skalne, charakterystyczne skałki zwane grzybami i formy krawędziowe. Rośnie tu głównie sztucznie wprowadzona świerczyna na ubogim z reguły podłożu, na niewielkiej

Góry Stołowe, *fot. B. Ranowicz.*

powierzchni bór górnoreglowy. Są też jednak liczne stare buczyny, torfowiska i stanowiska rzadkiej flory, w tym kserotermicznej. Rozwijające się badania ustaliły dotąd 310 gatunków drzew, krzewów i roślin zielnych, w tym 35 chronionych, 272 gatunków mszaków i 112 wątrobowców. Fauna gatunkowo nieliczna, ale ilościowo dość bogata.

Przebiegająca środkiem PNGS szosa Kudowa–Zdrój–Nowa Ruda, gęsta sieć szlaków turystycznych i sąsiedztwo uzdrowisk przyczyniają się do nasilenia ruchu turystycznego i tranzytowego. W Pasterce znajduje się schronisko PTTK, na Szczelińcu Wielkim schrobisko PTTK, zaś w Karłowie obiekty noclegowe i gastronomiczne oraz duży parking.

Błędne Skały

Rezerwat przyrody (powierzchnia 21 ha) od 1938, na wysokości 852 m n.p.m. Skalny labirynt o głębokości do 8 m we fragmencie najwyższej ławicy piaskowca na zach. krańcu stoliwa Skalniaka. Dojście do punktu widokowego Drogą Aleksandra z parkingu na polanie YMCA. Przechodzi tędy czerwony szlak turystyczny.

Błędne Skały, *fot. P. Pierściński.*

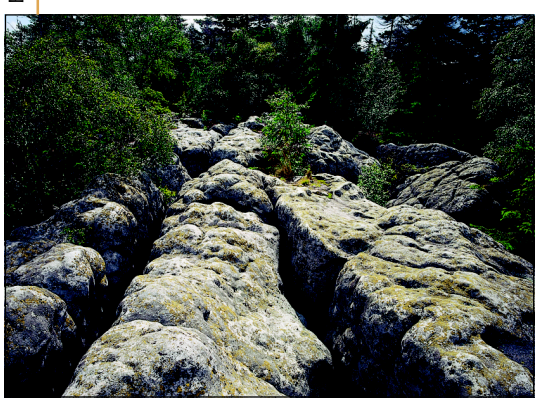

Skalne Grzyby

Dwukilometrowy ciąg wietrzeniowych form skalnych, na wysokości 680-700 m n.p.m., wzdłuż pn.-wsch. krawędzi środkowego stopnia Gór Stołowych. Skały, przeważnie ponazywane, przypominają grzyby, maczugi, młoty. Spopularyzowane po odsłonięciu ich przez wielki wiatrołom w 1955. Przebiegają tędy szlaki turystyczne: czerwony, niebieski i żółty.

Skalne Grzyby, *fot. P. Pierściński.*

Szczeliniec Wielki

Rezerwat przyrody (50 ha) od 1938, chroniący najwyższe stoliwo (919 m) z największym i najgłębszym (do 21 m) skalnym labiryntem. Różnorodne i oryginalne formy skałek, na obrzeżu i na Fotelu Pradziada (najwyższa skałka) punkty widokowe. Po wizytach króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II w 1790 i J. W. Goethego wzrosło zainteresowanie tym miejscem. Franz Pabel w 1813 został mianowany oficjalnie przewodnikiem – pierwszym takim znanym w świecie. W 1845-46 zbudowano niewielkie schronisko, przebudowane w 1857-59, po 1945 obiekt PTTK – najstarszy w Sudetach, odrestaurowany w 2006 r. Prowadzi tędy szlak okrężny. Wstęp płatny.

Wodospad Pośny

Ciąg malowniczych kaskad do kilkunastu metrów, powstałych w głębokim wąwozie Pośny na krawędzi między środkowym a dolnym poziomem piaskowców (500-600 m n.p.m.). W 1885 wytyczono tędy specjalną ścieżkę. Utworzone pod koniec lat 60. XX w. ujęcie wody dla Radkowa ograniczyło przepływ wody. Prowadzi tu żółty szlak turystyczny.

Urwisko Batorowskie

Jest to wysoka na 20-40 m krawędź piaskowcowa w środkowym stopniu Gór Stołowych (700-705 m n.p.m.), wytworzona w ich pd.-wsch. części. Rozciąga się z pd. wsch. od malowniczego, głębokiego Grodczego Dołu, rozcinanego przez Bobrówkę, ku pn. zach. do równie głębokiej dol. Mostowej Wody. Łączna dł. wynosi 2,25 km. Skalna ściana, stanowiąca klasyczny przykład rozwoju rzeźby krawędziowej, urozmaicona jest licznymi basztami i filarami, znad których rozciągają się rozległe widoki na Obniżenie Dusznickie ze Wzgórzami Lewińskimi, okolonymi górami Orlickimi i Bystrzyckimi.

W pobliżu krawędzi przebiega szlak zielony z Polanicy Zdroju przez Batorów i Białe Skały do Karłowa.

województwo

kujawsko-pomorskie

Strzelno, kościół św. Prokopa, *fot. P. Pierściński*.

WOJEWÓDZTWO

KUJAWSKO-POMORSKIE

Powierzchnia 17 970 km^2, 2,1 mln. mieszkańców.

Siedzibą wojewody jest Bydgoszcz, a sejmiku województwa — Toruń. Województwo kujawsko-pomorskie znajduje się w równoleżnikowym pasie przejściowym między pagórkami pojezierzy nadbałtyckich, a nizinami środkowoeuropejskiej Krainy Wielkich Dolin. Dzieli je pradolina Wisły, stanowiąca zarazem północną granicę Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej oraz południową Pojezierzy: Pomorskiego i Mazurskiego.

Poza północnymi krańcami województwa, przeważają równiny poprzecinane głębokimi dolinami Wisły, Noteci i Drwęcy. Na terenie województwa znajduje się ponad 600 jezior z największym Gopłem o pow. 23 km^2. Rozmieszczenie lasów nierównomierne, powiaty o największym zalesieniu to: tucholski, bydgoski, świecki, a o najmniejszym: radziejowski, aleksandrowski, wąbrzeski. W centrum województwa krzyżują się szlaki kolejowe i drogowe z Katowic i Łodzi do Gdańska, z Włocławka i Poznania do Olsztyna oraz z Warszawy do Szczecina i Kołobrzegu. W węźle bydgosko–toruńsko–inowrocławskim rozdziela się tranzyt między zespołem portowym Gdańska i Gdyni, a resztą kraju. Bydgoszcz jest ponadto głównym węzłem wodnych dróg śródlądowych w kraju.

Podstawę uprzemysłowienia regionu stanowiły miejscowe surowce mineralne — wielkie złoża soli, wapieni, wysokiej jakości iłów ceramicznych, a także piasków i żwirów. Powstały zakłady sodowe, cementowe, ceramiczne. Jest to także czołowy region rolniczy. Na niektórych obszarach utworzono parki krajobrazowe i inne formy ochrony przyrody.

Losy poszczególnych ziem na przestrzeni dziejów były odmienne, co przyczyniło się do znacznego zróżnicowania ekonomicznego i kulturowego. Przez wiele lat stykały się tu dwa państwa zaborcze o różnej kulturze i poziomie gospodarczym, a jeszcze wcześniej sięgało tu dobrze zorganizowanemu państwo zakonne.

Sztuka romańska w Wielkopolsce i na Kujawach zach., a gotycka w ziemi chełmińskiej osiągnęła wysoki poziom. W Borach Tucholskich, zachowało się budownictwo drewniane. Wśród zabytków Ziemi Dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich dominuje architektura barokowa i klasycystyczna z czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego.

BISKUPIN

Rezerwat Archeologiczny
Muzeum Archeologiczne

Wieś na Pałukach, 10 km na pd. od Żnina.

Osada — rezerwat archeologiczny znajduje się na półwyspie, pierwotnie wyspie Jez. Biskupińskiego.

Pozostałości grodu zostały odkryte przypadkowo w 1933 przez miejscowego nauczyciela Walentego Szwajcera, gdy jeden z rolników kopał torf. W 1934 rozpoczęły się tu systematyczne prace archeologiczne pod kierunkiem prof. Józefa Kostrzewskiego. W czasie okupacji hitlerowcy zasypali teren wykopalisk, a wiele zabytków zniszczyli. Badania podjęto pod kierunkiem prof. Zdzisława Rajewskiego w roku 1946 . W 1950 uznano teren wykopalisk za **rezerwat archeologiczny**. Od kilku lat w 1 poł. września odbywa się w Biskupinie ciekawa impreza typu „żywy skansen".

Odkryto tu ślady osadnictwa z 10000-8000 lat p.n.e. Natomiast zrekonstruowano osadę ludności kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, z 700-400 lat p.n.e. Ma ona regularny, owalny układ o pow. ok. 2 ha. Wokół wał obronny długości 460 m i wysokości 6 m, o konstrukcji drewniano-ziemnej i wielorzędowy falochron wzmacniający brzegi wyspy. W części pn. znaj-

dowała się brama wjazdowa i most dł. 120 m łączący wyspę z lądem. Wewnątrz osady 106 domów drewnianych o konstrukcji sumikowo-łątkowej, trzyizbowch, ustawionych szeregowo wzdłuż 12 ulic, z wejściami od strony południowej. Wszystkie ulice, wykładane bierwionami, łączyła ulica okrężna.

Liczne znaleziska obrazują życie i wierzenia ludności trudniącej się handlem i rolnictwem. Osada uległa zniszczeniu prawdopodobnie podczas najazdu Scytów — koczowniczego ludu pochodzenia azjatyckiego. Później na jej miejscu istniała osada otwarta, a w VIII-XI w. niewielki gródek plemienny.

BYDGOSZCZ

Spichrze nad Brdą
Muzeum okręgowe

Miasto w pradolinie Wisły, nad Brdą w pobliżu jej ujścia. Siedziba wojewody kujawsko-pomorskiego, ośrodek kulturalny, naukowy i gospodarczy ważny węzeł komunikacji drogowej, kolejowej i wodnej, 387 tys. mieszkańców.

Od XIII w. gród i siedziba kasztelana. Od 1327 własność Władysława Łokietka. W latach 1331-1343 zniszczony i okupowany przez Krzyżaków. Po traktacie kaliskim w 1343 wraca do Polski. Kazimierz Wielki włącza Bydgoszcz w pn. pas obrony granicznej i w 1346 nadaje osadzie prawa miejskie. Na początku XV w. siedziba starostwa. W 1772 zajęte przez Prusaków. W latach 1807-1813 stolica departamentu w Księstwie Warszawskim. Od 1815 stolica regencji pruskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim. Po wkroczeniu do Bydgoszczy wojsk polskich 20 I 1920 siedziba powiatu w woj. pomorskim. Po II wojnie światowej miasto wojewódzkie.

Stare miasto w zakolu Brdy zachowało średniowieczne rozplanowanie na rzucie zbliżonym do elipsy, z czworobocznym rynkiem i ulicami wybiegającymi z jego narożników. Na lewym brzegu rzeki, wokół nieistniejącego już klasztoru karmelitów, rozwinęło się w XIV w. przedmieście.

Kościół św. Mikołaja i Marcina (fara) wzniesiony murów w 1466-1502. Wielokrotnie restaurowany. Późnogotycki, z cegły, orientowany, halowy, trzynawowy. Wnętrze barokowe i rokokowe. Modernistyczna polichromia z 1922-25 proj. Stefana Cybichowskiego. W ołtarzu późnogotycki, z XVI w., obraz MB z różą. Od 1999 Konkatedra Archidiecezji Gnieźnieńskiej.

Bydgoszcz, spichrz nad Brdą, *fot. W. Napiórkowski.*

Zespół poklasztorny Bernardynów z kościołem późnogotyckim wzniesionym w 1545-52 z renesansową wieżą z XVII w., szczytem i kruchtą z 1865 oraz barokowym budynkiem klasztoru, przebudowanym w XIX w.

Zespół poklasztorny Klarysek z gotycko-renesansowym kościołem z prezbiterium z 1582, nawą i wieżą z 1615 i polichromowanym stropem oraz budynkiem klasztoru wybudowanym na pocz. XVII w., przebudowanym w XIX i XX w.

Zespół najstarszych **spichlerzy** przy ulicy Grodzkiej nr 7 z 1794-97, murowany z bocznymi ścianami drewnianymi, konstrukcji szkieletowej, z wypełnieniami z cegły, tynkowanymi; nr 9 z 1793 oraz nr 11 z 1794-1800, drewniane, również

konstrukcji szachulcowej, z tynkowanymi wypełnieniami ceglanymi. O podobnej konstrukcji, ale nieco młodszy (1830-40) spichlerz znajduje się przy Starym Rynku 13.

Kompleks budynków przy ul. Mennica: spichlerze, kaszarnia z turbinownią, turbinownia, młyn, dom młynarza.

Muzeum okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego tworzone od 1880 z inicjatywy Towarzystwa Historycznego Okręgu Nadnoteckiego. Zbiory gromadzono w jednej z sal gimnazjum, w 4 działach: archeologicznym, historii miasta, militariów i numizmatycznym. W 1923 otwarto Muzeum jako miejskie w budynku przy Starym Rynku; powstał dział sztuki polskiej obejmujący malarstwo, rzeźbę i grafikę. W 1937 Muzeum otrzymało w darze kolekcję obrazów i pamiątek po Leonie Wyczółkowskim oraz kolekcję rzeźb Konstantego Laszczki. Od 1946 nosi imię L. Wyczółkowskiego; od 1967 ma status Muzeum Okręgowego. Mieści się w dawnym klasztorze Klarysek oraz w spichlerzu tzw. białym na Wyspie Młyńskiej.

CHEŁMNO

Ratusz

Miasto powiatowe na krawędzi Wysoczyzny Chełmińskiej, na prawym brzegu Wisły na 9 wzgórzach przy szosie nr 1 Łódź – Gdańsk. 22 tys. mieszkańców.

Początki grodu sięgają X w. Po zniszczeniach dokonanych przez Prusów, Krzyżacy przenieśli gród na obecne miejsce i otoczyli murami. W 1233 nadali miastu przywilej lokacyjny, który po odnowieniu w 1251 stał się wzorem dla innych miast polskich i krzyżackich (tzw. prawo chełmińskie). Do 1309, tj. do czasu przeniesienia głównej siedziby Zakonu z Wenecji do Malborka, było Chełmno stolicą państwa Krzyżaków, zaś w 1243-51 także siedzibą biskupów. Na mocy bulli papieża Urbana VI w 1386 powstała Akademia Chełmińska (na wzór uczelni bolońskiej), mająca stanowić przeciwwagę dla Uniwersytetu Krakowskiego. Działała z różnym skutkiem do początku XIX w. W XIV w. Chełmno przystąpiło do Hanzy, a w XV w. do Związku Pruskiego. W 1454 przyłączone do Polski, od 1772 pod zaborem pruskim, 1807-15 w Księstwie Warszawskim. 22 I 1920 wkroczyły do miasta oddziały polskie pod wodzą gen. Józefa Hallera.

Bardzo dobrze zachowany średniowieczny układ urbanistyczny z rozległym rynkiem. Prawie w całości zachowały się oryginalne gotyckie mury z trzema basztami oraz Bramą Grudziądzką (na jej piętrze znajduje się kapliczka z gotycką Piętą pochodzącą z XV w.).

Chełmno, ratusz, *fot. W. Napiórkowski.*

Tuż obok rynku okazały kościół farny, trzynawowy, halowy, zbudowany w 1 poł. XIV. Główne wejście ma wczesnogotycki portal. Bogate wnętrze barokowo-rokokowe.

W pn. części miasta współczesny farze kościół p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, gotycki, jednonawowy, ze sklepieniem gwiaździstym. Od pd. późnorenesansowy portal. Wyposażenie późnorenesansowe i barokowe. W prezbiterium najstarsza na tych ziemiach datowana płyta nagrobna z 1275. Przy kościele budynki klasztorne z XVIII w. z krużgankami i gotyckim szczytem.

Szczególny akcent zespołu staromiejskiego stanowi **ratusz**, jedna z najwspanialszych budowli renesansowych w Polsce. Jednopiętrowy, gotycki ratusz otrzymał renesansowy kształt podczas przebudowy w 1667--96. Szczególną ozdobą stały się wysoka attyka, hełm i zegar na wieży. W 1885-87 nadbudowano drugie piętro, a w attyce wykuto otwory okienne. Na zachodniej ścianie umieszczono, przeniesiony z kościoła farnego, wzorzec pręta chełmińskiego, dawnej miary długości (4,35 m). Ratusz był siedzibą rady i ławy mejskiej. Mieściły się tu również waga i archiwum a także izba sądowa i do 1458 Wyższy Sąd Prawa Chełmińskiego. Od 1983 ratusz jest siedzibą Muzeum Ziemi Chełmińskiej.

CHEŁMŻA

Kościół Św. Trójcy

Miasto w powiecie toruńskim, na Pojezierzu Chełmińskim nad jeziorem Chełmżyńskim, ok. 15 tys. mieszkańców

Pierwsza wzmianka z roku 1222, gdzie występuje jako gród i osada. W 1251 otrzymała prawa miejskie i od tego roku aż do 1824 jest stolicą biskupstwa. Przez wieki Chełmża była ośrodkiem piwowarstwa i uprawy chmielu. Od końca XIX w jest ważnym ośrodkiem przemysłu cukrowniczego.

Dawna katedra, obecnie bazylika konkatedralna p.w. Świętej Trójcy jest budowlą trzynawową, halową w zasadniczej części gotycką (XII-XIV w.) z neogotyckim przedsionkiem. Wieża bogato zdobiona ostrołukowymi blendami, z gankiem i barokowym hełmem. Gotyckie kamienne stalle i szereg rzeźb, renesansowy nagrobek biskupa Piotra Kostki i późnorenesansowa ambona. Liczne epitafia i nagrobki. Wystrój w przeważającej części barokowy i rokokowy.

CIECHOCINEK

Tężnie

Największe polskie uzdrowisko nizinne, usytuowane na Kujawach pośrodku Niziny Ciechocińskiej, położone na dwóch piaszczystych terasach w pradolinie Wisły. 11 tys. mieszkańców.

W najstarszej zanotowanej wzmiance pochodzącej z 1466 występuje pod nazwą Czechoczino. Dla odróżnienia od wsi Ciechocin nad Drwęcą, miejscowość przybrała zdrobniałą nazwę Ciechocinek. Po zajęciu małopolskich kopalń soli przez Austrię, „Uchwałą Solną" z 5 III 1791 Sejm Wielki nakazał poszukiwanie soli na Kujawach. Jej eksploatacja w Ciechocinku zaczęła się w latach 20. XIX w. za sprawą Ksawerego Druckiego-Lubeckiego i Stanisława Staszica. Za początek uzdrowiska przyjmuje się zainstalowanie 4 miedzianych wanien w tutejszej karczmie w 1836. Prawa miejskie miejscowość uzyskała w roku 1916.

Dziś architektura miasta, pełnego zieleni i kwiatów, jest dostosowana do jego leczniczej funkcji. Zaleca się tu leczenie urazów ortopedycznych, chorób neurologicznych, reumatycznych, nadciśnienia tętniczego, chorób naczyń obwodowych oraz górnych dróg oddechowych.

Podstawowym środkiem leczniczym jest solanka o temperaturze dochodzącej do 54°C. Istotną rolę spełnia lokalny klimat, stosunkowo ciepły i o małej ilości opadów.

Tężnie służą nie tylko do produkcji soli, ale też do leczniczych i orzeźwiających inhalacji. Podczas odparowywania solanki uwalania się ozon i jod. Powietrze staje się podobne do morskiego, dzięki rozpylonym, słonym kropelkom.

Dwie największe tężnie zbudowano w 1827-28, trzecią w 1859. Ich łączna długości wynosi 1,7 km. Zużyto na nie ok. 19 tys. m^3 drewna dębowego i sosnowego, Dwie mają podbudowę z pni dębowych, trzecia podmurówkę o konstrukcji słupowo-ramowej, umocnioną skośnymi zastrzałami. Szkielety wypełniono gałęziami tarniny. Pompy podnoszą solankę na wys. 15 m, do rynny na górnym pomoście. Następnie solanka zagęszcza się spływając po gałęziach do dolnych rynien, skąd jest odprowadzana do warzelni.

FOJUTOWO k. Tucholi

Akwedukt

Przysiółek na terenie Tucholskiego Parku Krajobrazowego na zach. od szosy Tuchola–Czersk.

W latach 1845-49 dla nawodnienia dużych obszarów łąk w rejonie Czerska wybudowano Wielki Kanał Brdy. Wykonano m.in. **akwedukt** o dł. 75 m, z żółtej cegły i kamienia, krzyżujący się z Czerską Strugą, płynącą 6 m niżej w głębokim parowie.

GOLUB-DOBRZYŃ

Zamek

Miasto powiatowe nad Drwęcą, na granicy ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej, 8 tys. mieszkańców.

Golub był najpierw grodem przy przeprawie przez Drwęcę. Dobra golubskie, należące do biskupstwa włocławskiego, drogą zamiany otrzymali Krzyżacy, którzy w 1331 nadali osadzie prawa miejskie i zbudowali zamek, siedzibę komtura. Golub w 1454 przystąpił do Związku Pruskiego, a po 1466 należał do Polski.

Dobrzyń powstał na pd. brzegu Drwęcy jako przedmieście Golubia. Przekształcił się w samodzielne miasto, gdy rzeka była granicą zaborów. Obydwie miejscowości połączono w 1951.

Golub-Dobrzyń, zamek, *fot. J. Krępeć.*

Północna część miasta zachowała średniowieczny układ przestrzenny i fragmenty murów. W rynku drewniany dom „Pod kapturem" z 1771 i kilka kamienic z XIX w. Nieopodal rynku gotycka fara z XIV w. z interesującym wystrojem zewnętrznym i bogatym wyposażeniem wnętrza.

Zamek, składający się z zamku głównego i nie zachowanego przedzamcza, został wybudowany na wzniesieniu nad doliną Drwęcy w 1302-06. Wewnętrzny dziedziniec otaczały z czterech stron drewniane krużganki. Od strony przedzamcza były dwie narożne, cylindryczne baszty o podstawach kwadratowych. Przedzamcze, na planie rozległego prostokąta, otaczały mury z czterema narożnymi wieżami.

Bryła zamku zmieniła się po przebudowie w 1616-23. W miejsce wysokich szczytów i dachów wprowadzono zwieńczenie attykowe z narożnymi wieżyczkami o późnorenesansowych formach. Całość ozdobiono dekoracją sgraffitową. Tak przebudowana warownia krzyżacka stała się siedzibą siostry królewskiej, Anny Wazówny, córki Jana III szwedzkiego i Katarzyny Jagiellonki. Zamek uległ dewastacji na skutek wojen szwedzkich oraz klęsk żywiołowych.

Odbudowany w 1959-67 zamek jest znaną w kraju placówką PTTK. Mieści muzeum, dom wycieczkowy, kawiarnię. Odbywają się tu konkursy krasomówcze przewodników PTTK, turnieje rycerskie, bale kostiumowe.

GRUDZIĄDZ

Zespół spichrzów nad Wisłą

Miasto powiatowe na prawym, wysokim brzegu Wisły, przed ujściem Osy. 102 tys. mieszkańców.

Od X w. gród pełniący rolę strażnicy państwa polskiego. Od 1207 r. we władaniu Konrada Mazowieckiego, który nadał w 1222 Grudziądz biskupowi misyjnemu Prus, Chrystianowi. W 1225 Chrystian zrzekł się nadań na korzyść Zakonu. Od 1250 rozbudowany przez Krzyżaków gród staje się siedzibą komtura. W 1291 Grudziądz otrzymał przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim. Powstał murowany zamek, wiele gotyckich budynków, miasto otoczono podwójnym, ceglanym murem.

Z niewielką trzymiesięczną przerwą po bitwie grunwaldzkiej panowanie Krzyżaków trwa do 1454, kiedy to mieszczanie opanowali zamek i oddali go w ręce rycerstwa chełmińskiego. Po pokoju toruńskim zamek staje się siedzibą starostów do I rozbioru Polski. Odbywają się tu na zmianę z Malborkiem sejmiki generalne Prus Królewskich. Na jednym z nich, w 1522 Mikołaj Kopernik wygłosił słynny odczyt „O sposobie bicia monety". Miasto podupadło na skutek wojen szwedzkich.

W okresie międzywojennym Grudziądz urasta do rangi centrum przemysłowego Pomorza. Znaczenia dodają mu szkoły wojskowe i liczny garnizon. II wojna światowa przynosi miastu ogromne zniszczenia.

Grudziądz, spichrze, fot. J. Torgońska.

Obecnie Grudziądz jest znaczącym ośrodkiem przemysłowym, posiada wiele szkół, filię UMK, placówki kultury.

Zachował się dawny układ urbanistyczny z rynkiem, na którym w maju 1411 Krzyżacy ścięli głowę przywódcy Towarzystwa Jaszczurczego Mikołajowi z Ryńska. Obok rynku gotycki kościół farny (niegdyś miejsce obrad sejmików generalnych) z ciekawym wyposażeniem, m.in. zabytkowe dzwony z XV i XVIII w.

W obrębie Starego Miasta Kościół św. Ducha; klasztor Benedyktynek, obecnie muzeum; ratusz, d. kolegium jezuickie; barokowy kościół św. Franciszka Ksawerego z wystrojem wnętrza nawiązującym do sztuki Chin i Japonii, fragmenty murów miejskich oraz Góra Zamkowa.

Interesującą budowlą jest potężna twierdza wzniesiona z rozkazu Fryderyka II w 1776- 89. Więziono w niej uczestników powstania listopadowego.

Od strony Wisły malowniczo wygląda **zespół spichrzów**, w średniowieczu stanowiących część systemu obronnego. W swej dzisiejszej postaci pochodzą przeważnie z XVII i XVIII w. Nieliczne zachowały gotyckie mury w przyziemiu od strony rzeki. Mają od 2 do 6 kondygnacji. Wielokrotnie przebudowywane, kryte dachówką ceramiczną. Wewnątrz stara ciesiołka.

INOWROCŁAW

Kościół NMP, tzw. Ruina
Muzeum im. Jana Kasprowicza

Miasto powiatowe, stolica Kujaw Zach., uzdrowisko, znaczący ośrodek produkcji soli. Duży węzeł kolejowy. 80 tys. mieszkańców.

W dokumentach po raz pierwszy w 1185 pod nazwą Novo Wladislaw. Do poł. XIII w. Inowrocław należał do dzielnicy mazowieckiej. W końcu XIII w. powstało księstwo kujawskie, podzielone następnie na bydgoskie, gniewkowskie i inowrocławskie. W poł XIII w. księciem kujawskim był Kazimierz Kujawski syn Konrada Mazowieckiego i ojciec Władysława Łokietka. Od poł. XIII w. Inowrocław posiadał miejskie prawo magdeburskie. Od poł. XIV w. był stolicą województwa i siedzibą starostwa. W wieku XV wzniesiono mury obronne i fosy. W 1772 miasto obejmują Prusacy. W 1875 założono tu uzdrowisko. 5 I 1918 Inowrocław opanowali powstańcy wielkopolscy.

Obecnie duży ośrodek przemysłowy: zakłady chemiczne w Mątwach, kopalnia soli, fabryka metalowa, huta szkła. Ośrodek szkolnictwa i jedno z większych uzdrowisk na nizinach w Polsce. Podstawą rozwoju uzdrowiska są solanki jodobromowe i gorzkie. Park zdrojowy z interesującymi okazami drzew i krzewów oraz muszlą koncertową. W zach. części parku tężnie solankowe.

Szczególnym zabytkiem Inowrocławia jest romański **kościół p.w. Imienia NMP**, tzw. *Ruina*. Zbudowany pod koniec XII w. z granitowych ciosów. orientowany. Podanie głosi, że stoi na miejscu pogańskiej gontyny, na pagórku zwanym niegdyś Białą Górą. Przebudowany w XIV w. popadł wskutek pożarów w ruinę i stąd jego nazwa. Odbud. w 1901 w stylu romańskim. Obecnie jest to jeden z najczystszych stylowo zabytków romańskich w kraju. Fasada frontowa zwieńczona dwiema potężnymi wieżami, w górnej części nadbudowana murem ceglanym. Wieże ozdobione są charakterystycznymi dla architektury romańskiej biforiami. Od wsch. prezbiterium z półkolistą absydą. W murach trzy skromne portale romańskie. Wnętrze proste, jednonawowe. Ciekawostkę stanowią trzy „diable maski"

wykute w blokach granitowych, znajdujące się w murze zewnętrznym ściany, przy portalu.

Inowrocław, kościół NMP, *fot. W. Napiórkowski.*

Muzeum im. Jana Kasprowicza powstało w 1931 jako Muzeum Regionalne Kujaw Zach. Po wojnie wznowiło działalność w 1959 pod obecną nazwą. Gromadzi zbiory dotyczące dziejów miasta i regionu oraz wybitnych ludzi Kujaw Zach. Największy w kraju zbiór pamiątek, rękopisów i pierwodruków dzieł Stanisława Przybyszewskiego oraz bogate kolekcje pamiątek związanych z Janem Kasprowiczem i Stanisławem Szenicem. Obrazy Juliana Fałata, Teodora Axentowicza, Władysława Jarockiego, rysunki Jacka Malczewskiego.

Oddziałem Muzeum jest Dom Rodziny Jana Kasprowicza w Szymborzu. Wewnątrz meble, przedmioty gospodarstwa domowego, fotografie rodzinne, fotokopie rękopisów poety, jego listy, księgozbiór oraz rzeźby ludowe.

KŁÓBKA k. Kowala

Skansen

Wieś w powiecie włocławskim nad rzeczką Lubieńką, przy drodze stanowiącej dojazd do Chodcza od trasy Toruń–Łódź.

W parku d. dwór rodziny Orpiszewskich. Na cmentarzu grób Marii z Wodzińskich Orpiszewskiej (Maryni) zmarłej w 1886, młodzieńczej miłości Fryderyka Chopina.

Kujawsko-Dobrzyński **Park Etnograficzny** w Kłóbce, stanowiący Oddział muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej, udostępniono dla zwiedzających w 1993. Leży nad Lubieńką blisko parku i dworu. Zgromadzone obiekty reprezentują kulturę ludową dwóch regionów Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Jest tu odtwarzana struktura wsi z jej autentycznymi fragmentami: typy zagród, detale architektoniczne, drzwi, okna, urządzenia paleniskowe, dymne; podział wnętrz, a także mała architektura: płoty, studnie, żurawie, piwnice, kapliczki. Większość obiektów ruchomych pochodzi z drugiej poł. XIX i pierwszej poł. XX w. Niektóre budynki są starsze.

KORONOWO

Kościół Wniebowzięcia NMP

Miasto malowniczo położone w dolinie Brdy, 27 km od Bydgszczy, 11 tys. mieszkańców.

Koronowo, kościół pocysterski, *fot. R. Siekierzyński.*

W pobliżu Zalew Koronowski, utworzony na Brdzie w 1960. 11 km na pn. pole zwycięskiej bitwy z Krzyżakami w 1410.

Miasto lokowane w 1368 na prawie magdeburskim jako własność Cystersów. Pozostało w ich władaniu aż do kasaty zakonu w 1819.

Poklasztorny, gotycki **kościół Wniebowzięcia NMP**, wzniesiony w końcu XIV w., reprezentuje cechy typowe dla budownictwa cysterskiego. Jest to trzynawowa bazylika z szeregiem wielobocznie zam-

kniętych kaplic. Sklepienie gotyckie zastąpiono w XVII w. barokowym. Wartościowe wyposażenie barokowe: ołtarze, kazalnica, stalle, bogato rzeźbione organy. Do kościoła przylega budynek klasztorny barokowy, piętrowy z wirydarzem pośrodku.

Blisko rynku kościół św. Andrzeja, również pocysterski, gotycki z późnorenesansowym szczytem.

KRUSZWICA

Mysia Wieża

Miasto w powiecie inowrocławskim, na Kujawach, przy pn. krańcu Gopła. Znaczący ośrodek przemysłu rolno-spożywczego, zakłady tłuszczowe, zbożowe, cukrownia. 10 tys. mieszkańców.

Legendarna stolica państwa Piasta. Najstarsze wykopaliska sięgają neolitu. Główny gród istniał na Ostrowie Rzępowskim, dawnej wyspie. Założony został ok. 500 lat p.n.e. W czasach rzymskich Kruszwica leżała na szlaku bursztynowym. W VII-IX w. znajdowała się tu stolica państwa plemiennego Goplan. W XI w. była Kruszwica przejściowo stolicą biskupstwa kujawskiego. W 1422 Władysław Jagiełło nadał osadzie prawa miejskie.

Romańska kolegiata p.w. św. Piotra i Pawła zbudowana prawdopodobnie w 1 poł. XII w. przebudowana w 1586 oraz w latach 1856-59. W 1954-56 przywrócono jej cechy romańskie. Wzniesiona z ciosanych kamieni, granitu i piaskowca. Jest to budowla trójnawowa, bazylikowa z transeptem i z apsydami, orientowana. Kiedyś dwu, obecnie jednowieżowa. Ścianę południową zdobią trzy romańskie portale.

Mysia Wieża, z którą związana jest legenda o królu Popielu, jest jedyną zachowaną wieżą gotyckiego zamku usytuowanego na wyspie na miejscu grodu i podgrodzia. Zamek zbudowany w czasach Kazimierza Wielkiego, zniszczony został pożarem na pocz. XVI w. i później także przez Szwedów, w 1787 częściowo rozebrany.

Wieża gotycka, o wysokości 32 m, wzniesiona na cokole z głazów narzutowych, ośmioboczna, podzielona wewnątrz na sześć różnej wysokości kondygnacji. Z Mysiej Wieży roztacza się rozległy widok na jez. Gopło i miasto.

LUBOSTROŃ k. Barcina

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś na skraju doliny Noteci. Od XVIII w. do 1939 własność Skórzewskich. Wychował się tu i w latach 30. XIX w. często przebywał poeta Stefan Garczyński, autor „Wacława dziejów". Był przyjacielem Adama Mickiewicza, który zapewne go tu odwiedził.

Pałac wzniesiono 1795-1800 wg projektu Stanisława Zawadzkiego. Klasycystyczny, murowany, tynkowany. Wzorem była sławna „Vila Capra" Antonio Palladiego. Pałac na rzucie kwadratu z trzykondygnacyjną rotundą pośrodku, nakrytą kopułą na wysokim tamburze. Od frontu wydatny portyk kolumnowy poprzedzony wysokimi schodami. W elewacjach bocznych portyki przyścienne. Na kopule figura Atlasa dźwigającego kulę ziemską. Dekoracje wnętrz klasycystyczne. Sala centralna, rotunda, ozdobiona intarsjowaną podłogą z herbami Polski i Litwy pośrodku oraz czterema płaskorzeźbami przedstawiającymi „Bitwę pod Płowcami", „Królową Jadwigę przyjmującą Krzyżaków w Inowrocławiu", „Bitwę pod Koronowem", „Zatwierdzenie planów budowy Kanału Noteckiego przez Fryderyka Wielkiego". W tej sali potężny, mosiężny żyrandol. Kilka doskonale zachowanych mniejszych pomieszczeń i małe gabinety przykryte sklepieniami beczkowymi oraz niewielki gabinet narożnikowy, nakryty kopułką z lunetami, z malowidłami przedstawiającymi symbole nauk. Freski Franciszka i Antoniego Smuglewiczów.

Obecnie pałac jest miejscem ekspozycji stylowych wnętrz. W reprezentacyjnym pomieszczeniach odbywają się koncerty, pokazy, spektakle.

Obok pałacu znajduje się klasycystyczna oficyna, tzw. „Stary Pałac", a w sąsiedztwie takież zabudowania dworskie.

Wokół park (37,5 ha) o urozmaiconym drzewostanie, usytuowany na stoku, przechodzący w las. Na pn. od parku i pałacu zespół eklektycznych zabudowań folwarcznych z 2 poł. XIX w.

RADZYŃ CHEŁMIŃSKI

Ruiny zamku

Miasto na Ziemi Chełmińskiej w pow. grudziądzkim. 2 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany w 1015 jako gród pruski, zdobyty i zniszczony przez Bolesława Chrobrego. Od 1231 w rękach Krzyżaków, którzy budują drewniany gród i lokują w 1234 miasto. W 1397 rycerze Ziemi Chełmińskiej pod przywództwem Mikołaja z pobliskiego Ryńska zawiązali tu Towarzystwo Jaszczurcze, sprzysiężenie będące reakcją na brutalne rządy Zakonu.

Radzyń Chełmiński, zamek, *fot. W. Napiórkowski.*

Miasto posiada dobrze zachowany średniowieczny układ urbanistyczny. W rynku klasycystyczne kamieniczki z pocz. XIX w. Gotycki, jednonawowy kościół farny z 1 poł. XIV w. z masywną wieżą i szczytami schodkowymi oraz dobudowaną w końcu XVI w. renesansową kaplicą Dąbrowskich z płytami nagrobnymi. Nad jeziorem wczesnośredniowieczne grodzisko.

Zamek usytuowany został na przesmyku pomiędzy dwoma jeziorami, na miejscu drewniano-ziemnego grodu. Budowę rozpoczęto w pierwszych latach XIV w. i prowadzono do ok. 1390. Zamek był siedzibą komtura. W 1410 częściowo zniszczony przez Polaków. W 1454 zdobyty przez wojska Związku Pruskiego i przekazany Polsce. Po drugim pokoju toruńskim w 1466 zamek był siedzibą starostów. Zniszczony w czasie wojen szwedzkich. W 1763 opuszczony. Po I rozbiorze Polski władze pruskie przystępują do burzenia murów. W XIX . prowadzone prace konserwatorskie. Obecnie zabezpieczony jako trwała ruina.

Zespół zamkowy składał się z zamku głównego i z dwóch przedzamczy od południa i od wschodu. Zamek murowany z cegły, na planie kwadratu, z wysmukłymi basztami na narożach. Wewnątrz znajdował się arkadowy dziedziniec, a w jego pn.-wsch. narożniku ośmioboczna wieża.

Do zamku wjeżdżano przez dwa przedzamcza i skrzydło południowe. W tym skrzydle ulokowano refektarz i kaplicę. Skrzydło wsch. zajmował kapitularz, a w pozostałych dwóch znajdowały się mieszkania, kuchnia oraz infirmeria. Na piętrach były magazyny i ganki dla straży.

Do dziś zachowało się skrzydło południowe z dwoma basztami (mają one oryginalne, ceglane hełmy, przesłonięte blankami stożkowymi) oraz bramą wjazdową, zaakcentowaną wysmukłą wnęką zakończoną ostrołukiem. Można także zobaczyć część skrzydła wschodniego, mury przyziemia, fragmenty ośmiobocznej wieży i piwnice pod skrzydłem południowym. Zamek, największy po Malborku w państwie krzyżackim, ze względu na architekturę i bogate detale rzeźbiarskie jest wybitnym dziełem budownictwa obronnego.

STRZELNO

Kościoły św. Trójcy i św. Prokopa

Miasto w powiecie mogileńskim, na tzw. Białych Kujawach. 6 tys. mieszkańców.

Według legendy przez Strzelno św. Wojciech zmierzał z misja do Prus. Nadanie osady Norbertankom potwierdza bulla papieża Celestyna II z 1193. W 1231 prawa miejskie. Urodził się tu Albert Abraham Michelson (1852-1931), fizyk amerykański, laureat nagrody Nobla w 1907.

Zachował się dawny układ urbanistyczny. Dwa romańskie kościoły Strzelna stanowią jedną z większych atrakcji Szlaku Piastowskiego. Zostały zbudowane na przełomie XII i XIII w. dla klasztoru Norbertanek, z fundacji potomków Piotra Włostowica. On sam figuruje na tympanonach obydwu kościołów.

Kościół św. Trójcy zbudowany z granitowych ciosów jest trójnawową bazyliką z transeptem, kaplicami, dwiema wieżami od zachodu. Poza absydą i emporą pier-

wotnie wnętrze nakryte było drewnianymi stropami.

Strzelno, kościół św. Trójcy, *fot. P. Pierściński.*

Wybitnym dziełem sztuki romańskiej są odkryte w 1946 cztery wykute w piaskowcu kolumny z końca XII w. Na każdej z nich znajduje się 18 postaci, na lewej symbolizują one wady i występki ludzkie, na prawej cnoty. W ścianach prezbiterium znajdują się inne, częściowo odsłonięte, romańskie kolumny o gładkich trzonach.

Wystrój kościoła przeważnie barokowy. Gotycki krucyfiks w ołtarzu transeptu, romański tympanon w mensie ołtarzowej po lewej przy prezbiterium, kaplica św. Barbary nakryta gotyckim palmowym sklepieniem wspartym na romańskiej kolumnie. Nad drzwiami wiodącymi z kaplicy na zewnątrz widnieje romański tympanon z aktem fundacji.

Kościół św. Prokopa jest rotundą z kwadratowym prezbiterium od wschodu, dwiema półkolistymi absydami od północy i z okrągłą wieżą od zachodu. Tylko górna, ceglana część wieży pochodzi z doby gotyku, reszta romańska, zbudowana z kostek granitowych.

Między kościołami na miejscu dawnego cmentarza wybudowany został w XV w. klasztor (obecnie mieszkania).

ŚWIECIE

Ruiny zamku

Miasto powiatowe na Pojezierzu Pomorskim na terasie zalewowej i stromych krawędziach doliny Wisły u ujścia Wdy. 27 tys. mieszkańców.

Wzmiankowane w dokumentach po raz pierwszy w końcu XII w. jako rezydencja księcia Grzymisława. W XIII w. zwane naczelnym grodem kasztelanii i księstwa świecko-lubiszewskiego. Prawa miejskie w 1338.

Znaczny ośrodek przemysłowy: zakłady celulozowo-papiernicze oraz przemysłu rolno-spożywczego.

Na Starym Mieście, położonym na Ostrowiu, kościół z gotyckim prezbiterium, renesansowym korpusem i wieżą oraz fragmenty murów miejskich z końca XIV w.

Na Nowym Mieście barokowy kościół i klasztor Bernardynów.

Gotycki zamek zbudowali w 1 poł. XIV w. Krzyżacy na miejscu zamku księcia Świętopełka, nieopodal ujścia Wdy do Wisły. Z cegły, na wysokim cokole kamiennym, na planie kwadratu (ok. 50-50 m) z czterema basztami na narożach i czterema skrzydłami mieszkalnymi. Otoczony murem zewnętrznym tworzącym międzymurze. W skrzydle pn.-zach. mieścił się kapitularz i kaplica, w skrzydle pd.-zach. siedziba komtura. Wśród zamków budowanych w tym samym czasie przez Zakon, kształt tego — z czterema cylindrycznymi wieżami na narożach — jest unikatowy. Był to jedyny krzyżacki zamek „wodny", którego obronę stanowiły przede wszystkim okalające go zewsząd wody.

Świecie, zamek, *fot. W. Napiórkowski.*

Polacy władali zamkiem od 1461. Częściowo zniszczony i spalony przez Szwedów, od 1655 pozostawał w ruinie. Kons-

erwowany w XIX i XX w., obecnie „trwała ruina".

Do dziś zachował się główny budynek trójkondygnacyjny, z cylindryczną basztą w narożu pn.-wsch. i cylindryczną wieżą o średnicy 10 m w narożu pn.- zach., zwieńczoną nadwieszoną galerią z machikułami, zakończoną krenelażem. Ze skrzydła wsch. zachowały się piwnice, z pozostałych skrzydeł zarys murów obwodowych oraz fundamenty baszty w narożu płd.-zach.

TORUŃ

Miasto nad Wisłą, we wschodniej części Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej, na granicy Ziemi Chełmińskiej i Kujaw. W 1997 wpisane na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Siedziba samorządu województwa. Ważny węzeł drogowy i kolejowy. 206 tys. mieszkańców.

Miasto lokowane w 1233 przez Wielkiego Mistrza Hermana von Salza w rejonie dzisiejszej wsi Stary Toruń. W 1236 przeniesione w górę rzeki na dzisiejsze miejsce i silnie umocnione. Obok Krzyżacy wznieśli zamek. W 1264 powstało Nowe Miasto. Toruń rozwijał się szybko dzięki położeniu nad główną arterią wodną, na pograniczu ziem krzyżackich i polskich. Jako członek Związku Hanzeatyckiego prowadził ożywione kontakty handlowe z wieloma krajami. Powstały ratusze obu miast, wiele okazałych budowli sakralnych i świeckich. Ucisk ekonomiczny spowodował niechęć mieszczan do Zakonu. Po bitwie grunwaldzkiej złożyli oni uroczysty hołd Jagielle. Krzyżacy jednak ponownie przejęli Toruń, który ostatecznie przypadł Polsce na mocy II pokoju toruńskiego w 1466. Był miastem królewskim, z własną reprezentacją w Sejmie.

W 1473 urodził się w Toruniu Mikołaj Kopernik. W mieście toczyły się zatargi między protestantami i katolikami. Tzw. tumult toruński w 1724 zakończył się straceniem burmistrza i kilku mieszczan. Najazdy szwedzkie spowodowały spustoszenie i upadek ekonomiczny. W 1771 w Toruniu urodził się Samuel Linde, autor Słownika Języka Polskiego. W 1793 miasto zajęły wojska pruskie, w 1806 francuskie, a w 1807 zostało przyłączone do Księstwa Warszawskiego. Po Kongresie Wiedeńskim Toruń ponownie przeszedł pod panowanie pruskie. W 1848 powstał tu Klub Polski, a nieco później Towarzystwo Polskie. Utworzone w 1875 Towarzystwo Naukowe odegrało wielką rolę w walce o utrzymanie polskości na Pomorzu. W 1920 Toruń został stolicą województwa pomorskiego, co spowodowało konieczność przekształcenia dotychczasowej twierdzy w nowoczesny ośrodek administracyjno-gospodarczy. Rok 1939 przerywa rozwój miasta.

Toruń, ratusz, *fot. A. Gordon.*

Po wojnie Toruń stracił status stolicy województwa, ale był kreowany na kulturalną stolicę regionu. W 1945 utworzono Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika. Zaczęły działać dwa teatry, biblioteka naukowa, Wyższa Szkoła Oficerska. Toruń stał się znaczącym ośrodkiem przemysłu chemicznego, włókienniczego, elektronicznego i spożywczego.

Ratusz Staromiejski

Gotycki z elementami późnorenesansowymi, w centrum rynku staromiejskiego. Powstawał stopniowo od poł. XIII w.

Dzisiejszą postać nadano mu na ogół w końca XIV w. ale wieża pochodzi z XIII w., a drugie piętro i wieżyczki z 1602-04. Facjatki po 3 stronach dodano podczas odbudowy w 1 poł. XVIII w.; po stronie zach. neogotycki balkon z 1867. Mimo tylu zmian, budynek stanowi zwartą, proporcjonalną całość. Na prostokątny dziedziniec prowadziły 4 bramy w każdym ze skrzydeł. Do naszych czasów zachowały się obszerne podziemia, których sklepienia opierają się na granitowych słupach. Parter spełniał rolę handlową, piętro było siedzibą władz miasta, a wieża służyła jako archiwum, skarbiec i zbrojownia.

W 1454 mieszczanie zburzyli krzyżacki zamek, dlatego królowie polscy, często odwiedzający Toruń, rezydowali w ratuszu. W 1501 zmarł tu Jan Olbracht. Wielokrotnie w ratuszu obradował Sejm. Obecnie mieści się tu Muzeum Okręgowe.

Toruń, katedra, *fot. S. Kryciński.*

Katedra

Kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, dawna fara Starego Miasta, znajduje się na pd. od rynku. Po utworzeniu w 1992 diecezji toruńskiej został podniesiony do godności katedry. Jest to gotycka, trzynawowa bazylika. Jej budowę rozpoczęto w 1260 od wzniesienia prezbiterium i kontynuowano niemal do końca XV w. W 1500 umieszczono na wieży dzwon „Tuba Dei", o wadze 7,2 t, jeden z największych w Polsce, wykonany przez ludwisarzy toruńskich. W nawach i kaplicach gwiaździste sklepienia z XIV. Bogate detale architektoniczne, rzeźby, malarstwo. W kaplicy św. Aniołów Stróżów (zwanej Kopernikowską) znajduje się gotycka chrzcielnica z końca XIII w. oraz renesansowe epitafium z portretem wielkiego astronoma z 1583, a także jego marmurowe popiersie z 1766. W kaplicy tej zostało złożone serce zmarłego w Toruniu Jana Olbrachta. Przez kilkanaście lat pod koniec XVI w. świątynia użytkowana była wspólnie przez protestantów i katolików.

Kościół NMP

Wybudowany w 2 poł. XIV w. nieopodal północnego narożnika rynku przez Franciszkanów sprowadzonych do Torunia w 1239. Trójnawowy, halowy, z emporą nad krużgankiem w nawie północnej. Równa wysokość nawy i prezbiterium czyni sylwetę wysmukłą. Pierwotnie każdą nawę pokrywał odrębny dach z gotyckim szczytem. Kościół nie ma wieży, zgodnie z regułą Zakonu. Wewnątrz bogato rzeźbione gotyckie stalle, późnogotycki krucyfiks, rokokowa ambona i prospekt organowy z pocz. XVII w. Skarpy wprowadzone do wewnątrz, na nich gotyckie malowidła. W poł. XVI w. kościół został przejęty przez luteranów. Tu zostały złożone zwłoki luteranki Anny Wazówny, zmarłej w 1625. Mauzoleum królewskiej siostry wybudowano w 1636 w północnej części prezbiterium. Po 1724, aż do kasaty klasztoru w 1821, kościół w posiadaniu Bernardynów. Po rozbiórce klasztoru i usunięciu szkód powstałych w 1806 i 1813 w trakcie oblężenia miasta kościół parafialny.

Kościół św. Jakuba

Budowany jako kościół parafialny Nowego Miasta przy jego rynku w 1309-1424. Gotycki, trójnawowy, bazylikowy z wieżą o charakterystycznym podwójnym dachu. Rzadko spotykane w Polsce łuki przyporowe przenoszą ciężar sklepienia nawy głównej na skarpy naw bocznych. Ściany zewnętrzne dekorowane są glazurowanymi cegłami.

Nawa gł. i prezbiterium pokryte sklepieniem gwiaździstym, nawy boczne krzyżowymi. W wyposażeniu gotycki krucyfiks, renesansowe organy, stalle z pocz. XVII w., barokowy ołtarz, rokokowa ambona.

Kościół był w posiadaniu Cysterek, później Benedyktynek. 1557-1667 służył protestantom, potem ponownie Benedyktynkom, do kasaty zakonu w 1832. Od tego czasu jest kościołem parafialnym.

Ruiny zamku krzyżackiego

Zamek wzniesiono w miejscu dawnego grodu ok. poł. XIII w. Składał się z zamku wysokiego i rozległego przedzamcza. Zamek wysoki służył konwentowi rycerzy-zakonników. Na piętrze mieściła się kaplica, dormitorium i refektarz. Piwnice i parter miały przeznaczenie gospodarcze. Na dziedzińcu otoczonym krużgankami dominowała ośmioboczna wieża. W pewnym oddaleniu znajdowało się zachowane do dziś gdanisko połączone z głównym budynkiem gankiem obronnym. Nieopodal gdaniska funkcjonował młyn zamkowy, którego budynek zachował się do dzisiaj.

Toruń, kamienica „Pod Gwiazdą", fot. J. Torgońska.

Zamek z trzech stron otaczało przedzamcze, z zapleczem gospodarczym.

Po bitwie grunwaldzkiej mieszczanie na krótko oddali miasto i zamek królowi Jagielle. W 1454 Toruń wystąpił zbrojnie przeciwko Zakonowi. Po zdobyciu zamku Rada Miasta zadecydowała o jego zburzeniu. Rozbiórki uniknęły tylko gdanisko, szpital, młyn i niewielka część murów. Na przestrzeni wieków ruiny i przylegający teren były różnie wykorzystywane. W poł. lat 60. przeprowadzono gruntowne prace archeologiczne i konserwatorskie. Odsłonięto przyziemia i piwnice zamku głównego, wyremontowano pozostałości murów oraz zrekonstruowano ganek prowadzący do gdaniska.

Kamienica „Pod Gwiazdą"

Usytuowana we wsch. pierzei rynku. Jej początki sięgają średniowiecza. W końcu XVII w. nadano barokową formę fasadzie, zachowując gotyckie mury. W dekoracji motywy roślinne. Uroku kamienicy przysparza kamienny portal z dębowymi drzwiami. Wewnątrz wysoka sień z malowanym stropem oraz rzeźbione, kręcone schody ozdobione figurami Minerwy i lwa trzymającego tarczę z datą 1697. Przez krótki okres właścicielem kamienicy był Kallimach, wychowawca synów Kazimierza Jagiellończyka.

Mury obronne

Na system obronny Torunia składały się mury o przeciętnej grubości 1,2 m i wysokości 6 m, bramy i baszty oraz fosa. Obwarowania powstawały od XIII do XV w. Najstarszymi obiektami zachowanymi do dziś są *Brama Żeglarska* oraz *Baszta Wartownicza*, zbudowane w XIII w. Charakterystyczna jest baszta *Krzywa Wieża* z XIV w., nachylona w kierunku pn. oraz *Brama Mostowa*, wcześniej nazywana *Promową* lub *Przewoźną*, najmłodsza z gotyckich bram, o zaokrąglonych narożnikach, bardziej przystosowana do obrony przed rozwijającą się artylerią. Wraz z nimi niepowtarzalną panoramę miasta od strony Wisły tworzą: *Brama Klasztorna* (*św. Ducha*) z funkcjonującą ongiś broną, *Baszta Gołębnik* i *Baszta Żuraw* z urządzeniem

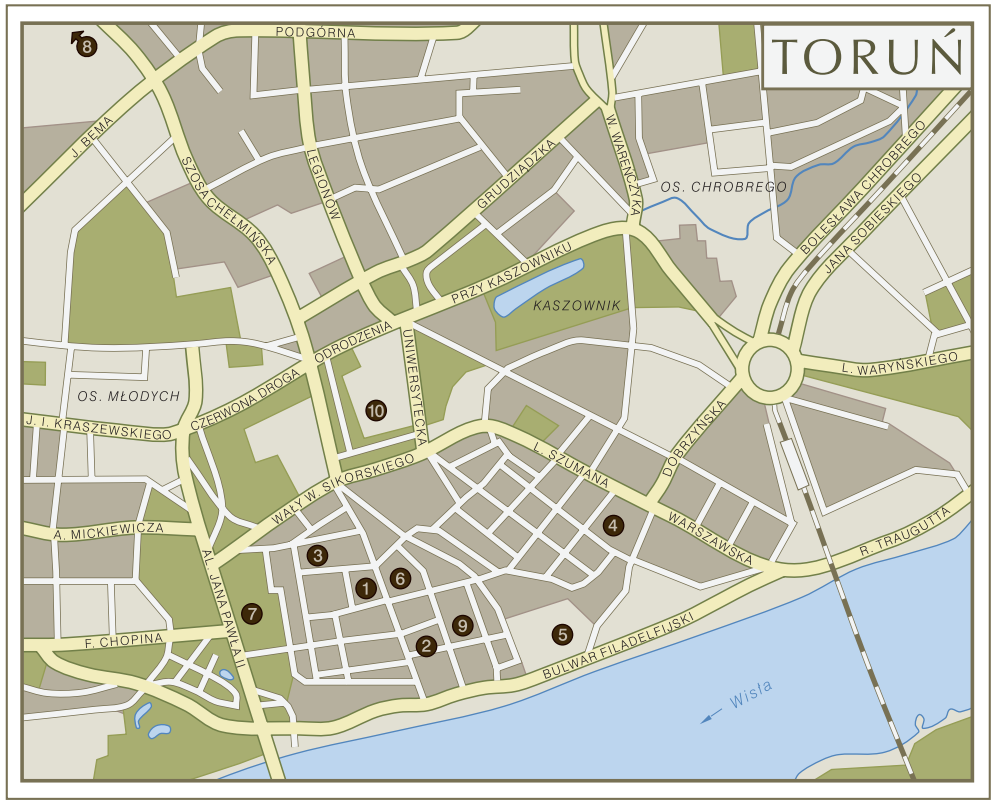

1. Ratusz Staromiejski — Muzeum Okręgowe,
2. Katedra śś. Janów Chrzciciela i Ewangelisty
3. Kościół NMP
4. Kościół św. Jakuba
5. Ruiny zamku krzyżackiego
6. Kamienica „Pod Gwiazdą”
7. Mury obronne,
8. Fort VII
9. Pałac Eskenów, Muzeum Okręgowe
10. Muzeum Etnograficzne

dźwigowym. Przez wiele wieków system obwarowań spełniał swoje zadanie, dopiero rozwój artylerii zmniejszył jego funkcję militarną. Dziś bramy i baszty są wykorzystywane na cele kulturalne i usługowe.

Fort VII

Po II rozbiorze Toruń stał się miastem przygranicznym. Zaborca przekształcił je w twierdzę. Umocnienia, nadwątlone przez wojska francuskie w 1806, zostały odnowione po Kongresie Wiedeńskim. W 2 poł. XIX w. rozbudowano fortyfikacje. Powstała nowoczesna twierdza, jedna z największych w Europie, składająca się z dwóch pierścieni obrony: zewnętrznego i wewnętrznego.

Fort Nr 7, położony w pn.-zach. części miasta przy ul. Polnej, był od października 1939 do stycznia 1940 miejscem męczeńskiej śmierci wielu Polaków z Torunia.

Pałac Eskenów

Zwany również „Czerwonym Spichlerzem”, to dawna kamienica gotycka z końca XIV w. przebudowana w XVI w. na renesansową rezydencję patrycjuszowskiej rodziny Eskenów. W XIX w. urządzono tu wojskowy magazyn prowiantowy. Zachował się front z charakterystycznymi profilowanymi wnękami. Renesansowy portal z piaskowca i ozdobne elementy kamienne. Wewnątrz fragmenty wystroju ścian i poli-

chromowany, renesansowy strop. Obecnie pałac wykorzystywany jest przez Muzeum Okręgowe.

Muzeum Etnograficzne

Powstało w 1959 na pn. od Starego Miasta w otaczającym je pasie zieleni. Zajmuje d. arsenał pruski z 1824, pawilon z salą wystawową i kinowo-widowiskową oraz fort z końca XIX w. Pomiędzy budynkami amfiteatr. Muzeum posiada kilkadziesiąt tysięcy eksponatów kultury ludowej, znaczący zbiór archiwaliów oraz bibliotekę. Za budynkami znajduje się niewielki skansen budownictwa ludowego z terenu Kaszub, Borów Tucholskich, Kujaw, Ziemi Chełmińskiej i Dobrzyńskiej. Są tu zagrody, pojedyncze budynki oraz płoty, studnie, krzyż przydrożny, kapliczki itp. We wnętrzach przedmioty codziennego użytku. Ekspozycja ukazuje zajęcia domowe i gospodarskie, rzemiosło i przemysł wiejski. W skansenie są organizowane liczne imprezy, kiermasze i wystawy, pokazujące pracę rzemieślników wiejskich oraz zajęcia domowe i gospodarcze, a także stroje, tańce, obrzędy.

WENECJA k. Żnina

Muzeum Kolei Wąskotorowej

Wieś na Pałukach, 10 km na pd. od Żnina, między jeziorami: Biskupińskim, Weneckim i Skrzynka.

Ruiny zamku rycerskiego na niskim wzniesieniu wśród łąk, na przesmyku między jeziorami. Zamek wybudowany z cegły przez Mikołaja z rodu Nałęczów w końcu XIV w., na planie kwadratu o boku 33 m, z czworoboczną wieżą. Obecnie zamek w części przyziemia odrestaurowany i zabezpieczony („trwała ruina").

U podnóża zamku, na stacji linii kolejowej Żnin – Ośno (zbudowanej w 1894) znajduje się **Muzeum Kolei Wąskotorowej**. W budynku stacyjnym mieszczą się stylowa poczekalnia i kasa biletowa, obok liczne urządzenia stacyjne, znaki kolejowe, zwrotnica i rogatka. Na wolnym powietrzu stoi kilka parowozów oraz pociąg z różnego rodzaju wagonami. W wagonach ekspozycja mundurów kolejarskich, narzędzi oraz wyposażenia wagonów osobowych i pocztowych.

W sezonie letnim przez Wenecję kursują wąskotorowe pociągi wycieczkowe relacji Żnin – Biskupin – Gąsawa.

WIERZCHLAS K. Tucholi

Rezerwat „Cisy Staropolskie"

Rezerwat (86 ha) w powiecie tucholskim w połowie drogi pomiędzy stacjami PKP Błądzim i Wierzchucin. Fragment pierwotnej puszczy pomorskiej z najliczniejszym w Polsce naturalnym stanowiskiem cisa.

Cennego drewna cisowego używano niegdyś do produkcji łuków, kusz, ozdobnych naczyń i kaset. Pnie wykorzystywano do budowy portów i dworów. Już król Władysław Jagiełło uznał za konieczne otoczyć to ginące drzewo opieką prawną. Królewskie rozporządzenie z 1423 jest jednym z pierwszych w Europie aktów ochrony przyrody.

„Cisy Staropolskie", fot. G. Orłowska-Rybicka.

Rezerwat zajmuje resztkę nierozmytej moreny, która przed wiekami sterczała jako wyspa na jez. Mukrz. W 1956 objęto ochroną ścisłą 37 ha a ochroną częściową przylegające od pn. wsch. jez. Mukrz o pow. 44 ha. W 1985 przyłączono do rezerwatu lasek brzozowy z nalotami cisowymi o pow. 5 ha.

Jest tu około 2900 cisów. Stanowią one niższe piętro mieszanego lasu, w którym rośnie 18 gatunków drzew (m.in. sosna, grab, klon, dąb, wiąz, olsza, brzoza, osika, lipa, jawor, jesion), 19 gatunków krzewów i około 120 gatunków ziół.

Rezerwat „Cisy Staropolskie" otrzymał imię Leona Wyczółkowskiego, który w tym — jak mawiał — *Świętym Gaju* rysował sędziwe cisy i sosny. Na terenie rezerwatu znajduje się grób Hermana Bocka, nadleśniczego z okresu zaborów, oraz jego matki i żony.

WŁOCŁAWEK

Katedra
Muzeum Ziemi Kujawskiej
i Dobrzyńskiej

Miasto powiatowe (1975-98 wojewódzkie) nad Wisłą i jej lewym dopływem Zgłowiączką w Kotlinie Włocławskiej. Przez centrum miasta przebiega droga nr 1 oraz linia kolejowa Kutno – Toruń – Bydgoszcz. 123 tys. mieszkańców.

W X w. u ujścia Zgłowiączki rozwinęła się osada nadrzeczna, a na przełomie X i XI w. warowny gród książęcy. W 1123 przeniesiono z Kruszwicy do Włocławka siedzibę biskupstwa kujawskiego. Książę kujawski Kazimierz w 1255 nadał biskupom przywilej lokacyjny. Po najazdach krzyżackich (1329-1332) nastąpiła w 1339 druga lokacja miasta. Pokój z 1466 uwolnił Włocławek od napadów Krzyżaków. Rozwinął się tu czołowy ośrodek wiślanego handlu zbożem i główna komora celna na Wiśle. W 1657 Włocławek został ograbiony i spalony przez Szwedów. Po II rozbiorze dostał się pod panowanie Prus, a po Kongresie Wiedeńskim wszedł do Królestwa Polskiego. Miasto cierpiało wskutek rosyjskiego ucisku, ale rozwijało się gospodarczo. Powstawały fabryki, m.in. w 1896 największa w Polsce wytwórnia celulozy.

Obecnie Włocławek to duży ośrodek przemysłowy, centrum handlowe i kulturalne Ziemi Kujawskiej.

Miasto ma wiele zabytków. Przy Starym Rynku zbudowany w 1538 kościół św. Jana Chrzciciela, późnogotycki z barokową kopułą wieży. Najstarszy w mieście kościół św. Witalisa z 1330, jednonawowy z wieżyczką. Barokowy kościół Wszystkich Świętych, klasztor Reformatów, kilka kamienic i spichlerzy.

Katedra p.w. Wniebowzięcia NMP budowana była od 1340 z inicjatywy biskupa Macieja Gołańczewskiego. Konsekracji kościoła dokonał w 1411 bp Jan z Gdańska. W XVI w. zbudowano wieżę, zakrystie, kruchtę, niektóre kaplice. W XVIII w. wieże otrzymały barokowe hełmy, które w XIX w. zamieniono na neogotyckie zwieńczenie. Obecnie katedra jest budowlą gotycką, znacznie przekształconą w stylu neogotyckim, z przybudówkami z różnych epok. Do trzynawowego korpusu przylegają kaplice od pn. i pd. Od zach. dwie wieże, między nimi kruchta. Na elewacji kaplicy NMP dekoracja sgraffitowa z mapą diecezji oraz zegar słoneczny. Wnętrze nakryte sklepieniami gwiaździstymi. Polichromia z 1900-02. We wnętrzu XV-wieczny obraz przedstawiający Wniebowzięcie NMP, złocony Krzyż Tumski z 1610, w prezbiterium stalle z 1683, wiele płyt nagrobnych i epitafiów. Wiele kaplic z renesansową MB, św. Marcina z rzeźbioną w drewnie „Wieczerzą Pańską" z 1505, św. Józefa z sarkofagiem biskupa Piotra z Bnina Moszyńskiego dłuta Wita Stwosza. Część okien prezbiterium zdobią witraże gotyckie z poł. XIV w. oraz secesyjne wg proj. Józefa Mehoffera.

Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej powstało w 1909 jako sekcja muzealna Oddziału PTK. W 1927-30 otrzymało nowoczesny gmach. Podczas II wojny zbiory uległy rozproszeniu, a częściowo zaginęły. W 1945 zaczęto organizować na nowo muzeum jako placówkę państwową. Gromadzi zabytki historii i kultury regionalnej Kujaw, opiekuje się twórczością ludową, organizuje wystawy czasowe. W gmachu przy ul. Słowackiego 1a mieści się dyrekcja, sale wystaw czasowych oraz ekspozycja stała „Fajans włocławski". Dział etnograficzny oraz dzieł sztuki mieszczą się w zabytkowym XIX-wiecznym spichlerzu, natomiast Muzeum Historii Włocławka, w dwóch barokowych kamienicach przy Starym Rynku.

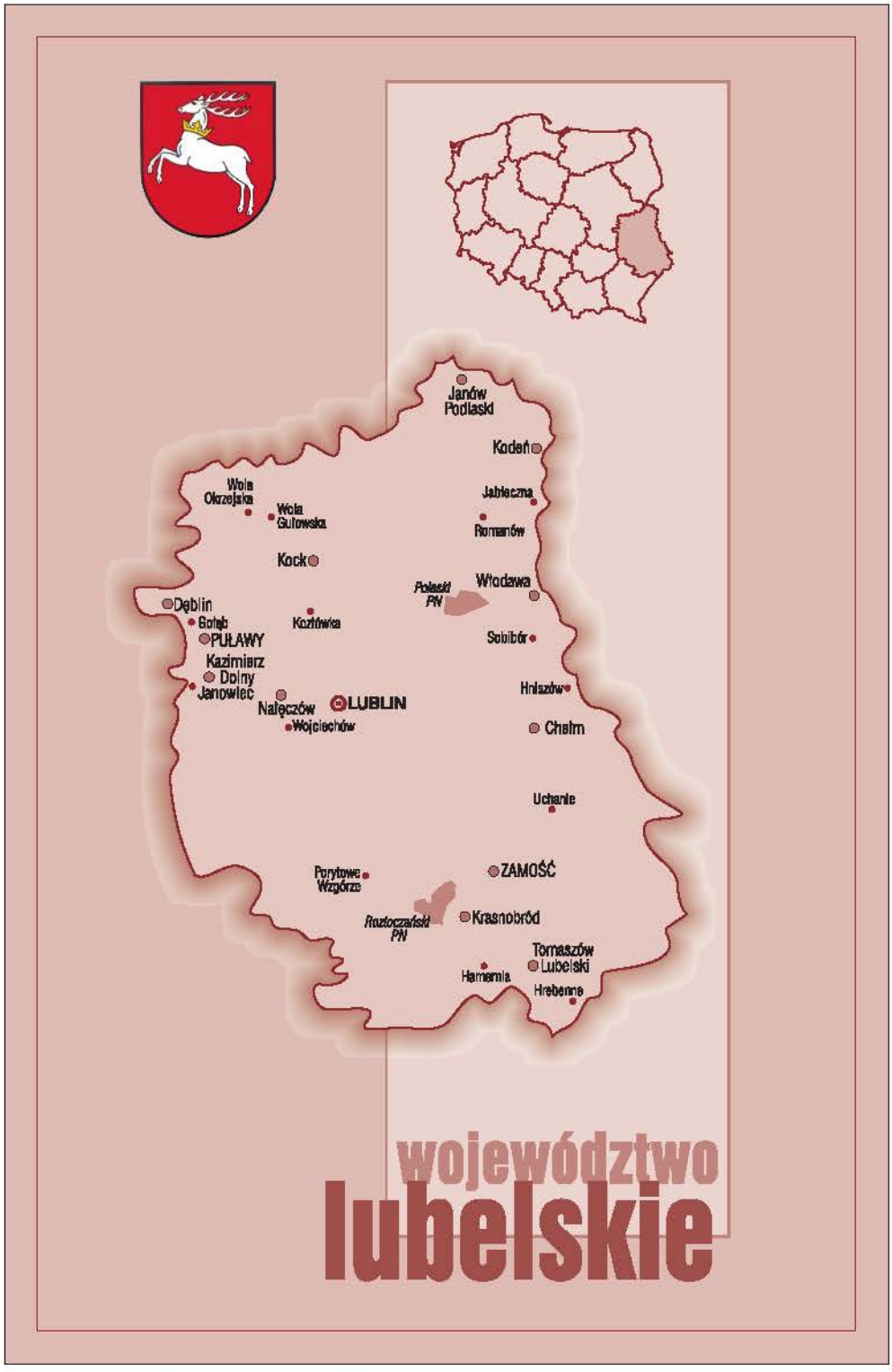
Janów Podlaski
Kodeń
Wola Okrzejska
Wola Gułowska
Jabłeczna
Romanów
Kock
Włodawa
Poleski PN
Dęblin
Gołąb
Kozłówka
PUŁAWY
Sobibór
Kazimierz Dolny
Janowiec
Hrubieszów
Nałęczów
LUBLIN
Wojciechów
Chełm
Uchanie
Porytowe Wzgórze
ZAMOŚĆ
Roztoczański PN
Krasnobród
Tomaszów Lubelski
Hamernia
Hrebenne
województwo
lubelskie

Hamernia, rez. „Czartowe Pole", *fot. St. Orłowski.*

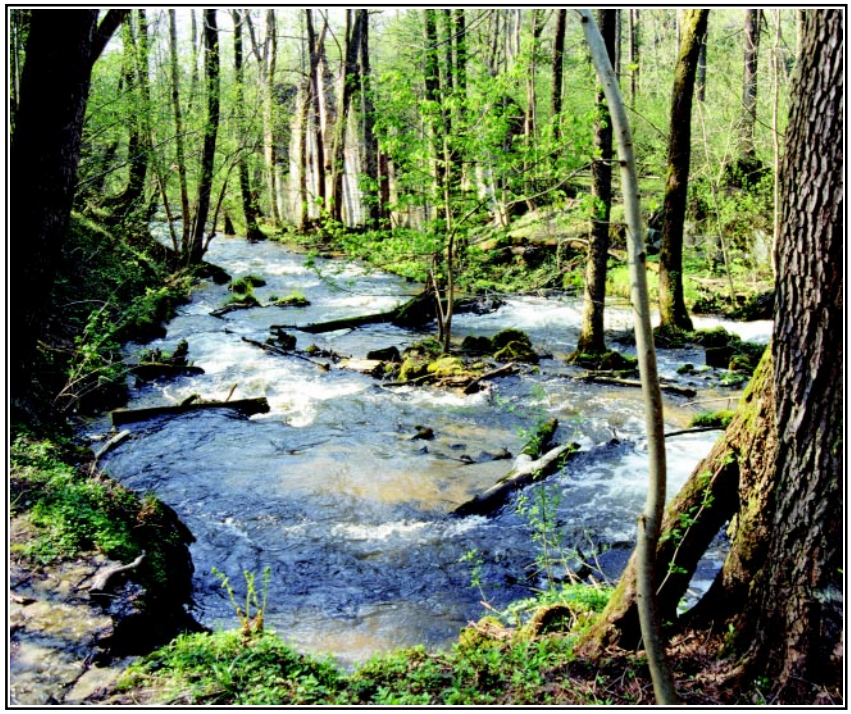

WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE

Powierzchnia 25 122 km^2, 2 173 tys. mieszkańców.

Województwo należy do trzech pasów krajobrazowych Polski: Nizin Środkowopolskich, Wyżyn Południowopolskich oraz Obniżeń Przedgórskich.

Wyżyna Lubelska ograniczona jest z trzech stron wyraźnymi krawędziami, oraz od zach. doliną Wisły. Wyniosłości i wierzchowiny zbudowane są z twardych skał (opok i wapieni), a obniżenia ze skał miękkich (margle i kreda). Najmłodszym elementem rzeźby jest sieć dolin rzecznych. Najwyższe wzniesienie Wyżyny liczy 313 m n.p.m.

Roztocze, oddzielone wyraźną krawędzią tektoniczną od Wyżyny Lubelskiej, stanowi wał wzniesień wododziałowych, charakteryzujących się bardziej zróżnicowaną rzeźbą terenu. Najwyższym wzniesieniem Roztocza jest Wielki Dział (390 m n.p.m.).

Największa rzeka to Wieprz liczący 328 km długości. We wsch. części województwa leży Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie liczące 68 jezior, a największe z nich to Uściwierz 284 ha.

Lasy stanowią ponad 20% powierzchni. W drzewostanach dominuje sosna (74%), dąb (12%), brzoza (6%) i olsza (5%), rosną również jodły, buki i graby. Ok. 20% powierzchni leśnej regionu ma charakter naturalny. Dwa parki narodowe Roztoczański i Poleski, 17 parków krajobrazowych i 88 rezerwatów przyrody.

Województwo lubelskie utworzone zostało w 1474, gdy król Kazimierz Jagiellończyk wyodrębnił teren pomiędzy Wisłą, Sanem i Liwcem z dzielnicy sandomierskiej. Ziemia Chełmska do poł. XIV w. wchodziła w skład Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, a później do województwa ruskiego. Natomiast część obecnej Ziemi Zamojskiej należała do województwa bełskiego. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 województwo lubelskie ukształtowało się w granicach zbliżonych do dzisiejszych.

Znaczące wydarzenia historyczne to Unia Polsko-Litewska w Lublinie 1569, Trybunał Koronny w Lublinie 1578 oraz walki w obronie niepodległości: bitwa pod Gołębiem 1656, pod Dubienką 1792, bitwy powstania styczniowego 1863-64, walki Legionów w 1915.

W Lublinie 6 XI 1918 powstał Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej Ignacego Daszyńskiego, na Lubelszczyźnie stoczono ostatnie walki Wojny Obronnej 1939 (bitwa pod Kockiem 2-5 X 1939), pierwszą otwartą bitwę partyzancką (Wojda, 30 XII 1942), największą bitwę partyzancką na ziemiach polskich (nad Branwią 14 VI 1944). W Chełmie 22 VII 1944 ogłoszono Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, a Lublin w 1944-45 przez 164 dni był siedzibą PKWN, potem Rządu Tymczasowego.

Najcenniejsze zabytki architektury to gotycka kaplica zamkowa Św. Trójcy w Lublinie z XIV w. z rusko-bizantyńskimi polichromiami, zespół architektoniczno-krajobrazowy Kazimierza Dolnego rozwijający się od XIV w., układ urbanistyczno-architektoniczny Zamościa powstający od 1580.

Do najstarszych budowli należą: wieża mieszkalno-obronna w Stołpiu z XI-XII w., wieża zamkowa w Lublinie z XIII w., wieża strażnicza w Kazimierzu Dolnym z XIV w. Ważnymi zabytkami są XVI-wieczne założenia urbanistyczne najstarszych miast regionu: Hrubieszowa, Tomaszowa Lubelskiego, Biłgoraja, Piask, Bychawy, Lubartowa, Włodawy oraz kościoły renesansu lubelskiego w Lublinie, Końskowoli, Kazimierzu Dolnym, Zamościu, Turobinie, Uchaniach, a także barokowe kościoły o charakterystycznym centralno-podłużnym rzucie znajdujące się w Lubartowie, Chełmie i Włodawie. Możemy tu spotkać także cerkwie prawosławne i unickie, synagogi, cmentarze muzułmańskie i protestanckie. Pamiątkami współczesnej historii są tereny hitlerowskich obozów zagłady, obozów koncentracyjnych i miejsc eksterminacji mieszkańców regionu.

CHEŁM

Kościół parafialny
Podziemia Kredowe

Miasto na pograniczu Pagórów Chełmskich i Obniżenia Dubienki, nad Uherką. 68 tys. mieszkańców.

W średniowieczu należał do Grodów Czerwieńskich, w XIII w. był stolicą księstwa halicko-włodzimierskiego. Od 1366 w granicach Polski, prawa miejskie uzyskał w 1392, do 1596 siedziba biskupstwa prawosławnego, w 1596-1875 biskupstwa unickiego, w 1349-1807 biskupstwa rzymskokatolickiego. W lipcu 1944 przez kilka dni siedziba tworzonej administracji ziem polskich. 22 VII 1944 w Chełmie ogłoszono Manifest PKWN.

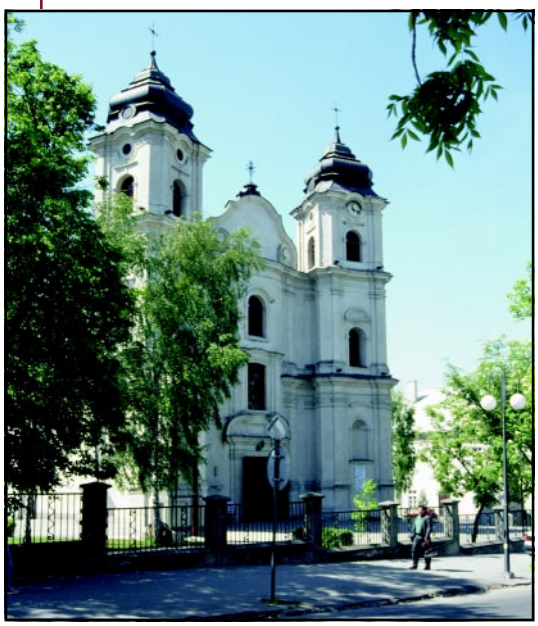

Chełm, kościół parafialny, *fot. St. Orłowski.*

W centrum miasta kościół paraf. p.w. Narodzenia NMP (dawna katedra unicka) z poł. XVIII w. wzniesiony wg projektu Pawła Fontany. Dawny pałac biskupów unickich z I poł. XVIII w. Brama Uściłuska z ok. 1616. Dawna cerkiew greckokatolicka p.w. św. Mikołaja z XVIII w. Cerkiew prawosławna parafialna p.w. św. Jana Teologa z XIX w.

Kościół parafialny (popijarski) p.w. Rozesłania Świętych Apostołów, położony w centrum miasta, późnobarokowy, zbudowany w 1753-63 wg projektu Pawła Fontany. Należy do kościołów typu centralno-podłużnego: charakterystyczny oryginalny rzut nawy, zbliżony do owalu. Nawę otacza rząd kaplic bocznych, połączonych ze sobą arkadowymi przejściami i górnymi prześwitami. We wnętrzu kościoła malowidła ścienne autorstwa Józefa Mayera z ok. 1758 oraz rokokowe rzeźby Michała Falewicza. Kościół stanowi kompozycyjną całość z wzniesionym w 1 poł. XVIII w. budynkiem dawnego kolegium Pijarów, wg projektu Dominika Bellottiego.

Chodniki drążone w kredzie tworzą skomplikowany labirynt pod Starym Miastem. Wielopoziomowe **podziemia kredowe** sięgają 25 m poniżej gruntu i mają ok. 15 km długości. Wyrobiska stanowią pozostałości po eksploatacji prowadzonej od średniowiecza. Wskutek niebezpiecznych zawałów w XIX w. wprowadzono zakaz wydobywania kredy pod miastem. Po wykonaniu prac zabezpieczających, otwarto w 1974 ciąg turystyczny sięgający 12 m głębokości i 1800 m długości, tworzący podziemną trasę turystyczną. Legendarnym władcą chełmskich podziemi jest duch Bieluch, mający postać białego niedźwiedzia, jak na tarczy herbowej miasta.

DĘBLIN

Twierdza

Miasto w Dolinie Środkowej Wisły, przy ujściu Wieprza, węzeł kolejowy, 18 tys. mieszkańców.

Początki Dęblina sięgają XV w. Należał do Tarłów (XV w.) i Sapiehów, w XVIII w. własność Mniszchów. W 1836 właścicielem został Iwan Paszkiewicz, zmieniając nazwę na Iwangorod. W 1837 rozpoczęto budowę twierdzy. W 1920 początek działań zaczepnych wojsk polskich podczas zwycięskiej „bitwy warszawskiej". W 1925 założono szkołę oficerską dla lotników zwaną *Szkołą Orląt*. W lipcu i sierpniu 1944 walki I DP im. T. Kościuszki o przyczółki nad Wisłą. Od 1954 miasto.

Wyższa Szkoła Oficerska Sił Powietrznych mieści się w barokowym Pałac Mniszchów z 1 poł. XVIII w., wzniesionym wg projektu Antoniego Fontany, przebudowanym w stylu klasycystycznym, wg projektu

Dominika Merliniego. Kościół parafialny p.w. Chrystusa Miłosiernego (d. cerkiew greckokatolicka) z XVII w. przebudowany w XX w. Kopiec oraz pomnik Bohaterskim Lotnikom Dęblińskiej Szkoły Orląt (1969).

Twierdza wzniesiona w 1837-47 wg projektu gen. Jana Dahna. Zachowana we fragmentach cytadela o zarysie pentagonalnym, otoczona fosą. Od strony Wisły zabezpieczona kazamatami pokrytymi nasypem ziemnym. Każdy z czterech boków posiadał kurtynę flankową z dwoma półbastionami. Wokół cytadeli siedem fortów.

GOŁĄB

Kościół św. Katarzyny i św. Floriana oraz Domek Loretański

Wieś w Dolinie Środkowej Wisły, 10 km na pn. od Puław.

Wzmiankowany w XII w. W 1656 wojska polskie pod dowództwem Stefana Czarnieckiego stoczyły bitwę z wojskami szwedzkimi. W 1672 zawiązano konfederację zwaną gołąbską, w obronie króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

Gołąb, domek loretański, *fot. St. Orłowski.*

Kościół parafialny p.w. św. Katarzyny i św. Floriana z 1628-36, fundowany przez Jerzego Ossolińskiego, wg projektu nieznanego architekta flamandzkiego, późnorenesansowy, z manierystyczną dwuwieżową fasadą oraz dekoracją typu niderlandzkiego.

Domek Loretański z 1634-38, położony w sąsiedztwie kościoła, późnorenesansowy, z terakotowymi rzeźbami proroków.

HAMERNIA

Rezerwat „Czartowe Pole"

Wieś na pograniczu Roztocza Środkowego i Równiny Biłgorajskiej nad rzeką Sopot.

Rezerwat krajobrazowy „Czartowe Pole", na pd. od Hamerni w parku krajobrazowym Puszczy Solskiej, utworzono w 1958 (64 ha) w celu ochrony krajobrazu przełomu rzeki Sopot przez strefę krawędziową Roztocza Środ-kowego. Na odcinku 400 m rzeka pokonuje 24 progi. Dno doliny porastają naturalne lasy łęgowe, zbocza bór mieszany jodłowo-sosnowo-świerkowy, wierzchowinę bory sosnowe. W okolicy mostu ruiny papierni i hamerni, zakładów przemysłowych dawnej Ordynacji Zamojskiej.

HNISZÓW

Dąb Bolko

Wieś nad Bugiem, 25 km na pn.-wsch. od Chełma.

Pomnik przyrody, **„Dąb Bolko"** rośnie na skraju niewielkiego parku folwarcznego. Najpotężniejszy dąb na Lubelszczyźnie, o grubości 8,92 m, wysokości 30 m i pięknie ukształtowanej rozłożystej koronie. Wg legendy, pod dębem odpoczywał Bolesław Chrobry, podczas wyprawy na Kijów. W rzeczywistości dąb liczy ok. 400 lat.

HREBENNE

Drewniana cerkiew greckokatolicka

Wieś na skraju Roztocza Wschodniego i Równiny Bełskiej, przejście graniczne z Ukrainą.

Wzmiankowana w 1486, w XIX w. krwawo stłumiony bunt chłopów, w 1918 walki polsko-ukraińskie. Podczas akcji „Wisła" w czerwcu 1947 ludność ukraińska stanowiąca ponad połowę mieszkańców została wysiedlona.

Cerkiew greckokatolicka p.w. św. Mikołaja pochodzi prawdopodobnie z ok. 1600. Drewniana, trójdzielna, orientowana,

konstrukcji zrębowej, otoczona pomnikowymi lipami. Dzwonnica z XVIII w. We wnętrzu pozostałości ikonostasu i ślady polichromii. Wyjątkowa proporcjonalność poszczególnych części cerkwi: babińca, nawy i prezbiterium oraz szlachetność architektoniczna sylwetki stawiają ten obiekt wśród najcenniejszych zabytków budownictwa drewnianego. W cerkwi odbywają się nabożeństwa rzymskokatolickie i greckokatolickie (lub ukraińsko-bizantyjskie zgodnie z oficjalną, współczesną nazwą kościoła greckokatolickiego na Ukrainie).

JABŁECZNA

Prawosławny zespół klasztorny

Wieś na Równinie Kodeńskiej, nad Bugiem, 30 km na pn. od Włodawy.

W miejscu, gdzie zatrzymała się płynąca Bugiem ikona św. Onufrego, powstał klasztor prawosławny. Istniał już w XV w., o czym świadczy rękopiśmienny egzemplarz Ewangelii z 1498. Klasztor był przez wieki ostoją prawosławia na Podlasiu. Zniszczony podczas I i II wojny światowej, odbudowany w latach 1989-91 był siedzibą reaktywowanej prawosławnej diecezji chełmsko-lubelskiej.

Zespół cerkiewno-klasztorny w centrum wsi wzniesiony w 1838-40, tworzą: klasycystyczna murowana cerkiew św. Onufrego wraz ze słynącą łaskami XV w. ikoną patrona, dzwonnica bramna, budynek klasztorny, cmentarz. Przy klasztorze muzeum diecezjalne. W bliskim sąsiedztwie drewniane kaplice z 1905-08 p.w.: Zaśnięcia NMP i Św. Ducha. Jeden z trzech męskich klasztorów prawosławnych w Polsce. Uroczystości religijne w dniu św. Onufrego (24-25 VI) gromadzą liczne rzesze pielgrzymów.

JANOWIEC

Ruiny zamku

Wieś na skraju Małopolskiego Przełomu Wisły i Równiny Radomskiej, 15 km na pd. od Puław. Wzmiankowany w 1325 pod nazwą Serokomla, prawa miejskie 1537--1870, w poł. XVII w. spalony

Na terenie wsi: gotycko-renesansowy kościół św. Małgorzaty, z 1530-37, wg projektu Santi Gucciego, we wnętrzu manierystyczny nagrobek Andrzeja i Barbary Firlejów.

Późnogotycko-renesansowy **zamek** na skarpie wiślanej wzniesiony w 1526-37 przez Piotra Firleja. Wielokrotnie przebudowywany, był rezydencją Firlejów, Tarłów, Lubomirskich. Po zniszczeniu, podczas najazdu Szwedów w 1656, odbudowany wg projektu Tylmana z Gameren, nabrał charakteru rezydencji barokowej. Opuszczony po 1790, popadł w ruinę. W odbudowanej części zamku mieści się Oddział Muzeum Nadwiślańskiego. Na terenie dawnego parku skansen budownictwa drewnianego.

JANÓW PODLASKI

Stadnina koni arabskich

Wieś na Równinie Łukowskiej, 30 km na pn.-zach. od Terespola.

Pierwsze wzmianki o Janowie (pod nazwą Parchów) z 1243, prawa miejskie 1465, od tego czasu nazwa Janów. Do 1796 rezydencja biskupów łuckich, stąd często używana nazwa Janów Biskupi. Ostatnim z biskupów był Adam Naruszewicz, wybitny poeta Oświecenia. Od Unii Lubelskiej do rozbiorów w granicach Litwy, w woj. brzesko-litewskim. Znany z walk unitów z siłami carskimi w 1874. Barokowy kościół parafialny (dawny katedralny) św. Trójcy z 1714-35, z bogatym wyposażeniem, oficyny pałacowe z 1770-80 stanowiące pozostałości dawnego zamku biskupiego, *Grota Naruszewicza* z 1796 zbudowana z polnych kamieni.

Janów Podlaski, stajnia, *fot. P. Pierściński.*

W okolicy park krajobrazowy „Podlaski Przełom Bugu" o powierzchni 31 tys. ha, utworzony w 1994.

Stadnina koni arabskich zlokalizowana jest 2 km na pn. od Janowa, w Wygodzie. Jej początki sięgają 1817, odbudowana po odzyskaniu niepodległości. Najbardziej znane araby: Wielki Szlem, Witraż, El Paso, Artemor. Corocznie we wrześniu odbywają się międzynarodowe aukcje koni arabskich. Zabytkowy zespół stajni, z których dwie Zegarową (1841) i Czołową (1845) projektował Henryk Marconi. Zabudowania otacza park krajobrazowy z XVIII-XIX w.

KAZIMIERZ DOLNY

Rynek
Kościół św. Jana Chrzciciela
Ruiny zamku
Muzeum Sztuki Złotniczej
Wąwozy lessowe

Miasto na terenie Płaskowyżu Nałęczowskiego i Małopolskiego Przełomu Wisły, nad Wisłą, 4 tys. mieszkańców. Uznane za „Pomnik Historii".

Pierwsze wzmianki z XII w., zamek obronny zbudowany przez Kazimierza Sprawiedliwego, prawa miejskie nadane przypuszczalnie w 1365 przez Kazimierza Wielkiego. Dawniej węzeł ważnych dróg handlowych. W XVI-XVII w. jeden z głównych ośrodków handlu zbożem spławianym Wisłą. Utrata znaczenia w XVIII w. Od końca XIX w. ośrodek turystyczny, letniskowy i życia artystycznego. Po zniszczeniach wojennych odbudowany w 1945-58, pod kierunkiem Karola Sicińskiego.

Kościół szpitalny św. Anny późnorenesansowy z 1649-60, z dekoracją typu lubelskiego. Zespół klasztorny Reformatów z końca XVII w. – sanktuarium MB Kazimierskiej. Kamienica Celejowska (1635) o bogatej dekoracji manierystycznej. Spichlerze późnorenesansowe z XVI i XVII w. Łaźnia (1921) wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza. Willa Kuncewiczów (1936) wg projektu Karola Sicińskiego. Dawna synagoga z 2 poł. XVIII w., przebudowana w 1953.

Rynek z renesansowymi kamienicami podcieniowymi Przybyłów — pod św. Krzysztofem i pod św. Mikołajem (1615) z manierystyczną dekoracją i barokową kamienicą Gdańską (XVII-XVIII w.).

Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja, gotycko-renesansowy, wzniesiony wg projektu Jakuba Balina w 1610-13 z dekoracją typu lubelskiego i organami zaliczanymi do najstarszych w Polsce.

Kazimierz Dolny, rynek, *fot. St. Orłowski.*

Wznoszący się nad Kazimierzem **zamek** ma formę trwałej ruiny. Z czasów Kazimierza Wielkiego pozostałości gotyckiej wieży strażniczej. Wyraźniej widać mury zamku dolnego, późnogotycko-renesansowego z XVI w., przebudowanego w XVII w. Zamek zniszczony w czasie wojen szwedzkich i w końcu XVIII w.

Muzeum Sztuki Złotniczej — początkowo oddział Muzeum Kazimierza Dolnego. Pierwszą stałą ekspozycję otwarto w 1979. Zaczątek muzeum stanowiła podarowana kolekcja Jędrzeja Jaworskiego, polskie srebra świeckie z XVIII i XIX w. Ekspozycje muzealne stanowią: srebra kultowe z różnych stron kraju i różnych epok, kultowe srebra żydowskie, wyroby ośrodków złotniczych w Krakowie, Poznaniu i Lublinie, zbiory złotnictwa warszawskiego, srebra polskie. Oddzielny fragment ekspozycji stanowią srebra zagraniczne.

Wąwozy lessowe stanowią najciekawszy fragment rzeźby Kazimierza Dolnego. Kazimierski Park Krajobrazowy utworzono w 1979, na powierzchni 13,7 tys. ha, na pograniczu Płaskowyżu Nałęczowskiego, Równiny Bełżyckiej i Kotliny Chodelskiej. Wąwozy powstały w lessie, materiale py-

łowym nawianym przez wiatry związane ze zlodowaceniem północnopolskim. W Kazimierskim Parku Krajobrazowym miąższość lessu dochodzi do 30 m. Najlepiej wykształcone formy rzeźby lessowej znajdują się w okolicach Parchatki. Przypada tam 10 km wąwozów na 1 km^2 terenu, co stanowi jeden z najwyższych wskaźników w Europie.

KOCK i WOLA GUŁOWSKA

Teren ostatniej bitwy Wojny Obronnej 1939

Kock, miasto na pograniczu Pradoliny Wieprza i Równiny Łukowskiej, nad Tyśmienicą. 4 tys. mieszkańców. Prawa miejskie w 1417, w XVI-XVII w. ośrodek kalwiński, od XVII w. duże skupisko Żydów, znany ośrodek chasydzki, w XVIII w. własność Anny Jabłonowskiej, która rozbudowała miasto wg jednolitej koncepcji urbanistycznej. W 1870-1919 pozbawiony praw miejskich.

Klasycystyczny pałac Jabłonowskich z końca XVIII w. (wg projektu Szymona Zuga) otoczony parkiem geometryczno-krajobrazowym. Kościół Wniebowzięcia NMP z 1779-82, barokowy, wg projektu Szymona Zuga. Kamień upamiętniający Berka Joselewicza oficera Legionów Dąbrowskiego, poległego w 1809 w potyczce z Austriakami. Stał się on symbolem udziału Żydów w walkach o niepodległość Polski.

Wola Gułowska wieś na pograniczu Równiny Łukowskiej i Wysoczyzny Żelechowskiej, 20 km na pn.-zach. od Kocka.

Barokowy kościół Karmelitów Narodzenia NMP, zbudowany w XVII w., z obrazem MB koronowanym w 1982. Sanktuarium unitów podlaskich i żołnierzy Września 1939. Muzeum Czynu Bojowego Kleeberczyków założone w 1989.

Ostatnią bitwę Wojny Obronnej 1939 stoczyła 2-5 X 1939 Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie" pod dowództwem gen. Franciszka Kleeberga. Jednostka ta maszerowała ze wschodu ku broniącej się Warszawie, staczając bitwy z wojskami sowieckimi i niemieckimi. Po upadku stolicy, celem gen. Kleeberga było zdobycie magazynów amunicji w twierdzy dęblińskiej. Amunicja wyczerpała się jednak już pod Kockiem i Wolą Gułowską, dlatego gen. Kleeberg, nakazał zaprzestanie dalszej walki. Najcięższe walki: pod Serokomlą (w pierwszej fazie bitwy), pod Wolą Gułowską, Gułowem i Konorzatką (w drugiej fazie). Na zach. od Kocka **cmentarz** żołnierzy SGO „Polesie" oraz pomnik autorstwa Kazimierza Danielewicza wzniesiony w 1980. Mogiła gen. Kleeberga (zmarł w 1941 w niewoli niemieckiej), którego prochy sprowadzono w 1969.

KODEŃ

Kościół św. Anny

Wieś na Równinie Kodeńskiej, nad Bugiem, 20 km od Terespola.

Kodeń, kościół parafialny, *fot. St. Orłowski.*

Wzmiankowany w XV w. Od XVI w. w posiadaniu Sapiehów. W 1511 prawa miejskie. Następnie w posiadaniu Flemingów, Czartoryskich i ponownie Sapiehów (do 1880). W 1869 utrata praw miejskich.

Nad Bugiem dawna cerkiew zamkowa z ok. 1540 jedyna na ziemiach polskich murowana cerkiew gotycka z renesansowym portalem, pozostałości zamku Sapiehów z XVI w. Pałacyk Sapiehów zwany Placencją z 2 poł. XVIII w., przebudowany.

Kościół parafialny św. Anny, fundacji Mikołaja Sapiehy, zbudowany w 1629-36 wg projektu Jana Cangerle, wzorowany na bazylice św. Piotra w Rzymie. Renesansowy korpus, barokowa fasada, renesansowe sztukaterie. W ołtarzu obraz MB Kodeńskiej

(Madonna de Guadelupe) wykradziony z kaplicy papieskiej przez Mikołaja Sapiehę, koronowany w 1723. W 1875-1917 kościół był użytkowany jako cerkiew prawosławna. W 1875-1927 obraz MB Kodeńskiej znajdował się w Częstochowie. Sanktuarium MB Kodeńskiej to jedno z najczęściej odwiedzanych miejsc pielgrzymkowych w Polsce.

KOZŁÓWKA

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś na Wysoczyźnie Lubartowskiej, 10 km na zach. od Lubartowa.

Zespół pałacowy uznany za „Pomik Historii", zbudowany wg projektu Józefa Fontany, fundowany przez Michała Bielińskiego, tworzą: późnobarokowy pałac z 1735-42, oficyny, kordegardy, stajnia i powozownia. W 1799 dobra kozłowieckie weszły w posiadanie Zamoyskich. Konstanty Zamoyski rozbudował pałac. Po powstaniu Ordynacji Kozłowieckiej w 1903 zespół pałacowo-parkowy został gruntownie przebudowany. W 1904-09 wzniesiono kaplicę pałacową wzorowaną na wersalskiej wg projektu Jana Heuricha oraz budynek teatru.

Wnętrza pałacowe zachowały układ i autentyczne wyposażenie z przełomu XIX i XX w. W parku o charakterze geometrycznym 31 gatunków drzew oraz obelisk z płaskorzeźbą przedstawiającą polsko-francuskie braterstwo broni w okresie wojen napoleońskich.

Obecnie w pałacu mieści się Muzeum Zamoyskich. Utworzone je w 1944 po przejęciu przez państwo dóbr kozłowieckich, w 1954 przekształcone w Centralną Składnicę Muzealną, od 1977 Muzeum Wnętrz Pałacowych. Zbiory liczą ponad 1000 obrazów i grafik z dawnej kolekcji Zamoyskich, ponad 400 stanowi ekspozycję muzealną. Znaczna część zbiorów Zamoyskich została wywieziona w 1944 do Warszawy i uległa zniszczeniu podczas Powstania Warszawskiego. Muzeum w Kozłówce wyróżnia doskonały stan wnętrz i jednolitość stylu. W budynku dawnej powozowni znajduje się Galeria Sztuki Socrealistycznej.

Kozłówka, wnętrza pałacowe, *fot. P. Pierściński.*

KRASNOBRÓD

Kościół Nawiedzenia NMP

Miasto na Roztoczu Środkowym, nad Wieprzem, 3 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie 1576-1870 i ponownie od 1974. W XVI w. ośrodek kalwinizmu. Własność m.in. Firlejów, Leszczyńskich, Zamyskich, Tarnowskich. Kult maryjny od 1640. W 1648 miasteczko zniszczyli Kozacy. Powracający mieszkańcy znaleźli w ruinach nie uszkodzony obrazek MB z Dzieciątkiem, co uznali za cud.

W 1664 Jan Zamoyski sprowadził do Krasnobrodu Dominikanów. 23-25 IX 1939 teren zaciętych walk wycofujących się wojsk polskich z wojskami niemieckimi. Od 1974 miasto, od 2002 uzdrowisko.

Na zach. od centrum miasteczka, w jego części zwanej Podzamkiem pałac z XVII w., przebudowany w XVIII w. i po 1918, obecnie sanatorium dziecięce.

Barokowy, podominikański zespół klasztorny położony jest we wsch. części miasta zwanej Podklasztorem. **Kościół** Nawiedzenia NMP, fundacji Marii Kazimiery de la Grange (d'Arquien), wzniesiono w 1690-99 wg projektu Jakuba Linka. Kościół stanowi sanktuarium MB Krasnobrodzkiej ze znajdującym się w ołtarzu głównym wspomnianym obrazkiem MB (koronowanym w 1965) o wymiarach 9-14 cm; w tle jego powiększona kopia.

Na terenie klasztoru z 1 poł. XVIII w. zlokalizowano: Muzeum Wsi Krasnobrodzkiej (ze zbiorami etnograficznymi, geologicznymi i przyrodniczymi), Wystawę Maryjną oraz kalwarię zespół rzeźb z drewna lipowego wykonanych przez niepełnosprawnego artystę Lucjana Borutę.

LUBLIN

Stolica regionu, leży na pograniczu Płaskowyżu Nałęczowskiego i Świdnickiego, nad Bystrzycą. Węzeł drogowy i kolejowy. 353 tys. mieszkańców.

Początki Lublina sięgają VI-VII w. W X-XI w. w części miasta zwanej Czwartkiem istniała osada targowa. W XII w. gród kasztelański, siedziba archidiakonatu. Prawa miejskie w 1317 od Władysława Łokietka. W 1341 powstały mury obronne. Od 1474 stolica województwa; centrum osadnictwa żydowskiego i ośrodek reformacji w Polsce. W 1569 Unia Polsko-Litewska, tworząca Rzeczpospolitą Obojga Narodów. W 1578 ustanowiono tu Trybunał Koronny dla Małopolski. Od 1837 siedziba guberni. W 1877 uruchomiono połączenie kolejowe z Warszawą. 6 XI 1918 powstał w Lublinie Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej z Ignacym Daszyńskim jako premierem. W okresie międzywojennym rozwój przemysłu (pierwsza w Polsce fabryka samochodów) i nauki (Katolicki Uniwersytet Lubelski, Jesziwat Chachmej Lublin). W okresie okupacji hitlerowskiej obóz koncentracyjny „Majdanek", w którym straciło życie ok. 78 tys. ludzi. Od VII 1944 do II 1945 siedziba Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, później Rządu Tymczasowego. Urodzili się tu: Biernat z Lublina, Wincenty Pol, Henryk Wieniawski, Andrzej Strug, Józef Czechowicz.

Ważny ośrodek przemysłowy (produkcja samochodów, maszyn rolniczych, wag, światłowodów, siarkownia chmielu), kulturalny (teatry, filharmonia, muzea), naukowy (KUL, UMCS, Politechnika, Akademia Medyczna, Akademia Rolnicza, Oddział PAN).

Kościół pobernardyński św. Pawła wzniesiony w 1557-69, przebudowany w stylu renesansu lubelskiego w 1602-07, wg projektu Jakuba Balina. Kościół pobrygidkowski Matki Boskiej Zwycięskiej, wzniesiony w 1412-26 z fundacji Władysława Jagiełły jako wotum za zwycięstwo pod Grunwaldem. Ratusz (przebudowany w 1826-27, wg projektu A. Groffe).

Lublin, stare miasto, *fot. St. Orłowski.*

Cmentarz żydowski (kirkut) na wzgórzu Grodzisko, jeden z najstarszych w Polsce z nagrobkami z XVI w. Cerkiew prawosławna Przemienienia Pańskiego z 1607 z zachowanym ikonostasem. Szpital św. Łazarza i kościół św. Wojciecha (z 1611-30) w stylu renesansu lubelskiego. „Stasin" rezerwat przyrody o powierzchni 24 ha, położony w pd. części miasta, najbogatsze w Polsce stanowisko brzozy czarnej.

Rynek Starego Miasta

Budynek dawnego Trybunału Koronnego (ok. poł. XVI w., przebudowany w 1781 wg projektu Dominika Merliniego). Kamienice: Konopniców (ok. 1597-1614) z manierystyczną dekoracją z warsztatu Santi Gucciego; Lubomelskich (przed 1540) z renesansową polichromią w tzw. winiarni. Teatr Stary (1822, wg projektu Łukasza Rodakiewicza). *Wieża Trynitarska* (1693-99, przebudowana 1819-21 wg projektu An-

1. Rynek Starego Miasta
2. Wzgórze zamkowe
3. Archikatedra
4. Zespół klasztorny dominikanów
5. Plac Litewski
6. Katolicki Uniwersytet Lubelski
7. Cmentarz przy ul. Lipowiej
8. Muzeum Wsi Lubelskiej
9. Ogród Botaniczny UMCS
10. „Majdanek"

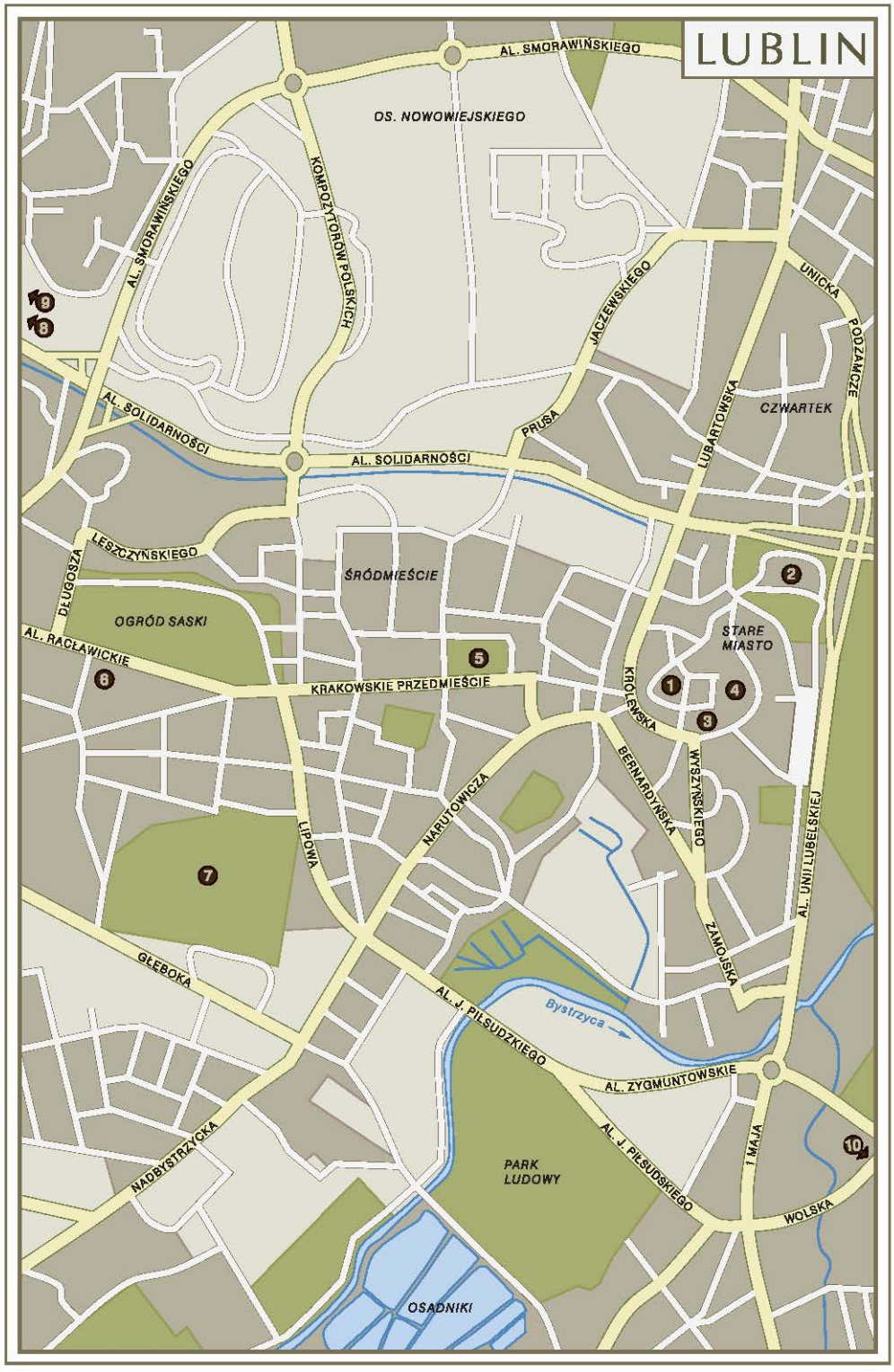
LUBLIN
AL. SMORAWIŃSKIEGO
OS. NOWOWIEJSKIEGO
KOMPOZYTORÓW POLSKICH
AL. SMORAWIŃSKIEGO
JACZEWSKIEGO
UNICKA
PODZAMCZE
CZWARTEK
LUBARTOWSKA
PRUSA
AL. SOLIDARNOŚCI
AL. SOLIDARNOŚCI
LESZCZYŃSKIEGO
DŁUGOSZA
ŚRÓDMIEŚCIE
OGRÓD SASKI
STARE MIASTO
AL. RACŁAWICKIE
KRAKOWSKIE PRZEDMIEŚCIE
KRÓLEWSKA
BERNARDYŃSKA
WYSZYŃSKIEGO
NARUTOWICZA
LIPOWA
AL. UNII LUBELSKIEJ
ZAMOJSKA
GŁĘBOKA
AL. J. PIŁSUDZKIEGO
Bystrzyca
AL. ZYGMUNTOWSKIE
NADBYSTRZYCKA
PARK LUDOWY
AL. J. PIŁSUDSKIEGO
1 MAJA
WOLSKA
OSADNIKI
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

tonio Corazziego), Bramy Grodzka i Krakowska (1342), pozostałości murów miejskich.

Wzgórze Zamkowe

Najstarszą zachowana częścią Zamku Lubelskiego jest wieża z XIII w. Obecny wygląd zamku jest wynikiem przebudowy w 1823--26, wg projektu Jakuba Stompfa. W okresie hitlerowskiej okupacji mieściło się tu więzienie, przez które przeszło ok. 70 tys. osób. W 1944-53 areszt śledczy i więzienie UB. Obecnie w Zamku mieści się Muzeum Lubelskie. W kaplicy zamkowej św. Trójcy (ok. 1395) cenne polichromie ruskobizantyjskie (1418, wg mistrza Andrzeja), jedyne w Polsce zachowane w całości.

Lublin, wzgórze zamkowe, *fot. St. Orłowski.*

Archikatedra

Do 1773 kościół Jezuitów, p.w. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty. Zbudowany w 1592-1604 wg proj. Jana Marii Bernardoniego, z iluzjonistyczną polichromią Józefa Mayera. Sanktuarium MB Płaczącej, z obrazem koronowanym w 1988. Od 1818 katedra, od 1992 archikatedra.

Zespół klasztorny Dominikanów

Postał w 1342. Kościół św. Stanisława przebudowany po 1754, z barokowym wyposażeniem wnętrz. Obecny klasztor postał ok. poł. XVII w. z fragmentami wcześniejszymi.

Plac Litewski

Centralny plac miasta. Pomniki: Unii Polsko-Litewskiej (1826), Konstytucji 3 Maja (1916), Nieznanego Żołnierza, Józefa Czechowicza i Józefa Piłsudskiego. Dawne pałace: Lubomirskich, (ok. 1693, proj. Tylmana z Gameren, przeb. 1823-29) i Czartoryskich (1 poł. XVIII w., przeb. XIX w.).

Katolicki Uniwersytet Lubelski

Powstał w 1918, w dawnych zabudowaniach klasztornych Dominikanów; przy nich kościół Św. Krzyża (z XV w., przebudowany). Profesorem KUL był Karol Wojtyła. Na dziedzińcu pomnik Jana Pawła II i kardynała Stefana Wyszyńskiego (1983, proj. Czesława Jarnuszkiewicza).

Cmentarz przy ul. Lipowej

Założony pod koniec XVIII w. Spoczywają tu zasłużeni dla kraju i Lublina: ks. Piotr Ściegienny, powstańcy styczniowi Henryk Wierciński, Leon Frankowski, Leon Głowacki; pisarz Klemens Junosza-Szaniawski, regionalista Hieronim Łopaciński, pierwsi rektorzy: KUL — ks. Idzi Radziszewski, UMCS — Henryk Raabe; założyciel gimnazjum im. Staszica i oddziału PTK Gracjan Chmielewski, poeta Józef Czechowicz.

Muzeum Wsi Lubelskiej

W pn. części miasta, na Sławinku. Utworzony w 1976 skansen gromadzi obiekty architektury drewnianej z Wyżyny Lubelskiej, Roztocza, Polesia Lubelskiego, Podlasia, Powiśla. Na obszarze 25 ha ponad 100 budynków, w sektorach regionalnych i tematycznych.

Muzeum Wsi Lubelskiej, *fot. St. Orłowski.*

Ogród Botaniczny UMCS

Na Sławinku, udostępniony w 1974, pow. 21 ha. Ponad 5 tys. gatunków, odmian i form roślin z różnych części świata. Na terenie ogrodu dwór Kościuszków z XVIII w., przebudowany.

Dawny obóz koncentracyjny „Majdanek"

We wsch. części miasta, działał od X 1941 do VII 1944. Około 78 tys. ofiar z ponad 50 narodowości z 26 krajów. Zachowane krematorium i komory gazowe. Na terenie obozu wzniesiono monumentalny Pomnik Walki i Męczeństwa wg projektu Wiktora Tołkina w 1969.

NAŁĘCZÓW

Centrum uzdrowiska
Muzeum Stefana Żeromskiego

Miasto na Płaskowyżu Nałęczowskim, nad Bystrą. 4 tys. mieszkańców.

Początki uzdrowiska sięgają 2 poł. XVIII w., kiedy zaczęto wykorzystywać do celów leczniczych źródła żelaziste. Od 1877 rozwój osady za przyczyną Fortunata Nowickiego, Wacława Lasockiego i Konrada Chmielewskiego. Od 1963 r. – miasto. W 1967, w wyniku wieloletnich badań ustalono kardiologiczny profil uzdrowiska. Z Nałęczowem związani byli: Bolesław Prus, Stefan Żeromski, Elwiro Andriolli, Ewa Szelburg-Zarembina. Bywali także często: Henryk Sienkiewicz, Zofia Nałkowska, Jan Parandowski.

W **centrum uzdrowiska** barokowo-klasycystyczny Pałac Małachowskich, wzniesiony w 1771-73 wg projektu Ferdynanda Naxa. Stare łazienki, pijalnia wód mineralnych, park krajobrazowy z XVIII w. Pomniki Bolesława Prusa i Stefana Żeromskiego. Drewniane wille w stylu zakopiańskim: Podgórze, Oktawia, Pod Matką Boską.

Muzeum Stefana Żeromskiego utworzono w 1928 staraniem jego żony Oktawii, w letnim domku Żeromskiego, zwanym „Chatą", zbudowanym wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza. Pisarz często przebywał w Nałęczowie. Obok domku mauzoleum Adama, przedwcześnie zmarłego syna pisarza. Ekspozycję tworzą meble, pamiątki,

Nałęczów, Muzeum Żeromskiego, *fot. St. Orłowski.*

fotografie, ukazujące nałęczowskie lata Żeromskiego.

PORYTOWE WZGÓRZE

Miejsce bitwy partyzanckiej

Na Równinie Biłgorajskiej, nad Branwią, 15 km na pd. od Janowa Lubelskiego.

Bitwa nad Branwią, największa bitwa partyzancka na ziemiach polskich, była następstwem akcji Sturmwind I, związanej z zabezpieczeniem przez wojska niemieckie zaplecza zbliżającego się frontu wschodniego. 14 VI 1944 okrążone polskie i radzieckie oddziały partyzanckie (ok. 3 tys. żołnierzy), pod dowództwem. ppłk. Nikołaja Prokopiuka po całodziennej bitwie zdołały wyjść z okrążenia. Siły niemieckie uczestniczące w akcji ocenia się na ok. 30 tys. żołnierzy. Na miejscu bitwy **cmentarz** partyzancki i pomnik wg projektu Bolesława Chromego odsłonięty w 1974.

Park Krajobrazowy „Lasy Janowskie" o powierzchni 2 677 ha, obejmujący teren bitwy, stanowią drzewostany sosnowe z domieszką jodły, torfowiska przejściowe, olsy. Ze względu na wyjątkową wartość historyczno przyrodniczą tych terenów utworzono w 1994 Leśny Kompleks Promocyjny.

PUŁAWY

Zespół pałacowo-parkowy

Miasto nad Wisłą, na pograniczu Doliny Środkowej Wisły, Płaskowyżu Nałęczowskiego i Wysoczyzny Lubartowskiej, przy linii kol. Warszawa–Lublin. Siedziba instytutów: Weterynarii, Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa, Geologicznego,

Nawozów Sztucznych. 55 tys. mieszkańców.

W 2 poł. XVIII w. Adam Kazimierz i Izabela Czartoryscy w swej rezydencji w Puławach stworzyli zanczący ośrodek życia kulturalnego i politycznego. Zwane Polskimi Atenami, ówczesne Puławy zostały utrwalone w wielu utworach Jana Pawła Woronicza, Dionizego Kniaźnina, Juliana Ursyna Niemcewicza. Po powstaniu listopadowym dobra Czartoryskich zostały skonfiskowane, a Puławy w 1846 przemianowano na Nową Aleksandrię. Od 1844 siedziba Instytutu Wychowania Panien, od 1869 Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa. W 1906 roku Puławy uzyskały prawa miejskie. W 1966 na pn. od miasta powstały wielkie Zakłady Azotowe.

Puławy, świątynia Sybilli, *fot. P. Pierściński.*

Pałac barokowy wzniesiony 1676-79 wg projektu Tylmana z Gameren, przebudowano ok. 1800 na późnoklasycystyczny wg projektu Piotra Aignera. Świątynia Sybilli z 1798-1801, zbudowanym jako panteon historii Polski. Pałac Marynki, klasycystyczny z 1792-94. Domek Gotycki przebudowano w 1800-09 z pawilonu ogrodowego na pierwsze w Polsce muzeum (zbiory dały początek m.in. obecnemu Muzeum Czartoryskich). Kościół Wniebowzięcia NMP z 1800-03, wzorowany na Panteonie. Łuk Rzymski zbudowany przed 1820. Park przekształcono na krajobrazowy w 1798-1806 przez księżnę Izabelę Czartoryską.

ROMANÓW

Muzeum Józefa I. Kraszewskiego

Wieś na Równinie Kodeńskiej, 20 km na pn.-zach. od Włodawy.

Roman Sanguszko, hetman polny litewski w 1540 wzniósł tu drewnianą rezydencję. Następnie Romanów należał do Leszczyńskich, Sapiehów, Malskich i (do 1938) Kraszewskich. Spędził tu dzieciństwo Józef Ignacy Kraszewski (1812-87), autor powieści historycznych.

Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego mieści się w klasycystycznym dworze z 1806, z piętrową częścią środkową z 1858. Powołane do życia w 1958, otwarte w 1962. Zalążkiem muzeum były zbiory rodzinne przekazane przez Janusza Kraszewskiego, wnuka Kajetana, brata pisarza. W ośmiu salach muzealnych zgromadzono ok. 4 tys. utworów pisarza i opracowań oraz szereg pamiątek rodzinnych. Muzeum pełni rolę domu kultury dla Romanowa i okolic, prowadzi żywą działalność popularyzatorską.

SOBIBÓR

Teren byłego hitlerowskiego obozu zagłady

Wieś na skraju Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej, nad Bugiem, 10 km na pd.-wsch. od Włodawy.

W **hitlerowskim obozie zagłady** od V 1942 do X 1943 zamordowano ok. 250 tys. osób, niemal wyłącznie Żydów. 14 X 1943 wybuchł zbrojny bunt. Spośród uciekających więźniów, tylko część znalazła się na wolności. W wyniku buntu obóz został zlikwidowany. Obecnie znajduje się tu Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze. W 1965 wzniesiono pomnik wg projektu Mariana Weltera i Romana Dylewskiego.

TOMASZÓW LUBELSKI

Kościół Zwiastowania NMP

Miasto we wsch. części Roztocza Środkowego, nad Sołokiją, przy szosie Warszawa – Lwów. 20 tys. mieszkańców.

Założony w 1590 przez Jana Zamoyskiego, początkowo jako Jelitowo, prawa miejskie

w 1621. Układ miasta jest dziełem Bernardo Morando. Do 1866 miasto prywatne, 1867--1975 i od 1999 siedziba powiatu. We wrześniu 1939 w okolicach Tomaszowa Lubelskiego zacięte walki, kapitulowały tu przed Niemcami duże jednostki WP.

W pd. części miasta **modrzewiowy kościół** Zwiastowania NMP, fundowany przez Tomasza Zamoyskiego w 1627. Mimo kilku przebudów do dzisiaj zachował barokowy charakter. Uznawany za perłę drewnianej architektury sakralnej tego okresu. W ołtarzu głównym koronowany obraz MB Szkaplerznej koronowany w 1994 r. W dolnej części ołtarza znajdują się relikwie św. Feliksa. Przed murem okalającym cmentarz przykościelny — pręgierz.

UCHANIE

Kościół

Wieś na Działach Grabowieckich, 20 km na pn. zach. od Hrubieszowa.

Początkowo wieś królewska, prawa miejskie 1596-1870, własność Uchańskich, Daniłłowiczów, Potockich.

Renesansowy **kościół** parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP fundacji Daniłłowiczów, wzniesiony ok. 1625, prawdopodobnie wg projektu Jana Jaroszewicza i Jana Wolffa, z wykorzystaniem gotyckiego prezbiterium. We wnętrzu manierystyczne nagrobki Uchańskich, w podziemiach kościoła krypta grobowa tego zasłużonego rodu.

WŁODAWA

Zespół synagogalny

Miasto na obszarze Garbu Włodawskiego i Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej, u ujścia Włodawki do Bugu. 14 tys. mieszkańców.

Gród wzmiankowany w 1242, ośrodek handlowy z komorą celną, prawo miejskie przed 1525, duże skupisko Żydów. W czasie II wojny światowej miasto zniszczone w 70%.

W centrum miasta zespół klasztorny Paulinów: barokowy kościół św. Ludwika, fundacji Ludwika Pocieja z 1739-80 wg projektu Pawła Fontany, barokowy klasztor z 1711-17 wg projektu Józefa Pioli. Klasycystyczna cerkiew prawosławna Narodzenia NMP z 1840-42, przebudowana po 1875. Tzw. Czworobok (dawne kramy i jatki) z 2 poł. XVIII w., przebudowany.

Wielka synagoga zbudowana w 1764-74, barokowa, fundacji Czartoryskich odrestaurowana po 1920. Jedynym zachowanym wyposażeniem jest *aron ha-kodesz*

Włodawa, synagoga, *fot. St. Orłowski.*

(szafa ołtarzowa) z 1936. Mała synagoga z 2 poł. XIX w., klasycystyczna z zachowanymi fragmentami polichromii. *Bet ha midrasz* wzniesiony w 1928.

Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego utworzone w dawnym zespole synagogalnym w 1983, ma (oprócz zbiorów archeologicznych, historycznych i etnograficznych) także dział judaików.

WOJCIECHÓW

Wieża Ariańska

Wieś na Równinie Bełżyckiej, 10 km na zach. od Nałęczowa.

Nazwę „Woycechów" źródła kościelne odnotowują w 1328. W poł. XIV w. rozpoczęto budowę fortyfikacji, z zachowaną do dzisiaj suchą fosą. Wieś należała m.in. do Pileckich, Firlejów, Orzechowskich. Obecnie jest siedzibą Lubelskiego Stowarzyszenia Agroturystycznego.

Wieża Ariańska to późnogotycko-renesansowa wieża mieszkalna, wzniesiona przez Pileckich w latach 1520-30. Od 1580 zbór kalwiński. W 1910 przekazana Towarzystwu Opieki Nad Zabytkami. Odbudowywana od 1911, wg projektu Jana Koszczyc-Witkiewicza, oraz w 1972-74.

Muzeum Sztuki Kowalskiej powstałe w 1993, posiada jedną z najbogatszych kolekcji tego rodzaju w Polsce. Kuźnia

z paleniskiem, miechy, kowadła i tradycyjne narzędzia kowalskie. Od 1985 organizowane są Ogólnopolskie Spotkania Kowali, którym towarzyszą warsztaty kowalstwa artystycznego i użytecznego oraz kiermasze sztuki kowalskiej.

WOLA OKRZEJSKA

Muzeum H. Sienkiewicza

Wieś położona na Wysoczyźnie Żelechowskiej, 30 km na pd.-zach. od Łukowa.

Wola Okrzejska, *fot. St. Orłowski.*

Muzeum Henryka Sienkiewicza otwarto w 1966 (w 120 rocznicę urodzin) w dawnym dworze, miejscu urodzenia pisarza. Zbiory mieszczą się w sześciu salach wystawowych: tradycje rodzinne i związki pisarza z Ziemią Łukowską, życie i twórczość pisarza, jego działalność społeczna i patriotyczna, bohaterowie utworów w rzeźbie ludowej, meble i przedmioty związane z pisarzem.

Muzeum prowadzi szeroką działalność upowszechniającą twórczość laureata literackiej nagrody Nobla. Szczególną wagę przywiązuje się do współpracy szkół noszących imię Henryka Sienkiewicza.

W Okrzei położonej 5 km na pd. zach. znajduje się kopiec usypany w 1932-38 ku czci wielkiego pisarza.

ZAMOŚĆ

Zespół urbanistyczno-architektoniczny
Rotunda, Muzeum Martyrologii

Miasto w Padole Zamojskim, nad Łabuńką i Topornicą. Wpisane na listę światowego dziedzictwa kultury. 68 tys. mieszkańców.

Miasto założone przez Jana Zamoyskiego w 1580 wg planów Bernardo Morando. W 1595 powstała Akademii Zamojska. Przywileje osiedlania się w Zamościu uzyskali Ormianie, Żydzi i Grecy. Na przełomie XVIII i XIX w. Zamość utracił znaczenie gospodarcze i kulturalne. Od 1821 własność rządowa, siedzibę ordynacji Zamoyskich przeniesiono do Zwierzyńca. W 1866 zlikwidowano twierdzę. Podczas okupacji hitlerowskiej masowe wysiedlenia ludności polskiej z Zamojszczyzny i osadzanie kolonistów niemieckich. Zacięte walki partyzanckie w obronie wysiedlanej ludności. W 1975-98 stolica województwa.

W całości, od nowa, według jednolitego planu, budowano polskie miasta w średniowieczu. Zamość powstał w taki sam sposób, ale kilkaset lat później, wtedy gdy pojęcia o funkcjonalności i estetyce, a także sztuka obronna były już całkiem inne niż w średniowieczu. Stąd unikalność tego renesansowego **założenia urbanistycznego**. W planie średniowiecznego miasta nie umieszczano wyższej uczelni; właściciel mieszkał w zamku a nie w pałacu z ogrodem; za ochronę służyły mury miejskie, a nie łamana fortyfikacja bastionowa. Z wielkiego dzieła Bartranda Morando bez zmian zachował się układ urbanistyczny, natomiast dzisiejszy kształt budynków powstawał głównie w ciągu XVII w. Miasto potrafiło obronić się przed „potopem szwedzkim" i nie zostało wówczas zniszczone, w przeciwieństwie do wielu innych.

Zamościowi nadano układ szachownicowy, z dwoma prostopadłymi osiami. Oś

Zamość, Rynek Wielki, *fot. P. Pierściński.*

wsch. - zach. ma charakter komunikacyjny, znajduje się na niej Rynek Wielki oraz dwa pomocnicze: Solny i Wodny. Krótsza oś pn. – pd. ma charakter reprezentacyjny; łączy Rynek Wielki z pałacem Zamoyskich, położonym między miastem i fortyfikacjami. W pobliżu pałacu — katedra.

Zamość, Rotunda, *fot. St. Orłowski.*

W **Rynku Wielkim** rzuca się w oczy ratusz, umieszczony jednak nie centralnie, lecz w rogu, bo w tym mieście ważniejszy był pałac właściciela. Charakterystyczne schody, dodające ratuszowi monumentalności, powstały później, w XVII w. Wokół Rynku Wielkiego i Solnego podcieniowe kamienice. Wyróżniają się: Morandowska i Zamoyskich, postawione na wzór innym właścicielom budującym się w mieście. Kamienice: Szczebrzeska i Turobińska należały do miasteczek, które mogły tu deponować swoje kosztowności w razie zagrożenia.

Renesansowa katedra (dawna kolegiata) p.w. Zmartwychwstania Pańskiego, wzniesiona w 1587-1637 wg projektu Bernando Morando, z dekoracją sztukateryjną, renesansowymi nagrobkami i kryptą grobową Zamoyskich, dzwonnica z 1761-76. Dom wikariuszy zwany Infułatką z 1610-20. Pałac Zamoyskich, renesansowy z 1581-86, przebudowany wg projektu Jana de Kawe do potrzeb wojskowych.

Bramy miejskie: Lubelska (1588), Lwowska (1599), Szczebrzeska (1603-1605). Dawna synagoga z 1610-18, przebudowana.

Siedmiobastionowy obwód obronny przebudowano w 1 poł. XIX w. pod kierunkiem Ludwika Mallet-Malletskiego. Wysunięto wówczas 500 m na pd., poza Łabuńkę, murowaną działobitnię zwaną Rotundą.

Rotunda, ten ważny fragment twierdzy zamojskiej do 1939 służył jako prochownia. W czasie okupacji hitlerowskiej miejsce eksterminacji ludności polskiej. W Rotundzie zostało zamordowanych ponad 8 tys. osób. W kilkunastu promieniście ułożonych celach znajduje się ekspozycja muzealna, a także pomniki, tablice i symboliczne groby. Wokół Rotundy cmentarz z grobami pomordowanych więźniów — żołnierzy Września 1939, partyzantów i ludności cywilnej.

POLESKI PARK NARODOWY

Na Równinie Łęczyńsko-Włodawskiej. Utworzony w 1990, obejmuje 9,7 tys. ha. Stanowi namiastkę tundry i lasotundry. Wcześniej istniały tu rezerwaty: Durne Bagno, Jezioro Moszne, Jezioro Długie, Torfowisko Orłowskie, Bagno Bubnów.

Charakterystycznymi zbiorowiskami roślinnymi są torfowiska: niskie, przejściowe, wysokie. Lasy to ubogie bory sosnowe, a w podtapianych obniżeniach olsy.

Stwierdzono 928 gatunków roślin naczyniowych, w tym 170 gatunków rzadkich, wśród nich rośliny północne: brzoza niska, wierzba lapońska, rosiczka długolistna, gnidosz królewski. 58 gatunków podlega ochronie. Fauna parku jest równie bogata. 15 gatunków ryb, w tym niezwykle rzadka, chroniona strzebla przekopowa. Wśród 6 gatunków gadów – żółw błotny, jedno z największych lęgowisk w Europie.

Spośród 146 gatunków ptaków lęgowych, 17 zagrożonych jest wyginięciem, m.in. żuraw, bocian czarny, sowa błotna, kulik wielki. Spotkać też można bielika największego drapieżnego ptaka w naszym kraju. 35 gatunków ssaków, w tym: wydra, bóbr, gronostaj, łoś, wilk.

Symbolem parku jest żuraw. Ośrodek Dydaktyczno-Muzealny ma siedzibę w Załuczu Starym; Dyrekcja Parku w Urszulinie.

Najciekawsze fragmenty parku udostępnione są turystom jako ścieżki przyrodnicze: „Dąb Dominik", „Spławy",

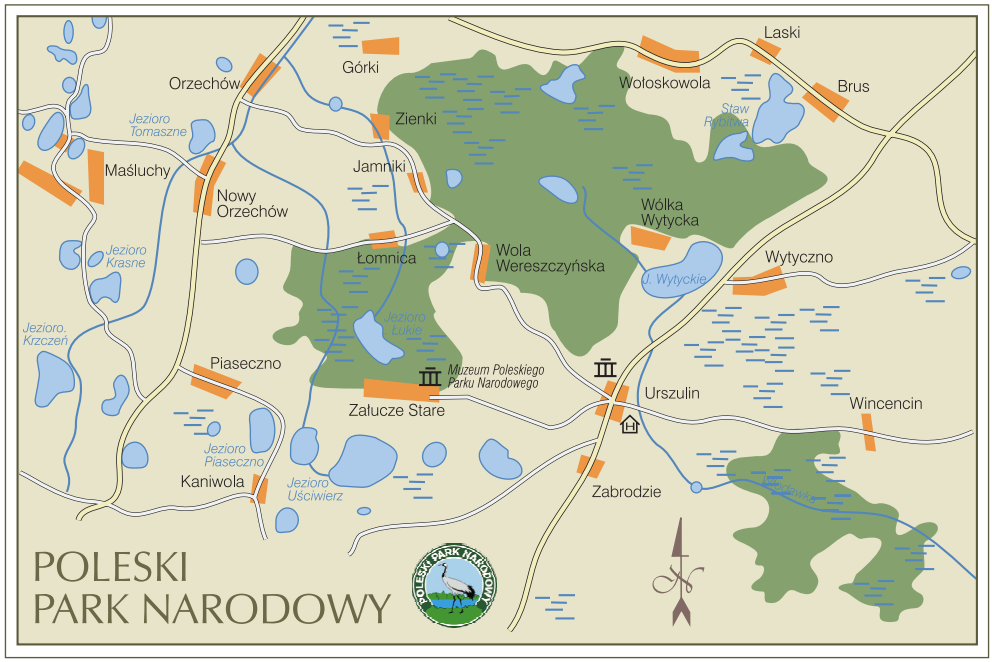

Poleski Park Narodowy, ols, fot. P. Dąbrowski.

„Perehod", oraz bardzo ciekawa ścieżka przyrodniczo-historyczna „Nałęcz" w okolicy Sosnowicy.

Ścieżka przyrodnicza „Dąb Dominik"

Na trasie Kolonia Łomnica–Jamniki, dł. 4,5 km, upamiętniająca prof. Dominika Fijałkowskiego, jednego z inicjatorów utworzenia PPN. 14 oznakowanych przystanków umożliwia poznanie kompleksu zbiorowisk roślinnych związanych z sukcesją jeziora Moszne.

Wytyczno

Wieś nad Jeziorem Wytyckim. Miejsce bitwy żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza pod dowództwem gen. Wilhelma Orlika-Rückemana z wojskami radzieckimi 1 X 1939. Pomnik i symboliczny cmentarz.

Ścieżka przyrodnicza „Perehod"

W okolicach Pieszowoli, dł. 5 km (2 wieże i schron obserwacyjny). Przystosowana do obserwowania przelotów, a także ptaków gniazdujacych na terenie parku.

Ośrodek dydaktyczno-muzealny w Załuczu Starym

Utworzony w 1993, działalność edukacyjna i obsługa ruchu turystycznego. Ekspozycję muzealną tworzą trzy podstawowe działy: geograficzno-historyczny, przyrodniczy i etnograficzny.

ROZTOCZAŃSKI PARK NARODOWY

Utworzony w 1974, obejmuje tereny leśne o pow. 8,5 tys. ha na Roztoczu Środkowym. 808 ha stanowią obszary ochrony ścisłej:

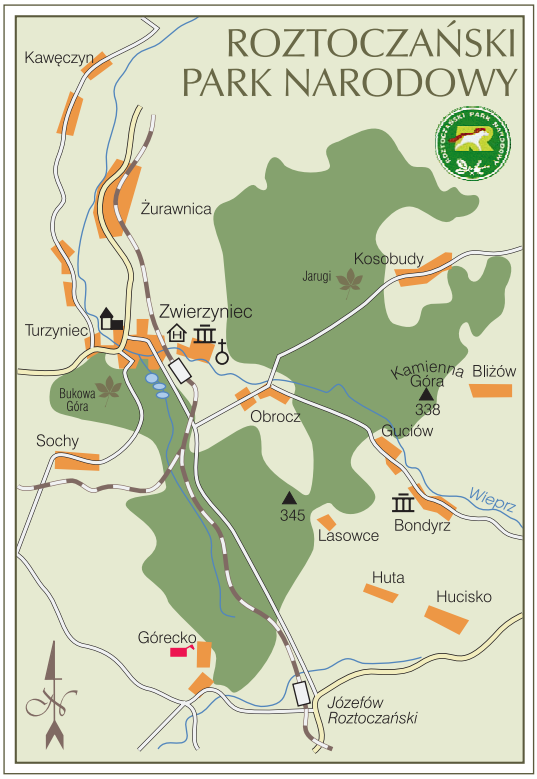

Bukowa Góra, Czerkies, Jarugi, Międzyrzeki, Nart.

Na terenie parku chronione są fragmenty lasów jodłowo-bukowych, typowych dla Roztocza i regla dolnego Karpat, grądy oraz torfowiska przejściowe i wysokie.

Krajobraz parku tworzą pasma wzgórz z gezów, margli i opok. W dolinach zalegają piaski polodowcowe. Urozmaiceniem są wzgórza ostańcowe, głównie z piaskowców. We wsch. części — wąwozy lessowe.

Flora naczyniowa liczy ponad 750 gatunków. Stwierdzono występowanie licznych roślin górskich (tojad dziobaty, lepiężnik biały), reliktów okresu lodowcowego (zimoziół północny) oraz atlantyckich (rosiczka pośrednia). Na terenie parku wyróżniono 19 różnych zespołów leśnych, najcenniejsze z nich to bory jodłowe i buczyna karpacka.

Bogata fauna parku urozmaicona jest elementami górskimi z ostoi karpackich i podolskich. Na terenie parku gnieździ się ponad 125 gatunków ptaków m.in. orlik krzykliwy, bocian czarny.

Symbolem parku jest tarpan, którego potomkowie, koniki polskie, żyją do dzisiaj w puszczańskiej ostoi. Ośrodek Edukacyjno-Muzealny mieści się w zabytkowej części Zwierzyńca, Izba Leśna we Floriance.

Fragmenty parku udostępnione są turystom na ścieżkach przyrodniczych Zwierzyniec–Bukowa Góra–Sochy i Zwierzyniec –Stawy Echo oraz na ścieżkach przyrodniczo-historycznych: Szewnia Dolna–Wojda–Kosobudy, Panasówka–Polak.

Obszar Ochrony Ścisłej „Bukowa Góra"

W pd.-zach. części parku pomiędzy Zwierzyńcem a Sochami, utworzony w 1934, powierzchnia 132 ha; chroni drzewostany jodłowe i jodłowo-bukowe.

Roztoczański PN, „Bukowa Góra", *fot. St. Orłowski.*

Obszar Ochrony Ścisłej ***„Jarugi"***

W pn.-wsch. części parku, w pobliżu Kosobud, powierzchnia 200 ha; chroni buczynę karpacką oraz grądy lipowo-grabowe. Rosną tu m.in. żywiec gruczołowaty, paprotnica sudecka, przetacznik górski.

Wojda

Wieś w lasach kosobudzkich, pomiędzy Zwierzyńcem a Krasnobrodem. Miejsce pierwszej otwartej bitwy I Kompanii Kadrowej Batalionów Chłopskich pod dowództwem por. Jerzego Millera ps. „Vis" z obławą hitlerowską 30 XII 1942, uznanej za początek Powstania Zamojskiego. W miejscu bitwy i pacyfikacji wsi stoi pamiątkowy obelisk.

Zwierzyniec

Miasto nad Wieprzem, 20 km na pd.-zach. od Zamościa, 3,5 tys. mieszkańców. W XVII w. osada myśliwska ordynacji Zamoyskich.

W XIX w. powstał browar i fabryka maszyn rolniczych. W okresie zaborów Zwierzyniec stanowił ostoję polskości. We wrześniu 1939 zacięte walki. W czasie okupacji ośrodek ratowania dzieci Zamojszczyzny. Działania te podjęto z inicjatywy Róży i Jana Zamoyskich.

Barokowy kościół św. Jana Nepomucena z 1741-47 zwany Kościołem na Wodzie. Zespół budynków klasycystycznych byłego Zarządu Ordynacji. Willa zarządców dóbr ordynacji obecnie siedziba Dyrekcji Parku. Browar z 1806.

Ośrodek Edukacyjno-Muzealny Parku

Na pd. skraju Zwierzyńca, oddany do użytku w 1994, prowadzi edukację przyrodniczą i obsługuje ruch turystyczny w RPN. Ekspozycję muzealną tworzą trzy podstawowe działy: geograficzny, historyczny, przyrodniczy.

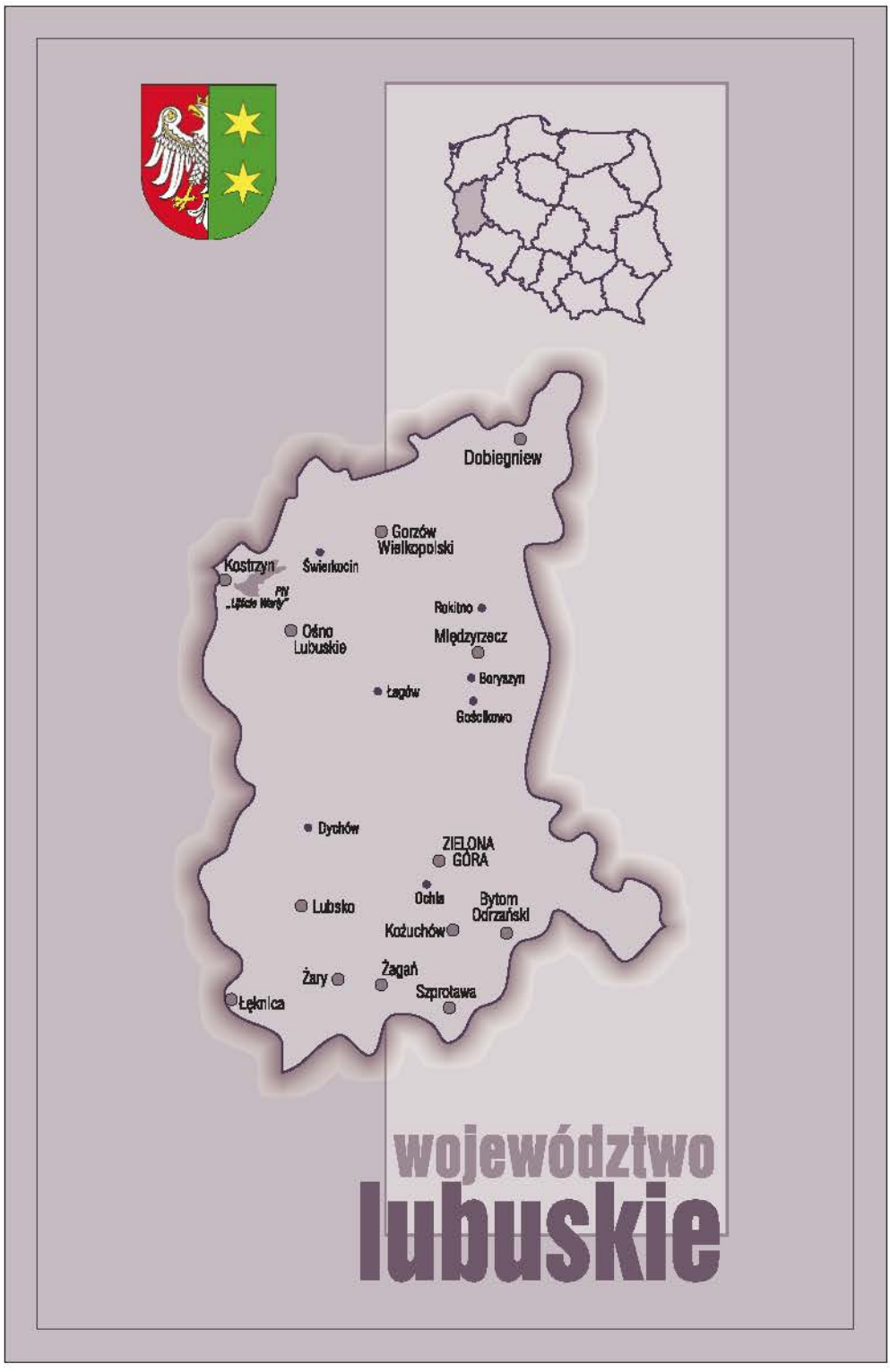
Dobiegniew
Gorzów Wielkopolski
Kostrzyn
Świerkocin
PN „Ujście Warty"
Rokitno
Ośno Lubuskie
Międzyrzecz
Boryszyn
Łagów
Gościkowo
Dychów
ZIELONA GÓRA
Ochla
Bytom Odrzański
Lubsko
Kożuchów
Żagań
Żary
Szprotawa
Łęknica
województwo
lubuskie

Puszcza Lubuska, *fot. A. Wielocha*.

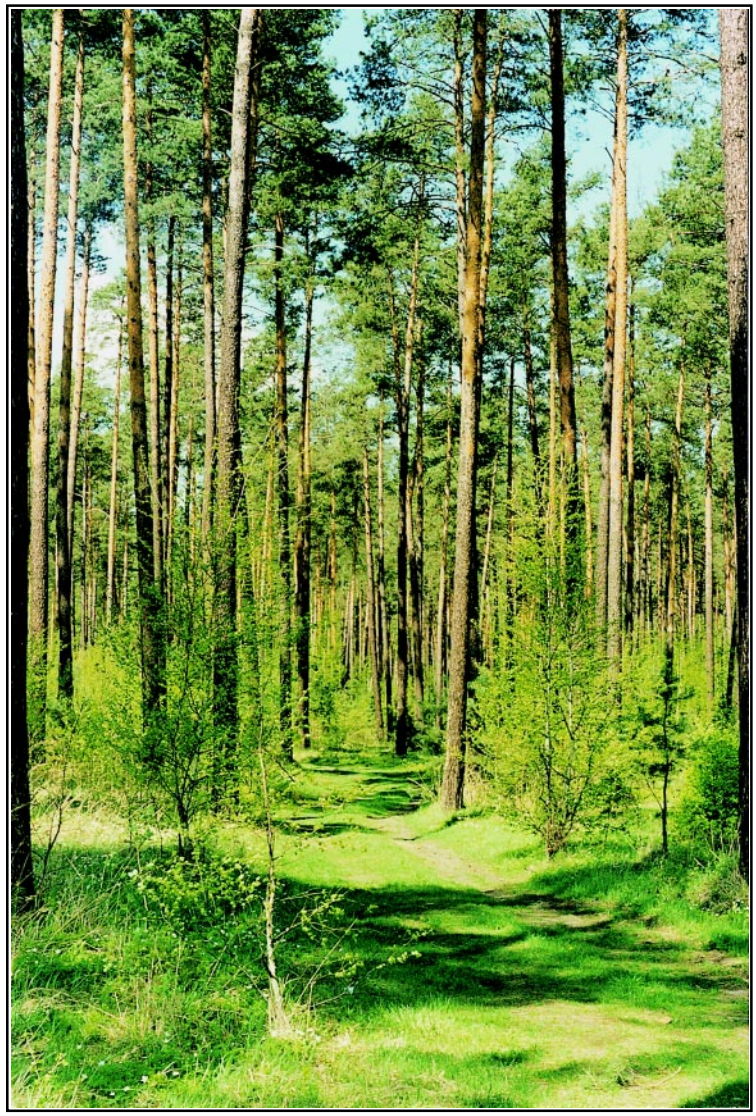

WOJEWÓDZTWO LUBUSKIE

Powierzchnia 13 984 km^2, 1,0 mln mieszkańców.

Gęstość zaludnienia prawie o połowę niższa od średniej krajowej.

Północna i środkowa część województwa leży na terenie Pojezierzy Południowobałtyckich, część pd.-zach. na Nizinach Środkowopolskich, krańce południowe na Nizinach Sasko-Łużyckich.

Krajobraz został ukształtowany przez dwa ostatnie zlodowacenia. Tereny na pn. od linii Gubin – Zielona Góra – Wschowa objęło zlodowacenie bałtyckie. Na pd. od tej linii rzeźba terenu jest wynikiem starego zlodowacenia środkowo-polskiego. Między równoleżnikowo usytuowanymi łańcuchami wzgórz morenowych wyraźnie rysują się pradoliny: Toruńsko-Eberswaldzka, Warciańsko-Odrzańska i Barycko-Głogowska. Najwyższe wzniesienia znajdują się koło Łagowa (227 m n.p.m.) i Żar (226 m); dno doliny Odry poniżej Kostryna położone jest zaledwie 10 m n.p.m. Przez województwo płyną: Odra, Warta, Noteć, Obra, Bóbr, Nysa Łużycka. W północnej i środkowej części regionu liczne jeziora, z których największe jest Jezioro Sławskie (817 ha).

Lasy zajmują aż ok. 40% obszaru. Największymi zwartymi kompleksami są: Puszcza Notecka, Puszcza Lubuska (okolice Rzepina), Bory Zielonogórskie i Bory Dolnośląskie. W drzewostanie dominuje sosna; w środkowej, a zwłaszcza w pn. części regionu można spotkać rozległe partie buczyn.

Województwo obejmuje terytoria o różnej proweniencji historycznej. Przez wieki stykały się tu peryferyjne obszary Wielkopolski, Śląska, Brandenburgii i Łużyc. Za Bolesława Chrobrego cały region znalazł się pod panowaniem polskim. Później Polacy zmagali się z naporem germańskim. W końcu XV w. ukształtowała się granica między Polską a Śląskiem i Brandenburgią, która bez większych zmian — jako najspokojniejsza z naszych granic — dotrwała do końca XVIII w. Po stronie polskiej były takie miasta jak Międzyrzecz i Wschowa. Zielona Góra należała do Śląska. Okolice Świebodzina były enklawą śląską, otoczoną ziemiami brandenburskimi i polskimi. Po traktacie wersalskim (1919) cały obszar dzisiejszego woj. lubuskiego przypadł Niemcom. W zamieszkanych przez wielu Polaków okolicach Babimostu działał wówczas Związek Polaków w Niemczech.

Zachowało się wiele pamiątek przeszłości regionu, zwłaszcza w pd. części woj. Najcenniejsze z nich znajdują się w Żaganiu i Żarach, warto poznać też zabytki w Zielonej Górze, Gorzowie Wielkopolskim, Międzyrzeczu, Szprotawie, Lubsku, Wschowie.

W województwie lubuskim trwa wzmożony ruch przygraniczny; przebiegają przez nie także główne trasy tranzytowe z zachodu na wschód Europy. Jest to teren średnio uprzemysłowiony; najważniejszymi ośrodkami są Zielona Góra, Gorzów Wielkopolski, Nowa Sól i Żary. Użytki rolne zajmują niewielką część regionu. Sprzyja im najdłuższy w Polsce okres wegetacji, ale gleby są słabe.

BORYSZYN (i PNIEWO)

Fortyfikacje Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego

Wieś w powiecie międzyrzeckim, na Pojezierzu Łagowskim. 13 km na pn. zach. od Świebodzina.

W latach II wojny światowej leżała na głównej linii obronnej Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego. We wsi kościół drewniany p.w. Zwiastowania NMP z 1648, z wieżą z 1690 i barokowym wyposażeniem wnętrza z końca XVII w.

Wejście do **podziemi** Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego (oznakowaną drogą) znajduje się ok. 1 km na pn. wsch. od wsi. W pobliżu zachowany schron bojowy z 6-cio strzelnicową kopułą, a nieco dalej „zęby smoka", żelbetowe zapory przeciwczołgowe. Inne wejście znajduje się we wsi Pniewo.

Międzyrzecki Rejon Umocniony wybudowali Niemcy przed II wojną światową. Należał do najsilniejszych fortyfikacji w Europie, porównywano go do francuskiej linii Maginota.

Główny pas MRU tworzyły żelbetowe schrony i zapory przeciwczołgowe, sprzężone z budowlami hydrotechnicznymi. Najmocniej ufortyfikowany odcinek MRU, w rejonie Boryszyna i Kławy, składał się z ok. 30 kilkukondygnacyjnych schronów, połączonych systemem podziemnych korytarzy o łącznej dł. ok. 50 km. Wszystkie dzieła obronne były zelektryfikowane i sanalizowane, miały bieżącą wodę, wentylację i windy. Po korytarzach kursowały kolejki elektryczne. W 1945 MRU nie odegrał większej roli militarnej.

W podziemiach wytyczono kilka wariantów trasy turystycznej (tylko pod opieką przewodnika), która obejmuje najciekawszy pd. odcinek systemu fortyfikacji (labirynt tuneli, podziemne dworce kolejowe, zespoły komór amunicyjnych i technicznych.

W części komór, zamkniętych dla ruchu turystycznego, znajduje się rezerwat „Nietoperek". W okresie zimowym przebywa tam ok. 20 tysięcy nietoperzy 12-tu gatunków.

BYTOM ODRZAŃSKI

Zabudowa rynku

Miasto w Pradolinie Głogowskiej, na lewym brzegu Odry, 10 km na pd. wsch. od Nowej Soli, przy linii kol. Zielona Góra – Wrocław i lokalnej drodze z Nowej Soli do Głogowa, 4 tys. mieszkańców.

Gród, wzniesiony prawdopodobnie w poł. XI w., wspomina Gall Anonim opisując wyprawę cesarza Henryka V na ziemie polskie w 1109. Prawa miejskie od poł. XIII w. W 1601-28 w tutejszym gimnazjum kształciła się szlachta dysydencka z Polski i Niemiec, m.in. Martin Opitz (1597-1639) niemiecki poeta i teoretyk literatury, historiograf króla polskiego Władysława IV oraz Jonasz Szlichtyng (1592-1661), pisarz i ideolog ariański.

Bytom Odrzański, *fot. R. K. Janowski.*

Mury budynku gimnazjalnego wykorzystano budując w 1741-46 nieczynny dziś kościół ewangelicki. Pierwotnie gotycki kościół św. Hieronima z XIV w., uzyskał na przełomie XVII I XVIII w. charakter barokowy.

Późnorenesansowy ratusz w narożniku **rynku** powstał w 1602-09 (hełm wieży pochodzi z końca XVII w.). Kamieniczki mieszczańskie, w większości ustawione szczytowo, reprezentują różne style, od późnego renesansu, przez barok i klasycyzm, po eklektyzm. Najciekawiej prezentuje się późnorenesansowy *Hotel pod Złotym Lwem* z końca XVI w., z dwoma szczytami, ozdobionymi bogatą dekoracją stiukową z XVIII w. Na fasadzie d. apteki zachował się fragment tablicy przypominającej splądrowanie miasta w 1620 (w czasie wojny trzydziestoletniej) przez lisowczyków (na tablicy zwanych kozakami) w służbie Ferdynanda II.

DOBIEGNIEW

Muzeum Woldenberczyków

Miasto na Pojezierzu Dobiegniewskim, nad Mierzęcką Strugą (dopływem Drawy), nad jez. Wielgie (137 ha). Droga Gorzów Wlkp.–Gdańsk krzyżuje się tu z linią kol. Poznań–Szczecin. 3,2 tys. mieszkańców.

W 1250 książę wielkopolskie Przemysł I nadał osadę cysterkom z Owińsk pod Poznaniem. Pod koniec XIII w. opanowali ją Brandenburczycy. Prawa miejskie praw-

dopodobnie przed 1298. Średniowieczną przeszłość miasta przypominają: gotycki kościół Chrystusa Króla z XIV-XV w. (z neogotycką wieżą 1859) oraz fragmenty murów miejskich z 2 poł. XIV w. z czatownią. W lewej nawie kościoła tryptyk z XIV w., a w ołtarzu prawej nawy kopia rzeźby Madonny Obozowej.

Około 2 km od centrum miasta, przy drodze do Gorzowa, na terenie d. obozu jenieckiego, znajduje się **Muzeum Woldenberczyków**. Oflag II C Woldenberg był największym obozem polskich jeńców w Niemczech w czasie II wojny. Istniał od V 1940 do I 1945. Przebywało w nim ok. 6 000 oficerów oraz ok. 700 podoficerów i szeregowców. Prowadzili oni ożywioną działalność konspiracyjną, a także kulturalno-oświatową i naukową. Muzeum, otwarte w 1987, znajduje się w d. baraku obozowym; ilustruje różne aspekty życia jenieckiego. Pomnik na terenie b. cmentarza obozowego; pamiątkowa płyta na miejscu d. placu apelowego.

DYCHÓW

Elektrownia wodna

Wieś nad Bobrem, 10 km od Krosna Odrzańskiego, przy drodze do Lubska.

Elektrownia wodna o mocy ok. 80 MW powstała 1933-36, ponownie uruchomiona w 1951. Jezioro zaporowe ma ok. 100 ha i 4,1 mln m^3 pojemności. Wysokość piętrzenia wynosi ok. 30 m. Dla potrzeb elektrowni utworzono jeszcze dwa mniejsze zbiorniki wodne, górny w Krzywańcu i dolny, wyrównawczy w Raduszcu Starym (gdzie pracuje niewielka elektrownia wodna). Od jazu w Krzywańcu wody Bobru doprowadzone są do głównego zbiornika dwudziestokilometrowym kanałem.

GORZÓW WIELKOPOLSKI

Muzeum Lubuskie

Miasto nad Wartą na pograniczu Równiny Gorzowskiej i Doliny Gorzowskiej, siedziba wojewody lubuskiego. 125,4 tys. mieszkańców.

Osada istniała tu we wczesnym średniowieczu. Prawa miejskie 1257. Przez kilka wieków jeden z ważniejszych ośrodków gospodarczych Marchii Brandenburskiej. Dziś miasto jest ważnym ośrodkiem przemysłu elektromaszynowego i chemicznego, kultury (m.in. Teatr im. Juliusza Osterwy), oświaty i szkolnictwa wyższego. Co roku organizowane są w Gorzowie międzynarodowe spotkania zespołów cygańskich.

Najcenniejszym zabytkiem jest katedra Wniebowzięcia NMP. Jej wczesnogotycki korpus powstał ok. 1290, masywna wieża na pocz. XIV w. (nadbudowana w 1621), a prezbiterium w 1489. Wewnątrz renesansowy ołtarz główny w formie tryptyku z ok. 1600 oraz fragmenty późnogotyckiej polichromii z XV w. Przy katedrze pomnik biskupa Wilhelma Pluty. Opodal świątyni odtworzono w 1997 fontannę Paucksha sprzed stu lat, z charakterystyczną figurą dziewczyny z nosidłami. Zachował się też fragment muru miejskiego z XV w. z czterema czatowniami. Kościół św. Stanisawa Kostki i św. Antoniego (tzw. Biały Kościół) z XVIII w., po przebudowach ma charakter eklektyczny.

Muzeum Lubuskie im. Jana Dekerta składa się z dwóch części. Muzeum Sztuk Dawnych mieści się w eklektycznej willi z 1903-04 przy ul. Warszawskiej 35. M.in. obszerny zbiór wyrobów konwisarskich (XVII-XX w.), meble bidermejerowskie (salon, gabinet i sypialnia) uzupełnione przedmiotami ceramicznymi i cynowymi oraz malarstwem i grafiką. Portrety epitafijne duchownych ewangelickich z XVII i XVIII w. oraz akwarele Henryka Rodakowskiego. Wokół muzeum malowniczy park krajobrazowy (4 ha), będący ciekawym ogrodem dendrologicznym.

Muzeum Warty mieści się w d. spichrzu szachulcowym z 1798. Prezentowana jest w nim kolekcja sztuki polskiej z XX w. oraz wystawa ukazująca dzieje miasta i regionu.

GOŚCIKOWO

Paradyż, zespół pocysterski

Wieś w powiecie świebodzińskim na Pojezierzu Łagowskim, nad Paklicą (dopływem Obry), przy szosie nr 3 w połowie drogi między Świebodzinem a Międzyrzeczem.

W 1230 komes Bronisz, za zgodą księcia Władysława Odonica, osadził tu cystersów.

Gościkowo, kościół pocysterski, *fot. arch.*

W poł. XIII w. wznieśli oni klasztor zwany Paradyżem. Od XVI w. opatami byli tu wyłącznie Polacy. W 1834 Prusacy zlikwidowali klasztor, od 1836 w jego budynkach mieściło się katolickie seminarium nauczycielskie, a obecnie jest tu Wyższe Seminarium Duchowne diecezji zielonogórsko-gorzowskiej.

Budowę kościoła Wniebowzięcia NMP i św. Marcina oraz klasztoru rozpoczęto w 1234. Obecny barokowy charakter **zespół klasztorny** otrzymał po pożarze w 1722. Kościół w zrębie wczesnogotycki, trójnawowy, halowy. Nawy kryte są gotyckimi sklepieniami krzyżowo-żebrowymi. W nawie pd. fragment fresku gotyckiego z XV w. Cenne, barokowe i klasycystyczne wyposażenie wnętrza. Jeden z obrazów z XVII i XVIII w. przedstawia scenę fundacji opactwa. Interesujące epitafium opata Prokopa Sczanieckiego (zm. 1777) z jego portretem trumiennym. Przed świątynią rokokowa figura NMP (z XVIII w.) w otoczeniu świętych. Do kościoła przylegają budynki klasztorne z dwoma wirydarzami (mniejszym gotyckim i większym barokowym) oraz starannie utrzymany ogród.

KOSTRZYN nad Odrą

Ruiny Starego Miasta i Twierdzy

Miasto przygraniczne u ujścia Warty do Odry. Drogowe i kolejowe przejście graniczne. Port rzeczny. Duży ośrodek przemysłu papierniczego. 17, 7 tys. mieszkańców.

W poł. X w. gród obronny. W poł. XII w. osada targowa, która w ciągu XIII w. przekształciła się w miasto. Od 1232 Kostrzyn należał do templariuszy. W 1261 opanowany przez Brandenburgię stał się jednym z ośrodków władzy w Nowej Marchii. W XIV w. wzniesiono tu zamek, przebudowany w XVI w. w renesansową rezydencję. W poł. XVI w. miasto zamienione zostało w twierdzę, której fortyfikację rozbudowywano w XVIII i XIX w. W latach 1820-25 zamek został przebudowany na koszary. W 2 poł. XIX w. powstało nowe miasto, usytuowane na prawym brzegu Warty. Pod koniec II wojny światowej Kostrzyn był jednym z najsilniejszych niemieckich węzłów obronnych na linii Odry. W wyniku walk w lutym i marcu 1945 Stare Miasto wraz z zamkiem zostało całkowicie zniszczone.

Ruiny Starego Miasta usytuowane są w widłach Warty i Odry. Do II wojny światowej było tu centrum miasta. Przez blisko 50 lat od zakończenia wojny nie podjęto tu żadnej próby odbudowy. Zrujnowane budynki zostały rozebrane, a cały teren zarósł chwastami. Dopiero w 1994 rozpoczęto prace porządkowe. Odsłonięto zarysy ulic i placów, fundamenty zamku, kościoła farnego i domów. Dziś jest to unikalne miejsce zwane współczesnymi Pompejami.

Najciekawszym obiektem Starego Miasta są pozostałości fortyfikacji **dawnej twierdzy**, którą w XVI w. wznieśli włoscy architekci Francesco Chiamarelli i Roch Guerini. Po wybudowania twierdza należała do najnowocześniejszych i najpotężniejszych w Europie. Fortyfikacje wzniesiono na planie nieregularnego sześcioboku z czterema bastionami narożnymi, dwoma środkowymi i trzema bramami. Z odgruzowanych dziś pozostałości twierdzy najciekawsze są kazamaty *Bastionu Filip*, udostępniane stopniowo zwiedzającym (w planach – muzeum).

KOŻUCHÓW

Kościół NMP

Miasto w powiecie nowosolskim, położone na Wzgórzach Dalkowskich, 22 km na pd. od Zielonej Góry. 10 tys. mieszkańców.

Kożuchów, fot. R. K. Janowski

Gród kasztelański wzmiankowany w 1273. Osada przy nim otrzymała prawa miejskie przed 1295. W czasie II wojny światowej produkowano tu samojezdne pojazdy gąsienicowe z ładunkiem wybuchowym (tzw. goliaty) znane z powstania warszawskiego.

Zachowały się obwarowania: dwa pierścienie murów z kamienia polnego. Wewnętrzny powstał na przełomie XIII i XIV w., zewnętrzny, w 2 poł. XV w. Do murów przylega zamek z końca XIV w., dziś siedziba instytucji kulturalnych. Późnogotycki ratusz z 1489, w 1848-49 uzyskał formy klasycystyczne. Po II wojnie światowej wyeksponowano relikty architektury gotyckiej.

Najciekawszym zabytkiem jest monumentalny **kościół farny** p.w. NMP. Gotycka świątynia powstała w poł. XIII w., w 1340-69 powiększona, a do dzisiejszych rozmiarów rozbudowana na przełomie XV i XVI w. Trzynawowa, halowa, z wysoką wieżą. Przy nawach bocznych gotyckie kaplice, przy nawie pd., ośmioboczna kaplica barokowa z XVIII w. Cenne barokowe i rokokowe wyposażenie wnętrza. W świątyni są pochowani piastowscy władcy księstwa głogowskiego: Henryk IX i Henryk XI. W zewnętrzne ściany kościoła wmurowano liczne kamienne płyty nagrobkowe, renesansowe i barokowe.

LUBSKO

Kościół NMP
i ratusz

Miasto na skraju Wzgórz Gubińskich, nad Lubszą, 20 km na pn. zach. od Żar. 15 tys. mieszkańców.

Wzmiankowane po raz pierwszy w 1253, trzydzieści lat później otrzymało prawa miejskie. Do 1583 w tutejszym kościele odbywały się nabożeństwa w języku łużyckim.

Na rynku monumentalny **kościół** Wniebowzięcia NMP. Jego najstarsze fragmenty, murowane z kostki granitowej, są pozostałościami świątyni późnoromańskiej z ok. poł. XIII w. W poł. XIV i na przełomie XV i XVI w. nadano mu formy gotyckie. Wieża zwieńczona renesansową attyką i iglicą. Cenne wyposażenie wnętrza, m.in. renesansowy, bogato rzeźbiony ołtarz główny. Centrum miasta nie zniszczone w 1945; zachowało się wiele zabytkowych kamienic. Pozostałością średniowiecznych obwarowań jest wieża d. *Bramy Żarskiej* z XV w. (zwana też *Basztą Katowską*).

Obok kościoła wznosi się renesansowy **ratusz**, wybudowany 1580-82 (architekt Antonio Alberti), na planie prostokąta; wysoki dwuspadowy dach z ozdobnymi szczytami. Analogicznie dekorowane szczyty wieńczą facjaty nad dłuższymi bokami gmachu. Nad portalem kamienny kartusz z herbem miasta. Na ścianie ratusza tablica (w języku polskim i łużyckim) upamiętniająca urodzonego w 1457 w Lubsku Łużyckim wybitnego humanistę, Jana Raka, profesora kilku niemieckich uniwersytetów.

ŁAGÓW

Zamek

Wieś gminna na Pojezierzu Łagowskim, na przesmyku między jeziorami Łagowskim (82 ha) i Trześniowskim (186 ha), 18 km na pn. zach. od Świebodzina.

Pierwsza wzmianka z 1299 dotyczy grodu na Sokolej Górze, ok. 500 m na pn. zach. od zamku. W 1347-1810 Łagów był w rękach joannitów, którzy utworzyli tu komandorię. Prawa miejskie posiadał Łagów w 1808-1932. Obecnie jest znanym ośrodkiem letniskowym. Co roku odbywa się tu ogólnopolskie Lubuskie Lato Filmowe. Urozmaicone okolice są chronione jako Łagowski Park Krajobrazowy.

Zachował się układ urbanistyczny d. miasteczka, ukształtowany w XV w. U stóp zamku biegnie ulica o dł. 120 m, zamknięta od wsch. *Bramą Polską*, murowaną z cegły,

Łagów, fot. R. K. Janowski.

a od zach. *Bramą Marchijską*, w górnej części szachulcową. Zachował się też fragment muru miejskiego. Kościół św. Jana Chrzciciela z 1726, gruntownie przebudowany w 1887. Głaz z tablicą upamiętnia urodzonego w Łagowie Gerharda Domagha (1895-1964), laureata nagrody Nobla w dziedzinie medycyny w 1939.

Zamek, d. siedziba komtura, został wzniesiony przez joannitów w 2 poł. XIV w. Rozbudowany w późniejszych wiekach, ma cechy gotyckie i barokowe. Otacza go mur o wys. 9 m. Z wieży o wys. 35 m daleki widok na okolicę. W zamku mieści się obecnie hotel.

ŁĘKNICA

Park Mużakowski

Miasto w powiecie żarskim, położone na Łuku Mużakowskim, nad Nysą Łużycką, ok. 24 km na południowy zachód od Żar. 3 tys. mieszkańców.

Łużyckie osiedle Mużaków położone było po obu stronach Nysy Łużyckiej. Prawa miejskie uzyskało przed 1429 r. W 1945 r. część miejscowości znajdująca się na prawym, polskim brzegu Nysy Łużyckiej utraciła prawa miejskie. Otrzymała je ponownie w 1969 r.

Niezwykłą atrakcja przyrodniczą jest park krajobrazowy, położony po obu stronach granicznej rzeki. Został on założony po 1815 r. przez właściciela dóbr mużakowskich księcia Hermana von Pûckler-Muskau, literata, a zarazem propagatora i teoretyka ogrodnictwa krajobrazowego. Urządzanie parku rozpoczął ogrodnik Jacob Heinrich Rehder, a po jego śmierci w 1852 r. kontynuował Edward Petzold. Zniszczony w czasie II wojny światowej park rozpoczęto restaurować po stronie polskiej ok. 1990 r. Rewaloryzację prowadzą Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie (po stronie polskiej) i Fundacja Księcia Pücklera – Park Bad Muskau (po stronie niemieckiej).

Powierzchnia objętego ochroną prawną parku wynosi 728 ha, z czego aż 522 ha znajduje się na wschodnim brzegu Nysy Łużyckiej. Rozpoczęta przed kilkunastoma laty rewaloryzacja polskiej części parku przyniosła już efekty. W 1991 r. odtworzono kamień Pücklera z jego płaskorzeźbioną podobizną, wyremontowano *Wiadukt* i *Most Królewski*, wykonano wiele prac porządkowych. Przez *Most Podwójny* na Nysie Łużyckiej w sezonie letnim przejść można na zachodnią stronę rzeki. Na skraju parku znajduje się pawilon informacyjny z niewielką ekspozycja przedstawiającą dzieje parku oraz osobę jego założyciela. Na zachodnim brzegu rzeki znajdują się m.in. *Stary* i *Nowy Zamek*, *Dom Kawalerski* oraz kilka oryginalnych mostków.

MIĘDZYRZECZ

Dom Starostów
Muzeum Regionalne

Miasto powiatowe w Bruździe Zbąszyńskiej, nad Obrą; linia kol. Zbąszynek – Gorzów Wlkp. 18,6 tys. mieszkańców.

Gród w widłach Obry i Paklicy powstał we wczesnym średniowieczu. Wzmianka z 1005 dotyczy klasztoru eremitów znajdującego się na terenie dzisiejszej wsi Święty Wojciech pod Międzyrzeczem. Prawa miejskie przed 1259.

Pośrodku rynku ratusz z 1581, w obecnej postaci klasycystyczny po przebudowie w 1813, z neogotycką wieżą zwieńczoną wysmukłym hełmem. Niedaleko rynku gotycki kościół św. Jana Chrzciciela z 1474-79, później przebudowany.

W widłach Obry i Paklicy ruiny zamku zbudowanego w poł. XIV w. za panowania Kazimierza Wielkiego. Była to najdalej na zach. wysunięta twierdza I Rzeczypospolitej. Do dziś zachowały się mury obwodowe, basteja pd. (z 1564) ze stożkowym

dachem gontowym, dwukondygnacyjny budynek gotycki z dachem namiotowym i część renesansowego budynku (z poł. XVI w.) z tarasem. Całość otacza fosa i wał zewnętrzny.

Obok ruin znajduje się d. **rezydencja starostów międzyrzeckich**. Barokowy budynek z 1719 został w 1 poł. XIX w. połączony z sąsiadującą oficyną. Obecnie mieści się tu Muzeum z ekspozycjami: archeologiczną, historyczną, artystyczną i etnograficzną. Bogata kolekcja portretów trumiennych z XVII i XVIII w. Obok park krajobrazowy z XVIII-XIX w. (5,9 ha) z okazami starych drzew. Przy wejściu na teren zamkowy stoi dom bramny, odtworzony w 1974 wg przekazów z XIX w. Niedaleko, przy ul. Zamkowej, odrestaurowany budynek d. karczmy z XVIII w.

OCHLA

Park Budownictwa Ludowego

Wieś na Wale Zielonogórskim, 7 km na pd. od centrum Zielonej Góry, przy drodze do Żagania.

Najcenniejszymi zabytkami wsi są: wczesnogotycki kościoła Świętej Trójcy z 2 poł. XIII w. (przebud. w XV w.) wzniesiony z kamienia polnego i rudy darniowej oraz barokowy pałac z 1684-87 (obecnie dyrekcja Muzeum Etnograficznego).

Ochla, skansen, *fot. J. Maciejewski.*

W pn. części wsi, przy drodze do Zielonej Góry, położony jest **Park Budownictwa Ludowego**, będący częścią Muzeum Etnograficznego w Zielonej Górze z siedzibą w Ochli. Skansen otwarto w 1976. Na obszarze ok. 13 ha znajdują się 23 obiekty budownictwa ludowego z czterech regionów: zachodniej Wielkopolski (m.in. najstarszy obiekt w skansenie, chałupa z Potrzebowa z 1675 r., zagroda z Krobielewa i kuźnia z Kosieczyna), wschodnich Łużyc (m.in. chałupy z Zajączka i Jędrzychowic, zagroda z Królowa i kurnik z Drożkowa), Dolnego Śląska (dzwonnica z Drzonkowa i gołębnik z Wilkanowa) oraz tzw. obszaru środkowolubuskiego (wieża winiarska z Budachowa i dzwonnica z Węgrzynic). Wewnątrz obiektów zgromadzono sprzęty domowe, narzędzia pracy i wyroby rzemiosła ludowego.

OŚNO LUBUSKIE

Średniowieczne obwarowania miejskie

Miasto w powiecie słubickim, na Pojezierzu Łagowskim, nad Łączną (dopływem Warty), przy drodze Słubice–Sulęcin. 3,7 tys. mieszkańców.

Ośno Lubuskie, *fot. R. K. Janowski*

Pierwsza wzmianka z 1252, prawa miejskie przed 1347. Dziś miasto ma charakter letniskowy, nad jez. Reczynek (28 ha) znajduje się ośrodek wypoczynkowy. Pagórkowata, lesista okolica sprzyja uprawianiu turystyki.

W centrum miasta monumentalny gotycki kościół św. Jakuba z XIII w., rozbud. w XV i XVI w. Na cmentarzu przy ul. Słubickiej późnogotycki kościół św. Gertrudy z ok. poł. XV w., pierwotnie szpitalny. Eklektyczny ratusz z 1842-44. W nim Muzeum Ziemi Torzymskiej.

Prawie w całości zachowały się średniowieczne **obwarowania**. Mury o dł. 1350 m

zostały wzniesione zapewne na pocz. XIV w. Późniejsze są dwie cylindryczne baszty i dziesięć prostokątnych czatowni. Mury mają 2-5 m wys. (pierwotnie ok. 7 m) i 0,8 m grubości. Zbudowane są z kamienia polnego, górna warstwa z cegły. Bramy miejskie zostały rozebrane w XIX w.

SZPROTAWA

Kościół NMP

Miasto na Równinie Szprotawskiej, u ujścia Szprotawy do Bobru, przy linii kolejowej i drodze łączącej Głogów z Żaganiem. 14 tys. mieszkańców.

Lokacji miasta dokonał prawdopodobnie książę głogowski Konrad I ok. poł. XIII w. Znacznie wcześniej istniał położony ok. 4 km na zach. od centrum miasta gród w Iławie, w którym w 1000 r. Bolesław Chrobry witał cesarza Ottona III. Od 1932 r. Iława znajduje się w granicach Szprotawy.

W mieście wiele cennych zabytków. Kilka fragmentów murów obronnych z XIV-XV w. o wysokości dochodzącej do 6 m. Na rynku okazały ratusz o charakterystycznej dwuwieżowej sylwetce. Wzniesiony w XIV w., później wielokrotnie przebudowywany. Swą obecną, barokową formę zawdzięcza przebudowie w latach 1730-32 wg projektu Marcina Franza Młodszego. W Iławie znajduje się późnoromański kościół św. Andrzeja z początku XIII w., rozbudowany w następnym stuleciu. Niedaleko średniowiecznej świątyni, nad brzegiem Bobru (przy drodze do Małomic), stoi pomnik przypominający spotkanie Bolesława Chrobrego z Ottonem III.

Gotycki **kościół farny** p.w. Najświętszej Marii Panny wznosi się niedaleko rynku. Pierwszą jednonawową świątynię, murowaną z kamieni polnych, wzniesiono w tym miejscu w 2. poł. XIII w. Przebudowana sto lat później świątynia swój obecny wygląd uzyskała podczas rozbudowy przeprowadzonej w latach 1416-24.

Kościół jest budowlą halową, trójnawową, z obejściem wokół krótkiego prezbiterium. Nawy przykryte są sklepieniami sieciowymi o wspornikach w kształcie masek. Ozdobą fasady jest szczyt rozczłonkowany trzema kondygnacjami ostrołukowych blend, podzielonych krzyżowo. W fakturze muru widoczny jest zarys szczytu pierwotnej, wczesnogotyckiej świątyni. Reliktem tej budowli jest również portal prowadzący z kruchty do nawy pn. W pn. elewacji wieży znajduje się kamienna płyta nagrobna proboszcza szprotawskiego Bertolda (zm. w 1316 r.) z rytym wizerunkiem zmarłego i minuskułowym napisem w otoku. Obok dwie renesansowe płyty nagrobne Kietliczów z końca XVI w. Barokowe wyposażenie wnętrza świątyni pochodzi z XVIII w.

Około 13 km na południowy wschód od Szprotawy, przy drodze do Przemkowa, leży wieś Piotrowice. W lesie, kilkaset metrów na zachód od zabudowań, rośnie dąb „Chrobry" obwodzie 995 cm. Jest on uważany za najstarszy dąb szypułkowy w Polsce, jego wiek szacuje się na blisko 950 lat.

ŚWIERKOCIN

Zoo Safari

Wieś w gminie Witnica, położona nad Wartą, przy drodze Nowiny Wielkie–Krzeszyce. Kościół eklektyczny z 1857 r.

Na łąkach nadwarciańskich usytuowany jest prywatny Ogród Zoologiczny typu safari. Otwarty w 1996 r., co rocznie jest rozbudowywany i ulepszany. Obecnie na 20 ha powierzchni parku znajduje się ponad 600 zwierząt. Zwierzęta można oglądać z okien własnego samochodu lub autokaru na ponad 2 km trasie prowadzącej przez 4 sektory: Ameryki Południowej, Afryki, Mongolii i Azji. Zgromadzono tu m.in. zebry, watusi, antylopy, osły dzikie i domowe, wielbłądy, lamy oraz strusie Nandu. Można tu zwiedzać także na pieszej trasie zoo tradycyjne, w którym zgromadzono wiele interesujących zwierząt.

ZIELONA GÓRA

Muzeum Ziemi Lubuskiej

Miasto na Wale Zielonogórskim, siedziba samorządu województwa lubuskiego; ważny węzeł kolejowy i drogowy. XXX tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka 1302, prawa miejskie od 1223. W przeszłości duży ośrodek winiarstwa; w 1800 na terenie miasta istniało

2200 winnic o łącznej pow. 700 ha. Przed II wojną światową winorośl uprawiano już tylko na 110 ha.

Dziś Zielona Góra jest ważnym ośrodkiem przemysłu oraz kultury i Nauki, m.in.: Uniwersytet Zielonogórski, Teatr Lubuski im. Leona Kruczkowskiego, Filharmonia Zielonogórska im. Tadeusza Bairda. We wrześniu, w czasie Dni Zielonej Góry, odbywa się Święto Winobrania.

Gotycki kościół św. Jadwigi (od 1992 konkatedra diecezji zielonogórsko-gorzowskiej), zbudowana w końcu XIV lub na pocz. XV w., z klasycystyczną wieżą z 1832. Szachulcowy kościół MB Częstochowskiej wzniesiony w 1746-48 jako świątynia protestancka. Obok fragment średniowiecznego muru miejskiego. Ratusz z 2. poł. XV w., wielokrotnie przebudowywany. Wieża Łazienna z 1487, najlepiej zachowany fragment średniowiecznych obwarowań. Wzorowany na starochrześcijańskich bazylikach kościół Najświętszego Zbawiciela zbud. 1915-16. Niewielka winnica w Parku Winnym poniżej palmiarni.

Przy al. Niepodległości 15 znajduje się **Muzeum Ziemi Lubuskiej**.

W jedynym w kraju dziale winiarskim m.in. urządzenia do produkcji wina, szkło artystyczne i użytkowe oraz przedmioty związane z produkcją, przechowywaniem i konsumpcją wina. Ponadto zbiory historyczne prezentujące dzieje Zielonej Góry oraz sztukę śląską XIV-XIX w. (głównie rzeźba gotycka i barokowa). Interesująca ekspozycja polskiej sztuki współczesnej, m.in. galeria autorska Mariana Kruczka. Muzeum mieści się w przebudowanym budynku z 1889 r.; w jego tylnej elewacji renesansowy portal z 1596, przeniesiony w 1933 z nieistniejącego już dworu w Przytoku pod Zieloną Górą.

ŻAGAŃ

Pałac

Miasto powiatowe nad Bobrem, wśród Borów Dolnośląskich; węzeł kolejowy. 28 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1202 r. dotyczy grodu kasztelańskiego, który istniał zapewne na terenie dzisiejszej wsi Stary Żagań, 5 km na pn. od miasta. Na obecnym miejscu powstało ono w połowie XIII w. Od średniowiecza Żagań był stolicą księstwa, którym do 1472 władali Piastowie śląscy z linii głogowskiej. W 1628-34 właścicielem Żagania był Albrecht Wallenstein, sławny wódz cesarski w wojnie trzydziestoletniej. Dwa ostatnie lata życia spędził tu wybitny astronom Jan Kepler (1571-1630). W 1813 pełnomocnikiem ds. aprowizacji armii napoleońskiej był w Żaganiu Henri Boyle (1783-1842) pisarz znany pod pseudonimem Stendhal. Dziś miasto jest ważnym ośrodkiem przemysłu metalowego i lekkiego. Na Bobrze pracują dwie elektrownie wodne.

Żagań, pałac, *fot. P. Pierściński.*

Wśród wielu cennych zabytków wyróżnia się zespół poagustiański, w którego skład wchodzą: gotycki kościół Wniebowzięcia NMP z 2 poł. XIV w., przebud. po pożarze w 1730 w stylu barokowym (wewnątrz kamienny sarkofag księcia głogowsko-żagańskiego Henryka IV zm. 1342), d. Klasztor Augustianów (w obecnej postaci barokowy), późnobarokowy budynek d. konwiktu (obecnie hotel) i gotycki spichlerz z końca XV w. Na wieży kościoła zainstalowano w 1778 pierwszy w Europie piorunochron. Ponadto: pierwotnie gotycki, murowany z kamienia kościół św. Piotra i św. Pawła, przekształcony w dobie baroku; d. kolegium Jezuickie z XVII i XVIII w.; kościół Nawiedzenia NMP z XV w., przebud. w XVII w. w stylu barokowym; późnobarokowy kościół Świętego Ducha

z pocz. XVIII w.; neogotycka świątynia Świętego Krzyża z 1849. Zachowały się też pokaźne fragmenty średniowiecznych murów oraz wieża o wys. 97 m z ażurowym żeliwnym hełmem, pozostałość rozebranego kościoła ewangelickiego.

Około 3 km od centrum, przy drodze do Iłowy, na miejscu obozu jenieckiego znajduje się Muzeum Martyrologii Alianckich Jeńców Wojennych. II wojnę światową przypominają też cmentarze jenieckie i wojskowe.

Barokowy pałac stoi na skraju parku krajobrazowego (15 ha) położonego w dolinie Bobru. Budowę wg planów Vizenzo Voccaccia rozpoczęto ok. 1630. Po ponad 30-letniej przerwie, w 1670 przystąpiono do dalszych prac wg proj. Antonio della Porta. Do końca XVII w powstał monumentalny, czterokondygnacyjny gmach, otoczony suchą fosą, nad którą przerzucono kamienne mostki. Klasycystyczny wystrój wnętrz pochodzi z końca XVIII w. W poł. XIX w. rozebrawszy skrzydło od strony rzeki wybudowano tam reprezentacyjny podjazd i nową oranżerię. W tamtym okresie żagański pałac, własność Doroty Talleyrand-Perigord, stał się jednym z najbardziej znanych ośrodków kultury dworskiej w Europie. Dziś w gmachu mieszczą się liczne instytucje kulturalne.

ŻARY

Kościół farny

Miasto powiatowe na Dolnych Łużycach. 41 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie w 1260. Częściowo zachowany średniowieczny układ urbanistyczny. W pn. części zespół rezydencjonalny właścicieli miasta: zamek gotycki, znacznie przebudowany w okresie renesansu, barokowy pałac (zbud. 1710-26), park krajobrazowy (w nim wczesnośredniowieczne grodzisko). W sąsiedztwie XIII-wieczny, kamienny kościół p.w. św. Piotra. Na Rynku ratusz, wzniesiony w XIV w., przebudowany gruntownie w XVI w. i następnych, z renesansowym portalem, w 1925 ozdobionym mozaiką. W pd.-zach. części miasta pozostałości klasztoru Franciszkanów: kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Św. (obecnie garnizonowy) z XIV w., przebudowany w XVIII i XX oraz dawna słodownia. W sąsiedztwie fary dwa gotyckie budynki nadintendentury przebudowane w 1 poł. XVIII w., obecnie Archiwum Państwowe. Kamieniczki mieszczańskie z XVI-XVIII w. wokół Rynku i przy ulicach: Chrobrego, Kardynała Wyszyńskiego i Osadników Wojskowych. Fragmenty kamiennych murów miejskich z XIV w. z dwiema kamiennymi wieżami wartowniczymi z przełomu XIV i XV w. Poza murami m.in. pierwotnie gotycki kościół poszpitalny p.w. św. Ducha Świętego z XIV w., gruntownie przebudowywany na pocz. XVIII w., obecnie polskokatolicki p.w. Dobrego Pasterza.

Żary, kościół farny, *fot. W. Dworski.*

Kościół farny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w pd.-wsch. części średniowiecznego Starego Miasta; orientowany, gotycki, z cegły, nietynkowany. Wzniesiony w XIV i XV w. z wykorzystaniem części ścian świątyni późnoromańskiej z XIII. Elewacje rozczłonkowane uskokowymi przyporami, między którymi umieszczono wysokie okna (w części okien zrekonstruowane witraże), w elewacjach wschodniej i zachodniej schodkowe szczyty ze sterczynami i czterema poziomami ślepych arkad. Korpus główny trzynawowy, halowy, pięcioprzęsłowy, wsparty na ośmiu ośmiobocznych filarach. Nawa główna nakryta sklepieniem gwiaździstym, którego żebra schodzą do maswerkowych konsolek. W surowym wnętrzu świątyni, odbudowanej po zniszczeniach wojennych, zwraca uwagę

barokowo-rokokowa kaplica grobowa rodu von Promnitz wzniesiona w latach 1670-72. Jej ściany i sklepienie ozdobiono półkolumnami oraz wielowątkową dekoracją sztukatorską i kartuszami z malunkami o tematyce starotestamentowej.

PARK NARODOWY „UJŚCIE WARTY”

Położony w Kotlinie Gorzowskiej, w zach. części Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, u ujścia Warty do Odry. Powierzchnia ok. 8 tys. ha, w tym pod ochroną ścisłą 682 ha. Otulinę, niemal w całości, stanowi obszar Parku Krajobrazowego „Ujście Warty”. W 1977 r. pod nazwą „Rezerwat Słońsk” ochroną objęto obszar zbiornika zalewowego (w 1984 objęty Konwencja Ramsar) jako obszar szczególnie cenny dla ochrony ptasich siedlisk. W 1996 r. powołano Park Krajobrazowy „Ujście Warty”. 1 VII 2001 r. powstał Park Narodowy „Ujście Warty”.

Do XVIII w. istniała tu szeroka śródlądowa rzeczna delta Warty. W wyniku prac regulacyjnych, m.in. w XVI w. powstały obwałowania Odry, a w XVIII w., Warty oraz system kanałów i rowów. W 1788 r. przekopano ujściowy odcinek Warty (Kanał Fryderyka Wilhelma). W l. 1828-1832 powstały wały lewobrzeżne, które zamknęły obszar zbiornika retencyjnego o pow. 51 km^2. W pocz. XX w. wybudowano 5 przepompowni, a na tereny okoliczne, dotąd prawie nie zaludnione, przybyli osadnicy, niezbędni do utrzymania i konserwowania systemu kanałów i rowów melioracyjnych.

Teren Parku Warta dzieli na dwie części. Obszar na pn. od niej nosi nazwę Obwodu Ochronnego „Polder Północny”, na pd. zaś, bliżej Kostrzyna, znajduje się Obwód Ochronny „Chyrzyno” oraz Obwód Ochronny „Słońsk”, tworzące tzw. Kostrzyński Zbiornik Retencyjny, gdzie wahania poziomu wody w ciągu roku dochodzą do 4 m. Rzeki (Warta, Postomia), jeziora (Kostrzyńskie, Kapeloniaste, Ośniańskie), kanały (m. in. Starej Warty) oraz łąki i bagna to obszar, na którym stwierdzono występowanie ponad 260 gat. ptaków, w tym 174 lęgowych, 38 gat. ssaków, 35 gat. ryb, ponad 500 gat. roślin naczyniowych. Wśród ptaków znajdują się 64 gat. tzw. „specjalnej troski”, szczególnie cenne i rzadkie, w tym 31 gat. lęgowych: derkacz, rybitwa białoczelna, wodniczka, żuraw, bąk i bielik; 4 gat. perkozów, 7-8 gat. kaczek. Właściwie o każdej porze roku można obserwować przybywające tu w różnych celach ptaki. Latem pierzą się ptaki wodne i błotne: kaczki, gęgawy, łabędzie nieme i łyski. Przebywają także bociany czarne. Jesienią zatrzymują

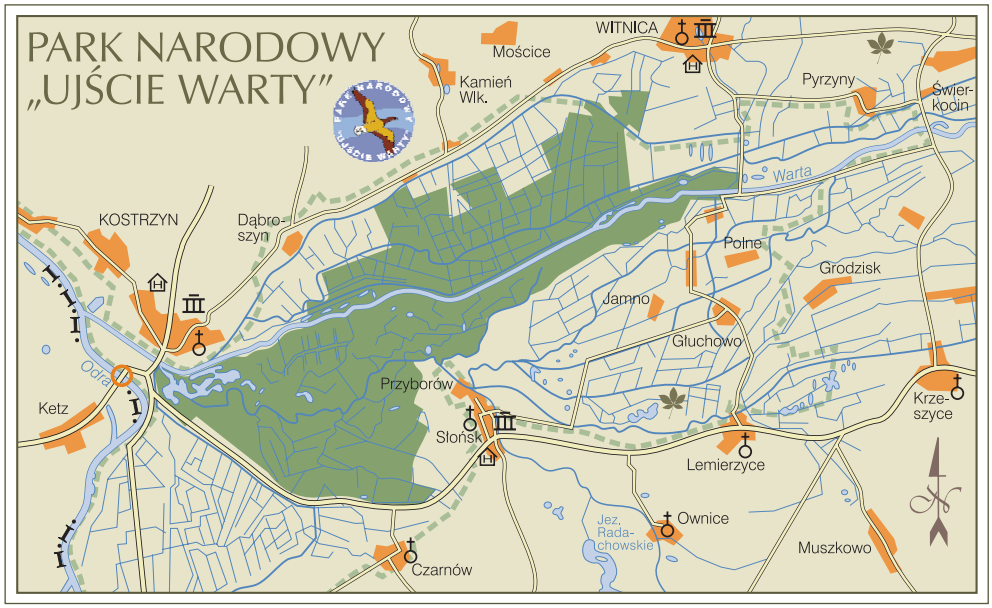

się arktyczne gęsi do 200 tys. Zimują: łabędzie krzykliwe i nieme, kaczki, gęsi i bieliki (nawet ok. 50 osobników). Do początków maja można obserwować toki batalionów.

Wart obejrzenia jest Obwód Ochronny „Polder Północny”. Najlepiej zwiedzać go ścieżką rowerową, liczącą 30 km. Na jej trasie rozmieszczono 20 tablic informacyjnych oraz trzy wiaty. Ok. 1,5 km od Koryta Starej Warty, w Dąbroszynie można zwiedzić ciekawy zespół pałacowo-folwarczno-parkowy, a w Parku Dolnym (obok Pałacu) imponujący okaz miłorzębu japońskiego.

W Słońsku, d. siedzibie wielkiego mistrza Joannitów (Zakon Rycerski Św. Jana Chrzciciela Szpitalników Jerozolimskich), kościół gotycki z 1474-1508, przebud. w 1652-1667, z wieżą z 1817 wg proj. K.F. Schinkla i ruiny zamku Joannitów.

Noclegi w Słońsku w gospodarstwach agroturystycznych oraz w hotelu w Kostrzynie.

Chyrzyno – Ośrodek Edukacyjny Parku

Dyrekcja Parku znajduje się 1 km przed Kostrzynem, w wybudowanym w 1996 r. budynku, który pełnił jeszcze przed powołaniem Parku, funkcję Centrum Zarządzania, Edukacji Przyrodniczej i Badań Naukowych. Budynek znajduje się nad kanałem połączonym z rozlewiskami Warty i Postomi, a góruje nad nim 23 metrowa, oszklona, wieża widokowa. W jego wnętrzu znajdują się sale dydaktyczne, oraz punkt sprzedaży wydawnictw. Obok „Przyrodniczy Ogród Zmysłów”, na który składa się 13 punktów dydaktycznych, pozwalający w formie interaktywnej zabawy dotknąć, powąchać, posłuchać i zobaczyć przyrodnicze eksponaty.

W pobliżu ośrodka zabytkowa pompownia wody z pocz. XX w.

Ścieżka przyrodnicza „Ptasim szlakiem”

Znajduje się na terenie Obwodu Ochronnego „Słońsk”, a rozpoczyna od wiaty przy Moście Wysokińskiego. Na odcinku 2 km umieszczono 5 tablic informacyjnych, a na końcu przy IV Moście czatownię do obserwacji ptaków. W okresie lęgowym można

Park Narodowy „Ujście Warty”, *fot. R. K. Janowskie*

obserwować ptaki wodno-błotne m.in. czajkę, rycyka oraz gnieżdżące się na ziemi: mewy i rybitwy. Ich kolonie lęgowe znajdują się, w najwyższych punktach, przy głównej drodze, a także przy bocznych drogach. Latem w zaroślach wierzby i w pobliżu oczek wodnych pierzą się kaczki, gęsi i łabędzie. Jesienią przylatują i zostają na zimę łabędzie krzykliwe.

ROKITNO

Sanktuarium maryjne

Wieś 12 km na pn. od Międzyrzecza, w pagórkowatej okolicy, przy drodze do Przytocznej. Wzmiankowana po raz pierwszy w 1378 r. Znana miejscowość pielgrzymkowa.

Na wzniesieniu w centrum wsi, otoczony murem ceglanym, późnobarokowy kościół MB Królowej Rokitniańskiej, zbudowany w 1746-56 wg proj. K. M. Frantza. Trójnawowy, halowy z kopułą, o bogatym wystroju elewacji frontowej, z dwiema niskimi wieżami zwieńczonymi klasycystycznymi hełmami. Wewnątrz sklepienie żaglaste, pokryte polichromią z XVIII w. Bogaty wystrój barokowy i rokokowy z ok. 1758 r. W ołtarzu głównym obraz MB Rokitniańskiej, mający przydomek Matki Cierpliwie Słuchającej (dzieło szkoły niderlandzkiej z XVI w.). Pierś Madonny zdobi Orzeł Biały wyrzeźbiony w kości słoniowej. W 1670 wizerunek Madonny został uznany za cudowny. W dniu 18 czerwca 1989 obraz został koronowany, a Matka Boska Rokitniańska ogłoszona Patronką Ziem Zachodnich.

Przy kościele muzeum diecezjalne.

KUTNO
Oporów
Walewice
Łowicz
Arkadia
Nieborów
Tum
Piątek
SKIERNIEWICE
Rogów
Warta
ŁÓDŹ
Boguszyce
Sieradz
TOMASZÓW MAZOWIECKI
Inowłódz
Bogusławice
Wolbórz
PIOTRKÓW TRYBUNALSKI
Sulejów
Bełchatów
Ożarów
Grębień
Węże
województwo
łódzkie

Sulejów Podklasztorze, *fot. P. Pierściński*.

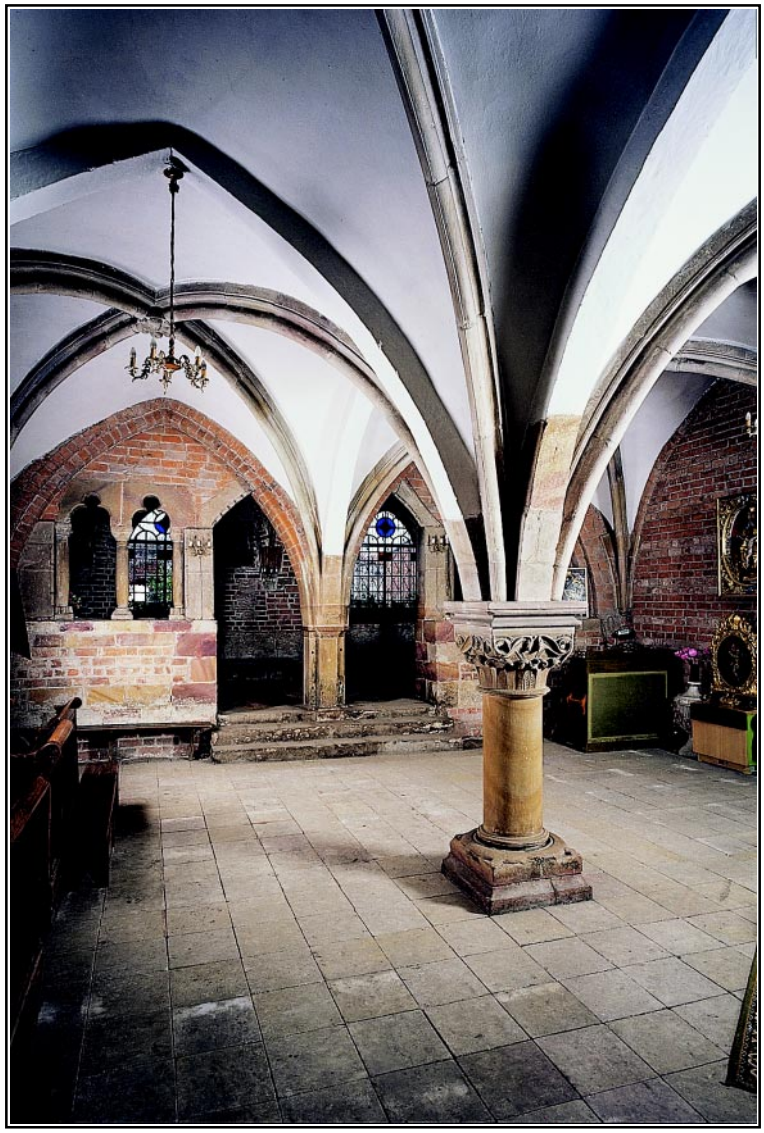

WOJEWÓDZTWO ŁÓDZKIE

Powierzchnia 18 219 km^2, 2,7 mln mieszkańców.

Północna część województwa leży na Nizinie Środkowomazowieckiej, zachodnia na Nizinie Południowowielkopolskiej a wschodnia na Wzniesieniach Południowomazowieckich, ze Wzniesieniami Łódzkimi, Wysoczyną Rawską i Bełchatowską oraz Równiną Piotrkowską. Pd. i pd.-wsch. część województwa to teren pagórkowaty należący do Wyżyny Wieluńskiej, Wzgórz Radomszczańskich i Opoczyńskich. Najwyższe wzniesienie 320 m n.p.m. Najniższy punkt województwa, koło Łowicza 76 m n.p.m. W Piątku znajduje się geometryczny środek Polski.

Główne rzeki: Warta, Pilica, Bzura, Widawka, Ner, Rawka. Dwa sztuczne zbiorniki wodne: Jeziorsko (42,3 km^2) na Warcie oraz k. Sulejowa na Pilicy (19,8 km^2).

Tylko około 20% powierzchni województwa stanowią lasy — najwięcej w środkowym biegu Pilicy i Rawki (Puszcza Pilicka i Bolimowska). 7 parków krajobrazowych i 85 rezerwatów, chroniących m.in. jodły i buki przy pn. granicy ich zasięgu (rezerwat Spała, Kobiele Wlk.) lub naturalne stanowisko cisa (rezerwat Jeleń).

Województwo nie stanowi jednolitego historycznie regionu. Jego ziemie leżały na pograniczu Wielkopolski, Mazowsza i Małopolski. Już w 2 poł. X w. weszły w skład pierwszego państwa Piastów. Centralne położenie sprzyjało rozwojowi gospodarczemu (lokacje miast już przed poł. XIII w.) i politycznemu (Piotrków — miejsce zjazdów, synodów; Łowicz — siedziba arcybiskupa). Po II rozbiorze Polski większość ziem weszła w skład Prus, a od 1807 w skład Księstwa Warszawskiego, później od 1815 Królestwa Polskiego. W 1919 z ziem tworzących gubernię piotrkowską i kaliską powstało województwo łódzkie, do którego w 1939 przyłączono ziemie zach. województwa warszawskiego (Kutno, Łowicz, Rawa Maz., Skierniewice) oraz kieleckiego (Opoczno, Końskie).

Na terenie województwa łódzkiego znajduje się wiele cennych zabytków od romańskich (Tum, Inowłódz, Sulejów), gotyckich (Boguszyce, Grębień, Oporów), renesansowych i barokowych (Łowicz, Nieborów, Ożarów, Wolbórz) po unikalne w skali europejskiej, zachowane w niezmienionej formie XIX-wieczne budownictwo przemysłowe Łodzi (eklektyzm, historyzm, secesja). Wiele muzeów, szczególnie w Łodzi (od Muzeum Sztuki, Włókiennictwa po Muzeum Kinematografii) a także poza nią (Łowicz, Sieradz, Opoczno). Miejsca bitew kampanii wrześniowej i obozu w Radogoszczy.

W okolicach Spały wiele ośrodków wypoczynkowych i Centralny Ośrodek Sportu.

Województwo łódzkie ma charakter przemysłowo-rolniczy. Przemysł skoncentrowany jest w części środkowej, rolnictwo na północnej. Dominujący do 1990 roku przemysł lekki uległ transformacji. Miejsce dużych fabryk włókienniczych i odzieżowych zajęły małe firmy prywatne stawiające na wysoką jakość wytwarzanych towarów. Dziś gospodarka regionu to trzy branże: paliwowo-energetyczna (elektrownia i kopalnia Bełchatów), farmaceutyczna oraz materiałów budowlanych (Opoczno, Paradyż, Tubądzin – płytki ceramiczne, Atlas – kleje). W 2004 r. wmurowano kamień węgielny pod budowę fabryki maszynek do golenia „Gillette". Dobrze rozwinięta jest sieć kolejowa i drogowa.

ARKADIA

Park, muzeum

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad Skierniewką, 6 km od Łowicza.

W 1778 kasztelan wileński Michał Hieronim Radziwiłł nabył wieś Łupię dla swojej żony Heleny z Przeździeckich, która zgodnie z panującą modą postanowiła założyć tu park romantyczny. Formę architektoniczną i ogrodniczą projektował Szymon Bogumił Zug przy współudziale Heleny Radziwiłłowej. Szkice pomysłów wykonywali Jan Piotr Norblin, Aleksander Orłowski i Józef Sierakowski, późniejsze budowle projektował Henryk Ittar, a prace upię-

kszające (ogrodnicze) wykonał Wojcich Jaszczołd (uczeń Bacciarellego i Smuglewicza). Rzeźbiarskie dekoracje wykonał Joachim Staggi, a malowidła Jan Piotr Norblin.

Arkadia, fot. A. Wielocha.

Arkadia posiadała nieregularny kształt, sztuczny zbiornik o kształcie wydłużonego stawu z wyspą, sztuczne góry oraz wiele budowli: Kaskadę i Chatę przy Wodospadzie, Przybytek Arcykapłana, zbudowany częściowo z rudy darniowej i zawierający wmurowane fragmenty lapidarialne: hermy (J. Michałowicz z Urzędowa 1580-83), maszkarony i rozety. W 1783 nad brzegiem stawu wzniesiono Świątynię Diany, budowlę o klasycznych proporcjach, ozdobioną ażurowym portykiem wspartym na czterech jońskich kolumnach. Wnętrze ukończono w 1785 ozdabiając m.in. plafonem przedstawiającym Jutrzenkę wyprowadzającą rumaki Apollina autorstwa J. P. Norblina. Zbudowano również Łuk Grecki. Budowle powstałe po 1790 to Grota Sybilli, Domek Gotycki (projekt A. Orłowskiego), Dom Murgrabiego.

Ostatni właściciel Arkadii, Janusz Radziwiłł w 1930 uporządkował park i udostępnił do zwiedzania. W 1945 Muzeum Narodowe w Warszawie zaopiekowało się Arkadią, a od 1987 trwa jej restauracja.

BEŁCHATÓW

Kopalnia węgla brunatnego

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Bełchatowskiej, nad Rakówką, 50 km na pd. od Łodzi, 61 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1391, prawa miejskie 1737-1870 i ponownie w 1925. Rozwój przemysłu tkackiego w XIX w. W latach 60. odkryto w okolicy bogate złoża węgla brunatnego. Od 1973 szybki rozwój miasta związany z budową kompleksu górniczo-energetycznego. Pięciokrotnie wzrosła liczba mieszkańców, rozwinęło się budownictwo, przemysł metalowy i maszynowy. Miasto jest liderem w dziedzinie inwestycji samorządowych.

W starej części miasta zachował się zespół klasztorny Franciszkanów z późnobarokowym kościołem (1735-50) oraz dwór z 1 poł. XVII w. W 1995 powstało Muzeum Regionalne, które mieści się w budynku „Strzelca" z lat międzywojennych. Posiada w zbiorach meble i wyposażenie pałacowe z XIX w., ikonografię miasta XIX/XX w., judaika, zbiór minerałów. Ekspozycja stała „Dzieje Bełchatowa".

Kopalnia „Bełchatów" powstała 10-15 km na pd.zach. od miasta, w okolicy wsi Rogowiec. Złoże występuje na obszarze o długości 25 km i szerokości 3 km. Prace górnicze rozpoczęto po 1975, a pierwszą kopalnię „Bełchatów" uruchomiono w 1982. Rocznie dostarcza 30 mln ton węgla brunatnego. Wraz z kopalnią powstała największa w Europie konwencjonalna elektrownia cieplna „Bełchatów" o mocy 4320 MW. W 1996 zdecydowano o przystąpieniu do eksploatacji złoża „Szczerców" i budowy elektrowni „Bełchatów II" o mocy 800 MW. Obecnie 12 bloków energetycznych produkuje rocznie 28 mld kWh, co stanowi ok. 20% energii zużywanej w kraju. Odkrywkowa eksploatacja węgla spowodowała zmiany w krajobrazie. Kopalnia ma głębokość 250 m, a zwałowisko nadkładu ziemnego osiągnęło wysokość względną ok. 175 m (345 m n.p.m.) i jest najwyższym wzniesieniem na Nizinach Środkowopolskich.

BOGUSŁAWICE

Stadnina koni

Wieś 1 km od Wolborza, 2 km od trasy katowickiej.

Pierwsza wzmianka z 1215. Wieś należała do biskupów kujawskich (jako część klucza wolborskiego), a w okresie rozbiorów do

rosyjskiego generała Reihnitza, następnie rodziny Witte. Zachował się dwór z XVIII w. oraz zabytkowy park z XIX w. Park wraz z budynkami zajmuje 37 ha.

W powozowni kolekcja zabytkowych powozów i sań. Od 1921, po upaństwowieniu, majątek zaadaptowano dla hodowli ogierów ras: wielkopolskiej, śląskiej i ardeńskiej. Ponadto rozwija się hodowla koni anglo-arabskich. Stadnina dysponuje niewielkim hotelem, krytą ujeżdżalnią i hipodromem. Organizuje przejażdżki konne, bryczkami, rajdy i biegi myśliwskie.

BOGUSZYCE

Kościół św. Stanisława

Wieś nad Rawką, 5 km na pd.-zach. od Rawy Mazowieckiej.

Kościół p.w. św. Stanisława Biskupa zbudowany w 1558 z fundacji Wojciecha Rawicza Boguskiego. Kilkakrotnie restaurowany. Drewniany, konstrukcji zrębowej, oszalowany, trójnawowy. Korpus na planie zbliżonym do kwadratu, z prezbiterium szerokości równej z nawą główną. Przy prezbiterium od pn. nowa zakrystia, przy nawie od pd. i zach. nowe kruchty. Dachy gontowe, dwuspadowe, nad prezbiterium z okapem wspartym na krokształtnych. Odrzwia profilowane, drzwi ze starymi okuciami.

Boguszyce, ukrzyżowanie, fot. G. Orłowska

Nawy boczne nieco niższe od głównej, oddzielone profilowanymi słupami. Na belce tęczowej krucyfiks z XVI w. Strop płaski z zakrzywieniami. Na stropach naw i prezbiterium renesansowa polichromia z 1558 o motywach ramowych wypełnionych dekoracją roślinną oraz arabeskami i groteskami. W prezbiterium duży medalion z Chrystusem Pantokratorem i mniejsze z popiersiami ewangelistów, w nawie pn. przedstawienia siedmiu grzechów głównych, w nawie pd. siedem postaci męskich oraz dwa putta z tarczą herbową. Na ścianach nawy i prezbiterium malowidła, m.in. *Nawrócenia św. Pawła*, *Świętych bp. Stanisława i Wojciecha*. Ołtarz główny barokowy, z wprawionymi częściami tryptyków późnogotyckich poł. XVI w., rzeźba *Ukrzyżowanie*, obraz *Przemienienie Pańskie*, w predelli płaskorzeźba *Ostatnia Wieczerza*, po bokach późnogotyckie rzeźby świętych biskupów Stanisława i Wojciecha. Dwa ołtarze boczne barokowe. Lewy z obrazem św. Stanisława biskupa i Jana Nepomucena. Prawy z częściami gotyckich tryptyków, na skrzydle data 1558.

W 1999 rozpoczął się remont dachu kościoła. Przy kościele drewniana dzwonnica (przeniesiona z Lubczyc) z dzwonami: Wojciech i Stanisław.

GRĘBIEŃ

Kościół św. Trójcy

Wieś, 11 km na pd. od Wielunia. Znana od 1299, od XIV w. należała do arcybiskupów gnieźnieńskich.

Kościół św. Trójcy zbudowano z fundacji kapituły gnieźnieńskiej. Drewniany, konstrukcji zrębowej, z późniejszą wieżą. Prezbiterium węższe od nawy, zamknięte prosto. Przy nawie od zach. kwadratowa wieża o lekko pochyłych ścianach (nie sięgająca kalenicy dachu nawy), z kruchtą w przyziemiu. Dach wspólny nad nawą i prezbiterium, gontowy, dwuspadowy, z szerokim okapem nad prezbiterium, na wieży namiotowy.

Wewnątrz profilowana belka tęczowa z XVI w. Odrzwia z prezbiterium do zakrystii oraz z kruchty pd. do nawy w „ośli grzbiet", pocz. XVI w. Na ścianach nawy i prezbiterium polichromia późnogotycka ze scenami Męki Pańskiej. Na stropie nawy polichromia gotycko-renesansowa, około 1520-30: zaśnięcie MB, św. Anna Samotrzeć, św. Jadwiga Śląska, grajek dworski i plebejski oraz orzeł jagielloński, herb Korab arcybiskupa Jana Łaskiego, Jastrzębiec i tarcza ce-

chowa; całość na tle bogatych ornamentów roślinno-kwiatowych. Na stropie prezbiterium kasetony z rozetami, w polu środkowym Trójca św. oraz herby Poraj i Leliwa.

W ołtarzu głównym tryptyk gotycki: w centralnej części rzeźby MB z Dzieciątkiem, świętych Barbary i Mikołaja z pocz. XVI w., na skrzydłach malowidła świętych Jadwigi Śląskiej i Jana Chrzciciela z XIX w. Dwa ołtarze boczne barokowe.

INOWŁÓDZ

Kościół św. Idziego

Wieś nad Pilicą, 16 km na wsch. od Tomaszowa Mazowieckiego.

Inowłódz, kościół św. Idziego, *fot. A. Wielocha.*

Osada przy przeprawie przez Pilicę istniała już XI w. W poł. XIV w. otrzymał Inowłódz prawa miejskie. Król Kazimierz Wielki był fundatorem murów obronnych, kościoła oraz zamku, który w XVI przebudowała królowa Bona. W poł. XV w. powstała kasztelania inowłodzka. W lasach wokół Inowłodza w czasie II wojny światowej działały oddziały partyzanckie m.in. mjr. „Hubala" — Henryka Dobrzańskiego.

Na zach. od rynku ruiny zamku, na rzucie kwadratu, ze śladami fosy i baszt w narożach. W centrum nad rzeką kościół św. Michała zbudowany w 1520, przebudowany w XIX w. w stylu neogotyckim. Wewnątrz gotycka chrzcielnica z pocz. XVI w.

Kościół św. Idziego na wysokim, lewym brzegu Pilicy, zbudowany przez Władysława Hermana około 1086 jako wotum z okazji urodzin Bolesława Krzywoustego. Odnawiany ok. 1780, w końcu XIX i pocz. XX w. Zniszczony podczas I wojny światowej. Restaurowany i częściowo rekonstruowany w 1936-38 przez Wilhelma K. Henneberga.

Romański, orientowany, murowany z ciosanego miejscowego piaskowca. Na rzucie wydłużonego prostokąta z półkolistą apsydą od wsch. i okrągłą wieżą od zach. oraz barokową zakrystią od pn. Mury zwieńczone pod okapem arkadowym fryzem oraz gzymsem profilowanym. Dach dwuspadowy, nad wieżą stożkowy. Okna wąskie, zamknięte półkoliście o szerokich rozglifieniach, w dolnej części wieży dwie strzelnice, w górnej dwie kondygnacje biforiów.

Wewnątrz strop belkowany, w zakrystii sklepienie kolebkowe. W zach. części nawy kruchta sklepiona krzyżowo, na piętrze empora wsparta na słupie i dwóch filarach przyściennych połączonych arkadami. Posadzka z płytek glazurowanych, pokrytych ornamentami geometrycznymi. Ponad mensą ołtarzową gotycki krucyfiks z XV w.

KUTNO

Muzeum Bitwy nad Bzurą 1939

Miasto powiatowe na zach. skraju Równiny Kutnowskiej, nad Ochnią (l. dopływem Bzury), 51 tys. mieszkańców. Ważny węzeł kolejowy.

Pierwsza wzmianka z 1301, prawa miejskie w 1342, od XV w. duże skupisko Żydów. W 1753 pożar doszczętnie zniszczył miasto. Uruchomienie połączenia kolejowego z Warszawą i z Bydgoszczą w 1861-62 przyczyniło się do rozwoju gospodarczego. W 1921 wybudowano połączenie kolejowe z Poznaniem. W XIX w. założono dużą cukrownię i fabrykę narzędzi i maszyn rolniczych. W rejonie Kutna, Łowicza i Sochaczewa 9-20 IX 1939 armie „Poznań" i „Pomorze" toczyły największą bitwę kampanii wrześniowej.

Miasto zachowało dawny układ z dwoma rynkami. Ratusz z 1 poł. XIX w. (siedziba Muzeum Regionalnego). Dawny zajazd tzw. Pałac Podróżny Augusta III z XVIII w. konstrukcji ryglowej. Zabytkowy dworzec kolejowy z 1862. Dawne koszary.

Zespół pałacowy Gierałty z lat 1781-85 i 1 poł. XIX w., przebudowany, składający się z murowanego, parterowego budynku,

dwóch pawilonów i parku krajobrazowego z XVIII w.

Muzeum Bitwy nad Bzurą 1939 mieści się w dawnej kaplicy – mauzoleum rodziny Mniewskich (z 1840) na skraju parku w Gierałtach. Jest to klasycystyczna rotunda z dwoma portykami zwieńczonymi tympanonami, z kopułą o przeszklonej latarni; wewnątrz z kasetonową dekoracją. W 1969 otwarto tu oddział Muzeum Regionalnego w Kutnie, przedstawiający „Dzieje Bitwy nad Bzurą": mundury, broń, odznaki pułkowe, fotografie, dokumenty.

ŁOWICZ

Zabudowa Starego Rynku
Katedra i Muzeum

Miasto powiatowe na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad Bzurą, węzeł kolejowy. 32 tys. mieszkańców.

Pierwotnie wioska zwana Łowiskiem. Przed 1136 Bolesław Krzywousty nadał tutejsze dobra arcybiskupom gnieźnieńskim, którzy wznieśli zamek, siedzibę kasztelanii wyjętej spod jurysdykcji książęcej. W 1298 Łowicz otrzymał prawa miejskie. Od 1342 powiat łowicki nazywany był księstwem łowickim. W 1462 Kazimierz Jagiellończyk wcielił dobra do korony. W czasie wojen szwedzkich uległ zniszczeniu zamek prymasowski. W 1820 tzw. księstwo łowickie stało się własnością żony Wielkiego Księcia Konstantego Joanny Grudzińskiej. W 1845 miasto uzyskało połączenie kolejowe z Warszawą. We wrześniu 1939 krwawe walki nad Bzurą armii „Poznań" i „Pomorze", które zadały Niemcom poważne straty.

Łowicz jest centrum regionu etnograficznego z charakterystycznymi formami sztuki ludowej: pasiaki łowickie, haft, budownictwo drewniane, wycinanka.

Obecnie miasto jest ośrodkiem przemysłu włókienniczego i spożywczego.

Zabytki to m.in.: Kościół św. Ducha, gotycki z 1404 (wielokrotnie przebudowywany). Dawny zespół klasztorny Bernardynów (w pocz. XIX w. koszary, obecnie szkoła). Kościół Pijarów (1672-80) z późnobarokową fasadą oraz polichromią na sklepieniach prezbiterium i częścią naw bocznych.

Łowicz, katedra, *fot. C. Orłowska.*

Katedra p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja, renesansowo-barokowa, zbudowana około 1433, później (po pożarze) w 1652-54 gruntownie przebudowana wg projektu Tomasza Poncino, a dokończona w 1656-68 (Andrzej Poncino), gruntownie restaurowana w 1862. W podziemiach spoczywają duchowni (m.in. 12 prymasów) i osoby świeckie (rzeźbiarz Jan Michałowicz z Urzędowa).

Trójnawowa budowla z dwiema wieżami zwieńczonymi hełmami. Wnętrze barokowe, na sklepieniu w nawie głównej tablica fundacyjna abp. Michała Łubieńskiego z jego herbem. W prezbiterium rokokowy ołtarz z rzeźbami Jana Plerscha i obrazem „Wniebowzięcie" (szkoły włoskiej) oraz stalle (XVII w.) bogato zdobione. Kaplica św. Trójcy (zw. Tarnowskich) z 1609-1611; św. Anny (zw. Wężyka) późnorenesansowa (1638-40). Kaplica św. Wiktorii budowana w 1575-80 wg projektu Jana Michałowicza, przeb. w 1782-83, wg projektu Efraima Schroegera. W ołtarzu umieszczono sprowadzone w 1625 relikwie św. Wiktorii (patronki Łowicza). Tu znajduje sę również tryptyk z końca XV w., najstarszy obraz w katedrze. W kaplicy św. Wiktorii przez 25 dni w 1814 spoczywały zwłoki ks. Józefa Poniatowskiego wiezione z Lipska do Warszawy. Kaplica Pana Jezusa fundowa-

na w 1760 z krucyfiksem z XVII w. i pomnikiem biskupa Komorowskiego. Kaplica Najświętszego Sakramentu (Lipskich) fundacji arcybiskupa Jana Lipskiego, sklepienie w kształcie kopuły ozdobione freskami, ołtarz – dzieło Jana Plerscha.

Przy Rynku, należące do zespołu katedry budowle: sufragania z poł. XVII w., dawna kustodia z klasycystyczną elewacją, kuria wikariuszy (z barokową drewnianą figurą św. Jana Nepomucena), brama Prymasowska poł. XVII w. z herbem Jastrzębiec.

Dwa rynki: Stary, obecnie Rynek Kościuszki i Nowy, obecnie pl. Kilińskiego.

W zach. pierzei Rynku 5 kanonii renesansowo-barokowych (XVI-XVII); w pd. kamieniczki z zachowanymi na parterze sklepieniami. W pn. pierzei Ratusz (1825-29), projektu Bonifacego Witkowskiego i Jakuba Kubickiego, remontowany w 1951 i w 1994.

Po wsch. stronie Starego Rynku gmach pomisjonarski wzniesiony wg projektu Tylmana z Gameren. Skrzydło pd. z kaplicą św. Karola Boromeusza 1689-1701, pozostałe 1705-30; w 1930 przebudowa skrzydła pn. W czasie II wojny zniszczony, odbudowany w 1947-52 na muzeum.

Muzeum powstało w 1952 z połączenia zbiorów Muzeum Starożytności i Pamiątek Historycznych, Muzeum Krajoznawczego Ziemi Łowickiej im. A. Chmielińskiej (należącego do PTK) i Muzeum Polskiego w Rappersvillu. Zbiory prezentowane są w trzech działach. W dawnej Kaplicy z iluzjonistyczną polichromią Michała Anioła Palloniego – sztuka baroku w Polsce (meble, rzeźba, tkaniny). Dział historii obrazuje dzieje Łowicza (przywileje królewskie i prymasowskie, mapy, druki, portrety trumienne mieszczan łowickich, pamiątki z II wojny światowej). W dziale etnografii: stroje, malarstwo, wycinanka, rzeźba z Łowickiego. Przy Muzeum skansen z dwiema zagrodami z XIX i XX w. z pełnym wyposażeniem wnętrz. Ponadto w Maurzycach skansen z zabudowaniami charakterystycznymi dla regionu łowickiego.

ŁÓDŹ

Miasto wojewódzkie na skrzyżowaniu ważnych szlaków kolejowych i drogowych. Przez Łódź przepływają rzeki: Łódka, Jasień, Olechówka i Sokołówka, a na pn.-wsch. peryferiach Bzura. 807 tys. mieszkańców.

Najstarsza wzmianka z 1332. W 1414 prawa miejskie. Do 1798 Łódź była własnością biskupów włocławskich. W 1823 budowa osady przemysłowej Nowe Miasto, 1824-28 osada Łódka. Początkowo powstawały warsztaty sukiennicze, lniarskie, bawełniane, farbiarnie, potem fabryki włókiennicze, a przy nich wille i pałace właścicieli. Łódź była drugim co do wielkości miastem Królestwa Polskiego. Tu osiedlali się sukiennicy, tkacze (pierwsi z Prus) i przemysłowcy (z Saksonii, Belgii). Mieszkali tu i pracowali Polacy, Niemcy, Żydzi, Rosjanie. Po I wojnie światowej kryzys przemysłu związany z utratą rynku rosyjskiego. W czasie okupacji hitlerowskiej liczne obozy przejściowe, getto. Jeden z najważniejszych ośrodków ruchu oporu na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy.

Po II wojnie największy w Polsce ośrodek przemysłu włókienniczego i odzieżowego. 7 wyższych uczelni, Teatr Wielki, liczne placówki naukowe, badawcze i kulturalne, centrum polskiej kinematografii.

Największy w kraju kompleks architektury historycznej i eklektycznej oraz secesyjnej przy ulicach: Piotrkowskiej, Sienkiewicza, Wólczańskiej, Kościuszki. Inne zabytkowe budowle: kościół Wniebowzięcia NMP na Starym Mieście z 1894, ratusz klasycystyczny z 1827, domy tkaczy z XIX w. i drewniany kościół św. Józefa z XVIII w., barokowy kościół Franciszkanów z 1702-23 i klasztor z XVII w. Kościoły ewangelickie, dwie cerkwie, cmentarze różnych wyznań, największy w Europie cmentarz żydowski (43 ha).

W granicach miasta rekreacyjny Las Łagiewnicki (ok. 1200 ha), ponadto 34 parki (największy Źródliska z palmiarnią).

W Łodzi urodzili się: Julian Tuwim, Artur Rubinstein, Jerzy Kosiński, Józef Rotbal. Władysław Reymont poświęcił Łodzi powieść „Ziemia Obiecana", którą Andrzej Wajda przeniósł na ekran.

Ulica Piotrkowska

Jej zabudowa odzwierciedla historię miasta, szczególnie związaną z rozwojem przemysłu włókienniczego. Nazwa ulicy (dawnego traktu wiodącego z Łęczycy przez

Zgierz do Piotrkowa) pojawiła się w 1823, kiedy połączono Stare Miasto z Nowym Miastem. W centralnym punkcie osady sukienniczej wzniesiono w 1826-27 pierwszy gmach administracyjny Łodzi przemysłowej — Ratusz Miejski. Wzdłuż ulicy powstała kolonia tkacka, a pierwszy murowany budynek mieszkalny zbudowano w 1835. W 1839 powstała pierwsza fabryka (Geyera) przędzalnia bawełny w pełni zmechanizowana, a następnie w 2 poł. XIX w. dalsze fabryki, Bank Handlowy (1872), luksusowe wille i kamienice.

Wśród wielu budynków usytuowanych przy Piotrkowskiej na uwagę zasługują:

w Eklektyczna kamienica rodziny Scheiblerów (nr 11) zbudowana w 1882 wg projektu Hilarego Majewskiego.

Łódź, gmach Tow. Akc. L. Geyera, *fot. A. Danowski.*

w Najnowocześniejsze w Łodzi multikino (nr 67) dawny Teatr Victoria, pierwszy w Łodzi, zbudowany w 1877 (na tyłach hotelu) przez hotelarza Wilhelma Kerna.

w Obecny „Grand Hotel" (nr 72) powstał w 1887 w wyniku przebudowy budynków fabrycznych należących do Ludwika Meyera, w 1912-13 rozbudowany. Dochodząca do Piotrkowskiej ulica Moniuszki to Pasaż Meyera, powstały na terenach należących do tego przemysłowca, gdzie wybudowano kilka luksusowych willi projektu (1887) Hilarego Majewskiego.

w Do Ludwika Geyera należała sąsiednia kamienica, będąca siedzibą Towarzystwa Akcyjnego, zbudowana w 1886 w stylu neobarokowym wg projektu Hilarego Majewskiego. Obecnie w odrestaurowanym budynku ma siedzibę Bank Handlowy.

w Kamienica pod nr 86 należała do Jana Petersilge, który był drukarzem i wydawcą, stąd w wykuszu trzeciego piętra posąg wynalazcy druku Jana Gutenberga.

w Przy Piotrkowskiej 100a zbudowany w 1909 w stylu secesji jednopiętrowy budynek z poddaszem i ciekawym witrażem to dawny dom handlowy Schmechel i Rosner, później cukiernia i kawiarnia *Esplanada*.

w Pod nr 104 neobarokowy Pałac Juliusza Heinzla (1874), dziś siedziba Urzędu Miasta Łodzi i Urzędu Wojewódzkiego. Naprzeciwko „ławeczka Tuwima", ciekawa forma pomnika.

Zespół rezydencjonalno-fabryczny „Księży Młyn"

„Księży Młyn", nieruchomość należąca na początku XIX w. do proboszcza parafii łódzkiej, od 1825 włączona do osady lniarsko-bawełnianej, w 1870 przeszła na własność Karola Wilhelma Scheiblera. Zgodnie z modą na budowanie zespołów fabryczno-rezydencjonalnych, powstały obiekty przemysłowe (przędzalnia, tkalnia), gazownia, remiza straży pożarnej, osiedle domów robotniczych, szkoła, szpital i inne budynki. Znaczny udział przy tworzeniu zabudowań „Księżego Młyna" miał architekt Hilary Majewski.

W 1873-75 powstały trzy ciągi budynków mieszkalnych, jednopiętrowych, z czerwonej cegły. Było w nich przeciętnie 18 mieszkań o różnej powierzchni (25 i 40 m^2) i różnym standardzie, przeznaczonych dla robotników, kadry inżynieryjno-technicznej i pracowników administracji fabryki. Dwa rzędy budynków rozdzielała szeroka aleja, z jednej strony wychodząca na budynek przędzalni, a z drugiej na budynek szkoły z 1876 (dziś Zespół Szkół Handlowych).

W 1884 wybudowano szpital, który był pierwszym w Łodzi szpitalem fabrycznym.

„Księży Młyn" nazywano miastem w mieście, gdyż był ogrodzony i tworzył zamkniętą całość. Budynek przędzalni, wzniesiony w 1873, czterokondygnacyjny, z czerwonej cegły – dziś ma nadbudowaną jeszcze jedną kondygnację. Do kompleksu należała również willa przeznaczona dla Edwarda Herbsta, dyrektora firmy i zięcia Karola Scheiblera. Dziś willa nazywa się „Rezydencja Księży Młyn" i mieści Oddział Muzeum Sztuki w Łodzi.

Willa przy ul. Wólczańskiej 31/33

Zbudowana w 1903 dla Leopolda Rudolfa Kindermana. Zaprojektował ją w stylu secesji Gustaw Landau-Gutenteger (autor m.in. hotelu Bristol w Warszawie). Bogata dekoracja w formie korzeni, liści, kwiatów i owoców, wewnątrz sztukaterie i witraże. Budynek cechuje charakterystyczna dla stylu secesyjnego asymetria oraz różnorodność faktur, od gładkiego jasnego kamienia do żłobkowanego szarego tynku. Portyk wsparty na kolumnach w kształcie drzew jabłoni – stąd nazwa willi „Pod Jabłoniami". Zachowało się oryginalne wyposażenie wnętrza: mahoniowe meble, kominek, balustrada schodów oraz secesyjne witraże. Po II wojnie w wilii mieściło się przedszkole. Obecnie Miejskie Galerie Sztuki.

Centralne Muzeum Włókiennictwa

Przy Piotrkowskiej 282. Powstało w 1955, od 1975 nosi obecną nazwę. Mieści się w dawnej „Białej Fabryce" Ludwika Geyera, pierwszej w Królestwie Polskim mechanicznej przędzalni i tkalni. Po II wojnie fabryka działała m.in. pod nazwą „Eskimo". W dziale tkaniny artystycznej prezentowane są: tkaniny polskie (m.in. pasy kontuszowe, ornaty, żakard), orientalne (kobierce perskie, tureckie, kaukaskie, szale wschodnie) tkaniny zachodnioeuropejskie (gobeliny XVI--XIX w., aksamity, brokaty, koronki), współczesna tkanina artystyczna (gobeliny, rzeźba tkacka m.in. M. Abakanowicz). W dziale tkaniny przemysłowej pokazana jest produkcja ze wszystkich rodzajów włókien. W dziale dokumentacji — szkice, projekty, próbki barw. W dziale tkactwa ludowego — odzież, tkaniny użytkowe. Dział odzieży dawnej i współczesnej prezentuje stroje dzienne, wieczorowe, kreacje autorskie plastyków. Pokazano też historię włókiennictwa, od manufaktury do zakładu przemysłowego. W stałej ekspozycji dawne i współczesne narzędzia włókiennicze oraz dzieje włókiennictwa w okręgu łódzkim.

Muzeum Historii m. Łodzi

Otwarte w 1975, mieści się przy Ogrodowej 15, w pałacu fabrykanta Izraela Poznańskiego. W 1901-03 rezydencja uzyskała formę neobarokową. Obecnie przywraca się budynkowi dawną świetność. W zbiorach: malarstwo, rzeźba, grafika, meble, kolekcja sreber stołowych z XIX i XX w., dokumenty i druki związane z historią Łodzi, instrumenty muzyczne, pamiątki po Arturze Rubinsteinie. Wystawy tematyczne m.in. „Izrael Poznański wśród twórców Łodzi przemysłowej", „Łodzianie w fotografii portretowej", „Hilary Majewski i jego architektura", „Galeria muzyki im. Artura Rubinsteina", „Łódź w czasie okupacji".

Łódź, Pałac Poznańskich, *fot. G. Orłowska.*

Muzeum Sztuki

Usytuowane przy ul. Więckowskiego 36. Powstało w 1930 ze zbiorów Juliana Bartoszewicza i jego syna Kazimierza, ofiarowanych gminie Łodzi. Siedziba Muzeum to dawny pałac Maurycego Poznańskiego, wzniesiony ok. 1896 przez I. Poznańskiego dla syna, wzorowany na budynku biblioteki Sansovia w Wenecji. Z reprezentacyjnych wnętrz zachowała się sala na I piętrze z dębową boazerią i kasetonowym sufitem. Międzynarodowa Kolekcja Sztuki Współczesnej obejmuje okres od lat 20. do chwili obecnej. Znajdują się tu prace m.in. S.I. Witkiewicza,

L. Chwistka, A i Z. Pronaszków, T. Makowskiego, T. Kantora, J. Arpa, P. Mondriana. W Dziale Sztuki Polskiej XVII-XIX w. portrety sarmackie, dzieła epoki stanisławowskiej (M. Bacciarelli, J. P. Norblin), malarstwo XIX w. (P. Michałowski J. Matejko, W. Gerson, A i M. Gierymscy, J. Brandt, H. Rodakowski, L. Wyczółkowski), malarstwo Młodej Polski (S. Wyspiański, J. Mehoffer, J. Malczewski); Dział Sztuki Obcej oraz Dział Rzemiosła Artystycznego.

Park im. Szarych Szeregów
Pomnik Martyrologii Dzieci

Pomnik upamiętnia martyrologię dzieci w obozie przy ul. Przemysłowej (w obrębie ulic Brackiej, E. Plater, Górniczej i Spornej). Obóz powstał jesienią 1942 dla dzieci (3-16 lat) rozstrzelanych lub uwięzionych rodziców. Przebywało w nim ok. 4 tys. dzieci, wyzwolenia 18 I 1945 doczekało 800. Pomnik wys. 8 m wg projektu Jadwigi Janus i Ludwika Mackiewicza odsłonięto w 1971. Przedstawia pęknięte serce z postacią wychudzonego dziecka. Na płycie napis: „Odebrano Wam życie, dziś dajemy Wam tylko pamięć". Przy pomniku rozpoczyna się niebieski szlak Pamięci Ofiar Hitlerowskiego Ludobójstwa prowadzący do Zgierza.

NIEBORÓW

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, 10 km na pd. wsch. od Łowicza.

W 1314 istniał kościół i drewniany dwór. Od XV w. do 1690 wieś należała do Nieborowskich, a następnie Michała Radziejowskiego (arcybiskupa gnieźnieńskiego), który na zrębach dworu wzniósł barokowy pałac wg projektu Tylmana z Gameren. Jeden z późniejszych właścicieli, Michał Kazimierz Ogiński, po 1766 nadał wnętrzom styl rokokowy. Od 1774 do 1945 właścicielami Nieborowa byli Radziwiłłowie. Książę Michał Hieronim Radziwiłł zgromadził obrazy mistrzów europejskich, unikatowy księgozbiór, meble polskie, angielskie i francuskie, srebra, porcelanę, szkło, tkaniny. Warszawski architekt Szymon Bogumił Zug założył regularny ogród w stylu francuskim oraz przebudował w 1784 wnętrza pałacowe: Gabinet Żółty, Zielony i Sypialnię Wojewody. Później pałac podupadł; dawną świetność przywrócił mu po 1879 Michał Piotr Radziwiłł, który założył przy pałacu manufakturę majoliki. Ostatni właściciel, Janusz Radziwiłł, przebudował wnętrza (1922-29), m.in. Salę Wenecką i Palarnię, wg proj. Kazimierza Skórewicza oraz nadbudował mansardowe II piętro wg proj. Romualda Gutta. Po II wojnie pałac w Nieborowie i Arkadię przejęło Muzeum Narodowe w Warszawie.

Pałac w Nieborowie, *fot. A. Wielocha.*

Pałac na planie wydłużonego prostokąta, trzykondygnacyjny, flankowany wieżami alkierzowymi, nakrytymi barokowymi hełmami. W tympanonie od frontu herby Ogińskich i Czartoryskich, a od strony ogrodu herb Radziwiłłów.

W Sieni Głównej gotyckie sklepienie zachowane z dawnego dworu Nieborowskich, pośrodku na stole umieszczono słynną marmurową Głowę Niobe (kopia rzymska z I w. n.e., pierwotnie stojąca w Arkadii). W gł. klatce schodowej, pokrytej kobaltowymi płytkami ceramicznymi (około 1700), portrety królów oraz właścicieli. Biblioteka (11 tys. tomów, w tym z XVI w.) z mahoniowymi szafami, galerią władców europejskich XVIII oraz dwoma globusami weneckimi. Salon Czerwony z rokokowym wystrojem z czasów Michała Kazimierza Ogińskiego, z portretem Anny Orzelskiej, nieślubnej córki króla Augusta II Mocnego.

Zbiory pochodzą głównie z kolekcji Heleny i Michała H. Radziwiłłów: rzeźby antyczne I-III w., portrety polskie (Radziwiłłów, koronacyjny Stanisława Augusta), srebra, ceramika, meble.

Za pałacem park ze zróżnicowanym drzewostanem (lipy, kasztanowce, miłorząb, derenie, platany) i krzewami ozdobnymi. Liczne rzeźby z kolekcji Heleny Radziwiłłowej, m.in. cztery kamienne baby z 2 poł. XII w., wyobrażające bóstwa Połowców i kolumna z Krymu ofiarowana przez Katarzynę II.

OPORÓW

Zamek, Muzeum

Wieś 15 km na wsch. od Kutna, znana od 1357, prawa miejskie przed 1427 do końca XVIII w.

Gotycki zamek Oporowskich wzniósł ok. 1440 biskup kujawski, późniejszy arcybiskup gnieźnieński Władysław z Oporowa, pochowany w miejscowym kościele.

Zamek z cegły gotyckiej, z dekoracjami z zendrówki. Umieszczony na sztucznej wyspie otoczonej fosą. Składa się z piętrowego budynku mieszkalnego, trójkondygnacyjnej wieży i baszty mieszczącej kaplicę, połączonych murem oporowym. Remontowany w XVII, XVIII i XIX w., zachował charakter gotycki. W latach 60. odsłonięto XVII-wieczne renesansowe, polichromowane stropy na piętrze w sypialni, jadalni i sali rycerskiej oraz gotyckie portale i okna.

Od 1949 w Zamku mieści się Muzeum Wnętrz Mieszkalnych. W sali Rycerskiej portrety Sołłohubów (właścicieli w XVIII w.). Portret córki Ludwika XVI malowany w 1791 przez Johna Verflassena, flamandzki gobelin z XVII w. („Koronacja cesarzowej Faustyny").

Zamek otacza park krajobrazowy, założony w 1 poł. XIX w. Liczne gatunki i odmiany drzew egzotycznych (orzech czarny, dąb błotny, żywotnik olbrzymi).

OŻARÓW

Dwór, Muzeum

Wieś na Wyżynie Wieluńskiej, 15 km na pd. od Wielunia.

Dawny dwór Bartochowskich i Bąkowskich w 1970-80 poddano gruntownej konserwacji. Od 1981 mieści się w nim Muzeum Wnętrz Dworskich, Oddział Muzeum Ziemi Wieluńskiej.

Dwór barokowy położony na pd.-zach. krańcu wsi, na krawędzi małego wzniesienia. Zbudowany przez Władysława Bartochowskiego w poł. XVIII z drewna modrzewiowego. Konstrukcji zrębowej, parterowy, z czterema alkierzykami. Dach gontowy, wysoki, łamany polski z późniejszą wstawką od przodu, alkierzyki kryte daszkami namiotowymi o profilu falistym. Układ wnętrza dwutraktowy z sienią na osi, po obu jej stronach dwa kominy. Na centralnej belce stropu w dawnej sali jadalnej data 1757.

Ożarów, muzem, *fot. G. Orłowska.*

W stylowym wnętrzu urządzono dom szlachecki z salonem, alkową, pokojem myśliwskim, gabinetem, salą jadalną. Z dawnego wyposażenia zachowały się szafa i komoda z poł. XVIII w., zdobione intarsją i inkrustacją. Ponadto eksponowane są barokowe szafy, kufry, oryginalne pasy kontuszowe, portrety szlachty wieluńskiej z XVII, XVII i XIX w. oraz pamiątki myśliwskie. W Muzeum organizowane są koncerty, odczyty, spotkania z ciekawymi ludźmi, sympozja naukowe.

PIĄTEK k. Łęczycy

Geometryczny środek Polski, pomnik

Wieś gminna na Równinie Łowicko-Błońskiej, w widłach Moszczenicy i Maliny.

Pierwsza wzmianka z 1241, własność książąt, później biskupów gnieźnieńskich (do 1796), prawa miejskie 1339 -1870. We wrześniu 1939 zacięte walki. Za mostem na Malinie obelisk upamiętniający masowy mord ludności cywilnej we wrześniu 1939.

Gotycki kościół, przebudowany w XVII i XVIII w., dzwonnica z 1 poł. XIX w., plebania z 1863, drewniany kościół cmentarny

z 1753 i dzwonnica drewniana konstrukcji słupowej.

Rynek w Piątku uznany jest za geometryczny środek Polski. Od 1976 stoi tu pomnik przedstawiający kulę ziemską, wykonany z obręczy stalowych wg projektu Zdzisława Lenarta i Stanisława Wilczyńskiego.

PIOTRKÓW TRYBUNALSKI

Kościół Jezuitów

Miasto na Wyżynie Łódzkiej, przy linii kolejowej i trasie szybkiego ruchu Warszawa – Katowice. 81 tys. mieszkańców.

Zaliczany do najstarszych miast polskich. Już w XIII w. miejsce sądów książęcych i zjazdów rycerstwa. Od 1578 do 1792 siedziba Trybunału Koronnego. Zniszczony podczas wojen szwedzkich, pożar w 1786 zniszczył Stare Miasto. Po 1815 powstały zakłady przetwórcze, w 1889 założono hutę szkła (obecnie Hortensja). W 1975-98 stolica województwa.

Piotrków Trybunalski, kościół jezuitów, *fot. G. Orłowska.*

Gotycki kościół farny p.w. św. Jakuba z XIV w.; kościół i klasztor Bernardynów zbudowany w 1626-43; kościół i klasztor Dominikanek z 1 poł. XVII w.; dawny Zamek Królewski (obecnie muzeum) zbudowany w 1511-21 przez Benedykta z Sandomierza (po 1918 użytkowany przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze); fragmenty murów obronnych wzniesionych przez Kazimierza Wielkiego. Pośrodku Rynku obrys ratusza. Zabytkowe kamienice w Rynku i przy sąsiednich ulicach, z piwnicami i sklepieniami. Dawna Synagoga (obecnie biblioteka).

Kościół Jezuitów p.w. św. Franciszka Ksawerego projektowany przez J. I. Delamarsa w stylu barokowym, zbud. w 1701-27. Od 1788 do 1864 w rękach Pijarów, a po 1945 ponownie Jezuitów. Pd. ściana wsparta na dawnych murach miejskich. Kolebkowe sklepienia w nawie oraz krzyżowe w kaplicach. W prezbiterium i nawie dekoracje stiukowe i polichromia malowana w 1736--41 przez Andrzeja Ahorna. Wyposażenie wnętrza barokowe, snycerka i rzeźby zakonników jezuickich. W ołtarzu głównym, drewnianym ze złoceniami, obraz MB z Dzieciątkiem zwanej Trybunalską. Od 1580 obraz znajdował się w farze, w czasie obrad Trybunału przenoszony był do kaplicy sądowej w zamku, a później do ratusza. Od 1600 obraz stanowił własność Trybunału. W kościele Jezuitów znajduje się od 1829. Barokowe ołtarze boczne i ambona przeniesione z kościoła Pijarów w 1796.

Do kościoła przylega Kolegium, powstałe z zakupionych około 1692 i rozbudowanych dwóch kamienic. Szkoła funkcjonowała od 1706, po kasacie Jezuitów w 1773 przekazana Pijarom. W 1754 rozpoczęto budowę Nowego Kolegium. Obiekt ostatecznie wykończyli Pijarzy w 1803. Od 1833, po odebraniu zakonnikom pełniło funkcje gimnazjum rządowego.

ROGÓW k. Koluszek

Muzeum przyrodniczo-leśne, ogród dendrologiczny

Wieś gminna przy linii kol. Skierniewice – Koluszki, 10 km na pn.-wsch. od Brzezin.

Znany od 1394. W 1906 oddział bojowy PPS zdobył ponad 300 tys. rubli z rosyjskiego wagonu pocztowego.

1 km na pn.-wsch. od stacji kolejowej Leśny Zakład Doświadczalny SGGW i Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej. Ośrodek założony w 1925 dla potrzeb Wydziału Leśnego. W budynkach mieści się akademik, dyrekcja, sale dydaktyczne i pracownie oraz muzeum leśne.

Arboretum powstało w 1923, na obszarze 48 ha zgromadzono ponad 2 tys. gatunków i odmian roślin (drzewa ze strefy umiarkowanej wszystkich części świata), kolekcja klonów, drzew iglastych i różaneczników.

Ładnie wyeksponowane Alpinarium założono w 1958. Obok hodowane są ro-

śliny podlegające ochronie gatunkowej w Polsce.

W muzeum zbiory dotyczące łowiectwa, botaniki leśnej i narzędzia używane w leśnictwie. Leśna ścieżka dydaktyczna.

SIERADZ

Kościół farny

Miasto nad Wartą, przy linii kolejowej i szosie Łódź-Kalisz. Zakłady dziewiarskie „Sira" i farmaceutyczne „Polfa". 45 tys. mieszkańców.

Najstarsza wzmianka w bulli gnieźnieńskiej z 1136. Arabski geograf z XII w. wymieniał Sieradz na równi z Krakowem, Gnieznem i Wrocławiem. W średniowieczu był Sieradz miejscem zjazdów, synodów. Przed 1255 otrzymał prawa miejskie. W XIII w. stolica księstwa sieradzkiego, a XIV-XVIII w. siedziba władz wojewódzkich i powiatowych. 1975--98 stolica województwa.

Zabytki: kościół i klasztor dominikański wzniesiony w XIV w., później przebudowany w stylu barokowym, kamienica królewska (obecnie muzeum), drewniany kościółek cmentarny z 1746.

Kościół farny p.w. Wszystkich Świętych zbudowany w 1370, w XVII w. przebudowany w stylu barokowym. Potężny łuk nad głównym wejściem, również wieża na wysokości drugiej kondygnacji podparta łukiem. W gotycki szczyt zach. fasady wmurowano rzeźbione odrzwia kamienne pochodzące z dawnego zamku sieradzkiego (poł. XVII w.). Wewnątrz barokowy ołtarz główny z około 1730 z herbem ziemi sieradzkiej i obrazami: „Wszyscy Święci" z XVII w. i „Chrystus z Krzyżem" Wojciecha Gersona. W ołtarzu bocznym barokowym obraz z 1500 przedstawiający Trójcę Św., w prezbiterium rokokowe stalle z 1764.

SKIERNIEWICE

Dworzec kolejowy

Miasto na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad Skierniewką. Instytut Sadownictwa i Kwiaciarstwa, Instytut Warzywnictwa, Zakład Genetyki PAN. Węzeł kolejowy. 48 tys. mieszkańców.

Najstarsza wzmianka pochodzi z 1359, kiedy Skierniewice należały do dóbr arcybiskupich. Lokację miasta potwierdził w 1463 Kazimierz Jagiellończyk. W XIV-XIX w. rozwój sukiennictwa. Od 1814 wchodziło w skład księstwa łowickiego. Dawny pałac arcybiskupa stał się letnią rezydencją ks. Konstantego, a następnie carów rosyjskich. Pałac zbudowano w 1610-17, skrzydła i kaplica w 1780 (projektował E. Schroeger), park w stylu krajobrazowym z poł. XIX w. W Skierniewicach urodził się pułkownik Jan Kozietulski (178-1821). W 1920 pałac i folwark przejęte przez warszawską SGGW. 1975-98 stolica województwa.

W 1845 uruchomiono kolej warszawsko-wiedeńską. Obecny dworzec w Skierniewicach, został wybudowany wg projektu Jana Heuricha (seniora), a jego otwarcie nastąpiło 28 VI 1874. Zbudowano go z czerwonej licowej cegły w stylu neogotyckim nawiązującym do średniowiecznych form architektury obronnej (gotyk angielski). Budynek charakteryzuje się dużą kubaturą i bogatą dekoracją architektoniczną, tak zewnętrzną (specjalnie wypalana cegła) jak i wewnętrzną (malowane i złocone sztukaterie, ozdobne kolumny). Trwająca od 1991 rekonstrukcja obiektu została ukończona w 2003. Budynek odrestaurowano wg projektu Iwony i Zbigniewa Pieśniak. Budynek został laureatem konkursu Ministra Kultury-„Zadbany Zabytek A.D. 2004".

W 1893 na peronie wybudowano drewnianą wiatę na żeliwnych kolumnach (istnieje do dziś).

SULEJÓW

Zespół klasztorny

Sulejów to miasteczko nad Pilicą, 14 km na pd. wsch. od Piotrkowa Tryb. 6 tys. mieszkańców.

Przy przeprawie przez Pilicę powstała w 1 poł. XII w. osada, która w 2 poł. XIII w. uzyskała prawa miejskie. Utraciła je w 1870 i ponownie odzyskała w 1927. We wrześniu 1939 w wyniku bombardowań miasto zniszczono w 80%. Kościół parafialny z 1901-03, plebania z 2 poł. XIX w.; kaplica Ligęzów z 1644 oraz kaplica cmentarna z 1 poł. XIX w.

1,5 km w dół rzeki powstało Podklasztorze, osada służebna klasztoru o.o.

Sulejów-Podklasztprze, fot. P. Pierściński.

Cystersów, którym ziemię nadał książę Kazimierz Sprawiedliwy. Przybyli oni w 1177 z Morimond (Francja). Jako pierwszy powstał kościół p.w. św. Tomasza i NMP. Zabudowania klasztorne w kształcie kwadratu, z wirydarzem pośrodku, dobudowane do pd. ściany kościoła. W 1259 prace budowlane przerwał najazd tatarski. Przed wyprawą pod Grunwald król Władysław Jagiełło uczestniczył we mszy wotywnej w kościele sulejowskim. W XIV-XVI w. wielu dostojników gościło w opactwie w związku ze zjazdami i sejmami, jakie odbywały się w pobliskim Piotrkowie. W czasie wojen szwedzkich klasztor został zdobyty i złupiony. Odbudowany w XVII i początku XVIII w. Ukazem carskim z 1819 uległ kasacji. W poł. XIX w. przy kościele powstała parafia, a budynki klasztorne niszczały. Cystersi ponownie objęli kościół w 1985.

Kościół romańsko-gotycki, bazylikowy, trójnawowy, oszkarpowany. Nawa główna kryta dwuspadowym dachem, nawy boczne i kaplice dachami pulpitowymi. Zachowało się wiele cennych, najstarszych reliktów, m.in. tympanon z symboliką Męki Pańskiej (kruk, słońce zasłaniane przez księżyc i krzyż grecki), kamienny portal (1230) z kolumnami o płasko rzeźbionych głowicach z dekoracją akantu i lilii. W prezbiterium sklepienie krzyżowe, w nawach krzyżowo-żebrowe, w transepcie i kaplicach ostrołukowe. Wsporniki i zworniki z motywami roślinnymi i plecionką. Na ścianach prezbiterium polichromia przedstawiająca postacie apostołów, sceny figuralne (XVII w.), a na tęczy i środkowej części ścian prezbiterium polichromia z 1552. Liczne płyty nagrobne z XVII i XVIII w. Wyposażenie barokowe i rokokowe. W ołtarzu głównym (z 1788) obraz Wniebowzięcia NMP z 1 poł. XVII w., jeden z ołtarzy bocznych z gotyckim krucyfiksem. W kaplicy ołtarz błogosławionego Wincentego Kadłubka, rokokowe stalle i ambona.

Z klasztoru zachowało się skrzydło wsch. z kapitularzem późnoromańskim, wspartym na centralnej kolumnie i gotyckim krużgankiem. Z dawnego pałacu opatów została jedna ściana. Zachowały się budynki gospodarcze z XV-XVI w. i XVII w.; dawny arsenał z XVI-XVI w.

TOMASZÓW MAZOWIECKI

Rezerwat „Niebieskie Źródła"

Miasto powiatowe, na Równinie Piotrkowskiej, nad Pilicą i jej dopływami Wolborką i Czarną. 70 tys. mieszkańców

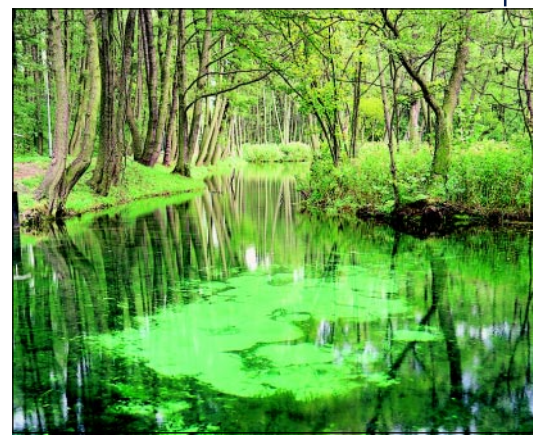

„Niebieskie Źródła", fot. P. Pierściński.

Osada założona w 1788 przez Tomasza Ostrowskiego, który uruchomił zakłady metalurgiczne przerabiające miejscowe rudy żelaza, a w 1824 manufakturę tkacką, do której sprowadzano tkaczy ze Śląska. W 1829 prawa miejskie. Tomaszów był miejscem wielu strajków. W 1942 zginął tu dowódca pierwszego oddziału partyzanckiego GL Franciszek Zubrzycki „Mały Franek".

Ośrodek przemysłowy, m.in. zakłady włókien sztucznych, przemysłu wełnianego, wyrobów filcowych, dywanów.

Kościół p.w. św. Antoniego Padewskiego z 1862-64 (H. Marconi). Przeniesiony z Tobiaszowa drewniany kościół z 1781-87.

Klasycystyczny pałac pierwszych właścicieli z 1812, w którym mieści się od 1927 muzeum (założone przez prof. T. Seweryna i działaczy PTK).

Na pd. od Tomaszowa, blisko prawego brzegu Pilicy biją „Niebieskie Źródła". Są to dwa wywierzyska oddzielone wyspą. Barwa źródeł spowodowana jest refleksem światła słonecznego. Czysta woda przefiltrowana przez ławice piasku i wapienie, zawierające nieco rozpuszczonego węglanu wapnia pochłania promienie czerwone, przepuszcza zaś odbite od piaszczystego dna promienie niebieskie i zielone.

Pierwsza wzmianka o źródłach pochodzi z poł. XVIII, kiedy u ujścia źródeł stał młyn, do którego dobudowano karczmę „Utrata" (młyn istniał do września 1939). Mieszkańcy pobliskiej Brzostówki zarobkowo rozwozili wodę z „Niebieskich Źródeł" posługując się żurawiem oraz konnymi beczkowozami. Ok. 1912 zbudowano pomost dla oglądających. W 1928 wzięto je pod ochronę. Od 1937 Zarząd m. Tomaszowa urządzał tu park turystyczno-przyrodniczy. Usypano wyspy, posadzono ozdobne drzewa i krzewy. Rosną tu olsze, wierzby, topole białe, kruszyna, kalina, dereń, chmiel, azalia pontyjska. W 1961 utworzono rezerwat „Niebieskie Źródła" (29 ha). W 1994-97 przeprowadzono renaturalizację rezerwatu, której celem było zapobieżenie spadkowi wydajności źródeł i usunięcie mułów dennych. Rezerwat jest zimową ostoją ptaków wodnych.

TUM k. Łęczycy

Kolegiata

Wieś, 2 km na wsch. od Łęczycy.

Grodzisko, zwane „Szwedzką Górą", to pozostałości najstarszej przedlokacyjnej Łęczycy, datowane na VI-VII w.

Około 1000 r. założono opactwo benedyktyńskie, ślady fundamentów odkryto w 1954-56 pod posadzką kolegiaty.

Kolegiata p.w. NMP i św. Aleksego, zbudowana (ok. 1140-1161) z granitu i piaskowca. Powstało tu Kolegium Kanoników Regularnych. Na synodzie w 1285 podjęto uchwałę, aby proboszczami i nauczycielami były wyłącznie osoby mówiące po polsku. W 1294 Litwini zdobyli i częściowo spalili kościół. Przebudowany pod koniec XV w. w stylu gotyckim, a po pożarze w 1704 w stylu klasycystycznym. Częściowo zniszczony w 1939, po wojnie odbudowany z przywróceniem stylu romańskiego i gotyckiego.

Tum, kolegiata, *fot. G. Podbiał.*

Jest to trójnawowa bazylika, zamknięta trzema absydami, z dwiema kwadratowymi wieżami od zach. Romański portal z piaskowca, bogato rzeźbiony, w tympanonie pieta z adorującymi po bokach aniołami. W nawie głównej rzeźba Chrystusa siedzącego na podwójnej tęczy. W 1952 odkryto w zach. absydzie romańską polichromię. Do zakrystii prowadzą odrzwia gotyckie z XV w. W nawach bocznych sklepienia krzyżowe. Późnogotyckie stalle, relikwiarz z XII i XV w., płyta nagrobkowa Leonarda Oleśnickiego z XVI w.

Obok kolegiaty znajduje się drewniany kościół św. Mikołaja.

WALEWICE k. Łowicza

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś położona 4 km na pn. od szosy Łowicz – Łęczyca.

Pierwsza wzmianka z 1316. Na przełomie XVIII-XIX w. właścicielem posiadłości był szambelan Anastazy Walewski. Jego żona Maria (z domu Łęczyńska) w 1810 urodziła w Walewicach naturalnego syna Napoleona I. Przed I wojną istniała tu hodowla koni orientalnych, potem zaczęto hodować anglo-araby. W okresie międzywojennym stadnina dostarczała konie dla wojska.

W 1945 Walewice zostały przejęte przez Państwowe Zakłady Chowu Koni, urządzono m.in. muzeum, a pałac objęto opieką konserwatorską. Obecnie mieści się w nim dyrekcja Stadniny Koni, a część pałacu pełni funkcje hotelowe.

Pałac zbudowany nad Mrogą w 1783, w miejscu drewnianego dworu, przez Hilarego Szpilowskiego, dla Anastazego Walewskiego i jego żony Magdaleny z Tyzenhauzów. Prostokątny korpus główny i dwa pawilony, połączone z nim galeriami. Fasada główna z portykiem czterokolumnowym jońskim zwieńczonym trójkątnym frontonem. W tympanonie kartusz z herbem Pomian. Wewnątrz klatka schodowa, przedzielona na parterze kolumnadą toskańską. Parter dwutraktowy z osobnymi pokojami w ryzalitach. Zachowały się klasycystyczne skrzydła drzwi, kilka posadzek i kominek na parterze.

Pawilony na planie kwadratu, jednopiętrowe, kryte dachem namiotowym.

Park krajobrazowy o powierzchni 13,5 ha projektowany przez Władysława Kronenberga w 1886, ze starym drzewostanem (dąb szypułkowy obwód 5,85 m), późnobarokowe i klasycystyczne rzeźby z piaskowca (koniec XVII w.) przedstawiają: Marsa, Wenus, Dianę, dwie hermy męża zbrojnego w stylu antycznym. Aleja wjazdowa długości 250 m, wysadzana lipami i grabami.

WARTA

Zespół klasztorny

Miasto w Kotlinie Sieradzkiej, nad Wartą, 4 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie potwierdzone w 1255. W 1331 Wartę złupili Krzyżacy. W latach 1423-47 odbyło się tu 7 zjazdów państwowych, na pierwszym wydano tzw. *statut warcki*. We wrześniu 1939 w okolicach Warty pn. skrzydło Armii „Łódź" broniło przeprawy przez rzekę. W Warcie urodził się ppłk. Stefan Skarżyński (1899-1942), który w 1933 samotnie przeleciał przez Atlantyk.

Zachował się średniowieczny układ urbanistyczny z wydłużonym, prostokątnym rynkiem. Klasycystyczny ratusz, zabytkowe kamienice z 1 poł. XIX w. Kościół parafialny. z poł. XIV w. (przebudowany w XVII w.) z dwoma gotyckimi portalami i renesansowym ołtarzem głównym. Barokowy kościół i klasztor Bernardynek. Muzeum Miasta i Rzeki Warty przy ul. 20 Stycznia prowadzone przez PTTK.

Zespół klasztorny Bernardynów wybudowany w stylu gotyckim w 1479-82, przebudowany w XVIII w. w stylu barokowym. Kościół Wniebowzięcia NMP z końca XV w., z cegły, fasada z wysuniętymi wieżami. Barokowe hełmy wież z XVIII w. Od pn. przylega późnorenesansowa kaplica św. Anny (1610-12). Bogate wyposażenie wnętrza: polichromia z 2 poł. XVIII w., na ścianach kaplicy polichromia przedstawiająca sceny z życia św. Anny. Ciekawy ołtarz główny z bramkami oddzielającymi prezbiterium od chóru zakonnego. Wśród licznych nagrobków i sarkofagów na uwagę zasługuje marmurowy sarkofag z 1640 błogosławionego Rafała z Proszowic fundacji prymasa Jana Lipskiego oraz w prezbiterium płyta nagrobkowa z marmuru, przedstawiająca błogosławionego Melchizedecha (zmarł 1480), pochodząca z początku XVII w. Cenny renesansowy obraz Tomasza Dolabelli, przedstawiający św. Stanisława Szczepanowskiego.

Klasztor murowany, z XV w. przebudowany w XVII-XVIII w. i po 1945 (gotyk zbarokizowany). W części klasztoru mieści się Szpital Psychiatryczny. Przed klasztorem kaplica św. Barbary zbudowana w 1726 na planie prostokąta z barokowym portalem.

WĘŻE

Rezerwat geologiczny

Wieś Węże leży na Wyżynie Wieluńskiej, 8 km na pd. zach. od Działoszyna.

Rezerwat geologiczny „Węże", na pn. od wsi, ma 21 ha. Powstał w 1978. Obejmuje najdalej na pn. wysunięty fragment skalnego krajobrazu Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Jest to góra Zelce, wapienny pagór ostańcowy (246 m. n.p.m.) liczący 700 m długości, szerokości 3000 m i wysokości 53 m ponad dolinę Warty, powstały w górnej jurze (153-136 mln lat temu). Spośród 24 jaskiń odkrytych na Wyżynie Wieluńskiej 10 znajduje się na Górze „Zelce", m.in.:

Stalagmitowa, *Samsonowicza* (stanowisko paleontologiczne), *Za Kratą*. W jaskiniach w 1933 prof. Jan Samsonowicz odkrył szczątki fauny plioceńskiej sprzed 3 mln lat.

Rezerwat „Węże", fot. G. Orłowska.

Ciekawa roślinność wapieniolubna m.in. paprocie: zanokcica skalna i murowa, paprotnica krucha; murawa naskalna: kostrzewa blada, czosnek, rojnik pospolity; murawa kserotermiczna: głowienka wielkokwiatowa, dzwonek skupiony, szałwia, rumian żółty; porosty, mchy, irga zwyczajna. Występują tu rzadkie gatunki ślimaków i motyli (paź żeglarz).

Przez rezerwat przebiegają szlaki turystyczne: niebieski z Siemkowic i czerwony z Wielunia. Oba prowadzą do Częstochowy. Niedaleko wsi Lisowice ciekawe zjawisko krasowe – źródła szczelinowe, ujście podziemnej Suchej Strugi.

WOLBÓRZ

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś k. Piotrkowa Tryb., w widłach Wolborki i Moszczanki, przy szosie Warszawa – Katowice.

Pierwsza wzmianka z 1065, od poł. XII w. do końca XVII w posiadaniu biskupów włocławskich. Prawa miejskie w 1273. W latach: 1410, 1414, 1419 i 1422 punkt zborny wojsk wyruszających przeciwko Krzyżakom. Rozkwit miasta w XV-XVI w., produkcja sukna, handel, rzemiosło.

W 1503 urodził się tu Andrzej Frycz-Modrzewski, który uczęszczał do szkoły przy kościele parafialnym (pomnik na skwerku za kościołem). Po wojnach szwedzkich upadek miasta. Utrata praw miejskich w 1870.

Zachował się stary układ urbanistyczny. Kościół z XV w., w poł. XVIII w. przebudowane wnętrza i wieża (wg Placidiego). W ołtarzach obrazy Franciszka Smuglewicza.

Na pd. od rynku, przy wylocie trasy katowickiej w kierunku Piotrkowa, **zespół pałacowy** (pałac, dwie oficyny, kordegardy) i park. Zbudowany w 1626 przez bp. Józefa Lipskiego a w 1773 przebudowany przez architekta F. Placidiego na zlecenie bp. Antoniego Ostrowskiego. W 1915 spalony, odbudowany w 1937, obecnie odrestaurowany. Na środku dziedzińca *Pomnik Czynu Grunwaldzkiego* wystawiony w 550 rocznicę wymarszu wojsk Władysława Jagiełły z Wolborza pod Grunwald.

Pałac dwukondygnacyjny na planie prostokąta z trzema ryzalitami o zaokrąglonych narożnikach w fasadzie frontowej. Elewacje rozczłonkowane jońskimi pilastrami, zwieńczone szczytami trójkątnym i półkolistym. Dach czterospadowy z mansardowymi oknami (przebudowany w 1937). Wnętrze przebudowane. Oficyny jednopiętrowe na planie wydłużonego prostokąta. Park barokowy z poł. XVIII w., jednoosiowy, ze starymi lipami. Na osi długi kanał. Od drogi do pałacu prowadzi aleja lipowa.

Wolbórz, pałac, fot. G. Orłowska.

Zespół pałacowy użytkowany przez Zespół Szkół Rolniczych. Ponadto znajduje się tu izba muzealna.

województwo

małopolskie

Zamek Ojców, *fot. M. Krzemień.*

WOJEWÓDZTWO MAŁOPOLSKIE

Powierzchnia 15 144 km^2, 3,3 mln. mieszkańców.

Obejmuje część Wyżyny Małopolskiej, Pogórza Podkarpackiego, Beskidów Zachodnich, Beskidu Niskiego, Pienin i Tatr. Ogromne zróżnicowanie krajobrazu: od doliny Wisły po najwyższe w Polsce góry. Całe województwo (za wyjątkiem Orawy) leży w dorzeczu Wisły. Gł. rzeki to Wisła, Skawa, Raba, Dunajec z Popradem i Białą. Naturalne jeziora wysokogórskie w Tatrach (43) oraz sztuczne zbiorniki: na Dunajcu (Czorsztyn, Rożnów, Czchów), Rabie (Dobczyce) i Ropie (Klimówka). Zalesienie wynosi 29%. Największe kompleksy leśne znajdują się w Gorcach, Beskidzie Sądeckim i Żywieckim oraz w Tatrach. Reliktem podkarpackich puszcz jest Puszcza Niepołomicka.

Na terenie woj. leży 5 parków narodowych: Babiogórski, Gorczański, Ojcowski, Pieniński i Tatrzański, a także część Magurskiego. Liczne parki krajobrazowe: Popradzki, Bielańsko-Tyniecki, Rudniański, Tenczyński, Dłubniański, Dolinki Krakowskie i część Orlich Gniazd.

Mieszkało tu słowiańskie plemię Wiślan. Od 1038 do 1596 stolicą Polski był Kraków. W 1364 Kazimierz Wielki założył pierwszy w Polsce Uniwersytet (Akademia Krakowska później Uniwersytet Jagielloński). W 1815-1846 Kraków był Wolnym Miastem (Rzeczpospolita Krakowska). W XIX w. rozwinęły się małopolskie uzdrowiska, głównie Krynica i Szczawnica. W okresie autonomii galicyjskiej (1867-1914) Kraków stał się duchową stolicą Polski. Rozwijało się tu życie kulturalne i naukowe.

Zakopane, „odkryte" przez Tytusa Chałubińskiego, przyciągało ludzi, którym obcowanie z górami dawało poczucie wolności. Powołane w 1874 Towarzystwo Tatrzańskie zapoczątkowało zorganizowany ruch turystyczny i krajoznawczy w Polsce. Stworzony przez Stanisława Witkiewicza „prapolski" styl zakopiański emanował daleko poza Podhale. Głównie dzięki Mariuszowi Zaruskiemu w pocz. XX w. zaczęto w Tatrach uprawiać narciarstwo, które stało się masowe po otwarciu kolejek na Kasprowy Wierch i Gubałówkę.

W 1910 odsłonięcie pomnika grunwaldzkiego w Krakowie rozbudziło nastroje patriotyczne we wszystkich trzech zaborach. W 1914 z Krakowa wyruszyły w bój Legiony Piłsudskiego. Podczas II wojny światowej Kraków był stolicą Generalnej Guberni, a w Oświęcimiu działał największy hitlerowski obóz koncentracyjny. Kontakty z rządem i wojskiem polskim na Zachodzie utrzymywano dzięki szlakom kurierskim, wiodącym na Węgry przez m.in. Nowy Sącz, Piwniczną, Zakopane, Krościenko.

Największym zespołem zabytków jest Kraków, wpisany razem z Wieliczką na listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO. Ważnym miejscem kultu jest Kalwaria Zebrzydowska (też na liście UNESCO). Budzą zainteresowanie pamiątki kultury żydowskiej (Kraków, Tarnów) i łemkowskie cerkwie.

Województwo ma charakter przemysłowo-rolniczy. Cechuje się największym w kraju rozdrobieniem gospodarstw rolnych. Główne ośrodki przemysłowe to: Kraków, Tarnów, Nowy Sącz, Oświęcim, Kęty, Olkusz, Chrzanów, Trzebinia. Małopolska to jeden z najważniejszych regionów turystycznych w Polsce. Międzynarodowy port lotniczy w Balicach, odcinek autostrady A-2 między Katowicami i Krakowem, międzynarodowa droga nr 7 Warszawa–Chyżne.

W Krakowie, naukowym centrum województwa, liczne wyższe uczelnie: Uniwersytet Jagielloński, Akademia Górniczo-Hutnicza, Akademia Ekonomiczna, Politechnika Krakowska, Akademia Sztuk Pięknych i inne.

BARTNE

Cerkiew drewniana

Wieś na pd. od Gorlic nad potokiem Bartne.

W 1796 urodził się tutaj greckokatolicki biskup przemyski Foma Polański, a w 1843 biskup diecezji grekokatolickiej w Stanisławowie - Julian Pełesz. W XIX i 1 poł. XX w. Bartne było głównym ośrodkiem łemkowskiego kamieniarstwa. Tu, z miejscowego piaskowca, wykonano większość krzyży i nagrobków, jakie napotykamy w zach. części Beskidu Niskiego. W 1947 wieś całkowicie wysiedlona. Po 1956 wiele rodzin łemkowskich powróciło.

Drewniana cerkiew prawosławna p.w. św. Kosmy i Damiana pochodzi z 1930.

Drewniana cerkiew greckokatolicka z 1842, odnowiona w 1968-70, służy jako muzeum sztuki cerkiewnej, filia Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu. Typowa cerkiew zachodniołemkowska, trójdzielna, z wieżą konstrukcji słupowej zwieńczoną izbicą. Ikonostas barokowy z XVIII w. z ikonami z XVII w. Część ikon została przeniesiona z innych, już nie istniejących cerkiewek. Obok cmentarz założony w 1877, na nim interesujące kamienne krzyże.

300 na pn.-wsch. cmentarzyk z I wojny światowej, projektu Hansa Mayra. Pochowano na nim 29 żołnierzy armii rosyjskiej i 57 austro-węgierskiej.

BIECZ

Kolegiata Bożego Ciała

Miasto na Pogórzu Ciężkowickim, nad rz. Ropą, 10 km na wsch. od Gorlic. Linia kol. Jasło – Stróże. 5 tys. mieszkańców.

Zanim Kazimierz Wielki przyłączył Ruś Czerwoną do Polski, Biecz był głównym grodem Małopolski na pograniczu z Rusią i Węgrami. Później rozwijał się dzięki położeniu przy szlakach handlowych. Wzmiankowany jako gród kasztelański od XII w. Prawa miejskie od 2 poł. XIII w. Urodził się tu Marcin Kromer (1512-89) geograf, historyk i biskup warmiński.

Zachowały się fragmenty murów obronnych. Na rynku kamienice z XVI w. oraz renesansowy ratusz (1569) z wieżą o wys. 40 m. Pamiątki z historii Biecza zgromadzono w Muzeum Regionalnym w „Kromerówce", kamienicy mieszczańskiej z 1519. Ponadto w „Domu z Basztą", renesansowej kamienicy z 1523, w której w XVI w. otwarto pierwszą aptekę na Podkarpaciu, znajduje się muzeum aptekarstwa.

Biecz, kolegiata, *fot. A. Wielocha.*

Późnogotycka **kolegiata** Bożego Ciała, z kamienia i cegły, trójnawowa, halowa z 8 kaplicami. W prezbiterium manierystyczne, żebrowane ostrołukowe sklepienie gwiaździste. Ołtarz z XVI w., cenny obraz „Zdjęcie z krzyża" z XVI w. oraz polichromia Włodzimierza Tetmajera z 1905. Wyposażenie kościoła gotyckie, renesansowe, barokowe, m.in. spiżowa chrzcielnica (1458), belka tęczowa (1482), ambona (1604), drzwi do zakrystii z lanego żelaza. W nawach bocznych renesansowe nagrobki z XVI w.

Nieopodal kościoła, w ciągu murów obronnych, późnogotycka (XV w.) wieża-dzwonnica (21 m) oraz plebania z XVII w.

BINAROWA

Kościół drewniany

Wieś położona na Pogórzu Cieżkowickim w gminie Biecz nad rzeką Sitniczanką, założona w 1347 roku, 2 tys. mieszkańców.

Drewniany późnogotycki kościół parafialny pod wezwaniem Św. Michała Archanioła zbudowany ok. 1500 roku. W roku 1596 dobudowano wieżę (najprawdopodobniej najstarsza tego typu w Polsce). Przebudowany w latach 1641-1650, powstała wówczas kaplica p.w. Aniołów Stróżów.

Kościół ma konstrukcję zrębową. Prezbiterium zamknięte wieloboczne.

Kościół w Binarowej, *fot. A. Wielocha.*

Późnogotycka, z pocz. XVI w. polichromia patronowa (zachowana jedynie na stropach). W latach 1641-1650 powstała wspaniała, późnorenesansowa polichromia na ścianach, zawierająca motywy figuralne, ornamentalne i architektoniczne.

W manierystycznym ołtarzu głównym z pocz. XVII w. późnogotycka figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem z ok.1430 r.

Przy północnej nawie tryptyk czterech dziewic z oryginalnymi, XIV wiecznymi rzeźbami Małgorzaty, Doroty, Barbary i Katarzyny, a także z pochodzącą z XIX wiecznego feretronu, rzeźbą Matki Boskiej z Dzieciątkiem. W lewym bocznym ołtarzu, słynący łaskami, XVII wieczny obraz Matki Boskiej Łaskawej, wg tradycji dar Króla Jana Kazimierza. Na uwagę zasługują także gotycka kamienna chrzcielnica z 1522 r. i na dzwonnicy, gotycki dzwon z XV w. Kościół został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO w 2003.

BOCHNIA

Kopalnia soli

Miasto powiatowe nad Rabą, 30 tys. mieszk. Jako wieś wzmiankowana w XII w. Akt lokacyjny otrzymała w 1253 r.

W roku 1248 po raz pierwszy w Polsce odkryto tutaj twardą sól kamienną. Wówczas to Bolesław Wstydliwy zajął te ziemie i przy pomocy Cystersów założył kopalnię soli – najstarszą w Polsce.

W Bochni zachował się gotycki kościół p.w. Św. Mikołaja z pierwszej poł. XV w. z ołtarzem głównym ufundowanym przez Konfederatów Barskich w 1768 roku, dziełem Piotra Korneckiego z Gdowa. W Kaplicy św. Kingi, z cudownym obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem, znajduje się polichromia, dzieło Jana Matejki.

W 1995 roku powstało w Bochni „Uzdrowisko Kopalnia Soli Bochnia".

Kopalnia soli jest udostępniona turystom i można ją zwiedzać na dwu trasach turystycznej i turystyczno-geologicznej. Zwiedzanie obejmuje m.i. zjazd „Szybem Sutoris" wybitym w poł. XIII w., najstarszym dziś funkcjonującym szybem w górnictwie polskim, przejście *podłużnią* „August" lub poziomem „Wernier" i schodami „Regis", „Stajnię Mysiur" prawie niezmienioną od dwustu lat, *podłużnię* „Dobosz" i komory „Chrystian" oraz „Kie-ratowa", „Kaplicę św. Kingi" wydrążoną w 1747 r., komorę „Ważyn" największą w kopalni (dł. 255 m, max. szer. 14,4 m, max. wys. 7,2 m), eksploatowaną od 1697, leżącą na głęb. 248 m, poziom „Danielowiec", najstarszy z XIII w. o głęb. 69 m.

CHABÓWKA

Skansen Taboru Kolejowego

Wieś 2 km od Rabki przy drodze Kraków – Zakopane, założona w XVI w. W 1884 otwarto linię kol. z Suchej Beskidzkiej do Nowego Sącza. W 1899 uruchomiono jej odgałęzienie z Chabówki do Zakopanego. Wcześniej podróżni zmierzający do stolicy Tatr przesiadali się w Chabówce na góralskie furki.

Ok. 1900 powstała tu parowozownia, na terenie której dziś znajduje się **Skansen Taboru Kolejowego** i hotelik. Skansen nawiązuje do tradycji „Galicyjskiej Kolei Transwersalnej" z Żywca przez Chabówkę, Zagórz do Stryja. Wśród ponad 100 eksponatów znajdują się: tendrzak (parowóz i węglarka w jednym) z 1878, stare

wagony pierwszej, drugiej, trzeciej, a nawet czwartej klasy. Jest także rządowa salonka. Jednym z najcenniejszych zabytków jest zespół spalinowy z lat międzywojennych. Skansen organizuje przejazdy pociągami retro.

CHOCHOŁÓW

Drewniana zabudowa

Wieś na Podhalu (770 m n.p.m., ponad 1000 mieszkańców) przy drodze Zakopane – Czarny Dunajec. 17 km od Zakopanego.

Chochołów, *fot. arch.*

W 1592 król Zygmunt III zatwierdził Bartłomiejowi Klusce Chochołowskiemu sołectwo we wsi Chochołów, świeżo przez niego lokowanej. Do 1770 królewszczyzna. 21 II 1846 pod wodzą księdza Leopolda Kmietowicza oraz Jana Kantego Andrusiewicza wybuchło, skierowane przeciw austriackiemu zaborcy Powstanie Chochołowskie, tzw. „Poruseństwo". Pomnik powstańców w centrum wsi. Naprzeciw — Muzeum w góralskiej chałupie Jana Bafii z 1889 (izba biała, czarna, sień i komora). Wyposażenie (meble obrazy na szkle, ceramika) z okolic Chochołowa z końca XIX w.; dokumenty dotyczący powstania chochołowskiego.

Stojący w centrum wsi kościół p.w. św. Jacka pochodzi z lat 1853-66. Projektował go Feliks Księżarski, a ufundował chochołowianin ks. Wojciech Błaszyński, który także prowadził budowę. Zabiła go belka spadająca z rusztowania. W bocznym ołtarzu obraz MB Chochołowskiej, pochodzący z pierwotnego kościółka. Na ścianach freski Walerego Eljasza-Radzikowskiego.

Wzdłuż głównej ulicy Chochołowa ciągną się parterowe, **drewniane domy** o konstrukcji zrębowej, zbudowane z płazów często o imponującej grubości. Charakterystyczne jest ustawienie domów szczytami do drogi a frontem do słońca. Szczególnie cenną chałupę Anny Styrculi zbudowano z jednej „jedli" ściętej ponad sto lat temu na Ostryszu. Przy wjeździe do Chochołowa od strony Czarnego Dunajca w gazdostwie Błaszyńskich znajduje się izba regionalna, w której zgromadzono liczne stare sprzęty góralskie.

CIĘŻKOWICE

Rezerwat „Skamieniałe Miasto"

Miasteczko na wzgórzu 280 m n.p.m., nad rz. Białą, przy drodze Gorlice – Tarnów. 2,5 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1123-25 z dokumentu zatwierdzającego wieś Cecouici jako posiadłość klasztoru tynieckiego. Akt lokacji miastu nadał w 1348 król Kazimierz Wielki, który jeszcze w 1336 rozpoczął budowę kościoła św. Andrzeja (spalonego w 1893). W 1998 Ciężkowice odzyskały prawa miejskie, utracone w 1934.

Układ przestrzenny nie zmienił się od czasów lokacji. Charakter miasteczku nadaje zespół drewnianych domów, w rynku i przy ul. Grunwaldzkiej, o charakterystycznych dachach wspartych na drewnianych filarach i tworzących urokliwe podcienia. Podmurówki z ciężkowickiego piaskowca. Domy te pochodzą z przełomu XVIII i XIX wieku. Na rynku Ratusz z 1564. Neogotycki kościół św. Andrzeja zbud. wg proj. J. Sas Zubrzyckiego w 1901-02. Wewnątrz malowany na desce obraz „Ecce Homo" ofiarowany Ciężkowicom przez papieża Urbana VIII w 1632. W miasteczku Muzeum przyrodnicze im. Krystyny i Włodzimierza Tomków.

Kilometr na pd. od rynku, na zboczach wzgórza Skała (367 m n.p.m.) znajduje się rezerwat skalny **„Skamieniałe Miasto"** o pow. 15 ha. Ochroną objęto malowniczo ułożone ostańce z piaskowca ciężko-

wickiego o nazwach: *Ratusz, Warownie, Grupa Borsuka, Grunwald* (z jaskinią szczelinową). Charakterystyczna skała *Czarownica* (wys. 13 m), o profilu wiedźmy, stromo opada ku brzegom Białej.

Na pn. wsch. od Skamieniałego Miasta objęto ochroną liczący 40 m *Wąwóz Czarownic*, ze ścianami 20 m wys. oraz 10-metrową kaskadą Ostruszanki. Przez oba rezerwaty prowadzi niebieski szlak, zaczynający się na parkingu przy drodze Ciężkowice – Gorlice.

DĘBNO

Zamek

Wieś nad potokiem Niedźwiedź na skraju Pogórza Wielickiego, 24 km od Tarnowa w kierunku Krakowa. Pierwsza wzmianka z 1315.

Na niewielkim wzniesieniu zamek rycerski, zbud. w 1470-80 przez Jakuba Dębińskiego kasztelana krakowskiego. Rozbudowany przez Ferenca Weselegi (sekretarza króla Stefana Batorego) w II poł. XVI w. Kolejna przebudowa w XVII w., kiedy właścicielem był ród Tarłów. W 1867 pożar. W wyniku prac konserwatorskich przywrócono pierwotny wygląd rezydencji.

Zamek z kamienia, składa się z czterech budynków powiązanych murami, tworzących prostokątny dziedziniec. Wejście przez barokowy portal z 1722. W budynku zach. dobrze zachowane wieloboczne wieżyczki, nadwieszone i osadzone na cylindrycznych trzonach. Bogata dekoracja rzeźbiarska wnętrz, wykuszów i wieżyczek.

Dębno, zamek, *fot. M. Krzemień.*

Charakterystyczna dla XV w. faktura ścian ceglanych, zdobionych rombami z zendrówki. Detale kamieniarskie wykonano wg szkiców Jana Matejki.

W zamku od 1976 istnieje muzeum: malarstwo (portrety sarmackie), meble, zegary (gł. francuskie z XVIII w.), srebra, porcelana, kobierce i tkaniny oraz broń i akcesoria myśliwskie.

DĘBNO PODHALAŃSKIE

Kościół

Wieś letniskowa na wys. 535 m n.p.m. w widłach Dunajca i Białki Tatrzańskiej, przy drodze Nowy Targ – Krościenko.

Po raz pierwszy nazwa pojawia się w dokumencie w 1254, który potwierdza nadanie Teodora Cedrona z 1234 dla klasztoru w Szczyrzycu. Lokacja wsi w 1335.

Dębno Podhalańskie, kościół, *fot. arch.*

Kościół p.w. św. Michała Archanioła z XV w., drewniany o konstrukcji zrębowej, ściany szalowane deskami, dach kryty gontem. Ogrodzenie z dylów drewnianych łączonych na zrąb, nakrytych daszkiem gontowym. Wieża (dobud. 1601-07), konstrukcji słupowej z nadwieszoną izbicą. Na ścianach i stropie polichromia z ok. 1500.

W ołtarzu gł. tryptyk z XVI-XVIII w. Ołtarze boczne barokowe. Ambona gotycka. Rzeźba patrona ok. 1420. Na prostej belce tęczy krucyfiks z końca XIV w. Odkryty tutaj obraz na desce lipowej z ok. 1280, najstarszy zachowany w Polsce, przedstawiający św. Katarzynę i św. Agnieszkę, zdeponowano w muzeum diecezjalnym w Krakowie.

Zamiast dzwonków do mszy używane są oryginalne cymbałki z XV w. im grubsza płytka, tym wyższy ton wydaje.

W Dębnie żył i tworzył ludowy twórca rzeźbiarz i poeta Józef Janos (1895-1985). Jego prace znajdują się również w kościele: w szczycie kruchty rzeźba „Chrystus u słupa", krzyż procesyjny, stacje drogi krzyżowej, konfesjonał.

DOBCZYCE

Jezioro Dobczyckie i ruiny zamku

Miasto w dolinie Raby, przy drodze Myślenice–Bochnia. 6 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka 1226. Dokument lokacyjny z 1362. Od XIV w. królewszczyzna, od XVI w. starostwo niegrodowe. Po pożarze w 1768 przeniesiono miasto ze wzgórza w dolinę rzeki.

W kościele parafialnym p.w. M.B. Wspomożenia Wiernych (zbud. 1947-49) gotycki krucyfiks z XV w.; chrzcielnica z XIII w. wykonana z jednego bloku piaskowca; w ołtarzu drewniana polichromowana rzeźba Piety z XV w.

Zaporę na Rabie o dł. 617 m, wys. 31 m i szer. w koronie 8,5 m, łączącą Górę Zamkową z Górą Jałowcową, zbudowano w 1972-87. Powstało **Jezioro Dobczyckie** o średniej pow. lustra 10,5 km^2 i głębokości 29 m. Zbiera wodę dla Krakowa. Samorząd czyni starania o dopuszczenie funkcji rekreacyjnych na jeziorze i wokół niego.

Na Górze Zamkowej pierwsze fortyfikacje powstały w XIV w. Za Kazimierza Wielkiego rozbudowano zamek i otoczono miasto murami. Modernizacja i rozszerzenie zamku w XVI i XVII w. Zniszczony przez Szwedów w 1702. Od 1960 trwają prace restauracyjne. Muzeum Regionalne PTTK zajęło 9 pomieszczeń, m.in. XVI-wieczną kaplicę zamkowa św. Kazimierza, sale kominkową, płatnerską i hutniczą. Zbiory związane z historią zamku i miasta. W katowni (używanej od XIII do XVIII w.) zachowane narzędzia tortur.

Poniżej zamku mały skansen budownictwa drewnianego z XIX w. Karczma „Na Zbóju" z Krzyszkowic (1830), spichlerz z Zagórzan (1863), kurnik z Gaika (1890), XIX-wieczna wozownia, kamienna figura przydrożna z Gaika z 1604. Nieopodal klasycystyczny kościół p.w. św. Jana Chrzciciela (1928-34), już trzeci w tym miejscu. Pierwszy, parafialny powstał w XIII w. Obok kamienna dzwonnica z trzema dzwonami.

GORLICE

Cmentarz wojenny z 1915

Miasto powiatowe na granicy Pogórza Ciężkowickiego i Beskidu Niskiego, na wzniesieniu nad rzeka Ropą. 30 tys. mieszkańców.

Założone w 1355 przez Dersława Karwacjana (dzierżawcę żup bocheńskich), ponownie lokowane na prawie magdeburskim w 1417 przez króla Władysława Jagiełłę. Pozostawało w cieniu pobliskiego Biecza. Zniszczone przez wojska Rakoczego w 1657. W 1853 w miejscowej aptece Ignacy Łukasiewicz przeprowadził pierwszą na świecie destylację ropy. W 2 poł. XIX w. gwałtowny rozwój przemysłu naftowego w okolicy spowodował rozkwit miasta. W początkach I wojny światowej Gorlice przez 126 dni znajdowały się na linii fronu. Jego przełamanie w V 1915 przez wojska niemieckie i austriackie pod dowództwem gen. Augusta von Mackensena, tzw. bitwa gorlicka, zdecydowało o losach wojny na froncie wschodnim.

Gorlice, cmentarz wojskowy, *fot. A. Wielocha.*

Po II wojnie rozbudowano zakłady przemysłowe. W Gorlicach istnieją: fabryka maszyn górniczych i wiertniczych, rafineria ropy naftowej, wytwórnia materiałów izolacyjnych, zakłady drzewne.

Dzisiejszy wygląd centrum Gorlic to efekt dwóch odbudów miasta: po wielkim pożarze w 1874 i po I wojnie. Charakte-

rystyczny, stromy rynek z ratuszem, w którym znajdowała się apteka I. Łukasiewicza. Muzeum Regionalne PTTK, zbiory związane z bitwą gorlicką, przemysłem naftowym, etnografią Pogórzan i Łemków. Kościół z końca XIX w (odbudowany 1920-23) proj. M. F. Pavoniego z ołtarzem wykonanym przez Leonarda Marconiego. Na skarpie rekonstrukcja Dworu Karwacjanów z XV w. (oryginalne funamenty). Za Ropą, przy ul. Węgierskiej kapliczka z Jezusem Frasobliwym, w niej I. Łukasiewicz umieścił pierwszą na świecie uliczną latarnię naftową.

Na **Górze Cmentarnej** znajduje się jeden z najbardziej monumentalnych cmentarzy wojskowych, spośród 388, jakie Austriacy zbudowali w zachodniej Galicji w latach 1915-18, po odejściu frontu na wschód. W akcji tej uczestniczyli wybitni artyści wielu narodów wchodzących w skład Monarchii. Wzgórze (357 m. n.p.m.) dominujące nad Gorlicami odegrało szczególną rolę w bitwie gorlickiej, dlatego wybrano je na centralny cmentarz. Konkurs na jego projekt wygrał Emil Ladewig. Spoczywa tu 427 poległych z armii austro-węgierskiej, 139 z niemieckiej i 287 z rosyjskiej. 149 mogił pojedynczych i 161 zbiorowych. Cmentarz ma wymiary 130 na 75 m. Otacza go kamienny mur, wchodzi się przez monumentalną bramę, w środku dominuje wielki, kamienny krzyż. Cmentarz wyremontowany w 1995, obok wybudowano kaplicę polową.

JASKINIA WIERZCHOWSKA GÓRNA

Jaskinia

Znajduje się w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej, na lewym zboczu Doliny Kluczwody, w masywie skałek Berdo, na wysokości 388 m n.p.m. To teren wsi Wierzchowie, na zach. od Białego Kościoła, położonego przy drodze Kraków – Olkusz.

Jaskinia Wierzchowska Górna ma trzy otwory, dwa ok. 10 m nad dnem doliny i jeden w skałkach kilkanaście metrów wyżej. Ogólna dł. korytarzy ok. 950 m zaś deniwelacja do 25 m.

Pierwszą wzmiankę o jaskini opublikowano w 1853. Pierwsze badania naukowe przeprowadził w latach 1871-73 Jan Zawisza, właściciel Ojcowa. Gotfryd Ossowski w 1884-86 sporządził plan i wprowadził stosowane do dziś nazewnictwo. Następne badania dopiero w 1970 i 1974 prowadziło krakowskie Muzeum Archeologiczne. Liczne znaleziska typowe dla kultur neolitycznych, ponadto szkielety wielu zwierząt, w tym niedźwiedzia i lwa jaskiniowego, hieny, renifera.

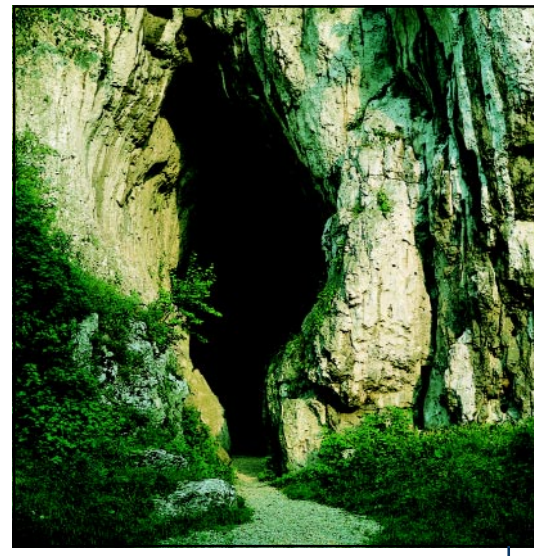

Jaskinia Wierzchowska Górna, *fot. M. Krzemień.*

Do jaskini wchodzi się korytarzem wstępnym przez żelazną bramę do rozległej komory – Hali Wielkiej Dolnej. Zimą powstają tutaj charakterystyczne nacieki, tzw. „chłopki lodowe". Dalej położone są: „Niedźwiedzie trony", „Jama hieny", „Hala Wielka Górna", „Sala Człowieka Pierwotnego" i inne. Formy naciekowe, nietoperze, ciekawe pająki *Meta menardi*. Zwiedzanie jaskini trwa ok. 1 godz.

JAWORKI

Rezerwat „Wąwóz Homole"

Wieś 6 km na wsch. od Szczawnicy. Wraz z trzema sąsiednimi tworzyła tzw. Ruś Szlachtowską – najdalej na zach. wysunięty fragment Łemkowszczyny po polskiej stronie Karpat. Po II wojnie wysiedlono Łemków, a ich hale oddano w użytkowanie Podhalanom, którym zabroniono wypasu w Tatrach. Przy okazji powstał w Jaworkach ośrodek Instytutu Melioracji Użytków Zielonych. Do dziś można tu spotkać stada owiec.

We wsi murowana cerkiew z XVIII w. (dziś kościół św. Jana Chrzciciela) z ikonostasem i polichromią z 1926. Ośrodek turystyki jeździeckiej PTTK. Stylowa karczma.

Wąwóz Homole (dł. ok. 1 km), od 1963 uznany za rezerwat ścisły, ciągnie się od doliny Grajcarka aż po hale „Jaworskie Obszary", pod Wysoką (1052 m n.p.m.). Dawniej poszukiwano tutaj złota. Wąwóz został ukształtowany ok. 10 tys. lat temu w wyniku ruchów górotwórczych. Wąskim dnem wąwozu usłanym blokami i otoczonymi głazami, płynie potok Kamionka tworząc malownicze kaskady i oczka. Strome ściany wąwozu, wysokie na 70 do 120 m, zbudowane są z kolorowych wapieni (w dolej część białych, w górnej czerwonych). Zwiedzanie wąwozu kończy się na polanie, gdzie znajdują się bloki wapienia zwane *Kamiennymi Księgami*. Podobno są w nich zapisane losy ludzkie, tylko nikt ich dotąd nie umiał odczytać.

KALWARIA ZEBRZYDOWSKA

Zespół klasztorny i kalwaria

Miasteczko na granicy Beskidu Makowskiego u podnóża góry Żar (335-400 m n.p.m.) linia kol. Kraków–Zakopane, droga Cieszyn–Kraków, 4,5 tys. mieszkańców.

Powstanie miasteczka związane jest z rozpoczęciem przez wojewodę krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego w 1600 budowy pierwszej w Polsce kalwarii. W 1617 zezwolił on na osiedlanie się u stóp góry przy drodze do klasztoru. Była to pierwsza lokacja miasta, które otrzymało nazwę Zebrzydów. Lokował je powtórnie w 1640 Jan Zebrzydowski, jako Nowy Zebrzydów. Po pożarze w 1715 odbudowano miasto dalej od klasztoru, wokół obecnego rynku. Po pierwszym rozbiorze otrzymało nową nazwę – Kalwaria. Od początku do dziś rozwija się tu stolarstwo. Obecnie działa 1200 zakładów, a kalwaryjskie meble znane są w całym kraju. Co roku w lipcu odbywają się Targi Meblowe.

Układ urbanistyczny miasta pochodzi z XVII w. Przy ul. Klasztornej zachowały się XVIII-wieczne kamieniczki z pierwszej osady. Stacje kol. Kalwaria-Lanckorona i Kalwaria Zebrzydowska pochodzą z XIX w.

Budowę zespołu klasztornego O.O. Bernardynów z Kościołem MB Anielskiej (w 1979 Jan Paweł II nadał mu godność Bazyliki Mniejszej) rozpoczął w 1600 M. Zebrzydowski. Plany wykonał Włoch Bernadoni, a pracami kierował Belg Paweł Baudarth. Konsekracja kościoła nastąpiła w 1609. Ostateczny kształt pochodzi z XVIII w., kiedy to Magdalena Czartoryska uzupełniła kaplice i rozbudowała klasztor. Barokowa Bazylika z cudownym obrazem MB Kalwaryjskiej (I poł. XVII w.) ma oryginalne wyposażenie i malowidła z początku XVII w. W ołtarzu krucyfiks (1600) i srebrna figura MB Anielskiej przywieziona w 1590 z Loretto we Włoszech przez Mikołaja Zebrzydowskiego. Zabudowania klasztorne zdobi modernistyczna polichromia Kazimierza Tetmajera. Liczne kaplice, dziedzińce i ogrody; domy pielgrzymów i kramy z XIX w. Obok nowy budynek Wyższego Seminarium Duchownego.

Kalwaria Zebrzydowska, *fot. P. Pierściński.*

Nieopodal Klasztoru, na zboczach gór Żarek i Lanckorońskiej oraz w dolinie rzeczki Cedron, wybudowano 42 manierystyczne i barokowe kaplice stanowiące „Dróżki kalwaryjskie". 14 z nich tworzy Drogę Krzyżową. Klasztor, kaplice oraz barokowy kościół Grobu MB połączone są alejami pomnikowych drzew i leśnymi ścieżkami. Największą frekwencją cieszą się Misteria Męki Pańskiej w Wielkim Tygodniu oraz Odpust Wniebowzięcia Matki Bożej (15 VIII). W 2000 klasztor i kalwaria zostały wpisane na listę UNESCO.

KRAKÓW

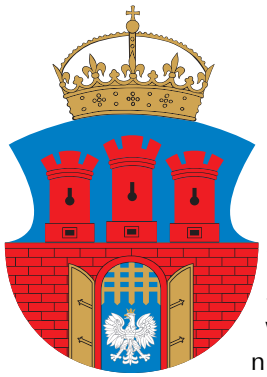

Królewskie Stołeczne Miasto Kraków to na mapie Polski miejsce szczególne. Przez wieki stolic apolityczna, a do dziś kulturalna Polski: kilkanaście wyższych uczelni, ponad trzydzieści muzeów, galerie, filharmonia, kilkanaście teatrów. Leży w dolinie Wisły na wys. 219 m n.p.m. nieopodal Bramy Krakowskiej oddzielającej Karpaty od Wyżyny Małopolskiej. 740 tys. mieszkańców.

Kraków to największy zespół zabytkowy w kraju (ponad 3 000 obiektów architektury). Tylko na starym mieście, na pow. 72 ha, znajduje się 58 monumentalnych budowli, 331 starych kamienic i ponad 2 mln ruchomych dzieł sztuki. W 1978 Kraków został wpisany na listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO.

Z mroku dziejów wyłania się postać Kraka, założyciela Krakowa, legendarnego władcy Wiślan, któremu w VII-VIII w. usypano istniejący do dziś kopiec. Pierwsza wzmianka pochodzi z 965 kiedy to miasto Krakwa wspominał kupiec arabski Ibrahim Ibn Jakub. W 1000 powstało w Krakowie biskupstwo. W 1020 Bolesław Chrobry rozpoczął budowę Katedry Wawelskiej. W 1038 Kraków został stolicą Polski i był nią do 1596.

Najazd Tatarów w 1241 zniszczył Kraków. Lokacja miasta na prawie magdeburskim przez Bolesława Wstydliwego w 1257. W 1285 zaczęto je otaczać murami, które przetrwały do pocz. XIX w. W 1364 Kazimierz Wielki wydał Akt Erekcyjny Akademii Krakowskiej. W Krakowie w 1475 wydrukowano pierwszą w Polsce książkę, a w 1661 wydano pierwszy periodyk „Merkuriusz Polski". W 1525 ostatni Wielki Mistrz Zakonu Krzyżaków Albrecht Hohenzollern złożył na Rynku królowi Zygmuntowi Staremu hołd. W 1655 najazd Szwedów i zniszczenie miasta. 1794 przysięga Tadeusza Kościuszki na Rynku Krakowskim. Od 1795 pod zaborem austriackim. 1815-46 Kraków Wolnym Miastem. Od 1849 budowa twierdzy. Na przełomie XIX i XX w. ważny ośrodek nauki i kultury polskiej.

Wawel

Skaliste wzgórze otoczone Wisłą i bagnami było idealne do założenia grodu obronnego. Tutaj znajdował się ośrodek państwa Wiślan. Wykopaliska potwierdziły istnienie licznych budowli preromańskich i romańskich: najstarsza rotunda św. Feliksa i Adaukta datowana jest na 950, druga na 2 poł. X w. Później była tutaj siedziba króla Polski i katedra, w której odbywały się najważniejsze uroczystości państwowe, w tym 37 koronacji. Tu także grzebano królów i bohaterów narodowych.

Kraków, Wawel, *fot. arch.*

W historii wawelskich budowli wyróżniają się trzy okresy: romański za panowania Bolesława Chrobrego, gotycki za Kazimierza Wielkiego i renesansowy za Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta.

Po pierwszej katedrze (1020-40) zwanej „chrobrowską" pozostała krypta św. Gereona. Kolejna „katedra hermanowska" powstała w 1085-1142. Jej mury stanowią zrąb obecnej katedry. Zachowała się także krypta św. Leonarda z 1118. Za Bolesława Krzywoustego dobudowano cztery wieże, z których jedna, Srebrnych Dzwonów przetrwała do dziś. W 1320 rozpoczęła się trwająca 44 lata przebudowa, której wynikiem jest obecny gotycki kształt.

Wejście przez drzwi z monogramem Kazimierza Wielkiego, otoczone portalem

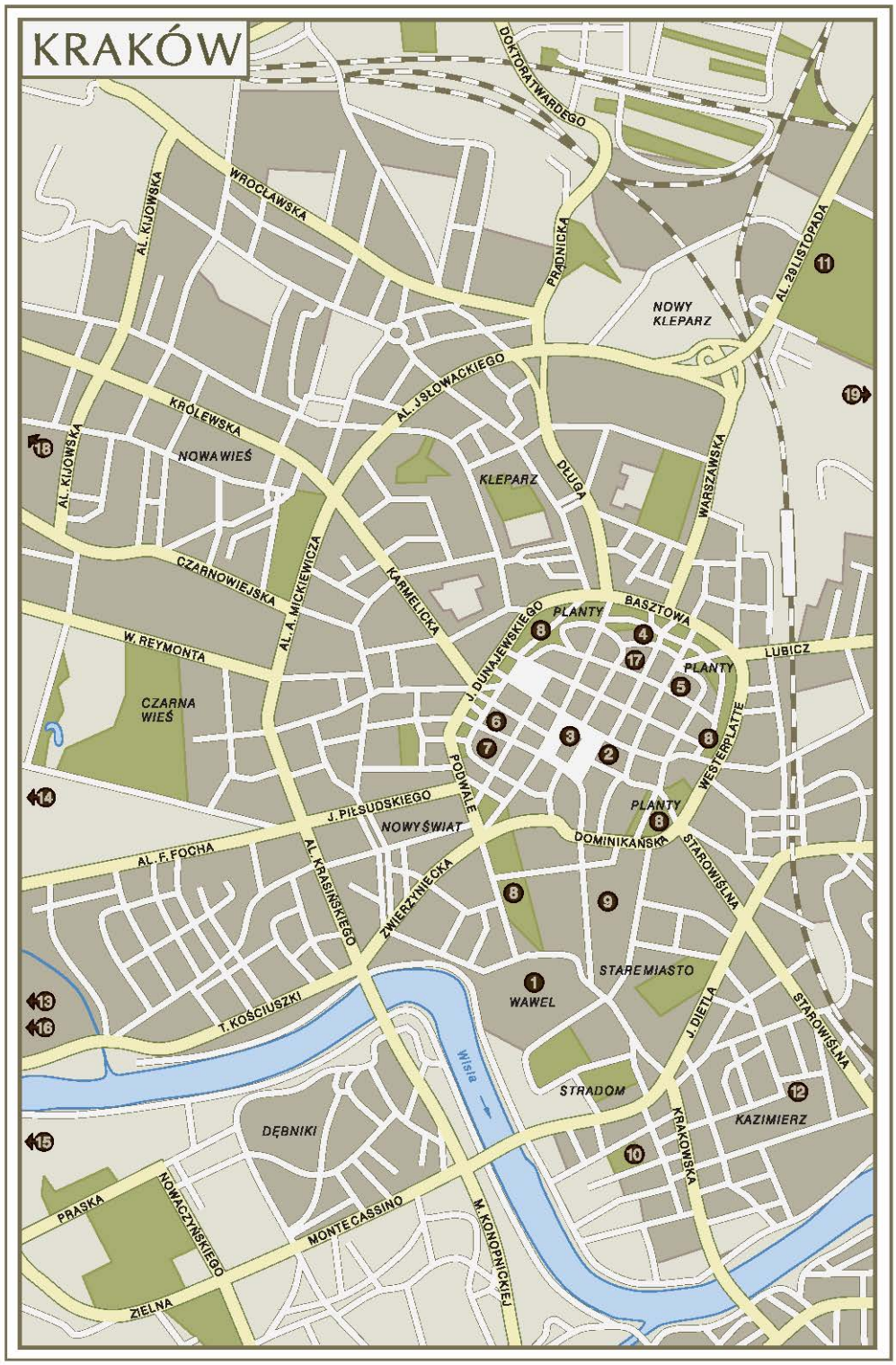
KRAKÓW
DOKTORA TWARDEGO
WROCŁAWSKA
AL. KIJOWSKA
PRADNICKA
AL. 29 LISTOPADA
NOWY KLEPARZ
AL. JSŁOWACKIEGO
KRÓLEWSKA
NOWA WIEŚ
KLEPARZ
DŁUGA
WARSZAWSKA
CZARNOWIEJSKA
AL. A. MICKIEWICZA
KARMELICKA
PLANTY
BASZTOWA
W. REYMONTA
J. DUNAJEWSKIEGO
LUBICZ
CZARNA WIEŚ
WESTERPLATTE
PODWALE
J. PIŁSUDSKIEGO
NOWY ŚWIAT
AL. F. FOCHA
AL. KRASIŃSKIEGO
ZWIERZYNIECKA
DOMINIKAŃSKA
STAROWIŚLNA
STARE MIASTO
WAWEL
T. KOŚCIUSZKI
Wisła
J. DIETLA
STRADOM
KAZIMIERZ
DĘBNIKI
KRAKOWSKA
PRASKA
NOWACZYŃSKIEGO
MONTE CASSINO
M. KONOPNICKIEJ
ZIELNA

z 1640. Obok kości mamuta, wieloryba i czaszka nosorożca. Katedra jest trzynawową bazyliką z transeptem, obejściem i wieńcem kaplic. W centrum, pod kopułą konfesja św. Stanisława (1626-29) ze srebrną trumną męczennika (1670). W nawach i obejściu okazałe sarkofagi królów polskich, wśród nich św. Jadwigi.

Ważniejsze kaplice: Świętokrzyska (2 poł. XV w., z gotyckim nagrobkiem Kazimierza Jagiellończyka wyk. przez Wita Stwosza); romańska Szafrańców, przebud. w 1420; barokowa Wazów z 1664-76; Zygmuntowska 1524-33, najwspanialsze dzieło renesansu w środkowej Europie; biskupa Konarskiego z 1520-21; Jana Olbrachta z XVI w.; biskupa Załuskiego (1344, przebudowana w stylu rokoko 1758-66); Mariacka (z poł. XIV w. przebud. w 1594--95 na kaplicę grobową Stefana Batorego); biskupa Gamrata (z 1 poł. XIV w. przebu. w 1545-47); Skotnickich (z 1339 przebudowana w stylu barokowym w 1625).

Z kaplicy Czartoryskich (XV w. przebud. w XIX w.) wejście do Krypty Św. Leonarda (1050-1118), gdzie znajdują się groby królów oraz T. Kościuszki i J. Piłsudskiego

Zakrystią od XV w. jest gotycka kaplica z 1322. Stąd wejście do skarbca i na Wieżę Zygmuntowską ze słynnym Dzwonem Zygmunta z 1520 r.: wys. 1,95 m, średnica 2,60 m, obwód 8 m, waga 11 ton.

W katedrze, w urządzonej w 1890 krypcie są pochowani A. Mickiewicz i J. Słowacki.

Zamek gotycki na Wawelu został zbudowany przez Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego na pozostałościach grodu z X- XIII w. W 1499-1536 Zygmunt Stary wzniósł renesansowy zamek z arkadowym dziedzińcem. W XIX w. Austriacy przekształcili zamek w koszary. W 1905 za zgodą cesarza Franciszka Józefa przeszedł on na własność społeczeństwa polskiego i od tego czasu jest restaurowany. Można zobaczyć wnętrza gotyckie i renesansowe. W fundamentach kuchni królewskich zrekonstruowana rotunda św. Feliksa i Adaukta.

W zamku Państwowe Zbiory Sztuki obejmujące skarbiec, zbrojownię i komnaty królewskie. W skarbcu m.in. miecz „Szczerbiec" z XIII w., kielich Kazimierza Wielkiego z 1320, włócznia św. Maurycego, korona Zygmunta Starego i wiele innych skarbów. Zbrojownia posiada kolekcję broni siecznej, drzewcowej, palnej i innych militariów. Najsłynniejsza z komnat, komnata królowej Jadwigi w baszcie „Kurza Stopka"; Sala Poselska z „głowami wawelskimi" w kasetonach na stropie; Sala Senatorska. Wielkim skarbem wawelskim są 143 arrasy wykonane na zamówienie Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta.

Wawelskie fortyfikacje przebudowywano od kamienno-ziemnych z IX w. przez kamienne z XIII-XIV w., po ceglane z XVIII--XIX w. Baszty: Senatorska, Złodziejska, Sandomierska. Ze starych bram zachowała się tylko jedna, Wazowska (1595). Stojącą przed nią bramę Herbową wybudowano w 1921. Między nimi Bastion Władysława IV (1581) z pomnikiem Tadeusza Kościuszki.

Smocza Jama to jedna z wielu jaskiń we wnętrzu wawelskiego wzgórza. Legenda mówi, że miał tu legowisko Smok, który zagrażał mieszkańcom Krakowa. Dziś przed Smoczą Jamą stoi smok ziejący ogniem — rzeźba Bronisława Chromego .

Kościół Mariacki

Bazylika Wniebowzięcia NMP. Pierwszy raz zbudowana w XI w., następne 1221-22 oraz na przełomie XIII i XIV w., fragmenty zachowane w dolnych partiach wież. Z kolejnej budowli (1355-65) zachowane

1. Wawel
2. Kościół Mariacki
3. Sukiennice
4. Barbakan i Brama Floriańska
5. Teatr im. Juliusza Słowackiego
6. Kościół św. Anny
7. Collegium Maius
8. Planty
9. Kościół św. Piotra i Pawła
10. Kościół św. Katarzyny
11. Cmentarz Rakowicki
12. Stara Bożnica
13. Kopiec Kościuszki
14. Kopiec Piłsudzkiego
15. Tyniec Opactwo Benedyktynów
16. Kościół i Klasztor Kamedułów na Srebrnej Górze
17. Zbiory Czartoryskich
18. „Rydlówka"
19. Kościół w Nowej Hucie-Bieńczycach

Kraków, Kościół Mariacki, *fot. M. Krzemień.*

do dziś prezbiterium. Pod koniec XIV w. w miejsce rozebranego kościoła halowego postawiono obecny bazylikowy. W 1435--46 dobudowano kaplice boczne.

Wyższa wieża, „sygnalica" (81 m) nakryta gotyckim hełmem (1478) pochodzi z pocz. XV w. Co godzinę strażak gra z niej hejnał. Niższa wieża (69 m), „dzwonnica" (dzwon „Półzygmunt" z 1438), ma hełm renesansowy z 1592. Między wieżami okno z kamiennymi ozdobami z XV w. i witrażem J. Mehoffera i St. Wyspiańskiego.

Barokowa kruchta wg proj. F. Placidiego pochodzi z 1750-53. Przy wejściu od str. Pl. Mariackiego wiszą średniowieczne kuny, a nad nim znajduje się zegar słoneczny z 1752.

Wysoka na 28 m nawa zamknięta tęczą. Za nią prezbiterium, w końcu którego wspaniały Ołtarz Wita Stwosza (1477-99), oświetlony przez witraże z lat 1370-90. Pentaptyk wykonany w drzewie lipowym, złocony i polichromowany, o wymiarach 11x13 m, uważany za największy ołtarz gotycki w Europie.

Przy ścianach prezbiterium wczesnobarokowe stalle. Polichromia kościoła jest dziełem Jana Matejki, któremu pomagali Józef Mehoffer i Stanisław Wyspiański. Większość kaplic ufundowana została przez znamienite rody krakowskie: Bonerów, Wierzynków, Montelupich i in. W kościele znajduje się ponad 200 nagrobków i tablic nagrobnych, a pod kościołem 52 krypty.

Sukiennice

Znajdują się na środku Rynku Głównego, jednego z największych (200x200 m) w Europie. Sukiennice założył w XIII w. Bolesław Wstydliwy, a Kazimierz Wielki w XIV w. przekształcił je w „trzynawową" budowlę o dł. 108 m i szer. 18 m. Zachowały się gotyckie mury podłużne i szczyty. W 1556-59 włoski rzeźbiarz Jan Maria Padovano odbudował gmach po pożarze i ozdobił piękną attyką. Obecny wygląd pochodzi z lat 1875-1879. Sukiennice nadal pełnią rolę handlową.

Na I piętrze od 1879 znajduje się Galeria Malarstwa Muzeum Narodowego. Obrazy z przełomu XIX i XX w.: Matejki, Axentowicza, Chełmońskiego, Boznańskiej, Fałata, Gierymskiego, Grottgera, Malczewskiego, Wyczółkowskiego i in.

Barbakan i Brama Floriańska

Najbardziej efektowny fragment murów obronnych miasta (których większość rozebrano w XIX w.). Zgodę na ich budowę wydał Leszek Czarny w 1285. Pierwsze partie, z bramami: Grodzką, Szewską i Floriańską, powstały do 1300, ale ukończono mury dopiero w XV w. Miały wówczas 47 baszt i 8 bram głównych. Od wsch. bronił miasta dodatkowo Barbakan (1498--99). Ma średnicę 24,4 m, mury o grubości ponad 3 m i 130 strzelnic, których ogniem kierowano z 7 wieżyczek.

Brama Floriańska, połączona z Barbakanem, jest jedyną, która ocalała. Zachowały się także fragment murów z basztami oraz renesansowy Arsenał (1565-66) przebudowany w XIX w.

Przy Bramie Floriańskiej zaczyna się tzw. droga królewska, prowadząca przez ul. Floriańską, Rynek, ul. Grodzką na Wawel.

Teatr im. Juliusza Słowackiego

Monumentalny budynek wzorowany na Operze Paryskiej, zbudowany w 1893 wg

proj. Jana Zawiejskiego. Napis na fasadzie: „Kraków Narodowej Sztuce" przypomina zarówno o tym, że teatr powstał dzięki składkom, jak i o ówczesnym zamiłowaniu do narodowych tradycji. Na fasadzie alegorie Poezji, Dramatu, Komedii, Śpiewu, Tańca, Wesołości i Smutku. Teatralna kurtyna jest wielkim obrazem Henryka Siemiradzkiego (1894). Tutaj w 1901 odbyła się prapremiera „Wesela" Stanisława Wyspiańskiego. Tu występowali m.in. Helena Modrzejewska i Ludwik Solski. W garderobie Solskiego, którą można zwiedzać, na ścianach malowidłaWyspiańskiego, Kossaka, Mehoffera, Tetmajera i in.

Kościół św. Anny

Uniwersytecka kolegiata w obecnej postaci została zaprojektowana przez Tylmana z Gameren i zbudowana w 1689-1703 na miejscu XIV-wiecznej świątyni. Stanowi jeden z najwspanialszych przykładów baroku w Krakowie. Ozdobą wnętrza jest pastelowa, stiukowa dekoracja Baltazara Fontany, autora także ołtarzy i konfesji św. Jana Kantego. Kościół św. Anny jest właśnie miejscem kultu św. Jana Kantego, który w XV w. był profesorem teologii na krakowskim uniwersytecie, a obecnie jest jego patronem. Kaplica i ołtarz w prawym ramieniu transeptu, jemu poświęcone, należą do najwspanialszych zabytków kościoła. W centralnym miejscu ołtarza znajduje się sarkofag z relikwiami Świętego, podtrzymywany przez personifikacje 4 wydziałów uniwersyteckich: teologii, prawa, medycyny i filozofii. W ołtarzu gł. cenny obraz przedstawiający św. Annę Samotrzecią pędzla Jerzego Eleutera Siemiginowskiego.

Collegium Maius

Najstarsza część Uniwersytetu Jagiellońskiego, wybudowana za pieniądze królowej Jadwigi przez Władysława Jagiełłę w 1400. Gotyckiemu budynkowi w XV w. dodano arkadowy dziedziniec, a w XVI w. bibliotekę. W XIX w. został przebudowany w stylu neogotyckim.

Dziedziniec Collegium to jeden z najpiękniejszych zaułków Krakowa. Na jego środku studnia z 1517. Wewnątrz znajdują

Kraków, Collegium Maius, *fot. M. Krzemień.*

się zbiory muzeum uniwersyteckiego. Wśród nich: zapis Królowej Jadwigi, najstarsze na świecie berło rektorskie XV w., globus z 1510 z npisem „America noviter reperta", XV-wieczne instrumentarium Marcina Bylicy z Olkusza, a także astrolabium arabskie z XI w.

Planty

Unikatowy okrężny park dł. 4 100 m i pow. 21 ha, założony w 1822, w miejsce murów obronnych rozebranych z pocz. XIX w. Miejsce spacerów krakowian i turystów, trasą od Dworca Głównego wokoło starego miasta na Wawel i z powrotem do dworca. Liczne pomniki, zaznaczone kształty fundamentów baszt i bram z murów obronnych, sadzawka; stylowe ogrodzenie, ławki i oświetlenie.

Kościół św. Piotra i Pawła

Przy ul. Grodzkiej, pierwszy barokowy kościół w Krakowie, zbudowany w 1619 wg proj. Giovanniego Trevano. Przed kościołem, na cokołach, charakterystyczny rząd

12 późnobarokowych figur apostołów (I poł. XVIII w.). Surowe piękno tej monumentalnej, zbudowanej na planie łacińskiego krzyża, jezuickiej świątyni robi duże wrażenie. Strome schody pośrodku prezbiterium prowadzą do krypty słynnego kaznodziei Piotra Skargi (zm. 1612).

W sąsiedztwie obronny, romański kościół św. Andrzeja z XI w. Wnętrze barokowe z piękną rokokową amboną przedstawiającą łódź piotrową. Od 1316 należy do klasztoru Klarysek.

Kościół św. Katarzyny

Przy ul. Augustiańskiej, wspaniała, monumentalna, trzynawowa bazylika bez wież powstała w 1425. Gotyckie krużganki z fragmentami polichromii z 2 poł XIV w. Barokowy ołtarz główny (1634), niezwykle bogato zdobiony, z obrazem św. Katarzyny (XVII w.), doskonale komponuje się ze stallami. We wnętrzu manierystyczny nagrobek Wawrzyńca Spytka Jordana z 1603.

Cmentarz Rakowicki

Przy ul. Rakowickiej jedna z najstarszych nekropolii w Polsce (1802). Niepowtarzalny klimat tworzą wiekowe drzewa i niezliczone XIX- i XX-wieczne pomniki nagrobne, niejednokrotnie dłuta najwybitniejszych polskich rzeźbiarzy, m.in. Xawerego Dunikowskiego i Antoniego Madeyskiego. Znajdują się tutaj grobowce Matejki, Modrzejewskiej, Kossaków, Dietla, Rydla, Michałowskiego i wielu innych zasłużonych dla Krakowa i Polski artystów, naukowców, pisarzy, żołnierzy.

Stara Bożnica

Przy ul. Szerokiej, z końca XV w., najstarsza zachowana w Polsce **synagoga**. Zniszczona w czasie II wojny światowej odrestaurowana w 1958 (przywrócono renesansowy kształt nadany przez Mateusza Gucciego w 1557-70), dziś siedziba muzeum judaistycznego. Zbiory pt. „Tradycje i Sztuka Żydów Polskich" obejmują przedmioty rytualne: bimę, ołtarz, skarbonę, a także malarstwo, księgi i fotografie.

Synagoga Remuh, powstała w 1557, najmniejsza w Krakowie, do dziś spełnia swoją funkcję. Na stołach leżą księgi i stosy tałesów

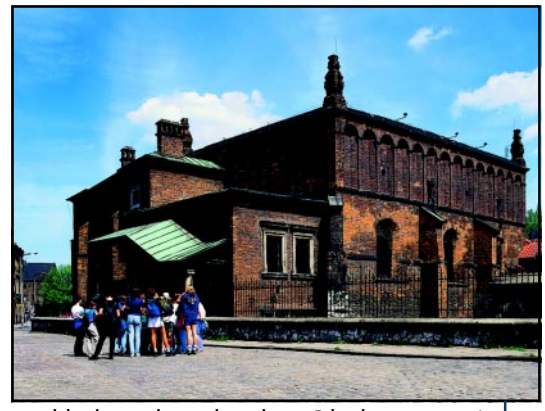

Kraków, Stara Bożnica, *fot. P. Pierściński.*

poskładanych w kostkę. Obok synagogi znajduje się założony w 1551 unikalny **cmentarz Remuh**. Wśród wielu renesansowych nagrobków znajduje się grobowiec rabina Remuh, do którego zjeżdżają Żydzi z całego świata. Obok najstarszy na tym cmentarzu nagrobek żony rabina Goldy Auerbach.

Kopiec Kościuszki

Górujący nad Krakowskimi Błoniami, usypany na wzgórzu bł. Bronisławy w latach 1820-23. Zawiera ziemię z pól bitewnych Racławic, Maciejowic, Dubienki i Ameryki. Ma 34 m wys. Z korony kopca, gdzie w 1860 umieszczono tatrzański, granitowy głaz z napisem „Kościuszce", wspaniały widok na Kraków. Kopiec otoczony jest murami z 1856, stanowiącymi część fortyfikacji zbudowanych przez Austriaków. Obecnie w forcie mieści się hotel.

Kopiec Piłsudskiego

Najmłodszy i największy z krakowskich kopców, usypany w 1934-37 na Sowińcu (najwyższe wzniesienie w okolicy Krakowa - 358 m n.p.m.). Ma 38 m wysokości. Zwany jest „Mogiłą mogił", gdyż zawiera ziemię z wielu pól bitew polskiego żołnierza. Z korony widok na Beskidy i skałki jurajskie.

Tyniec
Opactwo Benedyktynów

9 km na zach. od centrum Krakowa, nad Wisłą na wapiennych skałach leży opactwo tynieckie, fundowane przez Bolesława Śmiałego w 1070. Zbudowane w stylu romańskim, przebudowywane w XV, XVII

Tyniec, fot. M. Krzemień.

i XVIII w. obwarowane w pocz. XVII w. W 1830 pożar zniszczył klasztor, który, choć ostatnio odbudowywany, nadal częściowo jest w ruinie.

Kościół p.w. św. Piotra i Pawła, gotycki z pocz. XV w., powstał w miejsce romańskiej świątyni z II poł. XI w. Przebudowywany w XVII i XVIII w. Obecny wygląd i wystrój barokowy. Archeolodzy odkryli romańskie podziemie i zarys nawy, a także fundamenty romańskich absyd. Do najcenniejszych znalezisk należy szczerozłoty kielich podróżny, odkryty w jednym z 7 grobów opatów z XI - XIII w. znajdujących się pod posadzką prezbiterium. Szczególne brzmienie mają tynieckie organy, obywają się tu koncerty.

Kościół i klasztor Kamedułów na Srebrnej Górze

Zbudowany z fundacji marszałka wlk. koronnego Mikołaja Wolskiego w 1605-32 przez włoskiego architekta Andrzeja Spezzo. Kościół jednonawowy, z rzędami bocznych kaplic oraz monumentalną, dwuwieżową fasadą. Bogate wyposażenie wnętrza zawiera między innymi cykle obrazów Tomasso Dolabelli o św. Władysławie (1632) oraz o św. Romualdzie (1643). Za kościołem Erem z 10 domkami pustelniczymi. Klasztor zwiedzać mogą tylko mężczyźni, kobiety wpuszczane są tylko do kościoła.

„Rydlówka"

Regionalne Muzeum Młodej Polski „Rydlówka" w Bronowicach znajduje się w drewnianym dworku Włodzimierza Tetmajera, później należącym do Lucjana Rydla. W zbiorach pamiątki rodzinne Rydlów (stroje, dokumenty), eksponaty związane z „Weselem" Wyspiańskiego, a także aranżacja wnętrz młodopolskich i zbiory etnograficzne z terenu Bronowic.

Kościół w Nowej Hucie-Bieńczycach

Tzw. *Arka Pana*, wg projektu Wojciecha Pietrzyka. Kościół konsekrował w 1977 kard. Karol Wojtyła, nadając mu wezwanie MB Królowej Polski. We wnętrzu o niezwykle rzeźbiarskim kształcie, zwraca uwagę pełna ekspresji figura Chrystusa Ukrzyżowanego, odlana w brązie przez Bronisława Chromego. W nowoczesnym tabernakulum (dar diecezji Sankt Polten) kamień przywieziony przez kosmonautów z księżyca, dar papieża Jana Pawła VI. Przed kościołem dzwony ułożone w tzw. carillon, ufundowane przez Holendrów. W podzienej kaplicy Pojednania *Piety Polskie* – rzeźby Antoniego Rząsy, symbolizujące martyrologię Polaków podczas II wojny światowej. Patronem kaplicy jest św. Maksymilian Kolbe, którego figurę wykonał także Rząsa.

Kraków-Nowa Huta, kościół, fot. P. Pierściński.

Zbiory Czartoryskich

Gromadzone od XVIII w. w Puławach, w XIX w. trafiły do Krakowa. Muzeum Czartoryskich mieści się w Arsenale, w tzw. Klasztorku (d. pijarskie Collegium Novum z poł. XVIII w.) oraz w pałacu powstałym z trzech XVI-wiecznych kamienic.

W galerii malarstwa m.in. „Dama z łasiczką" Leonarda da Vinci oraz „Pejzaż z miłosiernym samarytaninem" Rembrandta, malarstwo polskie i kolekcja miniatur z XVI-XIX w.

W dziale rzemiosła porcelana miśnieńska i wiedeńska; szkło weneckie, czeskie, śląskie

i niemieckie; wyroby ze srebra, gobeliny, pamiątki rodu Czartoryskich. W zbrojowni zbroje husarskie, kolekcja szabel, broń palna. Sztuka starożytna egipska, grecka, rzymska i etruska.

Do zbiorów Czartoryskich należy także Biblioteka przy ul. św. Marka. Dział druków i kartografii obejmuje starodruki polskie w tym 340 inkunabułów, ponad 4 500 druków z XVI w., zbiór dzieł polskich i obcych, zbiory kartograficzne.

W Dziale rękopisów, najbogatszym w Polsce, m.in. autograf Kroniki Jana Długosza, bulle papieskie, archiwum króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

KRYNICA

Centrum uzdrowiska

Znane uzdrowisko na granicy Beskidu Sądeckiego i Niskiego, 500 - 700 m n.p.m. 35 km na pd. od Nowego Sącza. 13 tys. mieszkańców.

Krynica, *fot. J. Swianiewicz.*

Pierwsza wzmianka o wsi z 1547. Pierwszy opis leczniczych właściwości wód 1721. Ujęcie Zdroju Głównego i budowa łazienek 1807. W 1860-90 rozwój uzdrowiska związany z działalnością balneologa, prof. Józefa Dietla. W 1889 powstaje Dom Zdrojowy (dzisiaj Stary Dom Zdrojowy) z salą koncertową. W 1914 odwiercono na gł. 810 m wodę „Zuber". W 1918-39 rozwój uzdrowiska, m.in. zagospodarowanie Góry Parkowej. Jan Kiepura zbudował słynny pensjonat „Patria".

Najważniejsze zdroje to: „Zuber", „Główny", „Słotwinka", „Mieczysław", „Jan", „Józef". Występują tu także wartościowe borowiny. Działają zakłady przyrodolecznicze, sanatoria i domy wczasowe.

W **centrum uzdrowiska** ciąg spacerowy przyległy do Parku Zdrojowego, a przy nim m.in. łazienki borowinowe, Stare Łazienki, Nowa Pijalnia, alpinarium, Nowy i Stary Dom Zdrojowy, Nowe Łazienki, stylowe pensjonaty, dolna stacja kolejki na Górę Parkową (741 m. n.p.m.).

W Krynicy tworzył Nikifor zwany Krynickim (Epifan Drowniak, 1895-1968). Muzeum Nikifora w XIX-wiecznej willi „Romanówka" (77 obrazów, pamiątki).

Wokół miasta atrakcyjne tereny turystyczne, m.in. kolejka gondolowa na Jaworzynę Krynicką (1116 m n.p.m.).

LANCKORONA

Drewniana zabudowa

Wieś na zboczach Góry Lanckorońskiej (550 m n.p.m.) nieopodal drogi Kraków – Kalwaria Zebrzydowska. 2 tys. mieszkańców.

Dzieje Lanckorony związane są z zamkiem wybudowanym na Górze Lanckorońskiej przez Kazimierza Wielkiego przed 1336. Z tego też roku pochodzi akt lokacji na prawie magdeburskim. W 1410 za panowania Władysława Jagiełły Lanckorona stała się siedzibą starostwa niegrodowego. Zamek i miasto poniosły duże straty podczas najazdu szwedzkiego w 1655. Największe zniszczenia dotknęły jednak Lanckoronę podczas Konfederacji Barskiej. Postępujący upadek miasta pogłębił w 1886 wielki pożar. W 1933 Lanckorona utraciła prawa miejskie.

Nad Lanckoroną oprócz malowniczych ruin zamku góruje ufundowany w 1336 przez Kazimierza Wielkiego kościół p.w. św. Jana Chrzciciela. Obecny jego kształt pochodzi z XVI w.

Wokół stromego rynku stoją drewniane domki pokryte charakterystycznymi siodłowymi dachami z naczółkami, których okapy (nie podparte słupami) wystają na 2,5 m. Użyteczne były one zwłaszcza podczas jarmarków, podobnie jak bezpośrednie wejścia do piwnic z rynku. Szerokie bramy (z charakterystycznymi mieczowaniami) umożliwiały wjazd załadowaną furą na tył

Lanckorona, *fot. M. Krzemień.*

gospodarstwa. Ta jednolita zabudowa powstała w końcu XIX w., po wspomnianym pożarze. W rynku, w jednej z dwóch nie spalonych wówczas chat, mieści się izba muzealna Towarzystwa Przyjaciół Lanckorony im. prof. Antoniego Krajewskiego.

Z Góry Zamkowej widoki na Babią Górę, Tatry i Kraków.

LIPNICA MUROWANA

Drewniana zabudowa

Miejscowość w widłach Uszwicy i Potoku Górzańskiego na Pogórzu Wiśnickim, nieopodal drogi Brzesko – Nowy Sącz.

Lokowana na prawie magdeburskim w 1326. Na rozwój miasta duży wpływ miało położenie przy „trakcie węgierskim". W II poł. XIV w król Kazimierz Wielki pomógł mieszczanom otoczyć Lipnicę murami. Stąd nazwa, której w brzmieniu „Lipnicza Murata" pierwszy raz użyto w 1445. Od XVII w. starostwo niegrodowe. Upadek miasta rozpoczął się w 1655, kiedy to Szwedzi, w odwet za obronę, zniszczyli je doszczętnie, razem z murami. Szlaki komunikacyjne utworzone w XIX w. ominęły Lipnicę Murowaną. W 1934 utraciła prawa miejskie.

Gotycki, drewniany kościół p.w. św. Leonarda wybudowano w XV w. Ściany i strop pokrywają malowidła: gotyckie motywy patronowe na stropie, barokowe cykle z 1711, ludowe ilustracje dekalogu na parapecie chóru.

Przebudowywany wielokrotnie kościół gotycki św. Andrzeja z 1363 zachował w swym wnętrzu m.in. gotycką rzeźbę MB z Dzieciątkiem z ok. 1370 oraz chrzcielnicę kamienną z XIV w.

Na miejscu domu rodzinnego bł. Szymona w latach 1636-48 zbud. kościół pod jego wezwaniem. W neogotyckim ołtarzu gł. z 1860 obraz patrona z XVII w.

We dworze, wzniesionym przez Bzowskich w 1830, w latach 1883-85 mieszkały błogosławione siostry Ledóchowskie, Maria i Urszula.

Zachował się pierwotny układ urbanistyczny, nieco zakłócony wskutek wybudowania w 1686 „Domu starościńskich", siedziby lipnickich starostów niegrodowych. Wokół kwadratowego rynku wznoszą się parterowe, w większości drewniane XIX-wieczne domki, najczęściej ustawione szczytem do rynku. Niektóre zachowały podcienia wsparte na słupach.

W Lipnicy Murowanej od 1957 są organizowane w Niedzielę Palmową konkursy Palm Wielkanocnych.

W pobliżu, przy drodze do Muchówki, ostańce piaskowca ciężkowickiego, pomnik przyrody nieożywionej „Kamienie Brodzińskiego".

MIECHÓW

Zespół klasztorny

Miasto powiatowe przy trasie Kraków – Warszawa. 12 tys. mieszkańców. Lokowane przez Przemysła II w 1290.

Klasztor Bożogrobców (Miechowitów) ufundował w 1162 Jaksa z Miechowa z rodu Gryfitów, dla sprowadzonego z Palestyny zakonu Stróżów Grobu Świętego.

W skład **kompleksu klasztornego** wchodzą m.in. kościół, kaplica, dom generałów (ob. plebania) i cmentarz.

Gotycki kościół p.w. Grobu Pańskiego i św. Jakuba z XIV w. z fragmentami romańskimi z XIII w., przebud. w stylu barokowym w 2 poł. XVIII w. Ołtarz gł. rokokowo-klasycystyczny (po 1771) ze stiukową płaskorzeźbą Zmartwychwstania Chrystusa. Rokokowe ołtarze boczne, organy, ambona, stalle, tron prepozytów. Kaplica św. Marii Magdaleny z XIV/XV w.

Klasztor pierwotnie z II poł. XII w., odbudowany po pożarach w 1506, ma ciekawe fragmenty gotyckie i renesansowe.

Tomasz z Olkusza dobudował do klasztoru w I poł. XVI w. *Kaplicę Grobu Chrystusa*. Restaurowana w 1880. W środku drewniany Grób Chrystusa, barokowy ołtarz z obrazem na blasze: „Złożenie do grobu".

Dom Generałów Zakonu (dziś plebania), późnobarokowy z II poł. XVIII w. W Sali Gryfowej wielki stiukowy kartusz z płaskorzeźbionym godłem i 34 portrety bożogrobców (przeważnie z XVIII w.). Na narożniku muru klasztornego rustykowana baszta, prawdopodobnie z 1311.

Cmentarz w ogrodzeniu z 1884. Wejście z rokokowymi wazonami. Na słupie figura św. Jana Nepomucena z 1738. Na cokole godło bożogrobców z 1884.

NIEDZICA

Zamek
Zapora na Dunajcu

Wieś (510 m n.p.m.) u podnóży Pienin Spiskich nad rzeczka Niedziczanką niedaleko jej ujścia do Dunajca. 1600 mieszkańców.

Niedzica, zamek, *fot. A. Wielocha.*

Pierwsza wzmianka z 1320. Kościół św. Bartłomieja z pocz. XV w. fundowany przez Berzeviczych. Gotyckie elementy ostrołukowe. Wnętrze barokowe. Fragmenty tryptyku św. Bartłomieja. Zabytkowy spichlerz (koniec XVIII w.), a w nim wystawa etnograficzna *Sztuka Ludowa Spisza*.

Zamek „Dunajec" (566 m n.p.m.) został zbudowany ok. 1310 przez Kokosza Berzeviczego, jako drewniano-ziemna strażnica na granicy węgiersko-polskiej. Przed 1330 za sprawą pallatyna węgierskiego Wilhelma Drugetha powstał murowany zamek (górny). Ponownie we władaniu Berzeviczych, którzy zbudowali zamek średni. Jeden z kolejnych właścicieli, Jerzy Horvath w 1600 przekształcił zamek w renesansową rezydencję. Ostatnia właścicielka Ilona hrabina Bethlen, wdowa po Gezie Alapi Salamonie, opuściła zamek w 1943. W 1946 odnaleziono tutaj tajemniczy testament Inków, spisany pismem węzełkowym na rzemieniach.

Po II wojnie urządzono w dolnym zamku dom pracy twórczej Stowarzyszenia Historyków Sztuki — pokoje gościnne, jadalnia, kawiarnia. Wykonano wiele prac konserwatorskich.

W zamku górnym i średnim Muzeum, a w nim pozostałości dawnego wyposażenia, unikalne hungarica, kolekcja staropolskich portretów, stara broń, trofea myśliwskie, zabytki archeologiczne pochodzące z miejscowych wykopalisk, oraz spiskie zbiory etnograficzne.

Zapora im. Gabriela Narutowicza (404 m dł., 56 m wys., elektrownia 90 MW) przegradza Dunajec nieopodal niedzickiego zamku. Obok zapory wystawa plonów prac archeologicznych, prowadzonych przy okazji jej budowy. Sztuczny zbiornik, zwany Jeziorem Czorsztyńskim, napełniono w 1997, tuż przed wielką powodzią. Ma pow. 1 226 ha i 232 mln m^3 objętości. Poniżej zbiornik wyrównawczy o pow. 88 ha, który tworzy zapora w Sromowcach Wyżnych (11 m wys., elektrownia 2 MW).

NOWY SĄCZ

Sądecki Park Etnograficzny

Miasto powiatowe w Kotlinie Sądeckiej u ujścia Kamienicy do Dunajca. 83 tys. mieszkańców.

Miasto założone przez króla Wacława II w 1292 na miejscu wsi Kamienica. Ośrodek handlu z Węgrami. Rozbudował się po doprowadzeniu linii kolejowych i utworzeniu dużych warsztatów kolejowych (obecnie ZNTK). 1975-98 stolica województwa. Przemysł komputerowy, spożywczy, budowlany. Wyższa Szkoła Biznesu.

Zachował się zabytkowy układ urbanistyczny z rynkiem i eklektycznym ratuszem z XIX w. Kościół Narodzenia NMP z II poł. XIV w. Klasztor ponorbertański ob. Jezuitów

z pocz. XV w. Kościół paraf. św. Małgorzaty, gotycki z 1446. Dom Kanoniczy (XV-XVI w.) w nim Muzeum Okręgowe (m.in. duży zbiór ikon z łemkowskich cerkwi). Fragmenty murów obronnych z XIV w. oraz ruiny zamku z ok. 1350. W Starej Synagodze z XVIII odbywają się wystawy okresowe.

Nowy Sącz, skansen, *fot. arch.*

Sądecki Park Etnograficzny zajmuje 20 ha nad Kamienicą w dzielnicy (d. wsi) Falkowa, 4 km od centrum N. Sącza. Odtworzono tutaj wsie Lachów Sądeckich, Górali Sądeckich, Pogórzan, Łemków i osadę Cyganów. Wśród obiektów: XVII-wieczny dworek z Rdzawy z unikatową polichromią o tematyce sakralnej, XVIII-wieczna cerkiew z Czarnego nad Wisłoką, kurna chata z Wierchomli z 1891, zrębowe łemkowskie spichlerze tzw. *sypańce*. Wnętrza chat, tartaku, młyna, folusza, wiatraka i olejarni zostały wyposażone z dużą dbałością o szczegóły.

NOWY WIŚNICZ

Zamek

Miejscowość na Pogórzu Wielickim przy drodze Bochnia–Limanowa. W XIII w. posiadłość klasztoru Benedyktynek w Staniątkach. Od XIV w. rezydencja Kmitów, od 1590 należy do Lubomirskich.

Na rynku ratusz proj. M. Trapoli z 1620 przebud. w 1863. Barokowy kościół farny proj. M. Trapoli 1620 z pięknym chórem. Na wzgórzu barokowe budynki klasztoru Karmelitów proj. M. Trapoli z 1621-35 otoczone murami, w 1788 zamienione na ciężkie więzienie. W XIX-wiecznym dworku letniskowym rodziny Jana Matejki, muzeum „Koryznówka".

Położony na wzgórzu, zbud. przez Kmitów zamek został gruntownie przebud. w 1615--21 przez Stanisława Lubomirskiego wg proj. M. Trapoli. Składa się z bastionowego systemu obronnego (całość wykonana z łamanego piaskowca wiśnickiego) oraz pałacowej część mieszkalnej. Gł. brama wjazdowa o bogatym wystroju architektonicznym prowadzi wprost przed dwupiętrowy pałac z prostokątnym wewnętrznym dziedzińcem. Na czterech narożach znajdują się baszty pochodzące z czasów Kmitów, trzy o rzucie okrągłym i jedna kwadratowym. Podczas przebudowy przez Lubomirskiego do elewacji pn. została dostawiona prostokątna wieża. Dziedziniec zamyka trójkondygnacjowa loggia o trzech arkadach. Do zamku od strony wsch. przytyka kaplica, pod którą znajduje się krypta z pięcioma sarkofagami rodziny Lubomirskich wykonanymi z dębnickiego marmuru. Od pd. przylega do zamku dwukondygnacyjny budynek zwany Kmitówką z zachowanym pomieszczeniem d. kuchni zamkowej. Ciekawy jest działający do dziś system odwodnienia zamku. Do naszych czasów zamek przetrwał w stanie zabezpieczonej ruiny. Od 1949 prowadzone są prace konserwatorskie.

ORAWKA

Kościół

Wieś na Orawie nad potokiem Czarna Orawa, przy drodze Zabornia–Chyżne. Pierwsza wzmianka 1557. Akt lokacyjny dla sołtysa Jerzego Wilgi z 1585. Częściowo zachowana XIX-wieczna zabudowa.

W XVI i XVII w. właściciele Orawy, Thurzonowie, usiłowali narzucić jej mieszkańcom religię protestancką, a ci bronili się, mając poparcie katolickich cesarzy austriackich, z którymi Thurzonowie pozostawali w konflikcie. Kontrreformacja była na Górnej Orawie szczególnie silna i burzliwa, a jej symbolem jest piękny kościół w Orawce.

Świątynię protestancką fundował tu Franciszek Thurzo w 1614. Rzymskokatolicką parafię (przez długi czas jedyną na Górnej Orawie) założył ks. Jan Szcze-

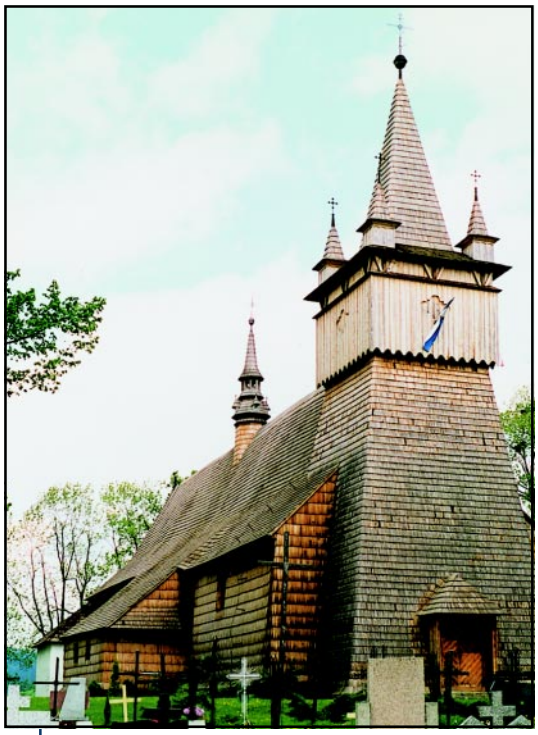

Orawka, kościół, *fot. A. Wielocha.*

chowicz w 1651. Z jego inicjatywy w 1650--56 wybudowano obecny **kościół** drewniany, konstrukcji zrębowej. Konsekrowany w 1715 p.w. św. Jana Chrzciciela „in desertum" (na puszczy). Od strony wsch. w 1728 dobudowano murowaną kaplicę MB Bolesnej z ołtarzem barokowym, w centrum Pieta, po bokach figury świętych, po lewej stronie Jan Ewangelista, po prawej Łukasz. W 1901 rozebrano starą wieżę i wybudowano nową, z nadwieszoną izbicą. Wewnątrz kościoła cenna polichromia figuralna z 1711, której głównym tematem jest życie Jana Chrzciciela. Ołtarze boczne późnobarokowe. Tęcza malowana w symbole Męki Pańskiej. Bogaty zbiór naczyń, szat liturgicznych i starych ksiąg. W posadzce prezbiterium 6 płyt grobowych.

Kościół otacza murek i resztki cmentarza. W dzwonnicy dzwon ofiarowany przez cesarza Ferdynanda IV w 1652.

OŚWIĘCIM-BRZEZINKA

Dawne obozy zagłady

Miasto w Kotlinie Oświęcimskiej u ujścia Soły do Wisły. 44 tys. mieszkańców.

W XI i XII w. gród kasztelański. Prawa miejskie nadał książę opolski Władysław w 1272. Od 1313 stolica księstwa oświęcimskiego, zależnego od 1327 od Czech, w 1564 inkorporowanego do Korony. Po I rozbiorze zagarnięte przez Austrię stanowiło odrębny kraj koronny. Po kongresie wiedeńskim 1815 weszło w skład Związku Niemieckiego. W 1918 ziemie księstwa oświęcimskiego zwrócono Polsce.

W czasie II Wojny Światowej Niemcy zbudowali w Oświęcimiu największy obóz koncentracyjny (40 km^2 pow.) Konzentrationslager Auschwitz. Pierwszy transport więźniów 14 VI 1940. Obejmował trzy obozy: Auschwitz, Birkenau oraz tzw. Bunę w Monowicach, a także 45 podobozów. Łącznie zginęło w obozie ok. 4 mln. ludzi 28 narodowości, gł. Żydów i Polaków. Niemcy wycofując się wysadzili większość obiektów w powietrze. Od 1967 obóz wpisany jest na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Na miejscu obozu w 1947 zostało utworzone muzeum, jako Pomnik Męczeństwa Narodu Polskiego i innych Narodów.

Obóz Auschwitz to 28 bloków za podwójną linią drutów kolczastych (w czasie okupacji pod napięciem). Na teren obozu wchodzi się przez bramę z napisem „Arbeit macht frei" — Praca daje wolność. W część bloków ekspozycja dokumentująca zbrodnie hitlerowskie w obozie, w tym eksperymenty medyczne. Na dziedzińcu między blokami 10 i 11 „ściana straceń", gdzie strzałem w tył głowy zamordowano ok. 20 tys. więźniów. Blok 11 to słynny „blok śmierci" tu w bunkrze głodowym zmarł m.in. św. Maksymilian Kolbe, który oddał życie za innego więźnia.

Obóz Birkenau był gł. ośrodkiem zagłady obozu oświęcimskiego. Wiodą do niego tory kolejowe; transporty więźniów dowożono na rampę wyładowczą. Zachowało się niewiele baraków, przeważnie sterczą tylko ich kominy. W głębi ruiny wysadzonych w powietrze krematoriów i komory gazowej. Tam gdzie urywają się tory, monumentalny Pomnik Ofiar Faszyzmu odsłonięty w 1967. Tutaj 7 VI 1979 podczas swojej I Pielgrzymki do Ojczyzny papież Jan Paweł II odprawił mszę polową.

POWROŹNIK k. Muszyny

Cerkiew drewniana

Wieś w dolinie Muszynki w Beskidzie Sądeckim, przy drodze Krynica–Muszyna, 5 km od Muszyny. Pierwsza wzmianka 1565.

Cerkiew 1604-08. Przeniesiona z powodu zagrożenia powodziowego w 1814 na obecne miejsce. Jedna z najpiękniejszych na Łemkowszczyźnie. Remontowana w XVIII w. i odnowiona w 1965. Drewniana o konstrukcji zrębowej z wieżą słupową. Nad wieżą kopuła namiotowa, łamana uskokowo. W prezbiterium strop z fasetą. W zakrystii sklepienie kolebkowe. Dach kryty gontem z trzema baniastymi wieżyczkami. Polichromia figuralna z 1637. Ołtarz barokowy z ikoną MB z Dzieciątkiem XVII w. Resztki polichromii cerkiewnej z 1607. Ambona z 1700. Sprzęty i wartościowe ikony z XVII i XVIII w. Dzwony z 1615. Obecnie (od 1956) kościół rzymskokatolicki.

RACŁAWICE k. Miechowa

Pole bitwy z 1794

Wieś we wsch. części Wyż. Miechowskiej nad rz. Racławką, przy drodze Miechów – Kazimierza Wielka. 16 km od Miechowa.

W jej okolicy rozegrała się 4 IV 1794 zwycięska bitwa wojsk Tadeusza Kościuszki z rosyjskim oddziałem gen. A. P. Tormasowa. Decydujące znaczenie miał atak kosynierów pod wodzą Wojciecha Głowackiego „Bartosza", którzy zdobyli rosyjskie działa.

Dziś stoi w Racławicach monumentalny **pomnik**, przedstawiający Głowackiego z kosą na sztorc, na zdobytym dziale.

Racławice, pomnik, *fot. P. Pierściński.*

SĘKOWA

Kościół drewniany

Wieś w Beskidzie Niskim nad potokiem Sękówka, założona przez Kazimierza Wielkiego w 1363 r.,1.5 tys. mieszkańców.

Kościół w Sękowej, *fot. A. Wielocha.*

Późnogotycki jednonawowy **kościół** parafialny p.w. Świętych Filipa i Jakuba o konstrukcji zrębowej z wieżą i nawą konstrukcji słupowej. Zbudowany ok.1520 r. Wieża zakończona kopulastym hełmem z latarnią i otaczające kościół podcienia tzw. soboty dobudowano w XVII w. Dach jednokalenicowy, przedłużony nad podcienia, kryty jest gontem. W 1915 kompletnie zdewastowany przez wojska austriackie. Z czasów budowy zachowały się piękne portale i obramienia okien. W późnorenesansowym ołtarzu głównym z pocz. XVII w. znajduje się XVI wieczny obraz malowa-ny na drewnie przedstawiający świętych Mikołaja, Antoniego i Benedykta. Zacho-wały się także fragmenty polichromii oraz kamienna chrzcielnica z 1522 r. Kościół w 2003 został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO.

STARY SĄCZ

Klasztor Klarysek

Miasto w Beskidzie Sądeckim w widłach Dunajca i Popradu, przy drodze Nowy Sącz – Nowy Targ. 9 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1186. W 1257 Bolesław Wstydliwy przekazał Ziemię

Sądecką swojej żonie św. Kindze. Prawa miejskie przed 1273.

Do dziś zachował się średniowieczny układ urbanistyczny. W rynku drewniane domy z podcieniami z końca XVIII w. Charakterystyczne okapy i polskie dachy. W Domu „Na Dołkach" z XVII w. Muzeum Regionalne im. Seweryna Udzieli (m.in. historia miasta, zbiory sztuki ludowej). Kościół farny przy ul. Kazimierza Wielkiego z 1200 przebud. po pożarze w 1644 w stylu barokowym; gotycki posąg Chrystusa z ok. 1500. W kościele cmentarnym p.w. św. Rocha z 1643-44 fragment gotyckiego tryptyku z ok.1500.

W 1280 św. Kinga ufundowała **klasztor Klarysek**, któremu nadała miasto. W 1285 rozpoczęła się budowa kościoła Trójcy Przenajświętszej, konsekrowanego w 1332. Barokowy ołtarz gł. wraz z przyległymi ołtarzami bocznymi wykonał w końcu XVII w. Baltazar Fontana. Obraz z ołtarza gł. przedstawia Trójcę Przenajświętszą w otoczeniu świętych, wśród których jest Kinga. Ołtarze boczne poświęcone św. Klarze i św. Antoniemu. Unikalna ambona z 1671 z rzeźbiarskim przedstawieniem drzewa genealogicznego Chrystusa i NM. Ciekawostką są organy z dwiema klawiaturami: jedną w kościele, a drugą za przegrodą oddzielającą zakonnice. W przylegającej do kościoła kaplicy, oddzielonej kutą kratą z XVII w., znajduje się grób św. Kingi. Tam też złocona, wykonana z drzewa lipowego figura św. Kingi (ok. 1470). W ołtarzu pod figurą znajduje się ufundowana przez Edwarda Stadnickiego w 1892 srebrna trumienka z relikwiami Świętej.

Do kościoła od pd. przylega późnorenesansowy budynek klasztoru. Od pn. znajduje się dziedziniec otoczony XVII-wiecznymi budynkami. Przed klasztorem piękna Brama Szeklerska wykonana przez Węgrów, rodaków świętej, z okazji jej kanonizacji 16 VI 1999 przez papieża Jana Pawła II.

SUCHA BESKIDZKA

Zamek

Miasto w Beskidzie Makowskim, nad Skawą. 10 tys. mieszkańców. Węzeł dróg i kolei. Jako wieś lokowana w 1405, prawa miejskie 1529. W centrum stara karczma „Rzym" notowana już w 1719.

Sucha Beskidzka, zamek, *fot. P. Krzywda.*

Kościół p.w. Nawiedzenia NMP (1613-14), klasztor Kanoników Regularnych (1624-30) Istotnym elementem tego zespołu był cmentarz z 7 kaplicami z ok. 1630 (zachowały się dwie), otoczony murami z bramkami.

Renesansowy dwór Kaspra Castiglione-Suskiego powstał ok. 1554. W latach 1608--14 Piotr Komorowski przebudował go na renesansowy **zamek**, przekształcony w 1707-08 przez Annę Konstancję Lubomirską (żonę Jana Wielopolskiego) w barokowy Pałac Wielopolskich. W 1843-1846 Aleksander Branicki zgromadził tu bibliotekę, galerię malarstwa i inne dzieła sztuki. Zgodnie z jego ideą, od poł. XIX w. aż do wybuchu II wojny światowej pałac pełnił rolę ośrodka kultury i stał się wielkim prywatnym muzeum. Ostatnim właścicielem od 1932 był Juliusz Tarnowski. Obecnie zamek w trakcie odbudowy.

Obok park z przeł. XVIII i XIX w.

SZCZAWNICA

Centrum uzdrowiska

Uzdrowisko na granicy Pienin i Beskidu Sądeckiego w dolinie potoku Grajcarek. 40 km od Nowego Targu. (430 - 500 m n.p.m.) 7 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z XIV w. Początkowo królewszczyzna należąca do starostwa czorsztyńskiego. Na początku XIX w. rząd austriacki rozparcelował część Szczawnicy między chłopów. Grunt ze źródłami odkupił mieszczanin spiski Kuczera i ocembrował je. W 1828 dobra szczawnickie kupili Stefan

i Józefina Szalayowie z Węgier. Od swych imion nadali nazwy źródłom. Następnie skupowali okoliczne źródła i odkrywali nowe, zbudowali także zakład kąpielowy. Ich syn Józef w 1839-79 doprowadził uzdrowisko do rozkwitu, współpracując z prof. Józefem Dietlem. Założono Park Górny. W tym czasie działał także Mikołaj Zyblikiewicz twórca Parku Dolnego oraz Drogi Pienińskiej, biegnącej brzegiem Dunajca do Czerwonego Klasztoru. W 1962 Szczawnica uzyskała prawa miejskie.

Szczawnica, fot. J. Swianiewicz.

Jest tu 7 źródeł szczaw: „Stefan", „Józefina" i „Jan" w centrum, niżej „Waleria" i „Magdalena", w Parku Dolnym źródło „Wanda" i poniżej ul. Głównej — „Szymon".

Centrum uzdrowiska stanowi pl. Józefa Dietla z jego pomnikiem. Jest tu stary zakład przyrodoleczniczy, w willi „Pałac" (z lat 1864-66) — Muzeum Pienińskie im. Józefa Szalaya (historia Szczawnicy, zbiory etnograficzne). Obok Park Górny i sanatoria, w tym górujący nad uzdrowiskiem „Hutnik".

Ze Szczawnicy wiodą szlaki w Pieniny i Beskid Sądecki. Jest tu końcowa przystań spływu przełomem Dunajca i wyciąg krzesełkowy na Palenicę.

SZCZYRZYC

Zespół klasztorny

Wieś w Beskidzie Wyspowym w dol. rzeczki Stradomki. 6 km od drogi Dobczyce – Mszana Dln. Na górze Grodzisko (618 m n.p.m.) był gród kultury łużyckiej, przejęty przez Słowian, notowany jako „Castrum de Cyrichn" w 1270. W 1329 był już w ruinie.

W 1245 wojewoda krakowski, Teodor z Ruszczy Gryfita, przeniósł klasztor Cystersów z Ludźmierza do Szczyrzyca.

Przyklasztorny kościół zbudowano w 1620, przebudowywano w XVIII i XIX w. Zachowały się dwa ostrołukowe portale z XVI w. oraz barokowa wieżyczka z sygnaturką. Wnętrze barokowe i rokokowe z XVII-XVIII w. Kamienny nagrobek z XVI w. W gł. ołtarzu obraz NMP podobno pędzla T. Dolabelli z pocz. XVII w. i tabernakulum z XVIII w. Ołtarze boczne rokokowe, cudowny obraz MB z XVII w., Krucyfiks z 1 poł. XV w., kamienna kropielnica z czterema płaskorzeźbami przedstawiającymi Mękę Chrystusa (koniec XVI w.).

Do kościoła przylega zespół budynków klasztornych z XVII w., tworzących kwadrat z wirydarzem pośrodku. W XIX w. dobudowano drewnianą dzwonnicę z cebulastym hełmem.

Spichlerz klasztorny z XVII w. z kamiennym portalem z herbem Korczak.

Muzeum Klasztorne Ojców Cystersów, filia Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie, zgromadziło księgi i rękopisy, pergaminy z XIII w., unikatowe dzieła sztuki (w tym malowany na desce obraz MB z Dzieciątkiem z 1460), naczynia i szaty liturgiczne, broń sieczną i palną, kusze, pancerz husarski. Znajdują się tutaj także warsztat tkacki z okolic Szczyrzyca z 1840, narzędzia i sprzęty rolnicze oraz kolekcja świątków i obrazów na szkle. Kącik Władysława Orkana (pisma, listy), wychowanka szkoły przyklasztornej.

TARNÓW

Zespół starego miasta
Muzeum Diecezjalne

Miasto powiatowe na Płaskowyżu Tarnowskim, przy trasie Kraków – Rzeszów. Węzeł drogowy i kolejowy. 122 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka o wsi Tarnów z 1125. Miasto lokowane w 1330, ok. 1350 obwarowane. Po pożarze w 1483 hetman Jan Tarnowski w 1535-45 otoczył je nowymi murami. W 1655 Szwedzi zniszczyli miasto, co zapoczątkowało jego upadek. W 1756 tarnowska szkoła parafialna została przekształcona w kolonię akademicką Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1783 ostatni wła-

ściciel Tarnowa, książę Hieronim Sanguszko zrzekł się władzy nad miastem.

Tarnów, katedra, *fot. P. Pierściński.*

Zabytkowy zespół **starego miasta** znajduje się w obrębie dawnych murów, z których pozostały tylko fragmenty, większość rozebrano na przełomie XVIII i XIX w. Zachowało się założenie urbanistyczne z XIV w. Centrum stanowi nieregularny czworobok Rynku. Na środku Ratusz, ob. siedziba Muzeum Okręgowego (zał. w 1927). Ratusz powstawał stopniowo od XIV w. Renesansowy kształt nadali mu w XVI w. kolejno sprowadzeni przez Jana Tarnowskiego włoscy artyści: Jan Maria Padovano i Jan Villani.

Rynek otoczony jest mieszczańskimi kamienicami z XVI-XIX w. W dwu narożnikach kamienne cembrowiny, pozostałość po XV-wiecznych studniach.

N Pl. Katedralnym gotycka, trzynawowa **katedra** p.w. Narodzenia NMP z ok. 1400. Na przestrzeni wieków dobudowywano kaplice wotywne, połączone w 1810-16 w układ bazylikowy. Pięciokondygnacyjna wieża wys. 72 m. We wnętrzu katedry bogactwo zabytków sztuki od XV do XX w.: pomniki nagrobne (z unikatowym „wiszącym" – Barbary Tarnowskiej, autorstwa J.M. Padovano z 1536), XV-wieczne stalle, neogotycki tron biskupi z kanonickimi stallami (ok. 1830). Jedna z rzeźb, drewniana, późnogotycka z pocz. XVI w., przedstawia Chrystusa Frasobliwego. Fragmenty gotyckiej polichromii z XVI w.

Pl. Rybny w XV-XVII w. wspomagał rynek, przepełniony w czasie targów. Przy nim fragmenty XIV-wiecznych murów obronnych.

Mały Rynek, po usunięciu kramów w 1870, nazwano placem Kazimierza Wielkiego. Pomnik A. Mickiewicza z 1900.

Najstarsze muzeum diecezjalne w Polsce, zał. w 1888 przez rektora Seminarium Duchownego, ks. Józefa Babę. Znajduje się przy pl. Katedralnym w trzech gotycko-renesansowych budynkach d. szkoły parafialnej, tzw. Kanonii i Scholasterii z XVI w. Jeden z nich to Dom Mikołajowski, mieszczańska kamienica z 1524, ofiarowana w 1527 wikariuszom przez Barbarę i Jana Mikołajowskich herbu Gryf. Zachował się kartusz herbowy z Gryfem i napisem „Fundatio Domus per Joannem Mikolayowsky MDXXVII". Gotyckie portale łączą ten dom z kolejnym, przeznaczonym na szkołę parafialną przez ks. M. Łyczkę w II poł. XVI w. Trzeci dom dawnej szkoły, przypominający miejską basztę, w swych wnętrzach zachował XVI-wieczny układ.

W muzeum min. romańska rzeźba, głowa Jana Chrzciciela; cechowa sztuka gotycka z Małopolski, rzeźby i malarstwo tablicowe, kolekcja dwudziestu XIV-wiecznych gotyckich madonn; XV- i XVI-wieczne tryptyki i obrazy, szaty liturgiczne i hafty kościelne od XV do XIX w., sztuka ludowa, ceramika huculska, malarstwo „Młodej Polski"; zegary z XVIII-XX w., medale, monety.

WADOWICE

Dom Jana Pawła II

Miasto w dolinie Skawy, u podnóża Beskidu Małego, przy trasie Kraków–Bielsko-Biała. 18 tys. mieszkańców.

W rynku kościół p.w. NMP. Do prezbiterium pierwotnego kościoła z XV w. dobudowano w 1791-98 trzynawowy korpus. We wnętrzu obraz MB Nieustającej Pomocy koronowany przez papieża w 1999, i portrety proboszczów od XVI w. Na skraju miasta, nad Skawą klasycystyczny dwór „Mikołaj" z 1 poł. XIX w. (dziś stylowa restauracja).

Nieopodal kościoła NMP, przy ul. Kościelnej, w domu z 1 poł. XIX w., w którym 18 V 1920 urodził się Karol Wojtyła, staraniem jego katechety, ks. infułata Edwarda Zachera w 1984 otwarto **Muzeum Jana Pawła II**. W zbiorach nieliczne

oryginalne sprzęty z domu Wojtyłów, przedmioty należące do papieża, fotografie i inne dokumenty życia Ojca Świętego od dzieciństwa po dzień dzisiejszy.

WIELICZKA

kopalnia soli

Miasto przylegające do Krakowa, na Pogórzu Wielickim. 18 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka w dokumencie „Magnum Sal" z 1125. Lokacja miasta 1289.

Klasycystyczny kościół parafialny p.w. św. Klemensa (1787-1805). Barokowy kościół i klasztor Reformatów z 1623-1626. Modrzewiowy kościół św. Sebastiana z 1581-1594 z polichromią wykonaną przez Włodzimierza Tetmajera.

Dzieje i rozwój miasta są nierozerwalnie złączone z kopalnią soli. Jej złoże ma dł. 4 km, szer. 1,5 km i grubości 300-400 m.

Kopalnia była zwiedzana od wieków. W 1744 zbudowano specjalne schody dla gości. Pierwszą ekspozycję Muzeum Sali-

Wieliczka, kaplica św. Antoniego, *fot. P. Pierściński.*

narnego otwarto w 1898, z okazji 50. rocznicy panowania Franciszka Józefa .

Dziś historię kopalni soli w Wieliczce prezentuje **Muzeum Żup Krakowskich** utworzone w 1951. Znajduje się ono częściowo w oryginalnych wyrobiskach podziemnych, liczącej ponad 700 lat kopalni, zapisanej w 1978 na Listę Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. Szczególna wartość muzeum polega na połączeniu zbiorów przyrodniczych, artystycznych i historycznych z autentycznymi komorami i chodnikami poeksploatacyjnymi z XVIII, XIX i pocz. XX w. Znalazły się tutaj oryginalne urządzenia i narzędzia górnicze stosowane od średniowiecza, jedyna na świecie kolekcja oryginalnych urządzeń wyciągowych w tym słynnych kieratów konnych. Są tu tysiące muzealiów geologicznych, paleobotanicznych, paleozoologicznych, archeologicznych, etnograficznych, karto-graficznych, zabytki sztuki, liczne doku-menty i inne przedmioty m.in. słynny Róg Górników Wielickich z 1534 z pracowni Albrechta Dürera.

Druga ekspozycja znajduje się w Zamku Żupnym z XIII w. Obejmuje m.in. pradzieje, historię miasta, wystawę solniczek, a także wystawy czasowe.

Specjalna trasa turystyczna zlokalizowana jest na 3 poziomach do 135 m głębokości. Ma ok. 3 km. Do kopalni zjeżdża się szybem Daniłowicza (1638-40). Trasa prowadzi przez liczne komory z największą św. Kingi (dł. 50 m, szer. 17 m, wys. 12 m). Liczne rzeźby i płaskorzeźby z soli m.in. figura Jana Pawła II autorstwa górnika Stanisława Anioła. Na końcu trasy, w 16 wyrobiskach mieści się Muzeum. Na gł. 80 m znajdują się unikatowe groty kryształowe, odkryte w 1860 i 1898, w 1928 roku uznane za rezerwat geologiczny.

WYGIEŁZÓW k. Chrzanowa

Nadwiślański Park Etnograficzny

Wieś na Grzbiecie Tenczyńskim, u stóp wzgórza (362 m n.p.m.), na którym widać ruiny zamku Lipowiec (z 1243 r.) należącego kiedyś do biskupów krakowskich. Na zboczach znajduje się bukowy „Czarny Las", a w nim rezerwat „Lipowiec" (pow. 12,5 ha) ze stanowiskiem storczyka.

Park etnograficzny powstał w 1968 jako oddział Muzeum w Chrzanowie. Prezentuje kulturę ludową pd.-zach. część regionu zamieszkałego przez Krakowiaków. Na pow. 3 ha zgromadzono 21 obiektów budownictwa drewnianego: zagrody wiejskie z oryginalnym wyposażeniem chałup (np. modrzewiowej chałupy sołtysa); zabudowania małomiasteczkowe, w tym czynną karczmę; kompleks sakralny z XVI w. z kościółkiem z Ryczowa oraz obiekty związane z produkcją rzemieślniczą: warsztat wikliniarski, garncarski, szewski

Wygiełzów, skansen, *fot. J. Żmudziński.*

i do lania świec. Zgromadzono kolekcję wyrobów wikliniarskich, ceramiki oraz małopolskiej rzeźby ludowej. Interesujące zbiory zapasek i chust czepcowych z białym haftem chrzanowskim, a także biżuteria ludowa.

ZAKOPANE

Muzeum Tatrzańskie
Stary cmentarz na Pęksów Brzyzku

Miasto (800-1000 m n.p.m.) u stóp Tatr, w kotlinie między Gubałówką (1123 m n.p.m.), a masywem Giewontu (1895 m n.p.m.). 30 tys. stałych mieszkańców.

Początki wsi w XVII w. Huta w Kuźnicach działała w poł. XVIII w. Od 1873 popularyzował Zakopane znany lekarz Tytus Chałubiński (1820-89). Pierwszym tutejszym proboszczem był ks. Józef Stolarczyk (1816-93). Stanisław Witkiewicz (1851--1915) stworzył styl zakopiański, wzorując się na podhalańskiej sztuce ludowej. W 1873 powstało Towarzystwo Tatrzańskie. W 1899 dotarła tu kolej z Krakowa. W 1909 Mariusz Zaruski (1867-1941) założył Tatrzańskie Ochotnicze Pogotowie Ratunkowe. W 1925 zbudowano skocznię pod Krokwią, dziś im. Stanisława Marusarza. W 1935-38 powstały kolejki na Kasprowy Wierch (1987 m n.p.m.) i Gubałówkę (1123 m n.p.m.).

Dziś Zakopane jest wielkim ośrodkiem wczasów, narciarstwa, lecznictwa, bazą wypadową w Tatry. Centrum kultury regionalnej: zespoły ludowe, muzea, galerie, izby twórców ludowych, liceum plastyczne im. Antoniego Kenara.

W 1888 zawiązało się Towarzystwo Muzeum Tatrzańskiego. Zbiory udostępniono publiczności w 1889. Początek dała kolekcja Antoniego Kocjana, 351 ptaków, 54 ssaki i in. Pożar „Dworca Tatrzańskiego" w 1900 unicestwił zbiory. Obecny budynek projektu Franciszka Mączyńskiego wg szkiców Stanisława Witkiewicza powstał w 1913-22. Dyrektorem muzeum od 1922 aż do śmierci w 1965 był Juliusz Zborowski.

Dziś **Muzeum Tatrzańskie** posiada działy:

- Przyrodniczy: 58 tys. okazów, m.in. imponująca kolekcja mchów T. Chałubińskiego (2700 szt.), zielnik, zbiory zoologiczne i geologiczne.
- Etnograficzny: 10 500 okazów, stroje, sprzęty domowe i pasterskie, wystrój wnętrz, malarstwo na szkle, hafty, spinki.
- Sztuki: 4200 eksponatów, obrazy, grafiki i rysunki o tematyce tatrzańskiej, akwarele Walerego Eljasza-Radzikowskiego, obrazy Leona Wyczółkowskiego, portrety Stanisława Ignacego Witkiewicza, karykatury Kazimierza Sichulskiego, rzeźby Wojciecha Brzegi, Antoniego Rząsy, Władysława Hasiora.
- Biblioteka: 25 tys. woluminów oraz 2000 tytułów periodyków.

Obok Muzeum Alpinarium zał. w 1919, pow. 750 m^2, ponad 500 gat. roślin ułożonych wg pięter.

Stary cmentarz obok drewnianego kościółka p.w. MB Częstochowskiej i św. Klemensa z 1847, przy ul. Kościeliskiej.

Zakopane, stary cmentarz, *fot. A.Wielocha.*

W 1848 góral Jan Pęksa z Zakopanego ofiarował na cmentarz część swojego gruntu zwaną Pęksów Brzyzkiem. Był to pierwszy cmentarz w Zakopanem. Od okresu międzywojennego pełni on rolę Cmentarza Zasłużonych.

W 1931 uznany za zabytek. Obok fundatora cmentarza i wielu zwykłych mieszkańców Zakopanego, spoczywają tutaj m.in.: ks. J. Stolarczyk, pierwszy proboszcz Zakopanego, Sabała, T. Chałubiński, S. Witkiewicz, Władysław Orkan, Antoni Kenar, Kornel Makuszyński, Pawlikowscy, wielu przewodników, ratowników, artystów i innych zasłużonych dla Tatr i Zakopanego. W latach 90. symbolicznie przeniesiono tu ze Wschodu prochy M. Zaruskiego.

ZALIPIE

Ośrodek kultury ludowej

Wieś na Nizinie Nadwiślańskiej, k. Dąbrowy Tarnowskiej, znana jako malowana wieś. Tradycje zdobnicze w Zalipiu sięgają XIX w. Wieś „odkrył" etnograf Władysław Hicki. Miejscowe gospodynie pokrywają kolorowymi malowidłami o motywach kwiatowych, nie tylko pobielane ściany domów, zabudowań gospodarskich, studnie czy psie budy, ale także meble i naczynia. Malowidłami ozdobiony jest również miejscowy kościół. Zalipie znane jest także z wycinanek z papieru, haftów oraz wyrobów ze słomy.

W zagrodzie malarki Felicji Curyłowej (zm. 1974) znajduje się izba regionalna. Co roku od 1948, dwa dni po Bożym Ciele organizowany jest konkurs „Malowana Chata".

Zalipie, *fot. P. Pierściński.*

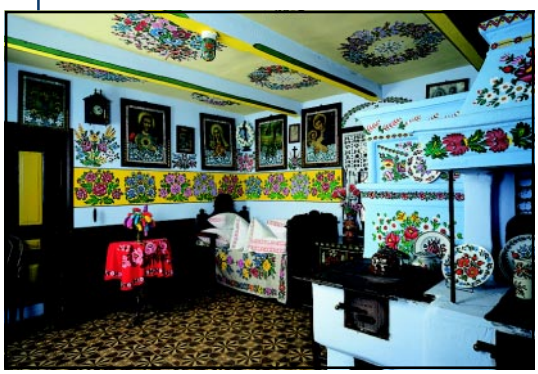

ZUBRZYCA GÓRNA

Orawski Park Etnograficzny

Wieś na obszarze Działów Orawskich nad rzeczką Zubrzycą, przy szosie z Jabłonki przez przełęcz Krowiarki do Zawoi.

Kościół paraf. św. Michała Archanioła (ok. 1840).

Początek skansenowi dał kurny dwór Moniaków z 1784. Protoplasta tego rodu, sołtys Mateusz Moniak otrzymał w 1647 szlachectwo za zasługi dla cesarza austriackiego. Spadkobiercy dworu podarowali go państwu polskiemu. Orawski Park Etnograficzny powstał w 1955 na obszarze 6 ha.

Przeniesiono tutaj charakterystyczne dla Orawy chałupy z „wyżką" i „przedwyscem", owczarnie, stajnie, wozownie, folusz, tartak, olejarnie, kuźnie. Bardzo ciekawe obiekty małej architektury: dzwonnicę, pasiekę, kapliczki. Zgromadzono także bryczki, wozy, sanki. Bogate są zbiory sztuki ludowej i sakralnej oraz strojów i haftów.

BABIOGÓRSKI PARK NARODOWY

Założony w 1954, obejmuje 3 392 ha, z czego 91% to lasy. W 1976 został uznany przez UNESCO za Rezerwat Biosfery.

Markowe Szczawiny, schronisko, *fot. P. Krzywda.*

Babia Góra, zbudowana z piaskowca magurskiego, stanowi oddzielny masyw Beskidu Wysokiego. Najwyższym wierzchołkiem jest Diablak (1725 m n.p.m.). Roślinność ma regularne cztery piętra: regiel dolny, górny, piętro kosodrzewiny i alpejskie. Wśród 25 zespołów roślinnych na szczególną uwagę zasługuje endemiczny zespół wysokogórskiej murawy wapieniolubnej. Jedyne stanowiska w Polsce mają tutaj: okrzyn jeleni (symbol parku) oraz rogownica alpejska. Występują: niedźwiedzie brunatne, rysie i głuszce.

Markowe Szczawiny

Niewielka polana na pn. stoku Babiej Góry (1180 m n.p.m.), na niej schronisko PTTK im. dr. Hugona Zapałowicza zbudowane w 1906. Baza wypadowa na szczyt Babiej

Góry. Obok schroniska Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK, a w nim m.in. archaiczny sprzęt turystyczny, stare drogowskazy, mapy itp.

Diablak (1725 m n.p.m.)

Najwyższy szczyt w polskich Beskidach. Na pn. stokach wspaniałe lasy bukowo-jodłowo-świerkowe. Od 1390 m n.p.m. piętro kosodrzewiny, a od 1650 m n.p.m. piętro hal z roślinnością typu alpejskiego. Wierzchołek pokrywa rumowisko skalne. Ze szczytu panorama: Tatry, Podhale, Spisz, Orawa, Pilsko i Beskid Śląski, Beskid Mały, dalej Beskid Makowski, Wyspowy i Gorce, a przy dobrej widoczności Kraków.

Krowiarki

Przełęcz (zwana Lipnicką) (986 m n.p.m.). Od czasu gdy zbudowano tutaj drogę i można dojechać samochodem (parking) popularny punkt wyjściowy na Babią Górę. Szlak od Sokolicy (1367 m n.p.m.) ma charakter wysokogórski i walory krajobrazowe. Przy szlaku – limby posadzone pod koniec XIX w. Od Główniaka (1617 m n.p.m.) gołoborze z alpejskimi murawami, przybierającymi barwy w zależności od dominujących w różnych porach roku roślin. Wiosną są to białe sasanki i zawilce, latem żółte jastrzębce, jesienią rude kępy situ.

Muzeum Babiogórskiego Parku Narodowego

Mieści się w budynku Dyrekcji Parku w Zawoi. Można się tutaj zapoznać z bogactwem flory i fauny BPN. Obok alpinarium z roślinnością babiogórską.

GORCZAŃSKI PARK NARODOWY

Utworzony w 1981, obejmuje 7 030 ha, w tym 95% stanowią lasy, tworzące tutaj regiel dolny i górny. Najwięcej w nich świerków (44%), buków (40%) i jodły (16%). Ciekawa roślinność polan i pasterskie szałasy. Fauna typowo leśna: jeleń, wilk, ryś, żbik i salamandra plamista — symbol Parku.

Dyrekcja Parku mieści się w Porębie Wlk. W pobliżu muzeum „Orkanówka", dom piewcy Gorców Władysława Orkana.

Czoło Turbacza (1258 m n.p.m.)

Pn. wierzchołek Turbacza. Na szczycie tajemnicza, opisywana już w 1903 przez Władysława Orkana inskrypcja na skale. Jej treść, zatarta przez czas, na ogół wiązana jest z konfederatami barskimi.

Turbacz (1310 m n.p.m.)

Najwyższa kulminacja gorczańska, której sam wierzchołek znajduje się poza Parkiem. Zbiega się tutaj aż trzynaście grzbietów. Na Hali Długiej, skąd wspaniała panorama Tatr

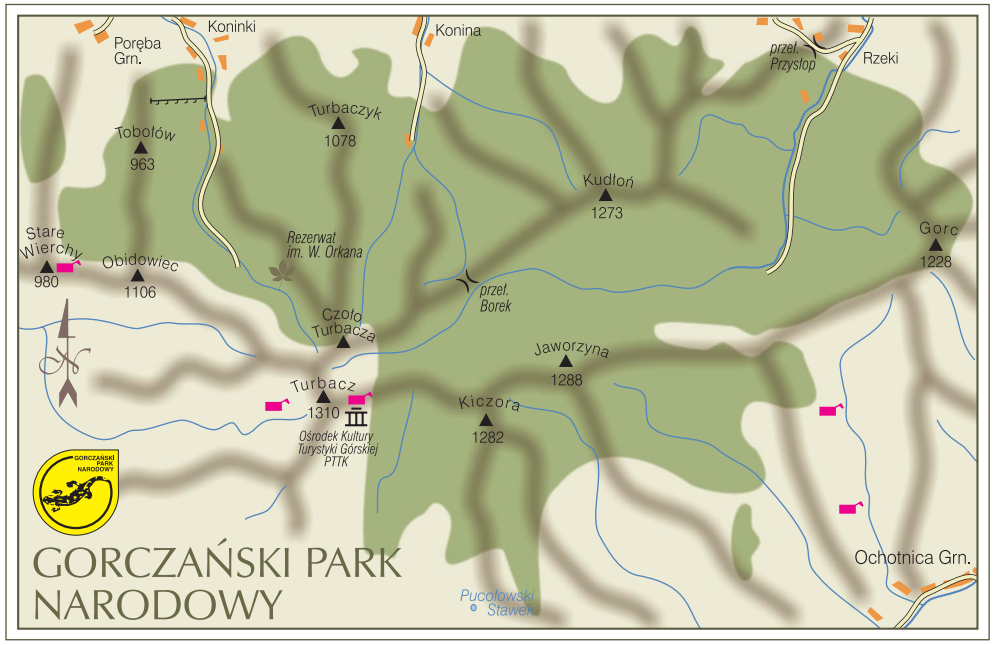

Gorce, Hala Długa, *fot. M. Krzemień.*

i Podhala, największy węzeł szlaków turystycznych w Gorcach. Od 1958 na jej skraju (1270 m n.p.m.) schronisko PTTK im. Władysława Orkana. Obok Ośrodek Kultury Turystyki Górskiej PTTK poświęcony m.in. historii schronisk górskich w Polsce.

Rezerwat im. W. Orkana

Utworzony został w 1927 r. na pn. stokach Turbacza w rejonie źródliskowym potoku Turbacz. Obecnie w ramach Parku rejon ten podlega nadal ścisłej ochronie i obejmuje 319 ha pierwotnej buczyny karpackiej. Rosną tu ponad dwustuletnie drzewa, a przyroda rządzi się w zasadzie własnymi prawami bez ingerencji człowieka.

Kudłoń (1273 m n.p.m.)

Na stokach pn.-wsch. malownicze skałki piaskowca magurskiego. Najbardziej znana to „skamieniały baca" przy szlaku do Lubomierza. Grzbietowe polany z pasterskimi szałasami mają duże walory krajobrazowe.

Borek (1009 m n.p.m.)

Malownicza przełęcz na grzbiecie między Turbaczem i Kudłoniem. Dochodzi tu szosa leśna z doliny Kamienicy. Niewielkie przewyższenie przełęczy nad pobliskim korytem tego potoku zagraża tzw. kaptażem czyli przerwaniem grzbietu i skierowaniem wód Kamienicy do zlewiska Raby, a nie jak dotychczas Dunajca.

OJCOWSKI PARK NARODOWY

Utworzony w 1956 obejmuje najpiękniejszy fragment Jury Krakowsko Częstochowskiej. Pow. 2 146 ha. Niezwykle urozmaicona rzeźba krasowa: wąwozy wyżłobione w wapieniach górnojurajskich oraz ostańce z wapienia . Na terenie parku znajduje się ok. 200 jaskiń ze sławną Jaskinią Łokietka oraz Ciemną, w której odkryto najstarsze na ziemiach polskich ślady bytności człowieka paleolitycznego sprzed ok. 120 tys. lat. W parku występuje ok. 30

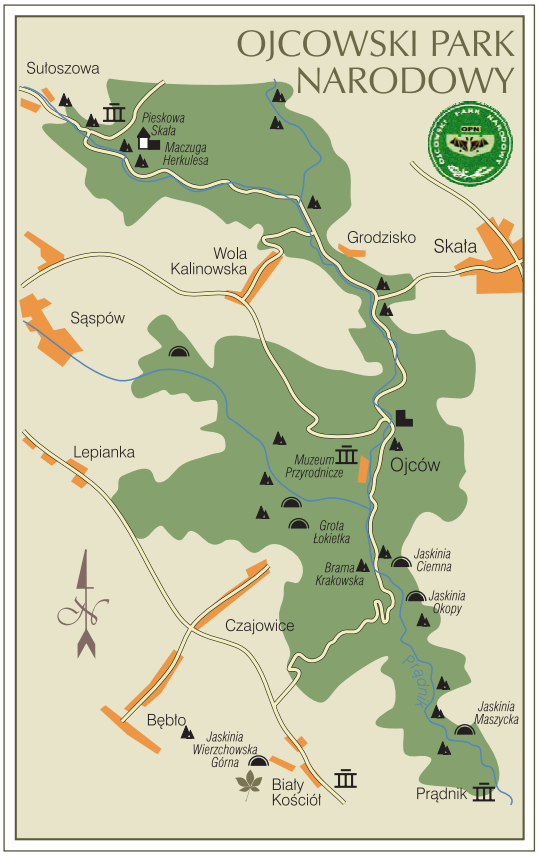

zespołów roślinnych. Osobliwości jest brzoza ojcowska. W jaskiniach żyje 15 gatunków nietoperzy, z bardzo rzadkim nockiem orzęsionym.

Na terenie parku znajdują się także ciekawe zabytki: ruiny zamku ojcowskiego z XIV w. oraz renesansowy zamek w Pieskowej Skale z XVI w.

Brama Krakowska

Wąski, malowniczy przesmyk między dwoma wyniosłymi wapiennymi basztami oddziela dolinę Prądnika od dolinki *Za Bramą*.

Jaskinia Łokietka

Znajduje się 130 m n.p. Prądnika, w zboczu Góry Chełmowej. Ma 270 m korytarzy. Znana od dawna, już od pocz. XIX w. zwiedzana z przewodnikami. Według legendy, ok. 1300 r. miał w niej szukać schronienia król Władysław Łokietek. Stąd nazwa jaskini i jej fragmentów: *Sali Rycerskiej, Kuchni, Łoża Łokietka*. Jaskinia jest oświetlona.

Zamek w Pieskowej Skale

Jeden z najpiękniejszych w Polsce, zbudowany z kamienia przez Kazimierza Wielkiego na miejscu wcześniejszego. W 1377-1608 należał do Szafrańców. W 1542-544 przebudowany przez M. Castiglione w stylu renesansowym. W 1 poł. XVII w. obwarowany bastionowymi fortyfikacjami. Po restauracji obecnie możemy oglądać gotycko-renesansowy zamek z piękną loggią i wewnętrznym arkadowym dziedzińcem, z 21 maszkaronami z XVI w. W zach. skrzydle studnia o głęb. 56 m. Podworzec zamknięty od frontu kurtyną z dwoma bastionami z XVII w. Ogród w stylu włoskim. W salach zamku – muzeum. Ekspozycja „Przemiany w sztuce europejskiej od XIV do poł. XIX w." zawiera zbiory z kolekcji wawelskiej. Kawiarnia „Zamkowa".

Pieskowa Skała, zamek, *fot. P. Pierściński.*

Dolina Prądnika

OPN obejmuje fragment doliny Prądnika od Hamerni do Pieskowej Skały (ok. 10 km). Wzdłuż strumienia malownicze grupy skalne i pojedyncze ostańce. W górze Koronnej znajduje się wspomniana wyżej Jaskinia Ciemna. Nieopodal piękny zakątek *Panieńskie Skały* z leśniczówką u podnóża oraz ostańcem, *Igłą Deotymy*. Nieco dalej po lewej stronie zaczyna się Dolina Sąspowska.

Przy drodze w kierunku Pieskowej Skały zbudowana na moście nad potokiem „Kaplica Na Wodzie" z 1901, młyn wodny

i Tartak Boronia. Dalej Grodzisko, a na nim kościół z 1642 oraz resztki pustelni bł. Salomei. Ciekawy obelisk w kształcie słonia. Na zboczach rezerwat wisienki karłowatej, reliktu stepowego.

Wzdłuż Prądnika, po prawej stronie, nieopodal *Skał Wdowich* zaczyna się *Dolina Zachwytu*. Dolinę kończy (gdy patrzymy w górę biegu potoku) grupa skał *Wernyhory*, *Mickiewicza*, *Chopina* oraz wspaniały jurajski cypel z zamkiem górującym nad doliną. U podnóża ostaniec *Maczuga* Herkulesa, znany z legendy o mistrzu Twardowskim.

Muzeum Przyrodnicze im. prof. Władysława Szafera w Ojcowie znajduje się w „Willi pod Łokietkiem" u podnóża Góry Zamkowej. Zbiory geologiczne, archeologiczne oraz fauna OPN. Na Górze Zamkowej ruiny kazimierzowskiego zamku z XIV w., z którego ocalała brama, ośmiokątna wieża, resztki murów oraz na dziedzińcu kuta w skale studnia (48 m), częściowo zasypana.

PIENIŃSKI PARK NARODOWY

Utworzony w 1932 o pow. 2 346 ha, obejmuje Pieniny Czorsztyńskie ze szczytem Nowa Góra (902 m n.p.m.), Masyw Trzech Koron (982 m n.p.m.) i Pieninki z Sokolicą (747 m n.p.m.). Pasmo zbudowane z wapienia, piaskowca, łupków i zlepieńców o różnej odporności na erozję, cechuje duża różnorodność i bogactwo form krajobrazowych, z najpiękniejszym w Europie przełomem rzeki przez góry.

Dominującym drzewostanem jest buczyna karpacka. Jesienią jej piękne barwy kontrastują z białymi skałami. Wyjątkowo bogate zbiorowisko roślin, ok. 1 100 gatunków naczyniowych; są relikty: chryzantema Zawadzkiego i jałowiec sawina oraz endemity: mniszek pieniński i pszonak pieniński.

Szczególnie bogaty świat owadów; ok. 1600 gatunków motyli, z niepylakiem apollo na czele.

Dyrekcja PPN mieści się w Krościenku n. Dunajcem. Tam też planowane jest utworzenie Muzeum Parku. Obecnie wystawy i ekspozycje czasowe prezentowane są w pawilonach: w Szczawnicy przy Drodze Pienińskiej („Ptaki Pienin"), w sezonie spływów w Sromowcach-Kątach („Przyroda Pienin"), przy wejściu do Wąwozu Szopczańskiego (Fotografia przyrodnicza).

Spływ Przełomem Pienińskim

To jedna z największych atrakcji turystycznych w Europie. Odbywa się on na trasie z Kątów (466 m n.p.m.) do Szczawnicy (430 m n.p.m.) – 15 km lub do Krościenka (420 m n.p.m.) – 18,5 km. Czas spływu ok. 3 godz. Tratwy zbudowane z 5 czółen (dawniej dłubanych z pnia) dł. 5,75 m szer. 45 cm, spiętych i powiązanych. Prowadzi

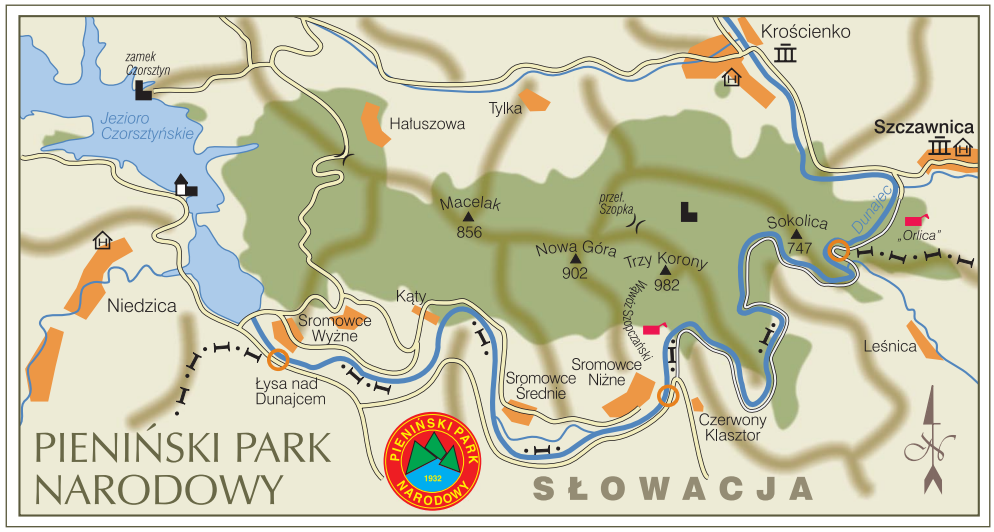

je dwóch flisaków. Emocje podczas spływu są ogromne, Dunajec pokonuje liczne bystrza i progi. Miejscami szerokość nurtu wynosi zaledwie kilkanaście metrów.

Dziki krajobraz serca Pienin zmienia się jak w kalejdoskopie. Pierwsze 6 km, z pięknym widokiem na Trzy Korony, pomiędzy wsiami Sromowce Średnie i Niżne po stronie polskiej oraz Czerwonym Klasztorem po słowackiej. Dalej zaczyna się przełom. Kolejno widoczne: *Zbójnicki Uskok* (447 m n.p.m.), *Świnia Skała* (560 m n.p.m.), *Klejowa Góra*, polany *Równienka* i *Huta*, ściana *Facimiechu*, dalej za malowniczym ujściem Pienińskiego Potoku, bodaj najpiękniejszy widok na Sokolicę (747 m n.p.m.), dalej Skała Hukowa znana z pięknego echa. Przy osiedlu Ląd w Szczawnicy przystań kończąca przełom.

Spływ przełomem Dunajca, *fot. R. Ziemak.*

Trzy Korony (982 m n.p.m.)

Najwyższy szczyt w parku, zbudowany z wapieni rogowcowych, wznosi się 522 m nad poziom Dunajca. Trzy najwyższe wierzchołki Okrąglica, Płaska Skała i Pańska Skała tworzą koronę. Na Okrąglicy platforma widokowa z przepiękną panoramą na Tatry, Babią Górę, Gorce, Małe Pieniny i Beskid Sądecki. Z Krościenka wiedzie na Trzy Korony najstarszy szlak w Pieninach, wyznakowany w 1906.

Sokolica (747 m n.p.m.)

Wznosi się pionowo 307 m nad Dunajcem. Z wierzchołka bodaj najpiękniejszy widok na jego przełom. Skały szczytowe gęsto porośnięte kwitnącą do jesieni chryzantemą Zawadzkiego. Na szczycie rosną reliktowe (z okresu holocenu) sosny, uwiecznione na wielu fotografiach.

Trzy Korony, *fot. R. Ziemak.*

Wąwóz Szopczański

Malownicza dolina na pd. stokach Pienin oddziela masyw Trzech Koron od Pienin Czorsztyńskich. W górnej partii las, ostoja puchacza. W dolnej części skalny jar wyżłobiony w wapieniu, ostoja pomurnika. W ścianach lewego brzegu potoku Szopczańskiego małe jaskinie.

TATRZAŃSKI PARK NARODOWY

Utworzony w 1954 obejmuje 21 164 ha. W 1992 razem z parkiem po stronie słowackiej (TANAP) uznany przez UNESCO za Rezerwat Biosfery.

TPN obejmuje Tatry Polskie, nasze najmłodsze i najwyższe góry typu alpejskiego. Najwyższy szczyt Rysy 2499 m n.p.m. Urozmaicona rzeźba – ostre szczyty, granie, doliny, kotły polodowcowe, jeziora (największe Morskie Oko o pow. 35 ha, a najgłębsze Wielki Staw Polski 79 m), potoki z malowniczymi wodospadami (Wodogrzmoty Mickiewicza, Siklawa), a także ok. 650 jaskiń (najdłuższy i najgłębszy system Wielka Śnieżna-Wielka Litworowa dł. 18 km, gł. 814 m). Deniwelacja wynosi aż 1700 m.

Roślinność ma układ piętrowy: regiel dolny – lasy jodłowo-bukowe do 1250 m n.p.m.; regiel górny – bory świerkowe do 1500 m n.p.m.; piętro kosówki – do 1800 m n.p.m.; piętro alpejskie – 2300 m n.p.m. aż po piętro turniowe.

Morskie Oko, fot. R. Ziemak.

Flora liczy ponad 1000 gatunków roślin naczyniowych, w tym 85 podlegających ochronie gatunkowej. Wśród nich jest symbol Tatr – szarotka alpejska.

Do osobliwości tatrzańskiej fauny należą: kozica, świstak, niedźwiedź, orzeł przedni, płochacz halny i pomurnik, a z owadów motyl niepylak apollo.

Morskie Oko

Oddalone o 36 km od Zakopanego drogą, a o 14 km w linii prostej. Jezioro polodowcowe na wys. 1395 m n.p.m., głęb. 50,8 m, wymiary 862 x 566 m, pow. 35 ha.

Na morenie nad jeziorem (1406 m n.p.m.) stoi schronisko PTTK prowadzone 1945--1985 przez Łapińskich: Czesława i Wandę, następnie ich syna Wojciecha. Kamienna ścieżka wokół jeziora wybudowana w 1890-91 ma 2,5 km. Nieopodal wypływ Rybiego Potoku, a także dorodne limby. Otoczenie Morskiego Oka stanowią znane tatrzańskie szczyty: Mnich (2070 m n.p.m.), Mięguszowieckie Szczyty: Wielki (2438 m n.p.m.), Pośredni (2393 m n.p.m.), Czarny (2410 m n.p.m.), Żabi Koń (2291 m n.p.m.), Rysy (2499 m n.p.m.). Ze zboczy osuwają się piarżyska zespalane kosodrzewiną. Zimą liczne lawiny.

Dolina Kościeliska: Hala Ornak i Jaskinia Mroźna

Jedna z najpiękniejszych dolin w Tatrach, dł. 9 km. 10 odgałęzień — największe to doliny Miętusia i Tomanowa. Dolna i środkowa część doliny Kościeliskiej zbudowana jest ze skał osadowych, górna z krystalicznych. Dnem płynie potok Kościeliski. Na wapieniach licznie występuje szarotka. Wiosną Kirę Miętusią pokrywa łan krokusów.

Pasterstwo istniało tutaj od XVI w. Pierwsze nadania dla rodu Miętusów z Cichego pochodzą z 1595. Już w 1527-36 wydobywano w dol. Kościeliskiej „srebro, miedź i nieco antimoni". Do 1876 czynne były tutaj kopalnie żelaza. Na skałach zachowały się znaki poszukiwaczy skarbów (1531 i 1663). Przebiegał tędy także szlak zbójecki i przemytniczy.

Wycieczka doliną (6 km, 170 m różnicy poziomów) zaczyna się w Kirach, a kończy w schronisku PTTK na hali Ornak (zbudowanym przez PTT w 1947-49). Od 1973 nosi ono imię prof. Walerego Goetla.

W Dolinie Kościeliskiej odkryto ok. 400 jaskiń (największe skupienie w Tatrach). Jaskinia Mroźna (udostępniona do zwiedzania i oświetlona) znajduje się w Bramie Kraszewskiego na wys. ok. 1100 m i ma 500 m dł. Odkryta w 1934 przez Stefana Zwolińskiego. Wejście do jaskini specjalnie przebitą sztolnią (w 1952). Największa komora zw. Wielką ma wym. 27 x 8 m i 12 m wys. Jest także Komora Mała, Biały Chodnik, Jeziorko Sabały. Wyjście poprzez Komorę Wstępną i jej naturalny, pd. wylot.

Dolina Strążyska

Do doliny (ok. 900 m n.p.m.) dochodzi się z centrum Zakopanego ulicami Kościeliską i Kasprusie. Dolina ma 4 km^2, rozciąga się od miasta aż po pn. ścianę Giewontu. Nazwa pochodzi od „strunga" — zagroda do dojenia owiec. Wymieniana już w 1669. W górnej część doliny Polana Strążyska (1000 m n.p.m.). Z niej widok na pn. urwiska Giewontu i Wodospad Siklawicę. Przez Dol. Strążyską biegnie szlak na najpopularniejszą górę Polski Giewont (1895 m n.p.m.).

Hala Gąsienicowa

Słynęła niegdyś z pasterstwa i tętniła życiem od maja do września. Pasterzy odwiedzali tutaj myśliwi i zbójnicy. Jako cel

Hala Gąsienicowa, *fot. R. Ziemak.*

turystyczny znana od pocz. XIX w. W 1890 TT kupiło tutaj bacówkę, którą 1894 przerobiono na schronisko. Współczesny „Murowaniec" (1505 m n.p.m.) powstał w 1921-25. Odbudowany i rozbudowany po pożarze w 1963. Hala Gąsienicowa to największy w Tatrach węzeł szlaków turystycznych. Dla jednych jest celem — piękne widoki, urokliwe stawki z najpiękniejszym Zielonym Stawem Gąsienicowym (672 m n.p.m.). Dla innych bazą wypadową na okoliczne szczyty.

Kasprowy Wierch (1987 m n.p.m.)

Przejazd kolejką linową z Kuźnic (1023 m n.p.m.) przez Myślenickie Turnie (1352 m n.p.m.) trwa 20 min. Górna stacja kolejki, z restauracją, znajduje się na wys. 1959 m n.p.m. Powyżej Obserwatorium Meteorologiczne. Wyjście na widokowy wierzchołek trwa 8 min. Piękna panorama na Tatry Wysokie i Zachodnie. Zimą z dolin Gąsienicowej i Goryczkowej wyciągi narciarskie.

Muzeum TPN

Założone w 1984. Znajduje się w Zakopanem przy ul Chałubińskiego 42a. Ekspozycje: przyroda Tatr i historia jej ochrony. Obok ogród roślinności tatrzańskiej.

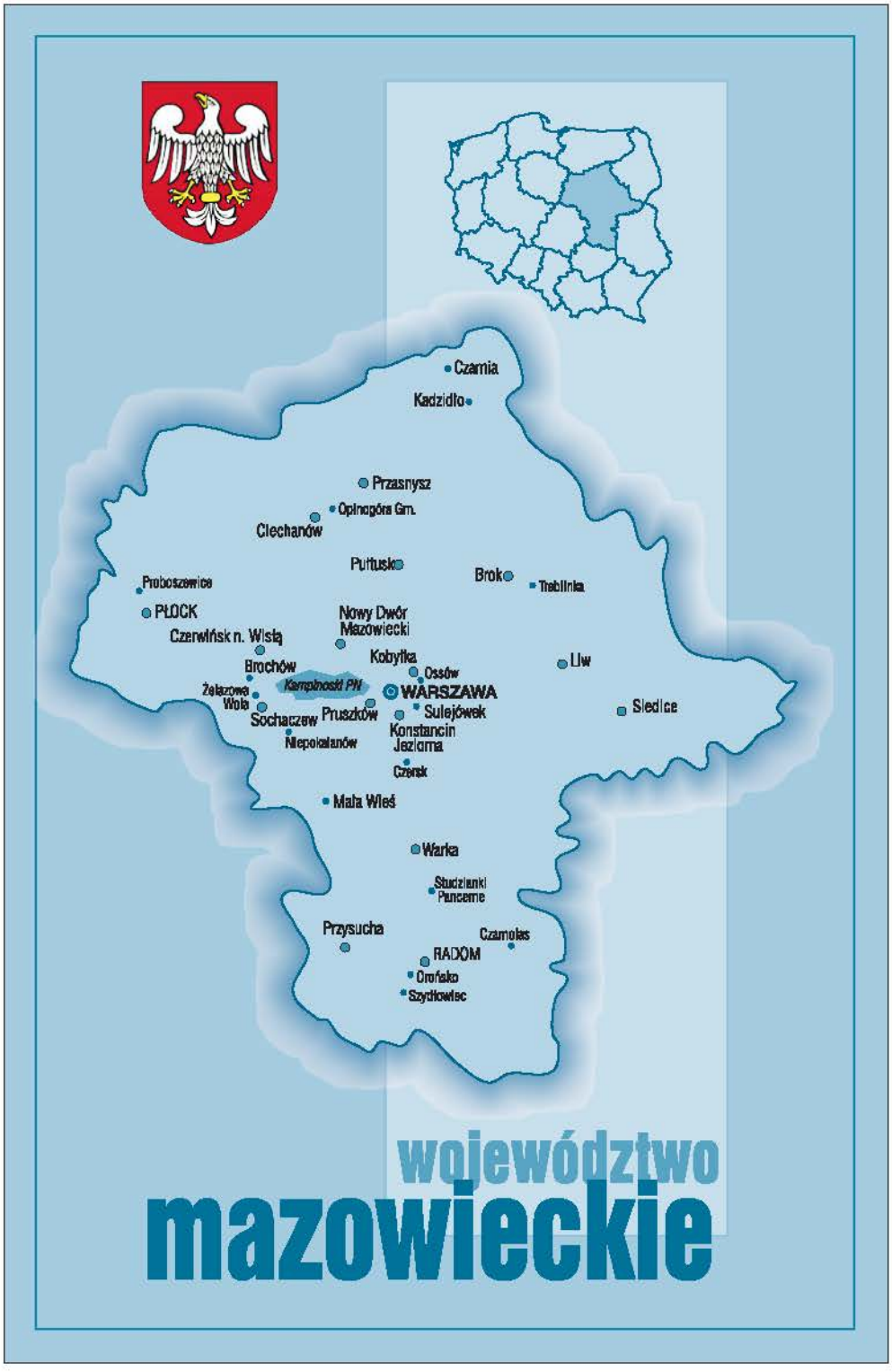
Ciechanów
Przasnysz
Opinogóra Gm.
Kadzidło
Czarnia
Proboszewice
PŁOCK
Czerwińsk n. Wisłą
Płońsk
Mława
Działdowo
Nidzica
Szczytno
Ostrołęka
Wyszków
Ostrów Maz.
Sokołów Podl.
Siedlce
Łosice
Węgrów
Mińsk Maz.
Garwolin
Grójec
Żyrardów
Sochaczew
Skierniewice
Rawa Maz.
Sieradz
Łowicz
Gostynin
Sierpc
Lipno
Rypin
Brodnica
Golub-Dobrzyń
Chełmno
Toruń
Inowrocław
Mogilno
Strzelno
Żnin
Radziejów
Aleksandrów Kuj.
Włocławek
Lubraniec
Kowal
Brześć Kujawski
Lipno
Rypin
Golub-Dobrzyń
Chełmno
Toruń
Inowrocław
Mogilno
Strzelno
Żnin
Radziejów
Aleksandrów Kuj.
Włocławek
Lubraniec
Kowal
Brześć Kujawski
Ciechanów
Przasnysz
Opinogóra Gm.
Kadzidło
Czarnia
Proboszewice
PŁOCK
Czerwińsk n. Wisłą
Płońsk
Mława
Działdowo
Nidzica
Szczytno
Ostrołęka
Wyszków
Ostrów Maz.
Sokołów Podl.
Siedlce
Łosice
Węgrów
Mińsk Maz.
Garwolin
Grójec
Żyrardów
Sochaczew
Skierniewice
Rawa Maz.
Sieradz
Łowicz
Gostynin
Sierpc
Lipno
Rypin
Brodnica

Warszawa, Plac Zamkowy, *fot. A. Wielocha*.

WOJEWÓDZTWO MAZOWIECKIE

Powierzchnia 35 715 km^2, 5 mln mieszkańców.

Granice historycznego Mazowsza nie były zbyt dokładnie wyznaczone. Jego oś stanowi środkowy bieg Wisły. Rozciąga ono się na otwartych przestrzeniach Niziny Północnomazowieckiej, Niziny Środkowomazowieckiej oraz w dużej części na Nizinie Południowopodlaskiej i Wzniesieniach Południowomazowieckich. Cały ten obszar pokryty jest utworami lodowcowymi, często bardzo rozmytymi.

Mazowsze zostało włączone do monarchii piastowskiej jako jedna z pierwszych dzielnic. Terytorium plemienne Mazowszan (nazwa znana od 1041) na prawym brzegu Wisły i dolnej Narwi stało się od 1075 trzonem diecezji płockiej (mazowieckiej), a Mazowsze pd. przypadło diecezji poznańskiej. W 1138-1526 Mazowsze istniało jako osobne księstwo pod rządami Piastów mazowieckich. Za Konrada Mazowieckiego, na pocz. XIII w. usamodzielniło się spod władzy księcia seniora w Krakowie. Niszczone przez najazdy pruskie, jaćwieskie i litewskie w XIII w. oraz przez działania wojenne XIV w., Mazowsze rozwijało się z opóźnieniem w stosunku do innych ziem polskich. Po bezpotomnej śmierci kolejnych Piastów stopniowo w 1462-1526 włączano do Korony poszczególne dzielnice, które stawały się województwami (Rawa w 1462, Płock w 1495, Warszawa z Czerskiem w 1526).

Położenie pomiędzy Krakowem a Wilnem sprawiło, że pod koniec XVI w. Warszawa stała się faktyczną stolicą Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Od 1569 zwoływano tu sejmy walne polsko-litewskie, od 1573 odbywały się elekcje królów polskich. Od 1596 rozpoczęto przebudowę zamku na rezydencję królewską, w której w 1611 ostatecznie osiadł król Zygmunt III Waza. Rozwój gospodarczy zahamowały zniszczenia wojenne w XVII i XVIII w. Na Mazowszu rozegrał się ostatni akt dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów: warszawskie obrady Sejmu Czteroletniego, uchwalenie Konstytucji 3 Maja, ostateczna klęska insurekcji kościuszkowskiej pod Maciejowicami w 1794.

Także w kolejnych wojnach najbardziej walczono o stolicę. W jej pobliżu w 1831 rozegrały się główne bitwy powstania listopadowego: pod Dębem Wielkim, Stoczkiem Łukowskim, Grochowem, Ostrołęką i ostateczny szturm Rosjan na Warszawę.

W czasie I wojny światowej na Mazowszu toczyły się długotrwałe walki pozycyjne, miejscami użyto na znaczną skalę broni chemicznej. W 1920 po wsch. stronie Wisły miała miejsce decydująca faza wojny polsko-bolszewickiej („Cud nad Wisłą"). Rok 1939 to bitwy pod Mławą, nad Bzurą, obrona Warszawy i Modlina. Rok 1944 — to Powstanie Warszawskie.

Po wojnie odbudowano stolicę wysiłkiem całego narodu. Powstały nowe zakłady przemysłowe, np. płocka „Petrochemia". Utworzenie „małych" województw w 1975 przyczyniło się do rozwoju Ciechanowa, Ostrołęki, Płocka, Radomia i Siedlec. Po 1989 rozkwitła aglomeracja warszawska, jako główny w kraju ośrodek przedsiębiorczości i innowacji (choć jednocześnie nasiliły się w niej problemy związane z ruchem samochodowym i przestępczością), natomiast inne miasta Mazowsza na ogół przeżywają kłopoty — zwłaszcza Radom, gdzie upadły praktycznie wszystkie duże zakłady. Rolnictwo mazowieckie, tradycyjnie zacofane, także przeżywa wielkie trudności.

BROCHÓW

Kościół obronny

Wieś w powiecie sochaczewskim, w Kotlinie Warszawskiej, nad Bzurą, ok. 12 km na pn. od Sochaczewa.

Wzmiankowany w 1 poł. XII w., był własnością Żyrona, wielkorządcy Mazowsza i Kujaw. Przez wieki należał do Brochowskich. W 1939 ciężkie walki jednostek armii „Poznań" i „Pomorze" z wojskami hitlerowskimi.

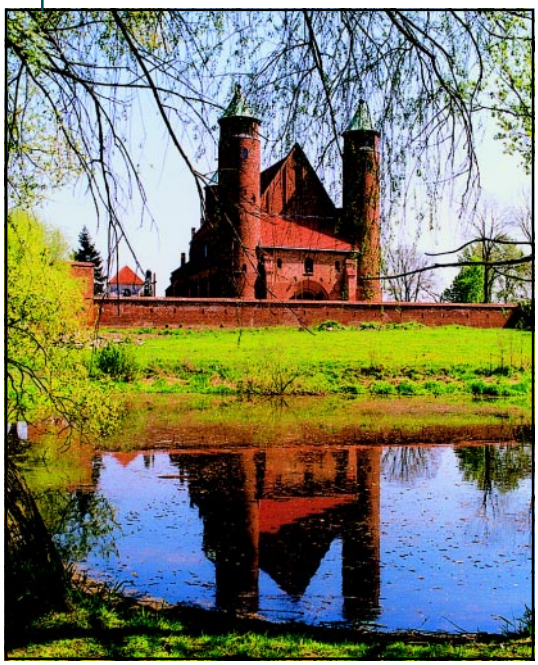

Brochów, kościół, fot. A. Wielocha.

W centrum wsi gotycko-renesansowy **kościół** par. św. Andrzeja i Jana Chrzciciela, z trzema kolistymi wieżami-basztami z 1554-61 (wg proj. Jana Babtysty z Wenecji), przebud. 1665, odbud. po zniszczeniach w I i II wojnie światowej, dzwonnica z XIX w., wokół kościoła mur obronny z bastejami z XVII w. Kościół trójnawowy, sklepienia gł. nawy kolebkowe, pokryte ornamentem utworzonym z przenikających się form geometrycznych (tzw. sklepienie pułtuskie). Wieże połączone wewnętrznymi korytarzami. W zakrystii kominek, na którym broniący się mogli przygotowywać posiłek. Wewnątrz kościoła epitafia i pamiątkowe tablice. Odbył się tu ślub rodziców Fryderyka Chopina oraz jego chrzest (23 IV 1810, przypomina o tym tablica ufundowana w 1993). Oryginały aktu chrztu kompozytora oraz aktu ślubu jego rodziców znajdują się w Kurii Biskupiej w Warszawie. Na zewnątrz muru kościelnego dwie pamiątkowe tablice poświęcone żołnierzom poległych we wrześniu 1939.

We wsi początek zach. odcinka gł. szlaku (czerwonego) biegnącego wzdłuż Kampinoskiego Parku Narodowego.

BROK

Kościół św. Andrzeja Apostoła

Miasto w powiecie ostrowskim, na skraju Doliny Dolnego Bugu i Międzyrzecza Łomżyńskiego, na pr. brzegu Bugu, 11 km na pd. od Ostrowi Mazowieckiej. Ośrodek turystyczno-wypoczynkowy. 2 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany w 1233 jako gród na drogowym i wodnym szlaku handlowym na Litwę. Prawa miejskie od 1501 z przerwą w 1869-1922. Do 1796 własność biskupów płockich.

Z późnorenesansowego pałacu biskupów płockich z 1617-24 zachowała się wieża. Ratusz z 1 poł. XIX w.

Kościół par. św. Andrzeja Apostoła zbud. 1542-60 (arch. Jan Baptysta z Wenecji) z kaplicą pn. z ok. 1612 oraz kruchtą i kaplicą pd. z XIX w. Bryła świątyni gotycka; renesansowe szczyty oraz sklepienia w nawie i prezbiterium (z dekoracyjną siatką sztukatorską). W barokowym ołtarzu głównym obraz „Chrystus na krzyżu" z XVIII w. Resztki polichromii renesansowej. Dwie marmurowe tablice epitafijne z 1 poł. XVII w., płyta nagrobna z 2 poł. XVI w., dwie granitowe kropielnice i chrzcielnica z końca XVII w. Kościół otaczają pomniki przyrody: lipy, dęby, wiązy i klon.

CIECHANÓW

Zamek

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, nad Łydynią, przy linii kol. Warszawa-Działdowo. 48 tys. mieszkańców. Początki osadnictwa w VII w. Wzmiankowany w 1065. Prawa miejskie od

poł. XIV w. Rozkwit miasta w XV-XVI w., a następnie duże zniszczenia w czasie wojen w XVII i na pocz. XVIII w. Ponowne ożywienie gospodarcze po uzyskaniu w 1877 połączenia kol. z Warszawą i Gdańskiem. W okresie okupacji hitlerowskiej masowe egzekucje. W 1975-98 stolica województwa.

Na wzgórzu późnogotycki kościół farny Nawiedzenia NMP z 1 poł. XVI w. Wyposażenie wnętrza gł. neogotyckie, renesansowy nagrobek Stanisława Szczurzyńskiego z 1556. Obok fary wczesnośredniowieczne grodzisko z X-XII w. „Farska Góra". Późnogotycki kościół poaugustiański (ob. par. p.w. Nawiedzenia NMP) z 1 poł. XVI w., przebudowany po zrujnowaniu w 2 poł. XVII w., wyposażenie wnętrza gł. późnobarokowe. Neogotycki ratusz z ok. poł. XIX w. W mieście pomniki Marii Konopnickiej (1982) i Zygmunta Krasińskiego (1987).

Ciechanów, zamek, *fot. G. Orłowska.*

Nad Łydynią **zamek** książąt mazowieckich zbudowany w XV w. z fundacji księcia Janusza I. Zachował się prostokątny mur zewnętrzny (48x57 m) wraz z dwiema okrągłymi basztami narożnymi: od pd.-wsch. więzienną, a od zach. pełniącą funkcję arsenału. Mury o początkowej wys. 5 m podwyższono w XVII w. do 9,8 m. Część mieszkalna zamku składała się z tzw. domu dużego, murowanej budowli reprezentacyjnej i niewielkiego domu drewnianego. Dom duży ostatecznie rozebrano na pocz. XIX w. Na dziedzińcu głaz upamiętniający powieszenie czterech żołnierzy AK.

Zamek był źródłem inspiracji dla wielu pisarzy m.in. Zygmunta Krasińskiego, Bolesława Prusa, Stefana Żeromskiego, Marii Konopnickiej, a zwłaszcza Henryka Sienkiewicza, który w Ciechanowie ulokował część akcji „Krzyżaków". W zamku stałe ekspozycje Muzeum Szlachty Mazowieckiej z Ciechanowa: „Średniowieczna broń biała i palna" oraz „Archeologia miasta i zamku". Interesujące są militaria znalezione w trakcie badań archeologicznych (groty kusz, topór) oraz dwa dobrze zachowane miecze z XIV i XV w. W gotyckiej piwnicy wystawy czasowe i koncerty muzyki dawnej.

CZARNIA

Rezerwat „Czarnia"

Wieś gminna w powiecie ostrołęckim na Równinie Kurpiowskiej, nad Trybówką, 12 km na pn. zach. od Myszyńca, ośrodek sztuki ludowej.

Celem ochrony jest zachowanie fragmentu boru świeżego, naturalnego pochodzenia, charakterystycznego dla dawnej Puszczy Kurpiowskiej. Występują tu świerk i sosna w wieku 160-180, a miejscami 190-210 lat. W podszytach głównie świerk pospolity i jałowiec pospolity. W runie borówka leśna i brusznica, pszeniec leśny, wrzos zwyczajny, konwalia dwulistna, paproć orlica pospolita, szczawik zajęczy. Rośliny chronione: konwalia majowa i widłaki. Wśród mchów i porostów występuje rokiet pospolity, rokiet pierzasty, płonnik oraz chrobotek reniferowy. Osobliwością rezerwatu są, jedynie tu występujące, sosny bartne.

Przez rezerwat prowadzi szlak zielony „barci kurpiowskich". Na jego trasie można podziwiać unikalne sosny bartne. Początek szlaku znajduje się koło kapliczki św. Huberta z lipowego pnia.

CZARNOLAS

Muzeum Jana Kochanowskiego

Wieś w gm. Policzna na Równinie Radomskiej, 14 km na pn. wsch. od Zwolenia.

Wzmiankowany w XV w. W XVI w. własność Piotra Kochanowskiego i Anny z Odrowążów Kochanowskiej, rodziców Jana Kochanowskiego. Poeta urodził się w 1530 w pobliskiej Sycynie, zmarł 1584 w Lublinie, został pochowany w Zwoleniu. W Czarnolesie osiadł ok. 1570. Tu napisał

m.in. „Pieśń świętojańską o sobótce", „Odprawę posłów greckich", „Treny".

We wsi zespół dworski z romantycznym parkiem. Klasycystyczny dworek z 2 poł. XIX w. zbud. dla księżnej Teresy z Lubomirskich Jabłonowskiej, w miejscu modrzewiowego z 1789, spalonego w 1853. Przed dworkiem pomnik Jana Kochanowskiego (1980, dłuta Mieczysława Weltera). Neogotycka kaplica z 1826-46, wg tradycji wzniesiona w parku na fundamentach dworku Jana Kochanowskiego z ok. 1560. Pod kaplicą grobowce Jabłonowskich i Lubomirskich. W parku popiersie Piotra Kochanowskiego, bratanka poety oraz pomnik Urszulki (symboliczny sarkofag z poł. XIX w.) postawiony w miejscu, gdzie miała znajdować się słynna czarnoleska lipa.

Czarnolas, fot .P. Pierściński.

W dworku mieści się, powstałe w 1961, biograficzne Muzeum Jana Kochanowskiego (Oddział Muzeum Okręgowego w Radomiu). Stała wystawa „Życie i twórczość Jana Kochanowskiego na tle epoki renesansu". Zbiory obejmują: zabytkowe meble (fotel pokryty złoconym kurdybanem, z barokową dekoracją i herbem Kochanowskich „Korwin"), renesansowe żelazne odrzwia z domu poety, dawne przedmioty codziennego użytku, starodruki oraz kolekcję współczesnych gobelinów.

CZERSK

Zamek

Wieś w powiecie piaseczyńskim, na wysokim, lewym brzegu Doliny Środkowej Wisły, 2 km na pd. wsch. od Góry Kalwarii.

Stara osada obrona z X-XI w., stopniowo powiększana i umacniana. Od poł. XIII do poł. XIV w. stolica księstwa czerskiego. W XIV-XV w. budowa zamku murowanego. Prawa miejskie od ok. 1386 do 1869. Po włączeniu Mazowsza do Korony w 1526 ziemia czerska należała do królowej Bony, która zakładała tu winnice i ogrody. W XVI w. rozwój rzemiosła i handlu, wytwarzano tu słynne sukno zwane *londrynem*. Zniszczony w czasie wojen szwedzkich, Czersk już nie powrócił do dawnej świetności, mimo krótkiego odrodzenia miasta i rekonstrukcji zamku w 2 poł. XVIII w. W czasie I wojny światowej doszło tu do dużej bitwy rosyjsko-niemieckiej i zniszczenia zamku.

Obecnie wieś o charakterze rolniczym. U podnóża skarpy wiślanej sady i uprawy warzyw i truskawek.

Gotycki **zamek** wzniesiono z fundacji księcia mazowieckiego Janusza I w 2 poł. XIV w. (lub 1 poł. XV w.) na miejscu starszego grodu. Rozbudowywany i podwyższony XV-XVI w., od 2 poł. XVII w. stopniowo popadał w ruinę.

Zachowały się: wieża bramna, dwie baszty na planie koła, fragment muru okalającego dziedziniec, przyziemia murów oraz fundamenty murowanych budynków i kościoła. Wieża bramna zbud. na planie kwadratu, ma pięć kondygnacji i 20 m wys. Miała urządzenia uruchamiające dwa mosty zwodzone (dla pieszych i jezdnych). Most stały do zamku zbudowano dopiero w 1762. W baszcie zach. była zbrojownia i magazyny, a w pd.-wsch. (najwyższej, ok. 22 m) więzienie oraz strażnica. Mury zamku miały ok. 8 m wys. i 1,8 m szer. Do pn. odcinka murów przylegały budynki. W pd. części dziedzińca zamkowego istniała kaplica św. Piotra, która pełniła później funkcję kolegiaty.

Obecnie zamek jest pod opieką Ośrodka Kultury w Górze Kalwarii, a jego pomieszczenia wykorzystywane są na sale wystawowe. Od paru lat corocznie w poł. czerwca na zamku organizowane jest „Mazowieckie Święto Duchów".

CZERWIŃSK nad Wisłą

Zespół klasztorny

Wieś gminna w powiecie płońskim, w Kotlinie Warszawskiej, na pr. wysokim

Czerwińsk, fot. A. Wielocha.

brzegu Wisły, 9 km na wsch. od Wyszogrodu. Sanktuarium Maryjne prowadzone przez księży Salazjanów.

Wzmiankowany w 1065. Od końca XI w. do 1795 własność biskupów płockich, którzy osadzili tu kanoników regularnych lateraneńskich. W poł. XII w. budowa kościoła i klasztoru. Czerwińsk dzielił się na dwie części: biskupią (prawa miejskie 1373) i klasztorną (prawa miejskie 1582). W 1410 spotkały się tu i połączyły wojska Władysława Jagiełły z wojskami litewskimi księcia Witolda przed wyruszeniem na wojnę z Krzyżakami. Dla ich przeprawy zbudowano pierwszy w dziejach most na Wiśle. W 1422 nadano tu szlachcie tzw. przywileje czerwińskie. W 1475 spisano przywileje mazowieckie w tzw. Kodeksie Czerwińskim. W XV i XVI w. Czerwińsk rozkwitał jako ośrodek handlu wiślanego. Zniszczony w czasie wojen szwedzkich w poł. XVII w. W 1869 utrata praw miejskich.

We wsi liczne domy drewniane z XIX i pocz. XX w.

Zespół klasztorny d. Kanoników Regularnych (od 1923 Salazjanów) składa się z: kościoła, klasztoru, plebanii, dzwonnicy i zabudowań gospodarczych.

Romański kościół par. Zwiastowania NMP zbud. 1129-56 z dwoma wieżami, wielokrotnie przebudowywany, restaurowany w 1903-13 i 1951. Wzniesiony z kamienia, w niektórych miejscach wąska cegła romańska. Jest on trzynawową bazyliką. Od wsch. dwie apsydy: skarbiec i kaplica Ukrzyżowania. Dwie prostokątne, pięciokondygnacyjne wieże o wys. 33 m, zbudowane z bloków czerwonego granitu, a nadbudowane w XIX w. cegłą. Wieże na trzech kondygnacjach mają okna podwójne, tzw. biforia, z kolumienkami o głowicach młotkowych. Wewnątrz w przedsionku zachowany częściowo portal romański z ok. 1140. W kaplicy Ukrzyżowania malowidła romańskie z pocz. XIII w. W nawie pd. częściowo odsłonięte kolumny romańskie. Wystrój i wyposażenie wewnątrz kościoła barokowe z XVI i XVII w. W prezbiterium barokowy ołtarz gł. (z 1633). W nim obraz MB Czerwińskiej (z 1612), uważany za cudowny, koronowany w 1970 przez prymasa Stefana Wyszyńskiego.

Z kościołem od strony pd. styka się budynek klasztorny z 1328, wielokrotnie przebudowywany, ostatnio w 1959-61. Użytkowany przez Kanoników Regularnych do 1819, przez Norbertanki 1855-1902; następnie siedziba szpitala, a od 1923 zajmują go Salazjanie. Wewnątrz m.in. d. refektarz ozdobiony gotyckim sklepieniem żebrowanym z gotyckim, ostrołukowym portalem. W klasztorze w 1972 powstało muzeum parafialne. W ekspozycji zabytkowe rzeźby i obrazy sakralne, detale architektoniczne, tkaniny, księgi, okucia kowalskie, a także ciekawe zbiory etnograficzne z wielu kontynentów.

Późnogotycka dzwonnica tzw. Brama Opata Kuli zbud. z cegły w 1497, restaurowana w 1907-13.

Obok figura Chrystusa (z 1910) usytuowana w miejscu, w którym 2 VII 1410 odprawiono mszę świętą dla rycerstwa i gdzie król Władysław Jagiełło przed wyruszeniem na Krzyżaków dokonał przeglądu wojsk.

Ogrodzenie zespołu klasztornego, murowane z 1470-1502, kilkakrotnie przebudowywane. D. spichlerz murowany z końca XIX w., w 1921 przebudowany na plebanię.

Z dziedzińca klasztornego rozległy widok na ogród przyklasztorny, wieś, Wisłę i Puszczę Kampinoską.

KADZIDŁO

Ośrodek kultury kurpiowskiej

Wieś gminna na Równinie Kurpiowskiej, 24 km na pn. od Ostrołęki. 3 tys. mieszkańców.

Założona w 1 poł. XVIII w. W 2 poł. XIX w. rozwinęło się tu wydobycie bursztynu. Obecnie Kadzidło jest jednym z głównych ośrodków tradycyjnej kultury kurpiowskiej. Zachowano dawne budownictwo, stroje i zwyczaje. Działa tu wielu twórców ludowych specjalizujących się w: wycinankach, hafcie, tkactwie, koronkarstwie, wypiekach obrzędowych (np. *byśki*) oraz wielu grajków i tancerzy. Od 1947 działa Zespół Pieśni i Tańca „Kurpianka". Atrakcją turystyczną są uroczyste obchody świąt kościelnych, szczególnie Niedzieli Palmowej i Bożego Ciała.

W centrum wsi neobarokowy kościół par. Świętego Ducha zbud. 1883-86. W pomieszczeniach przy prezbiterium zbiory Parafialnego Skarbca Kultury Kurpiowskiej: krzyże cmentarne, figury przydrożne, rzeźby ludowe, elementy dekoracyjne budownictwa, rzemiosła ludowego i przedmioty użytku codziennego Kurpiów.

W pn.-zach. części wsi, przy skrzyżowaniu dróg, pomnik z 1985 poświęcony pamięci Kurpiów poległych w walce ze Szwedami i w powstaniu styczniowym.

Izba pamięci Czesławy Konopkówny (1925-93), jednej z najsłynniejszych twórczyń ludowych z Kurpiowszczyzny. Eksponowane są m.in.: strój ludowy, wycinanki, *byśki* oraz zdjęcia i wycinki prasowe.

Przy drodze do Ostrołęki niewielki skansen *Zagroda Kurpiowska* (Filia Muzeum Okręgowego w Ostrołęce) otwarty w 1991, prezentuje: budownictwo, wyposażenie gospodarstw w sprzęt i narzędzia oraz sztukę ludową Kurpiów. Na zagrodę składają się: chałupa szerokofrontowa, stodoła, spichlerz, drewutnia, studnia z żurawiem i maneż. W chałupie pokazano dawny sposób urządzania wnętrz mieszkalnych, stare autentyczne sprzęty domowe, plastykę ludową. W pozostałych obiektah eksponowane są m.in.: narzędzia rolnicze, naczynia zasobne i sieci do połowu ryb.

KOBYŁKA

Kościół Świętej Trójcy

Miasto w powiecie wołomińskim, na Równinie Wołomińskiej, nad rzekami Długą i Czarną Strugą, przy linii kol. Warszawa – Białystok. 16 tys. mieszkańców.

Wzmiankowana w 1 poł. XV w. jako wieś rycerska, znana była z targów końskich. 1731 krótkotrwała lokacja miasta. W 1782--92 czynna była persjarnia (wytwórnia pasów kontuszowych), jedna z pierwszych w Polsce, zał. przez Franciszka Selimanda. Posiadała ona 24 warsztaty i produkowała ok. 60 pasów miesięcznie. Kobyłka była zniszczona wskutek działań wojennych w 1794 oraz w I i II wojnie światowej. Od 1969 ponownie prawa miejskie. Obecnie znajduje się tu Przemysłowy Instytut Maszyn Buowlanych oraz zakłady sprzętu teleelektronicznego.

W centrum rynek o rzadko spotykanej formie regularnego trójkąta.

Kościół par. Świętej Trójcy zbudowany 1741-63 z fundacji bp. Marcina Załuskiego (wg proj. Guido Antonio Longhiego) i rozbudowany dla Jezuitów wg proj. Jakuba Fontany. W 1755-73 w posiadaniu Jezuitów, a 1778-1865 Bernardynów. Kościół kilkakrotnie restaurowano, ale zachował pierwotny wygląd i bogaty, rokokowy wystrój. Późnobarokowy, murowany z cegły i otynkowany, trójnawowy, z dwiema czterokondygnacyjnymi wieżami. Fasada dwukondygnacyjna, pięcioosiowa, o faliście wygiętej linii. Wewnątrz nawy boczne, przedłużone korytarzami graniczącymi z usytuowaną za prezbiterium zakrystią. Ołtarz gł. oraz ambona i chrzcielnica rokokowe, organy z 1898. Od zewnątrz, za zakrystią, kaplica ogrójcowa z rzeźbami Chrystusa na krzyżu i łotrów z XVIII w. oraz figurami MB Bolesnej i św. Jana Ewangelisty z XIX w.

Na pd. od fasady kościoła pozostałość parku z podwójnym szpalerem jesionów, grabów i lip, zał. w 2 poł. XVIII w. przez Jezuitów. Od strony pd. kościoła murowana kapliczka wzniesiona na pamiątkę ocalenia w czasie wojny polsko-sowieckiej w 1920.

Obok kościoła przechodzi zielony szlak pieszy z Zielonki do Sierakowa.

KONSTANCIN-JEZIORNA

Tężnia i zabytkowa zabudowa uzdrowiska

Miasto w powiecie piaseczyńskim, na pograniczu Doliny Środkowej Wisły i Rów-

niny Warszawskiej, nad Jeziorką. 17 tys. mieszkańców.

Miasto powstało z d. wsi i parcelacji dóbr ziemskich. Wsie rycerskie Jeziorna i Skolimów były wzmiankowane w XV w. W 1760 w Jeziornej zbudowano młyn zbożowo-papierniczy, rozbud. w 2 poł. XVIII w. Rozwój fabryki papieru i wsi po uruchomieniu w 1892 kolei wąskotorowej z Warszawy, w 1898 wydłużonej do Skolimowa.

Konstancin, willa „Natemi", *fot. A. Wielocha.*

W 1897 w wyniku parcelacji dóbr ziemskich Obory powstał Konstancin, który rozwinął się jako podwarszawskie letnisko. W sąsiedztwie powstały też letniska w Chylicach i Skolimowie. W 1969 Jeziornę i Skolimów-Konstancin połączono w jeden organizm miejski o nazwie Konstancin-Jeziorna. W 1972 miasto uzyskało status uzdrowiska (od 1917 taki status miał tylko Konstancin). W okresie II wojny światowej wiele tutejszych willi wybrali sobie na rezydencje niemieccy dygnitarze, a po wojnie dygnitarze PRL.

Miasto obecnie jest dużym ośrodkiem uzdrowiskowo-letniskowym, leczniczym, m.in. Stołeczny Zespół Rehabilitacji „Stocer". W dzielnicy Skolimów, Dom Artystów Weteranów Scen Polskich (zał. w 1927).

W dzielnicy Jeziorna znajdują się Warszawskie Zakłady Papiernicze wytwarzające szeroki asortyment wyrobów, w tym produkowany w sposób tradycyjny papier ręcznie czerpany. Budynki fabryczne zbudowane na pocz. XIX w. (proj. Jana Jakuba Gaya), przebudowane w 1857-69 i w 1887. Przy zakładach istnieje Muzeum Papiernictwa pokazujące m.in. historię zakładu i sposób produkcji papieru ręcznie czerpanego.

W dzielnicy Konstancina, w parku zdrojowym usytuowana jest tężnia solankowa z inhalatorium zbud. w 1974-79 (dł. 40 m, wys. 6 m). Podstawą jej działania jest źródło „Julian", zwierające solankę leczniczą o stężeniu 6,9% i temperaturze 29^{0}C. Wtłaczana na wys. 6 m i przepuszczana przez gałązki tarniny wypełniające ściany tężni, solanka rozpryskuje się na drobne kropelki. Umieszczone w środku tężni „grzybki", za pomocą sprężonego powietrza, rozpylają solankę na lekką mgiełkę, wykorzystywaną do inhalacji. Sól konstancińska, głównie bromkowo-żelazisto-jodkowo-wapniowo-potasowa, podobna do ciechocińskiej, działa leczniczo i profilaktycznie na drogi oddechowe i układ nerwowy. Mikroklimat przypomina morski.

Zabytkowa zabudowa uzdrowiska skupiona jest gł. w centrum dzielnicy Konstancin, w obszarze ograniczonym ulicami: Piłsudskiego, Matejki, Żeromskiego i Jagiellońską. Zachowały się tu zabytkowe wille z końca XIX w. i pocz. XX w., gł. secesyjne, dzieła znanych architektów, m.in.:

- Willa „Anna" (ul. Żeromskiego 10) z 1904 wg proj. Jana Heuricha.
- Willę „Este" (ul. Piłsudskiego 7) zbudował dla siebie w 1905 Mikołaj Tołwiński, prof. Instytutu Politechnicznego w Warszawie w 1901-05.
- Dom „Moja" (ul. Sienkiewicza 9) z 1901 wg proj. Bronisława Czosnowskiego, ciekawa, zamkowa bryła, z herbem Nałęcz i neogotycka wieża.
- Willa „Natemi" (ul. Sienkiewicza 7) z 1905 wg proj. Józefa Piusa Dziekońskiego.
- Dom „Słoneczna" (ul. Piłsudskiego 31) z 1908 wg proj. Jana Wedegisa. W czasie II wojny mieszkanie niemieckiego starosty dystryktu warszawskiego, a potem przez wiele lat letnia rezydencja ambasadorów ZSRR. W parku otaczającym willę: chińska altana wykonana z żelaza, rosarium, rzeźba Stanisława Jackiewicza z 1928 „Tancerka".
- Willa „Świt" (ul. Żeromskiego 4) z 1914 wg proj. Zenona Chrzanowskiego zbudo-

wana dla malarza-pejzażysty Zdzisława Jasińskiego (1863-1932). W 1920 przebudowaną willę nabył Stefan Żeromski (1864-1925), który tu stale przebywał w 1920-25, Tu napisał „Przedwiośnie" i „Uciekła mi przepióreczka". Przed wejściem kamień upamiętniający pobyt pisarza.

wDawny pensjonat „Ukrainka" (ul. Batorego 16) z 1914 wg proj. Tadeusza Tołwińskiego. W 1936-39 mieszkał tu pisarz Wacław Gąsiorowski (1863-1939), który w 1937-39 był sołtysem Osady i Uzdrowiska Konstancin, tu napisał „Rok 1809" i „Królobójców".

LIW

Zamek i dwór

Wieś gminna na pograniczu Wysoczyzny Kałuszyńskiej i Obniżenia Węgrowskiego, nad Liwcem, 5 km na pd. zach. od Węgrowa.

Wczesnośredniowieczny punkt obronny, a następnie gród kasztelański na wsch. granicy Mazowsza. Wzmiankowany w XIII-XIV w. Prawa miejskie 1421-1869. Największy rozwój w XV-XVII w. z racji położenia na szlaku handlowym łączącym Koronę z Litwą: handel zbożem, komora celna, rzemiosło. Wojny szwedzkie, epidemie, pożary oraz rozwój pobliskiego Węgrowa powodują upadek miasta. Miejsce dwóch bitew wojsk powstańczych z Rosjanami o przeprawę na Liwcu (II i IV 1831).

We wsi neogotycki kościół parafialny św. Leonarda z 1907 (proj. Józefa Piusa Dziekońskiego). Wewnątrz ołtarze boczne z 1700 i chrzcielnica z poł. XVII w.

Gotycki zamek książąt mazowieckich zbudowano w poł. XIV w. na miejscu istniejącego w XI-XII w. obronnego grodu otoczonego wałami drewniano-ziemnymi. Zamek murowany z cegły na podmurówce z kamienia, na planie kwadratu, z wjazdem od strony pn.-zach. i dwoma budynkami mieszkalnymi ustawionymi równolegle przy murze pn.-wsch. Wjazd do zamku znajdował się w wysuniętej na zewnątrz niskiej wieży otwartej od strony dziedzińca i zwieńczonej blankami. W 1549-70 podwyższono wieżę bramną do czterech kondygnacji. W 1656 i 1703 Szwedzi zdobyli i splądrowali zamek, który po drugim najeździe popadł w ruinę. W 1782 na miejscu zniszczonego tzw. domu mniejszego zbud. barokowy dwór murowany przeznaczony na kancelarię starościńską, który w 2 poł. XIX w. został zniszczony przez pożar. W czasie II wojny światowej od całkowitej rozbiórki uratowało ruiny przekonanie starosty niemieckiego, że zamek ma pochodzenie krzyżackie (przeprowadzono nawet pewne prace remontowe). W 1955-57 prowadzono badania archeologiczne, a w 197-61 prace konserwatorskie; odbudowano dwór i wieżę przystosowując je na cele muzealne.

Liw, zamek, *fot .K .Stańczyk.*

Muzeum Zbrojownia na Zamku w Liwie powstało w 1961. Posiada trzy działy: militarny, artystyczny i historyczny. Zbiory militariów z XV-XX w. obejmują m.in. broń drzewcową, broń białą(miecze, szable polskie, kolekcję ponad 100 egzemplarzy bagnetów), broń palną (działa, pociski, pistolety pojedynkowe, strzelby arabskie, broń myśliwską), zbroje, hełmy, kolczugi, misiurki. Najstarsze eksponaty to pałasz kawaleryjski, *schiavona* — pałasz najemników dalmatyńskich z Wenecji, szpada walońska (podstawowa broń jazdy europejskiej w 2 poł. XVII w.) oraz hakownica lontowa z pocz. XVII w. Sztukę reprezentuje kolekcja portretów sarmackich z XVII i XVIII w., malarstwo batalistyczne, meble renesansowe oraz tkaniny. W zamku organizowane są koncerty muzyki klasycznej i popularnej.

Obok zamku przechodzi czerwony szlak pieszy do Węgrowa i Siedlec (m.in. przez Stare Iganie).

MAŁA WIEŚ

Rezerwat „Modrzewina"

Wieś w gm. Belsk Duży na Wysoczyźnie Rawskiej, 7 km na pd. zach. od Grójca.

We wsi neoklasycystyczny pałac z czterema pawilonami zbud. 1783-86 dla Bazylego Walickiego, otoczony parkiem geometrycznym z XVIII w. i krajobrazowym z XVIII--XIX w. Obecnie Dom Wypoczynkowy Kancelarii Prezesa Rady Ministrów.

Na pn. zach. od wsi położony jest częściowy rezerwat „Modrzewina" o pow. 337 ha. Utworzony w 1959. Ochroną objęto rozległy las mieszany z dużym udziałem modrzewia polskiego, którego okazy osiągają 35 m wysokości i wieku 230 lat. Jest to największe naturalne skupisko tego gatunku na Mazowszu. W runie paprocie.

MODLIN

Twierdza

Osada i twierdza na wysokim prawym brzegu Narwi, u jej ujścia do Wisły, w pobliżu szosy nr 7 Warszawa–Gdańsk. Przystanek kol. na linii Warszawa–Nasielsk. Nad Narwią ośrodki wczasowe.

Dawna wieś książęca, później królewska. Od XVII w. punkt obronny. W 1961 włączono Modlin w granice miasta Nowy Dwór Mazowiecki, leżącego po przeciwnej stronie Narwi. Dzieli się obecnie na dwa osiedla: Stary Modlin i zamieszkany przez wojskowych Modlin-Twiedzę.

W 1806-07 z inicjatywy Napoleona, wg proj. gen. Francois de Chasseloup-Laubat powstała tu drewniano-ziemna twierdza o zarysie półowalu, z pięcioma bastionami. Następnie do 1812 wykonano m.in.: murowane oszkarpowanie, raweliny pomiędzy kurtynami, bramy, kaponiery i magazyny. W 1822-23 Józef Bem zorganizował tu pierwszą baterię rakietników polskich. W 1831 Modlin był jednym z ostatnich miejsc oporu wojsk polskich.

W 1832-41 gruntowna modernizacja i rozbudowa twierdzy przez Rosjan, wg proj. gen. Iwana Dähna i gen. Aleksandra Feldmana. Wzniesiono wówczas m.in. zewnętrzne bastiony i działobitnie, w kurtynach założono bramy, w kurtynie zach. wykonano przejście podziemne (poternę).

W 1875-1900 powstało osiedle oficerskie. W VIII 1915 twierdza była oblężona i zdobyta przez wojska niemieckie. Na pocz. XI 1918 niemiecka załoga została rozbrojona przez żołnierzy polskich. W 1918-39 był tu duży garnizon i ośrodek szkoleniowy WP. Od 1914 Modlin stał się także portem rzecznym i ośrodkiem szkolenia marynarzy. W 1939 załoga broniła się od 11 do 29 IX, ponosząc duże straty.

Wśród licznych obiektów architektury obronnej godne uwagi są m.in.: koszary zbudowane w 1864-75 (o dł. 2,3 km!) na planie nieregularnego wielokąta z dużym dziedzińcem; reduta Napoleona (1811-12), piętrowa, na planie kwadratu z dziedzińcem, otoczona fosą; działobitnia gen. Iwana Dähna z 1839 - piętrowa, na planie półkola z dwoma parterowymi skrzydłami, z dziedzińcem, fosą i przeciwskarpą, mająca 52 stanowiska artyleryjskie. Interesujące są również inne obiekty, takie jak: bramy, wieża ciśnień, młyn piekarnia, prochownie, stacje gołębi pocztowych, elektrownia czy latryny (obecnie pomieszczenia administracyjno-gospodarcze).

Ciekawe kasyno oficerskie z ok. 1870, restaurowane w 1974-76, o cechach neogotyckich, wnętrza eklektyczne. Cmentarz forteczny z 2 poł. XIX w. z grobami żołnierzy rosyjskich, niemieckich, legionistów polskich z 1918-20 oraz groby i pomnik (z 1997) żołnierzy polskich poległych w 1920 i 1939. Twierdza udostępniona do zwiedzania.

NIEPOKALANÓW

Klasztor franciszkanów

Klasztor Franciszkanów Konwentualnych obok stacji PKP Teresin-Niepokalanów, w pow. sochaczewskim, na Równinie Łowicko-Błońskiej.

Powstał w 1927 na gruntach ofiarowanych przez księcia Jana Druckiego-Lubeckiego, właściciela dóbr teresińskich. Inicjatorem i pierwszym przełożonym Niepokalanowa był św. Maksymilian Maria Kolbe (1894--1941), kanonizowany w 1982 przez papieża Jana Pawła II. Na początek w 1927 wystawiono tu figurkę MB Niepokalanej

i drewniany budynek klasztorny, obecnie Muzeum ojca Maksymiliana Kolbe.

Muzeum ukazuje dzieciństwo i młodość ojca Maksymiliana, działalność w zakonie, prace misyjne, pobyt w Oświęcimiu i męczeńską śmierć oraz kanonizację i kult świętego.

Bazylika MB Niepokalanej Wszechpośredniczki Łask powstała w 1948-52 (proj. arch. Zygmunt Gawlik). Trójnawowa, z transeptem i wydłużonym prezbiterium otoczonym ambitem. Na balkonie fasady znajduje się figura Niepokalanej Marii Panny, a powyżej figury głównych świętych zakonu franciszkańskiego: Bonawentury, Franciszka z Asyżu i Antoniego Padewskiego. 24 płaskorzeźby na drzwiach wejściowych przedstawiają uznawane za cudowne wizerunki MB z sanktuariów z całego świata. Na ażurowej wieży umieszczone są 4 dzwony oraz zegar o pięciu tarczach (jedna wewnątrz kościoła), projektowany przez brata Wawrzyńca Podwapińskiego (autora wielotomowego podręcznika o zegarmistrzostwie).

W prezbiterium na podwyższeniu znajduje się uznana za cudowną figura Niepokalanej MB. W lewej nawie w kaplicy św. Maksymiliana znajduje się ołtarz z figurą świętego, a w mensie jego relikwia. W oknach naw witraże przedstawiają wydarzenia z życia MB. W podziemnej kaplicy MB, pod prezbiterium, znajduje się „Panorama Tysiąclecia" — widowisko kukiełkowe przedstawiające wybitne postaci z historii Polski. Podobne przedstawienie „Misterium Męki Pańskiej" pokazywane jest w pomieszczeniu pod ołtarzem polowym, położonym na tyłach bazyliki.

Przed bazyliką pomnik św. Maksymiliana Marii Kolbe (1994, proj. Krystyna Fałdyga-Solska). Na cmentarzu klasztornym spoczywają współbracia zakonni świętego, jego rodzony brat, książę Jan Drucki-Lubecki i Franciszek Gajowniczek, za którego św. Maksymilian ofiarował życie w Oświęcimiu.

Zakonnicy mają własną straż pożarną (z Muzeum Strażackim), infirmerię (szpitalik), piekarnię i drukarnię. W klasztorze wydawane są miesięczniki katolickie, książki i kalendarze. Działa ośrodek radiowy i telewizyjny „Niepokalanów". Organizowane są Festiwale Filmów Katolickich. W 1983 odwiedził Niepokalanów papież Jan Paweł II.

Na terenie stykającej się z Niepokalanowem wsi Paprotnia, przy szosie Warszawa – Sochaczew d. zajazd z karczmą, kuźnią i wozownią z 1 poł. XVIII w. (obecnie restauracja). Wg przekazów w karczmie przebywali: Napoleon z Marią Walewską, Fryderyk Chopin z Konstancją Gładkowską oraz książę Konstanty z Joanną Grudzińską.

OPINOGÓRA GÓRNA

Zameczek Krasińskich

Wieś gminna na Wysoczyźnie Ciechanowskiej, 8 km na pn. wsch. od Ciechanowa.

Wzmiankowana w 1185, własność książąt mazowieckich (dwór myśliwski). Od 1659 własność rodziny Krasińskich, od 1844 do 1945 ordynacja. Majątek powiększony przez gen. Wincentego Krasińskiego (1782--1858). Jego syn Zygmunt (1812-59) przebywał w Opinogórze do 1830 i jest tu pochowany (zm. w Paryżu). Po II wojnie światowej majątek rozparcelowano, część ziemi oddano w ręce prywatne, z pozostałości utworzono PGR.

Późnoklasycystyczny kościół par. Wniebowzięcia NMP, jednonawowy, zbud. 1874--77 (wg proj. Wincentego Rakiewicza). Fasada ujęta parami kolumn toskańskich, zwieńczona trójkątnym szczytem. Wewnątrz cenne dzieła sztuki, m.in. z białego marmuru kararyjskiego grobowiec Marii z Radziwiłłów Krasińskiej, matki poety (1841, dłuta Luigi Pampalloniego), a w prezbiterium marmurowe epitafium Władysława i Zygmunta Krasińskich (1881, wykonane przez Julesa Franceschi). W podziemiach kościoła mieszczą się krypty grobowe Krasińskich.

Neogotycki zameczek, zbudowany w 1828-43, ojciec podarował Zygmuntowi w prezencie ślubnym. Rozbudowany w 1874. Po odbudowie ze zniszczeń wojennych w 1958-61 przeznaczony na muzeum. W narożu korpusu gł. zameczku ośmioboczna wieża o czterech kondygnacjach. Przy wejściu kamienny portyk z dwiema ostrołukowymi arkadami, również ostrołukowe okna. Ściany wieży i gzyms wieńczący są pokryte koronkową sztukaterią.

W zameczku od 1961 mieści się **Muzeum Romantyzmu**. Zbiory związane z historią rodziny Krasińskich, pamiątki napoleońskie, w stylowych wnętrzach meble z poł. XIX w.

W oficynie z XIX w., odbudowanej w 1990, druga część ekspozycji muzealnej. Oprócz wystaw czasowych, znajdują się tu m.in. portrety Krasińskich i obraz Jerzego Kossaka „Napoleon na koniu podczas przeprawy przez rzekę" (1927).

Zameczek położony jest w parku krajobrazowym (pow. 21 ha) z 1 poł. XIX w. Stary drzewostan, malownicze stawy i drewniany dom ogrodnika z poł. XIX w. Z ciekawych drzew rośnie tu trójiglicznia (glediczja) i płaczący jesion. Kamienny krzyż z 1838 przypomina księcia mazowieckiego Bolesława IV, który zmarł w Opinogórze w 1454. Ponadto pomnik Zygmunta Krasińskiego (1989, wg proj. Mieczysława Weltera) oraz murowana ławeczka (z 1832) i kamienny okrągły stół (z 1 poł. XIX w.).

ORÓŃSKO

Centrum Rzeźby Polskiej

Wieś gminna na Równinie Radomskiej, 17 km na pd zach. od Radomia, przy szosie nr 7 do Krakowa.

Zespół dworski w 1840-70 zbudowano dla Franciszka Ksawerego Christianiego (wg proj. Francesco Marii Lanciego). Od 1877 własność wybitnego malarza-batalisty Józefa Brandta (1841-1915).

Klasycystyczny, parterowy dwór z tarasem położony jest w rozległym parku krajobrazowym przechodzącym w naturalny las ze stawami i groblami. Wewnątrz dworu bogata dekoracja stiukowa, ekspozycja wnętrz z poł. XIX w. oraz izba pamiątek po Józefie Brandcie. Przed dworem jego popiersie na wysokim cokole. Neogotycka oficyna i domek odźwiernego z poł. XIX w. Kaplica późnoklasycystyczna z 1841. Dawna oranżeria, pracownia Józefa Brandta (obecnie salon wystawowy), spichlerz i stajnia oraz pseudoegipska d. latryna z 2 poł. XIX w. W parku rzeźby z XVII-XIX w. (m.in. grupa Herkulesa z Anteuszem) przeniesione z ogrodu zamkowego w Szydłowcu.

W 1965 w zespole podworskim powstał Dom Pracy Twórczej ZPAP, który przekształcił się w **Centrum Rzeźby Polskiej**. Znajduje się tu 14 pracowni rzeźbiarskich i technicznych, niezbędne instalacje i urządzenia oraz baza socjalna i kulturalna, a także galeria rzeźby, salony wystawowe, pracownie naukowe. W wyspecjalizowanych pracowniach (kamieniarskiej, ceramicznej, odlewniczej, kuźni) pracują wykwalifikowani rzemieślnicy. Powstają rzeźby z kamienia, metalu, drewna, ceramiki, tworzyw sztucznych. Od 1969 w parku corocznie organizowane są wystawy poplenerowe rzeźby współczesnej.

Oroñsko, *fot. P. Pierściński.*

OSSÓW k. Kobyłki

Mauzoleum
i Cmentarz Poległych w 1920 r.

Wieś na Równinie Wołomińskiej, nad Długą, 3 km na pd. wsch. od Kobyłki.

W VIII 1920 znalazła się przy drodze dofrontowej pomiędzy I i II linią obrony Warszawy. 13-14 VIII 1920 toczyły się tu zacięte walki, które stały się symbolem męstwa polskiego żołnierza. Poległo ok. 100 żołnierzy polskich, (wielu w wieku 16-18 lat), m.in. kapelan 236 Pułku Piechoty Legii Akademickiej ksiądz Ignacy Jan Skorupka i dowódca batalionu ochotniczego tegoż pułku porucznik Stanisław Matarewicz.

W centrum wsi Szkoła Podstawowa im. ks. Ignacego Skorupki, a przed nią pomnik jej patrona oraz Pawilon Ekspozycyjny Bitwy Warszawskiej, w którym umieszczone są pamiątki związane z wojną z 1920 roku oraz makieta plastyczna pola bitwy. We wsch. części wsi obelisk wystawiony dla uczczenia śmierci (14 VIII 1920) ks. Ignacego Jana Skorupki, a w miejscu gdzie poległ – krzyż.

Na pd. skraju wsi, nad rzeką Długą, w lesie znajduje się mauzoleum i cmentarz poległych w 1920. Na cmentarzu osiem zbiorowych mogił i jedna pojedyncza oraz pomnik w kształcie graniastosłupa zwieńczony krzyżem z licznymi śladami po kulach z okresu II wojny światowej. Do cmentarza przylega kaplica MB Zwycięskiej zbudowana w 1928-29 (wg proj. Brunona Zborowskiego) i rozbudowana w 1982 (wg proj. Lecha Dunina i Feliksa Dzieżanowskiego). Wewnątrz kaplicy kopia obrazu MB Częstochowskiej i kopia obrazu Jerzego Kossaka „Cud nad Wisłą". Dzwonnica z 1932.

W sąsiedztwie cmentarza figura MB Zwycięskiej (1990), a przy bramie ustawiony w 1996 głaz, pomnik poświęcony gen. Józefowi Hallerowi. Cmentarz ten, przylegający do rembertowskiego poligonu wojskowego, do 1978 był niedostępny dla cywilów. Obecnie co niedzielę w kaplicy odprawiana jest Msza Święta.

Przez wieś i obok mauzoleum przechodzi zielony szlak pieszy z Zielonki do Kobyłki i dalej przez Strugę do Sierakowa (38 km).

PŁOCK

Katedra i Zamek

Miasto powiatowe, na pograniczu Kotliny Płockiej i Pojezierza Dobrzyńskiego, nad Wisłą i jej dopływem Brzeźnicą, port rzeczny, 131 tys. mieszkańców.

Jedna z najstarszych osad na Mazowszu. W VIII-IX w. ośr. kultu pogańskiego. W X w. gród książęcy otoczony wałem drewniano-ziemnym. Wzmiankowany 1047. Od 1075 siedziba biskupstwa. Od XI w. stolica Mazowsza, w 1079-1138 siedziba władców Polski – książąt: Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego, a następnie siedziba książąt mazowieckich. W XII w. ośr. kulturalny i polityczny Polski. W 1177 w mieście bito monetę płocką (brakteaty). W 1180 założono szkołę przy kolegiacie św. Michała (późniejsza „Małachowianka", gdzie nauczał m.in. św. Andrzej Bobola). Prawa miejskie od 1237. Niszczony przez Litwinów, Prusów, Rusinów i Krzyżaków. Znaczny rozwój od poł. XIV w. Miasto otoczono murami, zbudowano zamek. Po pokoju toruńskim 1466 ważny port w zbożowym handlu wiślanym. W 1495 włączony do Korony. W XVI w. rozkwit gospodarczy, ośrodek życia kulturalnego i artystycznego. W XVII i XVIII w. upadek w wyniku wojen szwedzkich, pożarów i epidemii. W 1831 w ratuszu odbyła się ostatnia sesja rządu i sejmu powstańczego. W 1863 ośrodek walk powstańczych. Od 2 poł. XIX w. rozwój przemysłu, rzemiosła, spółdzielczości. Na pocz. XX w. jeden z głównych ośrodków mariawitów. 18-19 VIII 1920 walki wojska i ludności cywilnej z bolszewikami, zamierzającymi tu sforsować Wisłę. W 1923 włączono do miasta lewobrzeżne Radziwie. W 1925 Płock uzyskał połączenie kolejowe z Kutnem, a w 1937 z Sierpcem. W okresie II wojny światowej liczne aresztowania, wywózki do obozów koncentracyjnych i egzekucje. Po wojnie zbudowano m.in. zakłady rafineryjne i petrochemiczne oraz nowe dzielnice mieszkaniowe. W 1975-98 Płock był miastem wojewódzkim.

Płock. Pomnik Jana Pawła II i wieża zamkowa, *fot. Z. Świątek*

Obecnie duży ośrodek przemysłowy, naukowy i kulturalny Mazowsza. Muzea: Mazowieckie i Diecezjalne. Ogród zoologiczny. Ośr. turystyczny — stanica wodna, znakowane szlaki piesze.

Liczne zabytki:

- Zespół klasztorny Jezuitów: kościół św. Michała z XII-XIII w. (przebudowany ok. poł. XIV w., 1660, 1773); klasztor (obecnie szkoła) z XVII w. (przebudowany 1764, wieża z poł. XV w.).

w Kościół św. Bartłomieja, pierwotnie gotycki z 1356, przebudowany 1723.

w Zespół klasztoru Dominikanów: kościół św. Dominika z 1227-37 (wielokrotnie przebudowywany), klasztor z 1 poł. XIII w. (przebudowany w 1570 i w XIX w.).

w Zespół klasztoru Reformatów: kościół św. Jana Chrzciciela z 1758-71, klasztor (ob. Wyższe Seminarium Duchowne) z 1773-83.

w Katedra i klasztor mariawitów zbudowane 1911-13;

Ponadto d. bożnica z ok. 1810; dwie rogatki z 1816-25; odwach z pocz. XIX w. (Oddział PTTK) i kilka pomników, m.in. Władysława Broniewskiego, Jana Pawła II i Józefa Piłsudskiego.

Na wysokiej skarpie wiślanej, na Wzgórzu Tumskim usytuowana jest **bazylika katedralna** Wniebowzięcia NMP. Pierwszy murowany kościół powstał w 1130-44 w stylu romańskim, a dwie wieże dobudowano w XIV w. Po pożarze w 1530 rozebrali go do fundamentów i zbudowali ponownie w stylu renesansowym włoscy architekci. Przebudowany w 1556-63 przez Jana Babtystę z Wenecji. W 1787 dodano klasycystyczną fasadę wg proj. Dominika Merliniego. W 1901-03 Stefan Szyller przyrócił XVI-wieczny charakter kościoła. Obecnie ma romańskie rozplanowanie, absydy i budulec (ciosany kamień); gotyckie wieże, szczyty i oszkarpowanie; renesansową kopułę z latarnią.

Fasada katedry, ujęta wieżami, zwieńczona zębatym szczytem, w który wmurowano cztery herbowe tablice biskupów. Poniżej szczytu neorenesansowe okno rozetowe z piaskowca. Wejście do katedry ozdobione jest romańskim portalem arkadowo-kolumnowym.

W tympanonie brązowa płaskorzeźba przedstawiająca ofiarowanie odrestaurowanej katedry MB Mazowieckiej.

W kruchcie kopia romańskich Drzwi Płockich, których oryginał z 1154 znajduje się w soborze Mądrości Bożej w Nowogrodzie Wielkim. Dwuskrzydłowe drzwi składają się z 48 płyt spiżowych z płaskorzeźbami przedstawiającymi sceny ze Starego i Nowego Testamentu, sceny alegoryczne, wizerunki fundatora i wykonawców.

Katedra jest budowlą trójnawową z transeptem i zamkniętym półkoliście prezbiterium. Wewnątrz polichromia Władysława Drapiewskiego i Czesława Idźkiewicza z 1903-14 oraz liczne nagrobki, epitafia i ołtarze z XVI-XIX w.

Na przedłużeniu naw bocznych (pod wieżami) znajdują się dwie kaplice: Sierpskich i królewska z sarkofagiem książąt Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego z 1825.

Z katedrą sąsiaduje **zamek** książąt mazowieckich. Powstał w połowie XIV w. na miejscu wcześniejszych budowli (m.in. relikty palatium z X-XI w.). Zniszczony głównie wskutek ruchów skarpy i odbudowany, za czasów Zygmunta Starego przekazany Benedyktynom, którzy wznieśli tu klasztor i późnogotycki kościół św. Wojciecha. Potem zamek był wielokrotnie przebudowywany, zmieniał właścicieli i przeznaczenie. Zachowały się jego charakterystyczne wieże: Szlachecka i Zegarowa.

Muzeum Mazowieckie powstało z inicjatywy Towarzystwa Naukowego Płockiego w 1821 jako Muzeum Publiczne i Szkolne Województwa Płockiego, Obecną nazwę otrzymało w 1963. Od 1973 mieści się w zamku książąt mazowieckich. W 1993 r. w spichlerzu z XIX w. przy ul. Kazimierza Wielkiego ulokowano dział etnograficzny i salę wystaw czasowych.

Muzeum specjalizuje się w sztuce secesyjnej: ponad 8 tys. eksponatów malarstwa, grafiki, plakatu, rzemiosła artystycznego, rzeźby, witraży, szkła dekoracyjnego, ceramiki, biżuterii. Szczególnie cenne są zbiory malarstwa i rzeźby polskiej z XIX/XX w. oraz szkło z wytwórni europejskich.

Zaaranżowano typowe dla epoki wnętrza mieszkalne: jadalnię, salon mieszczański, salonik „belgijski", pracownię krawiecką i sypialnię.

Dział archeologiczny obejmuje zabytki z badań Kotliny Płockiej i pn. Mazowsza.

Dział historyczny posiada m.in. liczne rękopisy, monety od starożytności po czasy nowożytne, pamiątki z powstań narodowych i okupacji hitlerowskiej.

W dziale etnograficznym eksponowane są m.in. rzeźby, tkaniny, ceramika i wycinanki z Mazowsza.

PROBOSZCZEWICE

Grodzisko

Wieś na Pojezierzu Dobrzyńskim, 12 km na pn. od Płocka. Nazwa pochodzi od właściciela wsi, proboszcza katedry płockiej.

We wsi neogotycki kościół par. z 1871, z drewnianą dzwonnicą i dwór z 1906.

W pd. części wsi znajduje się grodzisko, nazywane „Kosmatą Górą" lub „Szwedzkimi Okopami". Usytuowane na krawędzi doliny Wierzbicy, o kształcie czworoboku z zaokrąglonymi rogami (110x130 m), otoczone wysokimi wałami i fosą od strony pd. Gród istniał tu już w VI-VIII w., a wysokie wały usypano dopiero w XI w. Jest to jedna z najlepiej zachowanych wczesnośredniowiecznych konstrukcji obronnych.

U stóp grodziska w 1503 wojska mazowieckie dowodzone przez Andrzeja Sieprskiego z Gulczewa pokonały Krzyżaków.

PRUSZKÓW

Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego

Miasto powiatowe na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad Utratą. 53 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany w 1415. Rozwój od poł. XIX w. po uruchomieniu kolei warszawsko-wiedeńskiej. Prawa miejskie 1916. Podczas powstania warszawskiego i do początku 1945 obóz przejściowy (Dulag 121) dla ludności wypędzonej z Warszawy (przeszło przez niego ok. 650 tys. osób). 27 III 1945 w Pruszkowie NKWD podstępnie aresztowało 16 przywódców Polski Podziemnej z gen. Leopoldem Okulickim i Janem Stanisławem Jankowskim i wywiozło ich do Moskwy.

Najcenniejszym zabytkiem jest klasycystyczny d. zespół pałacowo-parkowy rodziny Potulickich z pocz. XIX w.

Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego powstało w 1975. Mieści się w oranżerii i wozowni pałacu Potulickich. Jest to muzeum archeologiczne z działem poświęconym historii miasta. Stała ekspozycja prezentuje mazowiecki ośrodek metalurgiczny istniejący w rejonie Pruszkowa, Milanówka i Błonia w okresie od I w. p.n.e. do IV w. n.e. Był to drugi co do wielkości (po świętokrzyskim) ośrodek wytopu żelaza w Europie Środkowej. Jego odkrycie w latach 70. XX w. to jedno z największych dokonań archeologii polskiej.

PRZASNYSZ

Zespół klasztorny Bernardynów

Miasto powiatowe, w pn. części Wysoczyzny Ciechanowskiej, nad Węgierką, 18 tys. mieszkańców. Powstało w 1 poł. XIII w. Prawa miejskie od 1427. Rozwój miasta w XV-XVII w., regres w okresie wojen szwedzkich. W czasie powstania styczniowego w Przasnyszu i okolicach liczne potyczki. Ośrodek przemysłu spożywczego, elektrotechnicznego i drzewnego.

Zachował się dawny układ urbanistyczny z rynkiem i klasycystycznym ratuszem z końca XVIII w. (obecnie Muzeum Historyczne). Późnogotycki kościół par. p.w. Wniebowzięcia NMP zbudowany w 1474--85, miejsce chrztu św. Stanisława Kostki. Zespół klasztorny Kapucynek z 1609-16. Dwa pomniki poświęcone powstańcom 1863, liczne miejsca walki i męczeństwa z okresu II wojny światowej.

Na wsch. od rynku, w okolicach parku miejskiego, położony jest **zespół klasztorny** Bernardynów (obecnie Pasjonistów), tworzący zamknięty czworobok z wirydarzem w środku.

Późnogotycki kościół św. Jakuba i Anny z 1588-1618, zbudowano z inicjatywy Pawła Kostki, brata św. Stanisława. Jednonawowy, z węższym prezbiterium, z gotyckim sklepieniem gwiaździstym. Wewnątrz bogaty wystrój malarski i rzeźbiarski. Od strony pd. kościoła kaplica św. Anny, dobudowana przed 1607, z cudownym obrazem MB z Dzieciątkiem z XVI/XVII w., przywiezionym przez Pawła Kostkę z Rzymu. Wieża z 1635 (wys. 32 m).

Klasztor wczesnobarokowy z 1637-71. Jego najciekawsze fragmenty to: refektarz, korytarz zamykający pn. część wirydarza i barokowa fasada szczytu pn. skrzydła, wychodząca z czworoboku ku zach.

Kościół i klasztor zniszczone w czasie I wojny światowej, odbudowane w 1924-28 przez sprowadzonych tu w 1923 Pasjonistów.

PRZYSUCHA

Muzeum im. Oskara Kolberga

Miasto powiatowe na pograniczu Równiny Radomskiej i Garbu Gielniowskiego, 7 tys. mieszkańców.

Wzmiankowane w 1490, w XVIII w. ośrodek górniczo-hutniczy eksploatujący okoliczne rudy żelaza. Prawa miejskie od 1710. Miejsce urodzenia etnografa Oskara Kolberga (1814-90). W 1939-40 rejon działań Hubalczyków. Obecnie ośrodek przemysłu budowlanego i spożywczego, odlewnia żeliwa.

Zabytki: barokowo-klasycystyczny kościół par. z 1780-86 i synagoga z końca XVIII w.

Muzeum im. Oskara Kolberga mieści się w dworze Bembińskich pochodzącym z poł. XIX w. Dwór ma arkadowy portyk od frontu i taras od strony ogrodu. Muzeum powstało w 1973, a od 1992 jest oddziałem Muzeum Wsi Radomskiej. Zgromadzono tu rękopisy Oskara Kolberga, rodzinne dokumenty i portrety, pierwodruki monografii „Lud", XIX-wieczne wyposażenie dworskie.

PUŁTUSK

Zamek

Miasto powiatowe nad Narwią. 19 tys. mieszkańców.

Gród wczesnopiastowski, osada targowa, kasztelania. Wzmiankowany w XII w. Od poł. XIII w. do końca XVIII w. własność biskupów płockich. Prawa miejskie od 1339. W XIV w. niszczony przez Litwinów. Od XV w. do poł. XVII w. jeden z głównych ośrodków gospodarczych i kulturalnych Mazowsza.

W 1440 przy miejscowej kolegiacie powstała szkoła, przejęta w 2 poł. XVI w. przez jezuitów. Wykładowcami byli m.in. św. Andrzej Bobola (1591-1657), królewski kaznodzieja Piotr Skarga (1536-1612), tłumacz Biblii Jakub Wujek (1541-97), a uczniami m.in. hetman Jan Tarnowski (1488-1561), kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński (1595-1650), poeta Maciej Kazimierza Sarbiewski (1595-1640), a w XIX w. pułtuską szkołę ukończyli: poeta Teofil Lenartowicz (1822-93) i pisarz Wiktor Gomulicki (1848-1919).

W 1531 pierwsza na Mazowszu drukarnia, od 1565 jeden z pierwszych w Polsce teatrów. Pułtusk niszczony był przez pożary w 1 poł. XVII w. oraz wojny w poł. XVII w. i na pocz. XVIII w. W XIX w. wzrost ludności i rozwój handlu zbożem. We wrześniu 1939 pod Pułtuskiem oddziały polskie poniosły ciężkie straty. 14-17 I 1945 wojska radzieckie forsowały Narew w rejonie miasta, które doznało dużych zniszczeń.

Miasto jest dużym ośrodkiem usługowym dla regionu rolniczego; przemysł: elektrotechniczny, spożywczy, skórzany, dziewiarski i materiałów budowlanych. Działa tu Wyższa Szkoła Humanistyczna i Towarzystwo Kulturalne Ziemi Pułtuskiej. Ośrodek turystyczny na szlaku wodnym Narwi, węzeł szlaków pieszych.

Pułtusk, zamek, *fot. G. Orłowska.*

W centrum prostokątny rynek (400 m, najdłuższy w Polsce) położony na wyspie otoczonej przez odnogi Narwi. Rynek o zwartej, klasycystycznej zabudowie z 1 poł. XIX w. W ratuszu z XX w. (z ośmiokondygnacyjną wieżą gotycką z pocz. XV w.) mieści się Muzeum Regionalne.

Na pn.-zach. krańcu rynku trójnawowa bazylika p.w. Zwiastowania NMP i św. Mateusza, zbud. przed 1443, przebud. w 1551-60 wg proj. Jana Baptysty z Wenecji. Wewnątrz w nawie głównej renesansowe sklepienie kolebkowe z dekoracją geometryczną, tzw. *sklepienie pułtuskie*, a w nawach bocznych sklepienia późnogotyckie, krzyżowo-żebrowe z XV w.

Dzwonnica z 1507, przeb. 1782-83; plebania z XVIII w.; kanonia z 1 poł. XIX w.

Na pd.-wsch. krańcu rynku kaplica zamkowa św. Marii Magdaleny z 1538,

przebudowana w 1623 i w 1737-39, zniszczona w 1945. Po odbudowie mieściła galerię, a od 1990 jest kościołem filialnym.

Na zach. od rynku znajdują się dwa zespoły klasztorne. Zespół dawnego klasztoru franciszkanów reformatów: kościół św. Józefa z 1640, przeb. w 1 poł. XVIII w., klasztor z 1640, przeb. po 1803.

Zespół dawnego kolegium jezuickiego: kościół św. Piotra i Pawła z 1717, rozbudowany 1875, klasztor z 1 poł. XVII w., rozbudowany 1803-25, kolegium z 1825.

Na pd.-wsch. krańcu rynku, za kaplicą św. Marii Magdaleny, na skraju skarpy nadnarwiańskiej, położony jest **zamek** biskupów płockich, zbudowany ok. 1319 na terenie grodziska z VI-VIII w. i XII w. Murowany, na rzucie wielobocznej podkowy otwartej od pd. W 1618 połączono go arkadowym mostem z miastem. Zniszczony przez Szwedów w poł. XVII w. i wojska rosyjskie w 2 poł. XVIII w. W 1786 odnowiony i rozbudowany. W 1812 Francuzi urządzili tu szpital wojskowy. Funkcję tę zamek pełnił później jeszcze kilkakrotnie. Po powstaniu styczniowym odebrany biskupom płockim. Od końca I wojny światowej do 1975 był siedzibą różnych urzędów. W 1974 zamek wraz z otaczającym go terenem został przekazany Towarzystwu Łączności z Polonią Zagraniczną „Polonia", które przeprowadziło remont obiektu przystosowując go na *Dom Polonii*.

Elewacje w stylu klasycystycznym. Przywrócono dawny wygląd kaplicy z bogatą dekoracją sztukatorską i zewnętrznym wykuszem oraz sąsiadującej z nią sali o wystroju z XVIII w. W sąsiedztwie zamku psiarnia z XVII w. oraz park zamkowy.

W kompleksie hotelowym znajdują się restauracje, kawiarnia, bar, galeria sztuki oraz sale konferencyjne.

RADOM

Muzeum Wsi Radomskiej
Zespół klasztorny bernardynów

Miasto powiatowe na Równinie Radomskiej, nad Mleczną, ważny węzeł kolei i dróg, 232 tys. mieszkańców.

W VIII-IX w. osada, później gród na sztucznym nasypie na wsch. od obecnego centrum (grodzisko „Piotrówka"). Wzmiankowany 1155. W XI-XIII w. gród kasztelański. Prawa miejskie na pocz. XIV w. Miasto otoczono murami, wzniesiono zamek często odwiedzany przez królów. Rozwój sukiennictwa i garncarstwa. Zjazdy szlachty: w 1401 unia między Polską i Litwą, w 1505 konstytucja *Nihil novi*, a w 1767 konfederacja radomska. Urodzili się tu: lekarz i „odkrywca" Zakopnego Tytus Chałubiński (1820-89) i malarz Jacek Malczewski (1855-1929). W XIX w. powstały zakłady garbarskie, fabryka noży, fabryka maszyn i narzędzi rolniczych, tkalnie, huta szkła, cegielnia, browar. W okresie międzywojennym dalszy rozwój przemysłu, m.in. w 1923-26 zbudowano fabrykę broni. W czasie II wojny światowej ośrodek ruchu oporu i działalności dywersyjno-sabotażowej. Po wojnie rozbudowa miasta i przemysłu. Ośrodek kultury i nauki.

Większość zabytków znajduje się w centrum miasta, zwanym Nowym Radomiem, zbudowanym w XIV w. w czasach Kazimierza Wielkiego.

Radom, klasztor bernardynów, *fot. P. Pierściński.*

Kościół par. św. Jana Chrzciciela z 1360-70 z kaplicami Różańcową (1481) i Kochanowskich (1630-33); wieża nadbudowana w 1881-82; rozbudowany w stylu neogotyckim w 1908-09.

Kościół Świętej Trójcy i klasztor benedyktynek z 1619-27, przebudowny w 1924-27.

Dawny zespół pijarów: kościół św. Jana Kantego z 1818-20, i kolegium z 1736-56.

Kościół ewangelicki z 1784-85, przebudowany na teatr w 1818.

W rynku domy z 1 poł. XIX w. Ratusz neorenesansowy z 1847-48.

Dawne rogatki Warszawska i Lubelska z 1 poł. XIX w.

W najstarszej części miasta, ok. 1 km na pd.-zach. od rynku znajduje się grodzisko „Piotrówka" i gotycki kościół św. Wacława z prezbiterium z ok. 1300, a nawą z 1440 (obecnie oddział Muzeum Okręgowego).

Przy gł. arterii miasta, w otoczeniu zieleni, położony jest najcenniejszy zabytek Radomia, **zespół klasztorny** Bernardynów. Późnogotycki, jednonawowy kościół św. Katarzyny: prezbiterium z 2 poł. XV w., nawa z pocz. XVI w., kaplica św. Anny z 1 poł. XVI w., z wieżą z XVII w. nakrytą barokowym hełmem w 1841. Rozbudowany 1911-12. Korpus oszkarpowany, okna ostrołukowe, fasada zach. zwieńczona szczytem schodkowo-sterczynowym, szczyt wsch. nawy ujęty w sterczyny z profilowanymi blendami. Dachy pokryte cegłą holenderską. W kruchcie późnogotycki portal z pocz. XVI w. Wewnątrz liczne epitafia z XVI-XIX w. W ołtarzu gł. krucyfiks i figury z końca XV w. przypisywane szkole Wita Stwosza. Stalle z pocz. XVI w. Nowy sarkofag z 1981 Dionizego Czachowskiego, jednego z przywódców powstania 1863. Na przykościelnym cmentarzu, w murze przed fasadą kościoła, terakotowe stacje Drogi Krzyżowej z 1899 oraz epitafia z 1 poł. XIX w.

Klasztor zbudowany przed 1508, ma trzy skrzydła, które wraz z krużgankiem otaczają wirydarz. Od zach. szczyt sterczynowy z blendami, a od wsch. szczyt rozczłonkowany blendami zwieńczonymi arkadami łukowymi oraz linią ceglanych wnęk. W klasztorze obrazy gł. z XVIII w.

Od pd. przylega do klasztoru piętrowy budynek gospodarczy z oryginalną kuchnią z piramidalnym, zwężającym się kominem i warzelnią wosku. Cały zespół klasztorny wraz z ogrodem jest otoczony murem.

Na pd.-zach. krańcu miasta znajduje się **Muzeum Wsi Radomskiej** (pow. 19,7 ha), otwarte w 1976. Charakterystyczne obiekty d. budownictwa wiejskiego zestawiono w zespołach regionalnych i funkcjonalnych. Są też zabytki budownictwa przemysłowego, sakralnego i małej architektury. Wozy, sanie i bryczki; ule, sprzęt pszczelarski; sztuka ludowa (cenne zbiory ceramiki iłżeckiej, rzeźby) oraz wyroby kowalskie.

RADZIEJOWICE

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś gminna w powiecie żyrardowskim, na pograniczu Równiny Łowicko-Błońskiej i Wysoczyzny Rawskiej, nad Pisią Gągoliną, przy szosie Warszawa–Piotrków Trybunalski.

W XIV w. istniał tu dwór myśliwski, wokół którego powstała wieś. Od XV w. w posiadaniu Radziejowskich, a następnie od 1782 do 1945 Krasińskich. Gościło tu wielu królów, prymasów, książąt i posłów zagranicznych. We wsi działa obecnie cegielnia specjalizująca się w produkcji cegły nowogotyckiej do rekonstrukcji zabytków.

Przy szosie klasycystyczny kościół św. Kazimierza zbud. 1820-22 (wg proj. Jakuba Kubickiego), dzwonnica i plebania z 1 poł. XIX w. Modrzewiowy dwór z XVIII-XIX w., a nad Pisią drewniany młyn wodny z 1 poł. XIX w. Na cmentarzu neogotycka kaplica grobowa Krasińskich z 1 poł. XIX w. Przy drodze do Mszczonowa zabytkowa aleja, około stu lip o obwodach do 5 m.

Radziejowice, pałac, *fot. F. Midura.*

Zespół pałacowy składa się z pałacu z 2 poł. XVII w. i zameczku z XVI-XVII w. Ok. 1800 były w ruinie. Na pocz. XIX w. pałac przebudowano (wg proj. Jakuba Kubickiego) w stylu klasycystycznym a zameczek neogotyckim i połączono arkadowym pasażem. Restaurowane w 1956-64

Obecnie mieści się tu Dom Pracy Twórczej i Wypoczynku Ministerstwa Kultury i Sztuki. W pałacu polichromia z 1809-10 (m.in. krajobrazy Ojcowa i Pieskowej Skały) oraz wiele cennych dzieł sztuki (obrazy, rzeźby

i meble). W zameczku o cechach obronnych (skarpy i strzelnice) fragmenty fundamentów i piwnic z XV-XVI w. W Radziejowicach gościli m.in. Józef Chełmoński (1849-1914), Henryk Sienkiewicz (1846-1916), częstym gościem Jerzy Waldorff (1910-2000).

Między stawem a pałacem rozpościera się rozległy park krajobrazowy z 1817 (proj. Aleksander d'Alfonce de Saint Omer). Zachowały się w nim liczne okazy starych dębów, sosen, wiązów, świerków i białodrzewów.

We wsi turystyczne szlaki piesze: niebieski do Grodziska Mazowieckiego, zielony do Skuł i dalej do Młochowa oraz czarny do Międzyborowa.

SIEDLCE

Stary Rynek

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Siedleckiej, nad Muchawką, przy międzynarodowych szlakach drogowych i kolejowych łączących Europę z Mińskiem Białoruskim i Moskwą. 76 tys. mieszkańców.

Wzmiankowane w poł. XV w., prawa miejskie od 1547. Od poł. XVIII w. miasto było kształtowane urbanistyczne i architektoniczne przez jego właścicieli, Czartoryskich; rozwój handlu i rzemiosła. W XIX w. budowa drogi i linii kolejowej Warszawa – Brześć oraz rozwój przetwórstwa rolnego. W 2 poł. XIX w. ośrodek kultury i szkolnictwa średniego, uczniami byli m.in. Bolesław Prus i Aleksander Świętochowski. W 1975-98 stolica województwa.

Miasto jest ośrodkiem przemysłowym i kulturalnym regionu, przemysł metalowy i elektromaszynowy oraz spożywczy, dziewiarski, materiałów budowlanych.

Zachował się d. układ przestrzenny miasta z 2 poł. XVIII w. W centrum zespół pałacowo-parkowy: klasycystyczny pałac Czartoryskich (później Ogińskich; obecnie siedziba Urzędu Miejskiego) z 1 poł. XVIII w., przebudowany z dodaniem bocznych skrzydeł w 1776-82; kaplica Świętego Krzyża z 1791, oficyna z 2 poł. XVIII w. (przebudowana w XIX w.) oraz park krajobrazowy zał. w 1 poł. XVIII w., przekształcony i powiększony w 1776-81 przez Aleksandrę Ogińską.

Klasycystyczna poczta z 1 poł. XIX w.; d. teatr z pocz. XIX w.; neogotycka katedra Niepokalanego Poczęcia NMP o dwóch wieżach (wys. 72 m) zbudowana w 1905-12. Pomnik-kolumna powstańców 1863.

Stary Rynek uformowany w poł. XVIII w. położony jest przy ulicy Piłsudskiego. Przy ul. Floriańskiej barokowo-klasycystyczny kościół par. św. Stanisława biskupa zbud. 1740-49, dwukondygnacyjna fasada z 1793 (czterokolumnowy portyk toskański z balkonem ozdobionym żeliwną balustradą). Wewnątrz w czterech ołtarzach obrazy Szymona Czechowicza z poł. XVIII w.

Obok kościoła po stronie pd.-wsch. plebania z poł. XVIII w. Naprzeciwko kościoła, na skwerku, pomnik Tadeusza Kościuszki.

Dominuje w rynku późnobarokowy ratusz, zbudowany w 1766-72 z fundacji Aleksandry Ogińskiej w miejscu poprzedniego, drewnianego. W 1784 dobudowano boczne skrzydła. Wielokrotnie niszczony, odbudowany w 1945-52. Obecnie mieści Muzeum Okręgowe, powstałe w 1928, obrazujące historię i kulturę Podlasia Zachodniego. Jest to budynek o symetrycznym, dwuosiowym układzie. Nad długim korpusem umieszczona jest masywna ośmioboczna wieża w górnej części drewniana, zwieńczona figurą Atlasa dźwigającego glob ziemski.

Na zach. od ratusza klasycystyczny d. odwach z 2 poł. XVIII w., a za nim zespół jednopiętrowych d. domków zajezdnych z końca XVIII w. (z charakterystycznymi bramami). Przy ul. Kilińskiego pomnik Jana Pawła II.

Z Siedlec wychodzi czerwony szlak pieszy do Węgrowa (m.in. przez Stare Iganie, Suchą i Liw).

SIERPC

Muzeum Wsi Mazowieckiej

Miasto powiatowe na Równinie Raciąskiej nad Sierpienicą. 20 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany w 1065. Prawa miejskie od 1322. W XV i XVI w. rozwój rzemiosła i handlu.

Zachował się d. układ urbanistyczny miasta z dwoma rynkami z XV/XVI w.

Gotycko-barokowy kościół farny św. Wita, Modesta i Krescencji z XV/XVI w. Zespół klasztoru Benedyktynek: gotycki kościół Wniebowzięcia NMP z 1483-1513 i barokowy klasztor z 1703. Kościół filialny Świętego Ducha z 1518-19. Klasycystyczny ratusz z końca XIX w. (obecnie filia Muzeum Wsi Mazowieckiej). Cerkiew prawosławna z 2 poł. XIX w.

W pn.-zach. części miasta, na terenie d. przysiółka Bojanowo, obok drogi Sierpc – Lipno, usytuowany jest skansen, **Muzeum Wsi Mazowieckiej**. Rozległy (60 ha), otoczony z jednej strony Skrwą, a z drugiej wpadającą do niej, wijącą się malowniczo Sierpienicą. Eksponowany jest zespół dworski, zespół karczemny składający się z kuźni, karczmy i chałupy kowala oraz wieś typowa dla terenu Mazowsza, tzw. rzędówka. Składa się ona z 11 gospodarstw usytuowanych po jednej stronie drogi z odpowiadającym pasmowy układem pól z drugiej strony. Obiekty architektury prezentują budownictwo mazowieckie od XVII w. do lat 50. XX w. Wystrój wnętrz uwzględnia okresy świąteczne, tradycyjne zajęcia domowe oraz rzemiosło. Uzupełnieniem ekspozycji jest mała architektura oraz zieleń w ogródkach, sadach i warzywnikach. Hoduje się konie, kozy, owce, kaczki, perliczki. W 1997-98 kręcono tu film „Ogniem i mieczem". Skansen oferuje turystom imprezy folklorystyczne, sprzedaż dzieł ludowych twórców, jazdy konne, przejażdżki bryczką.

SOCHACZEW

Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą

Miasto powiatowe, na granicy Równiny Łowicko-Błońskiej i Kutnowskiej, nad Bzurą, 40 tys. mieszkańców.

Stary gród kasztelański (wzmiankowany w 1221) i osada targowa, na skrzyżowaniu ważnych dróg. Prawa miejskie przed 1368. W XIII-XV w. stolica księstwa będącego dzielnicą Mazowsza. We wrześniu 1939 w rejonie miasta rozegrała się końcowa faza bitwy nad Bzurą.

Na skarpie prawego brzegu Bzury ruiny zamku książąt mazowieckich z XV w., zniszczonego przez Szwedów w 1655, odrestaurowanego w 1789-90, zniszczonego ponownie w powstaniu kościuszkowskim. Na rogu ulic Staszica i Farnej pomnik w kształcie sarkofagu, upamiętniający Bolesława Krzywoustego, który zmarł w 1138 w klasztorze Benedyktynów, stojącym niegdyś w tym miejscu. Baszta Tatarska z XVI/XVII w. Pomnik F. Chopina odsłonięty w 1961. Muzeum Kolei Wąskotorowej gromadzące zabytkowy tabor oraz organizujące przejazdy pociągiem muzealnym na skraj Kampinoskiego Parku Narodowego.

W rynku, w klasycystycznym d. ratuszu z XIX w., mieści się **Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą w 1939**. Zbiory historyczne i archeologiczne: archiwalia, broń, oporządzenie i umundurowanie żołnierzy WP walczących w bitwie nad Bzurą oraz pamiątki i dokumenty historii miasta i regionu w latach okupacji niemieckiej, działalności ruchu oporu (szczególnie obwodu AK „Skowronek") oraz pamiątki po żołnierzach polskich walczących na różnych frontach II wojny światowej. Na dziedzińcu muzeum skansen sprzętu bojowego WP, m.in. czołg T-34/85, armata przeciwlotnicza 85 mm z 1939, ponton z 1938 pochodzący z walk nad Bzurą.

STARE IGANIE

Pole bitwy z 1831

Wieś w gm. Siedlce na Wysoczyźnie Siedleckiej, nad Muchawką, 4 km na zach. od Siedlec.

Wzmiankowane w XVI w. (pod nazwą Igany). W czasie powstania listopadowego zwycięska bitwa wojska polskiego z korpusem rosyjskim.

Wiosną 1831, po sukcesach pod Wawrem i Dębem Wielkim gen. Ignacy Prądzyński dążył do opanowania Siedlec, ważnego węzła drogowego i tamtejszych dużych magazynów wojskowych. Ok. południa 10 IV 1831 gen. Prądzyński z 7-tysięczną grupą wojsk, w tym artylerią Józefa Bema dotarł pod Iganie, zajęte przez dwukrotnie liczebniejsze wojska rosyjskie gen. Grigorija Rosena, strzegące przeprawy na Muchawce. Po krwawej walce Polacy opanowali

most na Muchawce, odcinając odwrót wojskom rosyjskim do Siedlec. W bitwie poległo ok. 1,5 tys. żołnierzy rosyjskich, a ok. 3 tys. dostało się do niewoli. Polskie straty wyniosły ok. 400 żołnierzy. Polacy nie wykorzystali jednak tego zwycięstwa. Nie podjęto natychmiastowego ataku na Siedlce, do których następnego dnia wkroczyły główne siły rosyjskie.

Przy drodze do Siedlec **pomnik** upamiętniający bitwę (odsłonięty w 1931) wg proj. Jana Mucharskiego. Ma kształt graniastosłupa o wysokości ok. 8 m zwieńczonego kulą, na której umieszczony jest orzeł ze skrzydłami rozpostartymi do lotu (proj. orła Wiktoria Jacynina). Na froncie pomnika Krzyż Virtuti Militari, a po bokach wyryte informacje o składzie wojsk, stratach obu stron oraz nazwiska dowódców.

Na pd. od pomnika, w Nowych Iganiach pomiędzy ogrodzeniami posesji, krzyż na mogile kapitana Hipolita Stokowskiego, poległego w bitwie. W Nowych Iganiach Szkoła Podstawowa im. gen. Ignacego Prądzyńskiego z Izbą Pamięci Narodowej, poświęconą m.in. bitwie igańskiej.

Obok pomnika przechodzi czerwony szlak pieszy z Siedlec do Węgrowa.

STUDZIANKI PANCERNE

Pomnik Mauzoleum Wojska Polskiego

Wieś na Równinie Kozienickiej, w pobliżu ujścia Radomki do Wisły, 18 km na pd. wsch. od Warki.

Wzmiankowana w XIV w. W XVII w. toczyły się tu walki ze Szwedami. W okresie powstania styczniowego 1863-64 był to teren intensywnych walk z carskimi zaborcami. W 1914 z tego rejonu uderzyła na Warszawę 9 armia niemiecka.

9-16 VIII 1944 I Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte I Armii WP toczyła tu krwawe boje z I Dywizją Pancerno-Spadochronową „Herman Goering". Zginęło tu około 1500 żołnierzy niemieckich, zniszczono 40 niemieckich czołgów, dział pancernych i transporterów opancerzonych, 21 dział i moździerzy oraz zdobyto 2 sztandary pułkowe. Straty polskie to 253 żołnierzy i 18 czołgów. Odparcie przeciwuderzenia niemieckiego i utrzymanie przyczółka warecko-magnuszewskiego miało duże znaczenie — stąd w styczniu 1945 wyszło jedno z głównych natarć operacji wiślańsko-odrzańskiej.

W 1964 odsłonięto **pomnik-mauzoleum** bitwy: czołg biorący udział w bitwie oraz mur z nazwiskami poległych żołnierzy. W pobliżu, w miejscu d. folwarku, wieża widokowa. W rocznice bitwy odbywają się tu okolicznościowe obchody.

Obok mauzoleum przebiegają trzy znakowane szlaki piesze: czerwony do Warki i Puszczy Kozienickiej, niebieski do Magnuszewa i zielony do Dobieszyna.

SULEJÓWEK

Dom Józefa Piłsudskiego

Miasto na Równinie Wołomińskiej, przy linii kol. Warszawa – Siedlce, 16,3 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany w XV w. W 2 poł. XIX w. osada letniskowa, potem zaplecze mieszkaniowe Warszawy. Przyczyniło się do tego uruchomienie w 1866 linii kolejowej do Terespola oraz utworzenie w okolicach w 1898 poligonu artyleryjskiego.

Mieli tu domy twórcy odrodzonego państwa polskiego: Stanisław Grabski (1871-1949), profesor ekonomii, minister wyznań religijnych, w 1942-45 przewodniczący Rady Narodowej w Londynie; Jędrzej Moraczewski (1870-1944) premier w 1918-19; marszałek Józef Piłsudski (1867--1935); Maciej Rataj (1884-1940) marszałek Sejmu w 1922-28. W budynku szkoły podstawowej nr 1 gen. Tadeusz Kutrzeba 27 IX 1939 podpisał akt kapitulacji Warszawy. W czasie II wojny światowej działalność oddziałów AK i BCh. Prawa miejskie od 1962.

Zachowało się kilka secesyjnych willi z pocz. XX w. oraz domy drewniane z ciekawymi oknami i werandami. Kopiec z pomnikiem „Twórców II Rzeczpospolitej" (1988); na terenie szkoły podstawowej nr 3 pomnik Józefa Piłsudskiego; przed dworkiem „Siedziba" głaz z tablicą poświęconą Jędrzejowi Moraczewskiemu, który tu mieszkał.

Na terenie ograniczonym ulicami Piłsudskiego, Oleandrów, Krasickiego i Paderew-

skiego znajdują się trzy wille: „Otradno", „Milusin" i „Bzów", związane z Józefem Piłsudskim.

Willę „Otradno" (przy ul. Krasickiego 14) zbudowaną ok. 1900, zakupiła w 1921 Aleksandra Szczerbińska. Po ślubie z marszałkiem mieszkała tu w 1922 z nim i dwiema córkami. W tym budynku w sierpniu 1944 zginął Jędrzej Moraczewski.

Willa „Milusin" (przy ul. Oleandrów 5), zbudowana w 1922-23 ze składek żołnierzy (wg proj. prof. arch. Kazimierz Skórewicza), została uroczyście przekazana marszałkowi 13 VI 1923 przez gen. Daniela Komorzewskiego i gen. Tadeusza Rozwadowskiego, przedstawicieli Komitetu Żołnierza – inicjatora budowy. Dom w stylu polskiego dworku, murowany, kryty czerwoną dachówką. Od frontu kolumnowy portyk. Na osi kalenicy znajduje się ganek z balkonem wspartym na sześciu kolumnach. Tu marszałek napisał rozprawę historyczną „Rok 1920". Tu przygotował przewrót majowy w 1926, po którym wkrótce przeniósł się do Belwederu. Po śmierci marszałka parter „Milusina" przeznaczono na muzeum, które po wojnie zlikwidowano, a znajdujące się tu pamiątki wywieziono. W okresie okupacji dom pozostawał nie zamieszkały, po wojnie krótko był siedzibą administracji radzieckiej, a następnie posiadłość przejęło wojsko. W latach 1956-2001 mieściło się tu przedszkole, obecnie muzeum „Milusin" Dom Rodzinny Marszałka Józefa Piłsudskiego. Przed domem i po obu stronach wejścia umieszczone są tablice pamiątkowe, odtworzone w 1988.

Willę „Bzów" (przy ul. Paderewskiego 94) zbudowaną ok. 1920, w 1923 wykupiło wojsko i utworzyło w niej stały posterunek ochrony marszałka. Jest to dom murowany, parterowy z lizenami na narożach, obecnie mieszczący lecznicę miejską.

W 1987 Miejska Rada Narodowa uchwaliła utworzenie strefy historycznej w kwartale ulic Piłsudskiego – Dworcowa – Krasickiego – Harcerska, a wille „Milusin", „Otradno", „Bzów" i „Siedziba" w tym samym roku wpisano do rejestru zabytków. W strefie tej znajduje się również kopiec z pomnikiem Współtwórców Polski Niepodległej oraz budynek „Helin", ufundowany po 1930 przez Helenę i Ignacego Jana Paderewskich na dom spokojnej starości dla wdów po mężach zasłużonych dla ojczyzny.

SZYDŁOWIEC

Zamek

Miasto powiatowe na przedgórzu Iłżeckim, nad Korzeniówką. 13 tys. mieszkańców.

W XII w. siedziba rodu Odrowążów (Szydłowieckich). Prawa miejskie od 1427. Rozkwit miasta w 2 poł. XV i w XVI w. W XIX w. powstały garbarnie, zakłady obróbki żelaza i piaskowca oraz młyny, później zakłady kamienia budowlanego (piaskowiec szydłowiecki), zakłady przemysłu elektronicznego.

W planie miasta zachowane elementy średniowiecza. Późnogotycki kościół św. Zygmunta z 1493-1509 z kruchtą z 1 poł. XVII w. Ma gotyckie sklepienia i bogato wyposażone wnętrza. W rynku późnorenesansowy ratusz z 1602-26.

Szydłowiec, zamek, *fot. P. Pierściński.*

W pn.-zach. części miasta zamek otoczony fosą. Wieża bramna, skrzydło pn. i mur kurtynowy z pocz. XVI w. — gotyckie; skrzydło wsch. z XVI w. — renesansowe. Zamek zrekonstruowany w 1949-58 mieści m.in. Dom Kultury i bibliotekę.

Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych mieszczące się w **zamku** powstało w 1968. Zbiory obejmują ok. 2 tys. eksponatów. Na stałej wystawie jest około 300 instrumentów, od najprostszych — listków, kory, gwizdków ze słomy lub pióra, do

skomplikowanych — harmonii, skrzypiec, dud. Część prezentowanych instrumentów jest związana z regionami Polski, np. dudy i złóbcoki z Podhala, mazanki z Wielkopolski, skrzypce diabelskie i burczybas z Kaszub. Ekspozycja stała jest podzielona na dwie części. Pierwsza to podstawowe typy kapel. Druga przegląd instrumentów w polskiej muzyce ludowej, usystematyzowany wg sposobu wytwarzania dźwięku. W muzeum można wysłuchać dokumentalnych nagrań prezentowanych instrumentów.

TREBLINKA

Obóz zagłady Żydów

Wieś na pograniczu Równiny Wołomińskiej i Doliny Bugu, 4 km na pd. od Małkini Górnej, przy linii kolejowej Małkinia – Siedlce.

Treblinka, mauzoleum, *fot. A. Kowalski.*

W pobliżu wsi w 1941-44 funkcjonowały dwa obozy: Treblinka I (Karny obóz pracy) i Treblinka II (Obóz zagłady Żydów). W Treblince I osadzano Polaków i Żydów, którzy pracowali w kopalni żwiru i na stacji w Małkini przy ładowaniu wagonów. Część zatrudniano w warsztatach obozowych, a kobiety w prowadzonym przy obozie gospodarstwie rolnym. Przez obóz przeszło ok. 10 tys. więźniów, z których ok. 7 tys. zmarło z wycieńczenia, głodu, tortur lub zostało rozstrzelanych.

Obóz zagłady Treblinka II był otoczony ogrodzeniem i zasiekami z drutu kolczastego, wzdłuż którego co kilkadziesiąt metrów stały wieże strażnicze z karabinami maszynowymi. Główną część obozu stanowiły dwa budynki zawierające łącznie 13 komór gazowych, w których uśmiercano jednorazowo ponad 2 tys. osób. 2 VIII 1943 w obozie wybuchło powstanie; kilkunastu więźniów uszło z życiem. Obóz pochłonął ok. 974 tys. ofiar z gett miast polskich, a także z okupowanych krajów Europy. W VIII 1942 zginął tu pedagog pisarz i lekarz Janusz Korczak.

Na terenie byłych obozów (obszar o pow. 135 ha ograniczony wioskami: Poniatowo, Wólka-Okrąglik i Nowa-Maliszewa, w większości zalesiony), powstało w 1963 Muzeum Walki i Męczeństwa, które obejmuje miejsce niewolniczej pracy więźniów, pozostałości baraków, symboliczny cmentarz, odtworzoną rampę, „drogę śmierci" oraz „czerwoną drogę", która łączyła oba obozy.

Na terenie Treblinki I znajdują się groby i pomnik ofiar w formie kamiennego muru, a na terenie Treblinki II mauzoleum wybudowane w 1959-64, pomnik w postaci wysokiej (8 m) granitowej bryły z płaskorzeźbami ukazującymi męczeństwo i bohaterstwo więźniów, oraz betonowe podkłady symbolizujące bocznicę kolejową, którą pociągi z Żydami wjeżdżały na teren obozu. Za pomnikiem symboliczny stos i symboliczny cmentarz z 17 tys. głazów stylizowanych na nagrobki żydowskie. Na 130 głazach wyryte nazwy miejscowości, a na 9 wielkich słupach nazwy państw, z których pochodzili pomordowani Żydzi. Obok parkingu pawilon muzeum z ekspozycją fotografii i dokumentów z obozów w Treblince.

WARKA

Dwór
Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego

Miasto w powiecie grójeckim na pograniczu Równiny Warszawskiej i Równiny Kozienickiej, nad Pilicą, przy linii kol. Warszawa – Radom, 11 tys. mieszkańców.

Zaczątkiem był gród z XI-XII w. we wsi Stara Warka. Prawa miejskie od 1321. W XV i XVI w. rozwój rzemiosła, handlu prowadzonego Pilicą, warzywnictwa, upraw winnej latorośli, a także początek produkcji słynnego piwa. W 1656 zwycięstwo Stefana Czarnieckiego nad Szwedami. Tutaj urodził się Piotr Wysocki (1797-1874; pochowany

na miejscowym cmentarzu). W 1863 walki w okolicach miasta (kopiec powstańców nad Pilicą). W 2 poł. XIX w. rozwój rzemiosła i przemysłu. W 1934 Warka uzyskała połączenie kolejowe z Warszawą i Radomiem. Zniszczenie miasta w czasie walk na przyczółku warecko-magnuszewskim.

Miasto jest ośrodkiem handlowo-usługowym regionu o wysokim poziomie sadownictwa: duży browar zbud. 1975, zakłady przetwórstwa owocowo-warzywnego, wytwórnia win; przemysł maszynowy; stanica wodna PTTK na szlaku Pilicy.

W rynku klasycystyczny ratusz z 1821, siedziba Urzędu Miasta i Gminy. Kościół farny św. Mikołaja z 1603-61, gruntownie przebudowany w XIX i XX w. D. zespół klasztoru Franciszkanów z XVII-XVIII w. z barokowym kościołem MB Szkaplerznej z 1652-96; w kościele groby książąt mazowieckich z XIV w., przeniesione tu w 1859 ze zniszczonego kościoła Dominikanów.

W dzielnicy Winiary, w parku krajobrazowym z 2 poł. XVIII w. **dwór** zbud. ok. 1689 dla Stanisława Antoniego Szczuki. W poł. XIX w. i w XX w. gruntownie przebudowany. Obecnie dwie części boczne dworu są piętrowe, a część środkowa parterowa; taras widokowy. W XVIII w. dwór należał do Pułaskich, później często zmieniał właścicieli, a ostatnimi, do 1945, byli Godziemba-Dąbscy. Później mieściła się tu szkoła z internatem.

Po remoncie w 1962-66 obiekt przekazano powstałemu w 1967 historyczno-biograficznemu **Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego**. Zbiory ilustrują udział Polaków w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym Stanów Zjednoczonych. Pamiątki związane z Kazimierzem Pułaskim oraz Tadeuszem Kościuszką, Julianem Ursynem Niemcewiczem, Henrykiem Sienkiewiczem, Heleną Modrzejewską, Polą Negri, Janem Kiepurą i Czesławem Miłoszem.

Obrazy o tematyce konfederackiej: Józefa Brandta „Konfederaci Barscy", Aleksandra Raczyńskiego „Biwak Konfederatów", Kornelego Szlegiela „Pułaski w Barze", Józefa Chełmońskiego „Pułaski pod Jasną Górą" i akwarela Juliusza Kossaka „Pułaski pod murami Częstochowy".

Ponadto wyroby rzemiosła artystycznego polskiego i obcego z XVIII i XIX w. oraz dokumenty historyczne i kartograficzne. W parku pomnik Kazimierza Pułaskiego z 1979 i pamiątkowy głaz.

Z miasta wychodzą trzy znakowane szlaki piesze: czerwony do Studzianek Pancernych, zielony do Czerska i żółty do Chynowa.

WARSZAWA

Stolica Rzeczypospolitej Polskiej, pow. 495 km^2, 1 701 tys. mieszkańców.

Leży na Nizinie Środkowomazowieckiej na polodowcowej równinie erozyjno-akumulacyjnej oraz na tarasach w dolinie Wisły (od 76 do 116 m n.p.m.). Krajobraz urozmaica wysoka do 26 m skarpa porozcinana głęboko dolinkami.

Pierwsza osada na Targówku datowana jest na okres brązu. Warszawę założono przed 1300 (nazwa od imienia Warsz). Był to gród książąt mazowieckich. Pierwsza pisana wzmianka pochodzi z 1338. Na pocz. XV w. Warszawy i zamku broniły potężne mury z głęboką na 4 m fosą. W 1408 ks. Janusz Starszy wydał przywilej lokacyjny Nowej Warszawy. 100 lat później Warszawa była najważniejszym miastem Mazowsza. Od XV w. wokół Starej i Nowej Warszawy rozwijały się jurydyki, prywatne miasteczka.

W 1526 król Zygmunt Stary włączył Mazowsze wraz z Warszawą do Królestwa. Wpłynęło to na rozwój miasta, które postanowieniem Unii Lubelskiej (1569) zostało wyznaczone na siedzibę sejmów walnych Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od 1573 Warszawa stała się miejscem elekcji. Zygmunt III Waza w 1596 przeniósł z Krakowa rezydencję królewską, a od 1611 zamieszkał na stałe w przebudowanym Zamku. Po pożarze 1607 gotyckie miasto odbudowano w stylu renesansowym i barokowym. W tym czasie poza gęsto zabudwaną Warszawą mieszczańską rozwi-

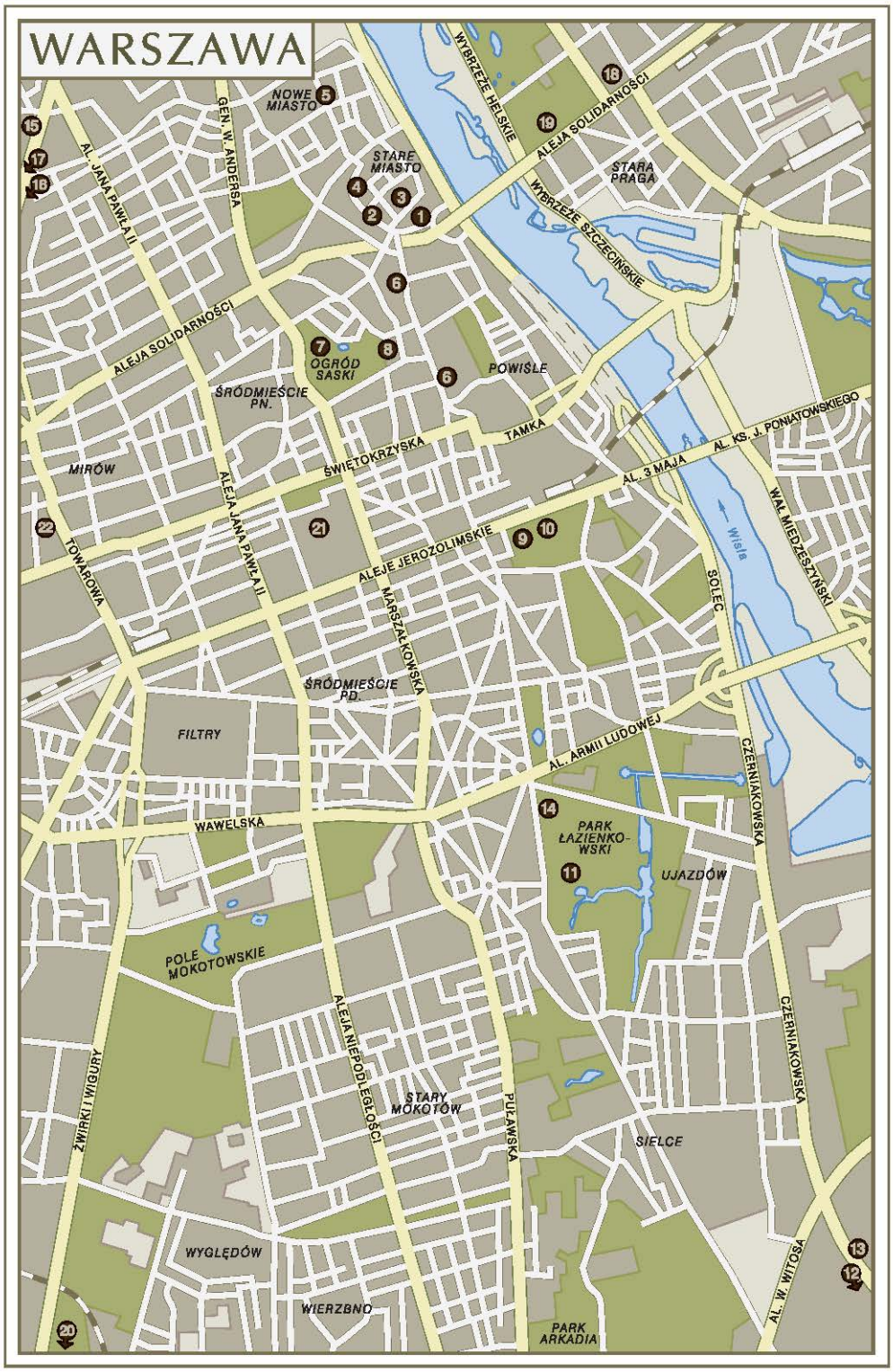
WARSZAWA
NOWE MIASTO
STARE MIASTO
STARA PRAGA
OGRÓD SASKI
POWIŚLE
ŚRÓDMIEŚCIE PN.
ŚRÓDMIEŚCIE PD.
MIRÓW
FILTRY
WYGLĘDÓW
WIERZBNO
STARY MOKOTÓW
SIELCE
UJAZDÓW
POLE MOKOTOWSKIE
PARK ŁAZIENKOWSKI
PARK ARKADIA
WYBRZEŻE HELSKIE
WYBRZEŻE SZCZECIŃSKIE
ALEJA SOLIDARNOŚCI
GEN. W. ANDERSA
AL. JANA PAWŁA II
ŚWIĘTOKRZYSKA
TAMKA
AL. 3 MAJA
AL. KS. J. PONIATOWSKIEGO
WAŁ MIEDZESZYŃSKI
ALEJE JEROZOLIMSKIE
MARSZAŁKOWSKA
SOLEC
AL. ARMII LUDOWEJ
CZERNIAKOWSKA
TOWAROWA
WAWELSKA
ŻWIRKI I WIGURY
ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI
PUŁAWSKA
AL. W. WITOSA
Wisła

jała się Warszawa szlachecka, dwory i rezydencje otoczone parkami.

Po zwycięstwie Jana III Sobieskiego pod Wiedniem wzrosło zainteresowanie Warszawą. Napłynęli wybitni budowniczowie, artyści. Król zbudował letnią rezydencję – *Villa Nova*, przybyło barokowych kościołów i magnackich pałaców. W XVIII w. Warszawa przeszła istotne zmiany — wytyczono nowe ulice, wybrukowano ciągi wylotowe z miasta, wybudowano kanały, miasto oczyszczono ze śmieci i błota. Za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego Warszawa stała się jednym z najładniejszych i największych miast ówczesnej Europy. Po przyłączeniu w 1791 jurydyk do miasta, liczyła 115 tys. mieszkańców.

Za czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego wzniesiono szereg gmachów publicznych. Na rozwój gospodarczy miało wpływ otwarcie w 1848 kolei warszawsko-wiedeńskiej, a w 1862 petersburskiej. W 1870-1914 nastąpił burzliwy rozwój handlu, powstały fabryki i całe dzielnice zabudowane czynszowymi kamienicami. W 1908 uruchomiono tramwaje elektryczne.

W 1916 do Warszawy włączono gminy podmiejskie. Wiele strat poniosło miasto w czasie I wojny światowej. W 1925 uruchomiono port lotniczy. Elektryfikacja linii do Żyrardowa, Otwocka i Mińska przyczyniła się do rozwoju aglomeracji warszawskiej. Przed wybuchem II wojny światowej Warszawa liczyła 1 290 tys. mieszkańców, a z aglomeracją prawie 1 900 tys.

W 1939 stolica broniła się do 28 IX. W latach okupacji stała się centrum ruchu oporu. Po upadku Powstania Warszawskiego, w X 1944 hitlerowcy wysiedlili ludność i przystąpili do systematycznego palenia i wysadzania w powietrze budynków. Zakłady przemysłowe, gmachy użyteczności publicznej oraz zabytki zostały zniszczone w 90%.

Decyzja o odbudowie Warszawy zapadła 3 I 1945. W końcu 1945 Warszawa liczyła 467 tys. mieszkańców. Powołano Biuro Odbudowy Stolicy. Intensywna odbudowa (pod hasłem „Cały naród buduje swoją stolicę") trwała w 1945-53. W 1951 przyłączono przedmieścia i podmiejskie osiedla. W 1956 Warszawa była już milionowym miastem. W 1971-84 odbudowano Zamek Królewski.

Warszawa jest siedzibą władz państwowych, centrum administracji, nauki i kultury, ważnym ośrodkiem przemysłowym. Powsta-ją wieżowce (najwyższy 208 m), banki i nowoczesne centra wystawienniczo-handlowe, a na stadionie X-lecia, zamiast bazaru „Europa" stanąć ma wkrótce stadion narodowy.

Zamek Królewski

Przy Placu Zamkowym. Na pocz. XV w. rozbudowany przez ks. Janusza I, na fundamentach drewnianego zamku z XIII w. W 1569-72 przebudowany dla potrzeb Sejmu Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W 1598-1619 król Zygmunt III rozbudował zamek w stylu wczesnego baroku włoskiego i przeniósł do niego swą siedzibę oraz główne urzędy Rzeczypospolitej. Zamek otrzymał pięcioskrzydłową bryłę z górującą wieżą (60 m), ozdobioną w roku 1622 zegarem. Najazd Szwedów w 1655 spowodował zniszczenie i spustoszenie. Za Augusta III powstała rokokowa fasada od strony Wisły. Czasy świetności Zamku to panowanie króla Stanisława Augusta Poniatow-

1. Zamek Królewski
2. Katedra Św. Jana Chrzciciela
3. Rynek Starego Miasta
4. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy
5. Rynek Nowego Miasta
6. Krakowskie Przedmieście
7. Ogród Saski
8. Grób Nieznanego Żołnierza
9. Muzeum Narodowe
10. Muzeum Wojska Polskiego
11. Łazienki Królewskie
12. Wilanów
13. Kościół i Klasztor Bernardynów
14. Ogród Botaniczny
15. Cmentarz Powązkowski
16. Cmentarz ewangelicko-augsburski
17. Cmentarz Żydowski
18. Cerkiew na Pradze
19. Ogród Zoologiczny
20. Międzynarodowy Dworzec Lotniczy
21. Pałac Kultury i Nauki
22. Muzeum Powstania Warszawskiego

skiego. Prace nad przebudową prowadzili: Jakub Fontana, Dominik Merlini, Jan Ch. Kamsetzer. Sale zamkowe zdobiły obrazy Marcella Bacciarellego i 22 obrazy Canaletta ukazujące ówczesną Warszawę. Sala Rady była jednym z miejsc słynnych obiadów czwartkowych.

W 1776-82 zespół zamkowy został powiększony od pd. o Pałac Pod Blachą oraz Bibliotekę Królewską. W salach Zamku Sejm powołał Komisję Edukacji Narodowej, a w 1791 uchwalono Konstytucję 3 Maja. Po odzyskaniu niepodległości zamek był siedzibą prezydenta Rzeczypospolitej. Spalony we wrześniu 1939. Pod ostrzałem artyleryjskim pracownicy Zamku i Muzeum Narodowego wynieśli najcenniejsze zabytki i dzieła sztuki. Wysadzony w powietrze po Powstaniu Warszawskim.

Warszawa, plac Zamkowy, *fot. A. Wielocha.*

Decyzję o odbudowie Zamku podjęto w 1971. Znalazło się w nim kilka tys. oryginalnych fragmentów architektonicznych i rzeźbiarskich, ponad 300 uratowanych obrazów, wiele rzeźb, mebli, dzieł sztuki zdobniczej, pamiątek historycznych. Są tu dzieła sztuki ofiarowane przez Polaków z kraju i zagranicy. Zamek pełni funkcje muzealne i reprezentacyjne.

Na Placu Zamkowym — Kolumna Zygmunta, najstarszy świecki pomnik Warszawy (1644) wzniesiony przez Władysława IV. Widok na mury obronne z XIV-XV w.

Katedra Św. Jana Chrzciciela

Ul. Świętojańska 8. Od 1406 kolegiata, siedziba archidiakonatu mazowieckiego diecezji poznańskiej, od 1797 katedra, od 1818 archikatedra. Pierwsza wzmianka 1338-39. Świątynia trójnawowa, halowa, z wysokim, dwuspadowym dachem z dwoma szczytami. Gotycki charakter nadał jej książę Janusz I pod koniec XIV w. Świątynią opiekowali się: książęta mazowieccy, królowie polscy, patrycjat i cechy. Fundowano kaplice, ołtarze, tablice pamiątkowe, nagrobki, epitafia. W podziemiach chowano dostojników. Nabożeństwami w kościele św. Jana rozpoczynały się sejmy. Tu śpiewano uroczyste *Te Deum* po wyborze króla, głosił kazania Piotr Skarga, a Stanisław August Poniatowski zaprzysięgał *Konstytucję 3 Maja*. Tu został odczytany akt fundacyjny Komisji Edukacji Narodowej. W czasie zaborów odprawiano nabożeństwa w rocznice narodowe i modlono się w ważnych dla Polaków intencjach. W roku 1917 w archikatedrze zakończył się pierwszy zjazd biskupów z trzech zaborów, żądających niepodległości Polski. W czasie Powstania Warszawkiego walki toczyły się w kościele. Po upadku Powstania hitlerowcy wysadzili mury w powietrze. Katedrę, odbudowaną w stylu gotyckim wg proj. prof. Jana Zachwatowicza, konsekrował w 1960 prymas Stefan Wyszyński. Otrzymała ona tytuł Bazyliki Archidiecezjalnej. Pozostała miejscem modlitwy za naród i ojczyznę.

Na drzwiach wejściowych z blachy miedzianej przedstawiono sceny z życia św. Jana oraz historię kościoła. Wewnątrz wyeksponowano zachowane fragmenty gotyckie, zrekonstruowano renesansową płytę z nagrobka ostatnich książąt mazowieckich, klasycystyczny pomnik Stanisława Małachowskiego, Kaplicę Bractwa Literackiego z XVII w., barokową Kaplicę Baryczków. Witraże proj. prof. Władysław Taranczewski. Sprzed wojny zachowały się nieliczne epitafia, fragmenty tablic nagrobnych, pięknie kutych krat, balustrad. W kaplicy z 1990 znajduje się sarkofag Prymasa Tysiąclecia, Stefana Wyszyńskiego. W kryptach prochy książąt mazowieckich, arcybiskupów warszawskich, Henryka Sienkiewicza, Gabriela Narutowicza, Ignacego Paderewskiego oraz Stanisława Augusta Poniatowskiego. W katedrze umieszczane są tablice upamiętniające poległych i po-

mordowanych za ojczyznę, epitafia z popiersiami sławnych Polaków.

Rynek Starego Miasta

Na planie prostokąta 90 x 73 m. Po wielkim pożarze w roku 1606 Rynek utracił gotycki wygląd, a wiele kamienic otrzymało renesansowe attyki. Na środku stał ratusz, pierwotnie gotycki, po pożarach renesansowy, barokowy, od czasów stanisławowskich klasycystyczny, rozebrany w 1817. Targ zlikwidowano w 1915, uporządkowano Rynek a jego pierzeje otrzymały imiona: pn. Jana Dekerta, wsch. Franciszka Barssa, zach. Hugona Kołłątaja, pd. Ignacego Zakrzewskiego. Starówkę, zniszczoną w czasie wojny w 90%,odbudowano w 1948-53 z zachowaniem dawnego układu przestrzennego.

Warszawa, Rynek Starego Miasta, *fot. A. Wielocha.*

Jedną z najstarszych kamienic jest narożna „Pod św. Anną" (nr 31) z fragmentami murów gotyckich, renesansową attyką, wczesnobarokowym portalem, sgraffitową dekoracją. Na narożniku w niszy XVI-wieczna figura św. Anny Samotrzeciej. Po stronie Kołłątaja uwagę zwraca kamienica Klucznikowska (nr 21) z zachowanym podwójnym gotyckim portalem, wzniesiona w 1608 dla burmistrza Pawła Zembrzuskiego. Zmarł w niej Hugo Kołłątaj. Pod nr 25 kamienica będąca od 1566 własnością Fukierów, pod nr 27 winiarnia Grzegorza Korby z XVI w. przejęta wraz z budynkiem w 1810 przez Fukierów - dziś restauracja, zabytkowe wnętrza, arkadowy dziedziniec z krużgankami.

Po stronie Dekerta, zajmowanej przez Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, uwagę zwraca XVI-wieczna kamienica „Pod Murzynkiem" (nr 36) należąca do włoskiej rodziny Gianottich (Dzianotti), trudniącej się w XVII w. handlem zamorskim. Pod nr 32 kamienica Baryczków z XV w. z renesansową attyką, własność zasłużonego dla Warszawy kupieckiego rodu. Bogata elewacja z wczesnobarokowym portalem z gmerkiem. Narożna XVII w. kamienica Falkiewiczowska (nr 28) z attyką i figurami MB, św. Stanisława bp. i św. Elżbiety.

Po stronie Barssa pod nr 24 Klub Księgarza. W tej kamienicy w XVIII w., w drukarni Piotra Dufoura tłoczono pierwsze w Warszawie codzienne pismo, „Gazetę Rządową". Kamienica „Pod fortuną" (nr 22) z fasadą ozdobioną barwnymi freskami i rustykowanym portalem z XVII w. związana jest z wybitnymi malarzami: Szymonem Czechowiczem i Łukaszem Smuglewiczem. W kamienicy pod nr 20 odsłonięto fragmenty gotyckiego muru i zrekonstruowano gotycką sień. Pod nr 18 mieści się Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza. Narożna kamienica (nr 2) zwana „Klasztorkiem" (od zakonu Jezuitów) ozdobiona jest medalionem z podobizną Piotra Skargi. Mieści się tu Staromiejski Dom Kultury. Na Zapiecku w jezdni umieszczono tablicę informującą o wpisaniu Warszawskiej Starówki do rejestru Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO. W 1999 na Rynku ustawiono pomnik Warszawskiej Syrenki, który powrócił tu po latach. Pomnik autorstwa K. Hegla odlany w 1855 r. w zakładach Mintera.

Muzeum Historyczne m. st. Warszawy

Rynek Starego Miasta, strona Dekerta. W Kamienicy Baryczkowskiej od 1936 mieściło się Muzeum Dawnej Warszawy. Zniszczone w czasie wojny, odbudowane w 1948-53. Zajmuje 11 kamieniczek. W zabytkowych, stylowych wnętrzach zgromadzono pamiątki, dzieła sztuki i warszawskiego rzemiosła, archiwalia. Muzeum posiada bogate kolekcje malarstwa, grafiki, numizmatów, starych planów i rycin, starej fotografii, pamiątki po powstaniach jak również makiety nie istniejących już zabytków, gotyckiego mostu, ratusza, dwor-

ca kolei warszawsko-wiedeńskiej, panoramę XVIII-wiecznego miasta. Zagładę i odbudowę Warszawy można obejrzeć na wstrząsającym filmie dokumentalnym. W Muzeum czynna jest biblioteka z bogatym zbiorem varsavianów.

Rynek Nowego Miasta

Wytyczono wzdłuż ul. Freta na mocy przywileju lokacyjnego z 1408. Wymiary 135 na 120 m. Po II wojnie kamienice odbudowano według kształtu z XVIII i XIX w.

Przy Rynku na skarpie w 1411 konsekrowano gotycki kościół NMP ufundowany przez Annę, żonę księcia Janusza. Zniszczony w 1944. Odbudowany w stylu gotyckim, wewnątrz gwiaździste sklepienia, fragmenty oryginalnej gotyckiej architektury oraz polichromii.

Na Rynku kościół Sakramentek p.w. św. Kazimierza ufundowany przez Marysieńkę Sobieską dla uczczenia zwycięstwa pod Wiedniem. Barokową świątynię, na planie krzyża greckiego, zaprojektował i zbudował Tylman z Gameren. W czasie Powstania Warszawskiego uległa całkowitej zagładzie. W szpitalu powstańczym mieszczącym się w podziemiach zginęło ok. 1000 osób. Odbudową w 1945-72 kierowała arch. siostra Michaela Wielicka. Wnętrze współczesne. Zachował się barokowy nagrobek wnuczki Jana III Sobieskiego. W lewym ołtarzu figura św. Józefa z XVII w., szkoły francuskiej. W podziemiach mauzoleum.

Za kościołem Sakramentek znajduje się kościół św. Benona wzniesiony na pocz. XVII w. W pocz. XIX w. przebudowany na fabrykę wyrobów żelaznych. Do 1939 mieściły się tu różne zakłady przemysłowe.

Krakowskie Przedmieście

Dawniej Czerskie, Bernardyńskie. Zaczyna się tu Trakt Królewski wiodący z Zamku do Łazienek i Wilanowa. W czasie II wojny światowej większość zabudowy uległa zniszczeniu. Pierwsza od pl. Zamkowego narożna, barokowa kamienica Johna z rokokową elewacją, mansardowym dachem i rzygaczami w kształcie smoków, została odbudowana na podstawie obrazu Canaletta. Następna, klasycystyczna kamienica Roeslera, przebudowana przez S.B. Zuga, mieściła pierwszy w Warszawie dom handlowy.

Warszawa, pomnik Józefa Poniatowskiego, *fot. arch.*

Pod nr 15 w Pałacu Czartoryskich (Denhoffa) mieści się Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pałac z XVII w. zachował barokowy charakter. Brama neobarokowa z 1897. W kordegardzie przebudowanej przez S.B. Zuga, galeria sztuki nowoczesnej. Pałac odbudowano w 1948.

Hotel „Europejski" proj. H. Marconiego powstał w 1855-72. W perspektywie widok na Grób Nieznanego Żołnierza. Pod nr 5 Pałac Czapskich zajmuje założona w 1816 Akademia Sztuk Pięknych. Późnobarokowy pałac wybudowano w 1740 przez K. Baya i A. Locciego, klasycystyczne oficyny projektu Kamsetzera, brama pałacowa z orłami z końca XVIII w. Tablice upamiętniają pobyt F. Chopina oraz C. Norwida.

Barokowy kościół Św. Krzyża proj. J. Sz. Belottiego (1682-96). Fasada z dwoma wieżami proj. Józefa i Jakuba Fontanów (1726-54). Wewnątrz urny z sercem Fryderyka Chopina oraz sercem Władysława Reymonta.

Na wprost pomnik Mikołaja Kopernika dłuta Bertela Thorvaldsena, odsłonięty w 1830, za nim Pałac Staszica wybudowany w 1820-23 wg proj. Antoniego Corazziego dla Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk, obecnie siedziba PAN. Pod nr 4/6 wybudowany w 1954 Dom Turysty PTTK.

Pod nr 26/28 zespół zabytkowych obiektów zajmuje Uniwersytet Warszawski, założony w 1816. Na dziedzińcu, na wprost neobarokowej bramy z 1900, znajduje się

neorenesansowa Biblioteka; po bokach klasycystyczne budynki z 1818-20. W Pałacu Kazimierzowskim mieści się Rektorat i Senat. Pałac wybudowany w 1634 przez Władysława IV, odbudowany po wojnach szwedzkich przez Jana Kazimierza. W 1785--94 mieściła się tu Szkoła Rycerska. Pod nr 30 Pałac Uruskich-Czartoryskich wybudowany przez ojca króla StanisławaAugusta w 1741. Obok (nr 32) znajduje się dział rękopisów BUW oraz Gabinet Rycin z kolekcji Stanisława Augusta.

Przed kościołem i klasztorem Wizytek odsłonięty w 1987 pomnik kard. Stefana Wyszyńskiego. Barokowy kościół i ołtarz gł. proj. E. Schroegera ocalał z wojennej pożogi. Wewnątrz XVIII-wieczna ambona, liczne epitafia. Tu koncertował młody Chopin.

Na skwerze przy ul. Karowej pomnik B. Prusa. Hotel „Bristol" zaprojektował W. Marconi dla I.J. Paderewskiego. W 1919 odbywały się tu posiedzenia rządu.

Pałac Radziwiłłów (nr 46/48) zbudowany przez Constantino Tencallę dla hetmana S. Koniecpolskiego. Od 1918 siedziba Rady Ministrów. Tu w 1955 podpisano Układ Warszawski, a w 1989 toczyły się obrady „okrągłego stołu". Od 1994 siedziba Prezydenta Rzeczypospolitej. Na dziedzińcu pomnik ks. Józefa Poniatowskiego dłuta B. Thorvaldsena, zniszczony w 1944, odtworzony i podarowany Warszawie w 1952 przez Kopenhagę.

Warszawa, kościół św. Anny, *fot. A. Wielocha.*

Obok barokowy kościół i klasztor pokarmelicki proj. J. Sz. Belottiego. Fasadę projektował Efraim Schroeger (1782). Wnętrze barokowe, ołtarz gł. proj. Tylmana z Gameren.

Na skwerze pomnik Adama Mickiewicza dłuta C. Godebskiego, ufundowany ze składek społeczeństwa w stulecie urodzin poety, zniszczony w czasie wojny, zrekonstruowany w 1950. Za pomnikiem „Dziekanka" d. klasycystyczny dwór dziekana kapituły warszawskiej, odbudowany ze składek mieszkańców Krakowa na dom akademicki uczelni artystycznych. Na skwerze barokowa figura MB Passawskiej ufundowana przez J. S. Belottiego.

Pod nr 64 renesansowy budynek Resursy Obywatelskiej z 1861, obecnie Dom Polonii. Pod nr 66 klasycystyczny odwach projektu Ch.P. Aignera, w 1870-84 sale wystawowe Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych, w 1884-1939 Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, tu rozpoczynała pracę naukową Maria Skłodowska-Curie. Obecnie Centralna Biblioteka Rolnicza. Na budynku tablica upamiętniająca powstanie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Kościół św. Anny ufundowany w 1454 przez ks. Bolesława IV i ks. Annę. Po potopie szwedzkim odbudowany w stylu barokowym. Klasycystyczna fasada i wolnostojąca dzwonnica proj. Ch.P. Aignera. Wewnątrz barokowe ołtarze i bogata polichromia. Zachowały się fragmenty gotyckich murów od strony skarpy oraz w zakrystii gotyckie sklepienia kryształowe. Za kościołem rozległy widok na trasę W-Z i Pragę.

Ogród Saski
Grób Nieznanego Żołnierza

Ogród jest częścią barokowego założenia urbanistycznego *Osi Saskiej*. W arkadach Pałacu Saskiego w 1925 złożono prochy Nieznanego Żołnierza. Grób projektował rzeźbiarz Stanisław Ostrowski. Z pałacu po II wojnie światowej ocalał jedynie parterowy fragment kolumnady. W odbudowanych arkadach złożone są urny z prochami żołnierzy polskich z wielu frontów, a na filarach umieszczono tablice z nazwami pól bitew stoczonych przez Polaków.

Za Grobem w kierunku zach. Ogród Saski proj. Tylmana z Gameren. Udostępniony publiczności w 1727. W 1816-1827 zmieniony na park angielski przez Jamesa

Savage'a. Na 15 ha rośnie 130 gatunków drzew i krzewów. Rzeźby z XVIII w. Franciszka Ksawerego Deybela. Klasycystyczny okrągły budynek (wieża ciśnień z 1855) i empirowa fontanna proj. Henryka Marconiego. Kamienny zegar słoneczny z 1 poł. XIX w. ufundował fizyk Antoni Magier.

W kier. wsch. Plac Piłsudskiego (d. Zwycięstwa), na którym papież Jan Paweł II w czasie pierwszej wizyty w Polsce w 1979 odprawił mszę św. Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego – dzieło Tadeusza Łodziany, postawiono w roku 1995.

Muzeum Narodowe

Al. Jerozolimskie 3. Budynki Muzeum Narodowego i Muzeum Wojska Polskiego wzniesiono wg proj. Tadeusza Tołwińskiego w 1927-38. Otwarto je wraz z wystawą „Warszawa wczoraj, dziś, jutro". Wcześniej Muzeum Narodowe mieściło się przy Podwalu 15. Utworzyło je miasto w 1916, przejąwszy zbiory powstałego w 1862 Muzeum Sztuk Pięknych. W okresie II wojny część zbiorów Muzeum Narodowego, z narażeniem życia, uratował dyrektor, prof. Stanisław Lorentz wraz z pracownikami. Zamknięte Muzeum zostało ograbione prze hitlerowców. 3 V 1945 otwarto pierwszą powojenną wystawę „Warszawa oskarża". Rozbudowane w 1965-72. Bogate zbiory sztuki starożytnej egipskiej, greckiej, etruskiej, bizantyjskiej, m.in. słynne freski z Faras, zbiory sztuki z okresu średniowiecza, bogata Galeria Polskiej Sztuki Nowożytnej, Galeria Sztuki Obcej Nowożytnej, Gabinet Monet i Medali i utworzona w 1958 Galeria Sztuki Współczesnej, zbiory sztuki zdobniczej. Muzeum organizuje wystawy czasowe.

Muzeum Wojska Polskiego

Al. Jerozolimskie 3, wsch. skrzydło kompleksu gmachów Muzeum Narodowego. Początek muzeum dały zbiory zbrojowni gen. Jana Henryka Dąbrowskiego oraz Arsenału Warszawskiego. W 1919 jako Polskie Muzeum Wojskowe ulokowano je w Zamku Królewskim, w rok później przeniesiono na ul. Podwale 15. W 1922 oficjalnie otwarto jako Muzeum Wojska. W obecnym miejscu od 1938. Znakomite zbiory zniszczono i zrabowano w czasie wojny. Muzeum reaktywowane 22 VIII 1945. Zbiory częściowo rewindykowano. W dziale archeologicznym broń od epoki kamienia po X wiek. W kolejnych salach przedstawiono historię polskiego wojska od średniowiecza po czasy współczesne, pamiątki po powstaniach narodowych i walkach Polaków poza granicami. Prezentowana jest również historyczna broń z Europy, Azji, Afryki i Australii, malarstwo batalistyczne, rzeźba, grafika. Na placu wystawa sprzętu bojowego.

Łazienki Królewskie

Zespół pałacowo-parkowy przy Al. Ujazdowskich. Znajdowała się tu łaźnia Lubomirskich, którą przebudował w 1690 Tylman z Gameren. Posiadłość nabył król Stanisław August Poniatowski. Na pow. ponad 70 ha jego ogrodnicy założyli ogród francuski, któremu Jan Christian Schuch nadał cechy parku angielskiego. Park otworzono dla publiczności w 1865. Większość budowli na terenie Łazienek to dzieła arch. Dominika Merliniego i Jana Chrystiana Kamsetzera.

Pałac na Wodzie, zbudowany w stylu klasycystycznym w 1777-93 został spalony przez Niemców w XII 1944. Odbudowę i rekonstrukcję wnętrz ukończono w 1964. Na tarasie rzeźby z XVIII w. Fasadę zdobi portyk z korynckim kapitelem, attyką i rzeźbami. W centralnej części tzw. belweder,

Łazienki, Pałac na wodzie, *fot. arch.*

zwieńczony balustradą i rzeźbami, osłania kopułę dawnej łaźni. W pieczołowicie zrekonstruowanych wnętrzach dzieła sztuki i meble uratowane z pożogi, uzupełnione przedmiotami z epoki. Na parterze najstarsza część – rotunda, pokój Bachusa i łazienka. Dalej sale: balowa, Salomona, Malinowa, jadalna i kaplica. Na piętrze prywatne apartamenty króla, wyposażone w uratowane sprzęty.

Na terenie parku znajdują się:

- Budynek Wodozbioru zwany „okrąglakiem" wybudowany w 1777-78, wzorowany na rzymskim grobowcu Cecylii Metelli.
- Budynek Pomarańczarni – w skrzydle zach. pomieszczenia dla służby, a we wsch. teatr królewski. Za Pomarańczarnią klasycystyczne ujęcie źródła.
- Przy promenadzie Biały Domek wzniesiony w 1774-76. Drewniana, otynkowana budowla na planie kwadratu ozdobiona jest balustradą i belwederem. Wnętrze z bogatą dekoracją malarską. Zegar słoneczny z 1776.
- Budynek Nowej Kordegardy mieścił do 1782 teatr dworski, następnie kordegardę Przebudowany w 1830 przez Jakuba Kubickiego, obecnie kawiarnia.

W Wielkiej Oficynie w czasach Królestwa Polskiego mieściła się Szkoła Podchorążych. Stąd pod wodzą Piotra Wysockiego w listopadową noc 1830 grupa podchorążych wyruszyła do walki z zaborcą (tablica pamiątkowa i popiersie P. Wysockiego). Od 1992 mieści się tu Muzeum I.J. Paderewskiego i Wychodźctwa Polskiego w Ameryce.

Pałac Myślewicki król ofiarował księciu Józefowi Poniatowskiemu. Ocalałe wnętrza zdobią malowidła, stiuki i rzeźby. Koszary Kantonistów od 1985 mieszczą Muzeum Łowiectwa i Jeździectwa.

Amfiteatr ze sceną na wyspie, zbudowany na wzór starożytnego teatru w Herculanum, otaczają posągi starożytnych i nowożytnych tragediopisarzy.

W zach. części parku widok na położony na skarpie Pałac Belwederski.

Wilanów

W 1677 król Jan III Sobieski stworzył tu wiejską rezydencję, przebudowując dwór szlachecki na okazały pałac, zwany Villa Nova. W latach 1730-35 Wilanów dzierżawił król August II Mocny. Restaurację i rozbudowę rezydencji prowadziła Izabela z Czartoryskich Lubomirska, a po zniszczeniach z czasów insurekcji kościuszkowskiej — Stanisław Kostka Potocki. Powiększył on artystyczne i naukowe zbiory wilanowskie, ukształtował otoczenie pałacu. W 1805 otworzył jedno z pierwszych w Polsce muzeów publicznych. W1892-1945 Wilanów był własnością Branickich. Podupadła w okresie międzywojennym posiadłość została zniszczona i zdewastowana w czasie wojny.

Wilanów, pałac, *fot. arch.*

W 1945 zespół pałacowo-ogrodowy został upaństwowiony jako oddział Muzeum Narodowego w Warszawie. W 1955-66 rekonstrukcja i konserwacja. Można zwiedzać: Galerię Portretu Polskiego od XVI do XIX w. ze szczególnie cennymi sarmackimi portretami trumiennymi; pokoje i gabineciki barokowe dzieci królewskich; salę uczt Jana III wykorzystaną przez Potockiego na bibliotekę; reprezentacyjną część gościnną, Gabinet Etruski z kolekcją waz.

Twórcą założenia ogrodowego był A. Boy. Zegar słoneczny z 1684 to dzieło Jana Heweliusza i Jakuba Kochańskiego. Dwupoziomowy ogród włoski zdobią kamienne posągi i baseny z fontannami. W części angielsko-chińskiej, założonej przez S.B. Zuga, ustawiono sarkofag oraz obelisk ku czci Potockich. W pn. części romantyczny park krajobrazowy z altaną chińską i mostem rzymskim.

Z licznych obiektów leżących na terenie zespołu pałacowo-ogrodowego najcenniejsze to: Łazienka Izabelli Lubomirskiej z zachowanym oryginalnym wyposażeniem wnętrz i malowidłami *al fresco*; neogotyckie mauzoleum Stanisława Kostki i Aleksandry Potockich; kamienny most z fosą z 1850; barokowa brama z 1689; ujeżdżalnia i wozownia (w pawilonie dobudowanym w 1968 Muzeum Plakatu); studnia z 1868; klasycystyczna kordegarda, oficyny, stajnie.

Barokowa Kuźnia z XVIII w. Późnobarokowy kościół św. Anny przebudowany w 1857-70 w stylu neorenesansowym.

Na Polach Wilanowskich budowana jest Świątynia Opatrzności Bożej, której wzniesienie uchwalały kolejno w 1791 Sejm Czteroletni, w 1921 Sejm Ustawodawczy i w 1998 Sejm Rzeczypospolitej Polskiej.

Kościół i Klasztor Bernardynów

Ul. Czerniakowska 2/4. Jeden z niewielu w Warszawie zabytków ocalałych z wojennej pożogi. Barokowy kościół p.w. św. Antoniego i Bonifacego projektował Tylman z Gameren, a budował w 1689-91 Izydor Affaita. Na planie greckiego krzyża z centralną kopułą i ośmiobocznym prezbiterium. Zachowały się oryginalne stiukowe dekoracje F. Maino i freski F. A. Giorgioli, zabytkowa nastawa ołtarza gł., kraty z 1777. Freski przedstawiają historię budowy kościoła, sprowadzenie z Wenecji obrazu św. Antoniego oraz sceny z życia patrona. Tryptyk „Opłakiwanie Chrystusa" z XVI w. (szkoła holenderska). Pod ołtarzem szklana trumienka z relikwiami św. Bonifacego, dar papieża Innocentego XI.

Z korytarza wejście do kaplicy bł. Ładysława z Gielniowa, patrona Warszawy, Zabytkowy obraz przedstawia bł. Ładysława na tle panoramy śródmieścia. W klasztorze zachowana XVIII-wieczna polichromia. Budynki otoczone murem z neogotycką bramą — dzwonnicą. Na murze liczne tablice poświęcone ofiarom ostatniej wojny.

Ogród Botaniczny

Al. Ujazdowskie 4. Placówka naukowa Uniwersytetu Warszawskiego. Założony w 1818 na pow. 4,5 ha. Zgromadzono tu ponad 10 tys. gatunków roślin. Obok klasycystyczne Obserwatorium Astronomicznego, wybudowane dla potrzeb Uniwersytetu Warszawskiego w 1819-25. Ogród i obserwatorium zniszczone w czasie wojny zrekonstruowano w 1948-49.

Popiersia prof. Michała Szuberta, założyciela ogrodu oraz Jakuba Wagi, autora „Flory polskiej". Na terenie ogrodu pozostałość fundamentów Świątyni Opatrzności, którą zamierzano postawić dla upamiętnienia Konstytucji 3 Maja. W 1974 w Powsinie na obszarze 200 ha założono nowy Ogród Botaniczny PAN.

Cmentarz Powązkowski

Przy ul. Powązkowskiej. Założony w 1790 na gruntach wsi Powązki, pow. 43 ha. Kościół św. Karola Boromeusza, projektu Dominika Merliniego, z 1792-95. Po zniszczeniach wojennych odbudowany w stylu klasycystycznym. Przy bramie wejściowej Św. Honoraty umieszczony jest wykaz grobów osób zasłużonych dla polskiej kultury i nauki. W katakumbach proj. D. Merliniego spoczywają wybitni ludzie końca XVIII i początku XIX w. m.in. D. Merlini, Hugo Kołłątaj, Franciszek

Warszawa, Stare Powązki, *fot. A. Wielocha.*

Bohomolec, Michał Ogiński, W 1925 przy pd. ścianie katakumb założono Aleję Zasłużonych. Spoczywają tu: Władysław Reymont, Maria Dąbrowska, Pola Gojawiczyńska, Leopold Staff, Bolesław Prus, Stanisław Moniuszko, Stefan Jaracz, jest symboliczna mogiła Stefana Starzyńskiego. Restauracja zabytków Powązek prowadzona jest przez społeczny komitet powołany z inicjatywy Jerzego Waldorffa.

Dalej przy ul. Powązkowskiej znajduje się Cmentarz Komunalny (d. Wojskowy) założony w 1912. Spoczywają tu prochy weteranów Powstania Styczniowego, żołnierzy I wojny światowej, obrońców Warszawy w 1920, poległych w 1939-45. Kwatery Brygady Spadochronowej „Cichociemnych", żołnierzy AK, harcerskich batalionów „Zośka" i „Parasol", grób Aleksandra Kamińskiego, symboliczne pomniki i obeliski wzniesione Żołnierzom Powstania Warszawskiego, Ofiarom Hitlerowskich Obozów Koncentracyjnych oraz zamordowanym w Katyniu. W Alei Zasłużonych spoczywają m.in.: Zofia Nałkowska, Julian Tuwim, Władysław Broniewski, Xawery Dunikowski, Oskar Lange, Aleksander Zelwerowicz, Leon Schiller, Leonid Teliga.

Cmentarz ewangelicko-augsburski

Przy ul. Młynarskiej. Założony w 1792. Zajmuje 15 ha. Kaplica z 1834 ufundowana przez Marię ze Słuckich Halpertową, przebudowana w stylu empire wg proj. J. Heuricha, pełni funkcję domu pogrzebowego. Mauzolea i grobowce klasycystyczne i neogotyckie. Spoczywają tu malarze, architekci, naukowcy, przemysłowcy: Zygmunt Vogel, Wojciech Gerson, Jan Ch. Kamsetzer, Szymon B. Zug, Michał Schubert, Samuel B. Linde, Emil Wedel. Obok Cmentarz Kalwiński oraz czynny w 1840-1867 Muzułmański Cmentarz Kaukaski.

Cmentarz Żydowski

Przy ul. Okopowej. Założony w 1799. Zajmuje ok. 36 ha. Ozdobne nagrobki zaczęto stawiać w okresie międzywojennym. Spoczywa tu: Szymon Askenazy, Hipolit Wawelberg, Ludwik Zamenhof, Samuel Orgelbrand, Estera Kamińska, Adam Czerniakow. Mauzoleum i zbiorowe mogiły zamordowanych przez hitlerowców.

Cerkiew na Pradze

Prawosławny sobór (katedra) p.w. św. Marii Magdaleny. Wybudowana w 1886-87 na rzucie krzyża o prawie równych ramionach, wg planu arch. synodalnego N.A. Syczewa. Budował D.P. Palicyn. Styl bizantyjsko-rosyjski, kopuły symbolizują Pana Jezusa i 4 Ewangelistów. Cerkiew służyła napływającej ludności rosyjskiej i wojsku stacjonującemu na Pradze. W 1915 ewakuowano do Rosji duchowieństwo, wywieziono wiele ikon, szat liturgicznych. W niepodległej Polsce przeniesiono tu siedzibę metropolity (sobór na Placu Saskim został rozebrany). Znacznie zniszczona w czasie II wojny światowej. Restaurowana w 1968-70. Wewnątrz bogate dekoracje malarskie. Na uwagę zasługuje fresk „Ostatnia wieczerza" dwa ikonostasy i liczne ikony, w tym MB Poczajowskiej.

Ogród Zoologiczny

Przy ul. Ratuszowej. Urządzony wg proj. Wenantego Burdzińskiego, otwarty w 1928. W 1938 zajmował 32 ha, był największym i najnowocześniejszy w Europie. Ze zniszczeń wojennych odbudowany w 1948. Powiększony do 42 ha. Pod koniec XX w. dokonano modernizacji, otwarto nowoczesne herpetarium oraz ptaszarnię z azylem dla ptaków krajowych. Znajduje się tu 77 gatunków ssaków, 209 ptaków, 49 gadów, 12 płazów oraz 69 gatunków ryb. Łącznie przebywa tu prawie 3600 zwierząt.

Port Lotniczy im. Fryderyka Chopina

W 1934 port lotniczy został przeniesiony z Pola Mokotowskiego na Okęcie. W 1965-69 wg proj. Krystyny Król-Dobrowolskiej i Jana Dobrowolskiego wzniesiono Międzynarodowy Dworzec. Już po 10 latach okazał się za mały. „Okęcie II", wykonane przez niemiecką firmę „Hochtlef", od 1992 obsługuje ruch pasażerski i towarowy. W holu głównym o pow. ponad 2 200 m^2 znajduje się 10 stanowisk odprawiających

pasażerów, restauracja, kawiarnia, sklepy, kioski, przedstawicielstwa linii lotniczych. Taras widokowy. Po uruchomieniu drugiego terminalu, port będzie obsługiwał ponad 10 mln pasażerów rocznie.

Pałac Kultury i Nauki

Pałac zbudowany w 1955 jako dar Związku Radzieckiego. Początkowo nosił imię Józefa Stalina. Z iglicą ma wys. 234 m. Ponad 800 tys. m^3 kubatury, 3 288 pomieszczeń. Sala Kongresowa, Muzeum Techniki, Muzeum Ewolucji, Pałac Młodzieży z pływalnią. Odbywają się tu międzynarodowe targi. W 200 r. na szczycie odsłonięto największy w Europie zegar (tarcze o średnicy 6 m).

Z 30. piętra warto obejrzeć panoramę Warszawy, zwartą zabudowę Starówki, wieże świątyń i nowoczesne wieżowce; z planem w ręku prześledzić terytorialny rozwój miasta. Widoczność do 30 km.

Muzeum Powstania Warszawskiego

Ul. Przyokopowa 28. Zlokalizowane w zabytkowej elektrowni tramwajowej (1904 r.). Publiczną zbiórkę eksponatów zainaugurowano 11 listopada 2003 r. Projekt architektoniczny gmachu muzeum opracował zespół W. Obtułowicza. Konkurs na ekspozycję stałą (rozstrzygnięto 30.1.2004 r.), wygrał projekt zespołu w składzie M. Nizio, J.Kłaput, D. Kunowski. Uroczyste otwarcie nastąpiło 31 VII 2004 r. W 60 rocznicę wybuchu powstania udostępniono do zwiedzania ekspozycję unikatowych fotografii, pamiątek, dzwon im. „Montera", replikę wozu bojowego „Kubuś" oraz Mur Pamięci z wyrytymi tysiącami nazwisk poległych powstańców. Ekspozycja ma 3000 m^2 powieżchni, ponad 500 eksponatów, 1200 fotografii, mapy, tablice, filmy i kroniki. Znajduje się tu sala kinowa, wieża widokowa, Archiwum Historii Mówionej ze wspomnieniami powstańców oraz Instytut Stefana Starzyńskiego.

ŻELAZOWA WOLA

Dom Fryderyka Chopina

Wieś na Równinie Łowicko-Błońskiej, nad Utratą, przy drodze z Sochaczewa do Kampinosu. Wzmiankowana w 2 poł. XVI w.

Żelazowa Wola, *fot. A. Wielocha.*

We wsi klasycystyczna oficyna d. dworu Skarbków, tzw. Dworek Chopina, z końca XVIII w., restaurowana po wojnach światowych. Miejsce urodzenia Fryderyka Chopina (22 II 1810 lub 1 III 1810). Jego ojciec Mikołaj był tu guwernerem.

W dworku mieści się Muzeum Fryderyka Chopina. Wewnątrz stylowe meble, fortepian i faksymile nut Chopina, portrety i kopie portretów kompozytora i rodziny. W sezonie letnim odbywają się niedzielne koncerty chopinowskie.

Dworek położony jest w pięknym, rozległym parku założonym w 1932-37 (proj. Franciszka Krzywdy-Polkowskiego) z bardzo bogatą roślinnością, także egzotyczną. W parku obelisk z popiersiem Chopina (proj. Bronisława Żochowskiego-Brodzica) wystawiony w 1894 oraz pomnik Chopina odsłonięty w 1969 (proj. Józefa Gosławskiego z 1954).

We wsi początek zielonego szlaku pieszego do Kampinosu.

KAMPINOSKI PARK NARODOWY

Położony w pradolinie Wisły na Nizinie Środkowomazowieckiej w pn. zach. części Kotliny Warszawskiej, na pn. zach. od granic Warszawy. Idea ochrony Puszczy Kampinoskiej powstała na pocz. XX w., podejmował ją w 1925 Stefan Żeromski, lecz dopiero Jadwiga i Roman Kobendzowie przyczynili się najpierw do powstania rezerwatów „Granica" (w 1936) i „Sieraków" (w 1937), a później Parku. Utworzony w 1959, obecnie zajmuje 34 300 ha, w tym 68 ha to enklawa w Smardzewicach k. Toma-

szowa Mazowieckiego (woj. łódzkie obejmująca Ośrodek Hodowli Żubrów). Rezerwaty ścisłe (22 obszary) mają łącznie pow. 4 636 ha, co stanowi 12% pow. W 2000 r. Park wpisano na światową listę Rezerwatów Biosfery UNESCO.

Park chroni wydmy śródlądowe, fragmenty leśne o charakterze zbliżonym do naturalnego, a także bogatą faunę. Wśród 1104 gatunków roślin naczyniowych znajduje się 60 chronionych. Z rzadkich roślin zachowały się stanowiska chamedafne północnej (relikt epoki lodowcowej).

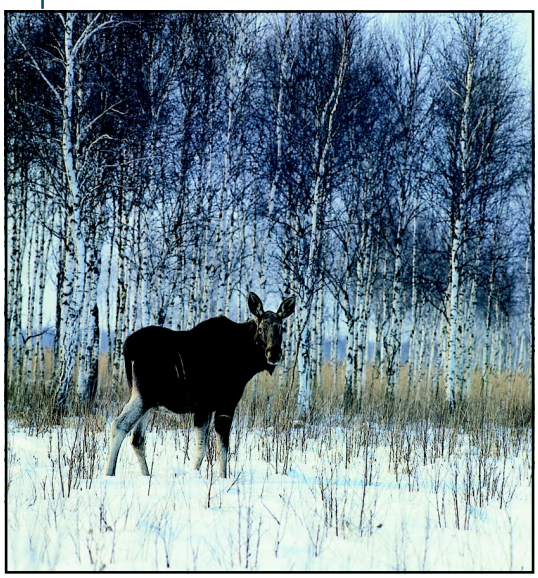

Łoś w rezerwacie „Sieraków", *fot. M. Krzemień.*

Park jest ostoją łosia (symbol Parku). Występują tu dziki, jelenie, sarny, bobry (introduktowane w 1980), lisy, borsuki, kuny domowe i leśne, tchórze, łasice, gronostaje, zające, króliki. Sporadycznie wydry i wilki. Od 1992 trwa eksperymentalna reintrodukcja rysia. Zaobserwowano 121 chronionych gatunków ptaków lęgowych lub przelatujących. Gnieżdżą się tu m.in.: czapla siwa, bocian czarny, dzierzba rudogłowa. Z gadów występują: jaszczurki zielone, zaskrońce, żmije, gniewosze i padalce. Liczbę gatunków owadów szacuje się na ponad 4 tys.

W Parku znajdują się pamiątki wielu zdarzeń historycznych, m.in. w uroczysku „Zamczysko" grodzisko wczesnohistoryczne, a w uroczysku „Wiersze" cmentarz partyzantów z 1944. W Izabelinie mieści się Dyrekcja oraz Centrum Edukacyjne.

Park, położony u granic Warszawy, jest licznie odwiedzany przez turystów. Przez najciekawsze fragmenty wiodą znakowane szlaki piesze (o łącznej długości 358 km) i rowerowe (160 km).

Granica

Wieś puszczańska (zał. w 2 poł. XVIII w.) 2 km na pn. od Kampinosu. Obecnie jest siedzibą nadleśnictwa i ośrodka dydaktyczno-muzealnego.

Na pn. od wsi rozciąga się najstarszy ścisły rezerwat „Granica" (utw. 1936; pow. 232

ha) chroniący tereny wydmowe z przewagą boru sosnowego i świetlistej dąbrowy w wieku do 150 lat. Ostoja zwierzyny, m.in. łosia i czarnego bociana.

Ośrodek Dydaktyczno-Muzealny Kampinoskiego Parku Narodowego im. Jadwigi i Romana Kobendzów mieści się w drewnianej leśniczówce z 1921. Zbiory dokumentują dzieje Puszczy Kampinoskiej, m.in. walki powstańcze i wojenne oraz okazy fauny i flory. W 1992 włączono do ośrodka skansen budownictwa mazowieckiego. Obok ośrodka została wyznakowana ścieżka przyrodnicza.

Na zach. skraju rezerwatu „Granica" usytuowany jest cmentarz wojenny w kształcie stylizowanego orła, z mogiłami żołnierzy 7 pułku Strzelców Konnych Wielkopolskich poległych 16-17 IX 1939 w potyczkach na terenie puszczy. Na mogiłach różne gatunki mchów puszczańskich.

Palmiry cmentarz i muzeum

Cmentarz Palmiry, położony w pn.-wsch. części Parku, jest miejscem pamięci narodowej z grobami ponad 2 tys. ofiar terroru hitlerowskiego, zamordowanych w okolicznym lesie od 14 XII 1939 do 17 VII 1941. Spoczywają tu m.in.: Mieczysław Niedziałkowski, wybitny działacz PPS; Maciej Rataj, Marszałek Sejmu; Jan Pohoski, wiceprezydent Warszawy; Stefan Kopeć i Kazimierz Zakrzewski, profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego; Janusz Kusociński, olimpijczyk.

Przy wejściu na cmentarz usytuowane jest Muzeum Walki i Męczeństwa w Palmirach (Oddział Muzeum Historycznego m.st. Warszawy). Stała ekspozycja poświęcona historii tragicznych wydarzeń jakie miały tu miejsce. Cmentarz często odwiedzają uczestnicy imprez turystycznych.

Rezerwat „Rybitew"

Rezerwat (utw. 1965) o pow. 224,2 ha w pn. części Parku obejmuje wały wydmowe i zagłębienia międzywydmowe w terenie, do którego docierały wody powodziowe Wisły. Występują tu lasy mieszane z dużą ilością rzadkich roślin, jak lilia złotogłów, naparstnica zwyczajna, sasanka, wawrzynek wilczełyko. Ostoja zwierzyny. Przez rezerwat przechodzi zielony szlak im. Henryka Dąbrowskiego.

Ryś, fot. Z. Świątek.

Rezerwat „Sieraków"

Największy i najcenniejszy rezerwat ścisły Parku. Zajmuje 1 205 ha w jego w pn.-wsch. części. Powstał w 1937, nosi imię prof. Romana Kobendzy. Obejmuje duży kompleks wydmowo-bagienny ze zróżnicowaną roślinnością bagiennych olszyn, świetlistych dąbrów, borów oraz torfowisk. Występuje tu wiele rzadkich gatunków roślin m.in. chamedafne i brzoza czarna. Ostoja zwierzyny, m.in.: bobrów, łosi, czarnych bocianów i żurawi.

Rezerwat „Zaborów Leśny"

Rezerwat (utw. 1959, pow. 136 ha), we wsch. części Parku, obejmuje dobrze zachowane zróżnicowane zespoły leśne na sąsiadujących ze sobą bagnach i terenach wydmowych, z grądami, olsami i borami mieszanymi. Ostoja zwierzyny, m.in. łosia i żurawia. Na jednej z wydm Mogiła Powstańców na miejscu bitwy z 1863.

Przez rezerwat przechodzą szlaki: zielony im. Wojciecha Jastrzębowskiego i żółty im. Powstańców Warszawskich.

województwo opolskie

Głogówek, zamek, *fot. R. Hlawacz.*

WOJEWÓDZTWO

OPOLSKIE

Powierzchnia 9,4 tys. km^2, 1,1 mln mieszkańców.

Województwo leży na Wyżynie Małopolskiej, Nizinie Śląskiej, Płaskowyżu Głubczyckim oraz w Górach Opawskich, w górnej części dorzecza Odry. Kanał Gliwicki umożliwia wodny transport węgla. Sztuczne zbiorniki wodne: Otmuchowski, Paczkowski i Nyski na Nysie Kłodzkiej oraz Turawski na Małej Panwi.

Parki Krajobrazowe: Stobrawski, Gór Opawskich i Góry św. Anny.

Pierwsza wzmianka o plemieniu Opolan posiadających 20 grodów pochodzi z IX w. W czasach piastowskich Opole było stolicą księstwa; w okresie panowania niemieckiego utworzono tu rejencję opolską; zaś w okresie międzywojennym górnośląską; samodzielnym województwem zostało w 1950.

Najcenniejsze zabytki na Opolszczyźnie to: Zamek Piastowski w Brzegu zwany „Śląskim Wawelem" oraz średniowieczny układ urbanistyczny wraz z obwarowaniami miasta Paczkowa, nazywanego polskim Carcassone. Wiele zabytków jest w Opolu i w Nysie. W zróżnicowanym terenie Śląska Opolskiego można wyróżnić 7 podregionów turystyczno-krajoznawczych: dookoła Grzbietu Chełmskiego; Opole i okolice; Ziemia Brzeska; Góry Opawskie; Region Nysko-Otmuchowski; na skraju Borów Niemodlińskich; kraina leśna północnej Opolszczyzny. W Krasiejowie koło Ozimka odkryto szczątki pradinozaura Silesaurusa Opoliensis sprzed 230 mln lat.

Województwo opolskie osiąga wysokie wyniki w rolnictwie a jednocześnie posiada dobrze rozwinięty przemysł elektromaszynowy, spożywczy, cementowo-wapienniczy, chemiczny i inny. Dobrze rozwinięte są podstawowe rodzaje transportu i komunikacji, co sprzyja turystycznym wyprawom. Zaczyna rozwijać się także agroturystyka.

BRZEG

Zamek

Miasto w Pradolinie Wrocławskiej, nad Odrą. 40 tys. mieszkańców.

Pierwsza wiadomość z dokumentu Henryka Brodatego w 1234. Miasto od 1248 na prawie średzkim. Pierwszym księciem brzeskim był Bolesław III Rozrzutny (1311--1352), za jego panowania księstwo stało się lennem Korony Czeskiej. Ostatnim panującym księciem z rodu Piastów był zmarły w 1675 Jerzy Wilhelm.

Miasto jest ośrodkiem przemysłu maszynowego, elektrotechnicznego, spożywczego, garbarskiego i skórzanego. Odbywa się tu m.in. część Festiwalu Oratoryjno-Kantatowego „Wratislavia Cantans".

Kościół Franciszkanów, zbud. w XIII w., mimo licznych przebudów ma wiele cech gotyku. Z umocnień obronnych zachowała się brama Odrzańska zbudowana w 1595. W centralnej części rynku renesansowy ratusz z gotyckimi fragmentami i barokowym wystrojem Sali Rajców. Rynek zabudowany kamieniczkami (renesans, barok, secesja, eklektyzm). Neorenesansowy budynek poczty, eklektyczny dworzec kolejowy. Wielką ozdobą Brzegu są tereny zielone, w miejscu zburzonej twierdzy: Park Centralny i Park Nadodrzański z ponad 300 gat. drzew i krzewów. Z pocz. XX w. pochodzi Park Wolności.

Zamek zwany jest „Śląskim Wawelem". Kilkakrotnie przebudowywany, głównie w XVI w. przez architektów włoskich z rodziny Parrów. Po II wojnie światowej ulokowano w nim Muzeum Piastów Śląskich, a od 1966 przystąpiono do pełnej odbudowy i adaptacji.

Na uwagę zasługuje trzykondygnacyjna brama, której dominującymi elementami są: herb króla Zygmunta Augusta, galeria 24 płaskorzeźbionych popiersi władców polskich i książąt śląskich oraz naturalnej wielkości figury księcia Jerzego II i jego żony Barbary. Ponadto przy placu Zamkowym: gotycka kaplica św. Jadwigi, renesansowe Gimnazjum Piastowskie, barokowy kościół św. Krzyża oraz barokowe rzeźby kamienne św. Tadeusza i św. Jana Nepomucena.

Brzeg, zamek, fot. P. Pierściński.

BYCZYNA

Mury miejskie

Miasto na pograniczu Niziny Południowowielkopolskiej i Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej, przy szosie i linii kolejowej Katowice – Poznań. 4 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie nadał Byczynie prawdopodobnie Henryk I Brodaty w 1228. Pierwszy polski przekład katechizmu Lutra dokonany przez byczyńskiego pastora Krzysztofa Süssenbacha w 1622. Tu hetman wielki koronny Jan Zamoyski w 1588 rozbił wojska habsburskiego pretendenta do korony polskiej, arcyksięcia Maksymiliana.

Niewielki ośrodek przemysłu materiałów budowlanych, drzewnego i odzieżowego. Pod koniec czerwca tradycyjny Zlot Piłkarzy Weteranów i Mistrzostwa Polski Oldboyów.

Pośrodku rynku stoi ratusz zbudowany w XV-XVI w., niszczony wielokrotnie pożarami i wojnami, w 1968 odbudowany po II wojnie światowej. Do ratusza „przyklejone" kamieniczki. W ratuszu Izba Tradycji (historia Byczyny i okolic). W obrębie murów zachowały się domy pochodzące z czasów odbudowy miasta po pożarze w 1757 i z początku XIX w. Także gotycki kościół ewangelicki p.w. św. Mikołaja zbudowany pod koniec XIV w. Poza murami zbudowano kaplicę św. Jadwigi (od 1932 kaplica cmentarna). Barokowy kościół św. Trójcy zbudowany w 1712-1714, po pożarze odbudowany w 1765-67, posiada chrzcielnicę z XVIII w. z czarą w postaci rogu obfitości.

Mury obronne otaczające miasto pochodzą z XV i XVI w. Zbudowane na zarysie elipsy, której główna oś przebiega w kierunku wschód-zachód. Na tej osi, w odległości 280 m, bramy miejskie: Polska i Niemiecka. Oprócz nich miasto posiadało trzecią, mniejszą bramę Piaskową na pd. i furtę od strony pn.-wsch. Łuki bram zostały rozebrane w 1838 z powodu groźby zawalenia, natomiast zachowały się wieże bramne. Mury obronne tworzą tzw. „ścianowy" system obronny o długości około 950 m i wysokości około 7 m. Zbudowane są z cegły zendrówki na podmurowaniu z głazów narzutowych.

GŁOGÓWEK

Zespół miejski

Miasto na Nizinie Śląskiej, w pn. części Płaskowyżu Głubczyckiego, nad Osobłogą (dopływ Odry), 6,4 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany w 1076 i 1233, prawa miejskie od 1275. Od 1562 własność rodziny Oppersdorffów. W okresie najazdu szwedzkiego miejsce schronienia króla Jana Kazimierza. W tym czasie bito tu monety zwane tynfami od nazwiska właściciela mennicy A. Tynfa. W 1806 na zamku przebywał Ludwik van Beethoven. Z pobliskiego Wróblina pochodzi wybitny malarz kolorysta Jan Cybis.

Niewielki ośrodek przemysłu spożywczego, włókienniczego i materiałów budowlanych.

Zachowały się fragmenty średniowiecznych **murów obronnych** z Bramą Zamkową i Basztą Więzienną. Gotyckie wnętrze kościoła św. Bartłomieja z 1380 uwiecznione jest w obrazie J. Kossaka „Śluby Jana Kazimierza". Natomiast w gotyckim zespole kościoła i klasztoru Franciszkańskiego koncertował wielokrotnie Beethoven.

W obu kościołach malowidła ścienne Sebastiniego i sztukateria Schuberta. W pobliżu kościoła Franciszkanów zbudowano w 1634 kaplicę Boży Grób, która naśladuje kształt jerozolimskiego kościoła Grobu Pańskiego. Ratusz z 1608, wieża wodna z XV w.

Zamek w formie gotyckiej zbudowano w XIII w. z kamienia. W tym miejscu w 1562-71 Oppersdorffowie zbudowali nową, renesansową rezydencję — zamek górny. Drugą część, zamek dolny, zbudowano w 1606-47. Na uwagę zasługują bogato zdobione portale z 1671, szczególnie niesymetryczny portal wjazdowy. Zamek nie został zniszczony w czasie ostatniej wojny, ale nie miał przez wiele lat użytkownika i uległ częściowej dewastacji. Obok zamku duży park. Obecnie w części zamku znajduje się Muzeum Regionalne.

GŁUCHOŁAZY

Kościół św. Wawrzyńca

Miasto na pograniczu Gór Opawskich i Płaskowyżu Głubczyckiego, nad Białą Prudnicką, 16 tys. mieszkańców.

W średniowieczu osada górników wydobywających złoto, założona przed 1232 z inicjatywy biskupa wrocławskiego Wawrzyńca. Flamandzkie prawa miejskie uzyskały etapami w latach 1232-1263. Od 1327 pod zwierzchnictwem Czech, w 1428 zniszczone przez husytów, od 1526 pod zwierzchnictwem Habsburgów, w latach 1618-1648 zniszczone przez Duńczyków i Szwedów, od 1742 w Prusach.

Ośrodek przemysłu papierniczego i drzewnego, także sanatoryjny i turystyczny, drogowe przejście graniczne Głuchołazy – Mikulovice, w pobliżu ośrodek wypoczynkowy i sportów zimowych: Jarnołtówek. Tutaj powstał „Order uśmiechu" nadawany przyjaciołom dzieci na całym świecie.

Kościół św. Wawrzyńca, wczesnogotycki z dwuwieżową fasadą z ostrołukowym portalem z 2 poł. XIII w. oraz barokowym halowym korpusem z emporami, wystrój barokowy i rokokowy; pozostałość obwarowań miejskich z XIV-XV w. z wieżą Bramy Głównej; zespół dawnego wójtostwa z XVII-XVIII w.; liczne domy z XVIII i XIX w. Pośrodku rynku pomnik przyrody – lipa zasadzona w 1648 dla upamiętnienia zakończenia wojny trzydziestoletniej.

W pd. części miasta znajduje się Góra Parkowa zwana także Górą Chrobrego. Ma trzy wyraźne kulminacje, czyli Kopy: Przednią (490 m), Średnią (543 m) i Tylną (527 m). Na przedniej Kopie stoi wieża widokowa (22 m), zasłonięta już niemal ze wszystkich stron przez okalający ją świerkowy las z domieszką buka. Obok wieży ruiny spalonego przed kilku laty Domu Turysty, który nosił nazwę: „Wypoczynek pod wieżą na Górze Chrobrego". W pobliżu, pośród lasu, kamienna kaplica św. Anny. Część lasu poprzecinano promenadami i zamieniono w park. Na pn.-wsch. stoku kąpielisko leśne z trzema basenami, hotelem, restauracją i muszlą koncertową.

GÓRA ŚW. ANNY

Zespół klasztorny
Muzeum i Pomnik
Czynu Powstańczego

Wieś na Wyżynie Śląskiej, na najwyższym wzniesieniu grzbietu Chełma o wysokości 404 m (zwanym kiedyś Chełmskim Wierchem, Górą św. Jerzego, Górą św. Jakuba, Górą Chełmską czy wreszcie Górą św. Anny). Od ponad 500 lat znane miejsce pielgrzymowania.

Góra św. Anny jest parkiem krajobrazowym, należy do niej m.in. rezerwat geologiczny z odsłoniętym stożkiem wulkanicznym i krasowe „Siedem źródeł" — początek potoku Cedron. Jest tu największy w Polsce i jeden z większych w Europie amfiteatr na 80 tys. osób, zbudowany w 1934-38 w nieczynnym kamieniołomie.

Gotycko-barokowy kościół św. Anny zbudowany w 1485-1516. Obecny barokowy wystrój nadany w 1958-1960. Rangę bazyliki kościół otrzymał od Jana Pawła II w 1983. W ołtarzu głównym cudowna figurka, relikwiarz z XV w. św. Anny Samotrzeć. Na jej lewej ręce, córka Maryja, a na prawej, wnuk Jezus. Na suficie kościoła malowidła *al secco* wykonane przez Józefa

Mitschkę, przedstawiające sceny z życia św. Anny. Ołtarze boczne z XIX w. o charakterze barokowym. W najstarszej części kościoła kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej.

Zespół kaplic kalwaryjskich „Droga Męki Pańskiej i Dróżki Matki Boskiej" zbudowano w 1700-09, przebudowano w latach 1760-64 oraz 1784-90.

Klasztor Franciszkanów zbudowany z kamienia w 1733-49, rozbudowany w 1905. Dziedziniec odpustowy z krużgankami, zwany *Rajskim Placem*, z 1768, rozbudowano po 1886. *Grota Lurdzka* zbudowana z kamieni wapiennych w 1912-14.

O Górę św. Anny stoczono największą bitwę III Powstania Śląskiego. W 1964 powstało **Muzeum Czynu Powstańczego** w Leśnicy, w 1980 przeniesione do odrestaurowanego Domu Polskiego, położonego między Leśnicą a Górą św. Anny. Eksponaty związane z powstaniami śląskimi w latach 1919, 1920, 1921 oraz plebiscytem. Szczególną wartość ma zbiór sztandarów bojowych i kombatanckich.

Ponad amfiteatrem, na wysokiej skarpie, monumentalny **Pomnik Czynu Powstańczego**, autorstwa Xawerego Dunikowskiego. Zbudowano go w 1955 na miejscu niemieckiego mauzoleum, zburzonego po wojnie. Pomnik stanowią cztery pylony połączone architrawem. Zdobi je fryz kamienny z motywami zwierzęcymi i roślinnymi. Z narożników wychodzą wykonane z granitu „głowy śląskie". Pośrodku znicz. Na cokole wyryte: Śląski Krzyż Powstańczy i Krzyż Grunwaldu.

Pomnik otaczają wykute w kamieniu, nadnaturalnej wielkości postacie: matki z dzieckiem na ręku, rolnika, górnika i hutnika. Na zewnętrznych ścianach pylonów reliefy z datami i scenami figuralnymi. Jest to miejsce składania hołdu tym, którzy za tę ziemię oddali swoje życie.

ŁAMBINOWICE

Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych

Wieś na Nizinie Śląskiej, w zach. części Równiny Niemodlińskiej.

Pruski poligon wojskowy od 1862-64, obozy dla pokonanych żołnierzy francuskich w 1870-71, obozy jenieckie w czasie I wojny światowej; III Rzesza miała tu ośrodek szkolenia dywersantów. W czasie II wojny światowej obozy jenieckie Stalag VIII B i VIII F Lamsdorf. Po wojnie był tu obóz przejściowy dla wysiedlanej ludności niemieckiej, a także części ludności polskiej z terenów Śląska.

Fabryka maszyn dla przemysłu drzewnego i papierniczego, wytwórnie pasz.

Na pagórku pod wsią Klucznik (6 km od muzeum) stoi monumentalny **pomnik** Martyrologii Jeńców Wojennych (dwa duże

Góra św. Anny, *fot. R.Hławacz.*

pylony), upamiętniający historię miejsca od czasów wojny francusko-pruskiej (1870-71) do końca II wojny światowej. Pomnik projektowali: J. Borowczak, J. Beski, F. Jesionowski i M. Nowak.

W budynku byłej komendantury poligonu założono w 1964 **Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych**. Gromadzone tu są dokumenty historii obozów oraz materiały i przedmioty świadczące o losach jeńców. Wydawany jest „Łambinowicki Rocznik Muzealny". Muzeum sprawuje opiekę nad najstarszym cmentarzem jeńców francuskich założonym w latach 1870-71, terenem po Stalagu VIII B dla jeńców z różnych krajów, terenem po Stalagu 318/VIII dla jeńców radzieckich oraz jeńców z powstania warszawskiego i słowackiego. W 1968 teren masowych mogił uznano za Pomnik Pamięci Narodowej. Ponadto muzeum zajmuje się losami żołnierzy polskich więzionych w ponad 100 obozach rozsianych w okresie II wojny światowej po całej Europie. Muzeum dysponuje kartoteką personalną jeńców polskich liczącą ok. 600 tys. pozycji. W budynku głównym Muzeum oraz w budynku byłej wartowni eksponowane są następujące wystawy stałe: „W niewoli niemieckiej", „Dzieje obozów jenieckich w Lamsdorf", „Radzieccy jeńcy wojenni w Stalagu 318/VIII F Lamsdorf", „Żołnieże polscy w niewoli radzieckiej", „Podchorążowie - jeńcy w niewoli Wehrmachtu". Wystawy organizowane są także w opolskiej siedzibie muzeum przy ul. Minorytów 3, gdzie można nabyć wydawnictwa muzeum.

MAŁUJOWICE

Kościół

Wieś na Nizinie Śląskiej, 3 km od Brzegu, na szlaku „Śladami Średniowiecznych Polichromii".

Na polach pod Małujowicami (Mollwitz) rozegrała się 10 IV 1741 pierwsza i największa bitwa I wojny śląskiej między Austriakami dowodzonymi przez Wilhelma von Neipperg, a wojskami pruskimi Fryderyka II. Zwycięstwo pruskie przesądziło o oderwaniu Śląska od Austrii i przyłączeniu na 204 lata do Prus.

Gotycki kościół św. Jakuba Apostoła wzmiankowany w 1288, w 1309-1534 pod patronatem Dominikanek z Wrocławia. Obecny z początku XIV w. przebudowany w XVI w. z wieżą dobudowaną w XV w. Bardzo ciekawy i wyjątkowy, rzeźbiony w piaskowcu gotycki portal z XV w. Wieża jest zakończona w sposób specyficzny dla Śląska: wysoką iglicą i sterczynami w narożnikach. Wnętrze kościoła pokryte gotyckimi malowidłami pochodzącymi z czterech okresów: z końca XIV w.; z lat 1450-60 (warsztat mistrza Teodoryka z Pragi); sprzed 1483 roku, oraz z 1 poł. XVI w. Na ścianach szczytowych nawy po stronie zachodniej umieszczona kompozycja składająca się z czterech scen: na środku ściany „Grzech pierworodny", po lewej stronie „Stworzenie Ewy", po prawej stronie „Wygnanie z Raju" oraz „Bóg Ojciec i Anioły", natomiast na szczycie wsch. na całej ścianie umieszczono kompozycję poświęconą scenie „Pokłonu Trzech Króli". Pozostałe ściany nawy dają pełny cykl ze Starego Testamentu (na ścianach pd. i zach.) i Nowego (na ścianie pn.). Jest to blisko sto kwater — przykład średniowiecznej „Biblii pauperum", czyli Biblii dla niepiśmiennych. Szczególnym dziełem sztuki malarskiej jest strop kościoła. Pochodzi z około 1500 a składa się z przeszło 640 różnych desek z kolorowymi ornamentami geometrycznymi, roślinnymi, zwierzęcymi, heraldycznymi. Wokół kościoła gotyckie ogrodzenie z bramkami. Przy nim krzyż pokutny z wyrytym narzędziem zbrodni: widłami (słabo widoczne).

MOSZNA

Zamek-pałac

Wieś na pn.-zach. skraju Kotliny Raciborskiej, 35 km od Opola, na trasie Prudnik – Krapokowice.

Na pn.-wsch. wsi ślady po grodzisku z okresu kultury łużyckiej. Wieś wzmiankowana w dokumentach biskupich z lat 1374 i 1441. Każdego roku w maju i czerwcu odbywa się tu festyn muzyczny pod nazwą „Święto kwitnących azalii".

Na terenie Mosznej znajduje się stadnina koni pełnej krwi angielskiej, bażanciarnia,

restauracja, kościół, park krajobrazowy i hotel.

Zamek (nazywany też pałacem) jest monumentalną budowlą, o kubaturze 63 tys. m^3 i powierzchni ok. 7 tys. m^2. Budowla składa się z trzech części: środkowej, barokowej pochodzącej z XVIII w., wschodniej neogotyckiej oraz neorenesansowej części zachodniej wybudowanej w latach 1912-14. Zamek posiada 365 pomieszczeń oraz 99 wież i wieżyczek. Godna uwagi jest bogata biblioteka wybudowana specjalnie na przyjazd cesarza Wilhelma II, kaplica będąca jednocześnie salą koncertową, galeria sztuki w dawnej sali balowej oraz palmiarnia.

Wokół zamku rozpościera się park o powierzchni 250 ha, w którym rosną 200 letnie lipy i 300 letnie dęby, a także dorodne krzewy rododendronów i azalii.

Moszna, zamek, *fot. R. Hławacz.*

Największy rozkwit zawdzięcza zamek fortunie Tiele-Wincklerów, pruskich potentatów przemysłowych i właścicieli ziemskich. Od 1972 roku działa w zamku Centrum Terapii Nerwic.

NYSA

Kościół św. Jakuba

Miasto na Nizinie Śląskiej, nad Nysą Kłodzką, w pobliżu zaporowego jez. Nyskiego (utworzonego w 1971). Ośrodek przemysłu maszynowego, środków transportu i spożywczego. 48,8 tys. mieszkańców.

Osada handlowa przed końcem XI w. Jan Długosz przypisuje jej założenie Bolesławowi Krzywoustemu. Od 1201 posiadłość biskupów wrocławskich. Jako miasto lokowana na początku XIII w. przez biskupa Wawrzyńca. Kasztelania otmuchowsko-nyska przejęta przez biskupów wrocławskich jako uposażenie biskupstwa dała początek księstwu nyskiemu, które przetrwało do sekularyzacji w 1810. W XV w. Nysa zaliczała się do największych miast Śląska. Oprócz handlu rozwijało się tu rzemiosło, sukiennictwo i płóciennictwo. O 1521 drukarnia, a od 1624 kolegium jezuickie, w którym kształcił się Michał Korybut Wiśniowiecki, późniejszy król Polski. Autorem pierwszej mapy Śląska wydanej w Nysie w 1561 był Marcin Heldwig. W Nysie spędził ostatnie lata swojego życia poeta niemiecki Józef von Eichendorff (1788-1857).

Wiele zabytków z różnych epok. Kościół ewangelicki, dawniej św. Barbary pochodzi z przełomu XIV-XV w., po licznych przebudowach zachowała się m.in. późnogotycka elewacja zach. Kościół Zwiastowania NMP (dawniej Bożego Ciała) zbudowany w 1372, jeden z najstarszych, gruntownie przebudowany w 1881-85. Kościół p.w. św. Piotra i Pawła (Bożogrobców) zbudowany w 1720--27 ma zachowane w całości barokowe wyposażenie oraz iluzjonistyczne polichromie braci Feliksa Antoniego i Krzysztofa Tomasza Schefflerów. Do kościoła przylega klasztor z 1708-13. W 1863-65 zbudowano eklektyczny Dom Macierzysty Zgromadzenia Szarych Sióstr św. Elżbiety. Do tego klasztoru przylega Kamienica Nyska zbudowana w 1 poł. XVI w. (w elewacji barokowa rzeźba św. Piotra z 1692). Gmach Kolegium (1669-73) i Gimnazjum Jezuickiego Carolinum (1722-25) łączy barokowa brama.

Zachowały się fragmenty średniowiecznych obwarowań miejskich, wieże Bramy Wrocławskiej i Bramy Ziębickiej z XIV w, bastion św. Jadwigi gruntownie przebudowany w 1741-58, oraz budynek starej komendantury z XVIII w.

W reprezentacyjnym, barokowym Pałacu Biskupim (1620-1729) mieści się od 1985 Muzeum Nyskie. Na portalu Kurii Biskupiej, zwanej Dworem, zaznaczane są poziomy powodzi, które nawiedzały miasto. Kamie-

nice mieszczańskie: Kanonia z XIV w, Bliźniak z XVIII w., zespół kamienic w pd.-zach. pierzei Rynku z XVI-XVII w., a także Dom Wagi Miejskiej w stylu renesansu północnego. Godnymi uwagi są także: d. studnia miejska nakryta kutą w żelazie kratą, fontanna Trytona wykuta w sławniowickim marmurze w latach 1700-701.

Kościół p.w. św. Jakuba i Agnieszki jest jednym z największych gotyckich na Śląsku. Wg przekazu z XVI w. biskup Jarosław konsekrował nowy kościół murowany w 1198 na miejscu drewnianego. Obecny, wybudowany w 1401-30 przez Piotra z Ząbkowic, ma układ halowy. Dach o wysokości 27 m i powierzchni 4 tys. m^2. Niegdyś do jego budowy wycięto duży las, obecnie stalowa konstrukcja o wadze 176 ton dźwiga 128 tys. sztuk rzymskiej dachówki. Bogate wyposażenie wnętrz: m.in. kilkadziesiąt nagrobków i epitafiów z XV-XVIII w., tryptyk gotycko-renesansowy z pocz. XVI w., gotycką figurę św. Anny, barokowe baptysterium z gotycką chrzcielnicą, ponadto 19 kaplic z cennymi obrazami. Obok kościoła dzwonnica (1477--1511), zaplanowana do wys. 130 m, jednak nie ukończona.

Z Nysy zielony szlak prowadzi do wsi Koperniki, w której mieszkali przodkowie Mikołaja Kopernika.

OLESNO

Kościół św. Anny

Miasto na pograniczu Równiny Opolskiej i Progu Woźnickiego, nad Stobrawą, otoczone Borami Stobrawskimi, 10,7 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie prawdopodobnie od 1275. Od 1327 pod zwierzchnictwem Czech, a po wygaśnięciu linii Piastów od 1532 przeszło w ręce Habsburgów, od 1742 w Prusach. Udział mieszkańców w powstaniach śląskich 1919-21. Po plebiscycie w 1921 pozostało w granicach Niemiec. Miejsce urodzenia śląskiego działacza narodowego Józefa Lompy (1797-1863). Niewielki ośrodek przemysłu ceramicznego, młynarskiego, drzewnego.

Gotycki kościół św. Michała zbudowany w 1374, wnętrze barokowe. Ratusz z 1820--21, częściowo przebudowany w 1927-30 i odbudowany w 1948. Pozostałości obwarowań miejskich. Zabytkowe domy z XVIII i XIX w. Muzeum im. Jana Nikodema Jaronia ze zbiorami: historycznymi, archeologicznymi i etnograficznymi.

Olesno, kościół, *fot. R. Hławacz.*

Kościół św. Anny jest największym drewnianym na Śląsku Opolskim. Leży na pn. skraju miasta, przy drodze do Gorzowa Śląskiego. Zbudowany w 1518 jako kościół odpustowy, a rozbudowany na planie gwiazdy w 1668-70 (dodatkowe kaplice) i 1707 (zakrystia). Wnętrze zdobią liczne obrazy i figury o charakterze wotywnym z różnych okresów. W ołtarzu nowego kościoła obok rzeźby św. Anny umieszczono gotycki tryptyk zwany „Wielką Świętą Rodziną", wykonany w 1517 roku w pracowni mistrza Jana, ucznia Wita Stwosza. Przestrzeń między nawą a prezbiterium przecina belka tryumfalna, na której zawieszone są wota: kij, rzeźba głowy jelenia św. Huberta, oraz kajdany tureckie. W starej części kościoła znajdują się dwa ołtarze boczne poświęcone św. Józefowi i św. Walentemu. W holu łączącym starą i nową część świątyni dwa ołtarze: Matki Boskiej Bolesnej i NMP Królującej oraz obraz wotywny, ufundowany w 1695 roku przez mieszczanina oleskiego Szymona Foita, przedstawiający jego cudowne ocalenie, gdy wpadł w bagno wracając z Lublińca.

W okolicy Olesna zachowały się drewniane chałupy, stodoły, kapliczki i kościoły. Przebiega tam oznakowany „Szlak Drewnianego Budownictwa Sakralnego".

OPOLE

Miasto na Nizinie Śląskiej, w Pradolinie Wrocławskiej, nad Odrą oraz na wyspach, ważny węzeł kolei i dróg, port rzeczny. 130 tys. mieszkańców.

Początki osady plemienia Opolan na szlaku handlowym Kraków – Wrocław sięgają VIII w. Prawa miejskie przed 1217; w 1238 powstało księstwo opolsko-raciborskie. Za panowania Prus rozpoczął się okres silnej germanizacji i dużego napływu ludności niemieckiej. Po podziale Śląska w 1922, Opole wraz z dużą częścią Górnego Śląska zostało po stronie niemieckiej. W 1945 wróciło do Polski.

Opole, muzeum, *fot .R.Hlawacz.*

Stolica rzymskokatolickiej diecezji opolskiej. Rozwinięty przemysł. Uniwersytet, Politechnika, Wyższa Szkoła Zarządzania; filharmonia, dwa teatry. Muzea: Śląska Opolskiego, Wsi Opolskiej, Diecezjalne. Festiwal Piosenki Polskiej, Ogólnopolskie Konfrontacje Teatralne „Klasyka Polska", Ogólnopolski Festiwal Teatrów Lalkowych.

W najwyższym miejscu Opola, „na górce" zbudowany przed 1295 (na pamiątkę pobytu w Opolu w 984 św. Wojciecha) kościół pod wezwaniem Matki Boskiej Bolesnej. W sąsiedztwie: klasztor Dominikanów (obecnie Uniwersytet), wieża Zamku Górnego i fragmenty murów obronnych z końca XIV w. Inne fragmenty murów znajdują się przy ul. ks. Baldiego.

Po zamku piastowskim na wyspie Ostrówek pozostała jedynie Wieża Piastowska z XIII w., wys. 35 m, charakterystyczny akcent miasta i świetny punkt widokowy.

W pobliżu katedry, Muzeum Diecezjalne prezentujące rzeźbę sakralną, malarstwo i rzemiosło artystyczne. Budynek projektowany na muzeum, ma nowoczesne rozwiązania wystawowe. W rynku późnogotyckie i renesansowe kamieniczki oraz ratusz zbudowany w 1936 na wzór florenckiego Palazzo Vecchio na miejscu dawnego ratusza z XIV w. Nad kanałem Młynówką (stara Odra) malownicze kamienice tworzą „Opolską Wenecję", nocą pięknie iluminowaną. Na wyspie Bolko duży park miejski założony w 1910 oraz ogród zoologiczny.

Kościół Franciszkanów

Kościół św. Trójcy przy klasztorze franciszkanów, zbudowany w 1248 jako kościół zamkowy, wielokrotnie przekształcany. W niezmienionej formie zachowało się wczesnogotyckie prezbiterium z krzyżowo-żebrowym sklepieniem. Kaplica Piastowska św. Anny dobudowana w 1309 z fundacji Bolka I, zawiera mauzoleum Piastów Opolskich (w podziemiach pochowano 13 członków rodziny książęcej). W krypcie polichromia gotycka z XIV w. Zmiana korpusu świątyni z bazylikowego na halowy jest dziełem Bolka II (1313-1356). W 181 kasata konwentu. Klasztor przejęły władze miejskie, a kościół przekazano gminie ewangelickiej, która używała go do końca ostatniej wojny. Po wojnie klasztor i kościół zostały gruntownie odrestaurowane, gdyż za czasów niemieckich ogołocono je z pamiątek narodowych. Wróciły więc podwójne nagrobki gotyckie z postaciami Bolka I, Bolka II, Bolka III i jego żony Anny Oświęcimskiej, zrekonstruowano dwie kamienne płyty nagrobne: Bolka IV i jego małżonki Małgorzaty oraz Mikołaja II, gruntownie odmalowano pónogotyckie sklepienie

z zespołem tarcz herbowych i medalionów, sporządzono tablicę genealogiczną książąt opolsko-raciborskich.

Muzeum Śląska Opolskiego

Zajmuje najstarszą w Opolu kamienicę (z XV w.), dawną siedzibę kolegium jezuickiego. Przebudowana na barokową, ma charakterystyczne wzmocnienia murów i cylindryczne narożniki. Łączy się wspólnym dachem z niżej stojącym budynkiem. W obu zgromadzono ponad 30 tys. eksponatów. Zbiory archeologiczne, etnograficzne, historyczne, przyrodnicze i dzieła sztuki, a wśród nich kolekcja obrazów olejnych, akwarel i rysunków pochodzącego z Opolszczyzny Jana Cybisa. Szczególne miejsce zajmują wykopaliska z wieloletnich badań wczesnośredniowiecznej osady na Ostrówku w Opolu. Wystawy stałe to „Pradzieje Opolszczyzny" oraz „Opole – gród, miasto, stolica regionu".

Muzeum Wsi Opolskiej

Skansen w dzielnicy Bierkowice otwarto w 1970. Od 1961 przenoszono tam zabytki wiejskiego budownictwa drewnianego i kultury ludowej na Śląsku Opolskim. Są tu spichlerze, wiatraki, młyn, kościół, kuźnia wiejska, karczma – razem 46 obiektów architektury wiejskiej, pochodzących od XVIII do początków XX w. Usytuowano je w parku o pow. 10 ha. Wiele budynków wyposażonych w meble, sprzęty i narzędzia gospodarcze. Muzeum posiada również bogate zbiory sztuki ludowej i przedmiotów życia codziennego – razem 7 tys. eksponatów. Skansen organizuje imprezy folklorystyczne.

Muzeum Wsi Opolskiej, *R. Hławacz*

Amfiteatr

Na wyspie Ostrówek. Wybudowany w 1963 w czynie społecznym z inicjatywy przewodniczącego Prezydium MRN Karola Musiała, wg projektu Floriana Jesionowskiego. Scenerię tworzą wody Odry, zabytkowa Wieża Piastowska i dużo zieleni. Widownia zaplanowana na 5 640 osób mieści ok. 8 tys. widzów na Krajowych Festiwalach Piosenki Polskiej. Estrada o pow. 400 m^2 jest od 1979 przykryta dachem wg projektu Jacka Kucharzewskiego i Andrzeja Dobrzyńskiego. W 1998 modernizacja amfiteatru wg projektu Marii Słoty-Pudy i arka Termiłowskiego: nowe zaplecze sceny z garderobami, kawiarenką i małą salą koncertową. W planach – muzeum.

OTMUCHÓW

Ratusz i zamek

Miasto w Obniżeniu Otmuchowskim, na lewym brzegu Nysy Kłodzkiej, między jeziorami Otmuchowskim i Nyskim. 5 tys. mieszkańców.

Gród kasztelański wzmiankowany w 1115, własność biskupów wrocławskich. Prawa miejskie od 1347. W okresie wojny trzydziestoletniej (1618-1648) kilkakrotnie niszczony przez Szwedów.

Przemysł spożywczy; liczne ośrodki wczasowe, kempingi, hotele, schroniska. Coroczne „Święto Kwiatów".

Kościół św. Mikołaja i Ksawerego z 1691--1693 jest klasycznym przykładem śląskiego baroku z bogato wyposażonym wnętrzem (zwłaszcza obrazy i freski). Zachowały się fragmenty gotyckich murów obronnych z XIV w. z Wieżą Bramy Nyskiej z XV w. Domy mieszkalne z okresu baroku, przebudowane w XIX w.

Na górze Zamkowej (246 m) wznosi się **zamek** zbudowany w XIII w. na miejscu wcześniejszego grodu. Był wielokrotnie niszczony i odbudowany; w 1828 częściowo rozebrany. Zachowało się skrzydło pn.-wsch. z interesującą zewnętrzną klatką schodową (tzw. końskie schody), wieża gotycka i brama z XV w. oraz studnia i fragmenty murów obronnych. Obecnie w zamku mieści się dom wypoczynkowy. W parku na podzamczu 26 dębów, pom-

ników przyrody oraz ponadkilometrowa aleja brzozowa. U stóp zamku w 1706-1707 wzniesiono barokowy pałac.

Obok na rynku **renesansowy ratusz** z 1538 z barokową wieżą z 1618. Elewacje ratusza pokryte dekoracją sgraffitową. Na pd.-wsch. narożniku dwutarczowy zegar słoneczny zwany zegarem Paracelsusa z 1575, podobno ufundowany dla uczczenia lekarza, który zwalczył epidemię.

PACZKÓW

Zespół starego miasta

Miasto na Przedgórzu Sudeckim, nad Nysą Kłodzką, 7 km od jeziora Otmuchowskiego. 8 tys. mieszkańców.

Paczków, fot. R. Hławacz

Miasto powstało w 1254, jako gród mający zabezpieczyć pd.-zach. obszary księstwa nyskiego. Znacznie zniszczone w czasie wojen husyckich. Podupadło po wojnie siedmioletniej (1756-1763) i sekularyzacji księstwa nyskiego w 1810.

Ośrodek rolniczy, zakłady remontowe maszyn elektrycznych, chemii gospodarczej, sprzętu przeciwpożarowego, eksploatacji kruszywa. W budynku byłej gazowni miejskiej istnieje Muzeum Gazownictwa, z bogatą kolekcją urządzeń gazowych. W sąsiednich wsiach (Doboszowice, Kamienica, Lubiatów, Niedźwiedź, Pomianów, Unikowice) zachowało się wiele krzyży pokutnych.

Stare miasto Paczkowa zbudowano „na surowym korzeniu", co umożliwiło optymalną realizację założeń urbanistycznych. W rynku bogato zdobione, renesansowe i barokowe kamieniczki. Ratusz zbudowany w 1552, w niezmienionej formie pozostała jedynie ośmioboczna wieża. Kościół św. Jana Ewangelisty z masywną wieżą (64 m), koroną attyk, murem tarczowym ze strzelnicami oraz studnią wewnątrz kościoła — to wyjątkowy przykład kościoła warownego z okresu renesansu.

Kamienne mury miejskie mają dł. 1200 m i szer. 9 m. Umieszczono w nich 24 baszty łupinowe (zachowało się 19), a także —— zbudowane w czasach renesansu, wieże bram stanowiących wejście do miasta: Kłodzkiej zwanej Górną, Wrocławskiej (Dolna), Ząbkowickiej (Łaziebna) i Nyskiej. Fosę, która otaczała mury, zasypano w 2 poł. XIX w., a w jej miejscu utworzono pas platanów i kasztanowców. Dzięki świetnie zachowanym obwarowaniom, Paczków jest nazywany polskim Carcassone.

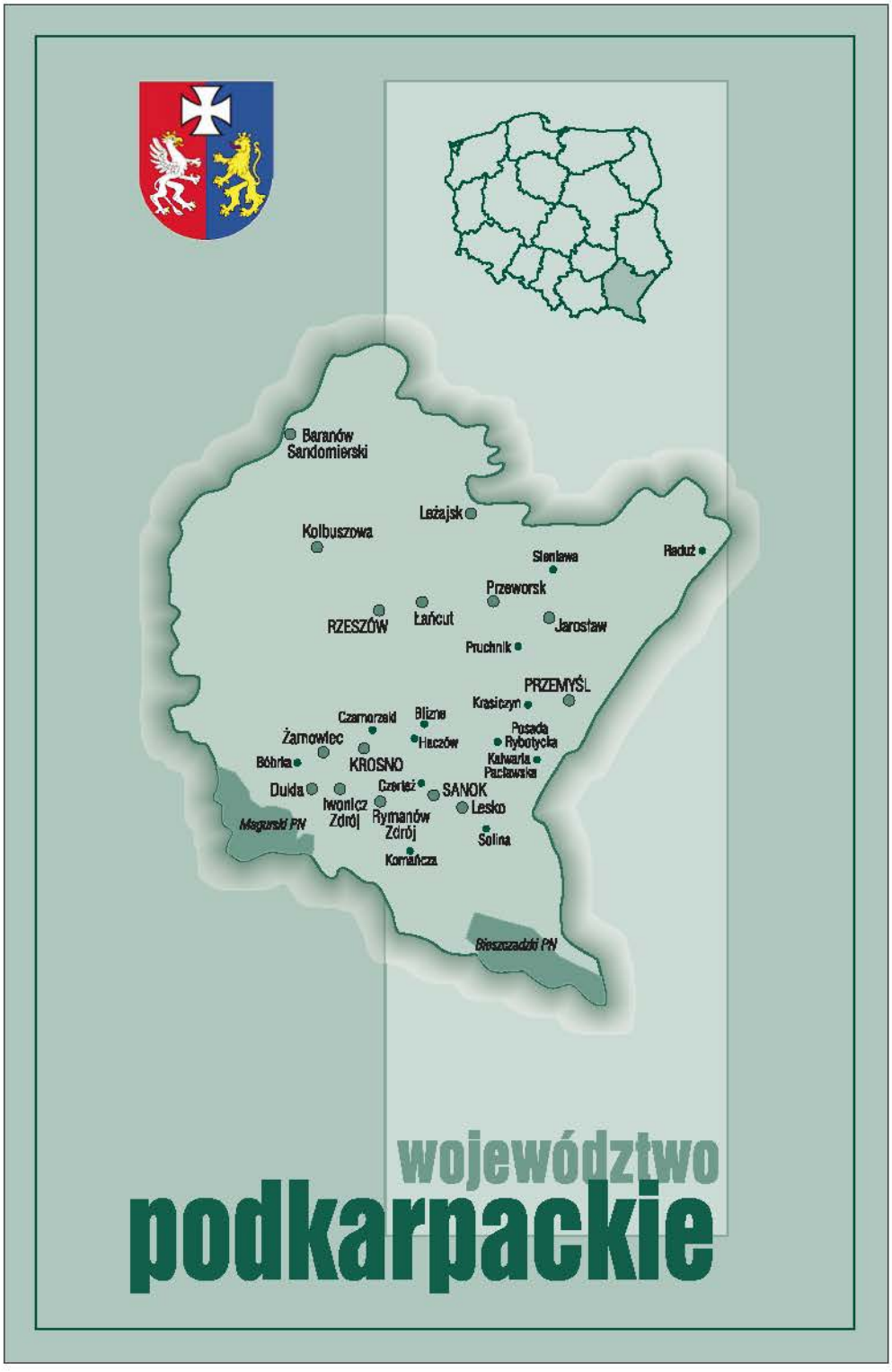
Baranów Sandomierski
Leżajsk
Kolbuszowa
Sieniawa
Radłuż
Przeworsk
RZESZÓW
Łańcut
Jarosław
Pruchnik
PRZEMYŚL
Krasiczyn
Czarnorzeki
Blizne
Posada Rybotycka
Żarnowiec
Haczów
Kalwaria Pacławska
Bóbrka
KROSNO
Dukla
Iwonicz Zdrój
Czarna
SANOK
Lesko
Rymanów Zdrój
Solina
Komańcza
Magurski PN
Bieszczadzki PN
województwo
podkarpackie

Sanok, kapliczka w MBL, *fot. A. Wielocha*.

WOJEWÓDZTWO PODKARPACKIE

Powierzchnia 17,9 tys. km^2, 2,1 mln mieszkańców.

Północna część województwa położona jest w Kotlinie Sandomierskiej, środkowa na Pogórzu Karpackim, a południowa część to Beskid Niski i Bieszczady, oddzielone od pogórza Kotliną Jasielsko-Krośnieńską. Krajobraz regionu jest bardzo zróżnicowany. Na pn. lekko pofalowany, ukształtowany przez lodowiec skandynawski; w części centralnej pas wzgórz i kotlin (250-600 m n.p.m.), na pd. zalesione obszary górskie z najwyższym wzniesieniem — Tarnicą (1346 m n.p.m.). Lasy obejmują średnio 36% terenu, najwięcej w Bieszczadach i Puszczy Sandomierskiej. Przeważają lasy mieszane. Żyje tu wiele gatunków zwierząt.

Na terenie województwa znajdują się dwa parki narodowe i 9 parków krajobrazowych. Pd.-wsch. część Bieszczadów włączono do Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery utworzonego w 1991. Na Sanie dwa zbiorniki retencyjne: jezioro Solińskie o powierzchni 21,1 km^2 z najwyższą w Polsce zaporą betonową wysokości 82 m i w Myczkowcach o powierzchni 2,2 km^2. Zbiornik na Wisłoku w Besku ma pojemność 13 mln m^3.

Zachodnia część ziem obecnego województwa podkarpackiego należała w X w. do plemienia Wiślan a następnie do państwa pierwszych Piastów. Jego granica z Rusią w końcu XI w. ustabilizowała się na linii Wisłoka i górnej Jasiołoki, dopóki pod koniec XIV w. nie przyłączono Rusi Czerwonej do Polski. Później dawna granica polsko-ruska aż do 1939 oddzielała duże jednostki administracyjne ze stolicami w Krakowie i Lwowie. W II poł. XIX w. Podkarpacie było światową kolebką przemysłu naftowego.

W 1914-15 trwały ciężkie walki wojsk austriackich i niemieckich z armią rosyjską. W 1944 miała miejsce jedna z najkrwawszych bitew II wojny — o Przełęcz Dukielską (w czasie gdy dogasało powstanie warszawskie, Stalin postanowił przyjść z pomocą powstaniu słowackiemu). Po wojnie w 1944-47 we wsch. części regionu oddziały WP toczyły walki z Ukraińską Powstańczą Armią, a ludność ukraińska i łemkowska została przesiedlana — początkowo na radziecką Ukrainę, a w 1947 na polskie Ziemie Odzyskane (Akcja „Wisła").

Po II wojnie rozwinął się Rzeszów, który musiał zastąpić Lwów w roli stolicy regionu. Rozbudowano duże fabryki, zakładane na ogół w 1937-39 w Centralnym Okręgu Przemysłowym (Stalowa Wola, Mielec, Rzeszów, Dębica, Pustków, Nowa Dęba, Nowa Sarzyna). Po 1957 powstało tarnobrzeskie zagłębie siarkowe.

Największe skupiska zabytków znajdują się w Przemyślu i Jarosławiu. Wyróżniają się także: zespoły zamkowe w Łańcucie, Krasiczynie, Baranowie Sandomierskim; drewniane cerkwie i kościoły (Haczów); synagogi; największa austro-węgierska twierdza w Przemyślu. Najważniejsze muzea zlokalizowane są w Przemyślu, Sanoku (ikony), Krośnie, Łańcucie, Rzeszowie, Bóbrce (pierwsza na świecie kopalnia ropy naftowej). Skanseny w Sanoku i Kolbuszowej. Ośrodki pielgrzymkowe w Leżajsku i Kalwarii Pacławskiej. Uzdrowiska Rymanów Zdrój, Iwonicz-Zdrój, Polańczyk, Horyniec.

Województwo posiada dogodną sieć dróg oraz słabo rozwiniętą sieć kolejową. Główna magistrala to Kraków – Przemyśl z ważną stacją przeładunkową w Medyce.

BARANÓW SANDOMIERSKI

Zamek

Miasto na Równinie Tarnobrzeskiej, nad Wisłą, na skraju Tarnobrzeskiego Okręgu Siarkowego. 1,5 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany w 1135, prawa miejskie 1623-1896 i od 1934. Późnorenesansowy kościół p.w. św. Jana Chrzciciela.

Baranów Sandomierski, zamek, *fot. A. Wielocha.*

Renesansowy **zamek** z czterema okrągłymi basztami na narożach i wieżą bramną. Pośrodku dziedziniec z trzech stron otoczony krużgankami. Zamek został wzniesiony w 1569-88 staraniem Rafała Leszczyńskiego i jego syna Andrzeja. W 1591-1606 obecną formę nadał zamkowi prawdopodobnie Santi Gucci, a sztukatorem był Jan Babtysta Falconi. Przebudowa pod koniec XVII w. wg projektu Tylmana z Gameren. Po II wojnie światowej zamek uległ dewastacji. Odbudowany w 1956-68, w 1959 przejęty przez „Siarkopol" w Tarnobrzegu na cele reprezentacyjne i muzeum. Zamek otoczony jest parkiem o współczesnej kompozycji.

W zamku znajduje się muzeum z ekspozycjami: historia zamku, muzeum wnętrz, dział archeologiczny, dział geologiczno-przemysłowy, historia kopalnictwa siarkowego, oraz hotel i restauracja.

BLIZNE

Kościół drewniany

Wieś lokowana za czasów Kazimierza Wielkiego w 1366 r, na Pogórzu Dynowskim nad Stobnicą u stóp wzgórza zwanego Parnasem 7 km na pn. od Brzozowa. Na wzniesieniu w otoczeniu starych drzew znajduje się późnogotycki drewniany **kościół** p.w. Wszystkich Świętych. Zbudowany na przełomie XV/XVI w. z grubych modrzewiowych bali, zrębowy z wieżą konstrukcji słupowej dobudowaną w XVII w., cały szalowany gontem. Starannie odrestaurowany w latach 1964-74. Wewnątrz świątyni ciekawe wyposażenie: cudowna figura Matki Bożej Łaski Pełnej, wyrzeźbiona w drewnie lipowym ok. 1500 r., ambona późnorenesansowa z I604 r., ołtarze późnobarokowe z XVIII w. Nawę zdobią późnorenesansowe rzeźby z 1649 r.

Całe wnętrze kościoła (ściany i strop) pokrywa polichromia wykonywana na przestrzeni kilku stuleci (od XVI do XVIII w.). Najstarsze fragmenty datowane na 1549 r. znajdują się w górnej części ścian prezbiterium. W nawie zachowały się napisy wymieniające nazwiska fundatorów, którymi byli miejscowi chłopi. Dolne części nawy zdobi lamperia z dekoracją kwiatową z ok.1700 r.

Blizne, kościół, *fot. A. Wielocha.*

Obok świątyni znajduje się interesujący zespół drewnianych budynków plebańskich: wikarówka, w której funkcjonuje muzeum parafialne, budynek gospodarczy kryty słomą, wozownia, szpital dla ubogich i szkoła parafialna.

BÓBRKA k. Krosna

Skansen Przemysłu Naftowego

Wieś w gminie Chorkówka na Pogórzu Jasielskim nad potokiem Bagnisko (lewy dopływ Jasiołki), około 10 km od Krosna.

Pierwsza wzmianka w 1277. Lokowana na prawie niemieckim w 1397. Na terenie wsi

znane były już od dawna naturalne wycieki „oleju skalnego", używanego przez okoliczną ludność do celów gospodarczych i leczniczych.

W południowej części wsi, na zboczu Grodziska mieści się **skansen przemysłu naftowego**, na terenie pierwszej na świecie kopalni ropy, założonej przez Ignacego Łukasiewicza w 1854. W 1868 były tu już 84 szyby, a uzyskano 350 ton ropy. Pierwsze szyby były kopane ręcznie, potem wprowadzono wiercenia udarowe i maszynę parową. W 1961 starą kopalnię przeznaczono na muzeum. Zgromadzono tu urządzenia wiertnicze i eksploatacyjne, obrazujące rozwój kopalnictwa ropy i gazu ziemnego, m.in. różne typy wiertni, kieraty i kiwony pompowe, narzędzia do wierceń udarowych, urządzenia do destylacji ropy oraz do jej transportu i dystrybucji.

Najstarszy szyb „Franek" z 1854 roku, był kopany ręcznie do głębokości 50 m i obudowany drewnianymi dylami, potem pogłębiono go metodą wiertniczą do 150 m. Ponadto m.in. wiertnie z 1862, szyb „Janina" z 1878, wiertnia typu kanadyjskiego z 1882 i zbiornik ropy. Także dawne biuro kopalni i mieszkanie Ignacego Łukasiewicza, warsztat mechaniczny, kuźnia oraz kotłownia z 1867. W pobliżu obelisk upamiętniający założenie kopalni. W 1984 otwarto muzeum biograficzne Ignacego Łukasiewicza. Z zawodu był on aptkarzem. W 1853 uzyskał pierwszy destylat nafty i skonstruował prototyp lampy naftowej.

CZARNORZEKI k. Krosna

Rezerwat „Prządki" i ruiny zamku Kamieniec

W Czarnorzecko-Strzyżowskim Parku Krajobrazowym, w pobliżu wsi Czarnorzeki, znajduje się rezerwat geologiczny **„Prządki"** o pow. 14 ha, utworzony w 1957. Obejmuje skały o wysokości ponad 20 m, fantazyjnie ukształtowane przez erozję wietrzną. Największe to „Prządka Matka" i „Prządka Baba". Legenda podaje, że są to panny dworskie zaklęte w kamień za karę, że przędły w dzień świąteczny.

W pobliżu, na skalistym wzgórzu (452 m n.p.m.) potężne **ruiny zamku** Kamieniec

Czarnorzeki, zamek, *fot. A. Wielocha.*

zwanego Odrzykońskim. Gród istniał tu już w XIII w. Murowany zamek wymieniany w 1348. W XVII w. należał do zwaśnionych rodów Firlejów i Skotnickich. Ich spór o mur graniczny posłużył Aleksandrowi Fredrze jako wątek „Zemsty". Gotycki Zamek Górny zbudowano w XIV w. Od zach. przylegało do niego Podzamcze Zachodnie, od wsch. renesansowy Zamek Średni i Przedzamcze Wschodnie. Zachowały się fragmenty kamiennych murów, baszt i budynków, wzniesionych z wykorzystaniem naturalnych skał. Prace zabezpieczające prowadzono na zamku w 1904 i w 2 poł. XX w. Pośrodku pomnik Tadeusza Kościuszki, odsłonięty w 1894, odnowiony w 1994.

Ze wzgórza piękna panorama Kotliny Krośnieńskiej, Krosna i Beskidu Niskiego.

CZERTEŻ k. Sanoka

Dawna cerkiew

Osada wzmiankowana w 1439. Obecnie w granicach Sanoka. Dawna cerkiew greckokatolicka wzniesiona w 1742, restaurowana w 1968-69, obecnie kościół parafialny. Drewniana, trójdzielna, nakryta jedną ośmiopolową kopułą, otoczona sobotami.

DUKLA

Cmentarz wojskowy

Miasto na szlaku przez Przełęcz Dukielską, nad Jasiołką, w części Beskidu Niskiego zwanej Beskidem Dukielskim. 2 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie w 1380. Od 1710 należała do Mniszchów, którzy wybudowali tu

okazałą rezydencję, rywalizującą z Puławami Czartoryskich. Miejscowość zrównana z ziemią (podobnie jak dziesiątki innych między Osławą i Wisłoką) w czasie tzw. operacji dukielskiej jesienią 1944, gdy wojska radzieckie i korpus czechosłowacki pod dowództwem gen. Ludwika Swobody usiłowały (bez powodzenia) przyjść z pomocą powstańcom na Słowacji. 9 VI 1997 w Dukli Jan Paweł II kanonizował Jana z Dukli (1414-1484).

Barokowy zespół klasztorny bernardynów. Kościół parafialny św. Marii Magdaleny, z rokokowym wnętrzem i nagrobkiem Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej. Ruiny synagogi z XVIII w. W d. pałacu Mniszchów mieści się Muzeum Historyczne, z ekspozycją uzbrojenia z II wojny światowej.

Dukla, cmentarz wojenny, *fot. A. Wielocha.*

Na cmentarzu wojskowym (na pn. krańcu miasta, powyżej kościoła Bernardynów) znajdują się kwatery poległych w I wojnie światowej i w bitwie dukielskiej. W głównej części cmentarza 51 zbiorowych mogił żołnierzy polskich, czechosłowackich i radzieckich. Pomnik, monumentalna brama.

HACZÓW k. Krosna

Drewniany kościół

Wieś, siedziba gminy, nad Wisłokiem w Kotlinie Jasielsko-Krośnieńskiej, 10 km od Krosna.

Osada założona przez Kazimierza Wielkiego około 1350. Pośrodku wsi drewniany, gotycki kościół z poł. XV w., rozbudowany w XVII (wieża) i XVIII w. (kaplica), restaurowany w latach 1959-94, obecnie nie użytkowany. Konstrukcji zrębowej, wieża słupowa z nadwieszoną izbicą. Soboty obiegają całą nawę i prezbiterium. Drewniane ogrodzenie zrekonstruowano w 1982-83. Wewnątrz gotycka polichromia z 2 poł. XV w., odkryta w 1957. Do nowego kościoła wybudowanego obok w 1944 przeniesiono m.in. gotycką figurkę MB Bolesnej z około 1400 r., koronowaną przez Jana Pawła II w 1997.

IWONICZ ZDRÓJ

Centrum uzdrowiska

Miasto w dolinie Iwonickiego Potoku, na pn. krawędzi Beskidu Niskiego, na pd. od wsi Iwonicz. 2 tys. mieszkańców.

Uzdrowisko w zacisznej dolinie, ma czyste powietrze z dużą zawartością jodu i bromu. Tutejsze źródła mineralne (szczawy) opisał już Wojciech Oczko, nadworny lekarz Stefana Batorego. Uzdrowisko rozbudował w XIX w. Karol Załuski. Prawa miejskie w 1973. Rocznie przebywa tu około 30 tys. kuracjuszy i wczasowiczów.

Architektura starej części uzdrowiska ma cechy późnoklasycystyczne. Główną osią jest deptak z placem pośrodku. Przy nim: dawny Dom Zdrojowy z 1861; budynek zwany Bazarem z 1880; Stary Pałac z 1838 (dawna rezydencja Załuskich); dawne Łazienki Mineralne z 1875, przebudowane w 1922; dom „Pod Jodłą" z 1898. W zach. części placu kamienny postument z zegarem słonecznym z 1837, a dalej obelisk ustawiony w 1856 dla upamiętnienia założyciela uzdrowiska. Powyżej pawilony nad źródłami: Amelii, Karola, Józefa. Willa „Krakowiak" z 1868, sanatorium „Orzeł Biały" z 1912, a na zboczu Góry Przedziwnej szpital uzdrowiskowy „Excelsior".

W części zach. uzdrowiska, w lesie, źródełko „Bełkotka", z którego wydobywa się łatwopalny gaz ziemny. Nad źródłem pomnik Wincentego Pola.

JAROSŁAW

Kamienica Orsettich
z podziemną trasą turystyczną

Miasto powiatowe nad Sanem; linia kol. Kraków–Przemyśl. 42 tys. mieszkańców.

Osadnictwo bardzo stare, pierwsza wzmianka z 1152 w latopisie Nestora. Prawa miejskie w XIV w. Był tu port na Sanie; XV-XVII w. wielkie jarmarki, na których bywali kupcy z Europy i Azji.

Jarosław, kamienica Orsettich, *fot. A. Michalska.*

Obecnie ośrodek przemysłu cukierniczego, mięsnego, drzewnego, huta szkła, zakłady dziewiarskie.

Pojezuicki kościół farny, jeden z najwcześniejszych barokowych w Polsce (1582-94, później przebudowywany; proj. J. Briccio; na schodach ciekawe figury świętych). Obok gmach dawnego kolegium jezuickiego. Nieduży kościół Św. Ducha (XV--XVII w.), niegdyś szpitalny, znajdował się na zewnątrz bramy miejskiej i służył jej obronie (ślady strzelnic).

Poza obrębem starego miasta obwarowane, barokowe zespoły klasztorne: Benedyktynek (9 baszt; marmurowy portal kościoła) oraz Dominikanów (rokokowe wnętrze kościoła). Barokowy klasztor Reformatów z kościołem św. Franciszka (1710-16, T. Belotti). Kaplica „nad cudownym źródłem" (1752). Dawne cerkwie: prawosławna (XVI-XVII w.) i grekokatolicka (XVIII w.); d. synagoga.

W rynku ratusz, pierwotnie gotycki; obecna pseudorenesansowa forma z pocz. XX w. W rogu rynku dom Marysieńki Sobieskiej.

W pd. pierzei rynku renesansowa **kamienica Orsettich** z 1570, przebudowana w 1646. Ma szerokie podcienia, piękną attykę i kilkupoziomowe piwnice. Stanowiła własność włoskiego kupca Wilhelma Orsettiego. Wewnątrz wielka izba z belkowanym stropem i pozostałościami XVII-wiecznej polichromii. Od 1945 mieści się tu Muzeum Regionalne. Zbiory związane z historią miasta i okolicy, unikalny zbiór kafli.

Pod starym miastem sieć kilkupoziomowych piwnic i korytarzy z XV-XVII w., sięgających 15 m w głąb lessowej skały – dawne składnice towarów i schrony podczas najazdów. Część odrestaurowanych podziemi udostępniono w 1984 jako **trasę turystyczną**. Podczas prac zabezpieczających znaleziono głęboki dół pełen czaszek ludzkich, a w jednej z piwnic – polichromię z XVII w.

KALWARIA PACŁAWSKA

Zespół klasztorny Franciszkanów z kalwarią

Wieś i ośrodek pątniczy w Parku Krajobrazowym Pogórza Przemyskiego.

Kalwaria Pacławska, klasztor, *fot. P. Pierściński.*

W 1668 Andrzej Maksymilian Fredro założył kalwarię na wzgórzu (465 m n.p.m.) na terenie wsi Pacław i sprowadził Franciszkanów. Ich obecny, barokowy **zespół klasztorny** powstał w 1770-75 z fundacji Szczepana Dwernickiego, rozbudowany w XIX w. W kościele p.w. Znalezienia Krzyża Świętego — obraz MB Pacławskiej, przywieziono tu w 1679 z Kamieńca Podolskiego zajętego przez Turków. Polichromia Michała Łozińskiego (1857, odnowiona 1972-73), barokowe obrazy Michała Polejowskiego ze Lwowa, rokokowa ambona. Pozostałość ziemnych obwarowań z XVII w.

Na grzbietach schodzących od klasztoru w dolinę Wiaru i po drugiej stronie rzeki

znajdują się 43 kaplice (38 murowanych i 5 drewnianych), zbudowane w 1825-75. Kaplica św. Marii Magdaleny stoi na wczesnośredniowiecznym grodzisku.

Osada obok klasztoru była w XVIII w. miasteczkiem. Z przełomu XIX i XX w. zachowało się kilkadziesiąt drewnianych domów konstrukcji przysłupowej, z podcieniami do handlu i z wielkimi strychami do nocowania pielgrzymów (oddzielne wejścia na strych). Obok klasztoru od 1995 działa okazały Dom Pielgrzyma.

KOLBUSZOWA

Park Etnograficzny Lasowiaków

Miasto na Płaskowyżu Kolbuszowskim. 9 tys. mieszkańców.

Od pocz. XVIII w. prywatne miasteczko wśród Puszczy Sandomierskiej, znane z produkcji mebli. Kościół z XVIII-XIX w; Muzeum Regionalne w klasycystycznej synagodze z XIX w.; d. zajazd z XIX w.; pozostałości zespołu pałacowego Lubomirskich.

Około 3 km od centrum miasta, wśród stawów, lasów i pól; Park Etnograficzny — **Muzeum Kultury Ludowej**. Założone w 1972-78, zajmuje 26 ha. 50 drewnianych budynków mieszkalnych, gospodarczych, przemysłowych i sakralnych, w dwóch sektorach: Lasowiaków i Rzeszowiaków. Dom z Żołyni z 1815 (obecnie budynek recepcyjny), spichlerz z Ropczyc z XVIII w., wiatrak z Rudy z XX w., dwa wiatraki koźlaki, wiatrak holender, zagroda z Jeziórka, chałupa z Lipnicy, zagroda z Wawrz, zagroda szewca z Żołyni, chałupa z 1810, warsztat tkacki, kuźnia ze wsi Staniszewskie, budynek szkoły z Trzebosi, karczma z Hadli Kańczudzkich oraz inne zagrody. W sektorze Rzeszowiaków budownictwo z okolic Rzeszowa, Łańcuta i Przeworska. Dwie zagrody z Markowej z XVII-XIX w. oraz zagroda wielobudynkowa z Budziejowa (chałupa z 1867). Zabudowa skansenu jest ciągle uzupełniana.

KOMAŃCZA

Klasztor Nazaretanek

Wieś na pograniczu Beskidu Niskiego i Bieszczadów nad Osławicą. Założona w 1512 na prawie wołoskim, do 1945 r. zamieszkana przez Łemków. Od 1974 ma status uzdrowiska.

Komańcza, klasztor, *fot. A. Michalska.*

We wsi dawna greckokatolicka (ob. prawosławna) cerkiew parafialna p.w. Opieki MB, drewniana z 1802 r. (spłonęła w 2006 r.).

W części wsi zwanej Letnisko, **klasztor** sióstr nazaretanek, zbudowany w latach 1929-31 z kamienia i drewna w stylu szwajcarskim.

W klasztorze tym przebywał Prymas Polski ks. kard. Stefan Wyszyński w okresie od 29.X.1955 do 28.X.1956 internowany przez ówczesne władze. Napisał tu „Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego".

W klasztorze Izba Pamięci – Muzeum, poświęcone Prymasowi. Składa się z kaplicy, pozostawionej w stanie niezmienionym od czasu pobytu Prymasa oraz z niewielkiego pokoju z wyposażeniem, w którym mieszkał ks. kard. Stefan Wyszyński. W Muzeum zgromadzono liczne pamiątki. Przed budynkiem klasztoru pomnik Prymasa z 1986 r.

KRASICZYN

Zespół zamkowo-parkowy

Wieś gminna, malowniczo położona nad Sanem, 10 km od Przemyśla. Osada wzmiankowana w XVI w. W XVII w. otrzymała prawa miejskie i nazwę „Krasiczyn" od nazwiska właścicieli.

W 1540-50 drewniano-ziemną fortyfikację wzniósł Jakub Krasicki. Na jej miejscu ok. 1580 Stanisław Krasicki wybudował murowaną, czworoboczną warownię, którą Marcin Krasicki w 1598-1614 przekształcił na manierystyczną rezydencję. **Zamek** był wielokrotnie niszczony, odbudowywany i odnawiany. Restauracja w 1928-38 pod

kierunkiem Adolfa Szyszko-Bohusza. Podczas II wojny światowej zamek zniszczony i doszczętnie ograbiony, potem opuszczony. Stopniowa renowacja 1950-75.

Na narożach baszty: Boska (z kaplicą), Szlachecka zwana też Rycerską, Papieska i Królewska. Pośrodku dziedziniec z krużgankami, piękną loggią i wieżą bramną. Zamek zdobią attyki, dekoracje malarskie, portale i sztukaterie.

Park typu krajobrazowego o pow. 9 ha urządzony w XIX-XX w. Ok. 200 gatunków drzew i krzewów. W części gospodarczej tzw. domek szwajcarski, oficyna i dawna stajnia z XIX w. W oficynie hotel.

KROSNO

Kościół Franciszkanów
Muzeum Podkarpackie

Miasto powiatowe w Kotlinie Jasielsko-Krośnieńskiej nad Wisłokiem, linia kolejowa Jasło – Zagórz. 49 tys. mieszkańców.

Bardzo stara osada. Wzmiankowana w 1282, prawa miejskie w 1342. W 1975-98 stolica województwa.

Duże zakłady szklarskie, ośrodek zagłębia naftowego, przemysł meblarski i spożywczy.

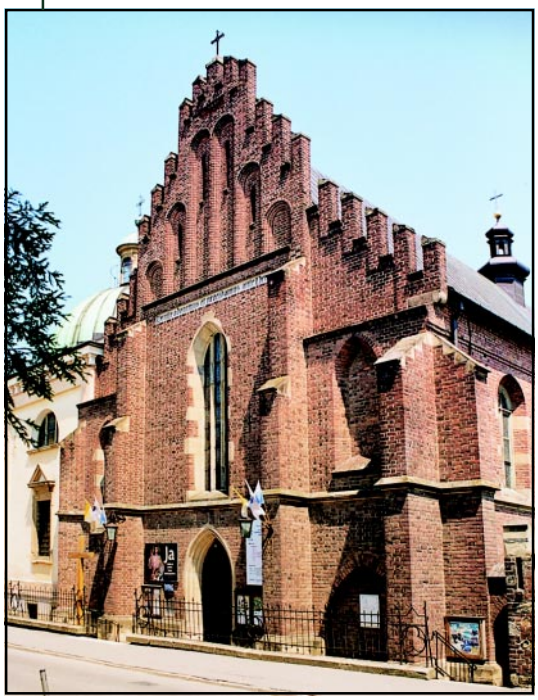

Krosno, klasztor Franciszkanów, *fot. A. Wielocha.*

Wielokrotnie przebudowywany kościół farny p.w. Świętej Trójcy ma cechy gotyckie, renesansowe, barokowe; cenne wyposażenie. Późnobarokowy zespół Kapucynów. Zabytkowe kamieniczki przy Rynku, m.in. Wójtowska.

W sąsiedztwie Rynku znajduje się **zespół klasztorny** Franciszkanów z kościołem Nawiedzenia NMP. Jego początki sięgają XIII w. Pierwotna kaplica została przekształcona w kościół ze skarbczykiem — obecne prezbiterium. W XIV w. dobudowano kaplicę Przemienienia Pańskiego, a w XV-XVII w. m.in. słynną kaplicę Oświęcimów. Kościół spłonął w 1872 z wyjątkiem kaplic. Po odbudowie i restauracji ma charakter późnogotycki. W głównej nawie sklepienie gwiaździste, w bocznych krzyżowe, w prezbiterium kolebkowe z luneami. Wyposażenie głównie neogotyckie z XIX i XX w. Zachowały się renesansowe nagrobki z XVI i XVII w.: Jana Kamienieckiego (dłuta J. M. Padovano, ok. 1560), Jadwigi z Włodków Firlejowej (J. Reitino), Barbary z Kamienieckich Mniszchowej (J. Trwały). Wczesnobarokowa kaplica Oświęcimów z 1647-48 (arch. W. Petroni). Na rzucie kwadratu, kopuła z latarnią. Marmurowy portal, dekoracje stiukowe J. Ch. Falconiego.

Z kaplicą związana jest opowieść o zakochanym przyrodnim rodzeństwie: Stanisławi i Annie Oświęcimach. Stanisław pojechał do Rzymu po zgodę na ślub, w tym czasie Anna zmarła. Wróciwszy Stanisław kazał zbudować tę kaplicę. Są w niej portrety i epitafia m. in. obojga Oświęcimów.

Przy ul. Piłsudskiego, **Muzeum** założone w 1954 przez PTTK, w 1975 przekształcone w placówkę okręgową, mieści się w d. pałacu biskupów przemyskich, wielokrotnie przebudowywanym. Zbiory z zakresu archeologii, historii miasta i regionu, historii przemysłu naftowego; rzemiosło artystyczne (szkło), malarstwo. Prezentacja dziejów oświetlenia, kolekcja ok. 300 lamp naftowych.

LESKO

Synagoga i cmentarz żydowski

Miasto nad Sanem przy obwodnicy bieszczadzkiej. 6 tys. mieszkańców.

Wzmiankowane w 1436. Prawa miejskie w 1456. Zachowany układ przestrzenny z dwoma rynkami, ratusz, kamienice mieszczańskie, kościół p.w. Nawiedzenia NMP. Zamek Kmitów z XVI w. przebudowany w XIX w. pod kierunkiem Wincentego Pola, z parkiem o charakterze krajobrazowym. W pobliżu miasta pomnik przyrody „Kamień Leski", wysmukła skała z piaskowca wysokości ok. 30 m.

Na pn. zach. od rynku znajduje się dawna **synagoga** wzniesiona na przełomie XVI-XVII w., restaurowana w 1960-63. Budowla o charakterze obronnym z elementami stylu renesansowego. Mieści się tu muzeum zabytkowej rzeźby w kamieniu i sale wystawowe.

Poniżej, na zboczu, **cmentarz żydowski** powstały w XVI-XVII w. Stoi tu jeszcze ok. 500 stel nagrobnych — maceb (było ich ok. 2 tys.) o wysokiej wartości artystycznej i historycznej, pochodzących z XVI-XIX w. oraz jedna nowa — ku czci Żydów zamordowanych w Bełżcu w czasie II wojny światowej. Żydzi przywędrowali do Leska z Hiszpanii uchodząc przed prześladowaniami. Przed II wojną żyło ich tutaj 2,5 tys. na 4 tys. mieszkańców.

LEŻAJSK

Kościół bernardynów

Miasto powiatowe na krawędzi Płaskowyżu Kolbuszowskiego nad Sanem, linia kolejowa Stalowa Wola – Przeworsk. 15 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1354. Prawa miejskie w 1397 od Władysława Jagiełły. Od XVIII znaczący ośrodek chasydzki, wokół cadyka Elimelecha i jego potomków. Obecnie: browar, zakłady przemysłu tytoniowego, przetwórnia owoców i warzyw, mleczarnia. Popularny cel pielgrzymek katolików i chasydów.

Na pn.-zach. krańcu miasta warowny klasztor Bernardynów. Wczesnobarokowy **kościół** Zwiastowania NMP wzniesiony w 1618-28 z fundacji Łukasza Opalińskiego. Gruntownie restaurowany w 1891-96. Niezwykle bogate, trójnawowe wnętrze, wyposażenie z XVII-XVIII w., polichromia. W kaplicy, obraz MB Bolesnej z Dzieciątkiem, zwany Leżajską, z XVI w., od 1634 uznany za cudowny. Na chórze wspaniałe organy, bogato zdobione snycerką, wykonane w 1680-92, posiadają 734 registry i 5 894 piszczałki. Odbywają się tu słynne koncerty organowe.

Leżajsk, klasztor bernardynów, *fot. A. Michalska.*

Barokowy klasztor, czteroskrzydłowy, z czterema pawilonami w narożach i wirydarzem pośrodku, zbudowano do 1637. W klasztorze muzeum prowincji Bernardynów, założone w 1971 (obrazy, rzeźby, naczynia, szaty i sprzęty liturgiczne, rękopisy, starodruki).

ŁAŃCUT

Zespół pałacowo-parkowy

Miasto powiatowe na skraju Pogórza Rzeszowskiego, linia kolejowa Rzeszów – Przeworsk. 18 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z XI w. Prawa miejskie ok. 1349. Obecnie zakłady przemysłu spożywczego, odzieżowego, metalowego. Kościół par. z XV w., przebudowany; zespół klasztorny Dominikanów z XIV w., przebudowany; d. synagoga z XVIII w.; kilka zabytkowych kamienic.

Wschodnią część śródmieścia zajmuje **zespół pałacowy**. Barokowy zamek wg proj. Macieja Trapoli, z ziemno-murowanymi fortyfikacjami, zbudował w 1629-41 Stanisław Lubomirski. W XVIII w. Elżbieta z Czartoryskich Lubomirska zmieniła fortecę w okazałą rezydencję pałacową. W 1944 Alfred Potocki, uciekając przed Rosjanami, wywiózł do Szwajcarii 11 wagonów najcenniejszych zbiorów sztuki. Muzeum wnętrz pałacowych funkcjonuje tu od 1945.

Łańcut, pałac, *fot. A. Wielocha.*

Właściwy **pałac** to czteroskrzydłowa, dwupiętrowa budowla z dziedzińcem pośrodku i czterema wieżami alkierzowymi na narożach. Do zamku przylegają: biblioteka, oficyna (obecnie hotel) i oranżeria.

Lubomirscy i Potoccy zgromadzili tu cenne obrazy, rzeźby, tkaniny, porcelanę, broń, pamiątki historyczne i książki. Z pomieszczeń na uwagę zasługują: Wielka Sień, Kaplica, gabinet Ordynata, pokoje Brenny, apartament turecki, sala balowa, jadalnia, teatr, galeria rzeźb, biblioteka.

W **parku angielskim** założonym na przełomie XVIII i XIX w. wiele drzew pomnikowych i egzotycznych. W pn.-zach. bastionie glorietta z 1810. W pd. części stajnie i powozownia z 1898-1902, obecnie muzeum powozów z XIX i XX w. Jest ich tu ok. 120.

POSADA RYBOTYCKA k. Birczy

Cerkiew obronna

Wioska w dolinie Wiaru, w Parku Krajobrazowym Pogórza Przemyskiego. Latem 1945 ludność wysiedlono na Ukrainę; jesienią upowcy z kurenia Konyka spalili zabudowania. Obecnie mieszka tu kilka rodzin.

W zach. części wsi, na pagórku, znajduje się murowana **cerkiew** obronna, najstarsza na terenie Polski. Ma formę trzech połączonych, masywnych wież, z czterospadowymi dachami bez kopuł. W grubych, kamiennych murach widać otwory strzelnicze; wokół kamienny murek i stare drzewa. Najstarsza część, prezbiterium z gotyckimi szczytami, pochodzi z przełomu XIV-XV w. Najmłodsza część, zachodnia, zbudowana przed 1506, zawiera na parterze kruchtę i babiniec, a na piętrze — kaplicę dla mnichów.

Do XVIII w. cerkiew służyła niewielkiemu klasztorowi, początkowo prawosławnemu, potem unickiemu (greckokatolickiemu), który znajdował się poniżej. W 1966 spod wielu warstw farby odsłonięto polichromię z XVI w. Cerkiew remontowana w 1984-85. Jest filią Muzeum Narodowego z Przemyśla. Poniżej d. plebania grekokatolicka.

PRUCHNIK k. Jarosławia

Drewniana zabudowa

Wieś na zboczu doliny Mleczki, przy drodze z Łańcuta do Przemyśla. 3 tys. mieszkańców.

Od XV w. do 1935 Pruchnik miał prawa miejskie. Zachował się układ urbanistyczny z rynkiem. Przy nim i sąsiednich ulicach ok. 40 **drewnianych domów** pochodzących

Pruchnik, domy w rynku, *fot. A. Michalska.*

z XIX w., konstrukcji zrębowej lub słupowej, z podcieniami od frontu, wspartymi na rzeźbionych słupach z licznymi, misternymi detalami. Najciekawsze domy zostały odrestaurowane w latach 70.

Na wzniesieniu nieduży kamienny kościół z XIV w., przebudowany w 1684 w stylu późnorenesansowym. Obok barokowa brama z XVIII w.

PRZEMYŚL

Miasto nad Sanem, w Bramie Przemyskiej, na drogowej i kolejowej trasie Kraków – Lwów. 69 tys. mieszkańców.

Miejsce o szczególnym położeniu: na granicy gór i nizin, nad spławną rzeką, w pobliżu słonych źródeł. Liczne ślady osadnictwa już z epoki brązu (1800-700 p.n.e.). Cmentarzysko Madziarów z okresu ich wędrówki do Panonii. Ośrodek plemienny we wczesnym średniowieczu. Od poł. XI w. do końca XIII w. stolica samodzielnego księstwa ruskiego. Prawo magdeburskie w 1389 od Władysława Jagiełły. Odtąd do poł. XVII w. okres pomyślności miasta. Wg Ignacego Krasickiego Przemyśl z końca XVIII w. to „bram czterech ułomki, klasztorów dziewięć i gdzieniegdzie domki".

Austriacy wybudowali tu jedną z trzech największych twierdz w Europie. Te wieloletnie prace budowlane oraz obecność dużego garnizonu tworzyły dobrą koniunkturę, co widać po XIX-wiecznej zabudowie miejskiej. W marcu 1915 Rosjanie, po dwukrotnym oblężeniu, wzięli twierdzę głodem; została odbita przez Austriaków dwa miesiące później. W 1919 walki polsko- ukraińskie. W 1938 było to miasto większe od Rzeszowa; liczyło 23 tys. mieszkańców wyznania rzymskokatolickiego, 17 tys. mojżeszowego i 10 tys. greckokatolickiego. W 1939-41 Przemyśl należał do ZSRR. 1975-98 stolica województwa.

Wzgórze Zamkowe

Zamek zbudowany w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego, potem przekształcany, niszczony, odbudowywany. Restaurowany w 1993. Ma kształt czworoboku z dwiema okrągłymi basztami na narożach skrzydła wschodniego (renesansowe attyki). Od pn. wieża bramna. W skrzydle wsch. sala teatralna „Fredreum". Baszta pn.-wsch. dostępna jako wieża widokowa. W 1967--1993 pod dziedzińcem zamkowym odkryto fundamenty XI-wiecznej rotundy, palatium i cerkwi katedralnej.

Przemyśl, zamek, *fot. A. Michalska.*

Katedra rzymskokatolicka

Bazylikę archikatedralną p.w. Wniebowzięcia NMP budowano ponad 100 lat, do 1571. Pierwotnie gotycka, później gruntownie przebudowywana w 1 poł. XVIII w stylu barokowym, ostatecznie w 1884--1907 wg projektu T. Prylińskiego. Od strony prezbiterium oddzielnie stojąca wysoka wieża o wysokości 71 m, barokowa z 1764.

W prezbiterium i zakrystii żebrowe sklepienia gotyckie. U wejścia do zakrystii kamienny gotycki portal. Barokowy wystrój

1. Wzgórze Zamkowe
2. Katedra rzymskokatolicka
3. Katedra bizantyjsko-ukraińska
4. Muzeum archidiecezjalne
5. Kopiec Tatarski
6. Zespół cmentarzy z I i II wojny światowej
7. Kościół Karmelitów Bosych

wnętrza. Polichromia z XVI-XVII w. Witraże projektu Mehoffera i Wojciechowskiego. W nawie głównej m.in. nagrobki Fredrów z XVII w. W lunetach sklepień obrazy ścienne Popiela z 1902.

Po prawej stronie późnobarokowa kaplica Fredrów z 1730. U jej wejścia barokowy portal, na sklepieniu kopuły freski Stroińskiego. Ołtarz barokowy z czarnego marmuru z gotyckim krucyfiksem. W kaplicy relikwie biskupa przemyskiego, bł. Jana Sebastiana Pelczara.

Po lewej stronie kaplica Drohojowskich dobudowana w 1578, ozdobiona barokową polichromią Stroińskiego, odnowiona w XIX w. przez W. Pola.

Katedra bizantyjsko-ukraińska

Dawny kościół jezuicki, barokowy, trójnawowy z dwiema wieżami w fasadzie,

Przemyśl, katedra rzymskokatolicka, *fot. A. Michalska.*

zbudowany w 1627-1635. Po restauracji w 1903-1904 użytkowany jako kościół garnizonowy. W 1991 przekazany przemyskiej diecezji kościoła bizantyjsko-ukraińskiego (zwanego dawniej unickim lub greckokatolickim). W 1991 papież Jan Paweł II miał tu spotkanie z wyznawcami tego obrządku. Wewnątrz XVII-wieczny ikonostas ustawiony w 1996, jeden z najcenniejszych w kraju.

Muzeum archidiecezjalne im. św. Jana Sebastiana Pelczara

W gmachu dawnego kolegium jezuickiego. Założone w 1902, udostępnione w 1908, eksponuje zabytki religijnej sztuki katolickiej, bizantyjsko-ukraińskiej i żydowskiej.

Najstarsze to krzyż romański z XII w., bizantyjskie pastorały, portrety czterech ewangelistów (gobeliny mediolańskie), gotyckie naczynia liturgiczne, rzeźby Madonny z XVI-XVII w., szaty kościelne, unikalne gobeliny polskie, rzeźby, ikony.

Kopiec Tatarski

Na górze Zniesienie znajduje się kurhan wys. ok. 12 m. Usypano go przypuszczalnie w XV-XIII w. p.n.e. Wg innej hipotezy powstał we wczesnym średniowieczu i jest grobem założyciela Przemyśla, księcia Przemysława. Z kopca wspaniała panorama miasta i okolicy.

Zespół cmentarzy I i II wojny światowej

Na zboczach Zniesienia znajdują się rozległe tereny cmentarne m.in. z okresu I i II wojny światowej.

Po prawej stronie cmentarz wojskowy, założony w 1915-16 kryjący szczątki kilku tysięcy żołnierzy różnych armii poległych w walkach pod Przemyślem w 1914-15 oraz w późniejszych wojnach.

Osobne części nekropolii zajmują cmentarze: austro-węgierski, odnowiony w 1987 i niemiecki odnowiony w 1992.

W pn. części cmentarz żołnierzy polskich poległych w 1918, w 1939 i w walkach z UPA w 1944-47 a także kwatera żołnierzy radzieckich poległych w 1941-44.

Wśród polskich mogił Grób Nieznanego Żołnierza, obok niego Krzyż Katyński postawiony w 1989.

Z cmentarzem tym sąsiaduje cmentarz Wehrmachtu urządzony w 1993-95. W obrębie cmentarza pozostałość szańców „Laboratorium i „Piła" zniszczonych przy jego budowie.

Kościół Karmelitów Bosych

Pod wezwaniem św. Teresy, trójnawowy, bazylikowy z XVII w przebudowany w XIX w. Ołtarze rokokowe, późnobarokowa ambona w kształcie łodzi z żaglem z XVII w., barokowe portale z XVIII w., na sklepieniach bogata dekoracja stiukowa.

Władze austriackie, kasując zakon w 1784, przekazały greckokatolikom zabudowania klasztorne wraz z kościołem. W 1794-1946

Przemyśl, kościół karmelitów bosych, *fot. A. Michalska.*

pełnił on funkcję cerkwi katedralnej. W celu upodobnienia świątyni do cerkwi, w 2 poł. XIX w. na skrzyżowaniu naw wzniesiono wielką drewnianą kopułę, której rozbiórka w 1996 spowodowała zadrażnienia między Polakami i Ukraińcami. Obecnie kościół ponownie w posiadaniu Karmelitów.

PRZEWORSK

Zespół pałacowo-parkowy

Miasto powiatowe na południowym skraju Pogórza Rzeszowskiego nad Mleczką, węzeł kolejowy. 16 tys. mieszkańców.

Wzmiankowany po raz pierwszy w 1281. Prawa miejskie w 1393 od Władysława Jagiełły. Obecnie cukrownia, mleczarnia, przetwórnia owoców i warzyw. Zachował się układ urbanistyczny i zabytki: zespół klasztorny Bernardynów z XV w. (gotycki portal, barokowe wnętrze); gotycko-barokowy kościół par. św. Ducha (z XV w., pierwotnie Bożogrobców); klasztor Sióstr Miłosierdzia (XVIII w.); fragmenty murów miejskich.

Na zachodnim krańcu miasta dawny **pałac** Lubomirskich, wzniesiony na przełomie XVIII-XIX w. w stylu klasycystyczno-romantycznym. Piękne kominki i sztukaterie Fryderyka i Antoniego Baumanów. Od 1975 w pałacu znajduje się Muzeum Regionalne, powstałe w 1958. Eksponuje historię miasta i wnętrza mieszkalne.

Opodal oficyna z XVIII-XIX w. W parku oranżeria z XIX w.; zabudowania gospodarcze dawnej ordynacji; Muzeum Pożarnictwa powstałe w 1956 oraz ekspozycja karet i powozów. **Park** o powierzchni 12 ha założony w XVIII-XIX w., pierwotnie geometryczny, obecnie w typie romantycznego ogrodu krajobrazowego.

RADRUŻ k. Horyńca

Zespół cerkiewny

Wieś na Roztoczu Wschodnim, nad Radrużką, przy granicy z Ukrainą, 3 km na pd. wsch. od Horyńca-Zdroju.

Istniała już w 1444 i rządziła się prawem wołoskim. Oryginalny **zespół cerkiewny** o charakterze obronnym powstał pod koniec XVI w. Cerkiew drewniana o konstrukcji zrębowej ma opadające do ziemi

Radruż, *fot. P. Pierściński.*

dachy pokryte gontem. Wewnątrz polichromia z XVII w. Obok dzwonnica z izbicą z XVI-XVII w. oraz murowany, obronny dom diaka z XVII-XVIII w. Dookoła ogrodzenie z kamienia i drewnianych dyli, pokryte gontowym daszkiem. Zespół restaurowany 1963-65. Cerkiew dawniej greckokatolicka, obecnie nieużytkowana. W pobliżu dwa cmentarze greckokatolickie, z wieloma kamiennymi nagrobkami wykonanymi przez ludowych artystów w XVIII-XIX w.

RYMANÓW ZDRÓJ

Uzdrowisko

Położone w dolinie Taboru dopływu Wisłoka, w otoczeniu zalesionych wzniesień Beskidu Niskiego, w tzw. klimatycznej krainy zaciszy śródgórskich. Powietrze nasycone jodem i solą ma cechy klimatu górskiego i zarazem morskiego.

Uzdrowisko założone w 1876 r. przez Annę z Działyńskich Potocką i Stanisława Potockiego. Znajdują się tu naturalne źródła wód mineralnych „Tytus", „Klaudia" i „Celestynka" oraz złoża borowiny. Rymanów Zdrój znany jest przede wszystkim jako uzdrowisko dziecięce. W centrum zabytkowe wille drewniane z XIX w. szpitale uzdrowiskowe, pijalnia wód mineralnych oraz ciekawy park zdrojowy przez który przepływa kaskadowo Tabor.

W odl. 4 km na pn. Rymanów, miasto zał. przez Władysława Opolczyka w 1376 na prawie magdeburskim z rynkiem otoczonym starymi kamienicami oraz późnobarokowym kościołem p.w. św. Wawrzyńca, zbud. 1779-81 wg projektu A. Stroińskiego.

Rymanów Zdrój, szpital „Maria", *fot. A. Michalska.*

W ołtarzu gł. Pięta, obraz malowany na desce, ofiarowany przez Władysława Jagiełłę. W kaplicy renesansowy nagrobek Sieneńskich wyk. w 1580 z marmuru i alabastru z wyrytym na tablicy wierszem Mikołaja Reja „Na groby". Przed kościołem dwie wieże z herbami Ossolińskich, XVIII wieczna plebania oraz wikarówka. We wsch. części miasta klasycystyczny dwór Potockich z XIX w. Opodal rynku renesansowa Synagoga zbududowana z kamienia na przeł. XVI/XVII w. Na stokach Kalwarii stary cmentarz żydowski z zachowanymi ok. 200 stellami nagrobnymi oraz 2 ohelami, jeden nad grobem słynnych cadyków drugi nad mogiłą żydów rozstrzelanych w 1942 r. przez hitlerowców. Z Rymanowa pochodził Izaak Rabi (1898-1988) światowej sławy fizyk, laureat Nagrody Nobla w 1944 r. Na górze *Kalwaria* kaplice i stacje pasyjne.

RZESZÓW

Dawny klasztor pijarski
Muzeum Okręgowe

Miasto wojewódzkie na pograniczu Kotliny Sandomierskiej i Pogórza Karpackiego, nad Wisłokiem, węzeł kolejowy i drogowy na trasie Kraków – Lwów; port lotniczy w Jasionce. 162 tys. mieszkańców.

Pierwotnie zapewne gródek na pograniczu polsko-ruskim. Prawa miejskie w 1354. Należał do Rzeszowskich, Ligęzów, Ostrogskich, Lubomirskich. Znane były tutejsze jarmarki i wyroby złotnicze. W wyniku eksterminacji Żydów podczas II wojny stracił 1/3 mieszkańców. W 1944 liczył ich 27 tys. Potem szybki rozwój miasta, które wybrano na następcę Lwowa w roli ośrodka regionalnego.

Przemysł środków transportu, spożywczy, metalowy, elektroniczny, odzieżowy; duży ośrodek akademicki; teatr, filharmonia.

Na starym mieście ratusz, zespół klasztorny Bernardynów, kościół farny św. Stanisława i Wojciecha, 2 dawne synagogi.

Budynek klasztoru Pijarów, trójskrzydłowy z obszernym wirydarzem, przekazano w 1954 na muzeum. W krużgankach i dwu salach narożnych parteru zachowała się ciekawa dekoracja malarska o cechach późnego renesansu i rozwiniętego baroku.

Rzeszów, muzeum, *fot .R. Siekierzyński.*

Muzeum Okręgowe posiada działy:

- Archeologiczny: ponad 70 tys. przedmiotów z wszystkich epok pradziejów Rzeszowszczyzny oraz dokumentacja ok. 2 tys. stanowisk archeologicznych.
- Etnograficzny: stroje ludowe, hafty, rzeźby i ceramika ludowa, dawne narzędzia rolnicze.
- Historyczny: historia miasta i regionu, zbiory numizmatyczne, sztuki medalierskiej i militariów.
- Sztuki: galeria malarstwa obcego z XVII-XIX w. i polskiego.

w Biblioteka: 28 tys. tomów z dziedzin reprezentowanych w muzeum, prasa rzeszowska z XIX-XX w., starodruki.

SANOK

Zamek
Muzeum Budownictwa Ludowego

Miasto powiatowe nad Sanem, w Kotlinie Sanockiej na skraju Pogórza Bukowskiego. Linia kolejowa Jasło – Zagórz. 42 tys. mieszkańców.

Ważny ośrodek osadniczy od wczesnego średniowiecza. Wzmiankowany w 1150. Prawa miejskie w 1339.

Obecnie Zakłady „Autosan" SA, „Stomil" SA, Zakłady mięsne „Beef-San", ośrodek ruchu turystycznego, szkolnictwa i kultury.

W narożu rynku kościół i klasztor Franciszkanów (XVII w., przebudowa w XIX). Neoromański kościół Przemienienia Pańskiego. Murowana cerkiew p.w. Świętej Trójcy, w 1784-1946 greckokatolicka, obecnie cerkiew katedralna prawosławnej diecezji przemysko-nowosądeckiej.

Zamek na cyplu wzgórza nad Sanem powstał za czasów Kazimierza Wielkiego; rozbudowany w XVI w. Był siedzibą starostów. Pod koniec XVIII w. w dużej części rozebrany. Zachował się główny budynek, wzniesiony w XVI w. na murach starszej budowli, ostatnio restaurowany.

Od 1934 w zamku mieści się muzeum. Bogate zbiory z dziedziny archeologii, historii miasta i regionu; meble, szkło, porcelana, malarstwo dawne i współczesne. Największa w Polsce kolekcja ok. 800 ikon (XIV-XIX w.). Kolekcja obrazów Zdzisława Beksińskiego pochodzącego z Sanoka.

Sanok, cerkiew z Ropek w MBL, *fot. A. Wielocha.*

Nad Sanem u podnóża Gór Słonnych powstał w 1966 skansen — **Muzeum Budownictwa Ludowego** o pow. 38 ha. W sektorze bojkowskim m.in. cerkiew z Grązlowej (1731), kościółek z Rosolina (1751), młyn wodny z 1880. W sektorze łemkowskim m.in. chałupa z Komańczy (1885). W sektorze Pogórzan Zachodnich m.in.: chałupa z Rzepiennika Strzyżowskiego (1866) z piecem garncarskim i chałupa z Moszczenicy (1860) z drewnianym kieratem. W sektorach Pogórzan Wschodnich i Dolinian w 1994 spłonęło 15 obiektów. Przetrwały m.in.: kościół z Bączala Dolnego (1667), remiza strażacka z Lipnik (1934), karczma z Roga.

Zabudowę uzupełniają: liczne kapliczki, przydrożne krzyże, ule, płoty i ogródki. Wszystkie obiekty mają stosownie urządzone wnętrza. W przygotowaniu kolejna sektory: małomiasteczkowy i pasterskohodowlany.

Sieniawa, pałac, *fot. A. Michalska.*

SIENIAWA

Zespół pałacowo-parkowy

Miasto na rozległej równinie na prawym brzegu Sanu, 22 km na pn. zach. od Jarosławia, 2 tys. mieszkańców.

Założone w XVII w. przez Mikołaja Hieronima Sieniawskiego. W 1731 dobra sieniawskie przeszły w ręce Czartoryskich. W ich tutejszej rezydencji przebywali m.in. Tadeusz Kościuszko, Julian Ursyn Niemcewicz oraz w 1818 car Aleksander I.

Barokowy pałac, wielokrotnie przebudowywany i rozbudowywany w XVIII-XIX w., zniszczony podczas II wojny światowej, popadł w ruinę. W 1982-86 odbudowany

przez „Igloopol", obecnie pełni funkcję stylowego hotelu.

Opodal oficyna z XVIII w., oraz klasycystyczny pawilon z XIX w. Park o pow. 19 ha powstał w XVII-XVIII w., pierwotnie geometryczny, w XIX w. powiększony i przekształcony w krajobrazowy; sędziwe dęby.

SOLINA

Zapora i jezioro

Solina, wieś w Bieszczadach Zachodnich, nad jeziorami Solińskim i Myczkowskim. Ośrodek turystyczno-wypoczynkowy.

Jedna ze starszych osad w Bieszczadach, wzmiankowana w 1436, w 2 poł. XV w. ponownie lokowana na prawie wołoskim. Dawna zabudowa, z drewnianą cerkwią z 1937 r. została w 1960-68 zniszczona podczas budowy zapory wodnej; ponad lustrem wody znalazł się jedynie przysiółek Werlas. Na terenie sąsiedniej wsi Zabrodzie powstało osiedle budowniczych zapory, przekształcone potem w ośrodek wczasowy – to jest dzisiejsza Solina.

Betonowa zapora na Sanie, długości 664 m i wysokości 82 m, łączy zbocza Płaszy i Jawora. Jest największa w kraju. Elektrownia ma 4 turbiny o łącznej mocy 120 MW. Wysokość spiętrzenia wody 60 m. Korona zapory udostępniona dla pieszych. Piękny widok, m.in. na Smerek i Połoninę Wetlińską.

Jezioro Solińskie, jedenaste co do wielkości w Polsce (licząc razem z jeziorami naturalnymi) ma 21 km^2. Odnogami sięga daleko w doliny Sanu (26 km) i Solinki (14 km). Lustro wody 420 m n.p.m. Nad brzegami ośrodki wypoczynku i sportów wodnych. Po jeziorze kursują statki. Akwen bardzo malowniczy, atrakcyjny dla żeglarzy i wędkarzy, niebezpieczny dla kąpiących się (strome, trudno dostępne brzegi, zimna woda, prądy). Zapora przecięła drogę wędrówek górskich gatunków ryb; za to do jeziora wprowadzono gatnki typowe dla wód nizinnych.

ŻARNOWIEC k. Krosna

Muzeum M. Konopnickiej

Wieś w Kotlinie Jasielsko-Krośnieńskiej. Wzmiankowana w 1340.

Żarnowiec, muzeum, *fot. A. Wielocha.*

Dworek z XVIII w., kryty gontem. Zakupiony przez komitet jubileuszowy i przekazany w 1903 Marii Konopnickiej (1842--1910) jako dar społeczeństwa. Podczas okupacji hitlerowskiej mieściła się tu placówka AK. Zięć poetki, Stanisław Mickiewicz zginął w Oświęcimiu. Córka poetki w 1956 ofiarowała dworek państwu. Otwarte w 1960 **muzeum** prezentuje pomieszczenia urządzone jak za czasów pobytu Konopnickiej oraz jej dzieła i pamiątki po niej. Część ekspozycji w dawnym spichlerzu z XVIII-XIX w. Wokół dworku, na trasach nad Jasiołką, park krajobrazowy o pow. 3 ha; wiele starych drzew. Na dolnym tarasie pomnik poetki.

MAGURSKI PARK NARODOWY

Obejmuje pasmo Magury Wątkowskiej w środkowej części Beskidu Niskiego oraz wzgórza i doliny na pd. od niej. Pow. 20 tys. ha; otulina 23 tys. ha. 93% powierzchni zajmują lasy, w tym ok. 36% ponad stuletnie: buczyny karpackie, bory jodłowe i jodłowo-świerkowe. Ok. 500 gatunków roślin, w tym 40 chronionych. Ok. 30 gatunków ssaków, m.in. niedźwiedzie, rysie, żbiki, wilki, jelenie oraz 140 gatunków ptaków, w tym orzeł przedni i orlik krzykliwy.

Starania o utworzenie parku rozpoczął w latach 30. oddział PTT w Gorlicach. Główną atrakcją były wtedy widokowe łąki ze skałkami na pd. zboczach Magury, porównywane z pienińskimi, użytkowane przez Łemków z Bartnego i Przegoniny. Cenny drzewostan miały lasy na pn.

zboczach Magury, należące do dóbr żmigrodzkich. Gdy w 1995 roku MPN powstał — łąki były już zalesione, a lasy upaństwowione i przetrzebione. Pojawiły się za to nowe, ciekawe ekosystemy: podlegające sukcesji przyrodniczej doliny opuszczonych wsi łemkowskich: Ciechani, Świerzowej Ruskiej i in.

Rezerwat „Kornuty”

Na pd. zboczu Magury Wątkowskiej, utworzony w 1953, pow. 12 ha. Obejmuje olbrzymie rumowisko skalne powstałe na skutek osuwiska, porośnięte jodłowo-bukowym lasem. Kilka jaskiń, największa Mroczna długości 175 m, głębokości 17 m.

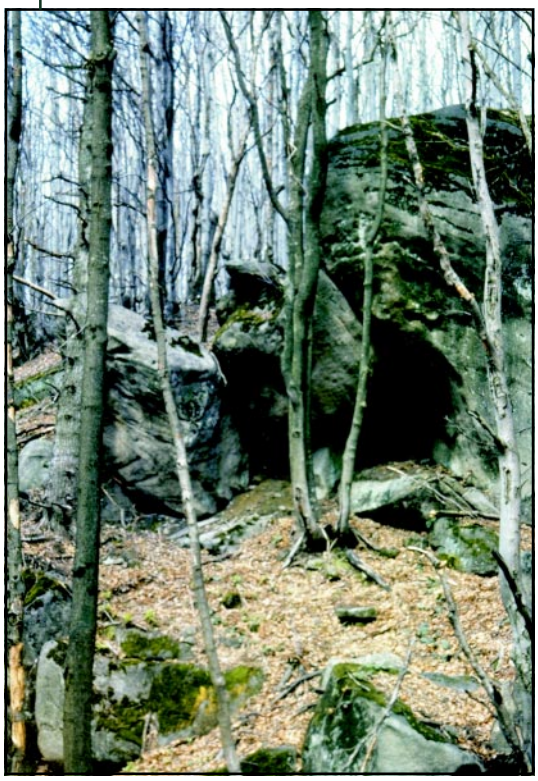

Rezerwat „Kornuty”, fot. A. Wielocha.

„Diabli Kamień”

Największa w Beskidzie Niskim wychodnia piaskowca magurskiego, w lesie na zboczu góry Kosma. Grupa stromych skałek kilkunastometrowej wysokości. Według legendy upuścił je diabeł chcący zniszczyć kościół w Cieklinie.

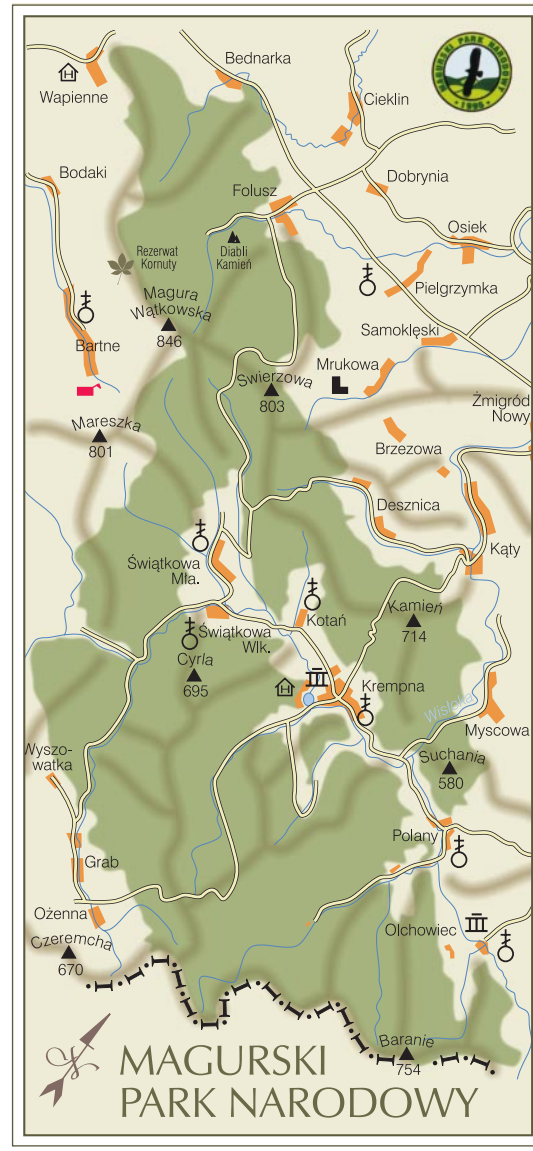

Przełom Wisłoki na południe od Myscowej

Na odcinku od przysiółka Ostryszne do wsi Myscowa, Wisłoka przełamuje się między stromymi, zalesionymi zboczami Kamienia (714 m n.p.m.) i Suchani (580 m n.p.m.). W 1985 poprowadzono tędy szosę.

Krempna cmentarz wojenny z 1916

Wieś Krempna istniała w 1499, w XIX w. znany ośrodek kamieniarski. Drewniany

Kotań, cerkiew, *fot. A. Wielocha.*

kościół, dawna cerkiew grekokatolicka, konstrukcji zrębowej z 1778. W Krempnej od 1997 znajduje się dyrekcja Magurskiego Parku Narodowego.

Na zach. od wsi, na zalesionym pagórku Łokieć, cmentarz wojenny, zbudowany z kamienia w 1916 wg proj. wybitnego słowackiego architekta Dušana Jurkoviča (por. hasło „Gorlice"). Gruntowna restauracja w 1990-91 przy udziale austriackiego „Czarnego Krzyża".

Kotań cerkiew i lapidarium

Starsza część miejscowości leży w bocznej dolinie. Tu drewniana, dawna cerkiew łemkowska, zbudowana na przełomie XVIII i XIX w. Na cmentarzu kamienne nagrobki zebrane ze zniszczonych cmentarzy łemkowskich.

BIESZCZADZKI PARK NARODOWY

Powołany w 1973, stopniowo powiększany. Ma 28 tys. ha, w tym 3 tys. pod ścisłą ochroną. Obejmuje całe pasmo połonin od Smereka po Połoninę Bukowską, pasmo graniczne od Rabiej Skały po Przełęcz Użocką, doliny górnego Sanu, Wołosatego, Berehów Górnych. W granicach parku znajdują się najwyższe szczyty polskich Bieszczadów.

Jest to typowy fragment Karpat Wschodnich z oryginalną rzeźbą gór oraz bogatą szatą roślinną. Dominuje buczyna karpacka. W dolinie Sanu sztuczne lasy świerkowe. Szczytowe partie zajmują łąki subalpejskie zwane połoninami. Na graniach częste wychodnie piaskowca.

W parku stwierdzono ok. 700 gatunków roślin oraz 200 gatunków kręgowców. Żyją tu m.in. żubry, niedźwiedzie, wilki, łosie, jelenie, rysie, żbiki, bobry, orły przednie, orliki krzykliwe, płochacze halne.

Zwiedzanie parku umożliwia sieć szlaków turystycznych, ścieżki dydaktyczno-przyrodnicze i szlaki turystyki konnej.

Przełęcz Wyżniańska (825 m n.p.m.)

Położona pomiędzy Połoniną Caryńską a Wielką Rawką. Przebiega tędy obwodnica bieszczadzka pomiędzy Ustrzykami Górnymi i Berehami Górnymi. Przy zielonym szlaku schronisko PTTK pod Wierchem Wyżniańskim (912 m n.p.m.).

Tarnica (1346 m n.p.m.)

Najwyższy szczyt Bieszczadów Zachodnich. Nazwa pochodzenia rumuńskiego,

Tarnica z Wołosatego, *fot. Z. Świątek.*

oznaczała siodło i pierwotnie odnosiła się do przełęczy między Tarnicą i Szerokim Wierchem. Wybitny wierzchołek Tarnicy, odsunięty w bok od głównego grzbietu połonin i oddzielony od grupy Halicza źródliskowym kotłem Wołosatki, stanowi doskonały punkt widokowy. Szczyt usłany złomiskami. Na stromych zboczach rumowiska kamieni zwane grehotem lub rozsypańcami.

Połonina Wetlińska

Rozległy masyw górski ciągnący się od Przełęczy Mieczysława Orłowicza (1075 m n.p.m.) na zach. do wierzchołka 1228 m n.p.m. na wsch., poniżej którego znajduje się małe schronisko PTTK. Od najwyższej kulminacji (1253 m n.p.m.) ku pd. zach. odgałęzia się najeżony głazami grzbiet Hnatowego Berda. Masyw pokrywa rozległa

Grupa Tarnicy, *fot. P. Dąbrowski.*

połonina; wspaniałe widoki. Wzdłuż niej prowadzi czerwony szlak.

Ośrodek turystyki górskiej w Ustrzykach Górnych.

Ustrzyki Górne, wieś położona nad potokiem Wołosatym, przy obwodnicy bieszczadzkiej, ważny ośrodek turystyki górskiej: dom wycieczkowy, schronisko PTTK, camping, ośrodek turystyczno-rekolekcyjny, siedziba dyrekcji Biesz-czadzkiego Parku Narodowego.

Punkt wyjścia w najwyższe partie Bieszczadów.

Bieszczadzkie Muzeum Przyrodnicze w Ustrzykach Dolnych

Ustrzyki Dolne to miasto nad Strwiążem, przy obwodnicy bieszczadzkiej i linii kolejowej Zagórz – Krościenko. 10 tys. mieszkańców. Znajduje się tutaj Bieszczadzkie Muzeum Przyrodnicze powstałe w 1967. Zbiory geologiczne, botaniczne i zoologiczne, ok. 7 tys. eksponatów.

Baha-
nowo
Turtul
Gulbieszniki
Białowieżna
Szurpiły
Suwałki
Sejny
Wigierski PN
Augustów
Biebrzański PN
Nowogród
Tykocin
Supraśl
Łomża
BIAŁYSTOK
Kruszyniany
Choroszcz
Narwiański PN
Białowieski PN
Hajnówka
Ciechanowiec
Drohiczyn
Grabarka
województwo
podlaskie

Białowieski Park Narodowy, *fot. P. Dąbrowski*.

WOJEWÓDZTWO PODLASKIE

Powierzchnia 20 180 km^2, 1,2 mln mieszkańców. Niewielka gęstość zaludnienia: 61 osób na km^2.

Północna część województwa leży na pojezierzach Wschodnio i Zachodniosuwalskim, Mazurskim oraz na Równinie Augustowskiej, uformowanych w okresie zlodowacenia bałtyckiego. Typowy krajobraz polodowcowy, z licznymi jeziorami i wałami morenowymi. Najwyższe wzniesienie w województwie: Krzemieniucha 289 m n.p.m.; największe jezioro: Wigry 21,9 km^2; najgłębsze w Polsce Hańcza 108,5 m.

Południowa część to Nizina Północnopodlaska, uformowana w okresie zlodowacenia środkowopolskiego. Obejmuje Wysoczyzny: Białostocką, Drohiczyńską, Kolneńską, Wysokomazowiecką, Wzgórza Sokólskie i Równinę Bielską. Niewielki fragment województwa leży na Nizinie Północnomazowieckiej, w Puszczy Kurpiowskiej.

Dużą część terenu zajmują bagna i torfowiska, a dorzecze Biebrzy to największy obszar bagien w Europie Środkowej. Lasy porastają 29,3% terenu. Mamy tu sławne puszcze: Augustowską, Białowieską, Knyszyńską. W województwie są 4 parki narodowe, 3 parki krajobrazowe i kilkadziesiąt rezerwatów przyrody.

Suwalszczyzna to najzimniejszy obszar w Polsce (poza terenami górskimi). Temperatury dochodzą do -40°C, a pokrywa śnieżna zalega przez 80-100 dni w roku.

Województwo zajmuje większą część Podlasia, krainy, w której spotykały się wpływy polskie, ruskie, litewskie, tatarskie.

Tereny na pn. od Narwi i Biebrzy zamieszkiwali Prusowie i Jaćwingowie, którzy pod naciskiem Słowian wycofali się na pn. Ziemie te w X w. weszły na krótko do państwa Piastów. Pd. i wsch. część dzisiejszego województwa należała do Rusi. W XIII i XIV w. toczyły się o nią walki między Mazowszem, Rusią, Litwą i Krzyżakami. W XV w. ustaliła się granica Mazowsza z Wielkim Księstwem Litewskim. Na przełomie XIV i XV w. prawa miejskie otrzymały: Ciechanowiec, Kolno, Łomża, Nowogród, Tykocin, Wizna.

W środkowym pasie dzisiejszego województwa oraz na pd. od Bugu w 1520 Wielkie Księstwo Litewskie utworzyło województwo podlaskie ze stolicą w Drohiczynie. W 1569, po zawarciu Unii Lubelskiej, weszło ono w skład Korony. Pn.-wsch. tereny obecnego województwa należały do Wielkiego Księstwa Litewskiego, a zach. do Mazowsza.

W XVI w. lokowano miasta królewskie: Augustów, Kleszczele, Knyszyn, Krynki, Kuźnicę. Ośrodki miejskie zakładali także magnaci. Powstały: Grajewo, Rajgród, Siemiatycze, Sejny. Specyfiką miast podlaskich były ich rolnicze przedmieścia. Miasta te nabrały jeszcze bardziej rolniczego charakteru po upadku rzemiosła spowodowanego najazdem szwedzkim w 1655-57, tatarskimi grabieżami w 1656 i konfederacjami wojskowymi w 1661-62. Powstanie kolejnych prywatnych miast spowodowało ożywienie gospodarcze w końcu XVII i w XVIII w.

Po III rozbiorze Polski teren dzisiejszego województwa prawie w całości zajęły Prusy. W wyniku traktatu tylżyckiego w 1807 Rosja zabrała ziemie wsch. z granicą na Biebrzy, Narwi i Bugu. Pozostałe ziemie weszły w skład Księstwa Warszawskiego. Potwierdzenie tego podziału przyniósł Kongres Wiedeński w 1815.

Liczne zabytki i pamiątki kultury polskiej, ruskiej, tatarskiej, żydowskiej spotkamy głównie w środkowej i pd. części województwa. Naturalne walory pn. części to jeziora, wzgórza, lasy.

Województwo podlaskie jest jednym z najsłabiej rozwiniętych gospodarczo regionów Polski. Rzadka jest sieć komunikacyjna. Użytki rolne to 60% powierzchni, dużo łąk i pastwisk sprzyja hodowli bydła. Uprawia się ziemniaki, rośliny pastewne i zboża.

AUGUSTÓW

Kanał Augustowski

Miasto powiatowe w pd.-zach. części Równiny Augustowskiej, nad Nettą, pomiędzy jeziorami: Sajnem, Necko i Białym. Linia kol. Sokółka–Suwałki. 30 tys. mieszkańców.

Osada powstała w 1550, prawa miejskie w 1557 nadał jej Zygmunt August (stąd nazwa), który wyróżnił miasto własnym monogramem w herbie, rozwój w XIX w.

Ośrodek uzdrowiskowy i wczasowy, zakłady przemysłu drzewnego i tytoniowego, zakłady szkutnicze. Dawna poczta (1829, proj. H. Marconi), Muzeum Ziemi Augustowskiej, Żegluga Augustowska, sanktuarium maryjne w Studzienicznej z drewnianym kościołem z 1847.

Kanał Augustowski zbudowany 1824-38 z inicjatywy Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, wg projektu gen. Ignacego Prądzyńskiego. Łączy Biebrzę z Czarną Hańczą, a tym samym dorzecza Wisły i Niemna. Gdy Prusacy zablokowali tradycyjny spływ Wisłą, na terenach należących do cesarstwa rosyjskiego utworzono nowy szlak wodny do Bałtyku. Kolei wtedy jeszcze nie było.

Kanał ma 102 km długości, z tego 80 km na terenie Polski. Na trasie rzeki Netta i Czarna Hańcza (35 km), jeziora: Necko, Białe, Studzieniczne, Gorczyckie, Orle, Paniewo, Krzywe Mikaszewo, Mikaszówka (21 km), sztuczne przekopy (45 km).

Najwyższy punkt kanału leży 124 m n.p.m., tj. 15 m nad poziomem Biebrzy i 39 m nad poziomem Niemna. Te różnice niweluje 18 śluz (14 na terenie Polski), w tym trzykomorowa i dwukomorowa. Największy spad ma śluza Paniewo: 6,5 m.

Kanał został uznany za zabytek techniki i architektury, a także objęty strefą chronionego krajobrazu.

W Augustowie przy ulicy 29 Listopada znajduje się drewniany, dwutraktowy domek, w którym od poł. XIX w. mieściło się biuro portu, potem mieszkania dla nadzoru i śluzowych. Od 1973 Dział Historii Kanału Augustowskiego. Dużo miejsca poświęcono głównemu twórcy Kanału, gen. Ignacemu Prądzyńskiemu.

BACHANOWO k. Suwałk

rezerwat „Głazowisko Bachanowo"

Wieś na Pojezierzu Wschodniosuwalskim, nad Czarną Hańczą.

Na zach. od wsi rezerwat geologiczno-krajobrazowy (1 ha) utworzony w 1972, największe w kraju skupisko głazów narzutowych na tak małym obszarze.

„Głazowisko Bachanowo", fot. P. Pierściński.

BIAŁYSTOK

Miasto wojewódzkie na Nizinie Podlaskiej, nad Białą (dopływ Supraśli), węzeł komunikacyjny. 291 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1320, w XV w. Jakub Raczko Tabułtowicz lokuje wieś Białystok, od 1664 Branickich, pod których panowaniem rozkwita. Prawa miejskie w 1692 od Jana III Sobieskiego.

Główny w pn.-wsch. Polsce ośrodek handlu i przemysłu: włókiennictwo, konstrukcje stalowe, zakłady mięsne, browar. 6 wyższych uczelni, 6 muzeów, 2 teatry, filharmonia. Zachował się dawny układ urbanistyczny, wczesnobarokowy kościół NMP z 1617, późnobarokowy ratusz z 1745, klasycystyczna cerkiew św. Mikołaja z 1846, klasycystyczne kamienice z XVIII-XIX w.

Kościół Chrystusa Króla i św. Rocha

Modernistyczny kościół na wzgórzu przy zbiegu ul. Św. Rocha i Lipowej, zbudowany w 1927-46 wg projektu Oskara Sosnowskiego. Na planie ośmioboku; attyka zasłaniająca dach; wąskie, wysokie okna. Wieżę (wys. 83 m) wieńczy trzymetrowa figura Matki Boskiej. Całość otoczona

murem z czterema wieżyczkami. W nawie głównej witrażowe sklepienie z przedstawieniami Ducha św. i czterech ewangelistów (projekt Placydy Siedleckiej-Bukowskiej). Ołtarz główny z figurą Chrystusa (dłuta Stanisława Horno-Popławskiego). W pn. części nawy kaplica św. Rocha z najcenniejszym zabytkiem, obrazem patrona z XVII-XVIII w. W pd. części kaplica z kopią obrazu Matki Bożej Ostrobramskiej. Ponadto ołtarze św. Antoniego i Matki Bożej Mediolańskiej, tablice upamiętniające żołnierzy jednostek kresowych.

Muzeum Podlaskie

Na wsch. od dworca PKP leży Rynek Kościuszki, którego centralne miejsce zajmuje zbudowany w 1745-61 przez Jana Henryka Klemma dwór typu alkierzowego, stylizowany na barokowy, zwany ratuszem. Korpus główny na planie prostokąta łączy się w narożach z czterema alkierzami, przykryty czterospadowymi dachami z lukarnami. Wieża zegarowa (32 m) przykryta barokowym hełmem z latarnią. Rozebrany w 1940 przez okupanta sowieckiego, odbudowany w 1954-58. Przywrócono stylowe elewacje, a wnętrze przystosowano dla Muzeum Okręgowego. Zbiory etnograficzne, archeologiczne, malarstwo polskie (m.in. Olga Boznańska, Józef Chełmoński, Jacek Malczewski, Jan Matejko, Józef Pankiewicz, Stanisław Wyspiański). Oddziały: Muzeum Historyczne; Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego, Białostockie Muzeum Wsi.

Zespół pałacowo-parkowy

Na wsch. od Rynku Kościuszki znajduje się zespół pałacowo-parkowy. W poł. XV w. powstał tu gotycki zamek obronny Wiesiołowskich. W 1691-97 Tylman z Gameren nadał mu formę ba-rokowego pałacu. Dalsza rozbudowa 1720-72. Od 1745 miały tu siedzibę: Wojskowa Szkoła Inżynierii i Budownictwa, Szkoła Artylerii, teatr, orkiestra, balet. W XIX w. pałac podupadł. Odbudowany w 1945-62, jest siedzibą Akademii Medycznej.

Pałac w kształcie podkowy, składa się z dwupiętrowego korpusu głównego i jednopiętrowych skrzydeł bocznych. Ściany zdobią pilastry i gzymsy, dach przesłonięty attyką. W elewacjach liczne ryzality, popiersia na konsolach, statuetki we wnękach. Skrzydła boczne, zdobione jak korpus główny, łączą się z nim arkadami. W częściowo zrekonstruowanych wnętrzach m.in. sala balowa i kaplica. Obszerna klatka schodowa oparta na dwóch gigantach i czterech kolumnach.

W skład zespołu pałacowego wchodzą ponadto: barokowa brama zwana „Gryfem", dwa barokowe budynki studni, pochodzący z 1755 arsenał, oranżeria z 1763, dawne koszary carskie z XIX w.

Park pałacowy składa się z dwóch części. W regularnym parku francuskim równo strzyżone krzewy tworzą labirynty. Główna aleja przebiega przez most nad dawną fosą. W parku w stylu angielskim odtworzono pawilony toskański i włoski.

Jezioro Hańcza, *fot. P. Pierściński.*

BŁASKOWIZNA k. Suwałk

Rezerwat „Jezioro Hańcza"

Wieś na Pojezierzu Wschodniosuwalskim, na pd.-wsch. brzegu jeziora Hańcza.

Założona w 1603, ulicówka. W czasie II wojny światowej działały tu wielkie młyny do kruszenia kamienia.

Rezerwat wodno-krajobrazowy **„Jezioro Hańcza"** utworzono w 1963 na 304 ha, dla ochrony najgłębszego jeziora w Polsce. Największa głębokość jeziora 109 m,

średnia, 38,7 m, długość 4,5 km, szerokość do 1,2 km. Położone 227 m n.p.m. Przepływa przez nie rzeka Czarna Hańcza.

W jeziorze ryby: sieja, sielawa, stynka; gatunki reliktowe np. górski głowacz pręgopłetwy i skandynawsko-bałtyckie skorupiaki.

CHOROSZCZ

Zespół pałacowy

Miasto na Wysoczyźnie Białostockiej, nad Choroszczewką (dopływ Narwi), 12 km na zach. od Białegostoku, 5 tys. mieszkańców. Pierwsza wzmianka z poł. XV w., prawa miejskie w 1507.

Pałac w Choroszczy, fot. St. Kryciński.

Rynek z XIX w.; późnobarokowy kościół podominikański z XVIII w. obecnie parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela i Szczepana; cerkiew prawosławna pod wezwaniem Opieki Matki Boskiej z 1877. Wzórze „Szubienica", pomnik na miejscu egzekucji powstańców styczniowych

W pn.-zach. części miasta, otoczony geometrycznym parkiem (31 ha) z dominującym krzyżowym kanałem wodnym (projekt Ricarda de Tirregille) barokowy **pałac** Branickich, zbudowany w 1757-59 wg projektu Jana Henryka Klemma, zniszczony w 1880, odbudowany w 1962-73. Piętrowy, nakryty czterospadowym dachem z lukarnami. Płaskie ryzality w fasadzie, w elewacji ogrodowej zaokrąglone. W tympanonie nad środkową częścią fasady herby: Branickich Gryf i Poniatowskich Ciołek. Muzeum Wnętrz Pałacowych.

CIECHANOWIEC

Muzeum Rolnictwa

Miasto na pograniczu Wysoczyzn Drohiczyńskiej i Wysokomazowieckiej, nad Nurcem (dopływ Bugu). Drobny przemysł spożywczy, skórzany, drzewny. 5 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka w 1241, prawa miejskie w 1429 od księcia Witolda. Rozkwit w XV i XVI w. W XVII w. silny ośrodek arianizmu. W czasie wojen szwedzkich miasto zniszczone.

Zachowana fosa okalająca z trzech stron założenie zamkowe z przełomu XIV i XV w.; barokowy kościół z XVIII w., cerkiew prawosławna z XIX w., neogotycka kapliczka z XIX w., pomnik księdza Krzysztofa Kluka, Grób Nieznanego Żołnierza z okresu międzywojennego.

W zach. części miasta, przy ulicy Pałacowej, w klasycystycznym pałacu należącym przed II wojną światową do rodziny Starzeńskich mieści się **Muzeum Rolnictwa** im. ks. Krzysztofa Kluka. Muzeum powstało w 1962 staraniem Towarzystwa Miłośników Ciechanowca. Działy: etnograficzny; historii i sztuki; techniki rolniczej; uprawy roślin; hodowli zwierząt; bogaty, unikalny dział weterynarii; zielarski z ogrodem roślin leczniczych.

W dziale budownictwa ludowego zgromadzono 44 obiekty z pogranicza Podlasia i Mazowsza. Do najcenniejszych należą: lamus z Rudki (z dworu Ossolińskich) z końca XVII w., dwór myśliwski z Siemion zbudowany w 1858 oraz lamus z Rudy Mazowieckiej i drewniany młyn wodny z końca XIX w. W skansenie Muzeum Pisanki oraz Muzeum Chleba.

Imprezy folklorystyczne: *Jarmark Świętego Wojciecha*, *Niedziela ze zwierzętami* i *Podlaskie Święto Chleba*.

DROHICZYN

Zespół klasztorny i katedra

Miasto na Wysoczyźnie Drohiczyńskiej, nad Bugiem. Stolica rzymskokatolickiej diecezji. 2 tys. mieszkańców.

Osada handlowa w VIII w. Gród obronny z XI w., prawa miejskie w 1498, w latach 1513-1795 stolica województwa podlaskiego, zniszczony w XVII w.

Barokowy zespół klasztorny Franciszkanów z XVII w., barokowy kościół i klasztor Benedyktynek z XVIII w., cerkiew z 1798 r., Góra Zamkowa – punkt widokowy na przełom Bugu, schrony „Lini Mołotowa".

Na zach. od rynku **zespół klasztorny z katedrą** Św. Trójcy zbudowaną w latach 1696-1701 na miejscu dawnej fary fundacji Władysława Jagiełły (1380), klasztorem jezuitów (1729-44) – obecnie Kuria Biskupia i Collegium Nobillium (1746-51) – obecnie Wyższe Seminarium Duchowne.

GRABARKA

Cerkiew Przemienienia Pańskiego

Wieś w pd. części Wysoczyzny Drohiczyńskiej, nad Moszczoną (dopływem Bugu), 8 km na wsch. od Siemiatycz. Jeden z nielicznych w Polsce, żeński klasztor prawosławny św. Marty i Marii.

Na górze Grabarka, 0,5 km na pd. od wsi, drewniana cerkiew Przemienienia Pańskiego zbudowana po 1710, w 1884 gruntownie przebudowana, odbudowana po pożarze w 1990; murowana, oszalowana deskami. Wokół cerkwi kilka tysięcy krzyży wotywnych i pokutnych, na wsch. od cerkwi cmentarz prawosławny. U podnóża góry, kapliczka nad cudownym źródełkiem, wsparta na czterech słupach, zwieńczona cebulastą kopułą. Grabarka to główny ośrodek pielgrzymkowy wyznawców prawosławia w Polsce.

Cerkiew w Grabarce, *fot. P. Pierściński.*

GULBIENISZKI k. Suwałk

Góra Cisowa

Wieś 17 km na pn. od Suwałk, na Pojezierzu Wschodniosuwalskim. Założona w 1770, zabudowa kolonijna.

Widok z „Cisowej Góry", *fot. P. Pierściński.*

Na zach. od wsi wznosi się **Góra Cisowa**, 258 m n.p.m., (zwana też Sypaną, Gulbieniską, suwalską Fudżijamą) najpopularniejszy punkt widokowy w Suwalskim Parku Krajobrazowym, a także dobry punkt orientacyjny, widoczny z każdego miejsca w Parku.

Cenny obiekt geologiczny wyniosłej moreny czołowej, ma charakterystyczny kształt stożka, porównywany do krateru wulkanu. Pd.-zach. stok zarośnięty lasem sosnowym, w nim przy drodze pomnik przyrody, głaz narzutowy o obwodzie 10 m., wys. 1,65 m.

HAJNÓWKA

Cerkiew Świętej Trójcy

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Bielskiej, nad Leśną (dopływem Bugu), węzeł kolejowy. 24 tys. mieszkańców

Pierwsze wzmianki z XVIII w., w okresie międzywojennym największy w Polsce ośrodek przemysłu drzewnego. Prawa miejskie w 1951.

Ośrodek przemysłu drzewnego i przetwórstwa runa leśnego. Muzeum Kultury Biało-

Hajnówka, cerkiew, fot. P. Pierściński.

ruskiej, kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego, pomnik żubra.

Nowa **cerkiew** pod wezwaniem Świętej Trójcy, zbudowana w 1973-82 wg projektu prof. Aleksandra Grygorowicza. Ciekawa forma przestrzenna z przenikających się, modulowanych łupin. Dwie stożkowe kopuły z cebulastymi hełmami. Arkady łączą dzwonnicę z cerkwią. Budowla dwukondygnacyjna, z siedmioma ołtarzami i salami katechetycznymi. Witraże projektował prof. Adam Stalony Dobrzański. Ceramiczny ikonostas Górnej Cerkwi projektu Grygorowicza. Drewniany ikonostas Dolnej Cerkwi projektował i wykonał Jan Sołowanik. Ikony malowali ikonografowie: bułgarscy Asem Gicow i Dymitr Grozdow; grecki Dymitrion Andonopulos, moskiewski Aleksander Sokołow. Festiwale Muzyki Cerkiewnej.

KRUSZYNIANY

Meczet i cmentarz muzułmański

Wieś na Wysoczyźnie Białostockiej, 9 km na pn.-zach. od przejścia granicznego w Bohonikach, 12 km na pd. od Krynek.

W 1679 nadana przez Jana III Sobieskiego rotmistrzowi chorągwi tatarskiej Samuelowi Murzy-Krzeczowskiemu, który osiedlił się tu wraz z żołnierzami. Głaz upamiętniający 300 lat osadnictwa tatarskiego.

Drewniany meczet z XVIII w. na kamiennej podmurówce, od pn. dwie narożne wieże, trzecia na kalenicy, zwieńczone ośmiokątnymi hełmami na których osadzono blaszane półksiężyce. Od pn. i zach. przedsionki do sal modlitw, z których mniejsza, kobieca, oddzielona jest ścianą z prześwitami od większej, męskiej. W tej drugiej znajduje się wieloboczna wnęka – *mihrab*, wskazująca na pd., w kierunku Mekki. Obok podwyższona kazalnica *minbar* z baldachimem i kulistymi podstawkami z półksiężycami. Na ścianach zielone makaty, *muhiry* z wersetami Koranu oraz całun żałobny. Teren meczetu otoczony jest XVIII-wiecznym kamiennym murem.

Na wsch. od meczetu założony w XVIII w. cmentarz – *mizar*. Na nagrobkach wyryte wersety z Koranu i półksiężyce z gwiazdą. Najstarszy zachowany nagrobek z 1744.

Kruszyniany, meczet, fot. P. Pierściński.

ŁOMŻA

Katedra

Miasto nad Narwią. 62 tys. mieszkańców.

Wzmiankowana jako gród w X-XIII w., prawa miejskie w 1418 nadane przez księcia mazowieckiego Janusza I. Rozkwit miasta w XV i XVI w., upadek spowodowany najazdem szwedzkim, powodziami i epidemiami. 1908 silna twierdza otoczony fortami. Ośrodek żydowski na przełomie XIX i XX w. Siedziba biskupstwa od 1925. W 1975-98 siedziba województwa.

Ośrodek przemysłowo-usługowy, zakłady przemysłu drzewnego, materiałów budowlanych, spożywcze. Pozostałości fortyfikacji ziemnych, późnobarokowy kościół i klasztor Kapucynów, kościół i klasztor Benedyktynek, klasycystyczny ratusz, za-

bytkowe domy z XIX w., muzeum okręgowe, pomniki Jakuba Wagi i Stacha Konwy.

Łomża, katedra, fot. J. Targońska.

Kościół katedralny p.w. św. Michała Archanioła i Jana Chrzciciela przy skrzyżowaniu ulic Dwornej i Giełczyńskiej. Budowę rozpoczęto około 1500 z fundacji księcia Konrada III Rudego, przebudowa w 1691-92 przez Józefa Szymona Bellotiego w stylu barokowym, 1891-94 gruntowny remont. Budowla murowana, późnogotycka, pseudobazylikowa, trójnawowa. Fasada z barokowymi parawanowymi szczytami. Nawy boczne niższe od pięcioprzęsłowej nawy głównej, wydzielone dwuprzęsłowe prezbiterium szerokości nawy głównej, przy nim dwie zakrystie. Przy nawie pn. wieża z kaplicą, przy pd. kaplica Matki Bożej Łomżyńskiej. Sklepienie nawy głównej, prezbiterium i kaplicy pn. gwiaździsto-sieciowe a naw bocznych i kaplicy pd. kryształowe. Witraże wykonane po II wojnie światowej. We wnętrzu późnogotyckie, renesansowe i wczesnobarokowe nagrobki i płyty nagrobne, manierystyczny obraz Matki Bożej Łomżyńskiej, obraz św. Anny Samotrzeć (XVII w.), obraz Wojciecha Gersona Matka Boska Nieustającej Pomocy, krucyfiks z 1677, XVI-wieczne rzeźby Jana Chrzciciela i Stanisława biskupa, XVII-wieczna ambona, liczne tablice pamiątkowe. Obok katedry pałac biskupi z 1925.

NOWOGRÓD

Skansen Kurpiowski

Miasteczko nad Narwią (przy ujściu Pisy), 2 tys. mieszkańców. Pierwsze wzmianki z 1320, prawa miejskie w 1427. Rozkwit miasta w XVI w., główna siedziba bartników kurpiowskich. Obecnie jest ośrodkiem wikliniarstwa. Mogiła-pomnik żołnierzy poległych w 1920. Kościół parafialny z XVI w., (odbudowany w 1948-55 po zniszczeniach wojennych), z drzwiami i rzeźbami wykonanymi przez rzeźbiarza ludowego Konstantego Chojnowskiego.

Na wysokim, lewym brzegu Narwi, **Muzeum Kurpiowskie**, założone w 1927 przez Adama Chętnika (którego imię obecnie nosi). Zbiory z zakresu etnografii i przyrody do IX 1939 osiągnęły około 10 tys. eksponatów. Muzeum uległo całkowitemu zniszczeniu w czasie II wojny światowej. Ocalały dwa obrzynki drzew bartnych oraz niewiele eksponatów żelaznych, które dały początek tworzonemu w 1948 Muzeum w Łomży. Odbudowę skansenu w Nowogrodzie rozpoczęto w 1958. Na obszarze 3,5 ha zgromadzono 32 obiekty budowlane wyposażone w sprzęty i przedmioty związane z kulturą kurpiowską. Najcenniejsze obiekty to XVIII-wieczna zagroda z Gawrych, XIX-wieczny dwór z Brzózek, chałupy z Myszyńca Starego i Kadzidła.

SEJNY

Zespół klasztorny

Miasto powiatowe na Pojezierzu Wschodniosuwalskim, nad Marychą (dopływem Czarnej Hańczy). 6 tys. mieszkańców.

Pierwsze wzmianki z 1522, założone w 1593, prawa miejskie około 1602. Rozkwit w 2 poł. XVIII i w XIX w.

Obecnie ośrodek kulturalny i handlowy na pograniczu polsko-litewskim. Zachowały się: klasycystyczny ratusz z 1840, pałac biskupi z 2 poł. XIX w., dawna synagoga z XIX w.

Zespół klasztorny Dominikanów jest położony w pn.-zach. części miasta, otoczony XVII-wiecznym ogrodem. Renesansowy kościół Nawiedzenia Matki Bożej, podniesiony w 1976 do rangi bazyliki mniejszej, zbudowany w 1611-19, rozbudowany w 1760, posiada późnobarokową fasadę z dwiema wieżami. Wewnętrzny wystrój pochodzi głównie z XVIII w.: ołtarze,

obrazy i organy. W prawej kaplicy gotycka rzeźba Matki Boskiej z końca XVI w., pod chórem barokowe portrety Jerzego Grodzieńskiego (fundatora klasztoru) i Róży Strtyńskiej (fundatorki fasady) z XVII w.

Późnorenesansowy budynek klasztorny z XVII w., zbudowany na planie prostokąta, z okrągłymi wieżami w narożach i dziedzińcem wewnętrznym.

SUPRAŚL

Zespół klasztorny

Miasto na Wysoczyźnie Białostockiej, nad Supraślą (dopływem Narwi), na terenie Puszczy Knyszyńskiej, 5 tys. mieszkańców.

Pierwsze wzmianki z XIV w., od 1498 siedziba Bazylianów, największy rozwój na pocz. XIX w., prawa miejskie w 1861, od końca XIX w. utrata znaczenia na rzecz Białegostoku. W XVII i XVIII w. jeden

Supraśl, brama pałacu archimandrytów, *fot. St. Kryciński.*

z ważniejszych ośrodków unickich. Miasto zniszczone w 1944. Obecnie jest ośrodkiem przemysłu drzewnego, popularną miejscowością wypoczynkowo-turystyczną. Od 2002 r. posiada status uzdrowiska

Zachowały się: drewniany dworek Zachertów z 1822 r., pałac Bucholtzów z przełomu XIX i XX w., barokowy kościół parafialny p.w. Świętej Trójcy, dawna drewniana karczma z przełomu XVIII i XIX w., dom tkaczy z I poł. XIX w., kościół p.w. MB Królowej Polski (d. ewangelicki) z 1885 r., cmentarz z częścią ewangelicką z kaplicami grobowymi z XIX w. i katolicką (dawniej unicką) z kaplicą z końca XIX w..

Na pd. od rynku pobazyliański **zespół klasztorny**, obecnie klasztor prawosławny. Barokowy pałac archimandrytów (opatów) 1635-55, zniszczony w 1944, zrekonstruowany 1960. Cerkiew obronna p.w. Zwiastowania NMP z pocz. XVI w., zniszczona w 1944, obecnie odbudowywana. Budynki klasztorne z XVII w. Późnobarokowa dzwonnica-brama z 1696, cerkiew p.w. św. Jana Teologa z 1888 r.

SUWAŁKI

Muzeum im. Marii Konopnickiej

Miasto na Pojezierzu Wschodniosuwalskim, nad Czarną Hańczą. 68 tys. mieszkańców.

Wieś Suwałki założyli kameduli z Wigier. Prawa miejskie w 1720 od króla Augusta II. W 1975-98 stolica województwa. Zakłady przemysłu drzewnego, odzieżowego, materiałów budowlanych. Muzeum Okręgowe, którego zaczątkiem były zbiory geologiczne Antoniego Patli (1897-1977), wielkiego propagatora Suwalszczyzny.

Zachował się dawny układ przestrzenny miasta, klasycystyczne domy z XIX w., klasycystyczny kościół z 1845, dawna cerkiew, neoklasycystyczny ratusz, cmentarz-pomnik jeńców i żołnierzy sowieckich.

Przy ul. Kościuszki 31 **Muzeum im. Marii Konopnickiej**. Piętrowy budynek z 1827, o cechach klasycystycznych, przypominający zarówno dworek szlachecki jak i kamienicę mieszczańską. Przez środek przechodzi brama ozdobiona dwoma parami kolumn wspierających balkon. Piętro z zarysowanym trójkątnym szczytem, pod którym płaskorzeźba w kształcie medalionu, zwieńczone schodkową attyką. Na ścianie tablica poświęcona Marii Konopnickiej, która się tu urodziła. W budynku stała ekspozycja poświęcona życiu i twórczości poetki.

SZURPIŁY k. Suwałk

Góra Zamkowa i jeziora szurpilskie

Wieś na Pojezierzu Wschodniosuwalskim, 15 km na pn. od Suwałk, zał. ok. 1667.

2 km na pn. od wsi **Góra Zamkowa**, (228 m n. p. m.) wzniesienie morenowe z widokiem na pd.-wsch. część Suwalskiego

ParkuParku Krajobrazowego. W w pobliżu Góra Kościelna, Góra Cmentarna i 4 jeziora.

W okresie wczesnego średniowiecza był tu największy gród Jaćwingów. Zachowały się ślady trzech pierścieni ziemnych wzmocnionych głazami. Zdobycie w 1283 grodu przez Krzyżaków położyło kres północnej Jaćwieży. Później Litwini zbudowali tu zamek, określany przez Krzyżaków jako straszny i trudny do zdobycia.

Jezioro Jeglóweczek położone 187 m n.p.m., o pow. 1 ha, wydłużone ze wsch. na zach., otoczone kemowymi wzgórzami.

Jezioro Jeglówek pow. 8 ha, głębokość ponad 30 m, od pd. opiera się o Górę Zamkową, w pd. części kemowa wysepka. Otoczone wzgórzami porośniętymi mieszanym lasem. W części wsch. brzegu, struga odprowadzająca wody do jeziora Kopanego.

Jezioro Tchilczysko, 187 n.p.m., pow. 3 ha, od wsch. oparte o Górę Zamkową; północny brzeg wysoki, zachodni niski, trawiasty.

J**ezioro Szurpiły** pow. 82 ha, nieregularny kształt, dł. 1,9 km, największa szer. 550 m, głębokość 46,8 m. Długa zatoka zach. części dochodzi do Góry Zamkowej. Wokół wyniosłe garby morenowe oraz wzgórza kemowe.

TURTUL

Punkt widokowy

Osada wsi Malesowizna na Pojezierzu Wschodniosuwalskim, nad Czarną Hańczą, 15 km na pn. od Suwałk. Wymieniana w początku XVII w. Nazwa od dźwięku koła młyńskiego.

Ruiny młyna. Spiętrzone przez tamę młyńską wody Czarnej Hańczy tworzą wydłużone sztuczne jezioro.

W niewielkiej odległości na pn.-zach. stroma, wysoka skarpa, **punkt widokowy** na dolinę Czarnej Hańczy i Staw Turtulski. Ich przedłużenie stanowi oz turtulski, trzykilometrowy ciąg 14 podłużnych pagórków o dość regularnym kształcie, dającym wrażenie sztucznie usypanych wałów.

Na wzniesieniu budynki siedziby Suwalskiego Parku Krajobrazowego z izbą regionalną i punktem informacji turystycznej.

TYKOCIN

Kościół św. Trójcy
Synagoga

Miasto na pograniczu Wysoczyzny Białostockiej, Kotliny Biebrzańskiej i Międzyrzecza Łomżyńskiego, nad Narwią, 2 tys. mieszkańców. Gród mazowiecki z XII--XIII w., w 1425 prawa miejskie od księcia Janusza I, w 1 poł. XV w. włączony do Wielkiego Księstwa Litewskiego, w 1569 powrót do Korony, w 1941 prawie całkowita eksterminacja ludności żydowskiej, w 1950 utrata praw miejskich, które przywrócono w 1993.

Tykocin, kościół, *fot. St. Kryciński.*

Zachował się dawny układ przestrzenny miasta, stary rynek z 1 poł. XV w., alumnat z 1634, pomnik Stefana Czarnieckiego z 1761, kościół i klasztor bernardynów 1771, klasztor księży misjonarzy z XVIII w., pomnik Orła Białego, rekonstrukacja zamku.

Wsch. pierzeję rynku stanowi barokowy **kościół** św. Trójcy zbudowany w 1742-49. Dwie wieże połączone z bryłą kościoła trójprzęsłowymi arkadami na planie ćwierćkoła. Nawa główna ujęta po bokach w rzędy kaplic. Barokowo-rokokowe wyposażenie z połowy XVIII w. W drewnianym, złoconym i polichromowanym ołtarzu głównym, obraz Szymona Czechowicza przedstawiający św. Trójcę, naturalnej wielkości postacie św. Piotra i Pawła, płaskorzeźba Ostatniej Wieczerzy, wizerunki świętych Jana i Marka. 6 drewnianych, złoconych i polichromowanych ołtarzy bocznych, bogato zdobione organy. Portrety Jana Klemensa Branickiego w zbroi rycerskiej i Izabeli z Poniatowskich

Branickiej. Ponadto marmurowe epitafia, alabastrowe popiersie J. K. Branickiego.

Tykocin, synagoga, *fot. St. Kryciński.*

W zach. części miasta, **synagoga** zbudowana w 1642 na planie kwadratu, w miejscu wcześniejszej drewnianej, miała formę późnorenesansową z dachem otoczonym attyką. Przebudowana w XVIII w. w stylu barokowym z wysokim ceramicznym dachem łamanym. Do pn.-zach. narożnika dobudowano wieżę. Odbudowana w latach 70., od 1978 muzeum. Wnętrze zachowało pierwotny układ. Wielką salę z trzech stron otaczają babińce. Przestrzeń wielkiej sali organizuje usytuowana centralnie dwukondygnacyjna kazalnica-bima, wsparta na czterech filarach, zespalająca się w filar palmowy wydzielający dziewięciopolowe sklepienie. Na wsch. ścianie ołtarz (Aron ha-Kodesz), na ścianach odrestaurowano napisy w językach aramejskim i hebrajskim. Eksponaty muzealne, balsamiczki, lampki chanukowe, świeczniki chanukowe, filakterie, szaty, lichtarze szabatowe, dają wyobrażenie o bogactwie rzemiosła artystycznego związanego z żydowskim kultem religijnym. Obok dom talmudyczny ze stałymi ekspozycjami poświęconymi krajoznawcy Zygmuntowi Glogerowi i Zygmuntowi Bujnowskiemu, malarzowi pejzażyście.

BIAŁOWIESKI PARK NARODOWY

Położony na Równinie Bielskiej, na terenie Puszczy Białowieskiej, 148-172 m n.p.m.

Początki parku sięgają 1921 (rezerwat) i 1932, jednak Białowieski Park Narodowy utworzono dopiero w 1947, w 1996 powiększono obszar do 10,5 tys. ha, w tym 4,73 tys. ha to obszar objęty ochroną ścisłą. Od 1977 uzyskał status światowego rezerwatu biosfery UNESCO a w 1979 stał się Obiektem Dziedzictwa Światowego, którego granice w 1992 rozszerzono na sąsiedni park po stronie białoruskiej. Na obszar chroniony składają się: kompleks główny, rezerwat ścisły, rezerwaty „Wilczy Szlak" i „Głuszec"; ośrodek hodowlany z częścią pokazową, Park Pałacowy.

Obszar Parku prawie w całości porośnięty jest lasem, w którym dominują gatunki liściaste: dąb, lipa, jesion, grab. Występuje tu 4,5 tys. gatunków roślin, wśród nich rzadkie w tej części Europy: lilia złotogłów, kosaciec syberyjski, wierzba borówkolistna, skalnica torfowa; 1000 gatunków zwierząt: żubry, jelenie, sarny, dziki, rysie, wilki, bobry, ryjówka pośrednia zwana białowieską; około 130 gatunków ptaków: żuraw, dzięcioł trójpalczasty, sowa mszarna, dziwonia, batalion; 7 gatunków gadów: żółw błotny, gniewosz plamisty; 11 gatunków płazów: rzekotka drzewna, kumak nizinny;

Żubry w Białowieskim Parku Narodowym, *fot. arch.*

10 tys. gatunków owadów; ok. 4 tys. gatunków grzybów, z czego opisano 1380, m.in. gwiazdosz potrójny, czarka szkarłatna, łyczak tygrysowaty.

Białowieża

Wieś na Równinie Bielskiej, nad Narewką (dopływ Narwi), 23 km na wsch. od Hajnówki. Od XIV w. dwór myśliwski zniszczony na przełomie XVII i XVIII w., w połowie XVIII w. odbudowany jako pałac myśliwski. Wieś o bogatej historii, odwiedzana przez wielu królów, przetoczyły się przez nią walki prawie wszystkich wojen i powstań narodowych. Dużo budynków drewnianych.

Stacja Geobotaniczna Uniwersytetu Warszawskiego, Zakład Lasów Naturalnych Instytut Badawczego Leśnictwa, Dyrekcja BPN, Zakład Badania Ssaków PAN.

Cerkiew prawosławna z XIX w., neogotycki kościół parafialny z ok. 1930, Park Dyrekcyjny z zespołem szkół zawodowych, cmentarz z kaplicą-cerkwią, głaz w miejscu geometrycznego środka puszczy (ul. Krzyże).

Park pałacowy

Założony w XIX w. na powierzchni 49 ha, projekt Waleriana Kronenberga. Rośnie tu ok. 90 gatunków drzew i krzewów, w tym zgrupowanie dębów o obwodach 3,5--4,5 m, podobno pozostałość parku królewskiego z XVIII w.

Na terenie parku ocalały oficyny pałacowe z końca XIX w.: Dom Marszałkowski obecnie dyrekcja BPN, brama pałacowa, stajnia marszałkowska – dom wycieczkowy PTTK, dom jegierski – poczta, drewniany budynek z 1845 (dawna leśniczówka) – Ośrodek Edukacji Przyrodniczej im. prof. J.J. Karpińskiego.

Muzeum Przyrodniczo-Leśne

Mieści się na terenie parku pałacowego, w budynku z 1972. Początki muzeum sięgają roku 1919. Prezentuje ono historię puszczy i osadnictwa na jej obszarze, zajęcia mieszkańców, przyrodę puszczy, historię restytucji żubra. W latach 1996-7 budynek zmodernizowano a w 2002-4 przygotowano nową ekspozycję.

Rezerwat ścisły

Położony 2 km na pn. od Białowieży, obejmuje obszar ograniczony łąkami od strony wsi, granicą państwa, rzekami Hwoźną i Narewką. Naturalny las robi wrażenie swoją pierwotnością. Najpopularniejsze drzewa to powalony w 1974 Dąb Jagiełły (wysokość 39,5 m obwód 5,5 m), dąb bartny (wysokość 41 m, obwód 5,8 m), sosna bartna ze śladami dwóch barci, sosna masztowa (wys. 36 m, obwód 3,05 m).

Zwiedzanie z uprawnionymi przewodnikami w grupach 25-osobowych.

Rezerwat pokazowy zwierząt

Położony 1 km na zach. od Białowieży, na obszarze 71 ha. W zagrodach prezentowane są: żubry, koniki polskie, jelenie, sarny, łosie, dziki, wilk, żubronie.

Szlak Dębów Królewskich

Położony 6 km na pn.-zach. od Białowieży, w uroczysku Stara Białowieża. Wytyczono i oznakowano szlak długości 450 m, przy którym rosną 24 pomnikowe dęby o obwodzie 3,4 - 5,1 m, wysokości 23-40 m, nazwane imionami królów i królowych polskich, książąt polskich i litewskich.

BIEBRZAŃSKI PARK NARODOWY

Położony w pn. części Niziny Północnopodlaskiej. Obejmuje dużą część Kotliny Biebrzańskiej. Utworzony w 1993, o po-

„Czerwone Bagno", fot. St. Lutrzykowski.

wierzchni 59,2 tys. ha, jest największym polskim parkiem narodowym. Otulina o powierzchni 66,8 tys. ha. Park chroni największy w Europie środkowej kompleks torfowisk niskich o kilkumetrowej warstwie torfu, z niewielkim udziałem torfowisk przejściowych i wysokich, a także zespół rozlewisk Biebrzy, jej dorzeczy i starorzeczy, kanałów i rowów melioracyjnych z torfowiskami, ostojami zwierząt zespołami roślinności torfowiskowej, bagiennej, leśnej i łąkowej. W szacie roślinnej wyróżnia się 43 zespoły, 680 gatunków roślin naczyniowych, w tym 82 objęte ochroną gatunkową, m.in. brzoza niska, wierzba lapońska, gnidosz królewski, skalnica torfowiskowa, turzyca strunowa. Wśród 273 gatunków ptaków są bataliony, bekasiki, biegusy, cietrzewie, dubelty, derkacze, orliki grubodziobe, orliki, świstuny, żurawie. Ze ssaków m.in. bobry, dziki, jelenie, łosie, sarny, wilki, wydry.

Czerwone Bagno

Położone w środkowej części Biebrzańskiego Parku Narodowego, jest największą w Polsce ostoją łosia. Od leśniczówki Grzędy, przez zbiorowiska mszysto-turzycowe, mechowiska z zakrzewieniami, mechowiska otwarte, lasy na siedliskach mineralnych, prowadzą szlaki turystyczne.

Goniądz

Miasteczko nad Biebrzą, nieopodal drogi Białystok–Ełk. We wczesnym średniowieczu osada książąt mazowieckich, w XVII w. ważny port rzeczny. Zachowano dawne rozplanowanie czworobocznego rynku.

Neobarokowy, bazylikowy kościół p.w. św. Agnieszki i Antoniego Padewskiego. Wewnątrz otoczony kultem obraz św. Antoniego i polichromie przedstawiające sceny z życia i dokonane cuda.

Osowiec Twierdza

Wieś w środkowej części Kotliny Biebrzańskiej, nad Biebrzą, przy szosie i linii kolejowej Białystok – Ełk. Założona na przełomie XV i XVI w., prawa miejskie w 1775, utrata w 1880.

Twierdzę zbudowano w 1882-91, zmodernizowano w 1912-14. Tworzyła rejon umocniony o powierzchni 12 km^2, broniący przeprawy przez dolinę Biebrzy oraz szlaków kolejowych i drogowych z Białegostoku do Prus. Twierdza składa się z czterech fortów:

I Centralny. Jest to cytadela przystosowana do obrony okrężnej z koszarami i magazynami uzbrojenia, amunicji, żywności.

II Zarzeczny, zbudowany dla osłony mostów na Biebrzy, ma kształt trapezu,

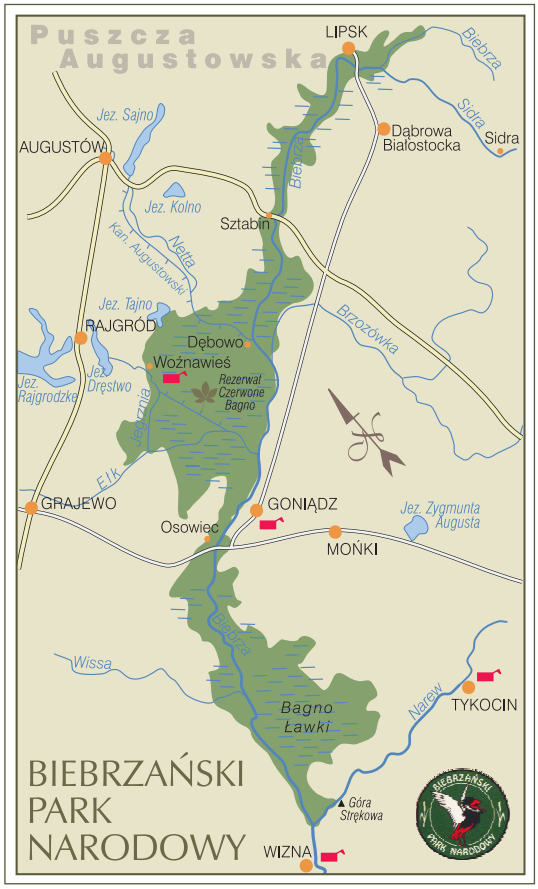

otoczony fosą. Magazyny żywności, maszynownie, szpital, sztab.

III Szwedzki, ze stanowiskami bojowymi piechoty.

IV Nowy, zbudowany w 1909-10 dla osłony drogi z Osowca do Strękowej Góry.

Forty II i III łączył tunel pod Biebrzą, a III i IV wały ziemne ze stanowiskami piechoty.

W Osowcu–Twierdzy znajduje się siedziba dyrekcji Biebrzańskiego Parku Narodowego. W pobliżu Terenowy Ośrodek Edukacyjny: wieże widokowe, pomosty obserwacyjne, kładki, tablice informacyjne.

Góra Strękowa k. Wizny Pole bitwy z 1939

Wizna, wieś w pd. części Kotliny Biebrzańskiej, nad Narwią.

8-10 IX 1939 wzdłuż Narwi na odcinku „Wizna" 720 polskich żołnierzy walczyło z 19. korpusem pancernym gen. H. Guderiana. Większość obrońców poległa, ich bohaterski dowódca, kpt. Władysław Raginis popełnił samobójstwo. Na wzgórzu ruiny schronu dowódcy odcinka „Wizna". Przy szosie groby: kpt. Raginisa, por. Stanisława Brykalskiego, dowódcy artylerii oraz nieznanego żołnierza.

Bagno Ławki, szlak zielony Groblą Honczarowską

Bagno Ławki leży w pd. części Kotliny Biebrzańskiej. Szlak rozpoczyna się przy „Carskiej Drodze" (około 12 km na pn. drogą ze Strękowej Góry do Goniądza). Prowadzi w głąb torfowisk w kierunku zach. przez lasy na siedliskach bagiennych, mechowiska z zakrzewinkami, zbiorowiska torfowiskowe i wydmowe, kończy się w Uroczysku Pogorzały. Powrót tą samą drogą (w obie strony około 14 km).

NARWIAŃSKI PARK NARODOWY

Położony w środkowej części Niziny Północnopodlaskiej. Obejmuje bagienną, poprzecinaną korytami rzek, starorzeczy i kanałów dolinę górnej Narwi pomiędzy Rzędzianami na pn. a Surażem na pd., otoczoną wzgórzami morenowymi Wysoczyzny Wysokomazowieckiej od zach. i Wysoczyzny Białostockiej od wsch. Utworzony w 1996 na powierzchni 7,35 tys. ha, otulina obejmuje 15,4 tys. ha. Bogata i różnorodna roślinność wodna (grążel żółty, grzybień biały), szuwarowa (pałki wąskolistna i szerokolistna, strzałka wodna), łąkowa (turzyce), krzewiasta (wierzba wiciowa), leśna (olsowa i łęgowa).

Wiele roślin rzadkich i chronionych: arnika górska, goździk pyszny, grążel drobny, kosaciec syberyjski, podkolan biały, widłak jałowcowaty. Ponad 130 gatunków ptaków, m.in. bąk, bączek, batalion, błotniak stawowy, dubelt, dudek, jastrząb, kania czarna, krogulec, raniuszek, remiz, pokrzewka, świstun, żuraw. Wśród zwierząt szczególnie cenna jest obecność bobra (reintrodukcja 1980), występują dziki, jenoty, łosie, kuny, sarny, zające. Wiele gatunków płazów i gadów. W wodach leszcze, liny, karpie,miętusy, okonie, szczupaki.

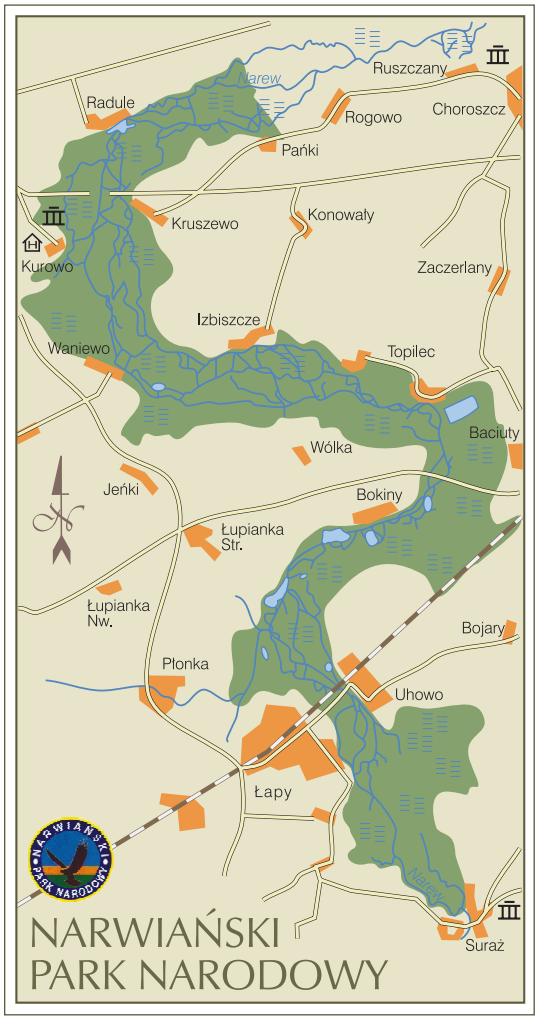

Przez teren Parku prowadzą znakowane szlaki piesze i rowerowe, również szlak wodny Narwią.

Suraż

Miasto nad Narwią, 7 km na pd.-wsch. od Łap, 1 tys. mieszkańców. Założone w XI w. Prawa miejskie 1440 od Kazimierza Jagiellończyka. Zniszczone w czasie wojen szwedzkich. Po powstaniu styczniowym utrata praw miejskich, przywrócenie w 1923.

Miasto położone po obu stronach rzeki, składało się z części Lackiej z kościołem i Ruskiej z cerkwią. Układ ten jest zachowany. Murowany kościół Bożego Ciała z 1873-76, drewniana plebania 1918, drewniany wiatrak z XIX w., muzeum gromadzące zbiory archeologiczne, etnograficzne, numizmaty. Cmentarze: katolicki, prawosławny, unicki, żydowski.

Wczesnośredniowieczne grodzisko zwane Górą Królowej Bony.

Bokiny

Wieś około 20 km na pd.-zach. od Białegostoku, przy drodze Białystok – Wysokie Mazowieckie.

Tradycyjne drewniane zagrody i budynki kryte strzechą, kapliczki, widok na rozlewiska i torfowiska.

Zachód słońca nad Narwią, *fot. P. Dąbrowski.*

Waniewo

Wieś około 10 km na pd.-wsch. od zbiegu szos z Warszawy i Łomży do Białegostoku.

Drewniany kościół, kapliczki, drewniane budynki kryte strzechą, rozległy widok na dolinę Narwi.

Kurowo

Wieś około 6 km na pd.-wsch. od miejscowości Jeżewo leżącej przy szosie Białystok – Warszawa.

Zachowane założenie dworsko-ogrodowe. W odremontowanym dworku siedziba Dyrekcji Narwiańskiego Parku Narodowego oraz muzeum Parku. Z wieży widok na rozlewiska Narwi. Małe obozowisko, pomosty pozwalające na spacer po bagnach.

WIGIERSKI PARK NARODOWY

Położony na Pojezierzu Wschodniosuwalskim i Równinie Augustowskiej, na obszarze morenowo-jeziorowym z dobrze zachowaną rzeźbą polodowcową. Utwo-

rzony w 1998, od 1976 był parkiem krajobrazowym. Zajmuje 15,1 tys. ha, w tym 2,9 tys. ha wód.

Centrum parku stanowi kompleks jezior wigierskich z jeziorem Wigry na czele i jeziorami dystroficznymi zwanymi sucharami. Przez teren parku płyną rzeki: Czarna Hańcza, Kamionka, Wiatrołuża. Występują tu bory sosnowe, sosnowo-świerkowe, lasy mieszane z bogatym runem, grądy, olsy. Około 900 gatunków roślin naczyniowych, m.in. storczyki, widłak jałowcowaty, wawrzynek wilczełyko, lilia złotogłów. Faunę reprezentuje 180 gatunków w tym ptaki: bociany czarne, rybołowy, kanie, myszołowy; ssaki: bobry, łosie, dziki, jenoty, kuny; ryby: sieje, sielawy, stynki.

Rozwinięta turystyka kajakowa.

Jezioro Wigry

Jezioro rynnowe na pograniczu Pojezierza Suwalskiego i Równiny Augustowskiej. Kształtem przypomina literę „S". Zajmuje 2,2 tys. ha., ma długość 17,5 km, szerokość 3,5 km, głębokość 73 m. Nieregularna linia brzegowa długości około 60 km, z wysokimi brzegami porośniętymi lasami iglastymi. Liczne półwyspy: zach. Wysoki Wągieł, wsch. Rosochaty Róg, płn.-wsch. Klasztorny. Na jeziorze liczne wyspy zajmujące powierzchnię około 70 ha. Przez cieśniny i strumyki Wigry łączą się z 16 innym jeziorami. Przez jezioro przepływa Czarna Hańcza, do pn. części wpływa Wiatrołuża. W zatokach ostoje bobrów.

Wigierski Park Narodowy, żeremia bobrowe, *fot. arch.*

Bryzgiel, wieś letniskowa na pd. brzegu jeziora, założona około 1720. Stanica wodna, pole namiotowe. Widok na największą wyspę jeziora Wigry — Ostrów.

Cimochowizna, wieś letniskowa 7 km na pd. wsch. od Suwałk, na zach. brzegu jez. Wigry, z pięknym widokiem na jezioro i pokamedulski zespół klasztorny na Półwyspie Klasztornym.

Czarna Hańcza

Rzeka Czarna Hańcza, lewy dopływ Niemna. Źródła na pn. od jeziora Hańcza na wysokości 245 m n.p.m., długość 141,7 km, przepływa przez jeziora Hańcza i Wigry. Włączona do systemu Kanału Augustowskiego. **Wysoki Most** – wieś na Równinie Augustowskiej, nad Czarną Hańczą, 15 km na pd. zach. od Sejn. Założona na początku XVII w., pod koniec XVIII w. zasiedlona przez staroobrzędowców. Chałupa z XIX w. (nr 35), molenna staroobrzędowców.

Zespół klasztorny Kamedułów w Wigrach

Wigry, wieś na Pojezierzu Wschodniosuwalskim, na półwyspie jeziora Wigry.

Jezioro Wigry, fot. Z. Świątek.

Założona około 1422, oddana w 1667 przez Jana Kazimierza Kamedułom, którzy zbudowali drewniany, a po pożarze 1671 murowany zespół klasztorny z kościołem, eremami, refektarzem, wieżą zegarową, szpitalem oraz częścią laicką z domami: królewskim, kanclerskim i domkiem furtiana. Powstającą etapami budowlę opasywały mury oporowe. Po 1800 wysiedlenie zakonników. Zespół klasztorny zniszczony w czasie I i II wojny światowej. Zachowała się część kościoła, fragment jadalni, erem. Całość została zrekonstruowana.

Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, 1694-1745, barokowy, jednonawowy na planie krzyża, w którego ramionach zakrystia i kaplica. Po obu stronach nawy trzy pary kaplic. Sklepienie kolebkowe z lunetami. Ołtarz główny barokowy z XVII w. z figurami św. Benedykta i św. Romualda. W trzeciej kaplicy po lewej stronie figury z XVIII w. królów Władysława IV i Jana Kazimierza.

W eremach dom pracy twórczej Ministerstwa Kultury. W 1999 wizyta Jana Pawła II.

Płociczno Tartak
Wigierska Kolejka Wąskotorowa

Wieś w powiecie suwalskim na zach. brzegu jeziora Staw, 2 km na pn.-zach. od Gawrych Rudy. Muzeum Kolejki Wąskotorowej i zajazd dla turystów.

Jedyna w Polsce kolej o prześwicie 600 mm. Zbudowana po wkroczeniu niemieckich wojsk okupacyjnych ok. 1915 r. do przewozu drewna z eksploatowanych lasów Puszczy Augustowskiej do jeziornych bindug i tartaku w Płocicznie. Główna linia kolejki liczyła 36 km. Przewóz drewna zawieszono w 1989 r.

W 1991 r. wpisana do rejestru zabytków, a w 2001 r. uruchomiono przewozy turystyczne na 8 km odcinku Płociczno–Krusznik.

Krzywe

Wieś na pn.-wsch. brzegu jeziora Krzywe, 6 km na pd. wsch. od Suwałk, przy drodze Suwałki – Sejny. Ośrodek sportów wodnych.

We wsi dyrekcja i **muzeum** Wigierskiego Parku Narodowego. W pobliżu wsi pomnik rozstrzelanych przez hitlerowców.

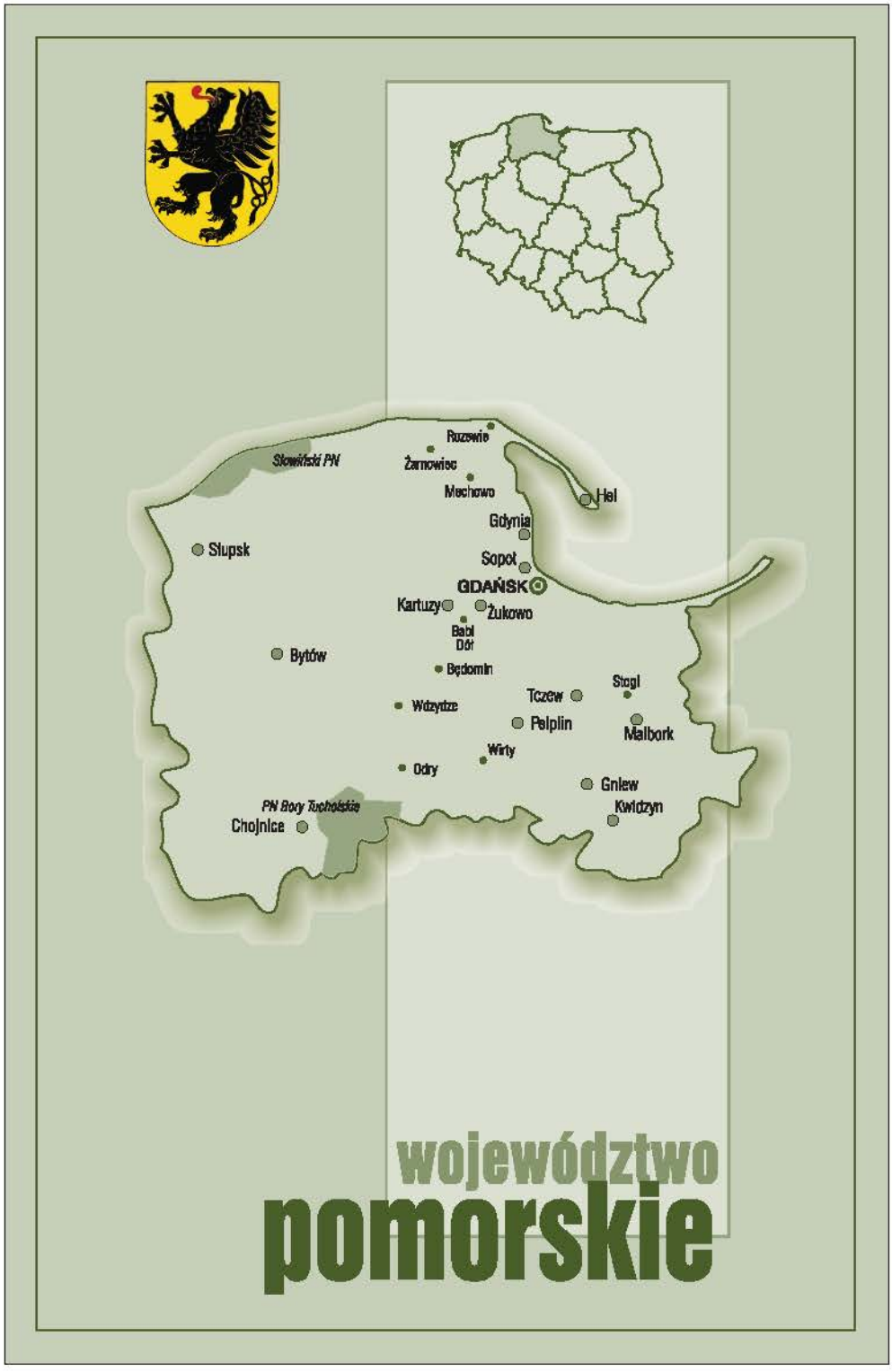

województwo

pomorskie

Wydmy w Słowińskim Parku Narododwym, *fot. arch.*

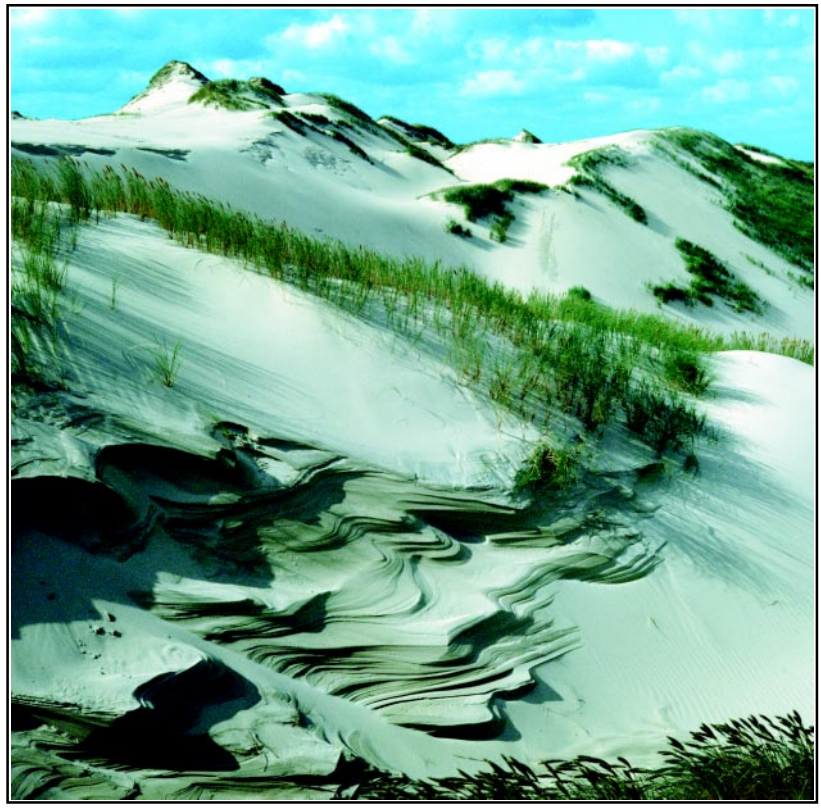

WOJEWÓDZTWO POMORSKIE

Powierzchnia 18 293 km^2; 2,2 mln mieszkańców, z czego 36% w Trójmieście.

Najbardziej na pn. rozciąga się wąski pas Pobrzeży Południowobałtyckich. Rzeźba polodowcowa, modelowana przez wiatr i fale morskie. Znajduje się tu największe w województwie jezioro Łebsko (1 742 ha). Mierzeję Helską i obszar nad Zatoką Gdańską aż do Sopotu obejmuje Pobrzeże Kaszubskie, z charakterystycznymi kępami, m.in. Redłowską, Oksywską, Pucką i Swarzewską. W tej części pobrzeża znajduje się najbardziej na pn. wysunięty punkt Polski: przylądek Rozewie. Żuławy to płaska równina, powstająca z osadów wiślanych od zaledwie 5 tys. lat.

Większa część województwa leży w obrębie Pojezierzy Południowobałtyckich. Są to Pojezierza: Bytowskie, Kaszubskie i Starogardzkie oraz część Pojezierzy: Krajeńskiego, Iławskiego, Borów Tucholskich i Doliny Dolnej Wisły. Na wysoczyznach pojeziornych głównymi formami rzeźby terenu są moreny denne, przeważnie faliste, z ciągami moren czołowych i licznymi zagłębieniami bezodpływowymi. Charakterystyczne są też liczne rynny jeziorne, największą w zespole raduńsko-ostrzyckim. Spośród prawie tysiąca jezior, najdłuższe jest Raduńskie (ok. 18 km), a najgłębsze Wdzydzkie (55 m).

Województwo pomorskie obejmuje najbardziej zróżnicowaną część Niżu Polskiego: od terenów depresyjnych w delcie Wisły, po Wzgórza Szymborskie z Wieżycą (329 m n.p.m.) — najwyższym punktem na Niżu Środkowoeuropejskim.

Największa polska rzeka uchodzi do morza Przekopem Wisły, o dł. 7,1 km, wykonanym w 1895. Do większych rzek należą dopływy Wisły: Wda, Wierzyca i Radunia oraz wpadające do Bałtyku: Słupia, Łeba i Reda.

Pd.-zach. część województwa zajmują Bory Tucholskie, jeden z największych kompleksów leśnych kraju. Rosną one na rozległych równinach sandrowych, utworzonych przez wody roztopowe ostatniego zlodowacenia.

Lasy zajmują ok. 35% powierzchni województwa. Na wysoczyznach morenowych spotykamy przeważnie lasy mieszane i liściaste, natomiast na obszarach sandrowych i wydmach bór sosnowy. Spośród torfowisk, największe są Bielawskie Błota o pow. ok. 2 000 ha.

W woj. pomorskim są dwa parki narodowe, 106 rezerwatów i prawie 2000 pomników przyrody. Są także parki krajobrazowe oraz obszary chronionego krajobrazu.

Rozwój gospodarczy Pomorza Gdańskiego nastąpił w XII i XIII wieku, zwłaszcza za panowania księcia Świętopełka (1217-66). W 1308 Pomorze Słupskie przypadło Brandenburgii, a Gdańskie w 1343 opanowali Krzyżacy. Po pokoju toruńskim w 1466 tereny obecnego województwa, bez Ziemi Słupskiej i Lęborskiej, weszły w skład Prus Królewskich, przynależnych Polsce. W czasach I Rzeczypospolitej Gdańsk bogacił się pośrednicząc w eksporcie polskiego zboża, spławianego Wisłą. Zostało to przerwane przez Prusaków po I rzbiorze Polski. Po 1918 Ziemia Słupska nie weszła w skład nowego państwa polskiego, podobnie jak Wolne Miasto Gdańsk. Budowa Gdyni należała do największych osiągnięć II Rzeczypospolitej. W Gdańsku rozpoczęła się II wojna światowa. Wydarzenia w Gdańsku i Gdyni w grudniu 1970 i sierpniu 1980 przeszły do najnowszej historii Polski.

Największy zespół zabytków średniowiecznych posiada Gdańsk. Ważną rolę w dziejach Pomorza odegrały klasztory w Gdańsku-Oliwie, Kartuzach, Pelplinie, Żarnowcu, Żukowie. Wspaniałymi zabytkami są zamki krzyżackie: w Malborku, a także w Słupsku, Bytowie, Gniewie i Kwidzynie.

Do folkloru kaszubskiego i kociewskiego należy rzeźba w drewnie, plecionkarstwo z korzeni sosny, garncarstwo i szeroko znany haft kaszubski. Z budownictwa ludowego przetrwały chaty zwane checzami i inne zabytki.

Woj. pomorskie jest ważnym ogniwem w gospodarce kraju dzięki portom, turystyce, przemysłowi okrętowemu, rybołówstwu, przetwórstwu rybnemu. Żuławy mają bardzo dobre warunki dla rolnictwa.

BABI DÓŁ k. Kartuz

Rezerwat „Jar Raduni"

Wieś i stacja kol. na trasie Gdynia – Kościerzyna, 6 km na pd-wsch. od Kartuz, na Pojezierzu Kaszubskim.

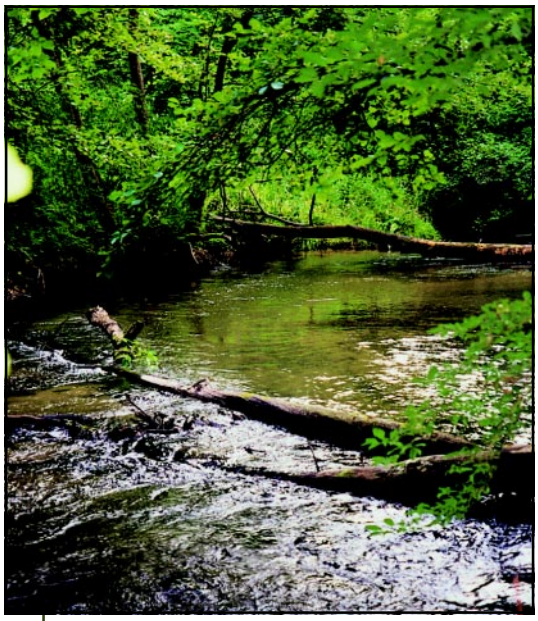

„Jar Raduni", fot. G. Orłowska.

Rezerwat leśno-krajobrazowy (84,1 ha) zatwierdzony w 1971, ciągnie się długim (6 km), wąskim pasem na dnie i zboczach przełomowej doliny Raduni. Zaczyna się 1,5 km na pd. zach. od wsi Babi Dół i ciągnie w kier. pn.-wsch. do Nowego Glińcza. Wyróżnia się malowniczością krajobrazu i bogactwem flory, charakterystycznym dla centralnej części tego regionu. Zbocza bardzo strome, często urwiste, o wysokości do 40 m. Rzeka płynie bystro licznymi meandrami. Żyją w niej pstrągi i lipienie oraz reofilne (prądolune) ślimaki i jętki, a także rzadki krasnorost hildenbrandia koloru wiśniowego. Na zboczach jaru dominuje naturalny las grądowy z dębem, grabem i lipą, a na dnie łęg olchowy. Są tu reliktowe stanowiska flory górskiej (np. widłaka grońca), jedne z najbogatszych na Pojezierzu Pomorskim. Gatunkiem górskim jest także ślimak poczwarówka alpejska. Do chronionych storczyków należą storzan bezlistny i obuwik. Zróżnicowany drzewostan i poszycie są siedliskiem wielu gatunków ptaków.

Przez rezerwat przebiega niebieski szlak pieszy, tzw. Kartuski, ciągnący się od Kartuz do Sopotu.

BĘDOMIN k. Kościerzyny

Muzeum Hymnu Narodowego

Wieś nad Wierzycą, na Pojezierzu Kaszubskim, 8 km na wsch. od Kościerzyny, przy drodze do Gdańska.

Dworek będomiński z 1706 nabył w 1739 Piotr Wybicki, ojciec Józefa, który urodził się tu 29 X 1747. W 1783 J. Wybicki sprzedał dworek i osiadł w Manieczkach k. Poznania. „Pieśń Legionów Polskich we Włoszech" napisał J. Wybicki w Reggio de Emilia w lipcu 1797. Za hymn narodowy zaczęła być uznawana w okresie powstania listopadowego. W 1926 pieśń stała się hymnem państwowym, pod nazwą „Mazurka Dąbrowskiego". **Muzeum Hymnu Narodowego** w Będominie otwarto w 1978, jako oddział Muzeum Narodowego w Gdańsku.

Dworek, usytuowany na niewielkim wzniesieniu, składa się z dwóch części: parterowej, starszej i piętrowej, późniejszej. Do muzeum wchodzi się od strony dawnego podwórza gospodarczego, na którym zachował się ponad 300-letni dąb, pomnik przyrody. Z podworskich budynków pozostała tylko część zachodnia. Muzeum urządzono w stylu z czasów J. Wybickiego. W kilku pomieszczeniach znajdują się eksponaty związane z hymnem i jego twórcą. Akwarele Juliusza Kossaka ilustrują poszczególne zwrotki hymnu; pozytywki wygrywają jego melodię. Ukazano rolę hymnu w świadomości narodowej Polaków i w walkach o niepodległość oraz jego funkcje reprezentacyjne w Rzeczypospolitej. Można też zobaczyć broń i umundurowanie oraz historyczne dokumenty.

BYTÓW

Zamek

Miasto powiatowe na Pojezierzu Bytowskim. 18 tys. mieszkańców.

Już w XII w. istniał tu drewniany gród słowiański, opanowany w 1308 przez

margrabiów brandenburskich a w 1329 odsprzedany Krzyżakom. Prawa miejskie 1346.

W centrum, przy pl. kard. Wyszyńskiego wznosi się eklektyczny kościół św. Katarzyny, zbudowany 1847-54 na wzór kościoła św. Mateusza w Berlinie. W pobliżu zachowała się gotycka, ceglana wieża z XIV w., pozostałość po zniszczonym w 1945 kościele św. Katarzyny.

W zach. części miasta znajduje się kościół św. Jerzego, zbud. w 1675-85. Od 1980 wykorzystywany jest jako świątynia prawosławna.

Po drugiej stronie ul. Drzymały znajdują się secesyjne kamieniczki z końca XIX w. Nad rzeką Bytową budynek d. poczty konnej z przełomu XVIII i XIX w. W pd.-zach. części miasta zbudowano w latach 90. XIX w. most kolejowy nad rzeczką Borują. Nie przejechał po nim żaden pociąg, ponieważ linia kolejowa pobiegła inaczej.

We wsch. części majestatyczny **zamek** pokrzyżacki, zbudowany na przełomie XIV i XV w. W pn. skrzydle usytuowany jest Dom Zakonny a naprzeciwko Dom Książęcy, zaś w skrzydle wsch. Dom Wdów i Dom Sądu. W narożnikach baszty: Młyńska, Prochowa, Różana i Dolna.

Bytów, zamek, *fot. A. Adamczak.*

Zamek wielokrotnie zmieniał właścicieli, co wpływało na jego wygląd. W XVI-XVII w. rozbudowali go książęta pomorscy, w XIX w. przebudowali Prusacy. Zniszczony w 1945, pod koniec lat 60. odbudowany.

Obecnie w skrzydle pn. mieści się Muzeum Zachodniej Kaszubszczyzny, prezentujące stałą ekspozycję historyczno-etnograficzną oraz interesujące wystawy czasowe. W d. Domu Książęcym urządzono hotel i stylową restaurację „Zamkową". Zamek jest też siedzibą: Biblioteki Miejskiej, Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, Bractwa Rycerzy Zamku Bytowskiego i punktu IT. Zamek jest miejscem najważniejszych wydarzeń Bytowa. W jego salach urządzane są koncerty, wernisaże, zabawy i bale, a na dziedzińcu pokazy walk rycerskich.

Chojnice, brama, *fot. J. Żmudziński.*

CHOJNICE

Brama Człuchowska

Miasto powiatowe na pograniczu Równiny Charzykowskiej i Wysoczyzny Krajeńskiej. 40 tys. mieszkańców.

Gród książąt pomorskich z XIII w., opanowany w 1309 przez Krzyżaków. Miasto od ok. 1310. W 1466-1772 w Prusach Królewskich, potem pod zaborem pruskim, w 1920 przyłączone do Macierzy.

Najstarszym zabytkiem jest kościół parafialny p.w. Ścięcia św. Jana Chrzciciela z 1340-60, przebud. po 1466 i 1924; gotycki z cegły, trójnawowy, halowy. Późny barok reprezentują kościół p.w. Zwiastowania NMP (1733-44) i przyległe do niego od pn. d. kolegium jezuickie (1744-55).

Zachowały się fragmenty murów miejskich z XIV w. z kilkoma basztami i bramą, zabezpieczone w XIX/XX w. i gruntownie odnowione 1952-55. **Brama Człuchowska** od XVII w. służyła jako więzienie a następnie do 1939 jako dzwonnica kościoła ewangelickiego. W 1960 zaadaptowano ją dla Muzeum Regionalnego. Ma ono oddziały w Silnie — Budownictwo Regionalne i Muzeum im. A. Makowskiego. Natomiast w kwadratowej, dwukondygnacyjnej baszcie „Kurza Stopa" mieści się Galeria Sztuki Polskiej.

GDAŃSK

Stolica woj. pomorskiego, położona nad Zatoką Gdańską, przy ujściu Wisły, częściowo na obszarze Wysoczyzny Gdańskiej i Żuław Gdańskich. 459 tys. mieszkańców.

Gdańsk jest jednym z największych ośrodków przemysłowych w kraju. Dominuje przemysł okrętowy: Stocznia Gdańska, Gdańska Stocznia Remontowa, Stocznia Północna, Stocznia „Wisła" i kilka mniejszych zakładów tej branży. Największe dochody osiąga Rafineria Gdańska.

Gdańsk to poważny ośrodek naukowy z sześcioma uczelniami państwowymi, a także duży ośrodek kulturalny z Operą i Filharmonią Bałtycką, Teatrem „Wybrzeże", Teatrem Lalki i Aktora „Miniatura", wieloma bogatymi muzeami i galeriami.

W granicach miasta znajduje się wiele parków i rezerwatów przyrody, z których najbardziej urokliwy jest rezerwat ornitologiczny „Ptasi Raj" przy ujściu Wisły Śmiałej.

W IX w. rozwijała się nad Motławą osada rybacko-rzemieślnicza. Ok. 975 istniał tu gród (Zamczysko) z portem, związany z państwem Mieszka I. Pierwsza wzmianka o „urbs Gyddanyzc", zapisana w „Żywocie Pierwszym św. Wojciecha" dotyczy przybycia z misją chrześcijańską biskupa Pragi, Wojciecha Sławnikowica w 997. Miasto lokował na prawie lubeckim książę gdański Świętopełek II ok. 1261 wokół Długiego Targu. Po zniszczeniu osady słowiańskiej, Krzyżacy w 1343 lokowali na prawie chełmińskim ponownie Główne Miasto, a następnie: w 1377 Stare Miasto (wokół kościoła św. Katarzyny), w 1380 Młode Miasto z kościołem parafialnym św. Bartłomieja (obecnie teren Stoczni Gdańskiej) i osadę słowiańskich rybaków Osiek na pn. od Starego Miasta. Ok. 1400 na pd. od Głównego Miasta ukształtowało się związane z nim Stare Przedmieście z kościołem parafialnym św. Piotra i Pawła.

W 1466-1793 Gdańsk w granicach Polski przeżywał okres kulturalnego i gospodarczego rozwoju.

Po drugim rozbiorze Polski, Gdańsk znalazł się w państwie pruskim. Wolnym Miastem był w okresie napoleońskim (1807-13) i ponownie od 1919 pod protektoratem Ligi Narodów. W 1939 rozpoczęła się tu II wojna światowa. Zniszczony w 90%, Gdańsk powrócił do Macierzy w 1945. Starówka została odbudowana i zrekonstruowana wg wzorów z XVII-XVIII w. W 1980 w Gdańsku narodziła się „Solidarność".

Historyczny Gdańsk to niewielka część dzisiejszego miasta, które rozwijając się wchłaniało pobliskie wsie i osiedla.

Wokół średniowiecznego miasta rozwijały się osady: na wsch. Olszynka i Górki; na pd. Orunia i Św. Wojciech; na zach. Chełm, Siedlce, Suchanino; na pn. Brzeźno, Nowy Port, Stogi, a na pn.-wsch. największe przedmieścia: Wrzeszcz i Oliwa, dziś najludniejsze dzielnice Gdańska.

Wrzeszcz obejmuje dawne osady, folwarki i dwory, powstałe wzdłuż drogi z Gdańska do Oliwy i wille przy bocznych ulicach.

Najdalej na pn. wysuniętą dzielnicą Gdańska jest Oliwa znana już od 1186, kiedy książę gdański Sambor I sprowadził z zachodniopomorskiego Kołbacza do Oliwy duńskich cystersów, pochodzących z Esrom. Wybudowali oni ok. 1200 ceglane oratorium, którego mury zachowały się w ścianach prezbiterium obecnej katedry. W XIII w. zbudowano wczesnogotycką,

1. Droga Królewska
2. Brama Wyżynna
3. Katownia i Brama Więzienna
4. Dwór Artusa
5. Złota Brama
6. Dwór Bractwa Św. Jerzego
7. Ratusz Głównego Miasta
8. Złota Kamieniczka
9. Kościół Mariacki
10. Fontanna Neptuna
11. Dom Uphagena
12. Zielona Brama
13. Centralne Muzeum Morskie
14. Muzeum Archeologiczne
15. Kościół św. Mikołaja
16. Kościół św. Brygidy
17. Kościół św. Katarzyny
18. Muzeum Poczty i Telekomunikacji
19. Muzeum Narodowe
20. Pomnik Poległych Stoczniowców
21. Westerplatte
22. Twierdza Wisłoujście
23. Opactwo cystersów i ZOO w Oliwie

trójnawową bazylikę z transeptem i wydłużonym prezbiterium. Kościół rozbudowany po pożarze w 1350, stał się najdłuższy w Polsce (ok. 110 m). Na wsch. od kościoła w 1740-82 powstał rokokowy pałac opacki i rozległy park. W 1831 nastąpiła kasata zakonu cystersów.

Po pierwszej wojnie światowej Oliwa weszła w skład Wolnego Miasta Gdańska. W 1926 została włączona do Gdańska a kościół cysterski podniesiony do godności katedry. Od 1957 działa tu Biskupie Seminarium Duchowne.

W 1973 włączono do Gdańska kilkadziesiąt wsi i osiedli położonych na Wysoczyźnie Gdańskiej i niewielkiej części pn. Żuław Wiślanych aż do Przekopu Wisły w Świbnie. Powierzchnia miasta wynosi obecnie 262 km^2.

Gdańsk, stare miasto, *fot. arch.*

Droga Królewska

Stanowi najważniejszą i najbardziej reprezentacyjną arterię Głównego Miasta, w ciągu ulic Długiej i Długiego Targu. Od Bramy Wyżynnej na zach. i dalej Bramy Złotej, po Bramę Zieloną i Wyspę Spichrzów na wsch. Wzdłuż tej drogi wznoszą się budowle obronne gotyckiego zespołu Katowni i Wieży Więziennej oraz przylegający od pn. do Złotej Bramy Dwór Bractwa św. Jerzego, a także okazałe budynki miejskie jak Ratusz Główny, Dwór Artusa, Złota Kamieniczka i piękne kamieniczki mieszczańskie oraz Fontanna Neptuna.

Droga Królewska to tradycyjna trasa przejazdu monarchów polskich, stąd jej nazwa. Jako pierwszy wjechał do Gdańska Zygmunt III Waza w 1623.

Brama Wyżynna

Zbudowana w 1574-76 w pasie renesansowych fortyfikacji, była przez kilka wieków głównym wejściem do miasta — przez zwodzony most nad fosą. W attyce nad bramą umieszczono 3 herby: w środku godło Polski, orzeł na tarczy podtrzymywanej przez anioły; po prawej herb Gdańska, trzymany przez dwa lwy; po lewej herb Prus Królewskich orzeł z koroną i ręką z mieczem pod prawym skrzydłem, trzymany przez dwa jednorożce. W tylnej stronie bramy w 1888 umieszczono czarnego orła pruskiego.

Katownia i Wieża Więzienna

Na wsch. od Bramy Wyżynnej zbudowano w XVI w. gotycko-renesansowy zespół tworzący Przedbramie ul. Długiej. Obie budowle łączy podwójny ciąg gotyckich murów, zwany szyją. W 1592-93 podwyższono Katownię o jedną kondygnację, a Wieżę Więzienną przykryto w 1586 dachem z wieżyczką. Obecnie znajduje się tu Muzeum Prawa i Kryminalistyki UG, należące do Muzeum Historii Miasta Gdańska.

Dwór Artusa

W najbardziej reprezentacyjnej części Gdańska, na Długim Targu wzniesiono w poł. XIV w. pałac bogatego bractwa kupieckiego, ośrodek życia towarzyskiego. Wielokrotnie przebudowywany: 1478-81 fasada tylna, 1552 fasada frontowa, 1616 attyka i portal. W XIX w. dodano dwa lwy przy wejściu. Po rekonstrukcji wnętrza od niedawna filia Muzeum Historii Miasta Gdańska. Można tu zobaczyć m.in. największy renesansowy piec świata, wys. 11 m; rzeźbę św. Jerzego walczącego ze smokiem z ok. 1485, a także bogatą kolekcję starych modeli okrętów.

Złota Brama

W miejscu d. Bramy Długoulicznej z XIV w. wzniesiono w 1612-14 reprezentacyjne wejście na gł. odcinek Drogi Królewskiej, zwane od bogactwa złoceń Złotą Bramą. Jest to dwukondygnacyjna,

Gdańsk, „Złota brama", *St. Sikora.*

renesansowa budowla, licowana ciosem kamiennym, wzorowana na rzymskich łukach triumfalnych. Na cokołach umieszczono 8 figur przedstawiających: Pokój, Wolność, Bogactwo i Sławę (od frontu) oraz Roztropność, Pobożność, Sprawiedliwość i Zgodę (od strony ul. Długiej). Na fasadach zach. i wsch. interesująca dekoracja roślinno-geometryczna. Obecnie jest tu siedziba Stowarzyszenia Architektów Polskich.

Dwór Bractwa Świętego Jerzego

Przylega od pn. do Złotej Bramy. Zbudowany w 1487-94, późnogotycki, dwukondygnacyjny, na rzucie kwadratu o boku 14 m. Dach namiotowy, częściowo ukryty za krenelażem. Figurę św. Jerzego walczącego ze smokiem dodano w 1566. Dwór odrestaurowany ok. 1955 dla Stowarzyszenia Architektów Polskich.

Ratusz Głównego Miasta

Niewielki ratusz na styku ul. Długiej i Długiego Targu powstał w 1379-82. Rozbudowany w XIV w. do dwóch kondygnacji; dodano też zach. skrzydło z Wielką Salą Rady (obecnie Sala Czerwona). Pod koniec XV w. dodano ozdobną fasadę od strony Długiego Targu i podwyższono wieżę. Po pożarze w 1561 budynek powiększono o drugie piętro i skrzydła boczne, w stylu renesansowym. W 1561 na szczycie wieży (82 m, najwyższa w Gdańsku) wzniesiono hełm ze złoconym posągiem króla Zygmunta Augusta, a ściana wsch. otrzymała ażurową attykę z godłami Polski, Gdańska i Prus Królewskich. W 1593-1611 powstał bogaty wystrój rzeźbiarski i malarski Sali Czerwonej, Białej oraz innych pomieszczeń. Ratusz spalił się w 1945; po odbudowie od 1971 Muzeum Historii Miasta Gdańska.

Złota Kamieniczka

Przy Długim Targu 41, zbud. 1606-1617 w stylu późnego renesansu dla burmistrza Hansa Speymanna. Trzykondygnacyjna z attyką balustradową i figurami Miłosierdzia (nad portalem), Kleopatry, Edypa, Achillesa i Antygony.

Gdańsk, „Złota kamieniczka", *fot. St. Sikora.*

Kościół Mariacki

Gotycki kościół p.w. NMP na Głównym Mieście jest największym na świecie zbudowanym z cegły. Powstawał w 1343--1502. Składa się z trzech naw podłużnych i trzech poprzecznych tej samej wysokości. Dł. 105,5 m, szer. ramion transeptu 66 m, prezbiterium 35 m, nawy gł. 41 m; wys. 28--30 m; wys. wieży 78 m. Może pomieścić ponad 25 tys. osób. Sklepienie gwiaździste i siatkowe w nawie gł. oraz kryształowe

w transepcie wsparte jest na 26 kolumnach. Do wnętrza prowadzi siedem bram. Najstarszymi i najcenniejszymi zabytkami są gotyckie rzeźby: Pieta (1410), Piękna Madonna (1420), krucyfiks w kaplicy Jedenastu Tysięcy Dziewic (1430). Na uwagę zasługuję też ołtarz gł. z Koronacją Marii (1510-17) a także kopia tryptyku Hansa Memlinga „Sąd Ostateczny" (1483). Z XV w. pochodzi wieżowe tabernakulum i wielki zegar astronomiczny z ruchomymi figurami. Kościół odbudowany w 1955.

W 1965 podniesiony do rangi Bazyliki Mniejszej; od 1992 konkatedra archidiecezji gdańskiej.

Gdańsk, „ Fontanna Neptuna", *St. Sikora.*

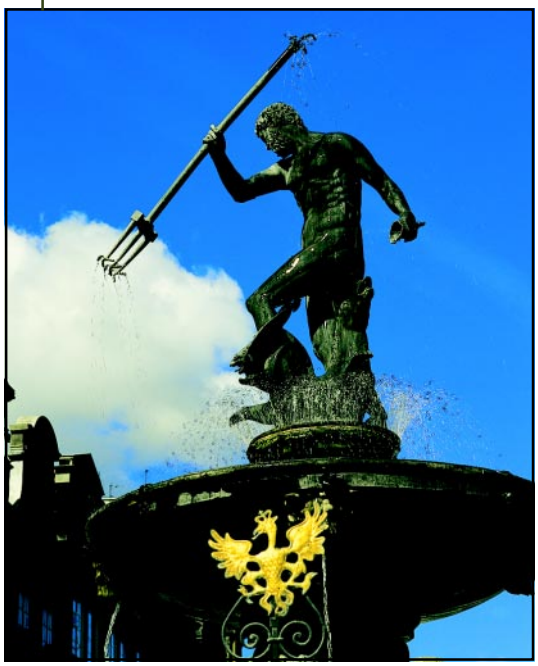

Fontanna Neptuna

Studnię miejską, od 1549 znajdującą się przed Dworem Artusa, przekształcono w 1633 w fontannę z posągiem Neptuna, boga morza i patrona Gdańska. Wokół żelazna krata z czterema bramkami, przyozdobiona orłami polskimi i herbami Gdańska. Po wojnie fontanna zrekonstruowana w 1954.

Dom Uphagena

Przy ul. Długiej 12, wzniesiony w 1776--79 przez patrycjusza Jana Uphagena. Elewacja w stylu rokokowo-klasycystycznym z autentycznym portalem; piękne, rokokowe wnętrza. Po zrekonstruowaniu od 1998 filia Muzeum Historii Miasta Gdańska - prezentuje wygląd bogatego gdańskiego mieszkania z końca XVIII w.

Zielona Brama

Długi Targ od wsch. zamyka okazały, renesansowy pałac zwany Zieloną Bramą, zbud. w 1564-68 na rezydencję królów polskich. W 1646 mieszkała tu narzeczona Władysława IV; królowie rezydowali najczęściej w kamieniczkach przy Długim Targu 1, 2 i 3. Obecnie w Zielonej Bramie mieszczą się Pracownie Konserwacji Zabytków.

Centralne Muzeum Morskie

Pochodzące z XV-XVII w. spichlerze na wyspie Ołowiance: „Panna", „Miedź" i „Oliwski" po odbudowie w 1970-86 przeznaczono na główną siedzibę muzeum. Stała wystawa „Polska nad Bałtykiem" przedstawia genezę i rozwój polskiej gospodarki morskiej od najdawniejszych do obecnych czasów. Wśród eksponatów są czółna drążone, wraki łodzi słowiańskich, szczątki statków z różnych okresów, zbiory numizmatyczne, modele statków i stoczni, obrazy i grafika.

Przed spichlerzami, przy zrekonstruowanym nabrzeżu portowym, cumuje rudowęglowiec ss „Sołdek", pierwszy statek pełnomorski zbudowany po II wojnie w Stoczni Gdańskiej (w 1948). Można zwiedzać wszystkie pomieszczenia statku i wystawy

Gdańsk, „Żuraw", *fot. St. Sikora.*

stałe w d. ładowniach: „Budowa i historia statków" oraz „Sierpień 1980".

Trzecim obiektem, najwcześniej pozyskanym przez muzeum (w 1962), jest odbudowany budynek bramny zw. *Żurawiem*. Wzniesiony w 1442-44 zamyka ul. Szeroką od strony Motławy. Pełnił on także funkcję dźwigu portowego. Mógł podnieść 2 tony na wysokość 11 m (przy pomocy niższego koła o średnicy 6 m) lub 27 m (górne koło o średnicy 6,5 m). Urządzenie wprawiane było w ruch przez robotników chodzących po wewnętrznym obwodzie kół.

Muzeum Archeologiczne

Muzeum mieści się w okazałym budynku przy ul. Mariackiej 25/26, zwanym Domem Przyrodnika, z renesansowym hełmem na wieżyczce. Muzeum prowadzi prace wykopaliskowe, których efektem są wystawy obrazujące pradzieje Pomorza Gdańskiego, a także przeszłości Gdańska od X do XIII w. za panowania książąt wschodniopomorskich. Muzeum wydaje prace naukowe i popularnonaukowe, m.in. rocznik „Pomerania Antiqua".

Kościół św. Mikołaja

Powstały na pocz. XIII w. kościół parafialny dla osady kupców i rzemieślników, książę pomorski Świętopełek przekazał w 1227 przybyłym z Krakowa Dominikanom. Budowę gotyckiego, trójnawowego kościoła i klasztoru rozpoczęto w 1348 a zakończono ok. 1487. Wystrój wnętrza kościoła pochodzi z XVII-XVIII w. Najwartościowszym dziełem sztuki jest późnorenesansowy ołtarz gł. o 5 kondygnacjach. Centralny obraz przedstawia św. Mikołaja, klęczącego u stóp Chrystusa i Marii. Cenne są stalle w prezbiterium. Jedną z pamiątek polskości jest obraz św. Jana Kantego z 2 poł. XVIII w. Od 1260 Dominikanie uzyskali przywilej odpustowy na dzień św. Dominika 4 VIII. Do dziś odbywają się w Gdańsku targi dominikańskie, wznowione w latach 70.

Kościół św. Brygidy

W XIV-XVI w. istniała na Starym Mieście mała kaplica p.w. św. Marii Magdaleny, a przy niej mieszkały pokutnice zwane magdalenkami. W 1374 w kaplicy wystawiono zwłoki arystokratki szwedzkiej Brygidy, przewożone z Rzymu do Szwecji. Po jej kanonizacji w 1396 utworzono klasztor Bygidek, przybyłych ze Szwecji a wkrótce oddzielony wysokim murem dom dla mnichów brygidzkich. Kościół powstawał w kilku etapach od końca XIV w. do pocz. XVII w. Spalony w 1945, został odbudowany w 1971-87 jako parafialny. Kościół pełnił szczególną rolę w ruchu „Solidarności".

Nowoczesny wystrój kościoła harmonizuje z pięknem architektury gotyckiej. Z d. kościoła zachowało się niewiele zabytków. Na uwagę zasługuje grupa „Ukrzyżowania" w tęczy, obraz „Apoteoza św. Brygidy" Hermana Hahna z XVII w., dwa epitafia, gotycki portal przed zakrystią i malowidło ścienne w pn. nawie.

Kościół św. Katarzyny

Kościół zbudowano w 1379-1432, a do pocz. XVI w. trwała budowa wieży, kaplicy i prezbiterium. Później wielokrotne przebudowy i rekonstrukcja w 1975-79. Halowy, trójnawowy przykrywają dachy z pięknymi szczytami od wsch. Wieża o wys. 76 m. W 1945 kościół przejęli karmelici z Krakowa. W miejscu gł. ołtarza usytuowano gotycki tryptyk z ok. 1515 z obrazem „Koronacja NMP". W pn. nawie malowidło „Wyjazd Chrystusa do Jerozolimy" z 1654 dł. 10,95 m i szer. 3 m. Na tęczy grupa „Ukrzyżowania" z 1510; prospekt organowy z 1604-49.

Na szczególną uwagę zasługuje carillon (zespół dzwonów) zainstalowany na wieży kościoła. Pierwszy zegar z kilkudzwonnym kurantem był tu już w 1574. 35-dzwonny carillon z klawiaturą działał w 1738-1905. W 1910 zainstalowano carillon o 37 dzwonach. Najnowszy, dar fundatorów niemieckich, uruchomiono 1 IX 1989. Składa się z 49 dzwonów, poświęconych pamięci ofiar obozów koncentracyjnych, osobom zasłużonym dla Gdańska i tym, którzy nieśli pomoc represjonowanym.

Muzeum Poczty i Telekomunikacji

Szpital garnizonowy wzniesiony w 1838-44 oddano w 1921 w Wolnym Mieście Gdańsk na potrzeby poczty polskiej. 1 września 1939 jej załoga broniła się

bohatersko przez 14 godz. przed atakami Niemców. Z 59 pocztowców uratowało się zaledwie 5. W 40 rocznicę obrony odsłonięto przed gmachem oryginalny pomnik ze stali, a na murze od strony dziedzińca umieszczono rzeźbę z brązu. Równocześnie otwarto w gmachu urząd pocztowy i placówkę muzealną. W muzeum można obejrzeć dzieje Poczty Polskiej w Gdańsku od XVIII w. do 1939 oraz eksponaty pocztowe i telekomunikacyjne.

Muzeum Narodowe

Siedzibą najważniejszej placówki muzealnej w Gdańsku jest d. klasztor franciszkański przy ul. Toruńskiej 1 w pobliżu kościoła p.w. św. Trójcy. Budowa tego zespołu trwała od 1420 do 1514. W 1555 budynek klasztoru przejęły władze miasta, które dobudowały czwarte, zach. skrzydło. Od 1558 w budynkach poklasztornych utworzono gimnazjum ewangelickie, przekształcone w 1643 w Gimnazjum Akademickie. Po przebudowie w 1872 w stylu neogotyckim znalazło się tu Muzeum Miejskie. Po powojennej odbudowie w 1948 otwarto placówkę muzealną, w 1972 podniesiono do rangi Muzeum Narodowego.

Stałe wystawy obejmują średniowieczną sztukę sakralną Pomorza, wyroby rzemiosła gdańskiego (kowalstwo, meblarstwo, srebra, ceramikę), a także malarstwo polskie, flamandzkie i holenderskie od XV w. W muzeum znajduje się słynny tryptyk Hansa Memlinga „Sąd Ostateczny" z 1472-1473 oraz kolekcja tkanin i haftów z XIV-XVI w., jedna z największych i najcenniejszych w świecie, która należała do Kościoła Mariackiego w Gdańsku. Muzeum publikuje „Zeszyty Muzeum Narodowego" oraz serie książek naukowych i popularnonaukowych, poświęconych wspaniałym zbiorom.

Pomnik Poległych Stoczniowców

Na pl. Solidarności, przy bramie nr 2 do Stoczni Gdańskiej, 16.XII.1980 odsłonięto monumentalny pomnik, poświęcony stoczniowcom gdańskim, którzy zginęli w grudniu 1970. Są to trzy strzeliste krzyże z zawieszonymi wysoko kotwicami, w dolnej partii ozdobione 12 brązowymi płytami

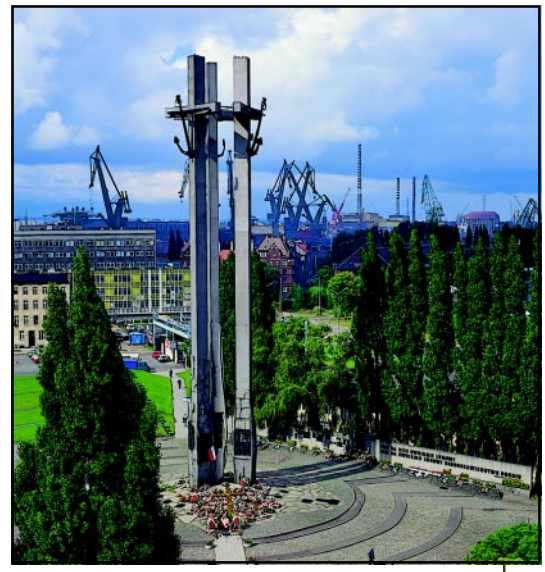

Gdańsk, „Pomnik Poległych Stoczniowców", *fot. St. Sikora.*

autorstwa rzeźbiarzy Elżbiety i Roberta Peplińskich. Od podstawy pomnika rozchodzą się koncentrycznie koła, symbolizujące rozprzestrzenianie się idei Solidarności. Obok pomnika, na murze, rzeźby i tablica, poświęcona poległym stoczniowcom oraz wyjątki z przemówień Jana Pawła II i psalmów a także napis: „Oddali swe życie, abyś ty mógł żyć godnie".

Westerplatte

Niewielki półwysep na pn. od Nowego Portu w 1924 Rada Ligi Narodów przyznała Polsce na Wojskową Składnicę Tranzytową. W 1925 na zach. cyplu półwyspu wybudowano basen amunicyjny, służący do przeładunków materiałów wybuchowych i broni. Następnie powstało 5 wartowni, masywne koszary i 7 obronnych placówek drewniano-ziemnych. Przed samą wojną zwiększono załogę z 88 do 182 żołnierzy, uzbrojonych w 1 działo polowe kal. 74 mm, 2 działa przeciwpancerne kal. 37 mm, 4 moździerze, 43 ciężkie i lekkie karabiny maszynowe i 160 karabinków kbk. 1 września 1939 o godz. 4.45 padły na Westerplatte pierwsze salwy z pancernika „Schleswig-Holstein", cumującego w Kanale Portowym. Tak rozpoczęła się II wojna światowa. Załoga Westerplatte broniła się dzielnie przez 7 dni i z braku amunicji honorowo skapitulowała. Zginęło 16 obrońców, w tym

zamordowany telegrafista, których pochowano w miejscu zbombardowanej 2 września wartowni nr 5. W 1971 złożono tu także prochy dowódcy Westerplatte, mjr. Henryka Sucharskiego zmarłego w 1946 we Włoszech.

Zachowana wartownia nr 1, przesunięta o 78 m w głąb półwyspu, jest małą placówką muzealną, filią Muzeum Historii Miasta Gdańska. Z masywnych koszar pozostały jedynie ruiny gł. budynku. W 1966 wzniesiono z bloków granitowych 25-metrowy Pomnik Obrońców Wybrzeża, na kopcu wys. 22,5 m. Spod pomnika rozległy widok na Nowy Port i morze.

Twierdza Wisłoujście

Warownia na prawym brzegu Martwej Wisły, przy jej ujściu do Zatoki Gdańskiej. W XIV w., drewniano-ziemna, w 2 poł. XV w. już z murowaną wieżą, służyła jako latarnia morska. W 1562 zbudowano okrągłą, trzykondygnacyjną fortecę tzw. *Wieniec*, ze strzelnicą dla dział. Pod koniec XVI w. duński budowniczy Antoni van Obberghen wniósł czterobastionowy fort carre oraz podwyższył wieżę o 3 kondygnacje. W 1 poł. XVII w. *Wieniec* otoczono pierścieniem piętrowych kamieniczek dla załogi, a na dziedzińcu fortu zbudowano koszary. W 1624-26 dobudowano wokół kolejnych 5 bastionów. W XIX w. twierdza była więzieniem pruskim dla działaczy politycznych. W czasie ostatniej wojny runęła wieża, zniszczono kamieniczki wokół *Wieńca*. W 1960-68 odbudowano wieżę. Nadal trwają prace rekonstrukcyjne. Obecnie jest tu filia Muzeum Historii Miasta Gdańska.

Opactwo cystersów w Oliwie

Oliwa, stara osada na szlaku z Gdańska do Pucka, w 1186 została przekazana przez księcia Sambora I konwentowi cystersów, którzy byli tu gospodarzami przez 645 lat, do kasaty zakonu w 1831 przez króla pruskiego.

Kościół, rozpoczęty pod koniec XII w. w stylu romańskim, stopniowo rozbudowywano już w stylu gotyckim. Po pożarze w 1350 powstała fasada z dwoma wieżami, później barokowy portalem z 1688, fundacji opata Hackiego. Rozbudowywano także klasztor. Do najstarszego skrzydła wsch. dobudowano skrzydło pd. z wielkim refektarzem i skrzydło zach. z mieszkaniami, małym zimowym refektarzem i kuchnią. Klasztor i kościół połączono krużgankami, otaczającymi kwadratowy wirydarz.

Do kościoła dobudowywano kaplice. Najstarszą, św. Krzyża, zw. też Opacką, z przełomu XIV i XV w., z rokokowym wnętrzem z XVIII w., usytuowano na wsch. części pd. ambitu. Od pd. powstała w XVII w. Kaplica Mariacka, a od pn. Kaplica Chrzcielna z 1602.

Oliwa, katedra, *fot. G. Orłowska.*

Największy rozkwit klasztoru miał miejsce w 1740-1792 za opata Jacka Rybińskiego. Wybudowano wówczas w pd. ramieniu transeptu na barokowej emporze Małe Organy, a w 1763-88 Wielkie Organy, dzieło mistrza Jana Wulfa z Ornety, największe w owym czasie w Europie. W 1966-67 zainstalowano trzecie organy.

Główny ołtarz, barokowy z 1688, ufundował opat Antoni Hacki. W katedrze znajdują jeszcze 22 inne ołtarze.

Opodal klasztoru cystersi ok. 1300 wznieśli dwunawowy kościół parafii św. Jakuba, obecnie z barokowym wnętrzem.

Klasztor był otoczony wewnętrznym murem obronnym. Sąsiednie budynki

gospodarcze opasywał mur zewnętrzny. Znajdowały się w nim dwie bramy wjazdowe. Od pd. zach. zachowała się główna brama, zw. Domem Bramnym. Jest to najstarszy obiektem mieszkalnym Oliwy, z ok. XIV w.

Od strony wsch. do kościoła pocysterskiego przylega Park Oliwski, powiększony w XVIII w. do 13 ha. Znajduje się tu Pałac Opacki. Jego wsch. skrzydło zw. Starym Pałacem zbud. ok. XV w. w stylu gotyckim. Zwrócony frontem na pd. Nowy Pałac powstał w 1754-56 w stylu rokoko. Przed pałacem usytuowany jest Ogród Opacki; jego dolną część nazywano rajem.

Przepływający przez opactwo Potok Oliwski służył do napędzania młynów. Na odcinku 3,2 km było ich 7 a nad całym potokiem 20. Zabudowania cysterskie sięgały aż po krawędź Wysoczyzny Gdańskiej. Na wzgórzu Pachołek (101 m n.p.m.) w 1798 opaci zbudowali pawilon widokowy zw. belwederem. Po jego rozebraniu w 1882 wzniesiono murowaną wieżę widokową, zniszczoną w 1945. przez Niemców. Po wojnie, w 1975 na szczycie wybudowano 15-metrową wieżę widokową.

Po kasacie zakonu w 1831 władze pruskie przydzieliły parafii katolickiej kościół pocysterski i część zabudowań klasztornych. Dom Bramny i Szafarnię przeznaczono na siedziby urzędów. Rozebrano niektóre budynki, inne spalili w 1945 uciekający Niemcy. Po wojnie odbudowano i zrekonstruowano ważniejsze zabytki d. opactwa cystersów.

Kościół pocysterski, od 1925 katedrę powstałej wówczas diecezji gdańskiej, podniesiono w 1976 do godności bazyliki mniejszej. Trójnawowa świątynia o układzie bazylikowym, z prezbiterium otoczonym obudowanym ambitem, połączona jest XIV-wiecznym krużgankiem z trzema skrzydłami d. klasztoru, w którym od 1957 mieści się Biskupie Seminarium Duchowne. Na potrzeby seminarium przedłużono w 1957-58 skrzydło wsch., a w 1983-87 na pd. powstał nowy budynek, przytykający do muru obronnego z 1608. Na zach. od klasztoru znajduje się d. Szafarnia z XV w., odbudowana ok. 1960, obecnie siedziba Kurii Arcybiskupiej. Blisko muru obronnego opactwa od strony wsch. usytuowany jest Pałac Opacki, w którym obecnie mieści się oddział Muzeum Narodowego w Gdańsku, Dział Sztuki Współczesnej. Stary Pałac Opacki jest siedzibą Instytutu Budownictwa Wodnego PAN.

Na pn. od murów obronnych znajduje się Spichrz Opacki z 1723 i stajnia z XVIII w. przeznaczone na Muzeum Etnograficzne. Nieco na zach. kościół p.w. św. Jakuba, po wojnie przekazany katolikom. Dalej od d. opactwa na pd. zach. zachował się Dom Bramny z XIV w. z główną bramą opactwa, i tzw. Dom Polski z 2 poł. XIX w., gdzie przed wojną była Świetlica Gminy Polskiej Związku Polaków. W pobliżu nad Potokiem Oliwskim, przy ul. Spacerowej 18 ocalał młyn tzw. Młyn IX, czynny już w 1594; obecny budynek pochodzi z 1874, zmodernizowany i zelektryfikowany.

Na wsch. od d. opactwa znajduje się Alpinarium założone w 1910, a za nim XVIII-wieczna oranżeria, obecnie cieplarnia z egzotycznymi roślinami. Nieco dalej ciągnie się Ogród Botaniczny, założony w 1952-56. Z zewnętrznych murów obronnych pozostały tylko fragmenty na pd. od d. opactwa, z Domem Bramnym.

Oliwskie ZOO

Na zach. od d. opactwa cystersów, przy ul. Karwińskiej na pow. 120 ha znajduje się oliwski ogród zoologiczny. Zajmuje on malowniczą Dolinę Leśnego Młyna, o wyjątkowej różnorodności przyrodniczej, typowej dla wsch. krawędzi Wysoczyzny Gdańskiej. Dno doliny, nad Potokiem Rynarzewskim z kilkoma stawami i bagienkami, pokrywa roślinność trawiasta; zbocza dorodny las mieszany. Stwarza to prawie naturalne warunki dla hodowli zwierząt. W oliwskim ogrodzie żyje ponad 600 okazów fauny z wszystkich kontynentów; do najcenniejszych należą kondor wielki i walabia Benetta. ZOO odwiedza ok. 1 mln turystów rocznie.

Dyrekcja mieści się w zabytkowym pensjonacie z końca XIX w.; zabytkami z 1 poł. XIX w. są m.in. młyn i dom młynarza.

GDYNIA

Miasto nad Zatoką Gdańską, w szerokiej pradolinie między Kępą Redłowską na pd. i Kępą Oksywską na pn. Ku zach. wychodzi na zalesione wzgórza Pojezierza Kaszubskiego. 254 tys. mieszkańców.

Jeden z głównych polskich portów; siedziba PLO i Polskiego Ratownictwa Okrętowego; ośrodek handlowy w światowej sieci World Trade Center Association. Przemysł okrętowy, rybny, radiowy. Wyższa Szkoła Morska, Akademia Marynarki Wojennej, wydziały Uniwersytetu Gdańskiego; Morski Instytut Rybacki, Instytut Medycyny Morskiej i Tropikalnej. Teatr Muzyczny, festiwale filmowe.

Stara wieś rybacka, pierwsza wzmianka 1244. W związku z trudnościami z dostępem do Wolnego Miasta Gdańska, od 1922 zbudowano tu port i miasto; obok COP było to największe przedsięwzięcie gospodarcze II Rzeczypospolitej. Obrona przed agresją niemiecką 1-12 IX 1939. Krwawo stłumione demonstracje robotnicze w grudniu 1970.

Gdynia, „Dar Pomorza", *fot. arch.*

Muzeum Marynarki Wojennej

Na terenie parkowym przy Bulwarze Nadmorskim od 1953 można oglądać uzbrojenie i sprzęt bojowy. Wystawę otwierają kotwice z XVII-XX w. i śruby okrętowe. Najliczniej eksponowane są armaty z okresu obrony Wybrzeża w 1939. Dwie armaty polowe kal. 105 mm francuskiej firmy Schneider brały udział w walkach na Kępie Oksywskiej. Podwójnie sprzężona armata morska kal. 120 mm szwedzkiej firmy Bofors pochodzi ze stawiacza min „Gryf". Jest największe działo z baterii helskiej (kal. 152,4 mm) firmy Bofors oraz armata morska, produkcji rosyjskiej, kal. 130 mm z niszczyciela „Wicher". Ekspozycje uzupełniają armaty przeciwlotnicze, miotacze min głębinowych, miny morskie i aparaty torpedowe. Z pierwszej generacji uzbrojenia rakietowego Marynarki Wojennej pochodzi samonaprowadzająca się rakieta klasy ziemia-woda. Są też samoloty myśliwskie i śmigłowce lotnictwa morskiego.

Oddziałem Muzeum Marynarki Wojennej jest okręt-muzeum „Błyskawica", cumujący u Nabrzeża Pomorskiego przy Skwerze Kościuszki. Ten niszczyciel zbudowany w 1935-37 w stoczni J. S. White w Cowes w Anglii był najnowocześniejszym i najsilniej uzbrojonym okrętem II Rzeczypospolitej. Do portu w Gdyni „Błyskawica" weszła po raz pierwszy 1 XII 1937, a już 30 VIII 1939 odpłynęła do Wielkiej Brytanii z zadaniem eskortowania konwojów z zaopatrzeniem i udziału w operacjach bojowych. Niszczyciel powrócił do Gdyni 1947 i służył jako okręt obrony przeciwlotniczej. Po przebudowie stał się w 1976 okrętem-muzeum, wykorzystywanym również do celów reprezentacyjnych przez dowództwo Marynarki Wojennej.

Ekspozycja muzealna obejmuje uzbrojenie znajdujące się na pokładzie oraz stałą wystawę w salach na okręcie: modele okrętów, broni, oraz mundury, dokumenty i pamiątki osobiste. Obejrzeć można kilka pomieszczeń załogowych, a także przedziały maszynowo-kotłowe z przekrojem turbiny i paleniskiem oraz przeciętym kotłem parowym.

Muzeum Oceanograficzne i Akwarium Morskie

W obecnym kształcie muzeum działa od 1971 w części budynku Morskiego Instytutu Rybackiego przy Al. Zjednoczenia 1 w Gdyni. Na parterze i I piętrze są akwaria, a na II i III piętrze wystawy. Większość zbiorów zgromadzono w czasie wypraw naukowych Instytutu. Akwarium Morskie

prezentuje ryby i bezkręgowce (ukwiały, skorupiaki) z wielu mórz i oceanów oraz jezior i rzek wszystkich kontynentów, a także gady morskie, żółwie. W 34 akwariach o pojemności od 500 do 16 000 l znajduje się ok. 600 zwierząt, należących do ok. 60 gatunków. Akwaria mają zamknięte obiegi wody o odmiennych parametrach fizycznych i chemicznych. Woda oceaniczna dowożona jest z Atlantyku.

W Muzeum Oceanograficznym eksponuje się spreparowane okazy flory i fauny morskiej, uzupełnione odlewami z mas plastycznych. Plansze, modele i płaskorzeźby poglądowo przekazują wiadomości związane z życiem morza i jego eksploatacją. Jest także wystawa muszli mięczaków.

W rotundzie na III piętrze znajduje się Sala Bałtycka, a w niej stół plastyczny ukazujący dno Bałtyku oraz plansza „Historia geologiczna Bałtyku".

GNIEW

Zamek

Miasto na lewym, wysokim brzegu Wisły, przy ujściu Wierzycy, 30 km na pd. od Tczewa. 7 tys. mieszkańców.

Jeden z najstarszych grodów Pomorza. Prawa miejskie 1297. Gniew jest nazywany pomorskim Kazimierzem. Na Starym Mieście, zwłaszcza przy pl. Grunwaldzkim, kamieniczki z XVII-XIX w., niektóre z charakterystycznymi przedprożami. Najciekawsze są kamienice podcieniowe w zach. pierzei rynku, o fasadach późnorenesansowych, z łamanymi dachami. Środek rynku zajmuje zespół budynków ratusza, z XIII--XIV w., przebudowany w XIX w. Kościół p.w. św. Mikołaja, patrona żeglarzy, trójnawowy, halowy z XIV w., nadbudowano o 11 m w 1870. Wystrój kościoła z XVII-XVIII w., m.in. dwie stalle manierystyczne w prezbiterium i 6 ołtarzy. Gotyckie są płyty nagrobne, chrzcielnica i kropielnica, pozostałe wyposażenie przeważnie neogotyckie.

Nad miastem dominuje **gotycki zamek** pokrzyżacki z XIII-XIV w., na planie kwadratu o bokach 47 m, z trzema basztami w narożnikach. Na dziedzińcu kamienna studnia głębokości ok. 40 m. W pn.-wsch. narożniku znajdowała się potężna baszta ostatniej obrony, rozebrana przez Prusaków. Od strony pd. i wsch. zachowały się fragmenty ceglanego muru, który otaczał Zamek. Wokół niego było przedzamcze z murami obronnymi od strony Starego Miasta oraz od pn. i pd. Wjazd na dziedziniec zamkowy znajdował się w środku skrzydła pd. i poprzedzony był przedbramiem i zwodzonym mostem. Obecne przejście, zostało wykonane w XIX w.

Gniew, zamek, *fot. J. Targońska.*

Zamek był siedzibą komturów krzyżackich, a potem starostów gniewskich. Po przebudowie w XIX w. pełnił funkcję koszar, więzienia i w końcu magazynu. W 1921 spłonął i ulegał dewastacji aż do końca lat 60-tych. Po renowacji w zamku mieszczą się: oddział Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, Centrum Kultury, Biuro Obsługi Ruchu Turystycznego, młodzieżowa baza noclegowa „Dormitorium", Centrum Myśliwskie oraz sala Bractwa Rycerskiego Zamku Gniewskiego. Odbywają się tu spektakle historyczne i turnieje rycerskie.

Na przedzamczu, w pn.-wsch. narożniku zachował się domek myśliwski zwany Pałacykiem Marysieńki, utożsamiany z rezydencją z 1679 małżonki Jana Sobieskiego, starosty gniewskiego i późniejszego króla. W poł. XIX w. przebudowany w stylu neogotyckim, obecnie mieści się tu hotel.

HEL

Muzeum Rybołówstwa

Miasto na krańcu Mierzei Helskiej, 34 km od jej nasady. 5 tys. mieszkańców.

Znany w 1198 jako osada rybacka, Hel otrzymał prawa miejskie ok. 1260 od księcia gdańskiego Świętopełka. W XIII-XV w. był ważnym ośrodkiem rybackim i handlowym. Później podupadł i zubożał. W 1872 stracił prawa miejskie; odzyskał je w 1963.

W Helu znajduje się port rybacki i wojenny, przystań żeglugi pasażerskiej, ośmioboczna latarnia morska z 1942 o wys. 41,5 m. Przy ulicy Morskiej 9 Morskie Laboratorium Terenowe Instytutu Oceanografii Uniwersytetu Gdańskiego. W centrum kilka starych domków rybackich z XIX w.

Najstarszym zabytkiem jest wzmiankowany w 1417 d. kościół p.w. św. Piotra i Pawła. Obecnie mieści się w nim Muzeum Rybołówstwa. Zachodnią część gotyckiego kościoła, która spaliła się w 1572, odbudowano ok. poł. XVII w. W 1959 w dach tej części wkomponowano drewnianą wieżę z platformą widokową i nakryciem namiotowym.

Muzeum zajmuje się dziejami polskiego rybołówstwa na Bałtyku, szczególnie w Zatoce Gdańskiej.

Zbiory obejmują m.in. narzędzia połowów, jednostki łowcze oraz malarstwo o tematyce rybackiej i pejzaże Zatoki. W archiwum są nagrane wywiady z rybakami. W sali dolnej mieści się wystawa „Dzieje tradycyjnego rybołówstwa morskiego" uzupełniona „Sieciarnią" i „Warsztatem szkutniczym". Pokazano warsztat rodziny Schmidtów z Łaszki k. Sztutowa, a w nim łodzie żakowe i bojer, wykonane przez R. Schmidta. Ekspozycja w sali górnej, powstałej z poszerzenia kościelnego chóru, jest związana z dziejami Półwyspu Helskiego, Helu i lokalnego rybołówstwa.

Z 21-metrowej wieży można oglądać panoramę Bałtyku i Zatoki Gdańskiej. Na zewnątrz muzeum są wystawione łodzie, wyposażenie rybackie i okrętowe oraz części statków wydobyte z dna Bałtyku.

KARTUZY

Zespół poklasztorny

Miasto powiatowe na Pojezierzu Kaszubskim, 40 km na zach. od Gdańska, uznawane za stolicę Kaszub. 16 tys. mieszkańców.

Początkowa osada przy klasztorze Kartuzów, sprowadzonych w 1380 przez Jana z Różęcina (obecnie Rusocin), właściciela okolicznych dóbr. Prawa miejskie 1923.

Muzeum Kaszubskie przy ul. Kościerskiej założył w 1947 Franciszek Treder, nauczyciel i poeta kaszubski. Eksponaty etnograficzne: narzędzia pracy i sprzęt gospodarstwa domowego, tkactwo, rzeźba, ceramika, hafty, rysunki na szkle, rogowe tabakierki, instrumenty i nuty kaszubskie.

Z kompleksu klasztornego zachowały się: kościół, refektarz, jeden erem, studnia i fragmenty muru zewnętrznego.

Jednonawowy **kościół**, którego fundatorem był kupiec gdański Jan Thiergart, wybudowano jako klasztor w 1381-1403. Dach i wieża (wys. 25 m) przebudowane 1731-33. Dach kościoła ma kształt wieka trumny aby przypominać o śmierci, podobnie jak trupia czaszka i napis „memento mori" umieszczony na pd. ścianie kościoła, nad zegarem słonecznym. Sklepienie kościoła gwiaździste, podobnie jak w zakrystii, która ma sztukaterię z 1736.

W głównym ołtarzu, wczesnobarokowym z 1639, obrazy: „Ukrzyżowanie", „Święta Trójca" i „Wniebowzięcie NMP" oraz rzeźby NMP, Marii Magdaleny, Jana Chrzciciela, Jana Ewangelisty, bp. Hugona i św. Brunona. W prezbiterium cenne kurdybany z XVII w. - bogato ornamentowane okładziny z koziej skóry, pochodzenia flandryjskiego. Przy pd. ścianie prezbiterium masywny tron przeora z 1641.

We wsch. części nawy, z obu jej stron bogato zdobione stalle księży zakonnych i nieco dalej stalle braci zakonnych z XVII w. Ściany świątyni ozdabia ponad 20 obrazów, głównie ze szkoły gdańskiej, w tym „Wieczerza Pańska" z 1680 autorstwa Kaspra Gockhellera.

Ciekawa jest również barokowa balustrada chóru z 1640 z tarczą zegarową i wahadłem przedstawiającym anioła śmierci z kosą.

Od pd. strony do kościoła przylegają: zakrystia, kaplica NMP i kaplica św. Brunona. W kaplicy NMP cenna środkowa część tryptyku z 1444. W kaplicy św. Brunona znajdują się figury św. Brunona i św. Hugona z książką, na której wyryto

słowa: „Słuchać plotek i innym je opowiadać nie przystoi zakonnikom".

Na pn. od kościoła znajduje się gotycki refektarz ze sklepieniem gwiaździstym. Pod refektarzem piwnica, wsparta na pięciu kamiennych filarach, o krzyżowym sklepieniu. Obecnie znajduje się tu sala wystawowa Muzeum Kaszubskiego.

Jedyny zachowany z osiemnastu eremów, z ok. 1400, znajduje się na pd.-wsch. od kościoła. Niewielki budynek z cegły obecnie zajmują kościelni.

Niedaleko zespołu klasztornego jest park z alejkami prowadzącymi nad pobliskie Jezioro Klasztorne.

KWIDZYN

Zespół zamkowo-katedralny

Miasto powiatowe w zakolu rzeczki Liwy, w Dolinie Kwidzyńskiej. Duże zakłady papiernicze. 39 tys. mieszkańców.

W 1233 osadę Kwedin zdobyli Krzyżacy, którzy w 1254 założyli tu miasto. Do 1525 było ono siedzibą biskupstwa pomezańskiego.

Kwidzyn, zamek, *fot. J. Żmudziński.*

Przy ul. Górnej i Gdańskiej są fragmenty murów miejskich z XIV w. Z XIV-wiecznego ratusza zachowały się tylko fragmenty wieży i fundamenty murów obwodowych. Kościół parafialny p.w. św. Trójcy z 1846-58 ma formę neogotyckiej bazyliki. 3 km na pd. wsch. od miasta znajduje się rezerwat roślin stepowych „Kwidzyńskie Ostnice".

Zespół zamkowo-katedralny powstał na pn. od starego miasta. Gotycki kościół p.w. św. Jana Ewangelisty, dawną katedrę pomezańską, zbudowano z cegły w 1310-1360, restaurowano 1862-64. Wewnątrz cenne są zwłaszcza malowidła ścienne i freski podokienne, przedstawiające sceny z życia świętych, a także rzeźbione zworniki i wsporniki. Na pd. ścianie, nad kruchtą, reliktem wcześniejszej budowli, umieszczono obraz mozaikowy z 1380, przedstawiający patrona katedry i klęczącego biskupa. Dużą wartość artystyczną przedstawiają: tron biskupi wyrzeźbiony w drewnie dębowym z początku XVI w., nastawa ołtarzowa z 1570, ołtarz barokowy z końca XVII w. oraz konfensjonały, których zwieńczenia podtrzymują postacie kobiece. Interesujące są również płyty nagrobne biskupów, rycerzy i dobroczyńców kościoła.

Kościół ten użytkowali w 1525-1945 głównie ewangelicy. Obecnie jest rzymskokatolickim kościołem parafialnym.

Zamek-muzeum, połączony z katedrą, zbudowano z cegły w 1320-40, a wykończono w 1377-1409 na potrzeby kapituły pomezańskiej. Była to budowla na planie kwadratu z czterema narożnymi wieżami. Do usuwania nieczystości na zewnątrz służyła wieża zwana *gdaniskiem*. W 1798 Prusacy rozebrali skrzydła pd. i zach. Obecnie w zamkowym muzeum można oglądać stałe wystawy dotyczące: etnografii Dolnego Powiśla, przyrody północnej Polski oraz pruskiej rzeźby barokowej.

MALBORK

Zamek

Miasto powiatowe nad Nogatem (wsch. odnogą deltową Wisły), na pograniczu Żuław i Pojezierza Iławskiego, węzeł kolejowy. 40 tys. mieszkańców.

Ok. 1274 początek budowy zamku krzyżackiego, prawa miejskie 1286, 1309-1454 stolica państwa krzyżackiego i siedziba wielkiego mistrza; 1455-1772 w Prusach Królewskich, przyłączony do Polski; po 1772 w państwie pruskim, w 1945 wrócił do Macierzy.

Do zamku od pd. i wsch. przylega Stare Miasto, które niegdyś wraz z nim tworzyło ogromny zespół warowny. Zachowało się stosunkowo niewiele z potężnego pasa średniowiecznych murów i baszt. Od pd.

Malbork, zmaek, *fot. P. Dąbrowski.*

znajduje się Brama Mariacka z XIV w. zrekonstruowana w 1964 (bez dachu). Ma 10 m wysokości, zdobią ją ostrołukowe blendy. Od strony wsch. podobna Brama Garncarska, d. Brama Św. Ducha, też z XIV w., podczas odbudowy w 1955 przykryta dachem czterospadowym. W centrum Starego Miasta zachował się cenny gotycki ratusz z ok. 1380, dwukondygnacyjny o wysokim, dwuspadowym dachu. W pobliżu, nad Nogatem zabezpieczona ruina d. Szkoły Łacińskiej z XIV w., obecnie ośrodek sportów wodnych. Najbliżej zamku wznosi się kościół parafialny p.w. św. Jana z XV-XVI w., trzynawowy, halowy, z kryształowym sklepieniem z XVI w. w nawie pd. i żebrowym w pozostałych.

Na pd. od Starego Miasta znajduje się kościół poewangelicki d. p.w. św. Jerzego, ob. p.w. MB Nieustającej Pomocy, zbud. 1711-12.

Najwspanialszy zespół obiektów średniowiecznych to **zamek malborski** o pow. ok. 20 ha, wpisany na listę dziedzictwa kulturowego UNESCO. Tworzą go, różniące się architektonicznie i funkcjonalnie: Wysoki Zamek, Średni Zamek i Niski Zamek, zwany też Przedzamczem.

Wysoki Zamek, najpotężniejszy, przylegający od pn. do Starego Miasta, zbudowano pod koniec XIII w., rozbudowano w I poł. XIV w., odbudowywano w 1882-96 i po II wojnie. Czworoboczny z arkadowym dziedzińcem.

Najstarsze jest skrzydło pn., przebudowane w 1 poł. XIV w. dla Kapituły Generalnej Zakonu. Nowy kapitularz wzniesiono ok. 1310 w zach. części tego skrzydła, dwunawowy, z gwiaździstym sklepieniem wspartym na trzech zdobionych kolumnach. Dalej na wsch. znajduje się kościół zamkowy p.w. NMP, zbud. w 1331-1344, ze sklepieniem gwiaździstym. We wspaniałym wystroju wyróżniają się: grupa „Ukrzyżowanie", polichromia i witraże. Najcenniejszą ozdobą świątyni jest gotycki portal zwany Złotą Bramą.

Pod częścią kościoła zamkowego usytuowano kaplicę św. Anny z ok. 1340, będącą kaplicą grobową wielkich mistrzów. W kaplicy ocalały oryginalne dwa portale, bogato rzeźbione, z polichromią.

W następnej kolejności zbudowano skrzydło zach. zamku. Na parterze znalazły się pomieszczenia gospodarcze, a na I p. skarbiec i izby mieszkalne. Na zach. od tego skrzydła wybudowano w XIII w. wieżę do usuwania nieczystości, tzw. gdanisko.

Z ostatniego okresu budowy zamku pochodzi skrzydło pd. W części przy-

ziemnej były magazyny żywności, wyżej sypialnie, a na II p. sala do wypoczynku i refektarz konwentu.

Podobną rolę spełniało skrzydło wsch., z magazynami w przyziemiu i sypialniami na I p. Tu znajduje się najwyższa, główna wieża zamkowa z ok. 1340, wznosząca się 44,5 m ponad koronę murów, wielokrotnie przebudowywana, ostatnio w 1967-68.

Średni Zamek istniał już ok. 1300 jako budowla murowana. W XIV w. dokończono go wznosząc najbardziej monumentalną salę zamku, Wielki Refektarz o wym. 13x30 m i wys. 9 m. Jego palmowo-żebrowe sklepienia są wsparte na trzech ośmiobocznych kolumnach granitowych. Z refektarzem sąsiaduje pałac zbud. w XIV w. dla wielkich mistrzów krzyżackich. Ma on 4 kondygnacje, wys. ok. 30 m.

W tej części zamku znajdują się jeszcze: Letni Refektarz o wym. 14 x 14 m. i wys. 9,7 m., z 1393 (nad okapem kominka tkwi kamienna kula z działa) oraz Zimowy Refektarz, nieco mniejszy.

W skrzydle pn. Średniego Zamku mieścił się szpital-schronisko dla starców konwentu (infirmeria), z niezwykłą, „koronkową" ozdobą szczytu. Dalej na wsch. zespół bramny i rezydencja wielkiego komtura z częścią biurową.

W skrzydle wsch. ok. 1300 zbudowano mieszkania dla urzędników i hotel dla gości Zakonu.

Na pn. od Średniego Zamku rozciąga się Przedzamcze zw. Niskim Zamkiem, ufortyfikowane w 1 poł. XIV w. w postaci pierścieni murów z licznymi basztami i bramami, przed którymi była fosa. Między Średnim a Niskim Zamkiem najpotężniejszym zespołem obronnym była Główna Brama, między dwoma basztami, Wójtowską i Podstarościego. Duże znaczenie miał także monumentalny zespół Bramy Mostowej wzniesiony po 1335 oraz Wieża Maślankowa na pn.

Najstarszym zabytkiem Niskiego Zamku jest ogromna Zbrojownia zwana Karwanem, wzniesiona przed 1320, (wym. 20,5x45 m.), wielokrotnie przebudowywana.

W 1 poł. XV w. Krzyżacy zbudowali jeszcze jedną linię obronną, zwaną Wałem Plauena (od nazwiska wielkiego mistrza): m.in. baszty Kominki i Nową oraz Bramę Nową. Przed Wałem Plauena wybudowano głęboką fosę, zwaną Kanałem Juranda, do której doprowadzono wodę z Młynówki.

Od 1961 działa wielodziałowe Muzeum Zamkowe. Większość pomieszczeń zamku zaadoptowano na sale wystawowe. Zgromadzono ponad 40 tys. eksponatów. Do najcenniejszych należy największa na świecie kolekcja wyrobów z bursztynu, wspaniały zbiór dawnej broni i uzbrojenia, zestaw monet i medali a także kolekcje rzeźby gotyckiej, witraży, ceramiki i grafiki.

W sezonie letnim na dziedzińcach zamkowych odbywają się widowiska „Światło i Dźwięk". Specjalnych wrażeń dostarcza nocne zwiedzanie twierdzy z udziałem „mnicha" i przewodnika. Na zamku urządzono luksusowy hotel „Zamek" (w d. szpitalu dla mnichów) i 2 restauracje.

MECHOWO k. Pucka

Groty Mechowskie

Wieś kaszubska w pow. puckim, 9 km na wsch. od Pucka, na skraju Puszczy Darżlubskiej. Pierwsze wzmianki z ok. 1300 r., kiedy erygowano tu parafię. Obecny kościół, konstrukcji szkieletowej z 1742 r. ufundował opat cystersów oliwskich Jacek Rybiński. Na cmentarzu pochowany jest poeta kaszubski Jan Drzeżdżon.

We wsi, przy głównej drodze, jaskinia zwana Grotami Mechowskimi, pomnik przyrody nieożywionej. Odkryta w 1818 r. Ewenementem jest tu występowanie form typu krasowego w osadach wodno-lodowcowych ostatniego zlodowacenia.

Groty Mechowskie, *fot. R. Wrzosek.*

Odry, „Kręgi Kamienne", fot. Z. Galiński.

W okresie międzywojennym dostępna była tylko pierwsza część groty. W czasie II wojny światowej jaskinia została zasypana. Odrestaurowane Groty Mechowskie zostały udostępnione do zwiedzania w 1949 r. W 1981 r. nastąpił zawał. W 1998 r. ponownie udostępniono jaskinię do zwiedzania.

Prowadzą do niej dwa wejścia, oba 2 m poniżej powierzchni drogi. Otwór zachodni sąsiaduje z szeregiem kolumn piaskowcowych, tworzących małą grotę, skąd odchodzi niski i wąski korytarz do jaskini. Strop zbudowany jest z warstwy piaskowca, silnie spojonego lepiszczem wapiennym, ściany zaś z luźnego piasku lub słupów piaskowca. Dno jest piaszczyste. Korytarze wejściowe prowadzą do głównej komory, w której stropie znajdują się wypukłe formy ze scementowanego piasku, pokryte naciekami w postaci skorupy węglanowej, podobnej do stalaktytów. Długość trasy turystycznej wynosi ok. 20 m. Z uwagi na niski pułap pokonywana jest prawie na kolanach, a zwiedzanie odbywa się pojedynczo.

ODRY k. Czerska

Rezerwat „Kręgi Kamienne"

Wieś w pow. chojnickim, w Borach Tucholskich, 10 km na pn.-wsch. od Czerska i 1,5 km na zach. od stacji kol. Wojtal na trasie z Gdyni do Bydgoszczy.

Ok. 1 km na pn. zach. od wsi, na prawym brzegu Wdy, znajduje się unikalny rezerwat archeologiczny i przyrodniczy **„Kręgi Kamienne"** o pow. 18 ha, utworzony w 1958. Jest tu 10 kręgów kamiennych (i fragmenty dwóch) o średnicy od 15 do 33 m. Każdy krąg tworzy od 16 do 29 głazów narzutowych, które wystają od 20 do 70 cm ponad ziemię. W środku każdego kręgu ustawiony jest jeden kamień, rzadziej dwa. W rezerwacie znajduje się także ponad 20 kurhanów o średnicy od 8 do 12 m i wys. od 0,5 do 2 m.

Pierwsze badania przeprowadził tu w II poł. XIX w. gdański archeolog Gotfryd Ossowski. Według najnowszych poglądów jest to cmentarzysko tzw. kultury wielbarskiej z I-III w. n.e. Kręgi kamienne świadczą o jej związkach ze Skandynawią. W kurhanach znaleziono naczynia i ozdoby pochodzenia rzymskiego. Najwięcej pochówków (ok. 600) odkryto pomiędzy kręgami znajdującymi się na skraju dużej polany. Stosowano tu różne obrządki pogrzebowe. Urny z prochami po spaleniu ciał umieszczano w głębokich jamach. Były również groby szkieletowe.

Rezerwat jest cenny także pod względem przyrodniczym. Na głazach występuje ok. 45 gatunków mchów i porostów, charakterystycznych dla obszarów tundrowych. Najczęściej: nalezina skalna, kruszkownica wielolistna i wzorzec wielki.

PELPLIN

Zespół poklasztorny
Muzeum Diecezjalne

Miasto na Pojezierzu Starogardzkim, zwane Pomorskimi Atenami; stacja kol. 22 km na pd. od Tczewa. Prawa miejskie od 1931. 9 tys. mieszkańców.

W 1276 do Pelplina przybyli Cystersi na zaproszenie księcia Mściwoja II. Po kasacie zakonu w 1824 przeniesiono z Chełmży do Pelplina siedzibę diecezji chełmińskiej, a w 1829 otwarto tu Seminarium Duchowne.

Z dawnego **zespołu klasztornego** Cystersów najokazalsza jest gotycka świątynia p.w. NMP, wzorowana na katedrze cysterskiej w Doberanie (Meklemburgia). Budowę jej rozpoczęto po 1375 i ukończono ok. poł. XV w. Od 1824 świątynia jest katedrą; w 1965 podniesiono ją do godności bazyliki mniejszej.

Zbudowana z cegły, na planie krzyża łacińskiego, trójnawowa z dwunawowym transeptem, należy do największych

kościołów w Polsce. Nawa główna i prezbiterium mają sklepienie gwiaździste, pn. ramię transeptu kryształowe, pd. sieciowe.

Późnorenesansowy ołtarz gł. z 1623-40, wysokości 25 m jest jednym z największych drewnianych ołtarzy w Europie. Są w nim figury wszystkich apostołów i obraz gdańskiego malarza Hermana Hahna „Koronacja NMP" z 1623 r. o wym. 5,3 x 3,4 m.

Wyjątkowo cenny obraz tego samego autora, „Pokłon pasterzy" z 1616, znajduje się w ołtarzu MB Wniebowziętej, za ołtarzem głównym. Okazały ołtarz marmurowy „Zwiastowanie" w pd. nawie bocznej.

Niezwykle cenne i jedne z największych w Europie są gotyckie, dębowe stalle z 1434-1454 w nawie pd. Tworzą one wyższą kondygnację; w niższej stalle renesansowe z 1612.

Ambona i prospekt organowy z wizerunkami książąt pomorskich, barokowe z XVII w. są dziełem Macieja Schollera z Gniewa.

Od pd. do świątyni przylega czworobok dawnego klasztoru. Ogród klasztorny (wirydarz) otaczają ostrołukowe krużganki, z obrazami o tematyce biblijnej z 1639--1702. We wsch. krużganku znajduje się d. kapitularz klasztorny (obecnie kaplica Collegium Marianum) i d. sala konwentualna, obecnie dział rzeźby muzeum. W skrzydle pd., gdzie dawniej był refektarz letni, obecnie mieści się biblioteka Seminarium Duchownego.

Bliżej pl. Grunwaldzkiego, po drugiej stronie ul. Mestwina, stoi gotycki kościół farny p.w. Bożego Ciała, zbud. w XIV w. jako parafialny. Ceglany, jednonawowy z drewnianym stropem; rokokowy ołtarz główny, boczne barokowe.

Na zach. od świątyni, nad Wierzycą stoi dom bramny opactwa (obecnie mieszkalny) z XIV w., z kamienną figurą Madonny z XVIII w. w niszy szczytowej.

Za rzeką park biskupi (7 ha) z pięknym, eklektycznym mostem. W pd. części parku wybudowano w 1837-38 pałac biskupi, z monumentalnym portykiem, przebudowany 1927-28.

Na wsch., pn. i zach. od świątyni usytuowane są klasycystyczne kanonie (1820-50). Najstarsza, tzw. kuria kanonicka z 1619, przebud. w 1882, znajduje się przy pl. Mariackim 6.

Z innych zabytków na uwagę zasługuje poklasztorny młyn wodny nad Wierzycą oraz domy mieszczańskie, m.in. piętrowy drewniany przy ul. Starogardzkiej 5 i murowany, wielokondygnacyjny z wieżyczką przy pl. Grunwaldzkim 9.

Muzeum Diecezjalne założył w 1928 bp Stanisław Wojciech Okoniewski. Mieściło się w obiektach poklasztornych, a w latach 80. zostało przeniesione do nowego budynku.

Galeria sztuki średniowiecznej szczyci się najwybitniejszymi dziełami malarstwa i rzeźby powstałymi na Pomorzu. Szczególnie cenne są XIV-wieczne krucyfiksy, figury Madonn i świętych. Najwspanialszym eksponatem muzeum jest jedyny w Polsce egzemplarz Biblii Guttenberga (1453-1455) w autentycznej, skórzanej oprawie z warsztatu Henryka Costera z XV w. Pelplińska biblia, drukowana na papierze, jest unikatowa, gdyż zawiera na karcie 46 w I tomie ślad obalonej czcionki drukarskiej.

Tabulatura Pelplińska, zebrana w 1620-40 przez zakonnika Feliksa Trzcińskiego, to jeden z najobszerniejszych zapisów muzycznych z 1 poł. XVII w. w Europie. W 6 tomach zawiera ok. 900 utworów organowych i wokalnych, w tym kilka polskich. Wśród zabytków bibliofilskich są też: „Komentarz do listów św. Pawła" z XIII w., „Graduał Cysterski" z XIII w., św. Augustyna „De civitate Dei" z XIII w. oraz wiele ksiąg z XIII-XIV w., pisanych na pergaminie i ozdobionych inicjałami.

W bardzo bogatym skarbcu muzealnym zgromadzono m.in.: trzy monstrancje z XVII w., kielichy (w tym jeden z 2 poł. XIV w.), pacyfikały, gotycki relikwiarz z XV w., pastorały, krzyże i szaty liturgiczne, wszystkie wykonane na Pomorzu, głównie w Gdańsku i Toruniu.

ROZEWIE

Latarnia morska
rezerwat „Przylądek Rozewie"

Przylądek Rozewie, klifowa krawędź Kępy Swarzewskiej, stanowi najbardziej na pn.

wysunięty odcinek polskiego wybrzeża. Znajduje się 2 km na wsch. od Jastrzębiej Góry i 6 km na pn. zach. od Władysławowa. Z przylądka piękny widok na morze.

Rozewie, latarnia, *fot. J. Targońska.*

Latarnia morska im. Stefana Żeromskiego Obecną latarnię morską na Rozewiu zbudowano w 1921, a rozbudowano i umocniono w 1978. Wznosi się na 33 m (tj. 87 m n.p.m.). Jej światło ma zasięg ok. 46 km i jest najsilniejsze na polskim Wybrzeżu. Pomocniczymi urządzeniami sygnalizacji są buczki przeciwmgłowe, słyszalne na 14 km. W 1975 wybudowano tu radiolatarnię o zasięgu ok. 92 km.

Od 1920 pierwszym polskim latarnikiem na Rozewiu był Leon Wzorek, który zginął w 1939. Obecnie pracuje tu już trzecie pokolenie Wzorków. Obie latarnie obsługuje 5 latarników.

W 1933 latarnię nazwano imieniem Stefana Żeromskiego, który odwiedzał ją w 1920-1924. W 1961 urządzono w niej izbę pamiątek po Żeromskim, a w 1963 wystawę „Dzieje latarnictwa morskiego". W 1964 odsłonięto pomnik Żeromskiego. W pobliżu znajduje się obelisk postawiony na pamiątkę zajęcia Pomorza przez Wojsko Polskie w 1920.

Rezerwat krajobrazowo-leśny **„Przylądek Rozewie"** (12,17 ha), utworzony w 1957, chroni zbocze klifu o wys. 54 m, porośnięte pięknym, prawie 200-letnim lasem bukowym. W niższej części zbocza las mieszany, klony i jawory. W runie m.in. marzanka wonna, bluszcz pospolity, zawilec gajowy i fiołek leśny. Przylądek jest ważnym punktem na szlakach przelotu ptaków.

SŁUPSK

Zamek

Miasto powiatowe nad Słupią, na Równinie Słupskiej, 18 km od Bałtyku. 102 tys. mieszkańców.

Gród słowiański znany w X w., prawa miejskie przed 1269. Okres świetności w XIV-XVI w., kiedy Słupsk był stolicą księstwa Gryfitów. Od poł. XVII w. pod panowaniem Brandenburgii a później państwa pruskiego, w Polsce od 1945. W 1975-98 stolica województwa.

Słupsk, zamek, *fot. A. Adamczak.*

W centrum starówki ogromny gotycki kościół p.w. NMP z 2 poł. XIV w., wielokrotnie przebudowywany. Trójnawowy, bazylikowy, sklepienie gwiaździste w nawie głównej i krzyżowo-żebrowe w bocznych.

Najwięcej zabytków znajduje się w pd.-wsch. części starówki. Najstarszy z nich to gotycki kościół podominikański p.w. św. Jacka z przełomu XIII i XIV w., z późnorenesansowym ołtarzem i amboną z 1602 oraz barokowymi organami i pamiątkami po ostatnich Gryfitach.

Obok kościoła, nad kanałem Młynówką, usytuowany jest Młyn Zamkowy, zbudowany przed 1310, wielokrotnie przebu-

dowywany. Obok mieści się muzeum etnograficzne.

Z obwarowań miejskich zachowały się trzy bramy. Najbliżej młyna — Brama Młyńska z ok. 1400, przebudowana i restaurowana w 2 poł. XIX w. Obecnie mieści się tu pracownia konserwacji zabytków. Trochę dalej, nad Słupią, dobrze zachowana Baszta Czarownic, zbud. w XV w., przebud. w XVIII na więzienie, obecnie salon wystawowy BWA. Trzecia brama, zwana Nową (w zach. części starówki), pochodzi z 2 poł. XIV w. Ok. 1650 otrzymała barokowy hełm. Później przebudowano ją na więzienie i przędzalnię, a w XIX w. na warsztaty wojskowe. Obecnie mieści się tu Galeria Sztuki Współczesnej.

Na pd. od zamku, na skwerku stoi kaplica p.w. św. Jerzego, wzniesiona w stylu gotyckim na pocz. XV w. Na planie ośmioboku, przykryta barokowym hełmem. Jest to jedna z trzech na Pomorzu kaplic Grobu Świętego, naśladująca świątynię jerozolimską.

Budynek Biblioteki Wojewódzkiej zbudowano w stylu gotyckim w XIV w. przy klasztorze norbertanek. Ciekawy jest neogotycki ratusz z 1901 r. z ogromną wieżą zegarową oraz zespół kamieniczek secesyjnych z pocz. XX w. przy ul. Sienkiewicza.

Zamek Książąt Pomorskich wzniósł w 1507 książę Bogusław X. W 1580-87 gotycki zamek przebudowano w stylu renesansowym. Po następnych przebudowach były tu koszary wojskowe i magazyny zbożowe. Po zniszczeniach wojennych odbudowany 1959-65 na Muzeum Pomorza Środkowego. Z pierwotnej budowli zachowały się mury zewnętrzne i sklepienie starej klatki schodowej oraz w pn.-zach. elewacji ozdobne ryzality i wykusz.

W muzeum znajduje się ciekawa „mapa Libinusa" w skali 1:235 tys. z 1618 z opisem historyczno-gospodarczym regionu, drzewem genealogicznym Gryfitów, herbami rodów pomorskich i planami miast. Na parterze cynowe sarkofagi książąt pomorskich i chorągwie pogrzebowe. Na I p. rzeźba sakralna, m.in. gotycki poliptyk z Bukowa Morskiego i obrazy z ołtarza darłowskiego. Na II p. kolekcja ok. 200 obrazów Witkacego.

SOPOT

Molo

Miasto w centrum Trójmiasta, nad Zatoką Gdańską. 51 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1283, prawa miejskie 1902, w l. 1920-39 część Wolnego Miasta Gdańsk. W 1999 Sopot uzyskał oficjalnie status uzdrowiska.

Urozmaicona rzeźba terenu, bliskość morza i tereny zielone (ponad 60% pow. miasta) zadecydowały o funkcji uzdrowiskowo-wypoczynkowej „Perły Bałtyku", „letniej stolicy Polski". Zabudowa, przeważnie o charakterze willowo-pensjonatowym, rozciąga się na dwóch poziomach: niższej platformie abrazyjnej i wyższym stożku napływowym u podnóża Wysoczyzny Gdańskiej.

W granicach Sopotu znajduje się rezerwat „Zajęcze Wzgórze" (11,74 ha) chroniący 200-letnie sosny w drzewostanie dębowo-bukowym na siedlisku kwaśnej buczyny. W pn.-wsch. części miasta położony jest rezerwat archeologiczno-przyrodniczy „Zamkowa Góra", d. grodzisko z VIII-IX w., opuszczone w XI w. Pozostały ziemne wały w kształcie podkowy i głęboka na 6 m fosa od zach.

W zach. części Sopotu znajduje się Opera Leśna, teatr na wolnym powietrzu, zbudowany w 1909, z półkolistą widownią na 4 200 miejsc i sceną o pow. 400 m^2. Dach z tkaniny na stalowych słupach wykonano w 1964. Odbywają się tu Międzynarodowe Festiwale Piosenki.

Największą osobliwością miasta jest **molo** – drewniany pomost spacerowy długości 450 m. Składa się z prostokątnej platformy, połączonej ze Skwerem Kuracyjnym, od której odchodzi główny pomost z kilkoma bocznymi platformami, zakończony głowicą w kształcie trapezu i boczną ostrogą dla przystani jachtowej. Pierwszy drewniany pomost, długości 41 m zbudował Jan Jerzy Haffner w 1827. Później molo było wielokrotnie przebudowywane i powiększane. Obecny kształt uzyskało w 1927, w stulecie pierwszego mola i 25-lecie praw miejskich. Molo jest popularnym miejscem spacerów i festynów. Znajduje się przy nim przystań dla jachtów i statków spacerowych.

STOGI MALBORSKIE

Cmentarz mennonicki

Wieś na Żuławach, 6 km na pn. zach. od Malborka, 3 km od szosy Malbork – Tczew.

Ok. 1635 w Stogach Malborskich osiedlili się mennonici, odłam protestanckich anabaptystów, założony w Holandii w XVI w. Po 1768 powstała tutaj flamandzka gmina mennonicka.

Cmentarz założono prawdopodobnie ok. poł. XVIII w., a w 1768 wybudowano kaplicę cmentarną, wokół której grzebano zmarłych. Jest to największa nekropolia mennonicka na Żuławach (2,6 ha). Jej układ przestrzenny wyznaczają rzędy lip. Starsza część, najgęściej pokryta mogiłami, znajduje się zaraz przy wejściu. Zachowało się tu 260 obramowań grobów ze sztucznego kamienia oraz 90 nagrobków, w tym 78 stel z piaskowca. Stele są różnej wielkości: wysokość od 112 do 258 cm; szerokość od 52 do 88 cm; grubość o 10 do 28 cm. W centralnej części każdego nagrobka znajduje się tablica z inskrypcją, pod którą umieszczony bywa ornament dekoracyjny lub symboliczny. Spotyka się symetryczne ornamenty roślinne (najczęściej trzy makówki) oraz ornamenty związane z symboliką śmierci i życia pozagrobowego: skrzyżowane gałęzie palm i wieńce laurowe.

W kwaterze kościelnej cmentarza, zaraz przy drodze, mieszkańcy wsi wznieśli kościół p.w. św. Wincentego a Paulo. Na frontowej ścianie kościoła w 1993 w czasie I Zjazdu Mennonickiego im. Helmuta Reimera umieszczono tablicę pamiątkową, ufundowaną przez Mennonickie Stowarzyszenie Historyczne w Niemczech. Cmentarz w Stogach Malborskich został odnowiony przez mennonitów z całego świata.

TCZEW

Muzeum Wisły

Największe miasto Kociewia, na Pojezierzu Starogardzkim, węzeł kolejowy i drogowy 30 km na pd. od Gdańska. 61 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka o Tczewie (osadzie Trsow) pochodzi z 1198, kiedy książę świecki Grzymisław nadał dobra ziemskie zakonowi joanitów. W 1260 prawa miejskie z nadania księcia Sambora II.

W panoramie miasta wyróżnia się kościół farny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego z XIII w., trzynawowy, halowy, w stylu gotyku nadwiślańskiego z barokowym wnętrzem.

Nieco mniejszy jest kościół podominikański p.w. św. Stanisława Kostki, wybudowany w XIV w. w stylu gotyckim z charakterystyczną ośmioboczną wieżą.

Ciekawe są mosty na Wiśle, drogowy z 1851-57 i kolejowy z 1888-90.

Muzeum Wisły, oddział Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku, zostało otwarte w 1984. Mieści się w zabytkowych budynkach przemysłowych z końca XIX w. przy ul. 30 Stycznia 4. Parter głównego budynku wypełnia stała wystawa „Łodzie ludowe dorzecza Wisły": czółna drążone, tratwy góralskie, prom, łodzie klepkowe z różnych części dorzecza.

Na I p. stała wystawa „Dzieje żeglugi wiślanej", uzupełniona makietami i modelami statków wiślanych. Szkuty do przewozu zboża, dubasy żaglowe z drewna dębowego, galary do przewozu soli i promy polskie zwane bykami. Ogląda się też obrazy miejsc, przez które przepływa Wisła.

Wystawy czasowe związane są najczęściej z Kociewiem i Tczewem.

Przy Muzeum działa Klub Krajoznawczy „TRSOW", który organizuje wędrówki krajoznawcze, konkursy i różne imprezy turystyczne o tematyce związanej z Wisłą.

WDZYDZE KISZEWSKIE

Kaszubski Park Etnograficzny

Wieś turystyczna na pd. Kaszub, nad jez. Gołuń (wsch. odnogą jez. Wdzydze, zwanego Morzem Kaszubskim), 17 km na pd. od Kościerzyny.

W XVII w. mała osada rybacka. Rozwinęła się jako letnisko na pocz. XX w. dzięki Teodorze i Izydorowi Gulgowskim. W 1906 nabywszy XVIII-wieczną chałupę (checz) miejscowego gbura utworzyli pierwsze w Polsce muzeum etnograficzne. Przyczynili się także do ożywienia na Kaszubach artystycznego hafciarstwa, plecionkarstwa i ceramiki, tworząc tzw. szkołę wdzydzką. W 1932 chałupa muzealna wraz z nagroma-

dzonymi zbiorami etnograficznymi spaliła się podczas pożaru wsi. Dzięki staraniom Teodory w 1934 zrekonstruowano spaloną checz i rozpoczęto gromadzenie zbiorów. W 1950 Muzeum Pomorskie utworzyło we Wdzydzach swój oddział, a w 1970 powołano **Kaszubski Park Etnograficzny**. Od tego rozpoczęła się planowa na dużą skalę rozbudowa muzeum.

Wdzydze Kiszewskie, skansen, *fot. arch.*

Obecny kształt muzeum jest rozwinięciem idei Gulgowskich. Na 21 ha wyznaczono cztery sektory: trzy odpowiadające północnej, środkowej i południowej części Kaszub oraz jeden poświęcony Kociewiu. Docelowo ma stanąć tu ponad 80 obiektów. Z istniejących wymienić należy: obiekty mieszkalne, wiejską szkołę, XVIII-wieczny kościółek oraz dwa wiatraki typu „koźlak" i „holender". Na potrzeby muzeum pracuje zabytkowy tartak. W 1993, utworzono ekspozycję rzeźby i inscenizacje z kamienia.

WIRTY

Arboretum

Osada przy leśnictwie, 13 km na pd-zach. od Starogardu Gd., przy szosie Radziejewo – Borzechowo.

Arboretum (34 ha, 450 gatunków drzew i krzewów), położone na zach. brzegu Jez. Borzechowskiego Wielkiego. Egzotyczne drzewa po drugiej stronie szosy tworzą tzw. Drogę Dydaktycznego Poznania Przyrody. W 1875-97 tutejszy nadleśniczy Adam Putrich stworzył poletka doświadczalne, w celu aklimatyzacji drzew obcego pochodzenia i badania ich przydatności na Pomorzu. W 39 kwaterach rosną m.in. cyprysiki, choiny, jałowce, jodły, sosny, żywotniki. Najstarszą kwaterę zajmują posadzone w 1882 daglezje zielone, wprowadzone w pocz. XX w. do uprawy na Pomorzu. W 1952-1955 nadleśniczy Józef Pozorski urządził alpinarium (0,4 ha).

ŻARNOWIEC k. Pucka

Zespół klasztorny

Wieś w gm. Krokowa, na Kępie Żarnowieckiej, 5 km na pd. od Bałtyku.

Ok. 1215 książę Subisław podarował wieś klasztorowi Cystersów w Oliwie, którzy ok. 1257 wznieśli tu klasztor Cystersek. W 1589 przejęły go Benedyktynki sprowadzone z Chełmna. Po kasacji zakonu w 1834 budynki klasztorne otrzymała parafia i administrator pruski.

Zespół klasztorny obejmuje kościół oraz dom gościnny, dworek, browar, mur przy zabudowaniach i cmentarz z XVIII w.

Gotycki kościół z XIII w., jednonawowy; sklepienie gwiaździste; chór zakonnic oddzielony stallami od chóru organowego. Bogate wyposażenie pochodzi z XIV-XVIII w. Gotyckie wsporniki sklepień przedstawiają twarze ludzkie i figury aniołów. W ścianach polichromowane, półplastyczne figury Madonny z Dzieciątkiem i św. Katarzyny Męczenniczki.

Dwukondygnacyjny, późnobarokowy ołtarz gł. z ok. 1700 z obrazem „Zwiastowanie NMP". Dwa boczne ołtarze z XVII w. mają bogatą ornamentykę, w niszach rzeźby gotyckie. W barokowym ołtarzu przy pn. ścianie kościoła umieszczona jest Pieta z ok. 1430, dzieło rzeźbiarza pomorskiego, a w ołtarzu św. Barbary — figura Chrystusa Frasobliwego w cierniowej koronie, wykonana przez miejscowego twórcę ludowego na pocz. XVI w. Na późnobarokowych stallach z 1719 sceny z życia św. Benedykta i św. Scholastyki, założycielki zakonu. Z kościoła, prowadzą drzwi do pomieszczeń klasztornych budowanych od XIII w.

Na miejscu zlikwidowanego przez Prusaków pn.-zach. narożnika klasztoru, Benedyktynki wzniosły w 1955-59 nowy budynek, połączony z dawnymi.

Z zach. krużganka prowadzą drzwi do d. pomieszczenia pisarza klasztornego, obecnie skarbca klasztornego, gdzie przechowywane są dzieła sztuki z XV-XIX w.

W pn.-wsch. narożniku zespołu klasztornego dawny dom gościnny z pocz. XV w. dla biskupów i opatów wizytujących klasztor, zwany opactwem. Obecnie mieści się w nim plebania.

ŻUKOWO k. Kartuz

Zespół poklasztorny

Miasto na Pojezierzu Kaszubskim, przy drodze z Trójmiasta do Kartuz, 20 km od Gdańska. Prawa miejskie 1989. 5 tys. mieszkańców.

W 1209 książę gdańsko-pomorski Mściwój I sprowadził do Żukowa Norbertanki ze Strzelna. Prowadziły tu one szkołę dla córek szlachty i patrycjatu gdańskiego, a od XIV w. także dla chłopców.

Żukowo jest kolebką haftu kaszubskiego, zapoczątkowanego przez Norbertanki. Po kasacie zakonu w 1834, klasztor przekazano miejscowej parafii. W 1991 w Żukowie założono pierwszą w woj. gdańskim Katolicką Szkołę Podstawową, nawiązującą do tradycji Norbertanek.

W centrum miasteczka, przy wjeździe z Gdańska, kościół parafialny p.w. św. Jana, wzmiankowany w 1433, odbudowany w 1604, z bogatym wnętrzem barokowym z XVII w.

Z zabudowań klasztornych Norbertanek zachowały się: kościół, stajnia i wozownia oraz plebania z XIX w.

Żukowo, kościół, *fot. J.Targońska.*

W **kościele** z XIII w. liczne dzieła sztuki z XIV-XVIII w. Ołtarz gł. z „Wniebowzięciem NMP” z XVII w. Po jego prawej stronie najwartościowszy ołtarz „antwerpski” z XVI w. W bocznym ołtarzu, po pd. stronie, gotycka rzeźba MB z Dzieciątkiem (ok.1650) a po pn. stronie, obok rzeźb, dwa obrazy św. Norberta. Cennymi zabytkami są też: ambona, balustrada chóru oddzielająca zakonnice od wiernych oraz obrazy i zdobienia barokowe. W kaplicy, obok zakrystii, znajduje się alabastrowa płaskorzeźba „Pokłon Trzech Króli”.

W zabudowaniach poklasztornych Muzeum Parafialne z kolekcją szat liturgicznych i sprzętu kościelnego z okresu świetności zakonu oraz wystawa haftu kaszubskiego szkoły żukowskiej.

Pozostałością po klasztorze jest kaplica cmentarna z 1754, postawiona dla upamiętnienia 9 zakonnic, zamordowanych w 1234 przez Prusów. Do zabytków należy również mur klasztorny z XVII w. z wnękami pokrytymi polichromią.

Na placu przykościelnym wznosi się postument z rzeźbą św. Norberta z XIX w.

PARK NARODOWY „BORY TUCHOLSKIE”

Położony w zach. części Borów Tucholskich, na Pojezierzu Południowopomorskim, w środku dorzecza Brdy. Obejmuje obszar od rynny jezior Charzykowskiego i Karsińskiego na zach. i jezior Łackiego i Dybrzka na pn. po linię kolejową Brusy – Chojnice na wsch. Utworzony w 1996. Powierzchnia 4 789 ha, w tym 77% to lasy, 11% wody, a 10% bagna, torfowiska i łąki.

W młodoglacjonalnym krajobrazie parku dominuje równina rozległego sandru Brdy, utworzona przez wody roztopowe w fazie pomorskiej ostatniego zlodowacenia bałtyckiego, z charakterystycznymi rynnami polodowcowymi i oczkami wytopiskowymi. Na powierzchni sandru powstały piaszczyste wydmy do 10 m wysokości, najliczniej na wsch. od Jez. Charzykowskiego i na zach. od jez. Ostrowite.

Najcenniejszą częścią Parku jest niewielka (3 680 ha) zlewnia Strugi Siedmiu Jezior wpadającej do Jez. Charzykowskiego,

Park Narodowy „Bory Tucholskie”, fot. P. Dąbrowski.

całkowicie zalesiona i pozbawiona zanieczyszczeń antropogenicznych. Z 21 jezior w parku, większość ma charakter oligotroficzny, a Gacno Wielkie i Małe, Nierybno i Głucha należą do jezior lobeliowych, zwanych tak od rosnącej w nich lobelii jeziornej, b. wrażliwej na czystość wody. Znacznie mniejsze są jeziora o charakterze dystroficznym, powstałe z wytopienia brył lodu, m.in. Kacze Oko, Rybie Oko i Kociołek, wszystkie o pow. poniżej 1 ha. Na ich taflę nasuwa się pło torfowe, przechodzące najczęściej w torfowisko wysokie.

W bogatej florze parku stwierdzono 56 zespołów roślinności wodnej, 7 mszarnej i 15 leśnej. W lasach przeważają bory: suche, wilgotne, świeże, wrzosowe i bagienne. Aż 97,6% drzew to sosny, 1,1% brzozy a 0,6% świerki. Występuje tu aż 206 gatunków porostów, m.in. *Verrucaria trabicola* (jedne stanowiska w Polsce) czy uznany wcześniej za wyginięty *Usnea hertella*. Największą grupą rzadkich gatunków borealno-atlantyckich tworzą rośliny siedlisk oligotroficznych m.in. lobelia, poryblin jeziorny, wywłocznik skrętnolistny, jeżogłówka pokrewna i elisma wodna. Wyjątkowo cenne są relikty glacjalne, np. ginąca krzewinka zimoziół północny.

Do bogatej fauny parku należą 43 gatunki ssaków, 144 ptaków (w tym 108 lęgowych), 25 ryb, 13 płazów i ok. 900 owadów. Żyją tu bobry, łosie, wydry; orły bieliki, puchacze, żurawie, zimorodki; pstrągi tęczowe i potokowe, lipienie, minogi.

Dyrekcja parku, ośrodek edukacyjno-muzealny i pracownia naukowa znajdują się w miejscowości Charzykowy. Przez park

przebiegają szlaki piesze, rowerowe, ścieżki spacerowi oraz szlaki konne.

Jeziora lobeliowe Gacno Wielkie i Małe

Jeziora Gacno Wielkie (13 ha, gł. do 6 m) i Gacno Małe (17 ha, gł. do 5 m) leżą w pd. części parku, w wąskiej i krętej rynnie polodowcowej. Oddziela je próg. Zespół roślinny lobelii i poryblinu jeziornego świadczy o wyjątkowo czystej wodzie. Wokół jezior bór suchy.

Dąb „Bartuś”

Atrakcją przyrodniczą parku jest okazały dąb szypułkowy „Bartuś” o obwodzie 610 cm, rosnący u zbiegu szlaków turystycznych na zach. brzegu jeziora Płęsno, niedaleko mniejszego jez. Skrzynka, z którym łączy je Struga Siedmiu Jezior. Rynnowe jezioro Płęsno otacza bór świeży

i wrzosowy z drzewostanem nasiennym. Jezioro jest miejscem lęgowym ptactwa wodnego.

Strużka

Nieopodal tej osady, nad jez. Mielnica zachowała się kaszubska checz (chata) z XIX w.

Owink

Maleńka osada Owink zajmuje polanę na wsch. brzegu jez. Karsińskiego. Z wyższych partii polany roztacza się rozległy widok na to duże jezioro. Na jego pn.-zach. brzegu, nie należącym do parku narodowego, leży wieś letniskowa Swornegacie.

SŁOWIŃSKI PARK NARODOWY

Położony na Pobrzeżu Słowińskim, między miejscowościami Rowy, Smołdzino i Łeba. Obejmuje pas wydm nadmorskich oraz jeziora przybrzeżne: Łebsko, Gardno, Dołgie Wielkie i Dołgie Małe wraz z przyjeziornymi bagnami i torfowiskami. Powierzchnia: 18 619 ha, w tym 4 601 ha lasów, ok. 2 500 ha wydm i terenów bagiennych oraz 10 216 ha jezior. Pod ścisłą ochroną znajduje się 6 355 ha, głównie mierzeja i obszary lęgowe ptaków.

Park obejmuje obniżenie morenowe z tzw. zlodowacenia bałtyckiego (ok. 10 tys. lat temu), wypełnione częściowo wodą w wyniku podsiąkania spowodowanego podniesieniem się poziomu Bałtyku po ustąpieniu lądolodu. Najmłodszą jednostką geologiczną jest Mierzeja Gardneńsko-Łebska: piaszczyste wydmy odcinające jeziora i bagna od morza. Wydmy wędrują na wsch. z prędkością 5-20 m na rok. Największa ma ok. 500 ha i ok. 50 m wysokości.

Ok. 50% powierzchni parku zajmują lasy sosnowe; są też roślinne zbiorowiska wydmowe, łąkowe i torfowiskowe. Z ponad 40 zespołów roślinnych, 20% to jedyne lub najważniejsze stanowiska w regionie m.in. odmiany wrzosowisk, borów bażynowych, bagienne lasy z wrzoścem bagiennym czy reliktowa buczyna. Naliczono ponad 50 chronionych gatunków roślin, takich jak mikołajek nadmorski, rosiczka, zimoziół północny, wełnianeczka darniowa i wiele roślin torfowiskowych. Unikalna w skali europejskiej jest roślinność wydmowa, głównie trawy wiatroodporne, rozłogowe i kłączowe m.in. piaskownica zwyczajna i wydmuchrzyca a także kocanka i jesieniec, umacniające wydmy.

Gnieździ się tu lub przelatuje ponad 250 gatunków ptaków, w tym 140 wodnych i błotno-wodnych. Z rzadkich: turkan, kalendra białoskrzydła, drozd pstry.

Park, utworzony w 1967, został w 1977 wpisany na światową listę rezerwatów

Słowiński Park Narodowy, *fot. P. Dąbrowski.*

biosfery UNESCO, a w 1995 objęty konwencją z Rasmar o ochronie terenów wodno-bagiennych.

Rocznie odwiedza park ok. 450 tys. turystów, korzystających ze 140 km znakowanych szlaków pieszych, 30 km rowerowych i 4 ścieżki dydaktyczne.

Muzeum Przyrodniczo-Leśne

Muzeum mieści się w Smołdzinie, gdzie również usytuowana jest dyrekcja parku. W największej sali wystawowej (I p) znajdują się okazy owadów, ptaków, zwierzyny płowej a także spreparowane pnie drzew. Jedna z sal poświęcona jest procesom eolicznym, których wynikiem są wydmy. Na parterze sala wystaw czasowych z interesującymi fotogramami z najciekawszych zakątków świata.

Wzgórze Rowokół

Na wsch. od jez. Gardno, w pobliżu Smołdzina, znajduje się wysoczyzna moreny czołowej ostatniego zlodowacenia bałtyckiego. Kulminacyjnym punktem wysoczyzny jest Rowokół, 115 m n.p.m., w czasach przedchrześcijańskich święta góra Słowińców. Potem (do ok. 1530) była na szczycie kaplica p.w. św. Mikołaja. Na Rowokole palono ogniska, by wskazać drogę żeglarzom. Obecnie jest tu wieża widokowa, z której roztacza się rozległa panorama całego parku.

Rezerwat „Mierzeja"

Ścisły rezerwat wydmowo-leśny „Mierzeja" obejmuje całą mierzeję Gardneńsko-Łebską, od Rowów na zach. do Łeby na wsch. Od ponad 5 tys. lat procesy eoliczne powodowały powstawanie tu piaszczystych wydm, zwanych ruchomymi. Fale morskie osadzają na brzegu piasek, który później przemieszcza się z wiatrem w głąb lądu. Las na drodze wydm jest zasypywany, a po odsłonięciu, w nieckach deflacyjnych, pozostają już tylko kikuty drzew.

Największy obszar wydmowy tworzy Łącka Góra na zach. od Łeby, popularny cel wycieczek.

Jezioro Gardno

Jezioro przybrzeżne o pow. 2 468 ha i średniej głębokości 1,3 m zaistniało w krajobrazie, podobnie jak i Łebsko, ok. 3 tys. lat temu. Niewielka wyspa, zwana Kamienną lub Diabelską, jest ścisłym rezerwatem ornitologicznym. Tylko pd. część jeziora udostępniono dla surfingu. Ostoje ptactwa na wsch. do jeziora objęte są ochroną częściową.

Muzeum Wsi Słowińskiej

Obejmuje zagrody słowińskie w centrum wsi Kluki na zach. brzegu jez. Łebsko. Utworzone w 1963, filia Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. Trwa rozbudowa skansenu, który ma być rekonstrukcją tradycyjnej wsi słowińskiej, z zachowaniem pierwotnego rozplanowania zagród. Na obszarze 5 ha będzie 5 zagród, łącznie 20 obiektów: chałupy, obory, magazyny itd.

województwo

śląskie

Wodospady Czarnej Wisełki, *fot. M. Ucieszyński*.

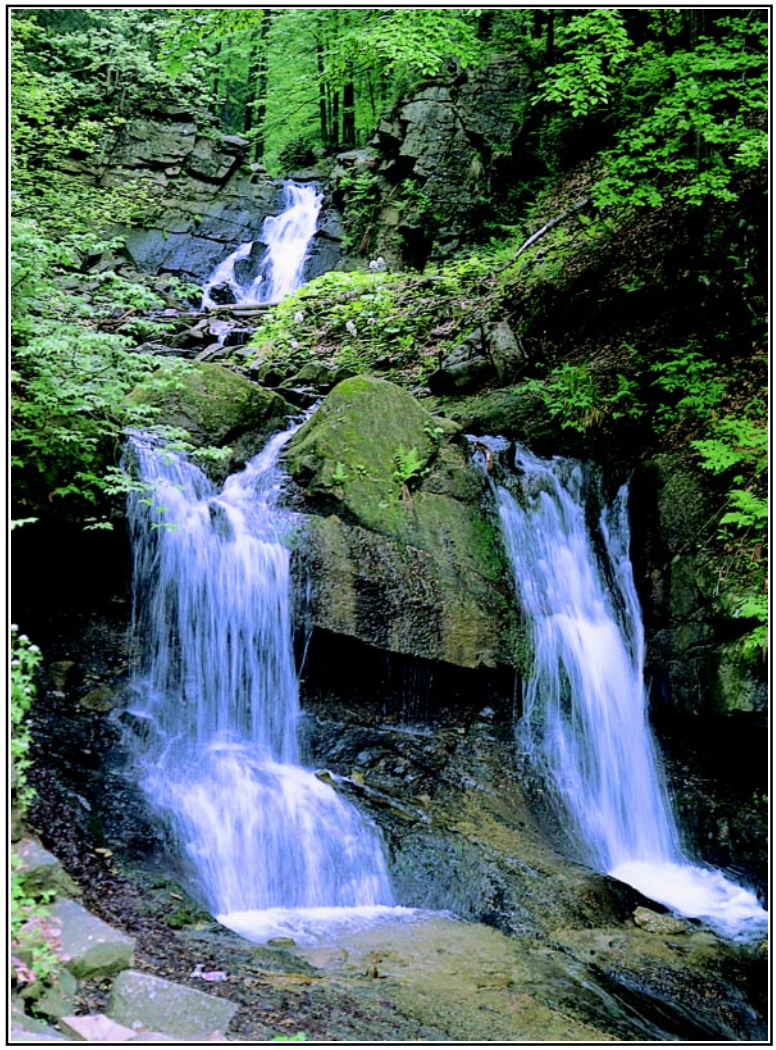

WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE

Powierzchnia 12,3 tys. km^2, ludność: 4.882 tys. mieszkańców. Najbardziej i najgęściej zaludniony region Polski.

Leży w górnej części dorzeczy Wisły, Odry i Warty na Wyżynach: Śląskiej i Krakowsko-Częstochowskiej oraz w Kotlinach: Raciborskiej i Oświęcimskiej. Na południu Przedgórze i Beskidy: Śląski, Żywiecki i Mały.

Największe skupiska lasów w rejonach Świerklańca, Raciborza i Pszczyny, a także w Beskidzie Śląskim. Liczne parki krajobrazowe, rezerwaty i pomniki przyrody. Koło Pszczyny rezerwat żubrów.

Na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej ciekawe zamki (na dawnym pograniczu Małopolski i Śląska) a częściej ich ruiny; skałki, jaskinie; jedyna w Polsce Pustynia Błędowska. Innym atrakcyjnym regionem są Beskidy ze źródłami Wisły na Baraniej Górze. Wokół Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego (GOP) utworzono Leśny Pas Ochronny o powierzchni 180 tys. ha z ponad 100 ośrodkami rekreacyjnymi.

Przez wieki była to peryferyjna część Śląska, dopóki w XVIII w. nie rozpoczęła się eksploatacja węgla kamiennego. Rudy ołowiu i srebra wydobywano tu już od bardzo dawna.

Śląsk Cieszyński ma inną historię, ponieważ nie został w XVIII w. zdobyty przez Prusy i aż do 1918 pozostawał w monarchii Habsburgów, jako odrębna kraina (nie był częścią Galicji). Granice trzech zaborów zbiegały się w samym centrum dzisiejszego województwa. Toteż do dziś odzywają się różnice np. między obszarem należącym niegdyś do Niemiec, a tzw. Zagłębiem, które było w zaborze rosyjskim.

Granica między Polską i Niemcami (różna od granic zaborczych) biegła przez środek dzisiejszego województwa do roku 1939. Na jej kształt wpłynęły trzy powstania śląskie i plebiscyt (1919-1921). Województwo śląskie, z ośrodkiem w Katowicach, otrzymało częściową autonomię, z własnym Sejmem Śląskim, skarbem i policją. W 1939 bronili Katowic harcerze i dawni powstańców. W okresie 1975-98 dzisiejsze woj. śląskie było podzielone między województwa częstochowskie, bielskie i katowickie.

Jest to najbardziej uprzemysłowiony region kraju. Słabnie znaczenie wciąż dominującego górnictwa i hutnictwa, ale za to powstał najsilniejszy w Polsce ośrodek przemysłu motoryzacyjnego. Dzięki dużej liczbie ludzi wykształconych rozwijają się nowoczesne formy technologii i biznesu. Utrzymuje się silny przemysł energetyczny, chemiczny, elektromaszynowy.

Także ośrodki turystyczne, dzięki sąsiedztwu wielkich skupisk ludzkich, prosperują nie najgorzej. Częstochowa i Piekary tradycyjnie przyciągają rzesze pielgrzymów.

Układ komunikacyjny jest przeciążony i wymaga przebudowy. Sieć PKP jest najgęściejsza w kraju.

BĘDZIN

Zamek – Muzeum Zagłębia

Miasto na Wyżynie Śląskiej, w pn.-wsch. części GOP, nad Czarną Przemszą. 61 tys. mieszkańców.

Osada koło strażnicy strzegącej przeprawy na szlaku handlowym Kraków–Wrocław. Prawa miejskie od 1358. W XVIII w. odkryto tu złoża węgla kamiennego, rozwój górnictwa i hutnictwa w 2 poł. XIX w. Od 1793 w zaborze pruskim, od 1807 w Księstwie Warszawskim, od 1815 w zaborze rosyjskim, po I wojnie światowej w Polsce, podczas II wojny światowej włączony do Niemiec.

Przemysł metalurgiczny, elektrotechniczny, paliwowo-energetyczny, spożywczy, narzędziowy. Teatr Dzieci Zagłębia.

Pozostałości murów miejskich z drewnianymi basztami z 1364. Zabytkowy kościół p.w. św. Trójcy z 1365, przebudowany w 1601 oraz 1873-1889. Zabytkowy cmentarz żydowski oraz obelisk z 1993 upamiętniający spalenie synagogi.

Na Górze Zamkowej (282 m n.p.m.) **zamek** gotycki z wieżą, z XIII-XIV w., rozbudowany w 1364 przez Kazimierza III Wielkiego, przebudowany w 1834 w stylu neogotyckim, zrekonstruowany w 1952--1956. W zamku ma siedzibę Muzeum Zagłębia ze zbiorami archeologicznymi, historycznymi i etnograficznymi. Część muzeum znajduje się w pałacu Mieroszewskich (dzielnica Gzichów) zbudowanym po 1702, przebudowanym w XVIII-XIX w. We wnętrzu klasycystyczna polichromia. W parku dwie rzeźby J. L. Webera z 1718.

BIELSKO-BIAŁA

Muzeum – Zamek Sułkowskich

Miasto na Pogórzu Śląskim, ośrodek gospodarczy i kulturalny i turystyczny, 160 tys. mieszkańców.

Powstało w 1951 r. z połączenia dwóch miast, leżących po obu stronach Białej. Starszym miastem jest położone na szlaku solnym Bielsko, założone pod koniec XIII w. przez księcia cieszyńskiego Mieszka I. W II poł. XVI w. na drugim, polskim brzegu Białej powstało osiedle rzemieślnicze Biała. W 1723 roku z rąk Augusta II Mocnego otrzymało prawa miejskie. Po roku 1772 oba miasta znalazły się w Austrii. Nastąpiła ich rozbudowa, zwłaszcza Bielska, które wzorowało się na Wiedniu, wznosząc szereg budowli zaprojektowanych przez wiedeńskich architektów. II wojna światowa przyniosła kres wiekowej tradycji współżycia wielu narodów Bielska i Białej. Miejscowi Żydzi, zostali wymordowani przez hitlerowców, a po opanowaniu obu miast przez Armię Czerwoną w 1945 r. doszło do exodusu ludności niemieckiej. W 1975 roku miasto zyskało rangę stolicy woj. bielskiego, aktualnie siedziba pow. grodzkiego i ziemskiego.

Ratusz zbud. 1895-97 w stylu neorenesansowym. Kościół św. Mikołaja zbud. 1443-1447 w stylu gotyckim, w 1992 r., podniesiony do rangi katedry w związku z utworzeniem diecezji bielsko-żywieckiej. Dworzec kolejowy z r. 1887. *Dom Tkacza*, drewniany budynek z poł. XVIII w. konstrukcji zrębowej z galeryjką od frontu, to dom i warsztat sukiennika, a od 1992 r. muzeum. Linowa kolej gondolowa na Szyndzielnię, zbud. w 1953 r., czynna cały rok. Na stokach Dębowca, Klimczoka i Magurki wyciągi narciarskie.

Zamek Sułkowskich wzniesiony w II poł. XIV w. przez księcia cieszyńskiego Przemysława I Noszaka. Rozbudowany w XV-XVIII w. na dużą rezydencję magnacką w kształcie czworoboku z wewnętrznym dziedzińcem. Wielokrotnie palony, m.in. przez Szwedów w 1645 r. oraz przez Prusaków w 1762 r., a następnie przebudowywany. Ostateczną, eklektyczną formę nadał mu wiedeński budowniczy Jan Pötzelmeyer w latach 1855-1864. Był własnością Piastów Cieszyńskich, Węgierskich Sunneghów i Książąt Sułkowskich (do 1945 r.). Obecnie jest siedzibą Muzeum Okręgowego oraz miejscem koncertów muzyki kameralnej.

BYTOM

Muzeum Górnośląskie

Miasto na Wyżynie Śląskiej. 206 tys. mieszkańców.

Osada powstała na wzgórzu Małgorzatki w 2 poł. XI w. Siedziba kasztelanii w XII w., wymieniony w 1136 w bulli papieża Innocentego II jako ośrodek górnictwa kruszcowego, prawa miejskie 1254 od księcia opolskiego Władysława I, od 1281--1354 stolica księstwa, od 1532 w rękach Hohenzollernów, a w 1622 rodu Henckel von Donnersmarck. Ośrodek kopalnictwa ołowiu i srebra, także rzemiosła i handlu. Po okresie stagnacji gwałtowny rozwój w ramach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego. W XIX w. ducha narodowego umacniali: Józef Lompa, ks. Józef Szafranek, Karol Miarka. Tu wychodził „Dziennik Górnośląski" i była siedziba Polskiego Komitetu Plebiscytowego. Po plebiscycie

w granicach Niemiec. Od 1934 jedyne na terenie Niemiec Gimnazjum Polskie.

Ważny ośrodek górniczo-hutniczy, oraz przemysłu energetycznego, metalowego, maszynowego, gumowego, spożywczego i odzieżowego. Siedziba Opery Śląskiej i Śląskiego Teatru Tańca.

Kościół p.w. św. Ducha, z 1721-1728 na miejscu kaplicy szpitalnej klasztoru Bożogrobców. Kościół p.w. św. Wojciecha z 1480, przebudowany w 1783 w baroku. Kościół p.w. Wniebowzięcia NMP z 1253, gotycki rozbudowany i przebudowany. Kościół p.w. św. Małgorzaty z 1881. Zabytkowy owalnicowy układ urbanistyczny średniowiecznego miasta.

Muzeum, mieszczące się przy placu Jana III Sobieskiego powołano w 1945. Przejęło zbiory i obowiązki przedwojennego Muzeum Śląskiego w Katowicach, a także fragmenty kolekcji dawnego muzeum niemieckiego w Bytomiu, działającego w latach 1929-1944. W 1950 zmieniło nazwę na Muzeum Górnośląskie. Działy: archeologiczny, etnograficzny, przyrodniczy i sztuki. W 1978 przejęło budynek dawnego polskiego Domu Narodowego przy ul. W. Korfantego 38, gdzie mieści się dział historyczny, a w 1982 dodatkowe pomieszczenia przy ul. W. Korfantego 34, gdzie organizuje się wystawy czasowe i koncerty.

CHORZÓW

Miasto na Wyżynie Śląskiej, w centrum GOP, 122 tys. mieszkańców.

Najstarsza część, wieś Chorzów, należąca do klasztoru miechowskiego, znana z kopalnictwa rud srebra i ołowiu, była wzmiankowana w XII i XIII w. W XVIII w., założono hutę „Królewską", oraz osiedle „Królewska Huta", które prawa miejskie uzyskało w 1868. Po plebiscycie 1921 w granicach Polski.

Chorzów, planetarium, *fot. J. Targońska.*

Duży ośrodek górniczo-hutniczy, przemysłu elektromaszynowego, chemicznego i spożywczego, teatr, muzeum regionalne.

Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku

Założony w 1951, zajmuje ponad 600 ha. Znajduje się tu: Stadion Śląski na ok. 100 tys. widzów, planetarium i obserwatorium astronomiczne, Górnośląski Park Etnograficzny, Ośrodek Postępu Technicznego, Ośrodek Turystyczny, Ośrodek Harcerski, tereny wystawowe, ogród zoologiczny, wesołe miasteczko, kąpielisko, tor regatowy, nizinna kolejka linowa.

Górnośląski Park Etnograficzny

Skansen o pow. 22 ha. Ludowe budownictwo drewniane z części Górnego Śląska i z Zagłębia, z XVIII, XIX i początku XX w. Wystawy stałe: historia i działalność Górnośląskiego Parku Etnograficznego w Chorzowie (od 1975), tradycyjne rzemiosło ludowe, ginące zawody, narzędzia służące do uprawy roli na Górnym Śląsku w XIX i XX w. Występy folklorystyczne.

Planetarium

Największe i najstarsze w Polsce, powstało w 1955 dla uczczenia pamięci Mikołaja Kopernika. Aparaturę projekcyjną umieszczono pod 23-metrową kopułą, która stanowi ekran „sztucznego nieba". Widownia mieści blisko 400 osób. Pod „niebem" planetarium, naśladującym rzeczywisty firmament, odbywają się popularne prelekcje astronomiczne, lekcje geografii i astronomii. Obserwatorium astronomiczne umożliwia w pogodnie dni obserwacje Słońca, a nocą najciekawszych obiektach nieba, oglądanych nawet w 750-krotnym powiększeniu.

CIESZYN

Rotunda romańska

Miasto na Pogórzu Śląskim, nad Olzą, węzeł dróg. 38 tys. mieszkańców.

Cieszyn, rotunda, *fot. J. Targońska.*

Pierwsze wzmianki w 1155, w XII w. siedziba kasztelanii, prawa miejskie w 1364, liczne przywileje z XV i XVI w. powodują rozwój, któremu kres kładzie pożar w 1789 całkowicie niszczący miasto. W 1920 został podzielony granicą polsko-czeską na dwa miasta. Czeska część wraz z Zaolziem przyłączona do Polski na krótko w 1938.

Ośrodek przemysłu elektrotechnicznego, lekkiego, spożywczego i turystyczny, przejście graniczne, muzeum.

Kościół podominikański p.w. św. Marii Magdaleny z 2 poł. XIII w., z wyposażeniem późnobarokowym. Kościół p.w. św. Jerzego z XIV-XV w. Kościół p.w. św. Trójcy z 1594. Zespół klasztorny Bonifratrów z kościołem barokowym p.w. Wniebowzięcia NMP z 1697-1706. Kolegium Jezuitów z kościołem p.w. św. Krzyża z początku XVIII w. Kościół ewangelicki Łaski Bożej zwany Jezusowym z kaplicami z 1709-1750. W rynku barokowo-klasycystyczny ratusz z odwachem z 1800 i kamieniczkami. W barokowo-klasycystycznym pałacu Laischów z 1796 mieści się muzeum. Studnia Trzech Braci z XIX w. Stanowisko archeologiczne w zach. części miasta. W widłach Olzy i Bobrówki grodzisko zwane Górą Zamkową, w kształcie czworobocznego wzniesienia, na szczątkach osady z I w. p.n.e. i II w. n.e.

Na Wzgórzu Zamkowym dawny romański kościół grodowy p.w. św. Mikołaja, z poł. XI w., w kształcie okrągłej z apsydą. W XIX w. przekształcony na kaplicę zdobiącą romantyczny park przy pałacu Habsburgów, zbudowanym na murach dawnego Zamku Dolnego. W 1955 przywrócono rotundzie pierwotny wygląd, m.in. rekonstruując zachodnią emporę.

Z zamku pozostała jeszcze gotycka Wieża Piastowska z 2 poł. XIV w, nadbudowana w XX w. Na przedzamczu klasycystyczny pałac arcyksięcia Karola z 1837; dawny Browar Arcyksiążęcy z poł. XIX w.; sztuczne ruiny z 1916.

CZĘSTOCHOWA

Jasna Góra

Miasto na pograniczu Wyżyny Woźnicko-Wieluńskiej i Krakowsko-Częstochowskiej, nad Wartą. 258 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1220, przywilej lokacyjny na prawie niemieckim od 1356. W 1382 książę Władysław Opolczyk sprowadził Paulinów na Jasną Górę, ufundował klasztor i ofiarował obraz Matki Boskiej — cel pielgrzymek. W 1655 obrona Jasnej Góry przed wojskami szwedzkimi opisana w „Potopie" Sienkiewicza. W XVI-XVIII w. rozwój górnictwa i hutnictwa żelaza. W czasie II wojny światowej obóz jeńców Stalag 367 Tschenstochau. Najważniejszy ośrodek katolickiego kultu religijnego w Polsce, związany z sanktuarium MP na Jasnej Górze.

Przemysł włókienniczy, metalurgiczny, materiałów ogniotrwałych, huty szkła, fabryka zapałek, papieru, wyrobów filcowych, materiałów biurowych, zabawek i galanterii. Wyższe uczelnie, filharmonia, teatr. Od 1966 Festiwal Jeunesses Musicales de Pologne „Pro musica" a od 1968 Ogólnopolski Festiwal Skrzypcowy im G. Bacewiczówny.

Kościoły: św. Zygmunta z XIII lub XIV w., przebudowany. w 1 poł. XVII w., przy nim klasztor Paulinów XVII w.; św. Andrzeja Apostoła i Barbary z dawnym nowicjatem Paulinów z 1 poł. XVII w.; św. Rocha i Sebastiana 1641-1642; NMP 1859; św. Rodziny (katedralny, długości 100 m) 1909-1927; św. Jakuba d. cerkiew z poł. XIX w.

Muzeum Miejskie w ratuszu z 1828, przebudowanym w 1908, przy ratuszu dawne więzienie z 1 poł. XIX w., dawna

karczma na Starym Rynku 1610-1612. Zabytkowe domy przy Starym Rynku i przy ulicy 7 Kamienic. Obserwatorium astronomiczne z początku XX w. w parku Chopina. W dzielnicy Raków rezerwat archeologiczny z pawilonem nad częścią cmentarzyska kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza (650-550 lat p.n.e.).

Częstochowa, Jasna Góra, fot. P. Pierściński.

Na **Jasnej Górze**, w zespole klasztornym Paulinów wznosi się jeden z najbardziej znanych kościołów w Europie, p.w. Wniebowzięcia NMP i Znalezienia Krzyża Św. Początkowo gotycki z 1460-63, obecny, bazylikowy kształt z 1690-95. Charakterystyczna, z daleka widoczna wieża zrekonstruowana w pocz. XX w. W kościele kaplice: p.w.: św. Pawła (Denhoffów) 1644--1671, Najświętszego Serca Jezusowego (Jabłońskich) 1751-1754 i kaplica Św. Relikwii, o bogatym wystroju wnętrza z końca XVII i 1 poł. XVIII w.

Najsłynniejsza jest kaplica Narodzenia NMP z gotyckim prezbiterium z 2 poł. XV w. Korpus halowy z emporami z 1 poł. XV w.; stiuki z końca XVII w.; wczesnobarokowy ołtarz z hebanu i srebra, w nim obraz MB Częstochowskiej z XIV w.

W skład zespołu klasztornego wchodzą ponadto: wczesnobarokowy budynek klasztorny z 1 poł. XVII w. z Salą Rycerską 1647, Biblioteką 1736-1739, Refektarzem 1670. Barokowe zabudowania przy dziedzińcu gospodarczym z XVII w., m.in. Pokoje Królewskie 1647, Arsenał 1660, Domy Muzykantów XVIII w., Wieczernik 1921-1927, Sala Papieska im. Jana Pawła II 1971-1979. Muzeum sześćsetlecia pokazuje historię zakonu, głównie obrazy, dokumenty, medale, kielichy i inne eksponaty związane z obrazem MB. W skarbcu kościelnym zgromadzono wota ofiarowywane MB od XIV w.

Sanktuarium jasnogórskie, o pow. ok. 5 ha, zostało ufortyfikowane na początku XVII w. Obwarowania bastionowe z XVII-XVIII w., m.in. brama Lubomirskich 1723, bastiony: Lubomirskich, Morsztynów, Szaniawskich i Potockich. Z trzech stron sanktuarium otoczone jest parkiem; od strony wsch. wielki plac, gdzie podczas uroczystości gromadzą się pielgrzymi.

GLIWICE

Maszt dawnej radiostacji

Miasto na Wyżynie Śląskiej, nad Kłodnicą, ośrodek przemysłowy, kulturalny i naukowy, port żeglugi śródlądowej, stolica diecezji gliwickiej, 195 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie od 1475 r., handel chmielem i piwowarstwo, w XVIII w. przędzalnictwo i tkactwo, następnie hutnictwo, górnictwo i przemysł ciężki. W r. 1804 ukończono budowę kanału Kłodnickiego (obecnie Gliwicki), w r. 1843 połączenie kolejowe z Wrocławiem. W wyniku plebiscytu 1922 włączone do Niemiec, mimo udziału mieszkańców w powstaniach śląskich.

Zamek Piastów Gliwickich z XIV w., włączony w system murów obronnych miasta. Odrestaurowany mieści muzeum. Gotycki kościół farny Wszystkich Świętych z XV w., halowy, z wydłużonym prezbiterium, wyposażenie barokowe. Kościół Św. Bartłomieja z XV w. w Szobiszowicach, wg legendy założony w 1232 r. przez templariuszy. Kościół Świętego Krzyża i klasztor redemptorystów z 1672 r. Zespół klasycystycznych

zabudowań Królewskiej Huty, starej huty żelaza z 1. poł. XIX w.

Miejsce hitlerowskiej prowokacji, stanowiącej pretekst do wywołania II wojny światowej.

110-metrowy **maszt radiostacji**, którego budowę rozpoczęto w 1934 r. w całości wykonany jest z drewna modrzewiowego. Belki skręcano za pomocą mosiężnych śrub. Przed II wojną światową i podczas działań wojennych wykorzystywano ją jako stację retransmisyjną sygnału radiowego z Wrocławia. Do 1956 r. służyła jako antena Polskiego Radia Katowice i zagłuszarka sygnału Radia Wolna Europa. Zasięg sygnału dochodził do ponad 100 km. Obecnie służy głównie łączności radiotelefonicznej. Od 1995 r. wieża w nocy jest podświetlana.

KATOWICE

Miasto na Wyżynie Śląskiej, nad Rawą i górną Kłodnicą, jeden z największych w Polsce węzeł kolejowy i drogowy. 346 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka w 1598, prawa miejskie 1865, szybki rozwój w XIX w. związany z wydobyciem węgla kamiennego, po plebiscycie powrót do Polski i siedziba województwa śląskiego, 1939 obrona miasta przez harcerzy i powstańców.

Ośrodek dyspozycyjny i usługowy największej aglomeracji miejsko-przemysłowej w Polsce. Górnictwo węglowe, hutnictwo, zakłady cynkowe, przemysł maszynowy, metalowy, elektrotechniczny, ceramiczny, poligraficzny i spożywczy. Wyższe uczelnie, instytuty, Teatr Śląski, Filharmonia Śląska.

Stosując technologie odporne na szkody górnicze, po 1959 wzniesiono nowe centrum miasta, z budynkami wielokondygnacyjnymi. Główne akcenty architektury nowego centrum to Rondo z Pomnikiem Powstańców Śląskich i hala widowiskowo-sportowa „Spodek". W 1972 wybudowano nowy dworzec kolejowy o prostej bryle opasanej galeryjką; dach wsparty na kielichowych słupach.

W Parku Kościuszki drewniany, późnogotycki kościół, przeniesiony przed II wojną z Syryni koło Wodzisławia Śląskiego, we wnętrzu ślady polichromii. Neoromańska świątynia ewangelicko-augsburska p.w. Zmartwychwstania Pańskiego z 1858, pierwszy w Katowicach kościół murowany. Secesyjny budynek starego dworca kolejowego (1896-1906).

Biblioteka Śląska powstała w 1922-23 jako Biblioteka Sejmu Śląskiego. Posiada cenne starodruki, rękopisy, materiały ikonograficzne i kartograficzne. W 1998, otwarto nowy gmach.

Pomnik Powstańców Śląskich

Odsłonięty w 1967 w nowym centrum miasta, przy Rondzie. Autorzy: Gustaw Zemła (rzeźba) i Wojciech Zabłocki (architektura). Trzy skrzydła symbolizują trzy powstania śląskie (1919-21).

Osiedle Giszowiec

7 km na pd.-wsch. od centrum. Osiedle górnicze zbudowane w 1906-08 wg koncepcji miasta-ogrodu, z inicjatywy dyrektora zakładów Gieschego, A. Uthemana; projekt braci Zillmann z Charlottenburga. Mieszkania dla 630 rodzin, oddalone od kopalń. Domy najwyżej dwukondygnacyjne, zróżnicowane architektonicznie, dwu i wielorodzinne, z ogrodem i budynkiem gospodarczym. Na terenie kolonii: pawilon handlowo-usługowy, szkoła, leśniczówka, gospoda, pralnia i remiza straży pożarnej, kościoły p.w. św. Barbary i św. Stanisława Kostki. Izba Śląska przy Karczmie Śląskiej, Dom Seniora, Ośrodek Rehabilitacyjno-Wychowawczy; pomniki przyrody. Do połowy lat 70. kursowała kolejka wąskotorowa, łącząca Giszowiec z pobliskimi osiedlami i centrum miasta.

KONIAKÓW k. Wisły

Izba regionalna

Wieś w Beskidzie Śląskim, na pn. i zach. zboczach Ochodzitej (894 m n.p.m.), powstała w 1712. Ośrodek turystyczno-wypoczynkowy, tereny narciarskie. Drewniana zabudowa z XVIII- XIX w. Regionalny Zespół Pieśni i Tańca „Koniaków". Ośrodek sztuki ludowej i folkloru: hafciarstwo, koronkarstwo, rzeźba, snycerka.

Izba Regionalna założona w 1966 w chacie Marii Gwarkowej, wybitnej twórczyni

koronek cieszyńskich. Zgromadzono tu ponad 200 koronek wykonanych przez rodzinę Gwarków różnymi technikami: klockową, igłową, szydełkową.

Ważnym ośrodkiem góralskiej twórczości jest również sąsiednia wieś Istebna.

MIRÓW I BOBOLICE k. Żarek

Ruiny zamków

Wsie odległe o 2 km, na Wyżynie Częstochowskiej, 14 km na wsch. od Żarek. Ośrodki turystyczne na Szlaku Orlich Gniazd.

Jurajskie warownie miały największe znaczenie w czasach Kazimierza Wielkiego, który nie zdołał przyłączyć Śląska do państwa polskiego, odtwarzanego po okresie rozbicia dzielnicowego. Ówczesne umocnienia na granicy ze Śląskiem okazały się później niepotrzebne, bo przez kilkaset lat była to najspokojniejsza granica.

Zamek Mirów, *fot. A. Kuras.*

Zamek w Mirowie zbudowany w XIV w, rozbudowany w XV i XVI w., opuszczony w 1787. Zachowały się mury kurtynowe, baszta bramna i wieża mieszkalna z kamiennymi portalami o charakterze gotyckim i późnorenesansowym.

Zamek w Bobolicach, prawdopodobnie zbudowany przez Kazimierza Wielkiego, ok. 1370-96 należał do Władysława Opolczyka. Uszkodzony w czasie wojen szwedzkich, całkowicie zdewastowany

Zamek Bobolice, *fot. A. Kuras.*

w 1783-4. Ruiny zabezpieczono w 1958--60. Zachowały się późnogotyckie obramowania okien.

MYSŁOWICE

Centralne Muzeum Pożarnictwa

Miasto na Wyżynie Śląskiej, nad rzeką Czarną Przemszą, powyżej jej połączenia z Białą Przemszą, 79 tys. mieszkańców.

Wieś wzmiankowana w 1241, prawa miejskie otrzymała przez 1360, pozbawione praw miejskich w latach 1744-1861. W XIX w. rozwój górnictwa i przemysłu w następstwie budowy linii kolejowej do Katowic i Krakowa oraz uruchomienia w 1877 największej na Śląsku kopalni węgla. Dokonana przez Niemców w dniu 15 sierpnia 1919 masakra górników była bezpośrednim powodem wybuchu I powstania śląskiego. Po plebiscycie Mysłowice znalazły się w granicach Polski.

Obecnie duży ośrodek górniczo-przemysłowy: kopalnie węgla, fabryka porcelany elektrotechnicznej i sprzętu górniczego.

Zabytkowy układ urbanistyczny miasta. Kościół p. w. Narodzenia NMP z 1587, wielokrotnie przebudowywany, plebania z XVIII w., dawna szkoła parafialna z 1826, gmach Urzędu Miasta z 1866. Pomniki ku czci poległych powstańców śląskich, żołnierzy z 1939.

Centralne Muzeum Pożarnictwa (ul. Stadionowa) zlokalizowane na terenach byłej

filii obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, zajmuje 1200 m². Od 1975 zgromadzono tu stare beczkowozy, drabiny, kaski, pompy, sikawki, wozy bojowe konne i mechaniczne, a także sztandary, mundury i odznaczenia. W gablotach wiele wydawnictw oraz dokumentów z dziejów pożarnictwa polskiego. Jest tu m.in. pochodzący z 1739 dzwon alarmowy, sprawna do dzisiaj sikawka z końca XIX w. Cennym eksponatem jest samochód „Skoda" z 1917, który brał udział we wszystkich trzech powstaniach śląskich.

OLSZTYN k. Częstochowy

Ruiny zamku

Wieś na Wyżynie Częstochowskiej, na szlaku *Orlich Gniazd*, 12 km na pd.-wch. od Częstochowy, 1,8 tys. mieszkańców. Osada powstała przy zamku.

Zabytkowy układ urbanistyczny. Kościół parafialny św. Jana Chrzciciela z lat 1722-1729. Na pn. od wsi zbiorowy grób 1500 Polaków, zamordowanych przez hitlerowców w czasie okupacji, pomnik na miejscu egzekucji. Stanowiska archeologiczne i rezerwaty. Liczne grupy skalne oraz jaskinie.

Zamek z fundacji Kazimierza Wielkiego wzniesiony na wzgórzu w XIV w. Zniszczony przez Szwedów w 1655 r. popadł w ruinę. Przeprowadzone w latach 60 XX w. prace konserwatorskie i archeologiczne pozwoliły odtworzyć zarys warowni oraz zabezpieczyć ją w postaci trwałej ruiny i udostępnić zwiedzającym. Zachowała się cylindryczna kamienna baszta z XIV w. w późniejszym okresie nadbudowana w ośmiokąt z cegły. Na wsch. od niej ruiny budynku mieszkalnego oraz resztki bramy wjazdowej. Poniżej zamku górnego wykute w skale schodki i wnęki tzw. *labirynt* będący podziemiami zamku średniego. Poza obrębem właściwego zamku, po zach. stronie wzgórza czworoboczna baszta Sołtysia. Prawdopodobnie strzegła ona bramy wjazdowej od pn-zach. Cały zamek otoczony był murem, którego fragmenty odkryto. Warownia olsztyńska była jednym z najważniejszych zamków nie tylko na Jurze ale i w całym królestwie.

PIEKARY ŚLĄSKIE

Sanktuarium maryjne i kalwaria

Miasto na Wyżynie Śląskiej, nad Brynicą. 66 tys. mieszkańców.

Wzmiankowane w 1277, prawa miejskie

Zamek Olsztyn, *fot. A. Kuras.*

od 1947. Od XVII w. ważny ośrodek życia religijnego; liczne pielgrzymki ze Śląska, Czech i Moraw. W 1683 był tu Jan III Sobieski, śpiesząc na odsiecz Wiednia.

Kopalnie węgla kamiennego, rud cynku, ołowiu. Przemysł materiałów budowlanych, spożywczy, odzieżowy, maszynowy.

Kościół odpustowy p.w. Przemienienia Pańskiego, neogotycki, zbudowany w 1896. Zabudowania dworskie z XIX w. Kopiec Wyzwolenia, wysokość 30 m, na wzgórzu 356 m n.p.m., usypany w 1932-37 przez powstańców śląskich przy ówczesnej granicy polsko-niemieckiej dla uczczenia 250 rocznicy odsieczy wiedeńskiej.

Kościół p.w. NMP i św. Bartłomieja Apostoła zbudowany w 1842-1849, neoromański, dwie wysmukłe wieże wysokości 60 m, wokół kościoła krużganek z kapliczkami. Wewnątrz cudowny obraz MB Piekarskiej, kopia z XVII w. obrazu przeniesionego do Opola i znanego jako MB Opolska.

Na pobliskim wzgórzu Cerekwica wybudowano w latach 1862-1995 **kalwarię**. Na prawie 10 ha znajduje się 14 kaplic drogi krzyżowej, 15 kaplic różańcowych oraz 11 innych budynków. Na szczycie w latach 1993-1996 wzniesiono kościół p.w. Zmartwychwstania Pańskiego, w nim stacje XI, XII, XIII. Od 1996 trwa generalny remont kościoła, jako początek remontu całej kalwarii. Na obszarze tym rośnie ok. 2 tys. ciekawych drzew. Wzgórze otacza mur o dł. 1296 m. Widziana z lotu ptaka kalwaria i kościół przypominają kaształtem kotwicę.

PILICA

Kościół św. Jana Chrzciciela

Miasto na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, nad Pilicą, 2 tys. mieszkańców.

Osada Pilcza istniała na początku XIV w. na Górze św. Piotra (ok. 600 m na pd.-wsch. od obecnego centrum miasta). Ok. 1393 lokacja miasta na nowym miejscu przez Pileckich. W 1570 dobra pileckie przeszły w ręce Padniewskich, którzy ufundowali kolegiatę. W połowie XIX w. August Moes zbudował zakłady przemysłowe w Pilicy i w sąsiedniej Wierbce. W 1869-1994 Pilica nie miała praw miejskich.

Na zach. od rynku usytuowany jest zespół zamkowo-parkowy, otoczony fortyfikacjami bastionowymi (1651). Zamek zbudowany w 1610 przez Wojciecha Padniewskiego, renesansowy, dwukondygnacyjny, z wewnętrznym dziedzińcem. Po II wojnie zakład wychowawczy, obecnie własność Barbary Piaseckiej-Johnson. Obok dwie piętrowe oficyny i oranżeria. Park o pow. 10 ha założył Teodor Wessel w poł. XVIII; lipa drobnolistna o obwodzie 7,3 m. Na pd.-wsch. bastionie tablica na miejscu masowych egzekucji w 1940-44.

Przy ul. Krakowskiej zespół szpitala dla ubogich, z kościołem p.w. św. Jerzego, fundacji ks. Jerzego Zbaraskiego w 1630. Nad Pilicą usytuowane są ruiny kościoła księży Marków z 1610, opuszczonego od początku XIX w. Na wzgórzu św. Piotra, znajdował się malowniczy kościółek drewniany, spalony w 1945 (zachowała się dzwonnica i ogrodzenie cmentarza).

1,5 km od miasta rezerwat „Smoleń"— na wzgórzu w bukowym lesie ruiny zamku Smoleń.

Kościół parafialny p.w. św. Jana Chrzciciela (dawna kolegiata) z 1325-27, gotycki, przebudowany w okresie baroku, jednonawowy. Wewnątrz kamienny nagrobek Katarzyny Pileckiej, z postacią dziecka (1555). Gotycka kaplica Warszyckich (św. Anny) dekorowana rokokową polichromią. W barokowej kaplicy św. Józefa dekoracja stiukowa kartuszowo-liściasta z puttami (1700). Rokokową kaplicę grobową Padniewskich (przy prezbiterium od pd.) zbudował Kasper Fodige z Mesocci w 1601; nakryta kopułą z latarnią, portal z nazwiskiem i gmerkiem muratora; nagrobek Mikołaja i Anny Padniewskich z ich płaskorzeźbami (1601).

Wokół kościoła kilkusetletnie lipy drobnolistne, obwód ponad 4,6 m.

PODLESICE

Rezerwat „Góra Zborów"

Wieś 18 km na pn.-wsch. od Zawiercia, na Wyżynie Częstochowskiej, w Parku Krajobrazowym Orlich Gniazd, w pn. części ryczowskiego regionu skałkowego; w pobliżu Skałki Kroczyckie, Podlesickie i Rzęd-

Ogrodzieniec, fot. P. Pierściński.

kowickie. Ośrodek turystyczny, tereny narciarskie, hotel „Ostaniec".

Na wsch. od wsi, u podnóża Ruskiej Skały, stanowisko archeologiczne: jaskiniowe obozowisko łowców reniferów sprzed 10 tys. lat; narzędzia krzemienne, fragmenty kości zdobionych ornamentem zygzakowatym, badania w 1952, zbiory w muzeum w Łodzi.

N na pn. od wsi **Góra Zborów** – częściowy rezerwat przyrody nieożywionej, utworzony w 1957, pow. 45 ha. Wśród lasu na wzgórzu (462 m n.p.m.) skałki wapienne (ostańce) z grupy Skałek Podlesickich, o malowniczych formach baszt, labiryntów, bram skalnych. Popularny teren wspinaczkowy.

PODZAMCZE k. Zawiercia

Ruiny zamku Ogrodzieniec

Wieś na pograniczu Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej i obniżenia Górnej Warty, w ryczowskim regionie skałkowym, 2 km na wsch. od Ogrodzieńca.

Na najwyższym wzniesieniu wyżyny Górze Janowskiego (504 m n.p.m.), na trzonie skał wapiennych, piętrzą się harmonizujące z krajobrazem, malownicze **ruiny zamku** gotycko-renesansowego, wzniesionego przez Seweryna Bonera w 1530-45 na miejscu grodu z XIV w. Zamek niszczony przez Szwedów, po 1810 opuszczony, popadł w ruinę. Zniszczenia dopełnili hitlerowcy w 1940-1941. Po II wojnie światowej ruiny zabezpieczono i częściowo rekonstruowano oraz udostępniono. „Ojca polskiego krajoznawstwa", Aleksandera Janowskiego zwiedzenie tego zameku zainspirowało do założenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (1906, w 1950 przekształcone w PTTK), w którego odznace widniał wizerunek ruin Ogrodzieńca. W grocie skalnej kaplica MB Skałkowej. Na Podzamczu kaplica barokowa z XVIII w., przebudowana, figura i płaskorzeźba MB z dawnej kaplicy zamkowej.

PSZCZYNA

Zespół pałacowo-parkowy

Miasto powiatowe na Równinie Pszczyńskiej, nad Pszczynką, węzeł kolejowy. 27 tys. mieszkańców.

Osada istniała w X w., prawa miejskie od 1 poł. XIV w., wielokrotne zmiany właścicieli, w poł. XIX w. ośrodek polskiego ruchu wydawniczego na Górnym Śląsku, w czasie II wojny światowej obóz germanizacyjny dla dzieci, po wojnie rozwój miasta, włączenie Goczałkowic-Zdroju.

Ośrodek przemysłowo-usługowy, wytwórnia elektrofiltrów, gazów technicznych,

Pszczyna, pałac, *fot. P. Pierściński.*

mleczarnia, zakład młynarski. Oddział Instytutu Przemysłu Organicznego, zakład doświadczalny Instytutu Warzywnictwa, stacja doświadczalna środków ochrony roślin. Zespół regionalny „Pszczyna" założony w 1960.

Średniowieczny układ urbanistyczny, kościół p.w. Wszystkich Świętych z 1764, zbudowany z wykorzystaniem murów poprzedniego z XVII w. Na plebanii fragmenty wyposażenie spalonego kościoła cmentarnego p.w. św. Jadwigi. W mieście dużo domów z XVIII-XX w. Na pn. Lasy Pszczyńskie z ośrodkiem hodowli żubrów w Jankowicach.

Pałac, pierwotnie zamek gotycki z XV w., w końcu XVI w. przebudowany na rezydencję, spalony 1679, odbudowany 1695, przebud. w stylu barokowym 1743-1767, oraz neobarokowym 1870-1874.

Muzeum Pałacowe utworzone w 1945, ekspozycja wnętrz mieszkalnych od renesansu do XX w.; zbrojownia; brama wjazdowa, tzw. *Warta*, późnorenesansowa z 1687.

Dwór zwany Ludwikówką, zbudowany w 1800 dla księcia Ludwika Pszczyńskiego. Oficyna z 1 poł. XIX w., budynek folwarczny z 1725, ujeżdżalnie, stajnia, powozownia.

Park Zamkowy (48 ha) ciągnący się wzdłuż Pszczynki powstał w 2 poł. XVIII w.; także park Zwierzyniec i Park Dworcowy, w którym znajduje się skansen Zagroda Wsi Pszczyńskiej.

RUDY

Zespół pocysterski

Duża wieś z wieloma przysiółkami na Płaskowyżu Rybnickim, nad Rudą, siedziba dyrekcji Parku Krajobrazowego „Cysterskie Kompozycje Rud Wielkich". Do lat 80. połączona kolejką wąskotorową z Gliwicami i Raciborzem. Dwa duże ośrodki wypoczynkowe: Buk i Pod Dębem. W 1992 w okolicach szalał pożar, który strawił ok. 10 tys. ha lasu.

W 1258 książę opolski Władysław sprowadził tu Cystersów z Jędrzejowa. Po sekularyzacji zakonu w 1810, rezydencja księcia. Wiktora von Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfurst (zwanego księciem raciborskim) i jego potomków.

W poł. XIX w. w Rudach przebywał niemiecki lekarz Juliusz Roger, który zebrał i opublikował po polsku zbiór pieśni śląskich. Jego staraniem powstał szpital (1858, przebudowany 1910) w stylu neogotyku angielskiego. Przed szpitalem pomniki Rogera oraz mieszkańców wsi poległych w I wojnie światowej.

Przy drodze do Gliwic, na cmentarzu, neogotycki kościół pomocniczy św. Marii Magdaleny (1880-84). Liczne pozostałości dawnej zabudowy wsi górnośląskiej, przy drogach kapliczki, figury i krzyże. W lasach ciekawe pamiątki historyczne (np. głaz upamiętniający zabicie ostatniego niedźwiedzia) oraz liczne drzewa, pomniki przyrody.

Kościół pocysterski p.w. Wniebowzięcia NMP powstał w 2 poł. XIII w., przebudowany w 1680-1790, w I 1945 ograbiony przez wojska sowieckie i podpalony, odbudowany w 1947-50 z przywróceniem cech romańskich i gotyckich. Świątynia bazylikowa z transeptem; po obu stronach prezbiterium kaplice Św. Krzyża i św. Jana Nepomucena. Portal z kruchty do nawy romański, zamknięty trójlistnie; romańskie głowice służek. Dwie ambony, płyty nagrobne opatów rudzkich Piotra III i Marcina II.

Od pd. wspaniała Kaplica Mariacka (nietknięta pożarem w 1945) z cudownym obrazem Matki Boskiej Rudzkiej, koronowanym przez papieża 17 VI 1999 w Gliwicach. Wg tradycji, obraz przy-

Rudy, kościół, *fot. R. Respondowski.*

wieziony z Jędrzejowa, kilkakrotnie przemalowany, najstarsza warstwa z XV w.

Klasztor zbudowany w 1671-78 (na miejscu wcześniejszej budowli), przebudowany poł. XIX w. na rezydencję książęcą, na planie czworoboku z wirydarzem. Obecnie w ruinie.

W ruinie także pałac opacki, zbudowany ok. 1730, przebudowany w 1 poł. XIX w. na rezydencję magnacką. Skrzydło zach. na planie litery „L" z cylindryczną basztą; skrzydło wsch. na planie podkowy z basztą od północy. Portal kamienny, ok. 1680.

Park założony w XVIII w., przekomponowany w latach 1822-46 staraniem księcia raciborskiego, 95 ha, pierwotnie w stylu angielskim. W parku rośnie 70 gatunków drzew i krzewów egzotycznych oraz 46 rodzimych; w tym 20 pomników przyrody (największy dąb ma 7,1 m w obwodzie).

TARNOWSKIE GÓRY

Kopalnia Zabytkowa

Miasto powiatowe na Wyżynie Śląskiej, na Garbie Tarnogórskim, jeden z największych w Polsce węzłów kolejowych. 66 tys. mieszkańców.

Powstało i rozwijało się w XV-XVI w. dzięki znalezieniu rud srebra i cynku. W 1526 uzyskało wolność górniczą, tzw. „Ordunek Górny" od księcia opolskiego Jana II Dobrego oraz prawa miejskie. W XII-XVIII w. miasto targowe i rzemieślnicze, w 2 poł. XVIII w. ponowny rozwój górnictwa, siedziba urzędu górniczego. W 1803-1933 pierwsza na ziemiach polskich szkoła górnicza. W wyniku plebiscytu w granicach Polski. Po II wojnie dalszy rozwój, w 1973 włączono wieś Repty, w 1975 Miasteczko Śląskie i Strzybnicę.

Przemysł maszynowy, metalowy, aparatury chemicznej, odzieżowy, spożywczy; w dzielnicy Miasteczko Śląskie wielka huta cynku. Katedra i Klinika Psychiatrii Śląskiej Akademii Medycznej, Górnicze Centrum Rehabilitacyjne. Coroczne Dni Tarnogórskich Gwarków.

W rynku domy o sklepionych podcieniach z XVI-XVII w.; winiarnia „Sedlaczek" słynna z pobytu wybitnych osób (Jan III Sobieski, J.W.Goethe, J.U. Niemcewicz); kościół p.w. św. Piotra i Pawła z XVI w.; kaplica św. Barbary z 1724; wikarówka z 1818; kościół cmentarny p.w. św. Anny z 1612; kościół ewangelicki z 1780; drewniana dzwonnica gwarków z XVI w. przeniesiona w 1953 z Blachówki; neorenesansowy ratusz z 1896-1898; Muzeum Rud Metali Nieżelaznych utworzone w 1959 w kamienicy z XVI w., przebudowanej w XIII w.

W Reptach, dzielnicy Tarnowskich Gór, wymienianych już w 1202, średniowieczny ośrodek wydobycia rud cynku, żelaza oraz wapienia. Po czynnej w XVIII-XIX w. kopalni galmanu (ruda cynku) pozostał szyb „Staszic", z którego rozchodzą się długie podziemne sztolnie wypełnione wodą. Z szybów są zasilane w wodę rurociągi GOP, z jednej sztolni bierze początek rzeka Drama. Od 1957 udostępniona jest do zwiedzania **Sztolnia „Czarnego Pstrąga"** (zejście krętymi schodami 25 m, oraz przejazd ok. 1 godz. łodzią chodnikiem odwadniającym o długości 600 m). Natomiast w Tarnowskich Górach przy ul. Szczęść Boże znajduje się Zabytkowa Kopalnia,

skansen górnictwa kruszcowego. Do zwiedzania fragment podziemi dawnej kopalni ołowiu i srebra (XVI-XIX w.), wyposażonej w oryginalne urządzenia i narzędzia.

WISŁA CZARNE

Źródła Wisły pod Baranią Górą

Osada wczasowa Wisła Czarne to obecnie część miasta Wisły w Beskidzie Śląskim.

Za początek największej polskiej rzeki uznaje się źródło Czarnej Wisełki (1106 m n.p.m.), na pd.-zach. zboczu Baraniej Góry (1220 m n.p.m.). Jest ono mało efektowne: woda sączy się skąpo z błotnistego podłoża. Drugi źródłowy potok Wisły to Biała Wisełka (Biała Wisła, Białka) wypływająca na wysokości 1080 m na pn. od Baraniej Góry. Cały ten obszar porasta świerkowy las. Dolina Białej Wisełki, mającej większy spadek, jest chętniej odwiedzana ze względu na wodospad i wychodnie piaskowca.

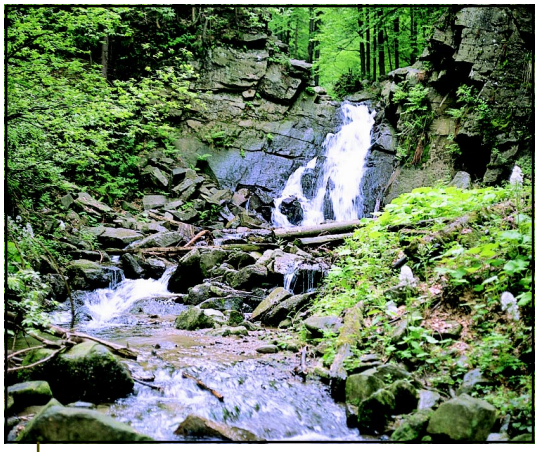

Źródła Wisły, *fot. M. Ucieszyński.*

W miejscu połączenia obu Wisełek zbudowano w 1972 zbiornik Wisła Czarne. Długość 2,7 km, maksymalna głębokość 20 m, pow. 38 ha, pojemność 4,9 mln m^3. Potok wypływający z jeziora nosi nazwę Wisełka. Nazwa Wisła pojawia się dopiero po połączeniu Wisełki z Malinką. Od ujścia Przemszy rzeka jest żeglowna (w związku z tym ma na brzegach tablice podające odległość od źródeł). Długość Wisły od źródeł Czarnej Wisełki wynosi 1047,5 km, a od źródeł Białej Wisełki 1044,6 km.

ZABRZE

Muzeum Górnictwa Węglowego
Skansen górniczy „Królowa Luiza"

Miasto na Wyżynie Śląskiej, nad Kłodnicą (prawy dopływ Odry) i jej dopływem Bytomką, 200 tys. mieszkańców.

Najstarszą częścią miasta są Biskupice, wzmiankowane w 1242. Pierwsza kopalnia węgla powstała w 1791. O rozwoju przesądziło zbudowanie linii kolejowej w 1846 i Kanału Gliwickiego w 1823. Po plebiscycie w granicach Niemiec, prawa miejskie w 1922. Po wojnie powrót do Polski, znaczna rozbudowa miasta.

Wielki ośrodek GOP, 3 kopalnie węgla kamiennego, przemysł maszynowy i elektroniczny, elektrownia, huta szkła, zakłady przemysłu spożywczego i drzewnego, koksownia, węzeł gazociągów. Ośrodek naukowy i kulturalny, kliniki, instytuty, Dom Muzyki i Tańca, Teatr Nowy, Filharmonia Górnicza.

Znajduje się tu kościół p.w. św. Antoniego z początku XX w., z ołtarzem św. Barbary wykonanym z brył węgla.

Muzeum Górnictwa Węglowego, powołane w 1981, przejęło zbiory po Muzeum Górniczym w Sosnowcu. Mieści się w zabytkowym gmachu dawnego starostwa zabrzańskiego z XIX w. Fragmenty dawnego wystroju architektonicznego: drewniane, secesyjne schody, eklektyczno-secesyjna sala witrażowa.

Dział Historii Górnictwa i Techniki Górniczej gromadzi narzędzia i urządzenia górnicze, archiwalia, fotografie, albumy, sztandary, kopaliny, skamieliny oraz odciski roślin. M.in. zbiór XVIII- i XIX-wiecznych rysunków technicznych, kolekcja sztandarów kopalnianych i związkowych, księga pamiątkowa „Skarbofermu" (z autografami prezydentów Wojciechowskiego i Mościckiego), kolekcja lamp górniczych.

Dział Przeróbki Mechanicznej i Przetwórstwa Węgla eksponuje urządzenia do wzbogacania, brykietowania, koksowania i chemicznej przeróbki węgla.

Dział Kultury Górniczej zbiera pamiątki dotyczące tradycji górniczego zawodu, zwyczajów, wierzeń, zachowań, życia codziennego górników i ich rodzin. M.in.

kolekcja mundurów górniczych z XIX i XX w. oraz insygniów górniczych: bard, szpad i kilofków sztygarskich; zbiór instrumentów używanych przez orkiestry i kapele górnicze; obrazy, grafiki i rzeźby o tematyce górniczej i regionalnej, głównie twórców nieprofesjonalnych. Biblioteka posiada ok. 10 tys. książek i tytułów czasopism.

Muzeum Górnictwa Węglowego ma dwa oddziały: skansen górniczy „Królowa Luiza" i skansen podziemny „Guido".

Skansen górniczy „Królowa Luiza" znajduje się na terenie jednej z najstarszych górnośląskich kopalni węgla (utworzonej w 1791). W części „Maszyna Parowa" urządzenia i zabudowania nadszybia kopalnianego oraz pokaz działania parowej maszyny wyciągowej z 1915. W części „Sztolnia" przejście podziemnymi wyrobiskami z XIX i XX w. długości 1560 m i głębokości do 20 m oraz pokaz pracy urządzeń, m.in. kombajnu urabiającego ścianę węglową.

ŻYWIEC

Muzeum – Zamek Habsburgów

Miasto w Kotlinie Żywieckiej, nad Sołą, u ujścia Koszarawy, powyżej Jeziora Żywieckiego, 28 tys. mieszkańców.

Osada Stary Żywiec założona w XIII/XIV w., prawa miejskie uzyskała przed 1327 r. W średniowieczu ośrodek rzemieślniczo-handlowy, w XIX w. rozwój przemysłu.

Kościół Św. Krzyża gotycki z 1428 r., rozbudowany w latach 1679-90; gotycko-renesansowa konkatedra Narodzenia NMP z poł. XV w. wielokrotnie przebudowywana.

Najbardziej malowniczym miejscem w Żywcu jest 25-hektarowy park Habsburgów, na którego terenie stoją **stary zamek i pałac**. Najstarszym obiektem jest zbudowany przez Komorowskich w XVI w. zamek, trójkondygnacyjna, czworoboczna budowla z wieżą w pn.-wsch. rogu i niedużym dziedzińcem, otoczonym misternymi krużgankami. Z dziedzińca prowadzi wejście do sal wystawowych. Wystawy stałe to: „Sztuka sakralna Żywiecczyzny" oraz „Kary i tortury na Żywiecczyźnie". Kolekcja sztuki sakralnej obejmuje bogaty zbiór obrazów, rzeźb, szat liturgicznych, od gotyku aż po wiek XIX. Muzeum organizuje także wystawy czasowe. Zamek proponuje przejażdżki na koniach i kucykach po parku.

Naprzeciwko starego zamku, nieco w głębi parku, wznosi się zbudowany przez Habsburgów pod koniec XIX w. klasycystyczny pałac. W części budynku mieści się szkoła leśna, a pozostałe pomieszczenia pełnią funkcje reprezentacyjne, m.in. lustrzana sala balowa o doskonałej akustyce jest wykorzystywana jako sala koncertowa. W 2001 r. kilkupokojowy apartament udostępniono księżnej Alicji z Habsburgów. Osiemdziesięciokilkuletnia dziedziczka mieszkająca na stałe w Szwajcarii, zapowiedziała przybycie do Żywca na dłużej.

Wyjście z parku prowadzi poprzez dawne zabudowania gospodarcze, w których mieści się obecnie siedziba Towarzystwa Miłośników Ziemi Żywieckiej. Naprzeciwko stoi budynek dawnej *siejby* (magazynu zbożowego), gdzie mieści się Muzeum Miejskie, prezentujące zbiory historyczne, etnograficzne i przyrodnicze. Z ciekawszych eksponatów warto wymienić oryginały dawnych przywilejów, rękopis *Dziejopisu Żywieckiego*, pieczęcie cechowe oraz dawne stroje mieszczańskie.

Żywiec, kościół Św. Krzyża *fot. arch.*

województwo

świętokrzyskie

Wiślica, tablica erekcyjna, *fot. A. Wielocha*.

WOJEWÓDZTWO ŚWIĘTOKRZYSKIE

Powierzchnia 11 672 km^2, ludność 1 328 tys.

Obejmuje Góry Świętokrzyskie, Wyżynę Kielecko-Sandomierską i Nieckę Nidziańską — krainy Wyżyny Małopolskiej. Świętokrzyski Park Narodowy powołano do życia w 1953. W ośmiu parkach krajobrazowych chroni się między innymi: Puszczę Świętokrzyską, gołoborza, różnorodne siedliska leśne, żeremia bobrów, wychodnie gipsów na Garbie Pińczowskim, kserotermiczne murawy na wapiennych i gipsowych wzgórzach Ponidzia.

Kopalnie krzemienia w okolicach Szydłowca, Wierzbicy i Ostrowca Świętokrzyskiego należą do najstarszych śladów osadnictwa w Polsce. W VII-IX w. powstało państwo Wiślan, przyłączone później przez Mieszka I do państwa Polan. Znaczącymi ośrodkami były Wiślica i Sandomierz. W 1138 w wyniku rozbicia dzielnicowego powstało księstwo sandomierskie. Po zniszczeniach spowodowanych nawałą tatarską XIII w. do wielkiego znaczenia urasta twierdza Chęciny, ośrodek administracyjny i górniczy Królestwa. Wielki wpływ na rozwój tej części Małopolski miały klasztory cysterskie w Jędrzejowie, Koprzywnicy, Wąchocku oraz klasztor Benedyktynów na Świętym Krzyżu. W okresie renesansu rozwijały się Chęciny, Szydłów, Pińczów. Kielecczyzna stała się ośrodkiem arian (Pińczów, Raków). Po burzliwych latach XVII i XVIII w. oraz upadku miast następuje ożywienie gospodarcze, przede wszystkim za sprawą Stanisława Konarskiego, Hugo Kołłątaja i Stanisława Staszica. Powstaje Staropolskie Zagłębie Przemysłowe. Po Kongresie Wiedeńskim Kielce stały się stolicą województwa krakowskiego, a władze województwa sandomierskiego przeniosły się do Radomia. Kielecczyzna jest ściśle związana ze zrywami narodowymi — powstaniem kościuszkowskim, spiskiem ks. Piotra Ściegiennego oraz powstaniem styczniowym. Tu w 1914 walczyły Legiony Józefa Piłsudskiego. W 1936 rozpoczęła się budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego. W okresie okupacji hitlerowskiej działały silne oddziały partyzanckie.

Na szczególną uwagę zasługuje związek Kielecczyzny z literaturą polską. Z klasztoru na Świętym Krzyżu pochodzą „Kazania Świętokrzyskie", jeden z najstarszych zabytków polskiego piśmiennictwa. Tu powstawały kroniki Jana Długosza i Wincentego Kadłubka. Mikołaj Rej był związany z Nagłowicami, Oksą i Topolą. Jan Chryzostom Pasek w Olszówce napisał swoje „Pamiętniki". Góry Świętokrzyskie, a ściślej Puszcza Jodłowa, kojarzą się ze Stefanem Żeromskim. W Oblęgorku mieszkał i tworzył Henryk Sienkiewicz.

Siłą napędową regionalnej gospodarki jest przemysł materiałów budowlanych. Kieleckie firmy budowlane należą do najbardziej dynamicznych w kraju. Ważnym działem gospodarki województwa jest również przemysł metalurgiczny i maszynowy, działają zakłady przemysłu spożywczego i tekstylnego. Rolnictwo przez cały okres powojenny skutecznie broniło się przed kolektywizacją. Pomimo dużego rozdrobnienia gospodarstw wiejskich i średniej jakości gleby, zbiory warzyw, owoców, jarzyn są wyższe niż w innych regionach kraju. Województwo jest znaczącym dostawcą ziemniaków, zbóż, przetworów mlecznych i masła.

Na Kielecczyźnie powstają gospodarstwa ekologiczne, produkujące zdrową żywność. Wiele gospodarstw nastawia się na agroturystykę. Na chętnych do wypoczynku czekają nieskażone środowisko naturalne, zróżnicowany krajobraz Gór Świętokrzyskich, duże kompleksy leśne, rzeki i zbiorniki wodne, zabytki, liczne muzea i pamiątki historyczne.

BAŁTÓW

Bałtowski Park Jurajski

Wieś gminna nad Kamienną na Przedgórzu Iłżeckim, 18 km na pn. wsch. od Ostrowca Świętokrzyskiego.

Wieś wzmiankowana w 1326. Właścicielami byli m.in. Andrzej Ossoliński, Chomętowscy, Pieniążkowie, Małachowscy, Dunin-Karwiccy oraz Druccy-Lubeccy.

Bałtów, Park Jurajski, *fot. R. Respondowski.*

Książę Aleksander Drucki-Lubecki wzniósł w końcu XIX w. okazały pałac na wyniosłej skarpie doliny Kamiennej (obecnie pałac opuszczony). Wokół pałacu założono park geometryczny. Kościół Matki Boskiej Bolesnej został zbudowany w 1743, powiększony 1904-08, wystrój barokowy. Młyn wodny na Kamiennej z XIX/XX w. w dalszym ciągu zasilany jest wodą, a jego urządzenia udostępnione są do zwiedzania.

Rzeka Kamienna tworzy w Bałtowie głęboko wciętą dolinę z odsłoniętymi pokładami piaskowca i wapienia, skaliste brzegi doliny osiągają deniwelację do 30 m. (na skarpach zbudowano platformy widokowe). W tej scenerii organizowane są spływy tratwami. Porośnięte lasem, poprzecinane głębokimi lessowymi wąwozami, urozmaicone zjawiskami krasowymi (jaskinie, wywierzyska) zbocza doliny objęto ochroną rezerwatową (rezerwaty „Modrzewie", 1971, pow. 5,1 ha i „Ułów", 1995, pow. 25,5 ha).

W 2002 dr Gerard Gerliński odkrył na bryle dolomitu tropy allozaura, nieco później w tzw. *Żydowskim Jarze* tropy innych dinozaurów: kamptozaura i stegozaura. Same tropy zostały zabezpieczone, zaś na miejscu odkryć oraz w pobliżu młyna wodnego na Kamiennej utworzono **Park Jurajski** z modelami 30 dinozaurów naturalnej wielkości. W trakcie organizacji jest Muzeum Jurajskie z licznymi skamieniałościami.

BARTKÓW

Dąb „Bartek"

Wieś u podnóża Pasma Klonowskiego Gór Świętokrzyskich, 10 km na pn. od Kielc.

Dąb, zwany Bartkiem, jest bodajże najbardziej znanym drzewem w Polsce, choć nie jest ani najstarszy, ani największy. Rośnie w pobliżu leśniczówki, obwód na wysokości pierśnicy wynosi 8,5 m, u podstawy 14 m, wysokość 27 m, wiek około 700 lat. W 1906 Polacy (wspomagani przez rosyjskiego leśniczego Szoszkę) stoczyli potyczkę z żandarmerią carską; wskutek pożaru sąsiednich zabudowań, w pomnikowym drzewie wystąpiła martwica. Przez lata Bartek nie miał liści, lecz w końcu ku zdumieniu ludzi ożył. W latach 80. drzewo poddano kuracji (nawodnienie korzeni systemem 17 studzienek, zaplombowanie ubytków mieszaniną trociny i żywicy epoksydowej, dezynfekcja, podparcie konarów). Dąb zazielenił się i owocuje. W jego koronie gnieździ się kilkanaście gatunków ptaków, w dziuplach znalazły schronienie nietoperze. Legendy wiążą Bartka z polskimi królami: Bolesławem Chrobrym, Kazimierzem Wielkim, Janem III Sobieskim (który umieścił w dziupli butelkę wina, rusznicę i szablę turecką). Po ostatniej wojnie powstały legendy o związkach Bartka z oddziałami partyzanckimi.

Do zabudowań leśniczówki prowadzi pomnikowa aleja starodrzewia, rośnie

Dąb „Bartek", *fot. R. Respondowski.*

wiekowy modrzew a także dwa syberyjskie cedry posadzone przez Szoszkę

BUSKO ZDRÓJ

Centrum uzdrowiska

Miasto powiatowe pomiędzy Niecką Solecką a Garbem Pińczowskim, 48 km na pd. od Kielc, 18 tys. mieszkańców. W 1166 był już w Busku kościół św. Leonarda. Klasztor i kościół Norbertanek fundował rycerz Dersław na przełomie XII i XIII w. W 1252 Bolesław Wstydliwy wystawił klasztorowi pozwolenie na eksploatację solanki. W 1287 Leszek Czarny nadał osadzie prawa miejskie. W 1474 Busko złupiła szlachta ciągnącą na wyprawę przeciwko Węgrom. Miasto utrzymywało się z handlu i wyrobu sukna. Najazd szwedzki w 1655 stał się przyczyną upadku gospodarczego. W 1820 miasto zniszczył doszczętnie olbrzymi pożar. Staraniem gen. Feliksa Rzewuskiego w 1836 powstało uzdrowisko z zakładem kąpielowym. Po upadku powstania styczniowego car odebrał Busku prawa miejskie, odzyskane dopiero w 1916. W okresie międzywojennym powstały nowe obiekty uzdrowiskowe (m.in. sanatorium dziecięce Górka). Obecnie czynnych jest kilka sanatoriów i dwa szpitale uzdrowiskowe, funkcjonują też sanatoria resortowe oraz pensjonaty prywatne.

Woda siarczano-słona z siarczkami i siarkowodorem jest rzadko spotykana. Kąpiele leczą niektóre schorzenia pęcherzyka żółciowego i wątroby. Solanka jodobromowa w kuracji pitnej stosowana jest w chorobach tarczycy i przy ogólnym osłabieniu. Okłady borowinowe w leczeniu reumatyzmu, co jest specjalnością Buska Zdroju.

Pozostałością dawnego założenia miejskiego jest kwadratowy rynek z uliczkami wybiegającymi z naroży. Do obiektów zabytkowych należą: dawne założenie kościelno-klasztorne Norbertanek z kościołem NMP (1592-1621, rozbudowane w 1804), drewniany kościół cmentarny św. Leonarda z 1699, budynki mieszkalne (XVIII-XIX w.), szpital dla ubogich św. Mikołaja.

W parku zdrojowym poniżej miasta znajdują się Łazienki (obecnie Sanatorium „Marconi") i oranżeria, klasycystyczne, zbudowane w 1830-36 wg projektu H. Marconiego, na planie wydłużonej podkowy z niewielkimi skrzydłami. W części ryzalitowej podcienia arkadowe z kolumnami toskańskimi, w skrzydłach podcienia proste. Ściany zwieńczone attyką z gzymsem kostkowym. W zakładzie kąpielowym zamontowano 66 wanien leczniczych.

Park zdrojowy został założony przez ogrodnika Ignacego Hanusza w 1 poł. XIX w.

CHĘCINY

Ruiny zamku

Miasto między Pasmem Zelejowskim i Chęcińskim w Górach Świętokrzyskich, 15 km na pd. zach. od Kielc, 4 tys. mieszkańców.

Chęciny, zamek, *fot. P. Pierściński.*

W 1275 wzmiankowano wieś Chęciny, obecnie Starochęciny. W końcu XIII w. nowa osada u stóp Góry Zamkowej przejęła nazwę Chęciny. Za panowania Władysława Łokietka odbywały się tu zjazdy rycerstwa, sprawowane były sądy ziemskie i wreszcie w 1325 Chęciny otrzymały prawa miejskie od Kazimierza Wielkiego. Tenże król rozbudował kościół i zbudował zespołu klasztorny Franciszkanów. Z tego okresu zachował się układ urbanistyczny z dwoma rynkami (z górnego rozchodzą się osie komunikacyjne). Rozwój miasta związany był z królewskimi przywilejami górniczymi, w okolicy wydobywano rudy miedzi, ołowiu i srebra. W 1607 miasto zostało zniszczone przez rokoszan Mikołaja Zebrzydowskiego.

W 1657 wojska Jerzego Rakoczego ponownie dokonały zniszczenia. Próby ratowania świetności Chęcin przez króla Jana Kazimierza oraz później przez Stanisława Staszica nie przyniosły długotrwałego efektu. Podczas ostatniej wojny dominująca w miasteczku ludność żydowska została wymordowana. Obecnie ośrodek przemysłu materiałów budowlanych, a także rozwijający się ośrodek turystyczny.

O dawnej świetności przypominają: układ urbanistyczny, kamieniczki (m.in. karczma Niemczówka) oraz pięć kościołów. Halowy gotycki św. Bartłomieja (około 1600) z kaplicą Trzech Króli Kaspra Fodygi (słynnego mistrza kamieniarskiego). Zespół klasztorny Franciszkanów z gotyckim kościołem Wniebowzięcia NMP (po 1817 fabryka marmurów i do 1945 więzienie, później rzeźnia, łaźnia, Dom Wycieczkowy PTTK z restauracją, od 1991 ponownie własność Franciszkanów). Barokowy zespół klasztorny Klarysek z kościołem św. Józefa (1643), obecnie klasztor Bernardynek. Dawny kościół szpitalny Św. Ducha (obecnie budynek mieszkalny). Dawna synagoga (1638, obecnie Dom Kultury). Renesansowy budynek mieszkalny „Niemczówka" (1634) z izbą muzealną prezentującą górnicze tradycje królewskiego miasta.

Nad miastem górują **ruiny zamku**, zbudowane z kamienia na wyniosłym wzgórzu w 1296-1311. Budowę zainicjował bp Jan Muskata, ukończył Władysław Łokietek. Zamek rozbudowany w 1576, 1607 i po 1622, zniszczony podczas rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego (1607) i wojen szwedzkich (1655-57), od końca XVIII w. w ruinie. Przez wieki jedna z najpotężniejszych twierdz królestwa, miejsce przechowywania skarbca koronnego (1318 zdeponowano skarbiec archidiecezji gnieźnieńskiej). W 1331 podczas wielkiego zjazdu rycerstwa polskiego podjęto decyzję o wojnie z Krzyżakami i stąd wyruszyły zbrojne hufce pod Płowce. Twierdza pełniła funkcję więzienia królewskiego. Tutaj więziono drugą żonę Kazimierza Wielkiego, brata Władysława Jagiełły, królową Bonę.

Zachowane: zarys murów obwodowych, dwie cylindryczne wieże, fragmenty budynku bramnego, skarbca i budynku mieszkalnego. Na wschodniej wieży (z czasów Kazimierza Wielkiego) zamontowano taras widokowy, skąd roztacza się wspaniały widok na okoliczne pasma Gór Świętokrzyskich. W części zach. zachowała się głęboka studnia zamkowa z XV w., z przedzamcza zachowane mury obwodowe oraz czworoboczna wieża.

JASKINIA „RAJ"

3 km na zach. od Sitkówki-Nowin, na pn. zboczu wzgórza Malik w Grzbiecie Bolechowickim, znajduje się **jaskinia „Raj"**, odkryta w 1964, udostępniona do zwiedzania w 1972. Rezerwat „Jaskinia Raj", utworzony w 1968 o pow. 8 ha, obejmuje las mieszany oraz samą jaskinię.

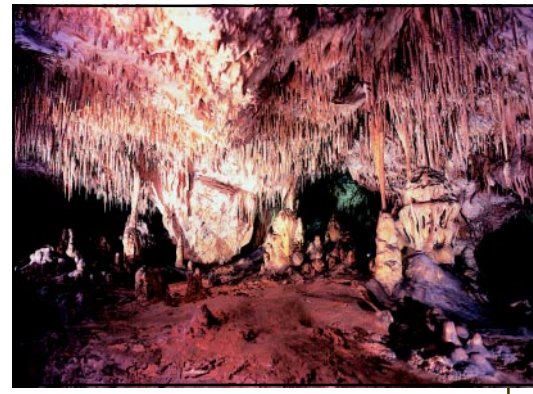

Jaskinia „Raj", *fot. P Pierściński.*

Długość korytarzy 240 m (trasa turystyczna liczy 180 m), głębokość 9,5 m. Bogata szata naciekowa, m.in. stalaktyty „makaronowe", kolumny, draperie, żebra, polewy. W niektórych miejscach na 1 m^2 powierzchni stropu przypada około 200 stalaktytów. Spotyka się stalagnaty – połączenia stalaktytów ze stalagmitami.

W okolicach występują rudy żelaza, stąd niektóre nacieki mają odcień rdzawy. Stwierdzono ślady pobytu człowieka neandertalskiego (sprzed 50 tys. lat), znaleziono narzędzia ludzi pierwotnych oraz kości zwierząt upolowanych na zewnątrz jaskini oraz zwierząt jaskiniowych.

Trasa turystyczna prowadzi wykutym chodnikiem do Komory Wstępnej, dalej do dwupoziomowej Komory Złomisk (z kolumną naciekową „Harfa"). Kolejnym sztucznym korytarzem dochodzimy do Sali

Kolumnowej (kolumna z wełnistym naciekiem, jeziorko z perłami jaskiniowymi). W Sali Stalaktytowej obserwujemy najciekawsze formy wapiennych nacieków ze słynną „Pagodą". Ostatnią komorą jest Sala Wysoka w kształcie dzwonu. Zmiana mikroklimatu wywołana obecnością turystów zagraża naciekom, dlatego ogranicza się liczbę zwiedzających.

JĘDRZEJÓW

Zespół klasztorny Cystersów
Muzeum im. Przypkowskich

Miasto powiatowe na Płaskowyżu Jędrzejowskim. 17 tys. mieszkańców.

Opactwo Cystersów w Jędrzejowie (do 1153 wieś Brzeźnica) fundował biskup wrocławski (późniejszy arcybiskup gnieźnieński) Jan Gryfita w 1140, sprowadzając w 1149 zakonników z burgundzkiego opactwa w Morimond.

W 1170-1210 powstał zespół klasztorny z kościołem św. Wojciecha. W opactwie ostatnie lata życia (1218-1223) spędził kronikarz Wincenty Kadłubek, do 1218 biskup krakowski. W 1271 książę Bolesław Wstydliwy zezwala zakonnikom na lokację miasta Jędrzejowa w pewnej odległości od klasztoru. Prawa miejskie odnowił król Zygmunt Stary w 1510.

W 1576, 1592 i 1607 w Jędrzejowie odbyły się zjazdy szlachty polskiej. W 1817 kasacja zakonu, w 1869 utrata praw miejskich (odzyskanych po II wojnie światowej). W 1885 przez Jędrzejów poprowadzono linię kolejową, a w 1926 powstała kolej wąskotorowa do Pokrzywnicy, z odgałęzieniem do Kocmyrzowa. Malowniczą trasą dawnej kolejki kursuje w sezonie letnim „Expres Ponidzie".

Na pn. od rynku znajduje się kościół parafialny p.w. Św. Trójcy, pierwotnie gotycki, w poł. XVIII przebudowany w baroku, wewnątrz renesansowa polichromia oraz gotycka chrzcielnica z brązu z XV w.

Najcenniejszym zabytkiem **zespołu klasztornego** Cystersów jest kościół NMP i św. Wojciecha konsekrowany w 1210, zbudowany na fundamentach kościoła z 1 poł. XII w. (zachowane fragmenty absydy z emporami, nasada wieży, fragmenty murów).

Jędrzejów, klasztor, *fot. P. Pierściński.*

Jest to bazylika filarowa z czteroprzęsłowym korpusem i transeptem. Po bokach wydłużonego prezbiterium znajdują się pary kaplic. W XIV w. powstały arkady międzynawowe. W 1733-42 powstały od pn. dwie kaplice (Niepokalanego Poczęcia NMP i bł. Wincentego Kadłubka z jego relikwiami). W 1751-54 od wsch. dobudowano ślepą fasadę ujętą dwiema czworobocznymi wieżami. Cennym zabytkiem są barokowe 54-głosowe organy z drewnianą aparaturą o poczwórnej klawiaturze. Z 1319 pochodzi figuralny nagrobek kasztelana krakowskiego Pakosława z Mstyczowa herbu Lis. Pod chórem odsłonięto fragment muru z kostki kamiennej. Polichromia nawiązująca do żywota W. Kadłubka powstała w XVIII w.

Budynek klasztorny rozebrano częściowo na początku XX w., zachowane dwa skrzydła z krużgankami (od pd. i zach.). W krużganku pd. ekspozycja związana z rolą Cystersów dla historii regionu.

Państwowe **Muzeum im. Przypkowskich** (Plac Kościuszki 7/8) zajmuje dwie kamienice w rynku: budynek dawnej apteki (XVIII, z łamanym dachem) i dawny dom Przypkowskich (XIX-XX w. z kopułą obserwatorium astronomicznego). Na zapleczu muzeum znajduje się pawilon wystawowy oraz ogród urządzony przez prof. Gerarda Ciołka, ze schodami wodnymi.

Muzeum powstało z biblioteki Jana Józefa Przypkowskiego (1707-58) oraz kolekcji lekarza Feliksa Przypkowskiego (1872-1951), miłośnika astronomii i gnomiki

(nauki o budowie zegarów słonecznych). Zbiory gromadzone w prywatnym mieszkaniu oraz obserwatorium astronomiczne udostępniał F. Przypkowski zainteresowanym już od 1909. Wiele zegarów konstruował sam właściciel kolekcji. Tę umiejętność przejął jego syn Tadeusz. W 1962 Przypkowscy przekazali zbiory gnomiczne państwu. Dyrektorem Muzeum został Piotr Maciej Przypkowski.

Kolekcja obejmuje ponad 650 zegarów słonecznych (także zegarów ogniowych, klepsydr piaskowych i wodnych, zegarów mechanicznych) oraz astronomicznych przyrządów pomiarowych. W bibliotece zgromadzono około 20 tys. ekslibrisów i innych znaków księgarskich. Wśród „białych kruków" są pierwsze wydania książek Kopernika, Heweliusza, Keplera i innych astronomów. Na uwagę zasługują stare mapy nieba, również japońskie i arabskie. W dziale gastronomicznym naczynia miedziane, przepisy i książki kucharskie. Muzeum gromadzi ponadto pamiątki związane z Jędrzejowem.

KIELCE

Katedra
Pałac Biskupów Krakowskich
Kadzielnia

Miasto wojewódzkie w Górach Świętokrzyskich pomiędzy pasmami Masłowskim i Dymińskim, w dolinie Bobrzy i jej dopływu Silnicy. 210 tys. mieszkańców. Węzeł drogowy i kolejowy, lotnisko sportowe.

Pierwszy kościół w tym miejscu ufundował Władysław Herman, który na przełomie XI i XII w. podarował osadę biskupom krakowskim. Na wzgórzu (zwanym obecnie zamkowym) zbudowali oni dworzyszcze. Na miejscu modrzewiowego kościoła p.w. św. Wojciecha w 1171 biskup Gedeon wybudował kościół murowany i założył kolegiatę, przenosząc następnie parafię św. Wojciecha do kościoła biskupiego. Około 1360 biskup Bodzanta nadał Kielcom prawa magdeburskie. Do XVI w. Kielce pozostawały w cieniu Bodzentyna. W 1594 biskup Jerzy Radziwiłł uruchomił kopalnię miedzi w Miedzianej Górze. Sejm Czteroletni uchwalił konfiskatę dóbr biskupów krakowskich. W 1805 powstała diecezja kielecka w metropolii lwowskiej. W 1816 utworzono w Kielcach Główną Dyrekcję Górniczą oraz powołano Szkołę Akademiczno-Górniczą. Nastąpił ożywiony rozwój miasta, powstały zakłady przemysłowe. W 1885 otwarto linię kolejową z Sosnowca do Dęblina przez Kielce. W 1914 do Kielc wkroczyli strzelcy J. Piłsudskiego. Obecnie duży ośrodek przemysłowy, naukowy i kulturalny.

Do najważniejszych obiektów zabytkowych należą: barokowy kościół św. Karola Boromeusza (1622-28) z klasztorem na Karczówce (wspaniały punkt widokowy), kościoły Św. Trójcy (1640-44) i św. Wojciecha (1763), pałacyk Tomasza Zielińskiego, eklektyczne kamienice w Rynku. Warto zwiedzić Muzeum Zabawek.

Katedra (do 1805 kolegiata) Wniebowzięcia NMP, zbudowana w 1632-35 kosztem kardynała Jana Alberta Wazy (na miejscu kościoła z 1171). W 1719-28 zburzono wieże i zbudowano nowe prezbiterium ze skarbcem i zakrystią. W 1869-72 katedra uzyskała neobarokową fasadę. Bazylika z sześcioprzęsłowym korpusem i krótkim prezbiterium z absydą, fasada dwuwieżowa. Nawa ze sklepieniem kolebkowo-krzyżowym, wyposażenie wczesnobarokowe, m.in. obrazy Szymona Czechowicza. Na uwagę zasługują: ołtarz główny, tryptyk gotycki z Łagiewnik, renesansowy nagrobek Elżbiety Zebrzydowskiej (1553, Jan Maria Padovano), dwa kamienne epitafia biskupów krakowskich z ich portretami, płaskorzeźba Matki Boskiej wykonana z bryły galeny. Portal fundacji Jana Alberta Wazy, 1635, zdobiony herbem Wazów oraz Białym Orłem, Pogonią i Trzema Koronami. W innym, zamurowanym portalu umieszczono z fundacji prymasa Michała Poniatowskiego marmurową tablicę z alfabetem, cyframi i jednostkami miar (co oddaje ideę Oświecenia). Obok kościoła znajduje się płyta nagrobna Wojciecha Głowackiego „Bartosza", bohatera spod Racławic. Wolnostojącą dzwonnicę zbudowano w poł. XVII w. z fundacji bpa Piotra Gembickiego (1727-nadbudowa).

W skarbcu katedry działa Muzeum Diecezjalne gromadzące dzieła sztuki sakralnej oraz naczynia i szaty liturgiczne.

Pałac, położony nieopodal katedry, wzniesiony przez muratora Tomasza Poncino w 1637-41 z inicjatywy biskupa krakowskiego Jakuba Zadzika wg projektu Jana Trevano, na miejscu drewnianego dworu bpa Piotra Tomickiego. Jest to jeden z najcenniejszych zabytków manieryzmu, okresu w sztuce między renesansem a barokiem. Zbudowany z zastosowaniem zasady troistości: podział fasady na trzy części, trzy arkady logii wejściowej, trzy duże okna nad loggią, trzyosiowe skrzydła. Dwukondygnacyjny korpus główny ujęto czterema sześciobocznymi wieżami z hełmami barokowymi z wysmukłymi latarniami. Na osi dwie wysokie sale (w dawnej sali jadalnej fryz z portretami biskupów). Skrzydła boczne z podcieniami dobudowane w 1720-32 (pd.) i 1734-46 (pn.). Pałac był ulubioną rezydencją biskupów krakowskich, gościł koronowane głowy. Po Sejmie Czteroletnim wraz z dobrami biskupimi przekazano administracji państwowej. Przez 10 lat pn. skrzydło było siedzibą założonej przez Staszica Szkoły Akademiczno-Górniczej. Po 1918 siedziba władz wojewódzkich.

Muzeum Świętokrzyskie (przy ul. Leonarda) powstało w 1908 jako placówka Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, założycielem muzeum i jego pierwszym kustoszem był Szymon Tadeusz Włoszek. Po wojnie eksponaty przeniesiono do kamienicy w Rynku, a kustoszem został Edmund Massalski. W 1971 Muzeum otrzymało nową siedzibę, wspaniały pałac biskupi, w 1975 powstało Muzeum Narodowe. Zrekonstruowano pierwotny wystrój pomieszczeń gromadząc stylowe meble, tkaniny, obrazy i ceramikę.

Na parterze pałacu znajduje się Sanktuarium Marszałka Piłsudskiego, zorganizowane staraniem Legionistów w 1938, podczas wojny rozgrabione i odtworzone w 1990. Oprócz wielu pamiątek po Marszałku i Legionach znajduje się tutaj kolekcja uzbrojenia europejskiego i wschodniego. W reprezentacyjnych salach na piętrze czynna jest stała wystawa wnętrz

Kielce, pałac biskupi, *fot. P. Pierściński.*

pałacowych. W skrzydle pn. mieści się galeria malarstwa polskiego (portrety staropolskie, obrazy epoki romantyzmu, dzieła Władysława Maleckiego, Wojciecha Gersna, Józefa Chełmońskiego, Stanisława Wyspiańskiego, Józefa Brandta, Olgi Boznańskiej) i sztuki zdobniczej.

Oddziałami Muzeum Narodowego są:

- Muzeum w Kamienicy „Pod Trzema Herbami" z ekspozycjami etnograficznymi i historycznymi,
- Muzeum Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku,
- Muzeum Lat Szkolnych Stefana Żeromskiego w Kielcach, ul. Jana Pawła II 5.

W 2003 zrekonstruowano ogród włoski za budynkiem głównym pałacu biskupiego.

Od poł. XIX w. na wzgórzu **Kadzielnia** eksploatowano wapień dla celów przemysłu budowlanego. W 1963 na terenie wyrobiska wytyczono alejki spacerowe, a w 1971 zbudowano amfiteatr z widownią na 5000 miejsc, miejsce Festiwalu Kultury Młodzieży Szkolnej. W centrum wyrobiska grzebień skalny zwany Skałką Geologów, od 1962 rezerwat przyrody (0,6 ha). W skałach wapiennych liczne skamieniałe koralowce. Zjawiska krasowe wytworzyły w skale szereg jaskiń. Od strony wsch. znajduje się ścieżka spacerowa z platformami widokowymi. Otoczenie wyrobiska łącznie z amfiteatrem poddane będą przebudowie z zamiarem utworzenia parku. Na szczycie wzgórza (295 m n.p.m.) w 1979 wzniesio-

no pomnik ku czci bojowników o wyzwolenie narodowe i społeczne.

KLIMONTÓW

Kościół św. Józefa

Wieś gminna na Wyżynie Sandomierskiej, nad Koprzywianką, 15 km na zach. od Sandomierza. Założona 1240 przez kasztelana Klemensa, prawa miejskie 1604--1869. Własność Ossolińskich od XIV w. W XVII w. Zbigniew Oleśnicki lokował nowe miasto w odległości 2 km od wsi. W 1613 fundował klasztor Dominikanów. Kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i św. Jacka barokowy (typ kaliski) oraz klasztor opuszczone od 1902. W klasztorze po wojnie ulokowano szkołę.

Klimontów, kościół, *fot. R. Respondowski.*

Kolegiatę św. Józefa w Klimontowie fundował Jerzy Ossoliński, a wzniósł ją w latach 1643-48 budowniczy Krzyżtoporu Wawrzyniec Senes, na wzór świątyni rzymskiej *Santa Anna dei Palafrenieri*. W idei Ossolińskiego nowa świątynia miała dorównać kościołom w Sandomierzu i Opatowie. Sztukaterie wykonał Jan Chrzciciel Falconi, Włoch z pochodzenia, sztukator i rzeźbiarz królewski. Prace przerwała śmierć fundatora, a nawała szwedzka i najazd wojsk Rakoczego oraz pożar w 1690 zrujnowały budowlę. Dopiero w 1732 staraniem ks. Radoszewskiego nakryto kopułę oraz zbudowano jedną wieżę. Drugą wieżę zbudowano dopiero w 1762, zaś prace nad fasadą ukończono w 1779.

Kościół powstał na planie elipsy, z dwiema wieżami od frontu, zwieńczony kopułą z wysokim bębnem. Prezbiterium prostokątne, pomiędzy wieżami – narteks z pięcioma barokowymi posągami na balustradzie. Nawa otoczona dwiema kondygnacjami empor. Wyposażenie wnętrza rokokowe. Nad wejściem kartusze fundatora kościoła oraz dobrodziejów. W obejściu epitafia dobrodziejów oraz płyta nagrobna Jerzego Ossolińskiego.

W otoczeniu kościoła plebania infułatów z gontowym dachem łamanym, kapliczka św. Józefa, pomnik powstańców styczniowych, krzyż z poł. XIX w., figurka Matki Boskiej.

KOPRZYWNICA

Kościół i klasztor pocysterski

Miasto na Nizinie Nadwiślańskiej nad Koprzywianką, 17 km na pd. zach. od Sandomierza, ok. 1900 mieszkańców.

Już w 1139 r. konsekrowano w Koprzywnicy kościół Wszystkich Świętych. W 1185 założono opactwo cysterskie. W 1269 osada rzemieślnicza uzyskała prawa miejskie. W 1819 nastąpiła kasata klasztoru, potem powolna degradacja miasta i utrata praw miejskich po powstaniu styczniowym (1869). Podczas ostatniej wojny w Koprzywnicy i okolicach działał oddział „Jędrusiów", Niemcy w odwecie wykonali trzy publiczne egzekucje. Prawa miejskie odzyskane w 1999.

W rynku kościół Matki Boskiej Różańcowej z końca XIX w., marmurowy portal (1695) ze starszej świątyni.

Klasztor założony 1185 z fundacji Kazimierza Sprawiedliwego i komesa Mikołaja Bogorii dla konwentu Cystersów z Morimond. **Kościół NMP i św. Floriana** powstał w 1218-38 (włoski warsztat Simona, podobnie jak w Wąchocku). Bazylika zbudowana z ciosów kamiennych, z czteroprzęsłowym korpusem i transeptem, na

Koprzywnica, kościół, fot. P. Pierściński.

przedłużeniu transeptu kaplica. Przy prezbiterium od pn. okazała kaplica. Nad skrzyżowaniem nawy i transeptu wysmukła wieżyczka sygnaturki (reguła zakonna nie zezwalała na stawianie wież). Szczyty gotyckie pochodzą z początku XVI w., fasada późnobarokowa 1770-90. Na zewnątrz romański portal. Pozostałością dawnych krużganków są kamienne maski w ścianie pn. Sklepienia krzyżowo-żebrowe z ciekawymi zwornikami (Baranek i Ręka Boża). Wewnątrz polichromia gotycka z XIV w. W prezbiterium duża kompozycja Sądu Ostatecznego. Na uwagę zasługują renesansowe nagrobki Niedrzwickich.

Z klasztoru zachowane skrzydło wsch. z kapitularzem, w którym urządzono lapidarium kamiennych elementów architektonicznych. Dwór opata powstał w 1615-20.

KRZEMIONKI OPATOWSKIE

Rezerwat archeologiczny

Wieś na Przedgórzu Iłżeckim, 8 km na pn. wsch. od Ostrowca Świętokrzyskiego.

Największa w Europie kopalnia krzemienia pasiastego z okresu neolitu (3000-1700 lat p.n.e.). Stąd eksportowano narzędzia krzemienne do całej ówczesnej Europy. Pole górnicze ciągnęło się pasem dł. 4 km i szer. do 200 m. Stwierdzono istnienie ponad tysiąca szybów o głębokości do 8 m. Z dna szybów rozchodziły się gwiaździście niskie, wąskie, kręte korytarze (niekiedy z komorami). Stąd wydobywano buły krzemienne, które następnie rozbijano na mniejsze części. Fragmenty zdatne do dalszej obróbki przenoszono nad wodę i szlifowano. Krzemień pasiasty z Krzemionek dorównuje twardością stali i był najlepszym surowcem do produkcji narzędzi w Europie. Tutaj produkowano dłuta, siekiery, przecinaki a także groty strzał i oszczepów.

Kopalnię odkrył prof. Jan Samsonowicz w 1922 prowadząc badania geologiczne w miejscowym kamieniołomie wapienia. **Rezerwat archeologiczny** o pow. 400 ha utworzono w 1930. W 1968 utworzono oddział Muzeum Archeologicznego. Zwiedzanie odbywało się w małych grupach. Niskie korytarze zmuszały do poruszania się na czworakach. W latach 80. wykuto nowy chodnik dla potrzeb turystycznych.

Obecnie dostępne do zwiedzania są dwa szyby kopalniane z ciągami korytarzy i wywietrzników. Znakomicie poprowadzone korytarze udostępniają komory eksploatacyjne i oddają ducha epoki. W pawilonie wystawowym możemy zobaczyć proces eksploatacji krzemienia. Eksponuje się również znaleziska archeologiczne (m.in. rekonstrukcje rysunków węglem drzewnym na ścianach korytarzy). Na powierzchni rezerwatu zrekonstruowano chałupy i szałasy ludzi epoki kamiennej.

MICHNIÓW

Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskiej

Wieś w Paśmie Sieradowickim Gór Świętokrzyskich, około 4 km na pd. od Suchedniowa.

W Michniowie podczas okupacji hitlerowskiej istniała aktywna komórka Związku Odwetu ZWZ-AK. Pobliskie Lasy Siekierzyńskie stanowiły kryjówkę licznych oddziałów partyzanckich. Wiosną 1943 w okolicach Michniowa formowano zgrupowanie AK „Ponurego", a wieś stała się bazą oddziału partyzanckiego. Przed świtem 12 VII 1943 do wioski wkroczyli hitlerowscy żandarmi, rozpoczęła się krwawa pacyfikacja wsi. W pobliżu szkoły rozstrzelano 17 mężczyzn, do chałupy i czterech stodół w pd. części wsi spędzono 70 mężczyzn, budynki obrzucono grana-

Michniów, fot. P. Pierściński.

tami i podpalono. Zaalarmowany oddział Ponurego napadł w odwecie na niemiecki pociąg pospieszny. Zabito ponad 100 Niemców. Następnego ranka do wsi ponownie wkroczyły oddziały hitlerowskie zabijając prawie wszystkich Polaków (głównie kobiety i dzieci), którzy nie uciekli nocą do lasów. Podczas dwudniowej pacyfikacji zginęło ponad 200 mieszkańców Michniowa. Wieś spalono i zabroniono jej odbudowy oraz uprawy roli.

Te tragiczne dni upamiętnia **Pomnik–Mauzoleum**. Na mogile ofiar pacyfikacji piaskowcowa stella z nazwiskami poległych. Za mogiłą usytuowany jest pomnik „Michniowska Pieta" (dłuta Wacława Staweckiego), przedstawiający kobietę trzymającą na kolanach poległego syna. W sąsiedztwie mogiły zbudowano pawilon muzealny, Dom Pamięci Narodowej. Na zboczu powstaje Sanktuarium Męczeńskich Wsi Polskich. Wzdłuż drogi ustawiane są krzyże z 817 spacyfikowanych polskich wsi.

Na pd. od wsi rezerwat „Kamień Michniowski" o powierzchni 10,5 ha obejmuje wyżynny las mieszany z wychodnią piaskowca. Widoczne są ślady erozji skalnej. Ciekawa roślinność naskalna.

NOWA SŁUPIA

Muzeum Starożytnego Hutnictwa Świętokrzyskiego

Wieś nad Słupianką, pomiędzy pasmami Łysogórskim i Klonowskim w Górach Świętokrzyskich, 26 km na pd. zach. od Ostrowca Świętokrzyskiego. Prawa miejskie w latach 1351-1869. Miejsce dużego uskoku tektonicznego (pasmo Jeleniowskie zostało przesunięte około 4 km na wsch.). Przed dwoma tysiącami lat ośrodek hutniczy, w średniowieczu osada targowa należąca do klasztoru Benedyktynów, połączona ze Świętym Krzyżem stromą „drogą królewską". 12 II 1863 duża bitwa wojsk Mariana Langiewicza z wojskami rosyjskimi Czengerego. W 1943 na tzw. Skałce w pobliżu figury „Pielgrzyma" miejsce masowych egzekucji . Obecnie baza dla wycieczek w Góry Świętokrzyskie.

Na skraju Puszczy Jodłowej stoi kamienny posąg „Pielgrzyma" z okresu średniowiecza, owiany licznymi legendami. Renesansowy kościół św. Wawrzyńca zbudowany w 1678, z barokowymi portalami, rzeźbą patrona na fasadzie oraz renesansową sztukaterią kolebkowego sklepienia. Obok kościoła stoi kamienna rzeźba „żona Emeryka" wydobyta 1966 z cmentarza; na teren kościelny prowadzi kuta brama pochodząca z klasztoru świętokrzyskiego. W budynku plebanii niewielkie muzeum ze zbiorami historycznymi i etnograficznymi.

Muzeum Starożytnego Hutnictwa Świętokrzyskiego (Oddział Muzeum Techniki) powstało w 1960 staraniem prof. Mieczysława Radwana. Tutaj, u stóp Łyśca, w okresie II w. p.n.e. n IV w. n.e. czynny był potężny ośrodek metalurgiczny (wyprodukowano ponad 5000 ton żelaza, wyroby eksportowano nawet do Cesarstwa Rzymskiego). Na miejscu prehistorycznego piecowiska zrekonstruowano w pawilonie muzealnym piece dymarkowe, w zabezpieczonej odkrywce znajdują się oryginalne kloce żużla. Corocznie organizowane Dymarki Świętokrzyskie (początek września) połączone z tradycyjnym wytopem żelaza w piecu dymarkowym przy użyciu węgla drzewnego.

OBLĘGOREK

Muzeum Sienkiewiczowskie

Wieś na stoku Baraniej Góry w Paśmie Oblęgorskim Gór Świętokrzyskich, 8 km na pn. zach. od Kielc.

W 1900 z okazji jubileuszu 25-lecia twórczości Henryka Sienkiewicza ze składek społeczeństwa z trzech zaborów oraz Polonii zakupiono dawną posiadłość Tarłów. **Dworek** zaprojektował Hugo Kunder, nad wejściem umieszczono Oszyk, herb Sienkiewiczów, na szczycie budynku postawiono kamienny posąg rycerza. Park urządzono wg projektu Franciszka Szaniora. Po dwóch latach urządzania dworu zamieszkał w nim Henryk Sienkiewicz. Ze względu na niedogodny dojazd i odcięcie od świata w okresie wiosennych roztopów i jesiennych szarug (oraz dokuczliwe zimno) pisarz przebywał w Oblęgorku jedynie w okresie letnim. Jesienią 1914 pisarz opuścił Oblęgorek i wyjechał do Szwajcarii.

Po wojnie (1945-49) majątek zabrało państwo, w 1955 spadkobiercy pisarza przekazali dworek z parkiem państwu, na cele muzealne. Muzeum Sienkiewiczowskie otwarto w 1958. Zgromadzono w nim liczne pamiątki po laureacie Nagrody Nobla, eksponaty związane z jego życiem i twórczością, bogaty księgozbiór. Obok muzeum znajduje się duża hodowla kóz prowadzona przez potomków pisarza. Przy parkingu, w zabytkowej kuźni urządzono wystawę kowalstwa artystycznego.

OPATÓW

Kościół pokolegiacki

Miasto powiatowe na Wyżynie Sandomierskiej nad Opatówką, 7 tys. mieszkańców.

We wczesnym średniowieczu w rejonie obecnego klasztoru Bernardynów istniała osada „Żmigród". W osadzie należącej do księcia dzielnicy sandomierskiej, istniał kościół NMP, a przed 1220 po drugiej stronie potoku Łukawa zbudowano monumentalną kolegiatę św. Marcina z Tours. W 1282 na nowym miejscu lokowano miasto Opatów. W 1409 król Władysław Jagiełło wysłał z Opatowa orędzie wojenne do państw europejskich. W 1514 miasto kupił kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Później właścicielami byli m.in. Radziwiłłowie, Potoccy, Lubomirscy. Podczas powstania styczniowego krwawe walki, w 1864 porażka wojsk powstańczych L. Topora-Zwerzdowskiego. W Opatowie mieszkało wielu Żydów, również słynni rabini i cadycy. Podczas ostatniej wojny w miejscowym getcie zgromadzono Żydów z Opatowa, Włocławka i Wiednia; większość z nich straciła życie w obozie zagłady w Treblince. Obecnie niewielki ośrodek rolniczo-turystyczny.

Opatów, kościół, *fot. R. Respondowski.*

Zachowany fragment murów miejskich z Bramą Warszawską (około 1520-30), w bramie ekspozycja muzealna. Ponadto zespół klasztorny Bernardynów (1417) z barokowym kościołem NMP (1751-65). W obrębie rynku zachowały się podziemia wydrążone w lessowej glebie. Ciąg korytarzy długości 365 m z 46 komorami zabezpieczono i udostępniono do zwiedzania. Komory, pełniące pierwotnie rolę magazynów kupieckich, przeznaczono na cele muzealne.

Kościół (dawna kolegiata) św. Marcina, zbudowany z ciosów kamiennych w poł. XII w. W 2 poł. XV w. romańskie mury zwieńczono strzelistymi gotyckimi szczytami. Wieże nakryto barokowymi hełmami w 1710-40. Jest to bazylika o czteroprzęsłowym korpusie, z transeptem, fasada dwuwieżowa. Wystrój wnętrza barokowy. Polichromia przedstawia sceny z życia patrona oraz sukcesy oręża polskiego. W kościele znajduje się cenny zespół renesansowych nagrobków rodziny Szydłowieckich. W dolnej części trójkondygnacyjnego nagrobka Krzysztofa Szydłowieckiego (1467-1532), usytuowanego w pn. części transeptu, znajduje się płaskorzeźbiona brązowa płyta przedstawiająca scenę

opłakiwania zmarłego (tzw. lament opatowski). Wśród 41 postaci król Zygmunt Stary. Na ścianie kościoła wykonany z marmuru węgierskiego pośmiertny pomnik Anny Szydłowieckiej.

SANDOMIERZ

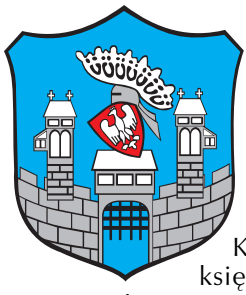

Miasto na Wyżynie Sandomierskiej, nad Wisłą. 27 tys. mieszkańców.

W XI w. Sandomierz był obok Krakowa i Wrocławia głównym grodem w kraju. W 1138 na mocy testamentu Bolesława Krzywoustego stał się stolicą księstwa. Dzielnica sandomierska przypadła małoletniemu Henrykowi. Bolesław Kędzierzawy przyłączył Sandomierz do dzielnicy senioralnej (krakowskiej). W XII w. w Sandomierzu istniały już cztery kościoły (Najświętszej Marii Panny, św. Piotra, św. Mikołaja i św. Jana). W 1226 biskup krakowski Iwon Odrowąż sprowadził do miasta Dominikanów. Prawdopodobnie w 1227 nadano prawa miejskie, w 1286 nastąpiła druga lokacja po odbudowie ze zniszczeń tatarskich. W 1287 Tatarzy w kolejnym najeździe zastali już miasto ufortyfikowane i nie zdobyli go. Po zjednoczeniu kraju przez Władysława Łokietka księstwo przekształcono w województwo sandomierskie. Podczas najazdu Litwinów w 1349 spłonęła drewniana zabudowa. Za panowania Kazimierza Wielkiego ukształtował się ostateczny owalnicowy układ miasta na wzgórzu nadwiślańskim.

W 1474 wyodrębniono województwo lubelskie, a rola Sandomierza zmniejszyła się na rzecz Lublina. Nadal miasto czerpało dochody ze spławiania zboża. W 1520 rozpoczęto przebudowę zamku (później innych budowli) w stylu renesansowym. W 1570 doszło do tzw. „zgody sandomierskiej" kalwinów, luteran i braci czeskich w obliczu narastającej kontrreformacji. W „potopie szwedzkim" miasto zostało w dużym stopniu zniszczone, co położyło kres jego świetności. W 1818 powołano biskupstwo sandomierskie. W 1944 ciężkie walki na przyczółku sanomierskim. W latach 1960-66 powstała duża huta szkła okiennego. Ośrodek akademicki: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Przyrodnicza, Szkoła Bankowa, Instytut Teologiczno-Katechetyczny i Wyższe Seminarium Duchowne.

W Sandomierzu znajduje się wiele pamiątek dawnej świetności. Układ urbanistyczny Starego Miasta na planie elipsy z ratuszem na centralnie usytuowanym nachylonym rynku. Od pn. zabudowę staromiejską zamyka gotycka Brama Opatowska z 2 poł. XIV w. z ostrołukowym przejazdem, zwieńczona grzebieniem ze sterczynami w formie jaskółczych ogonów. Z tarasu na szczycie bramy widok na Stare Miasto i Wisłę. Z Bramą Opatowską sąsiaduje kościół szpitalny Św. Ducha, jeden z najstarszych tego typu w Polsce, zbudowany w 1292 z fundacji kasztelana Żegoty.

Z budynków mieszkalnych najokazalszą jest kamienica Oleśnickich (1770-80), z późnobarokową fasadą (obecnie poczta). W piwnicach kamienicy wejście do lochów sandomierskich. W rynku inne zabytkowe budynki, m.in. Konwikt Boboli, Dom Mikołaja Gomółki, Domy Greka Kojszora i Węgra Lazarczyka „Pod Ciżemką", kamienica Dutreppich. Na skarpie wiślańskiej majestatyczne pojezuickie Collegium Gostomianum (1602), obecnie siedziba Zespołu Szkół Ogólnokształcących. W XVII w. gmina żydowska zbudowała synagogę (obecnie archiwum). Z dawnych murów miejskich ocalał do naszych czasów fragment w pobliżu Bramy Opatowskiej oraz malownicze „Ucho Igielne", arkadowa furta ze schodami, dawne połączenie dwóch klasztorów dominikańskich. W dawnych budynkach arsenału i więzienia miejskiego udostępnio-no do zwiedzania zbrojownię Chorągwi Rycerstwa Ziemi Sandomierskiej.

Na wzgórzu poza obrębem Starówki gotycki, jednonawowy kościół św. Pawła (1426-34), przebudowany w 1637. Na terenie dawnego Przedmieścia Opatowskiego barokowy kościół św. Michała do 1903 w zespole klasztoru benedyktynek; zbudowany 1686-92 wg projektu Jana Michała Linka. Dziedziniec przed elewacją pd. ujęty budynkami klasztornymi (1769-71). W budynku klasztornym mieści się Wyższe Seminarium Duchowne. W nie-

1. Ratusz
2. Podziemna trasa turystyczna
3. Katedra
4. Dom Długosza
5. Kościół św. Jakuba
6. Zamek
7. Wąwóz Królowej Jadwigi

dalekim sąsiedztwie znajduje się zespół klasztoru Reformatów z kościołem św. Józefa z 1690. Przy ul. Rybitwy 5 jedyny zachowany spichrza z 1696.

Warto odbyć pieszą wycieczkę do Gór Pieprzowych, skarpy wiślanej pokrytej zerodowanym łupkiem. Osobliwością tego miejsca jest swoiste rosarium, skupisko kilkunastu gatunków dzikiej róży, a także berberysu, głogu, tarniny.

Ratusz

Usytuowany pośrodku rynku, renesansowy, zbudowany w poł. XVI w. z wykorzystaniem kwadratowej wieżowej gotyckiej budowli z XIV w. Elewacje ceglane z użyciem kamiennych ciosów, zwieńczone wysoką attyką z fryzem arkadkowym. Nad gzymsem sterczynowo-wolutowy grzebień z kamiennymi maskami w narożach. Przy elewacji zach. wieża z 1 poł. XVII w., hełm

Sandomierz, ratusz, *fot. P. Pierściński.*

1873, tarcze zegarowe 1623. W masywnej skarpie mieści się dawna latryna.

Obecnie oddział Muzeum Okręgowego (ekspozycje historyczne) i Urząd Stanu Cywilnego z salą koncertową.

Podziemna trasa turystyczna

Wejście do niej znajduje się na zapleczu kamienicy Oleśnickich, wyjście obok wieży ratusza. Legendy wiążą sandomierskie lochy z najazdami tatarskimi. Lochy powstały prawdopodobnie w XIV-XV w. jako magazyny kupców. Podziemny ciąg korytarzy o długości 400 m udostępniono do zwiedzania w 1977. Lochy mają trzy kondygnacje i sięgają 12 m głębokości. W wielu miejacach wyeksponowano gotyckie cegla-ne sklepienia, zaś w większych piwnicach ustawiono gabloty z eksponatami historycznymi.Obsługą turystów zajmuje się oddział PTTK w Sandomierzu.

Katedra

Kolegiata Narodzenia NMP zbudowana w 1360-82 z fundacji Kazimierza Wielkiego (na miejscu romańskiej kolegiaty z 2 poł. XII w.), od 1818 katedra. Gotycka, halowa. Prezbiterium z pocz. XV w. Przy nim, na przedłużeniu pd. nawy, kaplica mansjonarska (poł. XV w.), od 1765 kaplica Najświętszego Sakramentu, wystrój barokowy z inkrustowanym ołtarzem z czarnego marmuru i iluzjonistyczną polichromią. Między nawami ciosowe arkady o kwadratowych filarach. Sklepienie krzyżowe z żebrami spływającymi na przyścienne służki wiązkowe. Zworniki z herbami Królestwa. Fasada barokowa, 1670-74, z okazałym portalem, szczyt ujęty niskimi wieżyczkami. Elewacje ujednolicone ceglaną okładziną (1888). W prezbiterium malowidła ruskobizantyjskie (1430) wykonane przez malarzy włodzimiersko-halickich. Sceny z życia Chrystusa i Marii, postacie proroków, ewangelistów i świętych, na sklepieniu Chrystus wśród aniołów. Bogate barokowe wyposażenie wnętrza świątyni: monumentalny ołtarz główny z marmuru; przy tęczy i filarach ołtarze rokokowe z alegorycznymi posągami kobiecymi; chór i organy 1694-97 barokowe; w prezbiterium stalle kanonickie, 1640; renesansowa płyta nagrobna Mikołaja Orłowskiego (zm. 1549). Nad zakrystią w dawnym kapitularzu archiwum i skarbczyk.

Obok katedry barokowa dzwonnica (1737-43), zwieńczona cebulastym hełmem z ciekawym barokowym portalem.

W skład zespołu katedralnego wchodzą ponadto budynki sufraganii i wikariatu.

Dom Długosza

Usytuowany w pobliżu Gostomianum, otoczony ogrodem, zbudowany w 1476, z fundacji Jana Długosza (kanonika sandomierskiego) dla księży mansjonarzy. W XVII w. przebudowany, a w 1934-35 przystosowany dla muzeum. Budowla dwukondygnacyjna z wysokimi szczytami, otwory okienne z kamiennymi ciosowymi obramieniami. Nad wejściem od pd. znajduje się tablica erekcyjna z herbem Wieniawa i datą 1476.

Muzeum Diecezjalne Sztuki Kościelnej urządzone 1937 przez Karola Estreichera w oparciu o zbiory ks. J. Rokosznego. Na uwagę zasługują m.in. romańska rzeźba Madonny z Goźlic (XIII w.), obraz Trzech św. Dziewic (pocz. XV w.), dzieło Łukasza Cranacha starszego (Matka Boska z Dzieciątkiem i św. Katarzyną, 1520), dywan wschodni, dar Jana III Sobieskiego dla kościoła w Studziannie oraz zbiór tkanin, meble, broń, numizmaty, szkło i ceramika.

Kościół św. Jakuba

Zespół podominikański, założony w 1226, z fundacji bpa Iwona Odrowąża, prze-

Sandomierz, zamek, fot. P Pierściński.

budowany na barokowy w XVII w., 1907--09 reromanizacja. Najwcześniejszy w Małopolsce kościół z cegły, najpiękniejszy romański kościół dominikański w Polsce. Bazylika trójnawowa, korpus pięcioprzęsłowy, arkady międzynawowe ostrołukowe, filary kwadratowe. Prezbiterium prostokątne, trójprzęsłowe, przebudowany około 1624-31. Elewacje zewnętrzne dekorowane fryzami ceramicznymi o motywie plecionek, w szczytach wsch. fryzy kratkowe. Na osi korpusu uskokowy portal z dwudzielnym wejściem (kapitelki z maskami i motywem roślinnym). Przy prezbiterium na przedłużeniu nawy pn. renesansowa kaplica Męczenników Sandomierskich, fundacji Szemberków, 1605, z kopułą na ośmiobocznym bębnie. W skromnym wnętrzu na uwagę zasługuje obraz MB Różańcowej z ołtarza głównego (1599) oraz drewniany sarkofag (1767 r.) z płaskorzeźbą postaci ks. Adelajdy (zm. 1291). Dzwonnica z 2 poł. XIII w.; gotyckie dzwony z XIV w.

Zamek–Muzeum

Zbudowany w 1349 na miejscu pierwotnego grodu, z fundacji Kazimierza Wielkiego. Około 1480 dobudowano wieżę pd.--zach. Za panowania Zygmunta I Starego powstał główny renesansowy korpus (koniec XVI w.). Za czasów Zygmunta Augusta i Stefana Batorego kontynuowano przebudowę pod kierunkiem Santi Gucciego. W 1656 Szwedzi wysadzili zamek w powietrze. Ocalało skrzydło zach. przebudowane z inicjatywy Jana III Sobieskiego na główny korpus zamkowy z reprezentacyjnym piętrem (piano nobile). W 1795 Austriacy zamienili zamek na sąd i więzienie, w 1825 przebudowano zamek na potężne więzienie, funkcjonujące aż do 1959. Po długotrwałym remoncie zamek zamieniono na muzeum.

Obecnie jest to czterokondygnacyjna budowla, z dwiema narożnymi wieżami od zach. Elewacja wsch. ma wystrój klasycystyczny. Nad portalem zachowała się kamienna tablica erekcyjna króla Zygmunta I Starego z 1520 oraz kartusz herbowy. Od pd. gotycka wieża na planie prostokąta, w górnej części ze ściętymi narożnikami, dach sześciopołaciowy. Wieża pn. na planie kwadratu, zwieńczona hełmem stożkowym. Z dziedzińca wspaniały widok na dolinę Wisły.

Muzeum Okręgowe powstało z inicjatywy Stanisława Karpowicza staraniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (1918) jako Muzeum Ziemi Sandomierskiej. Posiada zbiory związane z historią, tradycją, kulturą Ziemi Sandomierskiej.

Wąwóz Królowej Jadwigi

Wąwóz lessowy opadający stromo od kościoła św. Pawła w kier. pd.-wsch. o długości 500 m, wysokość ścian do 10 m. Zbocza porośnięte drzewami i krzewami. Wąwóz (jeden z wielu w mieście i okolicach) powstał w wyniku erozji wodnej gleby lessowej. Korzenie drzew wypłukiwane

z lessu tworzą chaotyczną plątaninę, gałęzie – cienisty tunel.

SIELPIA WIELKA

Muzeum Zagłębia Staropolskiego

Wieś u podnóża Wzgórz Opoczyńskich, nad Czarną, 10 km na pd. zach. od Końskich. Na Czarnej zalew o powierzchni 57 ha z ośrodkami wypoczynkowymi.

Pradzieje przemysłu metalurgicznego na Kielecczyźnie sięgają czasów Cesarstwa Rzymskiego. W pocz. XIX w. staraniem Stanisława Staszica i ks. Druckiego-Lubeckiego powstał tu najważniejszy (do końca XIX w.) ośrodek przemysłowy w Królestwie Polskim – ponad 30 kopalń rud żelaza, 3 kopalnie rud miedzi, 9 wielkich pieców. Pozostały malownicze ruiny w Maleńcu, Chlewiskach, Starachowicach, Kaniowie, Rejowie, pozostałości huty „Józef" w Samsonowie, Fabryki Żelaznej w Nietulisku Fabrycznym, Fabryki Machin w Bałogonie i wiele innych.

Muzeum Zagłębia Staropolskiego w Sielpi Wielkiej jest symbolem całego Zagłębia Staropolskiego (taka nazwa pojawiła się po I wojnie światowej). W latach 1825-1921 czynny był zakład hutniczy (pudlingarnia i walcownia), wykorzystujący energię wodną Czarnej. Powstało osiedle robotnicze, szkoła rzemieślnicza, drogi dojazdowe. Jedno z wielkich kół wodnych, o średnicy 8,5 m, zachowało się do naszych czasów. W 1934 opuszczony obiekt (zachowany prawie w całości) zamieniono na oddział Muzeum Przemysłu i Techniki w Warszawie. W okresie okupacji Niemcy przeznaczyli większość urządzeń na złom. Po wojnie zostały mury i nieliczne maszyny. Wielkim staraniem rozpoczęto rekonstrukcję obrabiarek, z innych zabytkowych zakładów sprowadzono eksponaty. W 1962 w walcowni urządzono Muzeum Zagłębia Staropolskiego. Na uwagę zasługują: wspomniane koło wodne, maszyna parowa (1858), obrabiarki angielskie z poł. XIX w. Większość urządzeń jest sprawna i bywa uruchamiana.

Od 2000 organizowany jest Festyn Technologiczno-Turystyczny „Kuźnice Koneckie" na terenie dawnych zakładów przemysłowych w Sielpi Wielkiej, Maleńcu i Starej Kuźnicy.

Sielpia, muzeum, *fot. R. Respondowski.*

SZYDŁÓW

Średniowieczny zespół miejski

Wieś na Pogórzu Szydłowskim, 14 km na zach. od Staszowa.

Prawa miejskie w latach 1329-1869. Zbudowany staraniem Kazimierza Wielkiego, zniszczony podczas najazdu Szwedów, nie odzyskał już świetności. Jedyny w Polsce centralnej **zespół miejski** z zachowanym ciągiem murów obronnych. W 1822 mury miejskie wystawiono na licytację, a ocalały tylko dlatego, że nie było kupca. Ponadto w zachowanym zespole miejskim: dwunawowy, gotycki kościół św. Władysława; kościół filialny Wszystkich Świętych, ruiny kościoła szpitalnego Św. Ducha. Kościół św. Władysława fundował Kazimierz Wielki jako zadośćuczynienie za śmierć ks. Marcina Baryczki (w ten sposób powstały świątynie w Sandomierzu, Stopnicy, Kargowie, Zagości, Wiślicy i Szydłowie). Król, mający wówczas romans z Żydówką Esterką, ufundował w Szydłowie także jedną z pierwszych w Polsce synagog (przebudowana w XVI w.).

Z murów obronnych, powstałych w poł. XIV w., długości 680 m, zachowane są dwa długie ciągi, z blankami i strzelnicami. Wejście na dziedziniec przez budynek bramny z kartuszem herbowym króla Zygmunta III Wazy i datą odbudowy zamku 1723. Wewnątrz części mieszkalnej zamku „sala rycerska" z wnęką kominkową.

W przeciwległym narożniku dziedzińca baszta, tzw. skarbczyk, obecnie Muzeum Regionalne ze zbiorami historycznymi).

TOKARNIA

Muzeum Wsi Kieleckiej

Wieś w dolinie Czarnej Nidy, 3 km na pd. od Chęcin.

W 1976 rozpoczęto organizację **Muzeum Wsi Kieleckiej**. Na pow. 65 ha zgromadzono 25 obiektów (planowano 80) z XIX w. Są to zagrody i chałupy chłopskie, budynki gospodarcze, wnętrza i warsztaty rzemieślnicze. Obiekty pogrupowano w zależności od pochodzenia i pierwotnej funkcji.

W zespole architektury drewnianej małych miasteczek: chałupa z Siekierna, organistówka z Bielin (1789) z kurnikiem zrębowym, chałupa szewca z Daleszyc z warsztatem, wiatrak (1921), okazała stodoła plebańska z Suchedniowa. Obiekty z Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej: chałupy z Rokitna i Ślężan. Dwór z Suchedniowa (1858). Cztery zagrody ze wsi świętokrzyskich. Wieś nadwiślańską reprezentują chałupy ze Świątnik i Chrobrza. Z terenów lessowych: chata zielarki z Bronkowic, studnia gromadzka, zagroda z Radowic.

W skansenie odbywają się co roku „Wytopki Ołowiu" związane z tradycyją wytopu ołowiu z galeny. W miejscowym kamieniołomie licznie występują jurajskie skamieniałości: amonity, małże, ramienionogi. Na obrzeżu kamieniołomu stoją wapienniki, a ze wzgórza roztacza się wspaniały widok w kierunku Chęcin i Łysogór.

Tokarnia, Muzeum Wsi Kielackiej, *fot. R. Respondowski.*

UJAZD

Ruiny zamku

Wieś na Wyżynie Sandomierskiej, 16 km na pd. zach. od Opatowa.

Zamek Krzyżtopór zbudowany w 1627--44 dla wojewody sandomierskiego Krzysztofa Ossolińskiego przez Wawrzyńca Senesa – wówczas największy i najwspanialszy w Polsce. Zburzony przez Szwedów 1655-57, od 1770 opuszczony. Próby odbudowy zamku podejmowali przedstawiciele znaczących rodów: Kalinowscy, Wiśniowieccy, Morstinowie, Pacowie, Sołtykowie, Łempiccy, Orsetti. Niestety, bez powodzenia.

Założenie monumentalne, symetryczne, wpisane w pięciobocznną fortecę z bastionami (działobitniami) i kurtynami, połączonymi wałami ziemnymi. Architektura oddaje jednostki kalendarza: cztery baszty, 12 dużych sal, 52 mniejsze komnaty, 365 okien. Pałac z eliptycznym dziedzińcem wewnętrznym, opasany murem tworzącym zamknięty pięciobok. Do zamku wchodzi się przez most zwodzony, za nim wysoka brama wieżowa z marmurowym portalem z kartuszem herbowym Ossolińskich oraz pokaźnymi płaskorzeźbami krzyża (symbolkontrreformacji) i topora (herb właściciela).

Przez sklepioną bramę wchodzi się na dziedziniec zamkowy. O przepychu budowli świadczy szczytowa komnata, otoczona z góry i z boków szklanymi ścianami, za którymi pływały złote rybki. Wszystkie odrzwia wykonano z alabastru i marmuru.

Ujazd, zamek, *fot. P. Pierściński.*

Imponują także rozwiązania techniczne: do wspomnianego olbrzymiego akwarium sprowadzano wodę ze studni wykutej pod zamkiem; zastosowano centralne ogrzewanie. Fasada budowli była pierwotnie pokryta polichromią z portretami krewnych Krzysztofa Ossolińskiego. Na pozłacanym epitafium fasady czytelny napis:

Ojczyźnie mojej miłej,
województwu memu, W honor pamięci
bratniej, domowi całemu,
Ten zamek Wojewoda Krzysztof
na Tenczynie Ossoliński ukończył

i data 1644.

WĄCHOCK

Zespół klasztorny

Miasto na Przedgórzu Iłżeckim, nad Kamienną, 5 km na pn. zach. od Starachowic. 3 tys. mieszkańców.

Osada przyklasztorna, 1275 lokacja wsi. Prawa miejskie otrzymał Wąchock w 1454, utracił w 1869 za aktywny udział w powstaniu styczniowym, a odzyskał w 1994. Wąchock i jego sołtys są bohaterami wielu dowcipów.

Opactwo cysterskie fundował biskup krakowski Gedka (Gedeon) w 1179. Kościół NMP i św. Floriana, zbudowany w 1218-39 na planie krzyża łacińskiego, z ciosów szarego i brunatno-czerwonego piaskowca, przebudowany w 2 poł. XVII i w końcu XIX w. Dwubarwne, poziome pasy wyróżniają go spośród innych kościołów pocysterskich w Polsce. Na skarpie sygnatura jednego z budowniczych, brata Simona z Włoch. W transepcie zwraca uwagę zwornik z uskrzydloną postacią Chrystusa. Nietypowy dla architektury romańskiej w Polsce jest portal z nawy do kruchty. Obecne wyposażenie kościoła pochodzi z okresu barokowej przebudowy w XVII w.

Czworoboczny **klasztor** powstał w 1 poł. XIII w. Na szczególną uwagę zasługuje wspaniale dekorowany romański kapitularz w skrzydle wsch. Krzyżowo-żebrowe sklepienie fraterni wsparte jest na jednej centralnej kolumnie, zaś w refektarzu sklepienie oparte jest na służkach ścian (bez kolumn i filarów). Tutaj można zobaczyć jedyną rzeźbę figuralną (reguła zakonna

Wąchock, klasztor, *fot. P. Pierściński.*

zabraniała dekoracji z wizerunkami zwierząt i ludzi, poza Chrystusem na krzyżu). W krużgankach płyty nagrobne, m.in. romańska opata Gerarda i gotycka opata Rafała Zaborowskiego (zm. 1521) z płaskorzeźbą zmarłego. Inne płyty nagrobne oraz elementy kamiennej dekoracji znajdują się w lapidarium.

W zach. skrzydle budynku klasztornego zorganizowano w 1991 **Muzeum Ojców Cystersów** w oparciu o patriotyczne zbiory księdza-żołnierza Walentego Ślusarczyka. Wyeksponowano pamiątki charakterystyczne dla okresu Rzeczypospolitej przedrozbiorowej (m.in. Gwiazda Orderu Orła Białego), polskich zrywów powstańczych (m.in. pamiątki po Romualdzie Trauguttcie, Marianie Langiewiczu), II Rzeczpospolitej (pamiątki z wojny polsko-bolszewickiej).

Mur klasztorny na dziedzińcu przed kościołem zamieniono w Panteon Polskiego Państwa Podziemnego, z pomnikiem i tablicami poświęconymi komendantom AK oraz Polakom, poległym w obronie Ojczyzny.

WIŚLICA

Kolegiata

Wieś nad Nidą, 14 km na pd. zach. od Buska Zdroju, przy drodze do Nowego Korczyna.

Miasto w 1326-1869. W IX w. Wiślica jeden z ośrodków związku plemiennego

Wiślan. Państwo Wiślan prawdopodobnie przyjęło chrzest przed 966, w 990 włączone przez Mieszka I do Polski. W XI w. na terenie grodu broniącego przeprawy na Nidzie zbudowano dwie rotundy oraz pałac rycerski. W XII w. gród uległ zniszczeniu. W 1374 ogłoszono w kolegiacie w Wiślicy zbiór praw małopolskich zwany „statutami wiślickimi". W XIV w. miasto otoczone murami miejskimi; Kaimierz Wielki rozbudował zamek. Zniszczone przez Szwedów, później w 1915. Podczas ostatniej wojny, w związku z eksterminacją Żydów, Wiślica straciła 70% mieszkańców.

W 1958 odkryto w sąsiedztwie kolegiaty na terenie pierwszego zamku wiślickiego fundamenty dawnego palatium książęcego oraz mury rotundy św. Mikołaja z XI w. Po lewej stronie fundamentów tej świątyni znajduje się gipsowa misa chrzcielna (o średnicy 4,5 m) z dawnego baptysterium. Teren odkrywki archeologicznej osłonięty jest pawilonem udostępnionym do zwiedzania.

Dawna **Kolegiata** Narodzenia NMP, fundacji Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, powstała w 2 poł. XIV w. na pozostałościach dwu kolejnych kościołów romańskich. Sklepienie rekonstruowane 1919-25 po zniszczeniach wojennych. Korpus pseudodwunawowy z trzema filarami na osi. Fasada 1923-26, proj. A. Szyszko-Bohusz. Nad bocznym wejściem znajduje się tablica erekcyjna wmurowana przez Jana Długosza w 1464, przedstawiająca króla ofiarowującego Madonnie model świątyni. W prezbiterium możemy podziwiać fragmenty polichromii ruskobizantyjskiej z 1397-1400. Rzeźba uśmiechniętej Matki Boskiej (tzw. Łokietkowej) pochodzi z około 1300. W podziemiach Kolegiaty można zobaczyć fundamenty kościoła Narodzenia NMP z połowy XII w. ze słynną płytą „Orantów", około 1175.

Dzwonnica fundacji Jana Długosza, zbudowana w 1460-70, z godłami Polski i kartuszami herbowymi.

Blisko kolegiaty znajduje się dawny wikariat – Dom Długosza z 1460, w szczycie budynku herb fundatora Wieniawa. Po remoncie Dom Długosza udostępniony został zwiedzającym, w nim sala z ekspozycją muzealną

Wykus, fot. R. Respondowski.

WYKUS

Rezerwat „Wykus"
i symboliczny cmentarz

Uroczysko leśne w Lasach Siekierzyńskich, pomiędzy Wąchockiem a Bodzentynem, około 7 km na pd. zach. od Starachowic.

W 1863 w Lasach Siekierzyńskich toczyły się walki, przez lasy przechodziły oddziały Langiewicza i Czachowskiego. Podczas ostatniej wojny Puszcza Świętokrzyska dała schronienie żołnierzom „Hubala", a później licznym oddziałom partyzanckim, połączonym w 1943 w zgrupowanie Jana Piwnika „Ponurego". W lipcu, we wrześniu i październiku 1943 Niemcy urządzali obławy. Podczas ostatniej bitwy w walkach zginęło 36 partyzantów. Ich zwłoki przeniesiono na cmentarz partyzancki w Kielcach oraz na cmentarze w Wąchocku i Starachowicach. W 1957 w obecności kilku tysięcy byłych partyzantów poświęcono na Wykusie **kapliczkę-pomnik** z freskiem przedstawiającym MB Bolesną. Kapliczkę projektował arch. Twarowski, fresk wykonała Edwarda Przeorska. W sąsiedztwie kapliczki utworzono symboliczne mogiły, zaś na ściankach wyryto nazwiska i pseudonimy 123 poległych żołnierzy „Ponurego". Na murze ogrodzenia umieszcza się tabliczki epitafijne zmarłych partyzantów — obecnie ponad 200. W 1986 w kapliczce umieszczono nowy wizerunek Matki Boskiej Bolesnej autorstwa Haliny Wierzejskiej. Wykus to miejsce corocznych patriotycznych manifestacji.

Rezerwat „Wykus” utworzono w 1978 na pow. 53 ha na zach. zboczu wzniesienia Wykus (326 m n.p.m.). Obejmuje fragment dawnej Puszczy Świętokrzyskiej w obrębie Sieradowickiego Parku Krajobrazowego, z dominującą jodłą. Ochronie podlegają lasy i bory mieszane o charakterze naturalnym oraz miejsca pamięci narodowej.

ŚWIĘTOKRZYSKI PARK NARODOWY

Położony w centralnej części województwa, w odległości około 25 km na wsch. od Kielc.

Już przed I wojną światową rozpoczęto starania o prawną ochronę unikalnych walorów Łysogór, głównego pasma Gór Świętokrzyskich. W 1920 powstał rezerwat na Górze Chełmowej dla ochrony modrzewia polskiego, a w 1924 utworzono ścisłe rezerwaty Łysica i Łysiec (Łysa Góra, Święty Krzyż), zaś na Miejskiej Górze powstał rezerwat częściowy. Na tych terenach w 1950 ustanowiono Świętokrzyski Park Narodowy o pow. 7632 ha.

Park obejmuje Łysogóry z Łysicą (612 m n.p.m.) i Łysą Górą (595 m n.p.m.), wsch. część Pasma Klonowskiego z Górami Psarską (412 m n.p.m.) i Miejską (428 m n.p.m.) oraz część Pasma Pokrzywiańskiego z Górą Chełmową (351 m n.p.m.). Na obszarze parku znajdują się rezerwaty: Góra Chełmowa, Czarny Las, Mokry Bór, Święty Krzyż i Łysica. Znaczny obszar parku obejmują lasy mieszane z przewagą jodły (niestety obumierającej), buka i sosny.

Wzdłuż grzbietu Łysogór prowadzi główny szlak turystyczny (czerwony): ze Świętej Katarzyny przez Łysicę do kaplicy św. Mikołaja. Do Przełęczy Szklanej biegnie wzdłuż granicy parku a dalej drogą do Świętego Krzyża. Ze Świętej Katarzyny do Bodzentyna (gdzie znajduje się dyrekcja Parku) wiedzie uroczy szlak znakowany kolorem niebieskim.

Chełmowa Góra

Rezerwat obejmuje lesiste zbocza Chełmowej Góry, wysokość 351 m n.p.m., około 2 km na pn. od Nowej Słupi.

Utworzony w 1920 celem ochrony unikalnego stanowiska modrzewia polskiego (pow. 13,4 ha). W drzewostanie dominuje buczyna karpacka oraz grąd jodłowy z okazami modrzewia polskiego. Na terenie Chełmowej Góry rośnie 228 pomnikowych drzew: modrzewie, buki, sosny, dęby szypułkowe i bezszypułkowe. W runie liczne rośliny chronione. Przez rezerwat prowadzi czarny szlak z Nowej Słupi do Grzegorzowic (XIII-wieczna romańska rotunda).

Łysica

Najwyższy szczyt Łysogór (a zarazem Gór Świętokrzyskich), 612 m n.p.m. Ma dwa wierzchołki: zach. od strony Świętej Katarzyny z gołoborzem na szczycie oraz wsch., zwieńczony skałą zwaną Agata. Gołoborze jest rumowiskiem skał grubości do 3 m. Powstało wskutek spękania odsłoniętych warstw skały piaskowcowo-kwarcytowej. Występuje na pn. zboczach Łysogór oraz na Szczytniaku w Paśmie Jeleniowskim. Z pn. zbocza Łysicy spływa ok. 100 strumieni, na zboczu pd. znajduje się torfowisko.

Ze szczytem związane są liczne legendy o sabatach czarownic.

Łysica, gołoborze, *fot. P. Pierściński.*

Święty Krzyż

Łysiec (Łysa Góra), na której stoi klasztor świętokrzyski, stanowi wsch. skraj Łysogór. Ośrodek kultu pogańskiego. Na przełomie X-XI w. na skalistym szczycie, wewnątrz kultowego wału kamiennego, powstał kościół Trójcy Przenajświętszej, a za panowania Bolesława Krzywoustego, klasztor Benedyktynów. Zniszczony przez Tatarów zespół klasztorny odbudowano staraniem Bolesława Wstydliwego. Z tego okresu pochodzi ciosowy mur nawy. Dzięki relikwiom Świętego Krzyża kościół benedyktyński stał się miejscem licznych pielgrzymek. Po pożarach w poł. XV w., przebudowa kościoła i klasztoru. Po pożarze w 1777 odbudowano kościół prawie od podstaw. Pomimo kasaty klasztoru w 1919, relikwie Krzyża Św. nadal przyciągały pątników. W oprawach ksiąg pochodzących z klasztornej biblioteki znaleziono (na 18

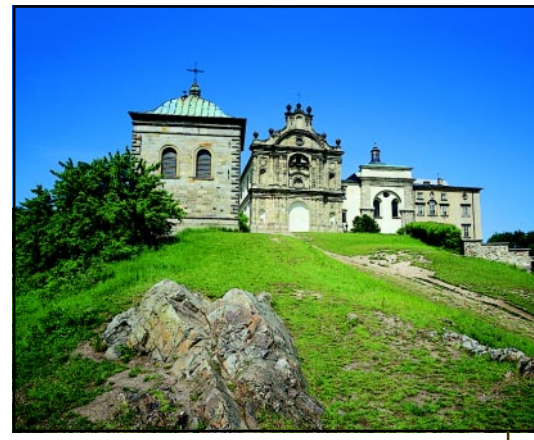

Święty Krzyż, klasztor, *fot. P. Pierściński.*

paskach pergaminu) tzw. Kazania Świętokrzyskie z poł. XIV w., najstarszy tekst w języku polskim. W 1882 w klasztorze urządzono ciężkie więzienie. W 1936 kościół Św. Krzyża został powierzony Misjonarzom Oblatom Maryi Niepokalanej. W pierwszych dniach II wojny nalot niemiecki zniszczył krużganki oraz pn. skrzydło klasztoru. Obecnie część powięzienna należy do Świętokrzyskiego Parku Narodowego, a w klasztorze znajduje się nowicjat zakonny.

Kościół Św. Krzyża zbudowany na planie wydłużonego prostokąta z 3-przęsłową nawą i 2-przęsłowym prezbiterium, ma późnobarokową, kamienną fasadę z arkadowymi wnękami i półkolistymi przyczółkami. Wyposażenie wnętrza klasycystyczne, w ołtarzach obrazy Franciszka Smuglewicza.

W klasztorze zachowane gotyckie krużganki wokół wirydarza. W skrzydle wsch. kopułowa barokowa kaplica Oleśnickich z dwukondygnacyjnym nagrobkiem wojewody Mikołaja Oleśnickiego i jego żony Zofii z Lubomirskich; w ołtarzu umieszczono relikwie Św. Krzyża. Około 1643 dobudowano dwa zach. skrzydła klasztoru obejmuje zewnętrzny dziedziniec.

Od wsch. usytuowana jest klasycystyczna dzwonnica oraz barokowa brama.

Przy krużgankach zorganizowano klasztorne Muzeum Historii Świętego Krzyża i Sztuki Ludowej Krajów Misyjnych.

W skrzydle zach. klasztoru ulokowano (1972) Muzeum Przyrodniczo-Leśne Świę-

tokrzyskiego Parku Narodowego. Działy: przyrody nieożywionej (w byłym refektarzu – skamieniałości), roślinności (w korytarzu, m.in. okazy drzew ze zmianami patologicznymi), zwierząt kręgowych i bezkręgowych (bogate zbiory ślimaków i owadów).

Szczytowe partie Łysej Góry stanowią rezerwat „Święty Krzyż", powołany w 1924 dla ochrony naturalnych drzewostanów jodłowych i bukowo-jodłowych. Obejmuje 476 ha. W obrębie rezerwatu znajdują się gołoborza.

Na polanie Bielnik znajduje się pomnik upamiętniający męczeńską śmierć około 6000 jeńców radzieckich więzionych w klasztorze (1941-42). Harmonię przyrody i historii zakłóca wieża telewizyjna. Dojście do Świętego Krzyża z parkingu w Hucie Szklanej lub Drogą Królewską z Nowej Słupi. Przy drodze z Huty Szklanej znajduje się pomnik Ofiar Katyńskich (odsłonięty w 1999).

Święta Katarzyna

Wieś u podnóża Łysicy, 25 km na wsch. od Kielc, baza turystyczna w Górach Świętokrzyskich. Wg tradycji istniała tutaj pogańska świątynia (sabaty czarownic), później pustelnie puszczańskie, w XV w. biskup krakowski Jan Rzeszowski ufundował klasztor Bernardynów (od 1817 Bernardynek).

Kościół św. Katarzyny 1399-1410, przebudowany w 1534-39. W 1633 zbudowano

Św. Katarzyna, kościół, *fot. R. Respondowski.*

krużganki. Po pożarze 1847 odbudowany z zatraceniem cech stylowych. Wyposażenie wnętrza skromne, zwraca uwagę XVIII-wieczna krata oraz tabernakulum ołtarza głównego.

Przy drodze na Łysicę stoi kaplica z XVIII w. z podpisem Stefana Żeromskiego na tynku. Nieco dalej, w pobliżu źródła św. Franciszka, znajduje się pomnik pisarza, piewcy Puszczy Jodłowej. Na skraju lasu wzniesiono pomnik dla uczczenia około 400 ofiar terroru hitlerowskiego. Przy drodze do Kielc stoi monumentalny pomnik Partyzantów Ziemi Kieleckiej, projektu Zofii Wolskiej.

W 1910 Aleksander Janowski (założyciel Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego) zorganizował w budynku obecnej poczty pierwsze schronisko turystyczne w Górach Świętokrzyskich. Od 1958 czynny jest Dom Wycieczkowy PTTK.

województwo

warmińsko--mazurskie

Święta Lipka, *fot. P. Pierściński*.

WOJEWÓDZTWO

WARMIŃSKO-MAZURSKIE

Powierzchnia 24 202 km^2; 1,5 mln mieszkańców. Na 1 km^2 przypada 60,0 osób. Lasy zajmują 30%, a wody 6% powierzchni województwa. Różnymi formami ochrony krajobrazu objęto 53% jego obszaru.

Geograficznie wyróżnia się tu Wysoczyznę Elbląską i Pojezierze Olsztyńskie oraz krainy Pojezierza Mazurskiego: Pojezierze Iławskie, Pojezierze Mrągowskie, Krainę Wielkich Jezior Mazurskich i Pojezierze Ełckie. Charakteryzują się one urozmaiconą rzeźbą terenu z licznymi jeziorami polodowcowymi. Najwyższe wzniesienia Pojezierza Mazurskiego to Dylewska Góra (312 m n.p.m.) i Szeskie Wzgórza (309 m n.p.m.).

Na pn. zach. Równina Warmińska przechodzi w Pobrzeże Warmińskie i dalej na pn. w Wybrzeże Staropruskie stykając się w rejonie Fromborka i Braniewa z Zalewem Wiślanym.

Ze wzgórz Pojezierza Mazurskiego spływają liczne dopływy Narwi i Pregoły. Przekopane kanały łączą większość rynnowych i morenowych jezior w atrakcyjne szlaki wodne.

Flora Pojezierza Mazurskiego obejmuje ponad 1 250 gatunków roślin. Największe kompleksy leśne znajdują się w środkowej i południowej części regionu, na piaszczystych równinach sandrowych — Puszcza Piska, Lasy Napiwodzko-Ramuckie, Lasy Taborskie i Lasy Iławskie. W części wschodniej zachowała się Puszcza Borecka i Puszcza Romincka.

W IX-XIII w. n.e. rozległe obszary między Wisłą a Niemnem zamieszkiwały bałtyjskie plemiona pruskie i jaćwieskie: Pomezanów, Pogezanów, Warmów, Bartów, Sambów, Galindów, Sasinów i in. Ciągłe walki na pograniczu pruskim skłoniły księcia Konrada Mazowieckiego do sprowadzenia zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie zwanego potocznie Zakonem Krzyżackim. Od 1233 rozpoczął się systematyczny podbój Prus i nawracanie ludności „ogniem i mieczem" na chrześcijaństwo. Na podbitych terenach Prus Zakon osadzał kolonistów niemieckich. Kolonizacja polska obejmowała głównie tereny południowe, a litewska północno- wschodnie. Ulegająca asymilacji w XVI i XVII w. ludność pruska ostatecznie wyginęła w czasie zarazy w 1708-11. Do wyludnionych pomorem miasteczek i wsi sprowadzano kolonistów niemieckich, zakazawszy osiedlać się Polakom.

W 2 poł. XIX w. rozpoczęto budowę kolei żelaznych oraz kanałów łączących jeziora mazurskie w systemy dróg wodnych. Uruchomiono regularną żeglugę na Zalewie Wiślanym.

Upadek cesarstwa niemieckiego w 1918 oraz powstanie niepodległej Polski spowodowało ożywienie działań niepodległościowych. Tereny południowej Warmii i Mazur zgodnie z projektem konferencji pokojowej w Wersalu miały należeć do Polski. Po proteście Niemców uznano je za terytorium plebiscytowe. Niska świadomość narodowa, naciski administracyjne i sprowadzenie ponad 150 tys. emigrantów z Niemiec sprawiło, że plebiscyt w 1920 przyniósł Polsce klęskę.

W latach 20. Prusy Wschodnie należały do najbardziej zacofanych prowincji Niemiec. Nasiliła się ucieczka do zachodnich części Niemiec i emigracja zamorska. Dojście Hitlera do władzy spowodowało pewne ożywienie gospodarcze, zaczęto budowę zakładów zbrojeniowych, koszar, umocnień i dróg.

W 1939 z Prus Wschodnich wyszło niemieckie uderzenie na Polskę. Jesienią 1944 Armia Radziecka została powstrzymana na przygranicznych fortyfikacjach. Prusy Wschodnie okrzyknięto twierdzą nie do zdobycia. Jednak w 1945 wojska radzieckie przełamały obronę. W czasie wyjątkowo mroźnej zimy na drogach Prus Wschodnich rozgrywał się dramat ludności cywilnej. Ludzie zamarzali, tonęli na bombardowanych lodach Zalewu Wiślanego, byli masowo mordowani przez Rosjan, biorących odwet na pierwszym zdobytym obszarze Niemiec.

Warmia i Mazury stanowią bardzo atrakcyjny krajoznawczo i turystycznie zakątek Polski. Obok niepowtarzalnych walorów przyrodniczych — puszcz, lasów, jezior i rzek — wpisana jest tu w krajobraz bogata i pełna dramatów historia.

BISZTYNEK

„Diabelski Kamień"

Miasto w pn.-wsch. części Pojezierza Olsztyńskiego (pow. Bartoszyce), przy drodze Lidzbark Warm. – Kętrzyn. 3 tys. mieszkańców.

Założony w 1346 na miejscu pruskiej wsi, należał do Zakonu Krzyżackiego. Prawa miejskie w 1385. Od 1440 członek antykrzyżackiego Związku Pruskiego. Od 1446 w granicach Polski, od 1772 w zaborze pruskim. Podczas II wojny światowej zniszczony w ok. 75%.

Zachowany dawny układ urbanistyczny: pozostałość murów miejskich, w tym gotycka Brama Lidzbarska z 1481-1547. Gotycki kościół parafialny św. Macieja i Przenajświętszej Krwi Chrystusowej, rozbudowany w stylu barokowym w XVIII w. We wnętrzu cenna figurka Madonny z Dzieciątkiem z II poł. XIV w. Renesansowy kościół cmentarny św. Michała (1618-32,). Spichlerz z XVIII w.

Pomnik przyrody **„Diabelski Kamień"** znajduje się nieopodal cmentarza. Jest to największy na Pojezierzu granitowy głaz narzutowy. Obwód 28 m (na wys. 1 m), dł. 9 m, szer. 5,8 m, wys. 3,2 m.

ELBLĄG

Muzeum Okręgowe

Miasto powiatowe (1975-98 wojewódzkie) na pograniczu Żuław Wiślanych i Wysoczyzny Elbląskiej, nad rzeką Elbląg, w pobliżu jej ujścia do Zalewu Wiślanego. Port żeglugi śródlądowej oraz morski port handlowy, lotnisko sportowe. Ośrodek przemysłowy, handlowy, kulturalny, turystyczny i sportowy. Siedziba diecezji Kościoła Rzymskokatolickiego, ważne centrum edukacyjne, regionalna rozgłośnia radiowa. 127 tys. mieszkańców.

W VIII-X w. Truso, osada rzemieślniczo-handlowa Prusów. W 1237 Krzyżacy zbudowali w pobliżu pierwszą drewnianą warownię, a w 1246 założyli na prawym brzegu rzeki miasto Elbig i port. W 1248--60 powstał murowany zamek. Do 1261 siedziba biskupów warmińskich, w 1251--1309 krajowych mistrzów Zakonu Krzyżackiego. Zamek, uważany za najpiękniejszy po Malborku, stał się rezydencją komtura i Wielkiego Szpitalnika. W 1337 obok powstaje samodzielne Nowe Miasto, prawa miejskie w 1347.

Podstawą potęgi gospodarczej Elbląga stał się handel dalekomorski z krajami Morza Bałtyckiego i Północnego. Tu również docierał śródlądowy spław wiślany. Elbląg był członkiem związku hanzeatyckiego. W 1440 na zjeździe Stanów Pruskich w Elblągu został utworzony antykrzyżacki Związek Pruski. W 1454 mieszkańcy zdobyli i zburzyli zamek krzyżacki; po wojnie trzynastoletniej (1454-66) Elbląg znalazł się w granicach Rzeczypospoitej. W 1478 połączono oba elbląskie miasta.

Do I rozbioru Polski Elbląg był obok Torunia i Gdańska najważniejszym miastem w Prusach Królewskich. Rozkwit miał swój wyraz w architekturze, Stare Miasto, uważane było za piękniejsze. W XVI w. ośrodek protestantyzmu. W 1535 założono pierwsze w Polsce gimnazjum. W 2 poł. XVII w. na skutek zamulenia Zalewu Wiślanego i wojen miasto gospodarczo podupadło.

W 2 poł. XIX w., po zbudowaniu węzła kolejowego i Kanału Elbląskiego, Ferdynand Schichau stworzył i rozwinął stocznię oraz fabrykę lokomotyw. Miasto, zniszczone w 1945 w 60%, stało się „zagłębiem ceglanym" dla odbudowy stolicy i Gdańska. Od 1980, z dużym udziałem kapitału prywatnego, trwa kompleksowa odbudowa elbląskiej starówki, w dawnym układzie przestrzennym.

Niektóre zabytki na Starym Mieście przetrwały pożogę wojenną i późniejsze zniszczenia. Gotycki kościół par. św. Mikołaja (1240-60) przebudowany po 1945, z bogatym wyposażeniem wnętrza: m.in. brązowa chrzcielnica z 1387, późnogotyckie ołtarze z 1510-20, renesansowa ambona z 1588. Dawny klasztor dominikanów z gotyckim kościołem p.w. NMP (ok. poł. XIII w., rozbud. w 1504-17), obecnie zajmuje Centrum Sztuki Nowoczesnej — Galeria EL.

Zespół klasztorny i szpital św. Ducha (XIII w.) to obecnie Biblioteka publiczna im. Cypriana Norwida. Brama Targowa stanowi

ostatni fragment średniowiecznych fortyfikacji miejskich (1309).

Poza obrębem Starego Miasta gotycki kościół p.w. św. Jerzego (jedyny ocalały po II wojnie) z 1 poł. XIV w. Ma polichromowany strop z XVII w.

Zespół pozostałości zamku krzyżackiego, słodowni i gimnazjum, zajmuje **Muzeum Okręgowe** w Elblągu. Ma ono działy: archeologiczny, rzemiosła artystycznego, sztuki, etnograficzny, historii miasta oraz wystawy stałe: „Elbląskie rzemiosło artystyczne", „Sztuka sakralna", „Elbląg w czasach Rzeczypospolitej 1454-1772", „Pradzieje Elbląga i Wysoczyzny Elbląskiej".

FROMBORK

Zespół wzgórza katedralnego

Miasto w pow. braniewskim, nad Zalewem Wiślanym w pn.-wsch. części Wzgórz Elbląskich. Port rybacki, przystań żeglugi pasażerskiej. 3 tys. mieszkańców.

Po zniszczeniu Braniewa przez Prusów w 1260, na miejsce katedry diecezji warmińskiej wybrano trudno dostępne wzgórze pomiędzy rzekami Baudą i Narusą. Dało to początek Fromborkowi (niem. Frauenburg — Gród Pani). Osiedle rybacko-rzemieślnicze z kolonistami niemieckimi jest wzmiankowane w 1287 (przywilej lokacyjny z 1310). Od 1320 własność kapituły warmińskiej. Dobra kanoników obejmowały 1/3 terytorium Warmii, co czyniło Frombork obok Lidzbarka głównym miastem regionu. W 1466-1772 należał do Polski.

Kanonik Mikołaj Kopernik w latach 1510--30 prowadził we Fromborku obserwacje astronomiczne i pisał „De revolutionibus orbium coelestium" („O obrotach sfer niebieskich").

Miasto było niszczone w czasie wojen z Krzyżakami (1414, 1455, 1520) i podczas najazdów szwedzkich w 1626-30 i 1655. Zagrabiono księgozbiór i archiwum biskupów warmińskich, zbiory kopernikowskie i in. Po wybudowaniu szosy do Elbląga (1826) i linii kol. Elbląg – Braniewo (1898) Frombork stał się ośrodkiem wypoczynkowym. Zniszczenia II wojny światowej spowodowały utratę praw miejskich (do 1958). Biskupi przenieśli swą siedzibę do Olsztyna. Wiele lat trwała harcerska akcja „Frombork 1001". Restaurowano zabytki.

Warowny **zespół katedralny** zbudowano w 1329-88. Składa się z gotyckiej katedry, otoczonej fortyfikacjami z basztami, w XV i XVI w. wzmocnionych bastejami, wieżą bramną i przedbramiem oraz z pałacu biskupów warmińskich. Częściowa przebudowa w XIX w.

W pn.-zach. części znajduje się Wieża Kopernikowska z mieszkaniem i pracownią astronoma.

Katedra p.w. Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja Apostoła (od 1965 bazylika mniejsza) jest jednym z największych obiektów sakralnych w naszej części Europy (dł. wewnątrz 90 m, wys. 16,5 m). Cztery narożne, ośmioboczne wieżyczki, nadają ogromnej bryle świątyni gotycką smukłość. Halowy, trójnawowy korpus przykrywa wysoki, dwuspadowy dach. Główne wejście do katedry poprzedza kruchta z bogato zdobionym portalem. Współczesny wygląd wnętrza świątynia uzyskała po renowacji w 1887-91.

Ołtarz główny (1747-52) z marmuru dębnickiego zamówił bp A. Grabowski (proj. F. Placidi). W lewej nawie późnogotycki ołtarz główny, wykonany w 1504 na zamówienie bpa Łukasza Wetzenrode.

Barokowe organy z 1683-84, dzieło Daniela Nitrowskiego z Gdańska, ufundował bp Michał Radziejowski. Rokokową ambonę z baldachimem, na którym stoi figura św. Andrzeja, wykonał w 1785 Andrzej Schmidt z Reszla.

W katedrze liczne płyty nagrobne z XIV--XVIII w. W filarze z lewej strony ołtarza Najświętszego Sakramentu epitafium M. Kopernika ufundowane w 1735.

W końcu XV w. przy pd. ścianie dobudowano gotycką kaplicę św. Jerzego, zwaną też polską. W 1732-35 dobudowano barokową kaplicę bpa Andrzeja Szembeka. Z pocz. XVIII w. pochodzi trójprzęsłowa przybudówka od str. pn.

W pd.- zach. narożniku zespołu katedralnego pałac biskupi (ob. Muzeum M. Kopernika) z poł. XIV w., rozbud. na pocz. XVI w. Obecną, barokową formę uzyskał po przebudowie w 1 poł. XVIII w.

Poza obrębem zespołu katedralnego zachowało się 5 dawnych kanonii z XVII--XVIII w., przebudowanych w XIX i XX w. Trzy z nich PTTK adaptowało na obiekty turystyczne.

Nad kanałem Baudy znajduje się Wieża Wodna, służąca wodociągowi używanemu od 1571 do poł. XVIII w. Po zniszczeniach wojennych odrestaurowana w 1964.

Na pd.-wsch. od katedry szpital św. Ducha z kaplicą św. Anny. Od 1991 mieści się tu Muzeum Medycyny Kopernikowskiej. Szpital założono w 1 poł. XIV w. Obecny budynek z 1 poł. XV.; w 1686-1720 otrzymał kształt barokowej bazyliki. Do nawy głównej przylega 12 cel dla chorych, jadalnia, kuchnia i apteka. W kaplicy kamienna figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem z 2 poł. XIV w.

Kościół św. Mikołaja, parafialny, z końca XIV w. wielokrotnie palony i odbudowywany, zniszczony w 1945, w 1972-73 przykryty dachem, mieści kotłownię miejską. Nieopodal resztki Baszty Żeglarskiej (zburzonej w 1455.).

U podnóża Wzgórza Katedralnego neogotycki kościół poewangelicki z 1861 i pomnik M. Kopernika z 1973 (proj. M. Welter).

GIERŁOŻ k. Kętrzyna

„Wilczy Szaniec"

Wieś i las na pograniczu Pojezierza Mrągowskiego i Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, między jeziorami Mój i Siercze. Przystanek na linii kolejowej Kętrzyn – Węgorzewo. 7 km na wsch. od Kętrzyna. Miejscowość turystyczna, hotel i pole namiotowe.

W lesie na obszarze ok. 8 ha zachowane ruiny byłej kwatery Hitlera zwanej **„Wilczym Szańcem"**, zbudowanej w l. 1940--44. Otaczał ją pas pól minowych i stanowisk artylerii przeciwlotniczej. Posiadała własną linię kolejową z dworcem, lotnisko, bezpośrednie połączenia telefoniczne z Berlinem i ważniejszymi dowództwami frontów, centralną kotłownię, niezależne agregaty prądotwórcze itp. Adolf Hitler przebywał tu z przerwami od czerwca 1941 do listopada 1944. 20.07.1944 przeżył tu zamach na swoje życie. Bezpośredni wykonawca, płk Claus von Stauffenberg, został tego samego dnia stracony w Berlinie.

„Wilczy Szaniec" to ok. 80 różnego typu obiektów, w tym 7 żelbetonowych, ciężkich schronów przeciwlotniczych (gr. ścian 4--6 m, stropów 6-8 m). Kilkadziesiąt lżejszych, betonowych i ceglanych budowli służyło jako biura, hotele, kasyna, a budynki drewniane do celów gospodarczych. Całość maskowano specjalnymi siatkami, zmienianymi stosownie do barw lasu w różnych porach roku. Opuszczając w styczniu 1945 „Wilczy Szaniec", Niemcy zniszczyli go.

Gierłoż, „Wilczy Szaniec", fot. P. Pierściński.

GIŻYCKO

Twierdza Boyen

Miasto powiatowe w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, między jeziorami Niegocin i Kisajno; dworzec kolejowy i autobusowy, przystań żeglugi śródlądowej. Przemysł spożywczy; duży ośrodek turystyki i wypoczynku. 32 tys. mieszkańców.

Obecną nazwę (dawnej Lec, niem. Lötzen) nadano w 1946 dla uczczenia pastora Gustawa H. M. Gizewiusza (1810--48), działacza mazurskiego, obrońcy i krzewiciela polskości. W Giżycku urodził się Wojciech Kętrzyński (1838-1918), działacz, historyk, badacz dziejów Polski, Prus i Pomorza, dyrektor lwowskiego Ossolineum. Stąd pochodzi też Ernst Borecki (Boretius, 1694-1738), przyrodnik, prof. medycyny na uniwersytecie w Królewcu.

W 1340 na przesmyku między jeziorami Niegocin i Kisajno Krzyżacy wznieśli warowny zamek Leczenburg, strzegący przed najazdami Litwinów. Obok powstała

osada, zniszczona w wojnie trzynastoletniej. Po sekularyzacji państwa krzyżackiego osada została siedzibą starosty.

W XVI w. ośrodek reformacji, w 1612 otrzymuje prawa miejskie rozwijając się z dawnej ulicówki. Zimą 1657 miasto spalili Tatarzy, a w 1710 wyludniła je szalejąca na Mazurach epidemia dżumy. W 1765-72 między jeziorami wybudowano kanał (obecnie Luczański lub Giżycki). Miasto rozwija się dzięki budowie twierdzy (1844), kanału spławnego między jeziorami Mamry, Niegocin i Śniardwy (1857) oraz uruchomieniu żeglugi parowej na Wielkich Jeziorach Mazurskich (1856). Od końca XIX w. Giżycko staje się znanym letniskiem i ośrodkiem sportów wodnych. Po 1945 straty w zabudowie miasta wyniosły 50%.

Nad kanałem fragment gotyckiego zamku krzyżackiego (1340), palonego przez Litwinów w 1361, Polaków w 1456 i odbudowywanego. W 1560 otrzymał on renesansowe szczyty. W 1614 zachowane skrzydło adaptowano na dwór myśliwski, włączony później do systemu obronnego twierdzy Boyen i przeznaczony na mieszkanie komendanta. Podczas I wojny światowej kwaterował tu gen. Hindenburg.

Przy rynku kościół ewangelicki z 1827 (prawdopod. wg proj. K. F. Schinkla) klasycystyczny, rozbudowany w 1881. Na pn. wsch. kościół św. Brunona z lat międzywojennych. Na pd.-zach. od zamku, na wzgórzu nad jez. Niegocin, krzyż św. Brunona (ustawiony w 1910) upamiętnia przypuszczalne miejsce męczeńskiej śmierci św. Brunona z Kwerfurtu, który przybył do Prus w 1009 na polecenie Bolesława Chrobrego z misją chrystianizacyjną. Przy zamku most zwodzony (ok. poł. XIX w.)

Na zach. od zamku znajdują się fortyfikacje **twierdzy Boyen**. Zbudowana na obszarze ok. 100 ha, stanowiła główny punkt systemu obronnego zamykającego od wsch. dostęp do Prus. Jej budowę zaproponował minister wojny gen. Boyen, wyciągając wnioski z wojen napoleońskich, a decyzję podjął król Fryderyk Wilhelm IV w 1841. Wzniesiona w 1842-55 (wg proj. mjr. Westphala) i aż do II wojny światowej systematycznie rozbudowywana i modernizowana twierdza, ma kształt wieloboku z 6 bastionami. Trzy z nich nosiły imiona gen. Boyena (Herman, Leopold, Ludwig), pozostałe to Schwert (Miecz), Recht (Prawo) i Licht (Światło). Bastiony połączono murami kleszczowymi. Całość otoczono wysokim wałem (20-30 m) i fosą. Do wnętrza prowadzą cztery neogotyckie bramy: Giżycka, Kętrzyńska, Prochowa i Wodna (zapewniała zaopatrzenie z jez. Kisajno kanałem do wewnętrznego portu). Na górnym i dolnym majdanie budynki koszarowe dla 3 tys. żołnierzy, arsenał, warsztaty zbrojeniowe, spichlerze, stajnie, dwie studnie, stacja gołębi pocztowych itd. W pn. części otoczony wałem donżon przewidziany jako ostatni punkt oporu.

W dalszych latach na przedpolach twierdzy zbudowano 23 obiekty obronne, a podczas I wojny światowej było ich już 225. W 1935-36 rozpoczęto budowę Giżyckiego Rejonu Umocnionego na powierzchni 1350 km^2 (dł. 110 km) z 227 schronami bojowymi.

W I wojnie armia rosyjska bezskutecznie oblegała twierdzę. Podczas II wojny mieściła się tu organizacja wywiadowcza. W 1945 okrążone siły 4. armii niemieckiej zostały zmuszone do wycofania. Twierdza bez walki przeszła w ręce Rosjan. Do 1957 była obiektem wojskowym, później służyła celom gospodarczym ulegając dewastacji.

W 1995 twierdzę uporządkowano, wyznaczono szlaki turystyczne, ścieżki spacerowe i udostępniono do zwiedzania. Znajduje się tu m.in. Muzeum Flory i Fauny.

KADYNY k. Tolkmicka

Dąb Jana Bażyńskiego

Wieś letniskowa na Wysoczyźnie Elbląskiej, nad Zalewem Wiślanym, 4 km na pd. zach. od Tolkmicka. Mały port rybacki, stacja PKP (Elbląg – Braniewo).

Wieś powstała w miejscu pruskiego grodziska. Pierwsza wzmianka z 1225, od XIII w. w państwie krzyżackim, od 1432 własność Jana Bażyńskiego, przywódcy antykrzyżackiego Związku Pruskiego, do 1613 w posiadaniu jego rodu, następnie własność Elbląga, od 1899 należała do cesarza Wilhelma II.

We wsi na miejscu grodziska były ruiny kościoła i klasztoru franciszkanów (1745--79, zniszczony w 1889, obecnie w odbudowie). Zespół pałacowy z XVIII w. przebudowano na początku XX w. Obecnie siedziba Państwowej Stadniny Koni i „Hotel Kadyny Palace".

Pomnik przyrody, jeden z najstarszych w Polsce dębów, **„Dąb Jana Bażyńskiego"** ma ok. 700 lat, 9,9 m obwodu.

W Parku Krajobrazowym Wzniesienia Elbląskie znajduje się rezerwat leśny „Kadyński Las" utw. w 1972, skupisko około dwustuletnich dębów na obszarze 8,2 ha. W bogatym runie gatunki chronione, m.in. lilia złotogłów i widłak wroniec.

KANAŁ ELBLĄSKO-OSTRÓDZKI

Kanał Elbląsko-Ostródzki (zwany też Elbląskim, Elbląsko-Mazurskim, Staropruskim, Oberlandzkim) łączy Jezioro Drwęckie poprzez inne jeziora Pojezierza Iławskiego z rzeką Elbląg i Zalewem Wiślanym. Jest najdłuższym szlakiem kanałowym w Polsce (łączna dł. 212 km). Zasadniczy odcinek Elbląg – Ostróda ma 80,4 km; odcinek Miłomłyn – Iława 32,2 km (z odgałęzieniem 49,9 km); a szlak Ostróda – Stare Jabłonki – Staszewo to 16,9 km.

Łącząc Pojezierze Iławskie z jez. Druzno obniżono poziom wód w jez. Piniewo i Sambród o 5 m, a w jez. Ruda Woda o 1,7 m; skanalizowano rzekę Liwę między jeziorami Ilińsk i Drwęckim oraz wybudowano na niej dwie śluzy komorowe, a także usypano w poprzek jez. Karnickiego groblę, po której systemem akweduktowym poprowadzono kanał.

Na najtrudniejszym odcinku między jeziorami Piniewo i Druzno (9,5 km, różnica poziomów 99,5 m) zbudowano system pięciu pochylni, stanowiących największą osobliwość tej drogi wodnej: Buczyniec (dł. pochylni 550 m, różnica wys. 21,3 m); Kąty (450/18); Oleśnica (350/24,5); Jeleń (510/22,5); Całuny (450/13). Statki są przewożone na specjalnych platformach ustawionych na szynach. Służą do tego urządzenia hydrauliczne. Czas pokonywania jednej pochylni: 15-20 min.

Z inicjatywą połączenia Pojezierza Iławskiego z Elblągiem wystąpiły w 1825 władze prowincji pruskiej. Zamierzano przede wszystkim przewozić drewno z lasów ostródzko-iławskich. Projektantem i budowniczym został radca budowlany Georg Jacob Steenke, Holender mieszkający w Królewcu. Budowę, za zgodą króla Fryderyka Wilhelma IV rozpoczęto w 1844. W 1856 do Ostródy dotarł pierwszy statek parowy, w 1858-60 ukończono budowę 4 pochylni. W 1874-81 oddano ostatnią pochylnię (Całuny), zlikwidowano stare śluzy zmieniono przebieg kanału.

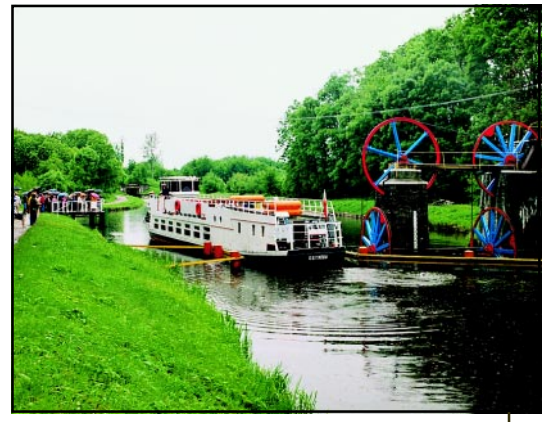

Kanał Elbląsko-Ostródzki, *fot. R. Klim.*

Każdy podręcznik budownictwa wodnego z 2 poł. XIX i pocz. XX w. poświęcał wiele miejsca temu kanałowi. Już przed I wojną był on atrakcją turystyczną, obecnie służy wyłącznie temu. Do dziś utrzymano kształt z okresu budowy. Nadal zadziwiają genialną prostotą oryginalne maszynownie (z ogromnymi kołami wodnymi o średnicy 8 m i szer. 5 m), śluzy, jazy, wrota ochronne, kanały robocze, a przede wszystkim niezwykle malownicze mosty. Z urządzeniami hydrotechnicznymi koresponduje architektura zespołów adminitracyjno-mieszkalno-gospodarczych. W 1978 Kanał został uznany za zabytek kultury materialnej.

Przejazd Kanałem Elbląsko-Ostródzkim (ok. 11 godz.) dostarcza niezapomnianych wrażeń. Przyroda mieni się bogactwem lasów, barwą jezior. Staraniem Centralnego Muzeum Morskiego w Gdańsku, w 1998 otwarto Izbę Historii przy pochylni Buczyniec. Tam też stoi obelisk odsłonięty

w 50-lecie pracy zawodowej genialnego Holendra. Na półwyspie Czulpa nad jez. Ruda Woda są ślady jego ukochanej posiadłości. Jego grób znajduje się najprawdopodobniej w Elblągu.

KĘTRZYN

Kościół św. Jerzego

Miasto powiatowe na pograniczu Pojezierza Mrągowskiego i Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, nad rzeką Guber (prawy dopływ Łyny). Stolica diecezji mazurskiej kościoła ewangelicko-augsburskiego. Węzeł kolejowy. Przemysł spożywczy (cukrownia, browar, drożdżownia, wytwórnia konserw), elektrotechniczny, odzieżowy, drzewny, państwowa stadnina ogierów. 30 tys. mieszkańców.

Rast, stare osiedle pruskiego plemienia Bartów, w XIV w. opanowali Krzyżacy, którzy wznieśli tu strażnicę. Wokół niej powstało osiedle miejskie Rastenburg (pol. Rastembark). Siedziba prokuratora krzyżackiego (od 1422), członek antykrzyżackiego Związku Pruskiego. Od XVII w. ośrodek polskości na Mazurach, wskutek napływu ludności z Mazowsza. W 1945 miasto zniszczone w 50 %. Jego nazwę w 1946 zmieniono na Kętrzyn, dla uczczenia Wojciecha Kętrzyńskiego (1838-1918), wybitnego historyka, długoletniego dyrektora Ossolineum, który w 1855-59 tu uczęszczał do gimnazjum.

Zachowały się fragmenty murów miejskich z 2 poł. XIV w. Kaplica św. Jakuba, dziś zwana Polskim Kościołem (ok. 1485, przebudowana 1599). Gotycki zamek krzyżacki z 1360-70, przebudowano XVI-XVII w., gruntownie w 1905; w 1945 wypalony, odbudowany w 1961-64, dziś siedziba muzeum i biblioteki im. W. Kętrzyńskiego. Eklektyczny ratusz z 1885.

Kościół św. Jerzego zbudowany w 1359--1407, rozbudowany po 1470, to rzadko spotykany w Polsce kościół-warownia. Ostateczny kształt zyskał w 1515-17. Od pn. dobudowano dwie nawy, od wsch. prezbiterium a przy nim dzwonnicę (wys. 32 m). Nawy otrzymały sklepienia kryształowe. Prezbiterium w stosunku do nawy jest odchylone w lewo. Od strony zach. znajduje się baszta obronna (wys. 48 m). W latach 20. XVI w. kościół katolicki przekształcono w protestancki i usunięto z niego dawne wyposażenie. Do dziś pozostały: ambona z 1594, ołtarz główny z 1609. i epitafia z XVI i XVII w.

KRUTYŃ

Dolina rzeki Krutyni i jeziorka z pływającymi wyspami

Wieś na pograniczu Pojezierza Mrągowskiego i Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, nad rzeką Krutynią, otoczona lasami Puszczy Piskiej, ok. 3 km na pn. od drogi Szczytno – Ruciane-Nida i ok. 2 km na pd. od drogi Mrągowo - Ruciane-Nida. Siedziba Zarządu Mazurskiego Parku Krajobrazowego (w budowie wystawa poświęcona przyrodzie Parku).

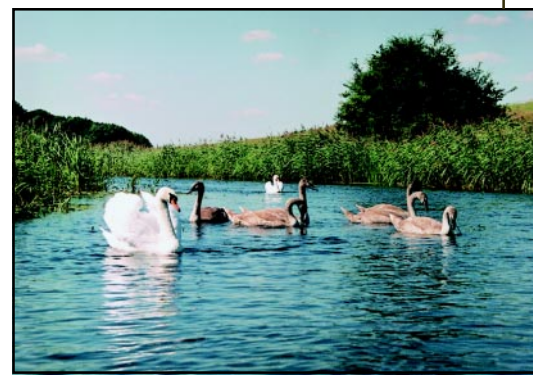

Krutynia, *fot. Z. Galiński.*

Powstała ok. 1500 jako osada myśliwska przy drewnianym zameczku wielkiego mistrza krzyżackiego. Od lat międzywojennych ośrodek wycieczkowy przy popularnym szlaku kajakowym. Stanica wodna i dom wypoczynkowy PTTK. Stodoła (ob. poczta) z końca XIX w. oraz liczne chałupy drewniane (głównie z pocz. XX w.).

Przy stanicy wodnej zaczyna się żółty szlak wiodący wzdłuż jez. Mokrego, przez Puszczę Piską do leśniczówki Pranie. Ok. 0,5 km od wsi, przy szlaku tablica rezerwatu **„Zakręt”**, utworzonego w 1957 na pow. 106 ha w celu odnowy starodrzewu mieszanego oraz ochrony kilku śródleśnych jeziorek dystroficznych wraz z otaczającymi je torfowiskami. Jeziorka, zarastające na obrzeżach, mają na powierzchni kożuch

złożony głównie z mchów torfowców z dodatkiem innych roślin, a czasem małych brzózek. Płaty odrywane przez wiatr i fale tworzą niewielkie, pływające wysepki.

W bogatym runie rezerwatu występują rośliny chronione: lilia złotogłów, wawrzynek wilczełyko, rosiczka okrągłolistna, obuwik pospolity i in.

Ok. 5 km dalej przy żółtym szlaku, na wsch. brzegu jez. Mokrego znajduje się utworzony w 1959 rezerwat **„Królewska Sosna"** (104 ha) będący fragmentem ok. 200-letniego boru o charakterze pierwotnym (sosna z domieszką dębu, świerka i brzozy brodawkowej). Są tu dystroficzne jeziorka, a wokół nich torfowiska z rzadkimi gatunkami roślin borealnych.

LIDZBARK WARMIŃSKI

Zamek

Miasto powiatowe w pn. części Pojez. Olsztyńskiego, nad Łyną i uchodzącą do niej Symsarną. 18 tys. mieszkańców.

Dawny gród pruski Lecbark w 1241 zagarnięty przez Krzyżaków, w 1251 przekazany biskupowi warmińskiemu Anzelmowi. Prawa miejskie w 1308. Dawna stolica Warmii, w XV-XVIII w. rezydencja biskupów warmińskich, m.in. Jana Dantyszka, Stanisława Hozjusza, Marcina Kromera, Ignacego Krasickiego. W 1503-10 przebywał tu Mikołaj Kopernik. Miasto, kwitnące w XV- XVII w. zostało zniszczone i ograbione przez wojska szwedzkie w czasie wojny północnej (1700-21). W XIX w. było najbardziej zaniedbanym miastem Prus Wschdnich. W II-III 1945 w rejonie Lidzbarka wojska 2. i 3. Frontu Białoruskiego rozbiły główne siły niemieckiej grupy armii „Północ". Miasto zniszczono w 50%.

Obecnie w Lidzbarku działa mleczarnia z proszkarnią, rzeźnia, przetwórnia ryb, elewator zbożowy, kaszarnia. Turystyce służą hotele i szlaki, m.in. Kopernikowski i im. gen. J. H. Dąbrowskiego. Na Krzyżowej Górze są sztucznie naśnieżane trasy narciarskie i teren dla kolarstwa górskiego.

Zachował się częściowo układ przestrzenny Starego Miasta. Gotycki kościół parafialny św. Piotra i Pawła, trzynawowy, halowy (2 poł. XIV-XV w.) z cennym wyposażeniem. Letni barokowo-klasycystyczny pałacyk biskupi, oranżeria Krasickiego (1688-97, przebudowany ok. 1770). Późnogotycka, dwubasztowa Wysoka Brama, rozbudowana w 1532 (obecnie Dom Wycieczkowy PTTK). Fragment murów miejskich z basztami (przed 1357). Kościół Podniesienia Krzyża (1798). Kościół ewangelicki fundacji Fryderyka Wilhelma III, konstrukcji szkieletowej, bazylikowy (obecnie cerkiew).

Gotycki zamek biskupów warmińskich na wsch. od Starego Miasta, na prawym brzegu Łyny (1338-1400), ma arkadowy dziedziniec z narożnymi wieżyczkami (nadbudowane po 1497), gotyckie, dwukondygnacyjne piwnice oraz cztery kondygnacje nadziemne. Reprezentacyjne pomieszczenia usytuowano na I i II piętrze, m.in. refektarz z gotycką polichromią (ok. 1380). Sala obrad z fryzem heraldycznym wszystkich biskupów warmińskich oraz kaplica mają sklepienia gotyckie. W kaplicy rokokowy wystrój z bogatą dekoracją snycerską i złoceniami (1751-56).

Lidzbark Warmiński, *fot. G. Orłowska.*

Późnogotyckie przedzamcze z obwarowaniami (XV w., rozbudowane w 1589-99) składa się z trzech skrzydeł i okrągłej baszty. Skrzydło wsch. przebudowano na pałac bpa Adama St. Grabowskiego (1741-66).

Gotyckie skrzydło zach. (XV w.) adaptowano na cele gospodarcze w poł. XX w. Na dziedzińcu w 1756 usytuowano kamienną, barokową figurkę św. Katarzyny. Obecnie w zamku mieści się oddział Muzeum Warmii i Mazur z działami: rzeźby, malarstwa, ludwisarstwa i konwisarstwa.

ŁYNA

Rezerwat „Źródła Łyny"

Wieś na wsch. skraju Garbu Lubawskiego, 3 km na wsch. od przystanku PKP Dobrzyń, 10 km na pn. od Nidzicy.

Wzmiankowana w 1387; barokowy kościół z XVIII w.

Rzeka Łyna (prawy dopływ Pregoły) płynie od Garbu Lubawskiego, przez Pojezierze Olsztyńskie i Równinę Sępopólską w woj. warmińsko-mazurskim oraz Równinę Pregoły w Rosji (obw. kaliningradzki). Na dł. 289 km (190 w Polsce) rzeka przepływa przez kilka jezior m.in. Persing, Kiernoz Wielki i Mały, Łańskie, Ustrych i jest połączone krótkimi strugami z szeregiem małych i większych jezior. Zmienność biegu rzeki, krajobraz otoczenia i koryta, morenowe odcinki przełomowe oraz liczne zakola wzdłuż całego bieg tworzą malowniczy szlak kajakowy (dł. 122 km, pocz. spływu na rzece Marózka).

Przy zach. skraju Lasów Napiwowskich, ok. 1,5 km od wsi Łyna, na obszarze 121 ha w 1959 utworzono częściowy rezerwat krajobrazowy **„Źródła Łyny"** im. prof. Romana Kobendzy, w celu zachowania procesów wstecznej erozji źródliskowej. Rezerwat obejmuje wzgórze moreny czołowej, rozcięte głębokim i rozczłonkowanym wąwozem, z którego zboczy spływa woda tworząca źródła rzeki. Na terenie rezerwatu występują tłuste iły mioceńskie, wypiętrzone miejscami do wys. 170 m, stanowiące dolną, nieprzepuszczalną warstwę; górną stanowią piaski. Silny spływ wody powoduje ich wypłukiwanie i stałe wydłużanie wąwozu. Teren rezerwatu porośnięty jest roślinnością źródliskową oraz lasem łęgowym i mieszanym (wiek 100-200 lat).

MORĄG

Kościół św. Piotra i Pawła

Miasto w pn.-wsch. części Pojezierza Iławskiego, nad jez. Skiertag. Stacja PKP. 15 tys. mieszkańców.

Po stłumieniu powstania Pomezanów w 1280 Krzyżacy zbudowali zamek, przy którym na pocz. XIV w. założyli osadę; prawa miejskie w 1327. Morąg należał do antykrzyżackiego Związku Pruskiego; po sekularyzacji państwa krzyżackiego był siedziba urzędu starosty, który przez wiele lat sprawowała rodzina Dohnów. Miasto niszczone w wojnach polsko-krzyżackich (1454-66 i 1519- 21), szwedzkich, napoleońskich; w II światowej w ok. 50%. W 1828--73 działały tu dwie oficyny wydawnicze wydające m.in. książki dla Warmików i Mazurów. W Morągu urodził się Johan Gotfried Herder (1744-1803) filozof (uczeń I. Kanta), pisarz, teoretyk literatury, przyjaciel Polski i Słowian.

W rynku ratusz gotycki z 1444 kilkakrotnie niszczony przez pożary i wojny, po ostatniej odbudowany. Przed nim dwie armaty z wojny francusko-pruskiej (1870).

Wokół Starego Miasta zachowane znaczne fragmenty murów i baszt z XIV w. Od str. pd. pozostałości zamku krzyżackiego (do końca XVI w. siedziba starosty) rozebranego w 1815. Pozostałe skrzydło pn.-zach. przebudowano na szkołę (obecnie magazyn).

W pd.-zach. części, poza obrębem Starego Miasta pałac Dohnów (1562-71), przebudowany w 1717-19, rekonstruowany po zniszczeniach wojennych w 1980, obecnie Muzeum Miasta Morąga im. J. G. Herdera. Ekspozycje dotyczące dziejów miasta i okolic, życia i twórczości filozofa, portretu holenderskiego, sztuki Prus Książęcych.

Kościół parafialny św. Piotra i Pawła (w 1528-1945 ewangelicki) znajduje się w pd.-wsch. części miasta. Gotycki z 1303--1331, orientowany, przebudowany na przełomie XV i XVI w., trzynawowy, bazylikowy. W nawach bocznych sklepienie kryształowe, w prezbiterium gwiaździste, sklepienie nawy głównej przebudowane w 1895. Ołtarz główny barokowy z 1690, pozostałe pochodzą z kościoła w Wystruci (obecnie Czerniachowsk).

W prezbiterium duży krucyfiks z pocz. XIV w. Na ścianach prezbiterium kilka płyt nagrobnych (m.in. Piotra Dohna i jego żony Katarzyny z Czemów). Podczas przenoszenia płyt z posadzki na ściany odkryto gotycką polichromię z 2 poł. XV w. Bogato zdobione barokowe organy z XVIII w.

NIDZICA

Zamek

Miasto powiatowe na pd.-wsch. krańcu Garbu Lubawskiego, nad Nidą. Wytwórnia win i miodów pitnych, mleczarnia, młyn, elewator zbożowy; fabryka materiałów izolacyjnych. 15 tys. mieszkańców.

Osada w pobliżu zamku krzyżackiego wzmiankowana w 1376; prawa miejskie w 1381. Siedziba wójta krzyżackiego. W 1410 zamek zdobyły wojska Jagiełły. W 1444 Nidzica przystąpiła do antykrzyżackiego Związku Pruskiego; podczas wojny trzynastoletniej (1454-66) zamek zdobyty przez mieszczan oddano wojskom polskim. Po pokoju toruńskim miasto pozostało w państwie krzyżackim. W II wojnie światowej zniszczone w 70%, odbudowane w 1952-75.

Pozostałości murów obronnych z dwiema basztami (po 1381); tzw. klasztorek o charakterze obronnym (XIV w., przebud. w XIX); kościół par. św. Wojciecha z XIV w., kościół ewangelicki z 1860; ratusz z 1 poł. XIX w. domy i spichlerz (XIX w.).

2 km na pd.-wsch. od miasta głaz narzutowy „Tatarski Kamień" (obw. 19 m, dł. 6 m, szer. 4 m, nad ziemią 2,1 m), z którym związana jest legenda o zabiciu tu wodza tatarskiego w 1656.

Na wzniesieniu ponad miastem **zamek** gotycki, budowany przez Krzyżaków w 1380-1400, na planie prostokąta, rozbud. w XV i XVIII w., przebudow. w 1828-30. Główny budynek (skrzydło zach.), zdobiony gotyckimi szczytami, mieścił kaplicę, refektarz i kancelarię (na I p.). Skrzydło wsch. ma w narożnikach dwie 5-kondygnacyjne wieże, a pośrodku bramę wjazdową. Wjazdu do zamku broni przedzamcze (po 1517 przebud. w XVIII i XIX w.) składające się z bramy wjazdowej, okrągłej baszty, dwóch budynków i muru obronnego, zamykających mały dziedziniec. Wewnętrzny dziedziniec zamkowy otaczają drewniane krużganki.

Zamek spalony w 1945, odbudowany 1960-65. Podczas prac restauracyjnych w kaplicy i refektarzu odsłonięto fragmenty gotyckich malowideł ściennych. Obecnie Ośrodek Kultury, galeria sztuki i hotel.

OLSZTYN

Stolica Warmii i Mazur, nad Łyną i jeziorami Ukiel, Kortowskim i Długim. Węzeł kolejowy i drogowy regionu, 171 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka o osadzie pochodzi z 1348. Prawa miejskie w 1353. W 1453-1772 należał do Polski. W XIX i XX w. znaczący ośrodek walki z germanizacją.

Siedziba władz wojewódzkich, rzymskokatolickiego arcybiskupstwa warmińskiego. Przemysł gumowy (Stomil Olsztyn S.A), spożywczy, drzewny, odzieżowy, poligraficzny. Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego; Teatr im. S. Jaracza, Olsztyński Teatr Lalek, Teatr Pantomimy Głuchych, Filharmonia Olsztyńska, studio regionalne polskiego radia i telewizji, reakcje kilku czasopism, muzea: Warmii i Mazur, Sportu, Zoologiczne, Przyrodnicze.

Olsztyn, katedra, *fot. St. Kryciński.*

Zachował się układ przestrzenny Starego Miasta, do dziś rekonstruowany. Stary Ratusz (1623-24), obecnie Biblioteka Wojewódzka i Pałac Ślubów. Fragment fortyfikacji miejskich, w tym gotycka Wysoka Brama z 2 poł. XIV w., w XIX w. zamieniona na więzienie, dziś Hotel PTTK.

Zamek — Muzeum Warmii i Mazur

Na wysokim prawym brzegu Łyny w 1346 rozpoczęto budowę najstarszego skrzydła zamku. Skrzydło pd. i górną część wieży zbudowano w XV w., pałacowe skrzydło wsch. w XVIII w. Od strony zach. mur

kurtynowy. W pd-zach. narożniku wieża na planie kwadratu, od połowy wys. okrągła. Skrzydło pn. (2 komnaty i kaplica) było mieszkaniem i kancelarią administratorów Kapituły Warmińskiej. W l516-19 i 1521 administrował tu Mikołaj Kopernik. Obecnie sale noszą nazwę kopernikańskich. Na ścianie krużganka, nad wejście do komnaty, zachował się fragment tablicy astronomicznej sporządzonej przez M. Kopernika w 1517, służącej uczonemu kanonikowi do badań zrównania dnia z nocą.

Obecnie na zamku mieści się Muzeum Warmii i Mazur, posiadające działy: archeologiczny, etnograficzny, przyrodniczy ze stałą ekspozycją dotyczącą Pojezierza Mazurskiego oraz dokumentujące polskość i walkę o nią w tym regionie od rozbiorów Polski do 1945.

Katedra św. Jakuba Starszego

Współkatedra arcybiskupstwa warmińskiego (katedra we Fromborku). Kościół budowany w 2 poł. XIV w., gotycki, halowy, trójnawowy (dł. 58 m), wieża o wys. 61 m dobudowana w 1596. Po obu jej stronach w 1721 powstały kaplice. W poł. XVI w. nawa główna otrzymała sklepienie sieciowe, nawy boczne kryształowe. Wyposażenie świątyni zniszczone podczas wojen napoleońskich w 1807, dziś skromne. W prawej nawie tryptyk z pocz. XVI w. w obudowie neogotyckiej. Gotyckie tabernakulum ścienne w cokole filara po lewej tronie ołtarza głównego. Relikwiarz św. Wojciecha z 1980. W pn. kruchcie granitowa kropielnica (dawna gotycka chrzcielnica) w kształcie czaszy prawdopodobnie z XIV w. i płyta nagrobna z 1474.

Planetarium
i obserwatorium astronomiczne

Ok. 2 km na pn.-wsch. od Starówki, przy al. Piłsudskego w 1975 (w 500 rocznicę urodzin M. Kopernika) oddano do użytku Planetarium, okazały budynek zwieńczony kopułą. Sala projekcyjna (216 miejsc, kopuła o średnicy 15 m) jest wyposażona w aparaturę umożliwiającą słuchanie objaśnień w kilku językach. Opodal Obserwatorium Astronomiczne mieszczące się w dawnej wieży ciśnień.

OLSZTYNEK

Muzeum Budownictwa Ludowego

Miasto w pd.-zach. części Pojezierza Olsztyńskiego ok. 15 km od Olsztyna, stacja PKP, ośr. usługowy z drobnym przemysłem spożywczym i drzewnym. 8 tys. mieszkańców.

Olsztynek, skansen, *fot. St. Kryciński.*

Osada przy zamku krzyżackim z 1350; prawa miejskie 1359, po bitwie pod Grunwaldem przejściowo w posiadaniu Polaków, członek antykrzyżackiego Związku Pruskiego; w XV-XVI w. ośrodek rzemieślniczo-handlowy o dużym odsetku ludności polskiej; w XIX w. oficyna drukująca książki polskie. Miejsce urodzenia Krzysztofa C. Mrongowiusza (1764-1855) działacza narodowego na Mazurach, pedagoga, autora podręczników i słowników polsko-niemieckich. Absolwentami tutejszego gimnazjum byli: Hieronim Derdowski (1852-1902 pisarz i poeta kaszubski oraz Emil Behring (1854-1917) lekarz-bakteriolog, prof. uniwersytetów w Halle i Marburgu, laureat nagrody Nobla (1901), wynalazca szczepionki przeciw dyfterytowi.

W pn. pierzei rynku gotycki zamek krzyżacki (1350-70), wielokrotnie przebudowywany (obecnie szkoła). Obok d. kościół ewangelicki, gotycki z XIV w., odbudowany ze zniszczeń wojennych na cele muzealne (wystawy etnograficzne). Fragment murów miejskich z XIV w. W pd. pierzei rynku eklektyczny ratusz z pocz. XX w.

Na pn.-zach. skraju miasta **Muzeum Budownictwa Ludowego** (park etnografi-

czny). Powstało w 1938-43, gdy przeniesiono z Królewca 13 kopii obiektów drewnianych. Obecnie na obszarze 39 ha znajduje się 40 obiektów z Warmii, Mazur, Powiśla, Pruskiej Litwy (okolic Kłajpedy), Barcji i Sambii. Najciekawsze to kopia kościoła z Rychnowa (XVIII w.), młyn wodny ze wsi Karbowo (XIII w.), chałupa podcieniowa z Zielonki Pasłęckiej (1819), wiatrak „holender" z Dobrocina k. Morąga.

ORNETA

Kościół św. Jana

Miasto w pow. lidzbarskim, na pd. skraju Równiny Orneckiej, nad Drwęcą Warmińską (prawym dopływem Pasłęki). Stacja PKP, węzeł drogowy. Przemysł metalowy, meblowy i spożywczy. 10 tys. mieszkańców.

Powstało na miejscu grodu Wurmedyten. W 1251 gród zdobyli Krzyżacy i przekazali biskupom warmińskim. Lokacja miasta w 1308. W wojnie trzynastoletniej (1454--66) opowiedziało się po stronie Związku Pruskiego i po jej zakończeniu wraz z całą Warmią zostało przyłączone do Polski. W 1520-25 zajęte przez Krzyżaków, w 1627 i w wojnie północnej (1703-09) przez Szwedów, od 1772 w zaborze pruskim. W 1807 i 1812 niszczone przemarszami wojsk napoleońskich. Budowa linii kolejowych do Olsztyna (1884), Królewca (1885), Morąga (1894) i Lidzbarka Warmińskiego (1905) przyczyniła się do rozkwitu miasta.

Dzięki niewielkim zniszczeniom w II wojnie światowej, Orneta należy do nielicznych miast na Warmii z zachowanym dużym zespołem starej architektury.

W rynku gotycki ratusz z 1 poł. XIV w. gruntownie odrestaurowany w 1968-73 na dom kultury. Do 1920 na parterze ratusza była hala targowa, a na piętrze izby rady miejskiej i burmistrza oraz sala zebrań. W wieżyczce najstarszy na Warmii dzwon z 1384. Całość obudowana była domami z podcieniami w których mieściły się kramy.

Na zach. od rynku znajdował się zamek biskupi rozebrany w końcu XIX w. Na jego gotyckich podpiwniczeniach zbudowano szkołę. Na wsch. późnobarokowy klasztor Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny z końca XVI w., przebudowany w 1860. Na pn. zach. klasycystyczny kościół ewangelicki (obecnie cerkiew prawosławna) zbudowany w 1829-30 prawdopodobnie wg proj. K. F. Schinkla.

W rynku i przyległych uliczkach zachował się duży zespół kamieniczek (głównie z XIX w.), ponadto dwa spichlerze z XVIII w. (przebudowane w XX w.), fragmenty murów miejskich z XIV w., oraz przy drodze do Pasłęka Kaplica Jerozolimska z 1829.

Przy zach. narożniku rynku **kościół** p.w. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty, jeden z najcenniejszych na Warmii, gotycki, orientowany, trzynawowy, bazylikowy, zbudowany w 1350-70. Od pocz. XV w. obudowano nawy rzędami kaplic. W końcu XV w. powstało siatkowe sklepienie nawy głównej, a w bocznych i kaplicach — gwiaździste. W 1730 kościół spłonął, odbudowany otrzymał barokowy wystrój wnętrza. W 1889-1909 był gruntownie restaurowany.

Orneta, kościół, *fot. St. Kryciński.*

Ściany zewnętrzne dekorowane są podwójnymi fryzami (pod i nad oknami) z glazurowanej cegły (ok. 1390-1450), w których powtarzają się popiersia i maski. We wnętrzu zespół malowideł gotyckich z XIV i XV w., w dużej części przemalowanych w 1905-06. Ołtarz główny i ambona z 1739-44, dzieło rzeźbiarza Jana Chryzostoma Schmidta z Reszla. W głównej nawie szesnastoramienny świecznik z figurą Matki Boskiej z 1576. W zworniku w nawie

głównej rzeźba głowy Jana Chrzciciela w misie z XIV- XV w. W kaplicach ławy z XVI-XVII w., m.in. ława rajców miejskich z 1570, z portretem kardynała Stanisława Hozjusza. Organy z 1 poł. XVIII w.

PIENIĘŻNO

Rezerwat „Dolina rzeki Wałszy"

Miasto w pd.-zach. części Wzniesień Górowskich (pow. Braniewo), nad rzeką Wałszą, stacja PKP na linii Braniewo – Olsztyn. 3 tys. mieszkańców.

Założone w XIII w. w państwie krzyżackim na terenie dawnego grodu pruskiego; własność kapituły warmińskiej, wzmiankowane w 1282, prawa miejskie w 1312. Wielokrotnie niszczone, w 1627 zajęte i spalone przez Szwedów. W 1945 zniszczone w ok. 90%, utraciło prawa miejskie, odzyskane w 1973. Obecna nazwa miasta od 1948 (dawniej Melzak).

Ruiny zamku kapituły warmińskiej z pocz. XIV w., przebud. w 1643 w stylu barokowym, zniszczonego w 1945. Kościół św. Piotra i Pawła z XIV w., przebudowany 1894-95, w 1945 spalony, odbud. w 1995. Fragmenty miejskich murów z XIV w.

Ok. 2,5 km na pd. zach. od miasta Wyższe Seminarium Duchowne Księży Werbistów. Przy nim muzeum etnograficzne, zbiory polskich misjonarzy pochodzące z Afryki, Ameryki Pd. i Dalekiego Wschodu.

Wałsza, krótka (67 km) rzeka o dużym spadku, wypływa ze wzniesień Górowskich (158 m n.p.m.). W górnym biegu płynie w płaskiej dolinie. Od Pieniężna, na długości ok. 5 km, dolina przybiera charakter wąwozu o głębokości 15-40 m i szerokości 80-150 m. Wąwóz ten, porośnięty lasem i pocięty bocznymi jarami, stanowi **rezerwat** krajobrazowo-morfologiczny o pow. ok. 214 ha. W wąwozie znajduje się źródełko wody mineralnej. Północną granicę rezerwatu stanowi most kolejowy w Pieniężnie; południowa granica przebiega koło wsi Wojnity.

PRANIE nad jez. Nidzkim

Muzeum Gałczyńskiego

Leśniczówka w Puszczy Piskiej na zach. brzegu jez. Nidzkiego k. wsi Krzyże, 7 km od Rucianego-Nidy. Od 1965 izba pamięci, od 1980 **Muzeum Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego**. Dojście drogą z Rucianego-Nidy lub od stacji PKP Karwica Mazurska (ok. 6 km).

Poeta przyjechał do Prania po raz pierwszy 15 VII 1950 i przebywał do listopada, mając nadzieję na rekonwalescencję po przebytej chorobie. W 1950-53 Gałczyński przebywał w Praniu pięciokrotnie. Tu, w domku z czerwonej cegły oplecionym dziką winoroślą, powstała „Kronika Olsztyńska", poemat „Niobe", „Wit Stwosz" i szereg mniejszych liryków.

Ekspozycja muzealna zajmuje cały domek leśniczego. Gromadzi liczne fotografie z życia poety, dotyczące rodziny, przyjaciół i innych ludzi pióra. Znaczną część zbiorów stanowią publikacje, rękopisy, listy do przyjaciół a także przedmioty, do których był przywiązany.

RESZEL

Zamek

Miasto w pn. części Pojezierza Mrągowskiego, nad Sajną. Stacja PKP. Przemysł maszynowy, drzewny, spożywczy. 6 tys. mieszkańców.

Początkowo drewniana strażnica zał. w 1241 przez Krzyżaków w pobliżu pruskiej osady Reszel. Prawa miejskie w 1337. Już w średniowieczu miasto było skanalizowane, a wodę doprowadzano rurami z odległości kilku km. Po pokoju toruńskim (1466) w Polsce. Jedno z największych miast Warmii, w XVIII-XIX w. ośrodek rzemiosła i handlu zbożem. W 1632-1780 kolegium jezuickie, druga po Braniewie szkoła średnia na Warmii. Od 1772 w zaborze pruskim. W 1806 całe miasto zniszczył pożar. Dzięki niewielkim zniszczeniom w obu wojnach światowych zachował się nienaruszony zespół staromiejski.

Na pn. od zamku kościół Krzyża Św., późnobarokowy (1802), wybudowany na miejscu dawnego kościoła jezuitów. Obok niego d. kolegium jezuickie z XVIII w. Na pd. skraju starego miasta kościół św. Piotra i Pawła, gotycki, z 2 poł. XIV w., sklepienia naw gwiaździste, przebudowany w końcu XV w. W rynku klasycystyczny ratusz (1815)

Reszel, zamek, *fot. G. Orłowska.*

oraz duży zespół kamieniczek z XIX/XX w. W zach. części starego miasta spichlerz z poł. XIX w. (obecnie biblioteka) a wokół starego miasta zachowany fragmnt XIV w. murów miejskich z basztą w części zach. Nad rzeką w pn.-zach. części miasta dwa gotyckie mosty z końca XIV w.

W pd.-wsch. części starego miasta, nad Sajną, na miejscu krzyżackiej, drewnianej konstrukcji, biskupi warmińscy w 1350--1401 wznieśli murowany, gotycki **zamek**, rozbudowany w XVI-XVII w., będący w ich posiadaniu do 1772. W 1822-23 mury obronne częściowo rozebrano (obecnie trwała ruina).

Założenie zamkowe (na planie kwadratu) składa się z dwóch głównych, mieszkalnych skrzydeł: wsch. i pd. Od pn. i zach. dziedziniec zamykają mury kurtynowe, do których przylegają wąskie skrzydła gospodarcze. Od zach. znajduje się wieża bramna, a w pn.-zach. narożniku potężna, cylindryczna wieża główna.

Po I rozbiorze Polski zamek zamieniono na więzienie. W 1806 i 1807 spłonął. W latach 20. XIX w. oddany w użytkowanie gminie ewangelickiej, która przebudowała wsch. skrzydło na kościół. Po remoncie (1976-85) zamek przeznaczono na filię Muzeum Warmii i Mazur oraz Galerię Sztuki. Na murze zamkowym tablica upamiętniająca pobyt Wincentego Pola (1807-72) internowanego po powstaniu listopadowym, pochodzącego z warmińskiej rodziny z okolic Reszla.

W 1954 na pd. zach. od miasta utworzono częściowy rezerwat leśny (pow. 8,4 ha), fragment ok. 120 letniego lasu bukowego z domieszką grabu i świerka, buk na krańcu wsch. zasięgu.

STAŃCZYKI

Wiadukty w Puszczy Rominckiej

Położone obok wsi Stańczyki w gm. Dubeninki (pow. olecko-gołdapski) bliźniacze wiadukty zbudowane w 1923-26 nad głęboką doliną Błędzianki to fragment linii kol. Wystruć – Gołdap – Żytkiejmy. Wiadukty mają 31,5 m wys., ponad 150 m dł. i są największymi tego typu budowlami w Polsce. Z daleka przypominają rzymskie akwedukty, stąd przypisywane im nazwy „Akwedukty Puszczy Rominckiej". Smukłe filary łączą piękne, klasyczne łuki. W betonowe filary wtopiono jak zbrojenie pnie drzew.

Tory kolejowe zdjęli Rosjanie w 1944--1945. Obecnie wiadukty pod Stańczykami, wpisane do rejestru zabytków, są tarasami widokowymi na rozległe połacie Puszczy Rominckiej. Atrakcją są również ćwiczenia klubów alpinistycznych oraz skoki na linie.

Ciekawostką przyrodniczą tej okolicy jest jezioro Tobellus, w którym 31 V 1926 miał miejsce potężny wybuch gazu błotnego.

Stańczyki, wiadukt, *fot. K. Stańczyk.*

STĘBARK k. Olsztynka

Muzeum Grunwaldzkie, pole bitwy z 1410

Wieś w gm. Grunwald na obszarze Garbu Lubawskiego, na zach. od drogi Gdańsk – Warszawa.

Dawna nazwa Stębarku to Tannenberg. Wieś wzmiankowana w 1336. W czasie bitwy w 1410 spalona. Kościół barokowy z końca XVII w. (rozbudowany w 1909), murowany, z drewnianą wieżą.

Grunwald, pole bitwy, *fot. arch.*

Bitwa pod Grunwaldem, jedna z największych w średniowiecznej Europie, rozegrała się 15 VII 1410 między dzisiejszymi wsiami Stębark, Grunwald i Łowigowo. Rycerstwo polskie i litewskie pokonało armię Zakonu Krzyżackiego, wspartą rycerstwem zachodnim, głównie z krajów niemieckich.

26-30 VIII 1914 w rejonie Olsztynek – Nidzica – Jedwabne niemiecka 8. armia gen. Paula Hindenburga pokonała rosyjską 2. armię gen. Aleksandra W. Samsonowa. Ta druga bitwa pod Tannenbergiem przyniosła rozgłos obu niemieckim generałom i była dla Niemców symbolem odwetu na Słowianach za rok 1410.

Ok. 1 km na pd. zach. od Stębarku jest parking, stąd ok. 800 m na Wzgórze Zwycięstwa (Wzgórze Pomnikowe). Przy drodze w 1983 wzniesiono obelisk z ciosów granitowych, pochodzących z wysadzonego przez Niemców w 1939 Pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie.

Na Wzgórzu obelisk (wys. 10 m) na którym są dwie rzeźby głów rycerzy króla Władysława Jagiełły. Na 11 stalowych masztach (wys. 30 m) proporce ze znakami chorągwi uczestniczących w bitwie. Granitowe bloki amfiteatru otaczają makietę przedstawiającą szyki wojsk przed bitwą. Pod amfiteatrem znajduje się Muzeum Grunwaldzkie (z salą kinową). W nim gipsowy odlew popiersia Władysława Jagiełły z rzeźby nagrobnej w katedrze Wawelskiej, kopie chorągwi wojsk biorących udział w bitwie, mapy, plansze, znaleziska archeologiczne (broń, części zbroi itp.).

700 m na zach. od amfiteatru znajdują się ruiny kaplicy zbudowanej prawdopodobnie w 1411 w miejscu śmierci Wielkiego Mistrza. Obok w 1901 Niemcy ustawili kamień upamiętniający to wydarzenie (obecnie tekst zmieniony na polski).

Ok. 1,3 km na pd. wsch. od pomnika usypano Kopiec Jagiełły, w miejscu skąd król dowodził pierwszą fazą bitwy.

ŚNIARDWY

Rejs po jeziorze

Położone w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich Śniardwy są największym jeziorem w Polsce. Powierzchnia ich (łącznie z wyspami) wynosi 11 383 ha, długość 22 km, największa szerokość 13,5 km, średnia głębokość 5,8 m, zaś dobrze rozwinięta linia brzegowa liczy aż 97 km. Na jeziorze znajdują się cztery wyspy, z których największy jest Szeroki Ostrów połączony z lądem groblą. Głębokie zatoki na południu traktowane są jako osobne jeziora Seksty i Warnołty. Na pn. Śniardwy łączą się wąskimi przesmykami z jeziorami Łuknajno i Tyrkło, na zach. z Jeziorem Mikołajskim. Przez jezioro Śniardwy (z Kanału Jeglińskiego do Jeziora Mikołajskiego) przebiega odcinek Szlaku Wielkich Jezior Mazurskich. **Rejs po jeziorze**, którego przeciwległe brzegi ledwie majaczą na horyzoncie, pozostawia niezatarte wrażenia.

ŚWIĘTA LIPKA

Zespół klasztorny

Wieś w pn. części Pojezierza Mrągowskiego, przy drodze z Reszla do Kętrzyna, na przesmyku między jeziorami Dejnowa i Wierzbne (Wirbel).

Wieś w granicach państwa krzyżackiego do 1525, następnie w Prusach Książęcych. Miejsce kultu maryjnego i ruchu pielgrzymkowego prawdopodobnie od 1 poł. XV w.

Zespół klasztorny składa się z kościoła pielgrzymkowego p.w. Nawiedzenia NMP, obejścia z krużgankami i budynku klasztornego. Obecny kościół jest trzecim w tym miejscu. W 1482 istniała kaplica, zburzona przez kętrzyńskich protestantów w 1525. Drugą, z 1619 fundator, sekretarz królewski Stefan Sadowski, przekazał Jezuitom.

W 1687-93 wybudowano obecny kościół, trzynawową bazylikę (budowniczy Jerzy Ertly z Wilna). Kościół i wnętrze w stylu barokowym. Bogato zdobione organy z ruchomymi elementami z 1719-21 (firma Jana Mosengela z Królewca). Lipa z figurą Matki Boskiej pochodzącą z 1652 r. Krużganki budowano w l. 1694-1759 na planie prostokąta, z narożnymi kaplicami zwieńczonymi kopułami z latarniami. Piętnaście kapliczek Drogi Różańcowej, z kamiennymi płaskorzeźbami wyobrażającymi 15 tajemnic, umieszczono na szlaku pielgrzymkowym od Reszla. Polichromie na ścianach krużganków i na kapliczkach wykonał Maciej J. Meyer z Lidzbarka Warmińskiego. Główna, żelazna, ażurowa brama wjazdowa na dziedziniec kościelny z 1731 znajduje się w zach. skrzydle (wykonał ją kowal Schwartz z Reszla). Na dachu tego skrzydła umieszczono balustradę z 44 figurami przedstawiającymi genealogię Jezusa Chrystusa (rzeźbiarz Perwanger z Tolkmicka). Budynek klasztorny (zbud. 1695-98) był również od 1722 siedzibą prowadzonej przez Jezuitów szkoły muzycznej, do której w 1887-88 uczęszczał Feliks Nowowiejski.

WOJNOWO k. Rucianego-Nidy

Cerkiew staroobrzędowców

Wieś przy trasie Pisz – Szczytno, na pd.-zach. skraju Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, w pobliżu Krutyni i jeziora Duś; stacja PKP Ruciane-Nida (7 km).

Założona w 1830 przez filiponów (odłam staroobrzędowców, nie uznających reform religijnych wprowadzanych w rosyjskiej cerkwi prawosławnej w 1652-58), którzy prześladowani przybyli na Mazury z Archangielska w 1828-32 i założyli kilka wsi. W 1842 kolonia staroobrzędowców liczyła 1281 osób zachowujących język i obyczaje rosyjskie. W 1836 starzec Ławrientij Rastropin zakłada małą pustelnię, w 1847 przekształconą w monastyr, który dwa lata później stał się filią słynnego ośrodka staroobrzędowców w Moskwie, zwanego Cmentarzem Prieobrażenskim. Po 1885 za sprawa mniszki Jeleny Pietrowny Dikopolskiej (zm. 1943) przekształca się on w monastyr żeński, czynny do 1978 (do śmierci ostatniej zakonnicy). Zgodnie z wolą ostatniej przeoryszy Antoniny Kondratiewnej monastyr został zapisany osobie świeckiej (Leonowi Ludwikowskiemu) i dwóm „bielicom" Leonie i Fumii, od dzieciństwa mieszkającym w klasztorze.

Wojnowo, molenna, *fot. M. Pawłowska.*

Wojnowski zespół klasztorny tworzą: molenna (cerkiew), dom zakonny, dwa domy parafialne, brama, budynki gospodarcze oraz niewielki cmentarz na cyplu jez. Duś, gdzie wśród starych drzew stoją prawosławne krzyże. Położony w malowniczej krainie lasów i jezior zespół klasztorny przyciąga licznych turystów.

We wsi znajdują się jeszcze dwie molenny staroobrzędowców. W jednej, w centrum wsi odprawiane są nabożeństwa. Drugą o interesującej architekturze drewnianej, w 1922 zaprojektował rosyjski duchowny Aleksander Awajew. Obecnie mieszka tu jedynie 8 rodzin staroobrzędowców.

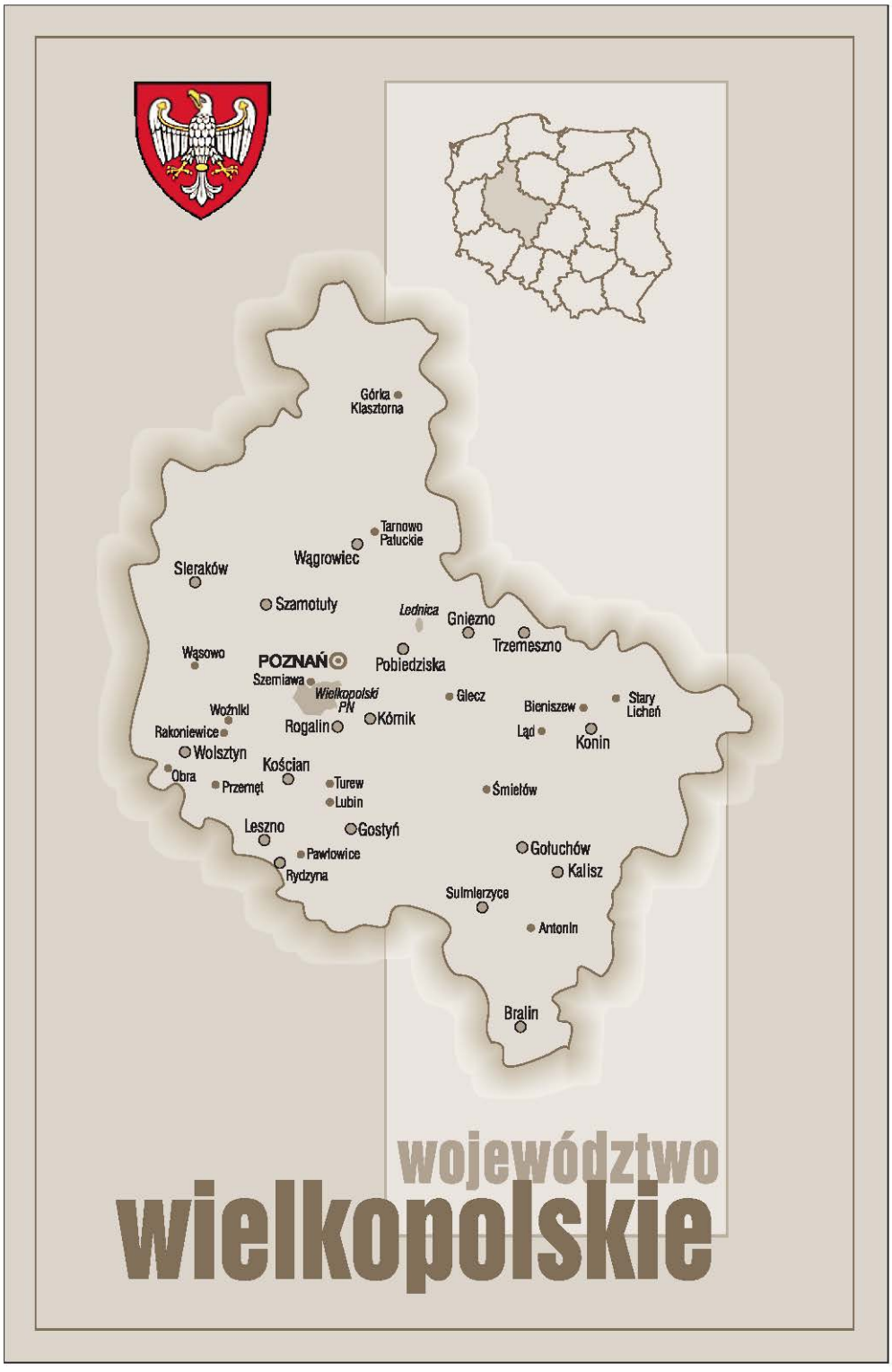
Górka Klasztorna
Tarnowo Pałuckie
Wągrowiec
Sieraków
Szamotuły
Lednica
Gniezno
Trzemeszno
Wąsowo
POZNAŃ
Pobiedziska
Szemiawa
Wielkopolski PN
Glecz
Bieniszew
Stary Licheń
Woźniki
Kórnik
Rakoniewice
Rogalin
Ląd
Konin
Wolsztyn
Kościan
Obra
Przemęt
Turew
Lubin
Śmigiel
Leszno
Gostyń
Pawłowice
Rydzyna
Gołuchów
Kalisz
Sulmierzyce
Antonin
Bralin
województwo
wielkopolskie

Dąb rogaliński, *fot. R. Siekierzyński*.

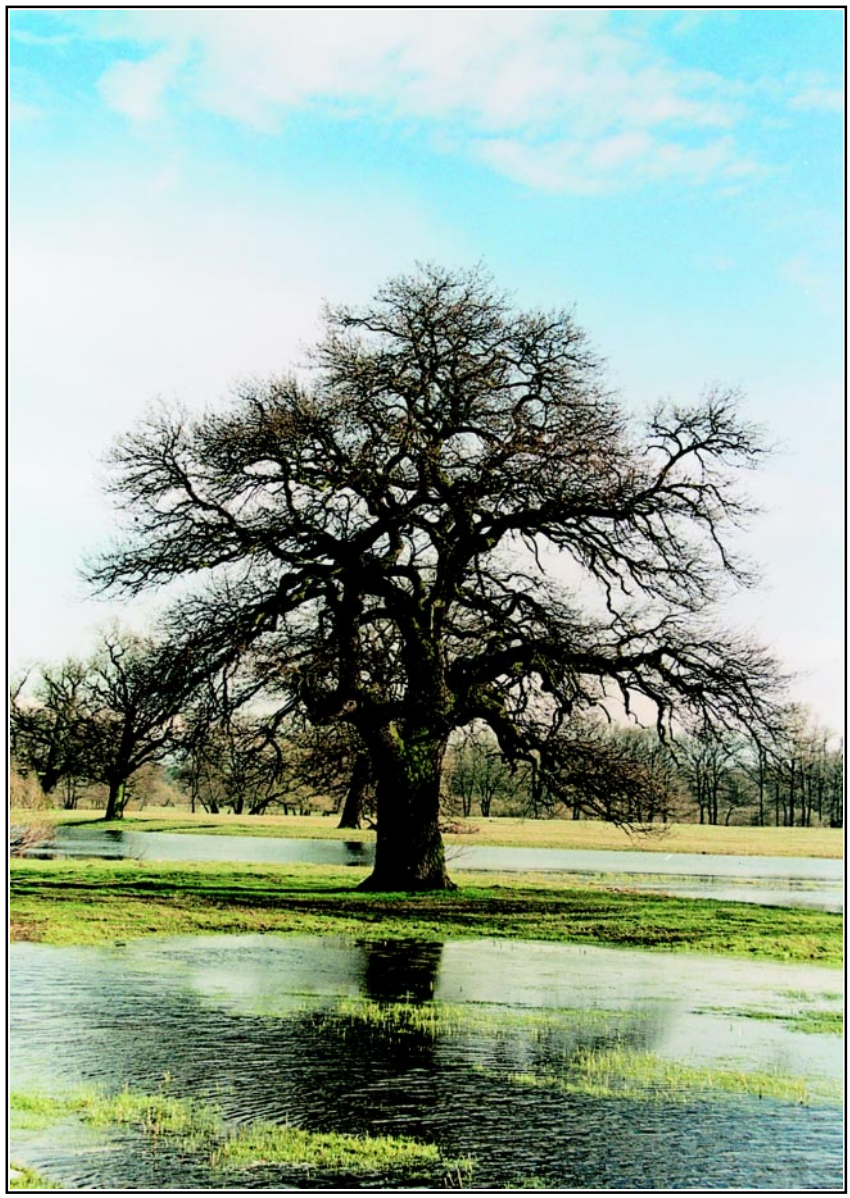

WOJEWÓDZTWO WIELKOPOLSKIE

Powierzchnia 29 826 km^2, 3,3 mln mieszkańców.

Północna i środkowa część województwa stanowi fragment Pojezierzy Południowobałtyckich, a południowa Nizin Środkowopolskich. Urozmaicony krajobraz został ukształtowany przez lodowiec skandynawski, który z pn. części regionu ustąpił ok. 10-12 tys. lat temu. W zach. i pn. części Wielkopolski występują licznie jeziora. Krajobrazy pagórkowate zajmują ok. 40% powierzchni, faliste ok. 50%, a równiny ok. 10%. Najwyższe wzniesienie województwa, Kobyla Góra (282 m n.p.m.) leży w jego pd. części, w paśmie Wzgórz Ostrzeszowskich. Najniższy punkt (31 m n.p.m) znajduje się w dolinie Noteci k. Krzyża.

Zdecydowanie bardziej zalesiona (w 40%) jest pn. i zach. część województwa. W części wsch. lasy zajmują ok. 15% terenu. W województwie znajduje się 1 park narodowy, 12 parków krajobrazowych i ok. 100 rezerwatów.

Województwo obejmuje prawie w całości historyczną Wielkopolskę, której mieszkańcy zachowali silną tożsamość regionalną.

W IX w. na terytorium plemienia Polan pod panowaniem Piastów zaczął się proces przyłączania sąsiednich ziem i tworzenia nowego państwa — Polski. Ośrodkami administracyjno-militarnymi były grody m.in. w Gnieźnie, Poznaniu i Gieczu. W 966 Polska przyjęła chrześcijaństwo, dwa lata później w Poznaniu utworzono pierwsze biskupstwo. W 1000 w Gnieźnie powstało arcybiskupstwo, a okazała na owe czasy katedra stała się pierwszym miejscem koronacji królewskich.

Pierwotna nazwa tego regionu — Polska, w XIII-XIV w. została zmieniona na Wielką lub Starą Polskę (Polonia Maior). W XIV w. powstały dwa województwa: kaliskie i poznańskie, wspólnie tworzące Ziemię Wielkopolską. W XIX w. Wielkopolska podzielona była granicą zaborów. Prawie 80% jej obszaru znalazło się pod zaborem pruskim. Wielkopolanie skutecznie opierali się akcji germanizacyjnej. Wyzwolenie przyniosło zwycięskie Powstanie Wielkopolskie w 1919.

Znaczące zabytki z doby romańskiej są położone na Szlaku Piastowskim, łączącym Poznań z Gnieznem i Kruszwicą. Wiele znamienitych budowli gotyckich i barokowych można zwiedzić w Poznaniu oraz w pd. i wsch. Wielkopolsce. Pn. i zach. część regionu jest uboższa w zabytki, lecz góruje walorami naturalnymi: jeziorami, wzgórzami i lasami. W województwie znajduje się ok. 100 muzeów różnego rodzaju i wielkości. Największym jest Muzeum Narodowe w Poznaniu z 8 oddziałami w mieście i województwie.

Współczesna Wielkopolska jest regionem przemysłowo-rolniczym. Kilkanaście znaczących fabryk znajduje się w Poznaniu. W okolicach Konina położone są kopalnie węgla brunatnego i elektrownie. Większe skupienie przemysłu włókienniczego znajduje się w Kaliszu. Wysoki poziom prezentuje rolnictwo regionu, zarówno gospodarstwa rodzinne jak i wielkoobszarowe. Efekty produkcji rolnej są tu wyższe od średnich w kraju.

Województwo posiada dobrze wykształconą sieć dróg i kolei. Mimo ograniczania kursów pociągów i likwidacji linii kolejowych, nie ma problemu z dotarciem do znaczniejszych miejscowości Wielkopolski.

ANTONIN

Pałac

Wieś na Wysoczyźnie Kaliskiej, nieopodal Doliny Baryczy, nad dużym stawem Szperek (29 ha), w powiecie ostrowskim, przy linii kol. Poznań–Katowice, w węźle dróg, 15 km na pd. od Ostrowa Wlkp. Założona wśród lasów w pocz. XIX w. przez księcia Antoniego Radziwiłła, namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego.

Drewniany **pałac myśliwski** zbud. w 1822-24 wg proj. Karola Fryderyka Schinkla na planie krzyża greckiego. Wewnątrz, pośrodku, trzykondygnacyjna sala z galeriami i słupem-kominem wspierającym strop. W pałacu gościł w 1827 i 1829 Fryderyk Chopin. W jednym z pomieszczeń salon muzyczny i biblioteka jemu poświęcona. W pałacu odbywają się koncerty i coroczne imprezy „Jesień Chopinowska". Pałac położony jest w rozległym parku (13 ha) m.in. z wiekowymi dębami. W parku pomnik F. Chopina, nieopodal parku zabudowania gospodarcze z pocz. XIX w. Nad stawem Szperek (29 ha) ok. 1 km od pałacu ośrodek wypoczynkowy z kąpieliskiem. Na pn. zach. od parku rez. „Wydymacz" (46 ha) obejmujący dawny staw rybny (11 ha), ciekawe lasy mieszane i stanowisko ptaków wodno-błotnych. Przez rezerwat wiedzie ścieżka dydaktyczna.

BIENISZEW

Zespół klasztorny Kamedułów

Pustelnia Kamedułów w lasach kazimierskich, potocznie zwanych Puszczą Kazimierską, na Pojezierzu Kujawskim, 8 km na pn. zach. od Konina, 1,5 km na zach. od szosy Konin – Kleczew.

W 1663 na szczycie Sowiej Góry powstał pustelniczy **klasztor Kamedułów**. Zlikwidowany przez władze carskie w 1819, ponownie zasiedlony w 1937. Pierwotnie świątynia drewniana. Obecny kościół z 1747-81, późnobarokowy, jednonawowy. Wyposażenie w większości zniszczone w czasie okupacji hitlerowskiej, w dużej części zrekonstruowane. Wokół kościoła kompleks zabudowań gospodarczych i domów pustelników – eremów. Surowa reguła zabrania wstępu na teren pustelni kobietom (z wyjątkiem niedzielnej mszy św.). Okolice Bieniszewa bardzo ciekawe: wzgórza, jeziora, rezerwaty przyrody.

BRALIN

Kościół Narodzenia NMP „Na Pólku"

Wieś 7 km na zach. od Kępna, na Równinie Oleśnickiej, przy szosie Wrocław – Warszawa i linii kol. Kępno–Oleśnica. Pierwsza wzmianka z 1136, w XVI-XIX w. miasto. Kościół św. Anny z 1627 z elementami gotyckimi.

Na niewielkim wzgórzu 1,5 km na pd. od wsi wznosi się drewniany **kościół** Narodzenia NMP „Na Pólku" zbud. w 1711 na planie krzyża greckiego, kryty gontem. Polichromia z 1825. Pośrodku kościoła dwustronny barokowy ołtarz z I poł. XVIII w., od wsch. kryte obejście zwane sobotami. Kościół jest znanym w pd. Wielkopolsce miejscem odpustowym.

GIECZ

Rezerwat archeologiczny

Niewielka wieś 12 km na pn. wsch. od Środy Wlkp. na Równinie Wrzesińskiej przy szosie Gniezno–Środa Wlkp., nad rzeką Moskawą.

W czasach powstawania Państwa Polskiego jeden z najznaczniejszych ośrodków administracyjnych i militarnych. Duży **gród**, zniszczony w 1038 przez Brzetysława Czeskiego, utracił znaczenie po ponownym zniszczeniu przez Krzyżaków w 1331. Teren grodu stanowi rezerwat archeologiczny. Badany od 1948, znaczące odkrycia 1998-04. Na terenie grodziska znajdują się fundamenty budowli rezydencjonalnej z XI w. wzorowanej na kompleksie z Ostrowa Lednickiego, muzeum z „plonem" prac archeologicznych, drewniany kościół z XVIII w. a w jego sąsiedztwie odkryte ostatnio fragmenty świątyni z X-XI w. m.in. z kryptą pod prezbiterium i dwuwieżową fasadą. We wsi Giecz romański kościół z XII w.

GNIEZNO

Bazylika Archikatedralna
Muzeum Początków Państwa Polskiego

Miasto powiatowe na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w pagórkowatym terenie, nad trzema jeziorami, węzeł kolei, 71 tys. mieszkańców.

Jeden z głównych ośrodków tworzenia Państwa Polskiego. W VIII w. zespół osadniczy na Wzgórzu Lecha. W X w. potężny zespół obronny, pod koniec tego wieku gród stołeczny. Z 992 pochodzi najstarszy zapis wymieniający Gniezno. W istniejącym od 970 r. kościele w 999 złożono zwłoki św. Wojciecha. W 1000

Zjazd Gnieźnieński i utworzenie arcybiskupstwa. W 1025–1300 miejsce koronacji królewskich, pierwsza Bolesława Chrobrego. Od XIV do XVIII w. miasto powiatowe w woj. kaliskim później, krótko stolica województwa.

Obecnie ośrodek przemysłu (m.in. duża fabryka baterii), szkolnictwa, kultury (teatr, 2 muzea). W ostatnich latach zrekonstruowano wiele obiektów, czyniąc z miasta jeden ze znaczniejszych ośrodków turystyki w kraju. Centralny punkt Szlaku Piastowskiego, łączącego miejscowości związane z początkami Państwa Polskiego.

Zabudowa Rynku i sąsiednich ulic głównie z pocz. XX w., w ostatnich latach przebudowana. Zabytkowe gotyckie kościoły św. Trójcy (farny), św. Jana. (cenna polichromia z XIV w.), św. Michała, Franciszkanów.

Bazylika Archikatedralna Wniebowzięcia NMP położona jest na zach. od Rynku, na Wzgórzu Lecha, na terenie d. kompleksu grodowego. Pierwszy kościół zbud. 970, przebud. w końcu X w., od 1000 katedra, siedziba pierwszego arcybiskupstwa w Polsce. Kilkakrotnie niszczona, odbudowywana i przebudowywana w różnych stylach. Po 1945 przez wiele lat odbudowywana z przywróceniem form gotyckich. Trójnawowa bazylika z ambitem i wieńcem 14 kaplic wokół naw bocznych, z wystrojem

Gniezno, konfesja św. Wojciecha, *fot. Z. Szmidt.*

Gniezno, katedra, *fot. arch.*

z XVII i XVIII w. Od. zach. dwie potężne wieże nakryte barokowymi hełmami. Bardzo bogaty wystrój wnętrza m.in. detale architektoniczne, zworniki, łuki sklepień i prześwitów. Piękne, barokowe portale i kraty z XIV-XVIII w. u wejścia do kaplic. W prezbiterium konfesja św. Wojciecha z XVII w. (odrestaurowana w 1997) i srebrna trumna z relikwiami męczennika (1662). W kruchcie pd. słynne drzwi gnieźnieńskie z XII w. ze scenami życia św. Wojciecha. Pod chórem dwie płyty nagrobkowe: spiżowa i marmurowa, dzieło Wita Stwosza. W nawach bocznych i kaplicach wielkie bogactwo dzieł sztuki z różnych epok: nagrobków, rzeźb, obrazów, często wybitnych twórców. W podziemiach lapidarium z reliktami najstarszych budowli: przedromańskiej i romańskiej.

W otoczeniu katedry liczne budynki m.in. na pn. kanonie, kościół św. Jerzego z reliktami romańskimi i kanonia Potockiego mieszcząca Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej (bogata kolekcja rzeźb gotyckich, portretów trumiennych i innych dzieł). Od pd. przed katedrą pomnik Bolesława Chrobrego (1929), pałac arcybiskupi i kanonie. Od zach. rozległy park – plac, tu w 1997 odbyła się msza z udziałem Ojca Świętego.

Na zach. od centrum miasta, nad jez. Jelonek, na skraju Parku Piastowskiego, w nowoczesnym kompleksie szkoły – pomnika Tysiąclecia znajduje się **Muzeum Początków Państwa Polskiego**. Zespół budynków powstał w 1970-78 i mieści liceum ogólnokształcące, aulę i muzeum. W zespole tym we wrześniu 2000 odbył się

V Kongres Krajoznawstwa Polskiego. Na dziedzińcu pomnik Mieszka I i Bolesława Chrobrego, z dziedzińca panorama Gniezna. W salach muzeum mieszczących się w podziemiu w nowoczesny sposób prezentowane są zabytki i dzieje Polski piastowskiej. Na parterze kopie i rekonstrukcje zabytków z doby romańskiej. Sale I piętra służą wystawom czasowym. Przy wejściu do muzeum kolekcja godeł Polski od najstarszych do współczesnych. W sąsiedztwie nowoczesny gmach „Kolegium Europejskiego" (2003), placówki Uniwersytetu Poznańskiego.

GOŁUCHÓW

Zamek–Muzeum
Głaz św. Jadwigi

Wieś gminna na Wysoczyźnie Kaliskiej, 15 km na pn. zach. od Kalisza przy szosie do Poznania.

Wzmiankowana od 1245. Stanowiła własność m.in. Gołuchowskich, Gurowskich, Leszczyńskich. W XIX nabył Gołuchów Tytus Działyński z Kórnika, później właścicielką została Izabella Czartoryska, która ustanowiła ordynację gołuchowską, funkcjonującą do 1939. W Gołuchowie znajduje się Ośrodek Kultury Leśnej, obejmujący Muzeum Leśnictwa w zabytkowej oficynie, wystawę narzędzi i sprzętu leśnego, zagrodę żubrów i Dom Pracy Twórczej (hotel, restaurację). Przy zalewie (51 ha) na rzeczce Ciemni ośrodek wypoczynkowy.

Pierwszy **zamek** zbudował ok. 1560 Rafał Leszczyński. Odbudowa 1872-85 na wzór renesansowych zamków francuskich, staraniem Izabeli Działyńskiej (córki Adama Czartoryskiego). Zachowały się elementy wyposażenia wnętrz z XVII w. 1895-1939 prywatne muzeum Czartoryskich. Obecnie oddział poznańskiego Muzeum Narodowego z ekspozycją wnętrz zamkowych oraz dzieł malarstwa, rzeźby i rzemiosła. Szczególną atrakcję stanowi zbiór starożytnych waz greckich, tzw. gołuchowskich. Wokół zamku duży park krajobrazowy (162ha), ponad 500 gatunków drzew i krzewów, pomniki przyrody.

Pomnik przyrody, **„Głaz św. Jadwigi"** leży w borze sosnowym ok. 3 km na pd. od

Gołuchów, zamek, *fot. P. Pierściński.*

Gołuchowa, na zach. od szosy do Kalisza. Jest to największy głaz narzutowy w Wielkopolsce, jeden z największych w kraju: obw. 22 m, wys. 3,5 m, zbudowany z szarego granitu skandynawskiego. Legendy wiążą go ze św. Jadwigą i uśpionym hufcem wojska. Nieopodal, przy szlaku do Gołuchowa, mogiły ofiar hitleryzmu.

GOSTYŃ

Zespół klasztorny Filipinów

Miasto powiatowe przy zach. krawędzi Wysoczyzny Kaliskiej, nad Kanią (dopływem Obry). Węzeł drogowy. Linia kol. Leszno–Jarocin. 21 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1275, trzy lata później książę Przemysła II zezwolił na lokację miasta. Rozkwit w XIV i XV w. W XIX w. znaczący ośrodek walki z germanizacją m.in. w 1835 założono Kasyno Gostyńskie, pierwszą w Wielkopolsce organizację gospodarczą i kulturalną. Duży udział mieszkańców w Powstaniu Wielkopolskim. Obecnie centrum rejonu o wysokim poziomie rolnictwa; cukrownia, mleczarnia z kondensownią mleka, huta szkła, fabryka filtrów do samochodów.

Zachował się dawny układ przestrzenny miasta, kilka domów z XVIII i XIX w. Piękny gotycki kościół farny z XV w. o bogatym wnętrzu. Nad Kanią grodzisko zwieńczone pomnikiem ofiar wojen. Prywatne muzeum pojazdów.

Na wsch. od rynku (1,5 km), już na terenie wsi Głogówko, położony jest **zespół klasztorny Filipinów** zwany Świętą Górą. Kościół zbudowany 1679-1748 na wzór

Gostyń, kościół, fot. Z. Szmidt.

świątyni Santa Maria della Salutte w Wenecji, wg proj. Baltazara Longheny, o założeniu centralnym (kopuła średnicy 17 m i wys. 50 m). Na kopule polichromia Jerzego Wilhelma Neunhertza. Ołtarz gł. z rokokowym tabernakulum i obrazem MB Gostyńskiej, celem licznych pielgrzymek. Barokowa zakrystia o bogatym wystroju. Pod kościołem rozległe podziemia o charakterze katakumb. Od pd. do kościoła przylega kompleks budynków klasztornych z XVIII w. z ładnym wirydarzem. Pomnik bł. Edmunda Bojanowskiego (1814-71) działacza religijnego i społecznego. Ze skarpy doliny Kani rozległy widok na miasto.

GÓRKA KLASZTORNA

Zespół klasztorny Misjonarzy

Osada 2 km na pn. zach. od Łobżenicy (14 km na pn. od Wyrzyska) w powiecie pilskim, na Pojezierzu Krajeńskim, nieopodal szosy Łobżenica–Debrzno.

Wg tradycji najstarsze w Polsce sanktuarium maryjne, od XI w. W XV w. pustelnia augustiańska. W 1649-87 zbudowano **klasztor i kościół** NMP Niepokalanie Poczętej. Później klasztor częściowo zburzony i przebudowany. Kościół barokowy, wyposażenie barokowe i rokokowe. W ołtarzu gł. obraz MB Góreckiej, cel licznych pielgrzymek.

Na pd. od kościoła dziedziniec odpustowy z kaplicami i pawilonem nad studzienką. Dalej na pd. las z aleją lipową, pomnikowymi dębami oraz kręgiem kamiennym upamiętniającym domniemane miejsce kultu pogańskiego.

KALISZ

Katedra św. Mikołaja
Muzeum Ziemi Kaliskiej

Miasto powiatowe (XIV-XVIII w. i 1975-98 wojewódzkie) na Wysoczyźnie Kaliskiej, nad Prosną. Duży węzeł drogowy. Linia kol. Ostrów Wlkp.–Łódź. 107 tys. mieszkańców.

Kalisz posiada najstarszą z miast polskich metrykę pisaną: w II w. geograf z Aleksandrii Ptolemeusz wymienia miejscowość Kalisia na Szlaku Bursztynowym. Odkryto ślady osadnictwa z pocz. I tysiąclecia i starsze. W XI w. siedziba kasztelanii. Pierwsza wzmianka z 1106. XII-XIII w. gród książęcy, rezydencja m.in. Henryka Brodatego. W 1257 prawa miejskie. Drugie co do znaczenia miasto Wielkopolski. Całkowicie zniszczone w 1914, gdy Niemcy wkroczyli do zaboru rosyjskiego. Obecnie prężny ośrodek gospodarzy i kulturalny. Przemysł włókienniczy, spożywczy, metalowy, chemiczny, fabryka fortepianów. Oddziały zamiejscowe wyższych uczelni, teatr, filharmonia, muzeum, Centrum Kultury i Sztuki, coroczne Kaliskie Spotkania Teatralne.

Zachował się średniowieczny układ przestrzenny. Bazylika św. Józefa (barokowa, z elementami gotyckimi, bogaty wystrój, kaplica, pomnik martyrologii duchowieństwa, przy kościele pomnik Jana Pawła II), obok kompleks klasycystycznych budynków (d. urząd woj.); kościół św. Stanisława i Wojciecha; fragmenty murów miejskich z basztą; zespół klasztorny Franciszkanów z XIII - XIV w. (kościół przebud. w XVII w., z tego okresu sklepienia, wyposażenie z XVIII w.); przy rynku ratusz z 1925. Nad Prosną jeden z najstarszych parków miejskich w Polsce (z końca XVIII w.) i klasycystyczny Teatr im. W. Bogusławskiego. W zach. części miasta dwa kościoły o awangardowej architekturze: Matki Kościoła (1972) i Miłosierdzia Bożego (1988). Na pd. od centrum, w dzielnicy Zawodzie rezerwat archeologiczny: grodzisko z IX - XIV w. z reliktami budowli romańskich.

Katedra św. Mikołaja położona na Starym Mieście przy ul. Kanonickiej. Gotycki kościół zbud. po 1253, rozbud. w XIV w., neogotycka wieża z 1876. W 1357 odbył się tu synod biskupów polskich. Od 1358 do 1810 we władaniu Kanoników Lateraneńskich. Od 1992, po utworzeniu diecezji kaliskiej, katedra.

Bogate wyposażenie wnętrza głównie z XVII i XVIII w. W prezbiterium sklepienie gwiaździste, w nawie na sklepieniu dekoracja stiukowa z XVII w. W ołtarzu głównym kopia obrazu Rubensa „Zdjęcie z krzyża" którego oryginał zaginął w czasie pożaru w 1973. Na przedłużeniu północnej nawy Kaplica Polska z witrażami i polichromią Włodzimierza Tetmajera (1909).

Przy kościele gotycki, dawny klasztor Kanoników Lateraneńskich z XV w., obecnie plebania, a po przeciwnej stronie ulicy d. Hotel Wiedeński z 1847.

Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej mieści się nieopodal zespołu staromiejskiego, przy ul. Kościuszki 12 w d. budynku Izby Skarbowej i w dobudowanym skrzydle. Początki muzealnictwa w Kaliszu sięgają 1900. Współczesne muzeum posiada bogate zbiory eksponowane na trzech stałych wystawach. Wystawa „Z pradziejów Kalisza i okolic" prezentuje zabytki od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza. Szczególnie wyeksponowano Szlak Bursztynowy z pocz. I tysiąclecia i Gród na Zawodziu (pochodzi z niego m.in. płyta nagrobna Mieszka Starego uważana a najstarszy nagrobek książęcy w Polsce). Wystawa „Z dziejów Kalisza" obejmuje okres od lokacji do II wojny światowej (ciekawa makieta miasta z XVII i XVIII w.). W dawnym budynku Korpusu Kadetów (ul. Kolegialna 4) mieści się Centrum Rysunku i Grafiki im. Tadeusza Kulisiewicza. Muzeum posiada też oddziały w Lewkowie (wnętrza pałacowe), Russowie (dworek Marii Dąbrowskiej i skansen) oraz salon muzyczny w Antoninie.

KONIN

Zamek–Muzeum

Miasto powiatowe (1975-98 wojewódzkie) nad Wartą, kanałem Ślesińskim, jeziorami Gosławskim (379 ha) i Pątnowskim (307 ha), w Dolinie Konińskiej. Węzeł drogowy. Linia kol. Poznań–Warszawa. 83 tys. mieszkańców.

Początkowo osada targowa na terenie obecnej wsi Stare Miasto. Lokacja miasta w końcu XIII w. Stanowiło ono własność królewską. Siedziba powiatu w woj. kaliskim od XIV w. Dynamiczny rozwój po 1950, związany z eksploatacją dużych złóż węgla brunatnego. Powstały duże osiedla, tworzące tzw. Nowy Konin na prawym brzegu Warty. Liczba mieszkańców przez 40 lat powiększyła się prawie siedmiokrotnie. Dwie elektrownie: „Pątnów" (1 600 MW) i „Konin" (600 MW), huta aluminium, na pn. od miasta czynne odkrywki kopalni węgla brunatnego „Konin".

Główne zabytki na starówce na lewym brzegu Warty: najstarszy w Polsce znak drogowy — piaskowcowy słup postawiony w XII w. w połowie drogi z Kruszwicy do Kalisza, gotycki kościół św. Bartłomieja z XIV w. oraz ratusz i zabudowa pl. Wolności z XIX w.

W pn. części Konina, nad Jez. Gosławskim, 8 km od centrum położona jest dzielnica Gosławice, do 1976 wieś. W XIII w. stanowiła własność cystersów z Lądu, później arcybiskupów gnieźnieńskich a następnie szlachecką. We wsch. części duża elektrownia „Konin" zbud. w 1964. Ciekawym zabytkiem jest gotycki kościół św. Andrzeja Apostoła z XV w. na planie krzyża greckiego, ze sklepieniem pośrodku wspartym na jednym filarze.

Nad brzegiem Jeziora Gosławskiego **gotycki zamek** z 1418-26, po odbudowie w 1986 mieszczący Muzeum Okręgowe. Zamek obejmuje dwa budynki, łączniki, dziedziniec i wysoki mur kurtynowy. W muzeum prezentowane są dzieje miasta, lampy (m.in. naftowe i pierwsze elektryczne), biżuteria. W sąsiedztwie kopia dworu z XIX w. (pięknie urządzone wnętrza) oraz niewielki skansen budownictwa wiejskiego (wiatraki, stodoła, kuźnia).

Sprzed zamku widok na jezioro i elektrownię „Pątnów". Na jeziorze najdłuższy w Polsce most (1,5 km). Biegnie nim rurociąg służący do transportu popiołów

z elektrowni do wyeksploatowanej odkrywki węgla brunatnego „Gosławice".

KOŚCIAN

Kościół farny NMP Wniebowziętej

Miasto powiatowe nad Obrą, na Równinie Kościańskiej. Węzeł drogowy. Linia kol. Poznań–Wrocław. 24 tys. mieszkańców.

Gród wśród rozlewisk znany od poł. XIII w. Prawa miejskie przed 1310. W XIV i XV jedno ze znaczniejszych miast Wielkopolski, otoczone murami i fosami. W 1655 odebrane Szwedom przez oddział partyzancki Krzysztofa Żegockiego. Obecnie ośrodek szkolnictwa oraz przemysłu spożywczego i metalowego.

Na wyspie otoczonej ramionami Obry najstarsza część miasta z fragmentem murów z XV w. Na rynku ratusz z XVIII w. (obecnie m.in. Muzeum Regionalne), wokół rynku domy z XVII-XIX w. Gotycki kościół św. Ducha. Pomniki i tablice upamiętniające ofiary wojen.

Obok rynku gotycki **kościół** farny z XIV w. (prezbiterium z XV w.), trójnawowy, halowy z kaplicami. Polichromia Wiktora Gosienieckiego z 1949. Bogate i cenne wyposażenie: późnorenesansowy ołtarz gł., 11 innych ołtarzy m.in. tryptyk z 1507. Belka tęczowa z późnogotyckimi rzeźbami. Liczne rzeźby, kraty, nagrobki.

KÓRNIK

Zamek–Muzeum
Park – arboretum

Miasto w powiecie poznańskim, na Równinie Wrzesińskiej, nad Jez. Kórnickim (82 ha). 6 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie 1426. Pierwotnie własność Górków, później innych znanych rodów m.in. w XVIII i XIX w. Działyńskich, od 1880 Zamoyskich. W 1924 mocą testamentu Jana Zamoyskiego z dóbr kurnickich i zakopiańskich utworzono Fundację „Zakłady Kurnickie". Obecnie siedziba placówek PAN: Instytutu Dendrologii i Biblioteki Kórnickiej.

Centrum miasta stanowi wydłużony rynek z zabudową z końca XIX w. i XX w. Przy rynku gotycki kościół Wszystkich Świętych z XV w. przebudowany w XIX w. oraz ratusz

Kórnik, pałac, *fot. P. Pierściński.*

z 1907 (na jego ścianie tablica upamiętniająca Mieczysława Orłowicza).

Na pd. od rynku, na niewielkiej wyspie otoczonej fosą stoi **zamek**. Pierwsza budowla powstała w 1426 z fundacji Mikołaja Górki. Wielokrotnie przebudowywany, obecnie w formach neogotyckich i mauretańskich z XIX w. Wewnątrz b. ciekawe Muzeum Wnętrz Zamkowych: autentyczne pomieszczenia z XIX i pocz. XX w., pamiątki historyczne, obrazy, rzeźby, zbroje, broń palna i wschodnia, meble z różnych epok, zbiory etnograficzne, archeologiczne, przyrodnicze (z Oceanii), numizmatyczne. Piękne drzwi i odrzwia, intarsjowane posadzki z XIX w. W zamku straszy Biała Dama, jej portret wisi w jadalni. Zamek należy obecnie do Biblioteki Kórnickiej PAN. Niezwykle cenne zbiory biblioteczne znajdują się w nowym budynku w sąsiedztwie. Niektóre są eksponowane w zamku na okolicznościowych wystawach.

Przy zamku oficyny z XVIII w. oraz wozownia z 1977 z zabytkowymi pojazdami. Nad jeziorem zabudowania d. folwarku Prowent. Na jednym z domów tablica upamiętniająca miejsce urodzenia poetki Wisławy Szymborskiej, laureatki Nagrody Nobla w 1996.

Na pd. i wsch. od zamku rozległy (33,5 ha) **park – arboretum**. Założony w XVI w., w obecnym kształcie od XIX w. Największa w Polsce kolekcja drzew i krzewów — ok. 3 000 gatunków i odmian europejskich,

azjatyckich i amerykańskich. Aleje: lipowa, grabowa, grupy starych drzew, drzewa pomnikowe, muzeum dendrologiczne. Park szczególnie pięknie prezentuje się wiosną (gdy kwitną magnolie i rododendrony).

LĄD

Kościół i klasztor pocysterski

Wieś nad Wartą, w Dolinie Konińskiej 9 km na pd. od Słupcy, przy szosie Pyzdry – Golina.

Wg tradycji jeden z ośrodków powstającego w X w. Państwa Polskiego. Gród wzmiankowany w 1136. W 1145 książę Mieszko III Stary sprowadził tu Cystersów z Altenbergu k. Kolonii. Aż do kasacji klasztoru w 1796 wieś stanowiła ośrodek rozległych dóbr zakonnych. Obecnie we władaniu księży Salezjanów, w nowym gmachu wyższe seminarium duchowne.

Nad Wartą okazały **zespół klasztorny**. Barokowy kościół NMP i św. Mikołaja z obszerną nawą gł., transeptem i prezbiterium zbud. w 2 poł. XVII w. przez wybitnych architektów, m.in. Tomasza Poncino, Jerzego Catenazziego i Pompeo Ferrariego (kopuła 1735). Na sklepieniach i ścianach bogata deklaracja stiukowa i polichromie z XVIII w. Na kopule malowidła Jerzego Neunhertza (1732). Bogaty wystrój: ołtarze, ambona, piękne konfesjonały, nagrobki z XVIII w.

Od pd. przylega gotycko-barokowy klasztor z wirydarzem pośrodku. Z poł. XIV w. zachowane krużganki, sień, oratorium i kapitularz. W oratorium freski z ok. 1375, należące do najcenniejszych w Polsce. Na piętrze sala opacka z portretami opatów i malowidłem Adama Swacha.

Nad Wartą, ok. 2 km od wsi grodzisko, miejsce grodu z IX-XIII w. Ląd leży na skraju Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego. Za Wartą, przy szosie do Zagórowa początek ścieżki dydaktycznej Parku.

LEDNICA

Ostrów Lednicki,
Wielkopolski Park Etnograficzny

Lednica to rynnowe jezioro (339 ha) na Pojezierzu Gnieźnieńskim, 14 km na zach. od Gniezna, na pn. od szosy Gniezno – Poznań. Brzegi niskie, w małej części zalesione.

W pd. części jeziora wyspa **Ostrów Lednicki** (7,5 ha). Od IX do XI w. jeden z głównych ośrodków państwa Polan i Polski. W X w. zbudowano potężny kompleks obronny z kamiennym palatium i kaplicą oraz dwoma mostami łączącymi wyspę z brzegami. Tutaj w 1000 Bolesław Chrobry przyjmował Ottona III. Gród zniszczony w 1038 przez Brzetysława Czeskiego, utracił znaczenie. Zamieszkany do XIII w.

Na wyspie **rezerwat archeologiczny**. W obrębie wysokich wałów wiata zabezpieczająca relikty palatium z X w. W pn. części grodu przyziemia kaplicy i odsłonięte grobowce. Przeprawa na wyspę promem. Przy przeprawie tzw. mały skansen z paroma budowlami drewnianymi i wystawą w tzw. skarbczyku, który jest pomniejszoną kopią kościoła św. Jana w Poznaniu.

Przy pd. wsch. części jeziora **Wielkopolski Park Etnograficzny**. Ponad 60 budowli z XVIII-XX w. M.in. budynki mieszkalne i gospodarcze, kościół, kaplica, wiatraki, kopia dworu z XVIII w. W skansenie odbywają się imprezy folklorystyczne.

LESZNO

Kościół farny św. Mikołaja

Miasto powiatowe (1975-98 wojewódzkie) na Wysoczyźnie Leszczyńskiej, węzeł drogowy i kolejowy. 62 tys. mieszkańców.

Jedno z młodszych miast w Wielkopolsce, od 1547. Powstanie i rozwój związane z przybyciem braci czeskich z Czech i Śląska. W 1628-55 mieszkał tu Jan Amos Komeński, wybitny pedagog czeski. W 1655 miasto otworzyło bramy Szwedom, w odwecie spalone przez wojska polskie. Własność Leszczyńskich, od XVIII w. Sułkowskich. Obecnie znaczący ośrodek gospodarki, kultury, oświaty.

W centrum zabytkowy zespół staromiejski, w rynku ładny ratusz z XVII w. (przebud. w XVIII w.), przy rynku i sąsiednich ulicach domy z XVIII i XIX w. Zabytkowe kościoły: św. Krzyża z XVIII w., św. Jana (d. zbór braci czeskich) z XVII w., pałac Sułkowskich (XVI w.), liczne pomniki. Nowoczesna pływalnia „Akwawit". Na zach. od centrum,

w Strzyżewicach znane lotnisko sportowe.

Nieopodal rynku, przy ul. Kościelnej **kościół farny** św. Mikołaja zbud. 1682-1740 wg proj. Jana Catenaziego. Trójnawowy z bogatą dekoracją stiukową i bogatym, wysokiej klasy wyposażeniem wnętrza. Obrazy Szymona Czechowicza. Nagrobki Leszczyńskich, m.in. Rafała, wystawiony przez Stanisława, króla Polski.

LUBIŃ

Zespół klasztorny Benedyktynów

Wieś 14 km na pn. zach. od Gostynia, w powiecie kościańskim, na Pojezierzu Krzywińskim, przy szosie Kościan – Gostyń.

Ok. 1075 fundacja opactwa Benedyktynów. W czasach piastowskich znaczący ośrodek kultury, prawdopodobnie tu działał kronikarz Gall Anonim. W 1836 kasata klasztoru, powrót zakonników w 1923.

Na wzgórzu **kościół** Narodzenia NMP, obecnie barokowy z poł. XVIII w. z licznymi fragmentami romańskimi i gotyckimi. W ostatnich latach wykryto wiele tajemnic wcześniejszych budowli z XII-XIV w. Po renowacji na przełomie XX i XXI w. świątynia prezentuje się bardzo okazale. Zachowane mury i portale romańskie. Wewnątrz dekoracja stiukowa i polichromia oraz ołtarz z XVIII w. Piękne stalle rokokowe. Kaplica - domniemane miejsce pochówku księcia Władysława Laskonogiego. Sarkofag bł. Bernarda z Wąbrzeźna.

W częściowo zachowanym **klasztorze** (przebudowanym w XVIII w.) m.in. niewielkie muzeum.

Po drugiej stronie drogi do Gostynia, na wzgórzu kościoła św. Leonarda z pocz. XIII w., romański, przebudowywany w gotyku i renesansie.

OBRA

Zespół pocysterski

Duża wieś 8 km na pd. zach. od Wolsztyna, przy szosie do Nowej Soli, w Kotlinie Kargowskiej, na prawym brzegu doliny Obry.

Do końca XVIII w. wieś była własnością klasztoru Cystersów, założonego w 1231. **Zespół klasztorny** obejmuje barokowy kościół z poł. XVIII w. i rozległy czworobok budynków z XVII-XVIII w. z wirydarzem pośrodku. W kościele cenne wyposażenie rokokowe: ołtarze, polichromia, stalle. W ołtarzu gł. obraz Szymona Czechowicza. W klasztorze obecnie Wyższe Seminarium Duchowne Misjonarzy Oblatów NMP. Przy klasztorze park krajobrazowy i dwór z XIX w. We wsi drewniany kościół św. Walentego z 1719.

PAWŁOWICE

Zespół pałacowy

Duża wieś 13 km na wsch. od Leszna, na Wysoczyźnie Leszczyńskiej, przy linii kol. Leszno – Ostrów Wlkp. Siedziba Zootechnicznego Zakładu Doświadczalnego.

Klasycystyczny **zespół pałacowy** Mielżyńskich powstał w końcu XVIII w. wg proj. Karola Langhansa. Trzykondygnacyjny korpus główny, połączony galeriami z oficynami. Przed pałacem rozległy dziedziniec honorowy. Wnętrza pałacu projektował Jan Christian Kamzetzer; m.in. bogato zdobiona sala balowa i salony z intarsjowanymi posadzkami. Za pałacem park z XVIII w. z wiekowym, urozmaiconym drzewostanem.

W pn. części wsi kościół NMP Śnieżnej z XVIII w. z barokowym wyposażeniem wnętrza.

POBIEDZISKA

Skansen Miniatur

Miasto na Pojezierzu Gnieźnieńskim, przy szosie i linii kolejowej Poznań–Gniezno, na Szlaku Piastowskim, nad m. in. jez. Biezdruchowo (49 ha). 8 tys. mieszkańców.

Miejscowość znana od 1233 r., prawa miejskie od 1266 r. Obecnie zaplecze mieszkaniowe aglomeracji poznańskiej, parę zakładów przemysłowych m. in. huta szkła. W centrum czworoboczny Rynek, przy jego wsch. pierzei wczesnogotycki kościół św. Michała z XIII-XIV w.

Przy szosie do Poznania, 2 km od centrum, **Skansen Miniatur**, prezentacja ok. 30 budowli Wielkopolski (głównie położonych na Szlaku Piastowskim) wykonanych z tworzyw sztucznych w skali 1:20. M. in. katedry w Gnieźnie i Poznaniu, Stary Rynek w Poznaniu, Mysia Wieża w Kruszwicy.

POZNAŃ

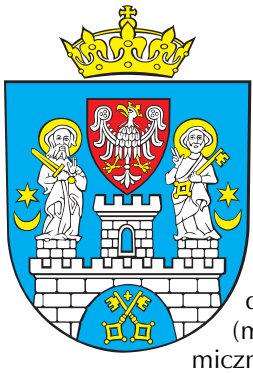

Stolica Wielkopolski, 578 tys. mieszkańców, 261 km^2. Leży na pograniczu Pojezierzy Poznańskiego i Gnieźnieńskiego, nad Wartą, Jeden z największych krajowych węzłów drogowych i kolejowych (10 ważnych szos i 10 linii kolejowych), duży ośrodek przemysłu (m.in. metalowego, chemicznego, farmaceutycznego, odzieżowego, drzewnego, spożywczego), 9 wyższych uczelni państwowych i kilka prywatnych, 6 teatrów, 3 słynne chóry chłopięce i męskie, międzynarodowe festiwale skrzypcowe im. Henryka Wieniawskiego, festiwal teatralny Malta; Międzynarodowe Targi Poznańskie, w ciągu roku ok. 25 międzynarodowych imprez handlowych.

W IX w. na wyspie wśród rozlewisk Warty powstał gród, w X w. jedna ze stolic nowego Państwa Polskiego. W 1253 Poznań otrzymał prawa miejskie, stając się głównym miastem Wielkopolski. Położony na skrzyżowaniu licznych szlaków handlowych, znacznie rozwinął się w XV i XVI w., będąc dużym ośrodkiem rzemiosła. W XIX w. centrum polskich działań niepodległościowych w zaborze pruskim, uwieńczonych zwycięskim Powstaniem Wielkopolskim 1918-19. W lutym 1945 miasto zostało zniszczone w ok. 55%. Od 1946 szybka odbudowa, a później znacząca rozbudowa.

Najstarsze zabytki znajdują się na Ostrowie Tumskim, wyspie między rzekami Wartą i Cybiną. Centralną budowlą jest tu katedra. W jej sąsiedztwie pałac arcybiskupi przebudowywany w XVIII w.; gotycki kościół NMP, zbudowany w XV w.; gotycka psałteria z początku XVI w.; domki kanoników z XVI do XIX w.; gmach Akademii Lubrańskiego, pierwszej w Poznaniu uczelni o charakterze szkoły wyższej, założonej 1518; Muzeum Archidiecezjalne.

Na wsch. od Ostrowa Tumskiego niewielka dzielnica Śródka, od XV do XVIII w. oddzielne miasto. Tu m.in. gotycki kościół św. Małgorzaty, barokowy św. Kazimierza i nieopodal romański kościół św. Jana Jerozolimskiego z XII w.

Na lewym brzegu Warty leży Stare Miasto lokowane w 1253. W rynku wyróżnia się renesansowy Ratusz. Z kilku zabytkowych kościołów Starego Miasta na szczególną uwagę zasługuje farny. Na Górze Przemysła pozostałości poznańskiego zamku królewskiego i kościół Franciszkanów. W obrębie Starego Miasta znajduje się kilka muzeów m.in. Instrumentów Muzycznych, Wielkopolskie Muzeum Wojskowe, Muzeum Archeologiczne. Przy pn. obrzeżu Starego Miasta fragmenty średniowiecznych obwarowań miejskich oraz m.in. kościół podominikański, obecnie jezuitów, zbudowany w XIII w.

Przy pl. Bernardyńskim, na pd. od Starego Rynku, kościół i klasztor Franciszkanów z XV w., przebudowane w XVII w. w stylu barokowym.

Na pn. od Starego Miasta, na Wzgórzu św. Wojciecha, kościoły św. Józefa i św. Wojciecha, Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan i Pomnik Armii „Poznań".

Śródmieście Poznania zostało rozplanowane w pierwszej połowie XIX w. Centralnym punktem miasta jest pl. Wolności, przy nim Biblioteka Raczyńskich zbudowana 1829. Przy al. Marcinkowskiego hotel „Bazar" z 1842 oraz Muzeum Narodowe. Przy ul. 27 Grudnia Teatr Polski zbudowany ze składek społeczeństwa 1873-1875. Za nim dom towarowy zwany „Okrąglakiem" (1955). W zach. części centrum reprezentacyjny pl. A. Mickiewicza; wokół okazałe budynki z pocz. XX w.

Na pd. od Starego Miasta ul. Półwiejska, popularna ulica handlowa, przy której pd. krańcu kompleks handlowo-kulturalny „Stary Browar" o ciekawych, awangardowych formach architektonicznych.

Nowe dzielnice położone są na wsch. (Rataje, Chartowo, Żegrze) i pn. (Winogrady, Piątkowo). Z Piątkowa do centrum wiedzie trasa szybkiego tramwaju (1996).

Bazylika archikatedralna śś. Piotra i Pawła

Świątynia o najstarszej metryce pisanej w Polsce. Zbud. w 968 na terenie zespołu

1. Bazylika archikatedralna
2. Kościół św. Jana Jerozolimskiego
3. Jezioro Maltańskie
4. Nowy Ogród zoologiczny
5. Ratusz, Muzeum Historii Miasta
6. Muzeum Instrumentów Muzycznych
7. Kościół farny św. Stanisława
8. Góra Przemysła
9. Muzeum Narodowe
10. Wzgórze św. Wojciecha
11. Cytadela
12. Plac Adama Mickiewicza
13. Palmiarnia
14. Hala Arena
15. Kościół Nawiedzenia NMP

grodowego na Ostrowie Tumskim. Pierwotnie w formach preromańskich z kamienia łupanego, w XI w. nowa budowla romańska, trójnawowa bazylika. Pochowani w niej zostali m.in. Mieszko I, Bolesław Chrobry, Mieszko II, Kazimierz Odnowiciel, Przemysł I i Przemysł II. W XIV-XV w. katedra gotycka, w XVII-XVIII w. przebudowana w stylu barokowym i klasycystycznym. Po zniszczeniach 1945 roku przywrócono formy gotyckie.

Wzdłuż naw bocznych wieniec 12 kaplic i dwie zakrystie, z różnorodnym wystrojem. W podziemiach m.in. ekspozycja reliktów świątyń z X i XI w. (fragmenty domniemanych grobowców Mieszka I i Bolesława Chrobrego, misa chrzcielna z okresu Chrztu Polski). W ołtarzu głównym cenny gotycki

Poznań, katedra i kościół NMP, *fot. Z. Szmidt.*

poliptyk z 1512, gotyckie stalle z XVI w. i rokokowa ambona pochodzą z Dolnego Śląska. Na ścianach i filarach naw bocznych unikatowe spiżowe płyty epitafijne z XIV i XV w. Wiele wartościowych dzieł, m.in. nagrobków, rzeźb obrazów, znajduje się w kaplicach przy nawach bocznych. Najokazalsza z nich – Złota Kaplica, przebudowana w XIX w. formach bizantyjskich, stanowi mauzoleum Mieszka I i Bolesława Chrobrego.

Kościół św. Jana Jerozolimskiego

Na wsch. od Ostrowa Tumskiego, nieopodal ruchliwego Ronda Śródka. Kościół wzniesiony na przełomie XII i XIII w. przez joannitów (Zakon Kawalerów Maltańskich) jest jedną z pierwszych w Polsce budowli z cegły. Wcześniej istniał tu kościół św. Michała, przy którym Mieszko Stary założył pierwszy w Poznaniu szpital — przytułek dla chorych i pątników. Kościół przebudowywano w XV i XVI w. w formach gotyckich. Z XVIII w. pochodzi barokowa kaplica św. Krzyża. W fasadach zach. romański portal. Wewnątrz sklepienia gwiaździste, gotycki tryptyk oraz gotycka chrzcielnica z 1522.

Jezioro Maltańskie

Sztuczny akwen na rzece Cybinie we wsch. części miasta. 64 ha, maksymalna głęb. 5 m. Po rekultywacji 1980-90 powstał nowoczesny tor dług. 2 km, miejsce licznych regat, w tym o randze mistrzostw świata i Europy. We wsch. części jeziora trybuny, hangary, wieża startowa oraz kemping. Po stronie pd. popularne tereny rekreacyjne: kąpielisko, sztuczny stok narciarski (dług. 150 m), tor saneczkowy (dług. 540 m), elegancki hotel „Park" i Kopiec Wolności. Z jego wierzchołka rozległa panorama miasta.

Nowy Ogród Zoologiczny

Pierwsze ZOO powstało w Poznaniu w 1871 na Jeżycach przy obecnej ul. Zwierzynieckiej. Istnieje tam do dziś, na niewielkiej powierzchni 5,6 ha. W 1974 otwarto nowy, największy w kraju ogród zoologiczny za Jez. Maltańskim na Białej Górze. Zajmuje on 117 ha urozmaiconego terenu w dolinie Cybiny. Część zwierząt przebywa tradycyjnie w klatkach, część na rozległych wybiegach w warunkach zbliżonych do naturalnych. Atrakcyjny dojazd wąskotorową kolejką dziecięcą „Maltanka", od Ronda Śródka wzdłuż Jez. Maltańskiego.

Ratusz – Muzeum Historii Miasta

W 1253 lokowano miasto Poznań na prawie magdeburskim, na pow. 20 ha na lewym brzegu Warty. Od końca XIII w. otaczały je mury. Na rynku (jednym z największych w Polsce, o pow. 2 ha) na przełomie XIII i XIV w. zbudowano pierwszy, gotycki ratusz. W poł. XVI w. zamożne miasto zleciło przebudowę ratusza architektowi włoskiemu, Janowi Baptyście Quadro z Legano. Okazała budowla renesansowa zachowała się do dziś. W 1725 huragan zniszczył wieżę, w końcu XVIII w. dano jej klasycystyczny hełm. Obecne w ratuszu mieści się Muzeum Historii Poznania, oddział Muzeum Narodowego. Od wsch. ratusz ma trójkondygnacyjną loggię arkadową. W środkowej wieżyczce nad loggią w południe ukazują się trykające koziołki, jeden z symboli Poznania. Najstarszą część ratusza stanowią piwnice z pocz. XIV w. ze sklepieniami krzyżowymi. Najciekawsze są pomieszczenia na pierwszym piętrze, m.in. Wielka Sień (zwana też Salą Odrodzenia) nakryta pięknym sklepieniem żaglowym z ozdobnymi kasetonami. Zabytkowe wnętrza ratusza stanowią piękną oprawę dla eksponatów przedstawiających dzieje miasta.

Muzeum Instrumentów Muzycznych

Trzy kamieniczki we wsch. pierzei Starego Rynku zajmuje Muzeum Instrumentów

Poznań, kościół św. Jana, *fot. Z. Szmidt.*

Muzycznych (oddział Muzeum Narodowego). Odbywają się tu liczne występy solistów i zespołów kameralnych. W bogatych zbiorach m.in. polskie instrumenty smyczkowe z XVI i XVII w. oraz europejskie wybitnych mistrzów, kolekcja fortepianów i pianin, pamiątki po Fryderyku Chopinie, instrumenty ludowe z Polski i krajów Europy, całego świata.

Kościół farny św. Stanisława

Kolegiata farna położona na pd. od Starego Rynku stanowi jeden z najlepszych przykładów architektury barokowej w Polsce. Kościół budowany był dla jezuitów od 1649 przez ponad 50 lat, z udziałem tak wybitnych architektów jak Bartłomiej Wąsowski, Jan Catenazzi, Pompeo Ferrari.

Fasada frontowa, mimo wtłoczenia w ciasną zabudowę staromiejską, prezentuje się bardzo okazale. Monumentalne trójnawowe wnętrze w ekspresyjnej manierze baroku rzymskiego. Sklepienie i ściany zdobią sztukaterie Wojciecha Bianco, polichromia Karola Dankwarta z pocz. XVIII w. Wzdłuż nawy głównej potężne kolumny z głowicami kompozytowymi, wykonane ze sztucznego marmuru, podobnie jak cały wystrój ścian i ołtarzy. W ołtarzu gł. i ołtarzach transeptu wielkie obrazy Szymona Czechowicza oraz jego uczniów. W farze odbywają się koncerty na organach z 1876. Pod kościołem rozległe piwnice, niegdyś miejsce pochówku; po 1945 przechowywano tam wino z importu. W sąsiedztwie kościoła farnego inne zabytkowe budowle: szkoła jezuicka, Kolegium jezuickie (obecnie Urząd Miasta) oraz piętnastowieczne probostwo kościoła farnego.

Góra Przemysła

Popularnie zwana Góra Przemysława i Górą Zamkową, położona jest w zach. części Starego Miasta, przy krawędzi skarpy doliny Warty. W XIII w. na wzgórzu dominującym nad rynkiem i większością ówczesnego miasta, książę Przemysł I rozpoczął budowę swojej rezydencji – zamku. Dzieło kontynuował późniejszy król Przemysł II, a dokończone zostało w XIV w. Później kilkakrotnie zmieniało się oblicze zamku. Po zniszczeniu 1945 odbudowany częściowo w formach z XVIII w. Obecnie mieści się tu Muzeum Sztuk Użytkowych (oddział Muzeum Narodowego). Eksponowane są przedmioty codziennego użytku, ozdobne, kultowe a także meble, zegary, wyroby złotnicze.

Na pd. stoku Góry Przemysła wznosi się kościół św. Antoniego, franciszkanów konwentualnych, jeden z ładniejszych w Poznaniu. Zbudowany 1674-1757 w formach barokowych, trójnawowy. Boczne kaplice bogato zdobione stiukami i polichromią Adama Swacha. W prezbiterium okazałe stalle z XVIII w. Szczególnie godna uwagi lewa kaplica NMP, pięknie odnowiona 1999. W ołtarzu z barwionego na czarno drewna obraz NMP – Pani Poznania. W podziemiach kościoła prezentowana jest makieta średniowiecznego miasta.

Góra Przemysła stanowi jeden z bardziej urokliwych zakątków poznańskiej starówki.

Muzeum Narodowe

Przy pl. Wolności i al. Marcinkowskiego. Okazały budynek muzealny zbudowany 1900-03 wg proj. Karla Hinckeldeyna. Od 1919 Muzeum Wielkopolskie, od 1950 Narodowe. Elewacje zach., pd. i wsch. bogato zdobione m.in. mozaikami. Wzdłuż al. Marcinkowskiego usytuowany jest nowy gmach muzeum (2001). Poznańskie Muzeum Narodowe posiada 5 oddziałów w Poznaniu i 3 na terenie Wielkopolski. W gmachach przy al. Marcinkowskiego znajdują się zbiory malarstwa i rzeźby polskiej od XVII do XX w. (m.in. kolekcja

Poznań, fara, *fot. Z. Szmidt.*

obrazów Jacka Malczewskiego, dzieła Jana Matejki, Józefa Chełmońskiego, Olgi Bonańskiej, Leona Wyczółkowskiego, Stanisława Wyspiańskiego); dział sztuki średniowiecznej z zabytkami romańskimi i gotyckimi z Polski i Europy; galeria sztuki europejskiej z bogatą kolekcją obrazów XIV- XVIII w. (hiszpańskie, niderlandzkie, włoskie i francuskiego).

Wzgórze św. Wojciecha

Na pn. od Starego Miasta. W XI w. istniała tu osada książęca, od XIII w. przedmieście Poznania z własnymi władzami, od 1797 w granicach miasta. Wg tradycji na wzgórzu tym w 997 miał głosić kazania św. Wojciech. Świątynię pod wezwaniem męczennika zbudowano w 1222. Obecna powstała w XV w., nawy boczne dobudowano w XVI w. Budowla trójnawowa ze sklepieniami gwiaździstymi. Na sklepieniach i ścianach polichromia Antoniego Procajłowicza z 1911-12. Ołtarz główny stylizowany na późnogotycki, 3 ołtarze renesansowe z obrazami z XVI w. W 1923 w podziemiach kościoła utworzono nekropolię zasłużonych zwaną popularnie Skałką Poznańską. W 1997 zbudowano przy kościele nową Kryptę Zasłużonych. Znajdują się w niej urny z prochami Ignacego Prądzyńskiego, sercem Jana Henryka Dąbrowskiego, sarkofagi Feliksa Nowowiejskiego, Pawła Edmunda Strzeleckiego, Józefa Wybickiego i in.

Po przeciwległej stronie wzgórza okazały wczesnobarokowy kościół św. Józefa. Zbud. w 1644-77 wg proj. Krzysztofa Bonadury Starszego i Jerzego Catenazziego. Wnętrze pozbawione znaczniejszych zabytków wyróżnia się piękną architekturą. W podziemiach samotnia bł. Rafała Kalinowskiego, a w przyległych zabudowaniach klasztornych Wyższe Seminarium Duchowne Ojców Karmelitów Bosych.

Poniżej kościoła św. Józefa położony jest Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan, zał. w pocz. XIX w. jako cmentarz parafii farnej.

Na pn. stoku Wzgórza okazały Pomnik Armii „Poznań" wzniesiony w 1981 wg proj. Anny Rodzińskiej-Iwiańskiej i Józefa Iwiańskiego. Upamiętnia zbrojny czyn Wielkopolan w wojnie obronnej 1939.

Cytadela

Cytadela to popularna nazwa Wzgórza Winiarskiego i potężnej twierdzy pruskiej, zbudowanej w XIX w. a zburzonej w 1945. Fort Winiary powstał w 1828-39 jako najważniejszy element twierdzy poznańskiej. Zajmował ponad 100 ha, z suchą fosą wokół. Składał się z kilku dzieł fortyfikacyjnych m.in. potężnej reduty koszarowej. Obecnie znajduje się tu Park Cytadela z różnorodnym drzewostanem. Relikty twierdzy uznano za zabytek.

W korytarzu kazamatowym przy tzw. Małej Śluzie mieści się Muzeum Armii „Poznań". Gromadzi elementy uzbrojenia i umundurowania, dokumenty i fotografie dotyczące Wojska Polskiego 1918-39, a także ruchu oporu w Wielkopolsce. W d. bunkrze amunicyjnym Muzeum Uzbrojenia prezentuje historię Cytadeli, walki w 1945. Na wystawie plenerowej sprzęt i uzbrojenie Wojska Polskiego z czasów II wojny i powojennych.

Na pd. stoku Cytadeli znajduje się kilka interesujących nekropolii. Kolejno od wsch.: Cmentarz Garnizonowy Brytyjski (z czasów

Poznań, kościół św. Wojciecha, *fot. Z. Szmidt.*

I i II wojny światowej), Cmentarz Bohaterów Polskich (groby ofiar II wojny światowej oraz Poznańskiego Czerwca), Cmentarz Bohaterów Radzieckich (poległych w walkach o Poznań w 1945; zwieńczony wysokim obeliskiem), Cmentarz Parafii św. Wojciecha, Cmentarz Garnizonowy.

Plac Adama Mickiewicza

Reprezentacyjny plac Poznania, w zach. części śródmieścia. Powstał w pocz. XX w. wg planów wybitnego urbanisty niemieckiego Józefa Stübbena, na miejscu rozebranych fortyfikacji pruskich wzdłuż obecnej Al. Niepodległości. Na placu pomniki: Adama Mickiewicza (1960, proj. Bazylego Wojtowicza) i Poznańskiego Czerwca 1956 (1981, proj. Adama Graczyka i Włodzimierza Wojciechowskiego). Wokół placu i w jego sąsiedztwie okazałe gmachy z pocz. XX w.: neorenesansowe *Collegium Minus*, noklasycystyczny Teatr Wielki, neobarokowe *Collegium Maius*, neoromański Zamek Cesarski; gmachy dyrekcji poczty, banku oraz Akademii Muzycznej.

Palmiarnia

W 1911 na pd. zach. od centrum na terenie d. ogrodu botanicznego utworzono pierwszą palmiarnię o pow. 530 m^2. Obecny kompleks 10 pawilonów o pow. 4 600 m^2 powstał w wyniku gruntowej przebudowy 1983-92. To największa palmiarnia w Polsce, jedna z większych w Europie. Ok. 1 100 gatunków i odmian roślin umieszczono w pawilonach odpowiednio do warunków klimatycznych. W 37 basenach ok. 150 gatunków ryb. Palmiarnia położona jest w Parku Wilsona, najładniejszym w mieście.

Hala Arena

Halę sportowo-widowiskową Arena zbudowano w 1974 wg proj. Jerzego Turzenieckiego w Parku Kasprowicza na Łazarzu. Sylwetką przypomina Pałac Sportu w Rzymie (1958) projektowany przez Pier Luigi Nerviego. Średnica Areny wynosi 100 m, wys. kopuły 27 m. Ma 4 200 miejsc (i ok. 2 600 dostawnych); jest przystosowana do imprez sportowych, rewiowych i filmowych.

Poznań, hala „Arena", *fot. Z. Szmidt.*

Kościół Nawiedzenia NMP

Największy kościół Poznania, zbud. 1979-97 wg proj. Marka Eibela i Stanisława Sołtyka na osiedlu Bohaterów II Wojny Światowej na Ratajach, wśród bloków z lat 70. Ciekawa forma architektoniczna i nietypowe rozwiązania konstrukcyjne. Wewnątrz jedenastometrowa rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego. W tzw. dolnym kościele strop kryształowy z żelbetu, ściany z różnobarwnych cegieł.

PRZEMĘT

Kościół pocysterski

Wieś gminna 17 km na pd. wsch. od Wolsztyna, na Pojezierzu Sławskim, na pd. skraju doliny Obry.

W XIII w. gród – siedziba kasztelanii, od XIII w. do końca XVIII w. miasto. W 1408 z nadania Władysława Jagiełły przeszło w ręce Cystersów (do 1805). Pamiątką po miejskiej przeszłości jest rynek ze skromną zabudową z XIX w. i kościołem św. Andrzeja.

Przemęt, kościół, fot. Z. Szmidt.

W zach. części wsi okazały barokowy **kościół** św. Jana Chrzciciela zbud. w 1651--90 wg proj. Jerzego i Jana Catenazzich, trójnawowy; od frontu wieże z wysokimi hełmami. Wewnątrz polichromia i sztukaterie z XVII w. oraz bogate wyposażenie rzeźbiarskie z XVII i XVIII w. M.in. okazały tron opacki, ławki, konfesjonały, stalle z czarnego dębu. Po zabudowaniach klasztornych pozostał krużganek przy kościele i przebudowana plebania.

Na pd. od Przemętu leży Przemęcki Park Krajobrazowy, z licznymi jeziorami i lasami. 4 km na pd. zach. rezerwat Wyspa Konwaliowa na Jez. Radomierskim.

RAKONIEWICE

Wielkopolskie Muzeum Pożarnictwa

Miasto na Pojezierzu Poznańskim, w powiecie grodziskim, przy szosie Poznań – Zielona Góra i linii kol. do Wolsztyna. 3 tys. mieszkańców.

Wieś znana od 1252. Prawa miejskie 1662. W XIX w. Rakoniewice słynęły z handlu pijawkami, sprowadzanymi z Mołdawii i wysyłanymi do Europy Zach dla celów lekarskich.

W centrum obszerny rynek; m.in. 4 domy podcieniowe z XVIII w. W parku krajobrazowym eklektyczny dwór z XIX w.

Przy pn. zach. narożniku rynku d. kościół ewangelicki z 1763. W nim i w zbudowanym w 1996 pawilonie mieści się **Wielkopolskie Muzeum Pożarnictwa** powstałe z inicjatywy PTTK, obecnie oddział Centralnego Muzeum Pożarnictwa w Mysłowicach. Bogate zbiory sprzętu, pojazdów (m.in. kilka samochodów strażackich), ubiorów, sztandarów, a także biblioteka i archiwum dokumentów strażackich. Obok znajduje się inne muzeum ze zbiorami przyrodniczymi Albina Łąckiego, m.in. ponad 200 spreparowanych ptaków i kilkaset akwarel przedstawiających ptaki i ssaki.

ROGALIN

Zespół pałacowy

Wieś w Kotlinie Śremskiej, 20 km na pd. od Poznania, nad Wartą, przy szosie Mosina – Kórnik.

W 1592 urodził się tu Krzysztof Arciszewski, admirał floty holenderskiej, dowódca artylerii koronnej. 1768-1939 własność Raczyńskich.

W końcu XVIII w. i na pocz. XIX w. powstała w Rogalinie duża poźnobarokowo-klasycystyczna **rezydencja**, obejmująca pałac z oficynami, stajnię, wozownię i kaplicę-mauzoleum. Pałac, projektowany m.in. przez Dominika Merliniego i Jana Christiana Komsetzera, składa się z okazałego korpusu, galerii i oficyn. Od 1949 mieści się tu oddział poznańskiego Muzeum Narodowego z ekspozycją zabytkowych wnętrz, dzieł sztuki i rzemiosła. W sąsiedztwie, w specjalnym pawilonie (1912)

Rogalin, pałac, fot. P. Pierściński.

sławna galeria obrazów z XIX i XX . (m.in. Jana Matejki, Jacka Malczewskiego, Leona Wyczółkowskiego, Paula Delaroche, Claude Moneta). W wozowni ekspozycja pojazdów.

Na zach. od pałacu park regularny (francuski), a w dalszej części krajobrazowy (angielski), z bogatym drzewostanem, m.in. wiekowymi dębami, z których najbardziej znane są „Lech", „Czech" i „Rus" o obw. 930-670 cm. W okolicach Rogalina znajduje się kilkaset starych dębów — największe skupisko w Europie.

We wsch. części wsi, na osi założenia rezydencjalnego, kaplica — mauzoleum Raczyńskich, zbud. 1820 na wzór rzymskiej świątyni z I w. n.e. w Nines. W podziemiach krypta Raczyńskich.

RYDZYNA

Zespół urbanistyczny i zamek

Miasto na Wysoczyźnie Leszczyńskiej, 9 km na pd. wsch. od. Leszna, przy szosie i linii kol. Poznań – Wrocław. 2 tys. mieszkańców.

Miasto lokowane na pocz. XV w., później napływ husytów z Czech i rozwój rzemiosła. W XVII w. własność Leszczyńskich, 1738--1909 Sułkowskich.

Dobrze zachowany **układ miasta** z poł. XVIII w. (proj. Karol Marcin Franz).

Przy rynku zabudowa z XVII-XIX w. m.in. ratusz i rokokowy pomnik św. Trójcy. Stara zabudowa przeważa też przy sąsiednich ulicach. Nieopodal Rynku barokowy Kościół św. Stanisława z bogatym wnętrzem z XVIII w. W pn. części miasta d. kościół ewangelicki, barokowy z XVIII w.

Na wsch. od Rynku jedna z najokazalszych rezydencji w Polsce: **zamek, oficyny i park**. Zamek pierwotnie z XV w., w końcu XVII w. przebudowany na rezydencję Leszczyńskich, w XVIII rozbudowany na okazałą rezydencję Sułkowskich, w trzech etapach wg proj. Pompeo Ferrariego, K. M. Fratza i Ignacego Graffa. 1928-39 elitarne gimnazjum i liceum. Czterokondygnacyjny budynek na planie kwadratu z dziedzińcem pośrodku, znajduje się na sztucznej wyspie otoczonej fosą. Po zniszczeniach w 1945 odbudowany od 1972 na ośrodek szkoleniowy Stowarzyszenia Inżynierów Mechaników Polskich (także hotel i restauracja). Części wnętrz, m.in. dwukondygnacyjnej sali balowej, przywrócono okazałe formy barokowe. W sąsiedztwie zamku budynki barokowo-klasycystyczne z XVIII w.: oficyny, pawilon, wozownia, stajnia, ujeżdżalnia. Na wsch. od zamku park (7 ha) o założeniu krajobrazowym z okazałym drzewostanem.

Rydzyna, zamek, *fot. Z. Szmidt.*

SIERAKÓW

Kościół NMP Niepokalanie Poczętej
Zamek Opalińskich

Miasto w Kotlinie Gorzowskiej, nad Wartą, w powiecie międzychodzkim. Centrum turystyczne Pojezierza Międzychodzko-Sierakowskiego. 6 tys. mieszkańców.

W średniowieczu osada przy przeprawie przez Wartę, po drodze z Poznania do Drezdenka i Szczecina. Prawa miejskie XIV w. W XVI-XVII w. okazała rezydencja Górków, a później Opalińskich. Obecnie ośrodek turystyczny i niewielki przemysłowy (nowoczesna huta szkła).

W centrum rynek z domami kalenicowymi z XIX w. Ok.1,5 km na pd. duże ośrodki wczasowe nad Jez. Lutomskim (173 ha) i Jez. Jaroszewskim (92 ha). Od pn. za Wartą Puszcza Notecka. Wokół Sierakowski Park Krajobrazowy. Liczne znakowane szlaki. Szczególnie godny odwiedzenia rezerwat „Buki nad Jez. Lutomskim", 3 km na pd.

Na pd. od rynku znajduje się **kościół** NMP Niepokalanie Poczętej, zbud. 1625-29 wg proj. Krzysztofa Bonadury Starszego na planie krzyża, z kopułą. Renesansowe stalle bogato intarsjowane z 1641, w ołtarzu gł. obraz warsztatu Rubensa „Zdjęcie z krzyża".

Sieraków, zamek, *fot. Z. Szmidt.*

W nawach bocznych ołtarze z XVII i XVIII w., m.in. z obrazami Krzysztofa Boguszewskiego; cenny nagrobek, dzieło Sebastiana Sali. Kościół należy do najcenniejszych w Polsce zabytków manieryzmu.

Zamek Opalińskich znajduje się nad Wartą na wsch. od rynku. Postawiony prawdopodobnie w XIII w. może na miejscu dawnego grodu. Rozbudowywany w XV i XVI w. przez Górków, a w formach renesansowych w XVII w. przez Opalińskich. Był wówczas ich główną siedzibą. Popadł w ruinę w XVIII w., później prawie w całości rozebrany. W 1993-95 odbudowano jedno skrzydło z przeznaczeniem na muzeum. W krypcie z XVI w. kaplica — mauzoleum Opalińskich. W niej 5 bogato zdobionych sarkofagów z XVII w., wydobytych z podziemi kościoła i odrestaurowanych. Na wyższych piętrach zbiory regionalne.

Dalej na wsch. położone jest najstarsze w Polsce Państwowe Stado Ogierów (1829) z budynkami z XIX w. i parkiem.

STARY LICHEŃ

Sanktuarium Maryjne

Wieś w powiecie konińskim, na Pojezierzu Kujawskim, nad Jez. Licheńskim (154 ha), 12 km na pn. wsch. od Konina, przy lokalnej szosie do Ślesina. Znana od 1232, XV-XVII w. miasto.

Sanktuarium Maryjnym opiekują się księża Marianie. Licheń (tak się popularnie skraca nazwę sanktuarium) to po Częstochowie drugie najliczniej odwiedzane miejsce pielgrzymkowe w Polsce. W 1999 wizyta Jana Pawła II. Rocznie odwiedza Sanktuarium ok. 1,5 mln pątników.

W neogotyckim kościele św. Doroty z poł. XIX w. w ołtarzu gł. niewielki obraz MB Licheńskiej z XIX w., kopia obrazu MB Rokitniańskiej. W parku otaczającym główną świątynię drugi kościół MB Częstochowskiej (1970) i wiele pomników, tablic, obiektów o charakterze religijnym oraz patriotycznym, o bardzo różnych formach i wartościach artystycznych. M.in. wielka kamienna Golgota, pomniki kardynała Stefana Wyszyńskiego, Władysława Sikorskiego, Jana Pawła II.

Na pn. od parku wznosi się świątynia MB Bolesnej Królowej Polski, największa w Polsce (dług. 120 m, szer. 77 m, wys. wieży 128 m), mieszcząca 7 tys. wiernych, nawiązująca do architektury baroku. Imponuje zarówno wielkością jak i bogactwem materiałów i wysokim standardem wykonania. W dzwonnicy ponad czternastotonowy dzwon, największy w Polsce.

SULMIERZYCE

Ratusz

Miasto na Wysoczyźnie Kaliskiej, w powiecie krotoszyńskim. 3 tys. mieszkańców.

Prawa miejskie 1457. W 1545 urodził się tu Sebastian Klonowic, poeta renesansu. Sulmierzyce, położone na pograniczu Wielkopolski i Dolnego Śląska, nigdy nie były dużym miastem.

Pośrodku rynku **drewniany ratusz**, jedyny zachowany w Wielkopolsce, z 1743, otoczony podcieniami. Od 1957 mieści się tu Muzeum Regionalne ze zbiorami historycznymi i etnograficznymi.

SZAMOTUŁY

Zamek Górków

Miasto nad Samą, na Pojezierzu Poznańskim, przy linii kol. Poznań–Szczecin. 19 tys. mieszkańców. W przeszłości własność Nałęczów-Szamotulskich i Górków. Prawa miejskie od 1284. W XV w. rezydencja Górków, w XVI w. silny ośrodek innowierczy.

W 1551 powstała tu pierwsza w Wielkopolsce drukarnia. W XIX jeden z ośrod-

Szamotuły, zamek, fot. Z. Szmidt.

ków polskich działań patriotycznych. Obecnie ośrodek m.in. przemysłu spożywczego i szkolnictwa. W centrum d. układ przestrzenny z dużym Rynkiem pośrodku. Zabudowa z XIX i XX w. Na pn. zach. od Rynku okazały kościół kolegiacki MB Pocieszenia i św. Stanisława z pocz. XV w., rozbud. w XVI w. z bardzo bogatym i różnorodnym stylowo wnętrzem.

Na pn. od Rynku w otoczeniu parku Muzeum – **Zamek Górków**, obejmujące zamek, basztę Halszki, dwie oficyny i spichlerz. Zamek z poł. XV w. później przebudowywany, odbudowany w 1989 z wyeksponowaniem elementów gotyckich. Wewnątrz m.in. prezentacja wyposażenia wnętrz, bogata kolekcja ikon oraz sala imprez kulturalnych. W gotyckiej baszcie Halszki z ok. 1518 (związanej legendą z Halszką z Ostroga, żoną Łukasza Górki) zbiory dotyczące historii miasta. W jednej z oficyn bogata ekspozycja etnograficzna.

W 2000 r. w spichrzu, na terenie zespołu folwarcznego z XIX w. otwarto ekspozycję archeologiczną z plonem wykopalisk związanych z budową polskiego odcinka gazociągu z Rosji do Niemiec.

SZRENIAWA

Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego

Wieś 13 km na pd. zach. od Poznania, na skraju Wielkopolskiego Parku Narodowego, na Pojezierzu Poznańskim, przy szosie do Wrocławia i linii kol. do Wolsztyna.

Od 1964 istnieje tu **Muzeum Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego**. Eksponaty mieszczą się w d. dworze z poł. XIX w. i paru pawilonach oraz na wolnej przestrzeni. Przedstawiają dzieje rolnictwa od czasów najdawniejszych do współczesnych, maszyny i sprzęt rolniczy (m.in. lokomobile, ciągniki z pocz. XX w., samoloty dostosowane do agrotechniki) oraz różne dziedziny przemysłu rolno-spożywczego (m.in. mleczarstwo, olejarstwo, gorzelnictwo). Muzeum posiada oddziały w Nowym Tomyślu (wikliniarstwo), Jaraczu (młynarstwo), Uzarzewie (leśnictwo i myślistwo) i Swarzędzu (skansen pszczelarski).

ŚMIEŁÓW

Pałac–Muzeum

Wieś w powiecie jarocińskim, 17 km na pn. od Jarocina, na Równinie Rychwalskiej, w dolinie Warty, nad Lutynią.

Klasycystyczny **pałac** zbudował w 1797 dla Gorzeńskich arch. Stanisław Zawadzki. Korpus gł. z czterokolumnowym portykiem, po bokach oficyny połączone galeriami. Wewnątrz polichromie Antoniego i Franciszka Smuglewiczów z ok. 1800. Późnym latem 1831 przez 3 tygodnie gościł w Śmiełowie Adam Mickiewicz. Bywali tutaj również: Henryk Sienkiewicz, Ignacy Paderewski, Jarosław Iwaszkiewicz. Obecnie w pałacu mieści się oddział poznańskiego Muzeum Narodowego, z ekspozycją pamiątek po Mickiewiczu oraz dziełami sztuki i rzemiosła z epoki romantyzmu.

Pałac stoi na skraju parku z XVIII-XIX w. (pow. 5,5 ha) ze starym drzewostanem. W parku pomnik Wieszcza i „Ogródek Zosi". We wsi stylowe budynki folwarczne proj. S. Zawadzkiego. Okolice Śmiełowa wchodzą w skład Zerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego.

TARNOWO PAŁUCKIE

Kościół św. Mikołaja

Wieś 6 km na pn. wsch. od Wągrowca przy pn.-wsch. brzegu jez. Rgielsko Zach. (147 ha), przy szosie Wągrowiec–Inowrocław, na Pojezierzu Chodzieskim.

Znana od 1218 r. Na niewielkim wzniesieniu drewniany kościół św. Mikołaja, uważany za najstarszą drewnianą świątynię w Polsce. Zbudowany w XIV w., przebudowany w poł. XVII w., odrestaurowany

w 1996-2001. Cenna polichromia późnorenesansowa z 1 poł. XVII w. i wyposażenie z XVII-XVIII w. decydują o cennym i pięknym wystroju wnętrza.

TRZEMESZNO

Kościół NPM i św. Wojciecha

Miasto wśród wzgórz morenowych, na Pojezierzu Gnieźnieńskim, nad Jez. Trzemeszeńskim (8 ha) i Popielewskim (pow. 309 ha, głęb. 45,8), w powiecie gnieźnieńskim, przy szosie i linii kol. Poznań – Inowrocław, fabryki materiałów budowlanych i krochmalnia. 8 tys. mieszkańców.

Trzemeszno, kościół, *fot. Z. Szmidt.*

We wczesnym średniowieczu gród przy trakcie Gniezno – Kruszwica. W XII w. lokacja klasztoru Norbertanów przez Bolesława Krzywoustego. Prawa miejskie w poł. XIV w. Do XVIII w. miasto należało do klasztoru. W 1773-1863 istniało w Trzemesznie gimnazjum zasłużone dla polskości (ukończyli je m.in. Jan i Jędrzej Śniadeccy oraz Marian Langiewicz). Urodził się tu w 1760 Jan Kiliński, bohater insurekcji kościuszkowskiej.

Miasto ma nieregularny układ przestrzenny, z zabudową z XIX i pocz. XX w. Przy ul. Mickiewicza kompleks d. szpitala św. Łazarza z końca XVIII w.

Przy pl. M. Kosmowskiego **kościół** NPM i św. Wojciecha. Pierwotnie romański zbud. w XII w., przebudowywany w gotyku i w znaczący sposób w XVIII w. w zachowanych do dziś formach barokowych. Trójnawowy z kopułą, odbudowany w 1960 po zniszczeniach wojennych. Na zewnątrz i wewnątrz relikty budowli romańskich i gotyckiej. Wyposażenie wnętrza barokowe. Polichromia Franciszka Smuglewicza.

Przy kościele plebania – przybudowany pałac opacki. Nieopodal d. alumnat – gimnazjum z końca XVIII w., z ozdobnym łukiem bramnym.

TUREW

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś na Równinie Kościańskiej, 11 km na pd. wsch. od Czempinia w powiecie kościańskim, na terenie Parku Krajobrazowego im. Dezyderego Chłapowskiego.

W krajobrazowym parku z XVIII w. przekomponowanym w XIX w. przez Augustyna Denizota, urozmaicony, wiekowy drzewostan (m.in. pomnikowe dęby). Stojący na skraju parku barokowy **pałac** powstał w 1760-70, przebudowywany w 1830, z tego czasu neogotycka dobudówka. W 1847 zbudowano kaplicę. W XIX w. właścicielem Turwi przez wiele dziesiąt lat był Dezydery Chłapowski, generał, uczestnik Powstania Listopadowego, a później światły rolnik. Z jego inicjatywy posadzono w okolicy wsi pasy wiatrochronne. Obecnie w pałacu mieści się stacja badawcza Zakładu Biologii Rolniczej i Leśnej PAN.

Turew, pałac i kaplica, *fot. Z. Szmidt.*

WĄGROWIEC

Kościół farny św. Jakuba

Miasto powiatowe na pograniczu Pojezierzy Chodzieskiego i Gnieźnieńskiego, nad Wełną i Jez. Durowskim (144 ha). Jedno z głównych miast Pałuk. Węzeł drogowy. Linia kolejowa Poznań-Bydgoszcz. 25 tys. mieszkańców.

Od XIV do XVIII w. własność cystersów. Miasto od 1381 r. W XVI-XVIII w. ośrodek sukiennictwa. Siedziba powiatu od 1793 r. Obecnie ośrodek przemysłu i szkolnictwa (m. in. filia Uniwersytetu w Poznaniu).

Późnogotycki kościół farny św. Jakuba z XVI w. z trójnawowym wnętrzem. Sklepienia gwiaździste, różnorodne wyposażenie wnętrza w większości z XVI w. m. in. polichromia renesansowa z 1587 r., belka tęczowa z grupą pasyjną, 9 ołtarzy renesansowych i barokowych. Ołtarz główny i w kaplicy, dzieło mistrza Mateusza Kossiora z końca XVI w.

Przy kościele pomnik ks. Jakuba Wujka (1541-97), autora słynnego przekładu Biblii na język polski.

Na zach. od kościoła farnego barokowy zespół klasztorny, pocysterski z XVIII w. Przy ul. Opackiej Muzeum Regionalne. Wielką osobliwością Wągrowca jest położone na wsch. od centrum jedyne w Polsce skrzyżowanie dwóch rzek: Wełny i Nielby. Nad Jez. Durowskim promenada i kąpielisko.

WĄSOWO

Zespół pałacowo-parkowy

Wieś 9 km na pn. wsch. od Nowego Tomyśla, na Pojezierzu Poznańskim, przy szosie z Nowego Tomyśla do Dusznik.

1781-1860 własność Sczanieckich, później niemieckiego bankiera Hardta. Na skraju pagórkowatego obszaru rozległy park krajobrazowy (50 ha) z bogatym drzewostanem i pomnikowymi drzewami. W parku znajdują się **dwa pałace**: barokowo-klasycystyczny Sczanieckich z końca XVIII w. i ciekawy pseudozamek wzniesiony w końcu XIX w. w formach eklektycznych z cegieł klinkierowych, z okazałą wieżą i bogatym wystrojem architektonicznym. Pałac w ostatnich latach odrestaurowany mieści restaurację i hotel. W sąsiedztwie zespół stylowych budynków folwarcznych oraz ulica z ładnymi domami robotników rolnych z końca XIX w.

WOLSZTYN

Skansen parowozów

Miasto powiatowe w Kotlinie Kargowskiej, nad Obrą i jeziorami Berzyńskim (331 ha) i Wolsztyńskim (124 ha). Przemysł spożywczy, meblarski, metalowy. 14 tys. mieszkańców.

Miasto od pocz. XV w., w XVII i XVIII w. znaczny ośrodek sukiennictwa. Pierwotny układ urbanistyczny zniekształcony odbudową po pożarze w XIX w. Zabudowa centrum z XIX w. i pocz. XX w. , m.in. na rynku ratusz z 1835. Przy ul. 5 Stycznia Muzeum Regionalne im. M. Rożka, w domu tego wybitnego rzeźbiarza i malarza. Przy ul. Kocha izba pamięci noblisty Roberta Kocha, lekarza, który tu praktykował w 1872-80. Barokowy kościół NMP Niepokalanie Poczętej z 1767-79 z wyposażeniem z końca XVIII w. Nad Jez. Wolsztyńskim skansen budownictwa ludowego zach. Wielkopolski. We wsch. część miasta w parku nad jeziorem neoklasycystyczny pałac z 1911.

Nieopodal dworca, w parowozowni i jej sąsiedztwie znajduje się **skansen parowozów**. Lokomotyw parowych jest tu ponad 20, najstarsze z pocz. XX w. Czasem obsługują one kursowe pociągi do Poznania i z Leszna do Zbąszynka. Organizowane są też pociągi specjalne z wagonami starego typu. Dumą muzeum jest Pm 36 „Piękna Helena", najszybszy parowóz kolei polskich. Przy parowozowni ekspozycja sprzętu i mundurów kolejowych.

WOŹNIKI

Zespół klasztorny Franciszkanów

Wieś 7 km na pn. wsch. od Grodziska, przy lokalnej szosie Kotowo–Dakowy Mokre, na Pojezierzu Poznańskim.

Na zalesionym wzgórzu otoczonym podmokłymi terenami, ok. 1 km na pn. od wsi, zbudowany 1706-23 (proj. Jan Catenazzi) **zespół klasztorny** Reformatów, obecnie Franciszkanów-Bernardynów. W 1836-78 opuszczony, odbudowany w ostatnich latach. Kościół św. Franciszka ma jednolite rokokowe wyposażenie wnętrza, częściowo zrekonstruowane. W podziemiach nekropolia zakonników oraz fundatorów kościoła i klasztoru.

WIELKOPOLSKI PARK NARODOWY

Położony na Pojezierzu Poznańskim, ok. 10-20 km na pd. od granic Poznania.

Wielkim orędownikiem utworzenia Parku był prof. Adam Wodziczko, który określał ten teren jako „muzeum form polodowcowych". Park powstał w 1957, w 1996 zmieniono jego granice. Powierzchnia wynosi obecnie 7 620 ha, a łącznie z otuliną 15 000 ha. Park obejmuje dwa główne obszary: lasy między Puszczykowem, Mosiną i Stęszewem oraz fragment rynny jeziornej na pn. od Stęszewa, m.in. Trzecielinskie Bagno.

Krajobraz ukształtowany w zlodowaceniu bałtyckim, ok. 70-10 tys. lat temu. Występuje tu m.in. wysoczyzna morenowa (kulminacja na Osowej Górze – 132 m n.p.m.) rynny jeziorne, ozy, pagórki kemowe i drumliny. Na terenie WPN znajduje się 10 jezior. Największe to Łódzko-Dymaczewskie (120 ha), a najgłębsze Góreckie (17,3 m). Bogata jest szata roślinna: ok. 1100 gatunków roślin naczyniowych, 200 mszaków, 150 porostów i 350 glonów.

Interesująca jest roślinność jezior. Występują w nich różnorodne zbiorowiska roślin wodnych i bagiennych. Rośliny całkowicie zanurzone w wodzie, np. wywłócznik kłosowy, rogatek sztywny, i rozmaite gatunki rdestnic. Bliżej brzegów znajdują się zbiorowiska roślin, do których należy m. in. zespół „lilii wodnych" z grążelem żółtym i grzybieniem białym. Brzegi jezior zajmują szuwary złożone (oczeret jeziorny, pałka wąskolistna i szerokolistna, tatarak zwyczajny, trzcina pospolita).Odmienna roślinność występuje nad dystroficznym jeziorem Skrzynka. Skupiają się tutaj zbiorowiska torfowców, które gęstym kożuchem wkraczają

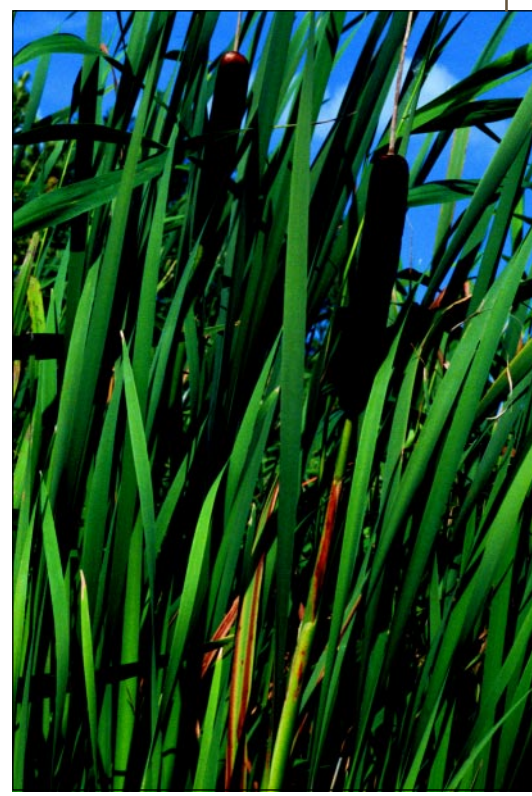

Pałka szerokolistna, *fot. Z. Pągowski.*

Rosiczka, *fot. Z. Pągowski.*

na taflę jeziora powodując jego zarastanie. Na wykształconym już torfowisku znajduje się stanowiska rosiczki okrągłolistnej.

Obszary leśne stanowią bory, dąbrowy i lasy dębowo-grabowe (grądy). Również bogata jest funa: ok. 40 gatunków ssaków, 190 ptaków, 35 ryb i 3000 owadów, a także gady i płazy. Z owadożernych spotykamy tu m. in. ryjówki, nasze najmniejsze ssaki, również rozmaite gatunki nietoperzy i gryzoni. Z drapieżników m.in. kuna leśna, borsuk i lis. Rozległe lasy stanowią ostoję dla licznych jeleni, saren i dzików.

Długość szlaków turystycznych wynosi 82 km. Przybywa tu ok. 1 mln osób rocznie. Dobra komunikacja z Poznania: kolej do Puszczykowa, Puszczykówka, Mosiny, Szreniawy i Stęszewa; autobusy podmiejskie z Dębca i Górczyna. Do centrum Parku wiedzie szosa Komorniki–Jeziory (duży parking nieopodal dyrekcji Parku i Jez. Góreckiego)–Puszczykówko. W Szreniawie, przy pn. granicy parku znajduje się Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego. W jego sąsiedztwie, na wzgórzu wieża z poł. XIX w., punkt widokowy.

Jezioro Kociołek

Niewielki, kolisty akwen o pow. 4,3 ha i głęb. 8 m, leży 0,7 km na pd. od Jez. Góreckiego, nieopodal końcowej stacji linii kol. Poznań – Osowa Góra. Jezioro oraz jego otoczenie stanowi rezerwat. Ze względu na strome brzegi i dużą głębokość, występuje tu tzw. meromiksja, tj. ograniczona cyrkulacja wody w ciągu roku. Bogata flora wodna, w otoczeniu 200-letnie sosny i dęby.

Muzeum Parku

Dyrekcja Parku i Ośrodek Muzealno-Dydaktyczny mieszczą się w Jeziorach, w pałacu zbudowanym w 1941 na skraju skarpy nad Jez. Góreckim. Muzeum otwarte

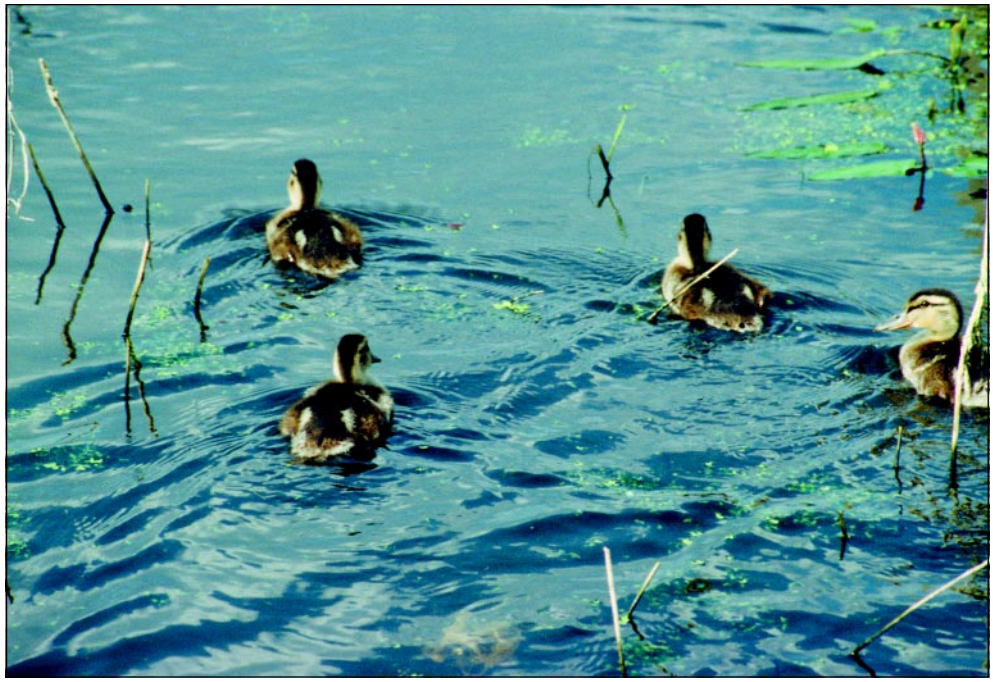

Krzyżówki, *fot. Z. Pągowski.*

w 1998 posiada bogate zbiory przedstawiające florę i faunę.

Pojniki

Rezerwat (13,4 ha) w głębokiej rynnie polodowcowej między Jeziorami i Puszczykówkiem. Nazwa od paru oczek wodnych (pozostałych po dawnym jeziorze) stanowiących wodopój dzików, jeleni i saren. Zbocza rynny porasta bór sosnowy. Przez rezerwat przechodzi żółty szlak.

Jezioro Góreckie, *fot. Z. Szmidt.*

Jezioro Góreckie

Położone w centrum Parku w rynnie polodowcowej, całkowicie otoczone lasami. Pow. 97 ha, głęb. 15,5 m. Część (65 ha) stanowi rezerwat. Dwie wyspy: Zamkowa i Kopczysko. Na tej pierwszej ruiny pałacyku myśliwskiego Działyńskich z XIX w. Wokół jeziora wiele pomnikowych drzew. W czystej wodzie (bezwzględny zakaz kąpieli) liczne gatunki ryb, skorupiaków i mięczaków.

Studnia Napoleona

Otoczona lipami studnia na stoku Moreny Pożegowskiej, przy drodze Pożegowo – Osowa Góra. Wg tradycji z tej studni miał pić Napoleon Bonaparte penetrując okolice Poznania z zamiarem budowy twierdzy. Spod studni rozległy widok na rynnę Jez. Budzyńskiego i Górę Staszica. Nieopodal, na skraju Pożegowa parking i głaz (przywieziony 1994 z Tatr) upamiętniający Władysława Zamoyskiego (1853-1924), orędownika ochrony przyrody, patriotę, obrońcę Tatr, właściciela dóbr kórnickich, na terenach których powstał WP.

Opisane miejsca leżą na trasie wycieczki (12 km): Mosina (PKP) – Pożegowo – Studnia Napoleona – Jez. Kociołek – Jez. Góreckie – Jeziory – głaz leśników – Pojniki – Puszczykówko (PKP).

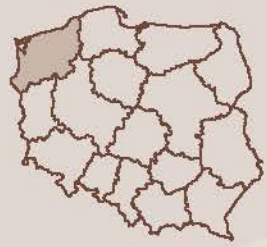

województwo zachodnio-pomorskie

Buczyna w Drawieńskim Parku Narodowym,
fot. P. Dąbrowski.

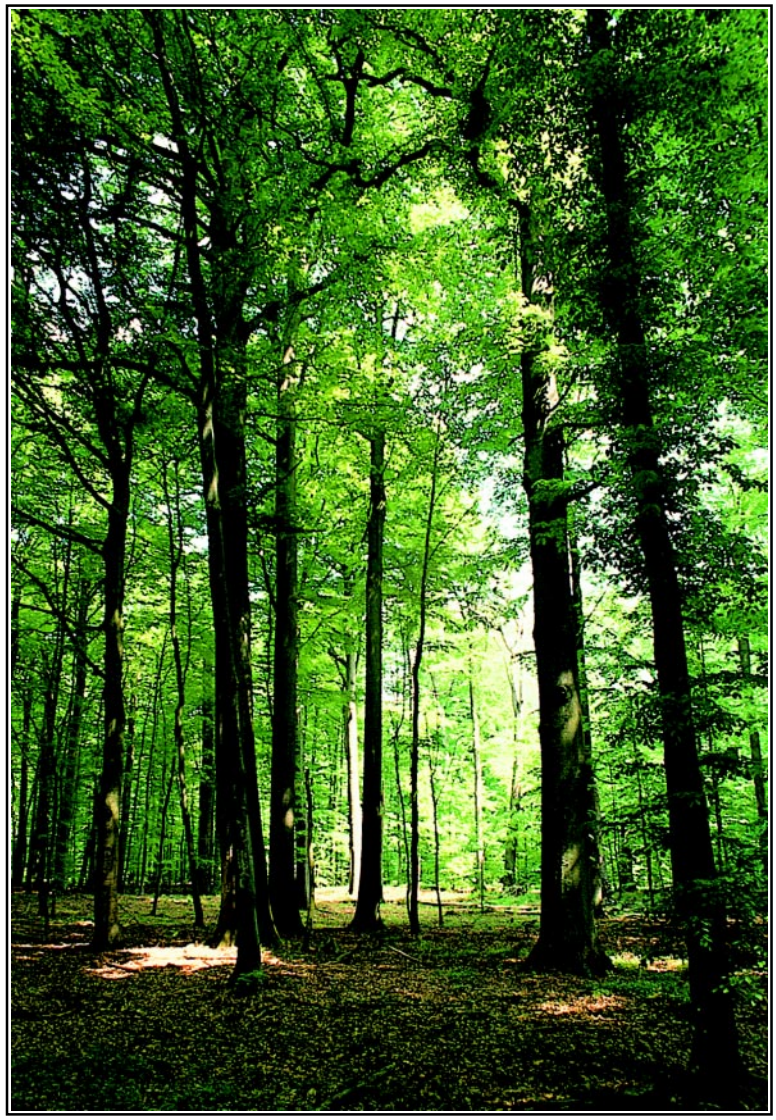

WOJEWÓDZTWO

ZACHODNIOPOMORSKIE

Powierzchnia 22 901 km^2 , 1,7 mln. mieszkańców.

Obszar ten zalicza się do Pobrzeży: Szczecińskiego i Koszalińskiego oraz Pojezierzy: Zachodniopomorskiego i Południowopomorskiego.

Rzeźba terenu jest efektem działalności lądolodu skandynawskiego w okresie plejstoceńskim. Pas moren czołowych ciągnie się od Cedyni przez Myślibórz, Ińsko, Szczecinek, Bytów. Na zach. wzniesienia wynoszą 100-150 m n.p.m., a w części wsch. 200-250 m n.p.m. W tej strefie dominuje krajobraz pagórkowato-pojezierny. Na pd. od moreny czołowej występuje krajobraz sandrowo-pojezierny. Zaś po pn. stronie wytworzyła się strefa gliniastej moreny dennej o lekko sfalowanej powierzchni z krajobrazem równin morenowych. Na wybrzeżu morza powstała odrębna strefa (klify, mierzeje, zalewy, równiny aluwialne).

Przez teren województwa przepływają m.in.: Odra, Ina, Rega, Drawa, Parsęta, Wieprza, Gwda. U ujścia Odry duży Zalew Szczeciński. Na obszarze województwa jest około 4 tys. jezior o powierzchni powyżej 1 ha. Większość z nich znajduje się w strefie moren czołowych i ma charakter rynnowy. Jest kilka jezior ujściowych oraz przybrzeżnych. Największymi kompleksami leśnymi są Puszcze: Wkrzańska, Goleniowska, Bukowa, Drawska, Koszlińska, Barlinecka. W drzewostanie dominuje sosna i buk.

Pomorze Zachodnie było włączane do Polski przez Mieszka I i Bolesława Krzywoustego, który wprowadził tu chrześcijaństwo. Na przełomie XII i XIII w. uzależnione od Danii. Następnie przez trzy wieki zmagało się z Brandenburgią o utrzymanie niezależności. W 2 poł. XIII w. Księstwo Zachodniopomorskie utraciło na rzecz Brandenburgii Ziemie: Cedyńską, Chojeńską, Myśliborską, Choszczeńską, Drawską i Świdwińską. W ten sposób zostało odcięte od Wielkopolski. W czasie wojny 30-letniej, w 1637 zmarł ostatni książę pomorski Bogusław XIV. W 1648, po pokoju westfalskim, ziemie te podzielono pomiędzy Szwecję i Brandenburgię. W 1720 Prusy odkupiły Szczecin z okolicą od Szwecji. Na mocy decyzji konferencji poczdamskiej w 1945 Pomorze Zachodnie włączono do Polski.

Województwo zachodniopomorskie jest bogate w zabytki architektury. Znajdują się tu także cenne obiekty przyrodnicze w tym dwa parki narodowe.

Województwo leży na trasach tranzytowych. Dynamicznie rozwija się przygraniczny ruch turystyczny (liczne przejścia graniczne drogowe, wodne, kolejowe). Należy do obszarów średnio uprzemysłowionych. Najlepiej rozwinięta część zach. (Szczecin, Świnoujście, Police, Stargard Szczeciński) oraz Koszalin, Kołobrzeg. Obszary po PGR dotknięte są dużym bezrobociem. Najlepsze gleby, czarnoziemy znajdują się w rejonie Pyrzyc. Duże znaczenie ma turystyka nad morzem i na pojezierzach Drawskim i Myśliborskim.

BIAŁOGARD

Kościół Narodzenia NMP

Miasto powiatowe na Równinie Białogardzkiej, nad Parsętą i Leśnicą, przy liniach kolejowych Stargard Szczeciński – Gdańsk i Kołobrzeg – Piła. 25 tys. mieszkańców.

Wzmiankowane pod datą 1102 przez Galla Anonima, lokowane na prawie lubeckim przez księcia Bogusława IV w 1299. Członek Hanzy od 1387.

Zachowany układ urbanistyczny z XIV w. Fragmenty murów miejskich z XIV-XV w. z Bramą Wysoką z XIV w. Kościół św. Jerzego gotycki, jednonawowy z XIV w. Ratusz klasycystyczny, ratusz nowy neoklasycystyczny. Dwór klasycystyczny, tzw. Zamek z 1786. Szachulcowy budynek dworca kolejowego i wiele innych obiektów z XIX w.

Gotycki, ceglany **kościół** Narodzenia NMP, trójnawowy, bazylikowy. Budowę zakoń-

czono w 1310, po pożarze w 1506 odbudowany, restaurowany w 1838-40. Czterokondygnacyjna wieża na planie prostokąta z hełmem cebulastym i latarnią, odchylona od pionu. Portal ostrołukowy, uskokowy. Wewnątrz sklepienia gwiaździste. Wystrój barokowy: ołtarz główny z ok. 1700, ołtarz boczny, ambona z poł. XVIII w., chrzcielnica z końca XVII w., organy z 1775, rzeźby z XV-XVI w. i witraże z pocz. XX w.

CHOJNA

Pomnik przyrody – platan

Miasto na Pojezierzu Myśliborskim, nad Rurzycą (dopływ Odry), przy linii kolejowej Szczecin–Kostrzyn. 7,3 tys. mieszkańców.

W średniowieczu gród obronny z osadą targową, wzmiankowaną w 1244. Prawa miejskie z 1 poł. XIII w. W 2 poł. XIII w. opanowana przez Brandenburczyków, stała się z czasem najważniejszym ośrodkiem gospodarczym w Nowej Marchii. W 1945 zniszczona w 75%. Mimo to zachowało się wiele zabytków.

Niemal całe Stare Miasto otoczone jest murami obronnymi z XIV-XV w.; przy nich gotyckie bramy: Barnkowska i Świecka, kilka czatowni oraz trzy baszty (Piekarska, Więzienna Bociania). Późnogotycki kościół farny NMP z XV w., z wysoką (103 m), neogotycką wieżą z 1859-61. Wypalony w 1945, od 1991 w odbudowie. Obok późnogotycki ratusz, odbudowany ze zniszczeń wojennych w 1977-86.

W najstarszej części miasta zespół poklasztorny Augustianów: gotycki kościół Świętej Trójcy z końca XIII w. i czworobok klasztorny z XIV-XV w., odbudowane w 1959-65. Za Bramą Świecką cmentarz wojenny z prochami 3985 żołnierzy radzieckich, poległych w 1945. Na jego terenie ruina późnogotyckiej kaplicy szpitalnej św. Gertrudy z XV w.

W parku nad Rurzycą, w pobliżu murów miejskich, rośnie największy **platan klonolistny** w Polsce, zwany *Olbrzymem*, o obwodzie 10,5 m i wys. 33 m (pomnik przyrody). Korona ma średnicę 38 m. Dolna część pnia przypomina olbrzymią stopę mamuta. Na wysokości 1,6 m nad ziemią rozwidla się na trzy olbrzymie pnie.

DARŁOWO

Zamek

Miasto na Wybrzeżu Słowińskim, przy ujściu Wieprzy do Bałtyku. 30 km na pn. wsch. od Koszalina. 15 tys. mieszkańców.

Pierwsza wzmianka z 1271, w 1312 ponownie prawa miejskie, członek Hanzy. Związane z Erykiem I, księciem pomorskim (1382-1459), który został królem Danii jako Eryk VII, Szwecji jako Eryk XIII i Norwegii jako Eryk III. Od 1648 należało do Brandenburgii.

Od 1997 używa nazwy *Królewskie Miasto Darłowo*. Port, drobny przemysł, „Jarmark Eryka". Założenie urbanistyczne z 1312. Kościół gotycki z 1394 (Sanktuarium MB Fatimskiej), rozb. w XV-XVI w., przeb. w XIX/XX w. Wieża wys. 60 m z dachem namiotowym. We wnętrzu polichromie gotyckie, ambona drewniana z 1720-30, sarkofagi księcia pomorskiego i króla Eryka I oraz księżnej Elżbiety i księżnej Jadwigi. Przy kościele lapidarium i *Dąb Lutra* (obw. 3,8 m). Kaplica św. Gertrudy, z przeł. XIV i XV w. Brama Wysoka (Kamienna) z XIV w. Barokowy ratusz z XVIII w. Pomnik Rybaka

Darłowo, zamek, *fot. A. Adamczak.*

– fontanna. Barokowe i klasycystyczne kamieniczki. Skansen sprzętu lotniczego i broni morskiej.

Muzeum regionalne mieści się w gotyckim **zamku** książąt pomorskich. Budowę rozpoczął w 1352 Bogusław V, na wyspie na planie kwadratu o boku 34 m. Rozbudowywany przez kolejnych książąt, ostatecznie składał się z 3 skrzydeł mieszkalnych, wieży i budynku bramnego poza pierwotnym murem kurtynowym. Wieża bramna ma 24 m wysokości. Budynek bramny

z XVI w., z przejazdem półkolistym. Zamek zniszczony w XVII i XVIII w. przez dziesiątki lat był opuszczony.

W oryginalnych salach zamkowych zgromadzono dzieła sztuki i zbiory dotyczące historii Darłowa. Wyróżnia się część pomorską rzeźby, zabytki sztuki sakralnej, meble militaria, bursztyn, portrety książęce, przedmioty codziennego użytku oraz część orientalną. Wśród eksponatów mapa Pomorza Lubiniusa, akwarele przedstawiające wieś pomorską, staloryty. Warto też zajrzeć do podziemnych kazamatów, a z wieży podziwiać panoramę.

DOLINA PIĘCIU JEZIOR

Na Pojezierzu Drawskim pomiędzy Połczynem Zdrojem a Czaplinkiem. Droga prowadząca przez Dolinę Pięciu Jezior jest niezwykle urozmaicona i kręta (bywa nazywana „drogą o 123 zakrętach"). Ze wzniesienia opada wąską rynną do szerokiej doliny. Znajduje się tu rezerwat krajobrazowy **„Dolina Pięciu Jezior"** utworzony w 1987, o pow. 229 ha. W głębokiej rynnie polodowcowej źródła Drawy i 5 małych jezior, przez które ona przepływa: Górne (Krzywe 7,5 ha), Okrągłe (5 ha), Długie (14 ha), Głębokie (9 ha) i Małe (6 ha). Wokół lasy bukowe i łąki; wzgórza dochodzą do 200 m. Występują tu chronione rośliny, m.in. grążel żółty, grzybień biały, storczyki. Przez dolinę przechodzą szlaki: czerwony Szlak Solny (z Kołobrzegu do Czaplinka), niebieski (z Połczyna Zdroju do Czaplinka) oraz niebieska ścieżka rowerowa „Dolina Pięciu Jezior" (pętla wokół Czaplinka).

GLINNA k. Starego Czarnowa

Ogród Dendrologiczny

Wieś na pd.-wsch. skraju Puszczy Bukowej, przy drodze Stare Czarnowo – Gryfino.

1 km na pn. od wsi, przy osadzie leśnej Gliniec, w tzw. Słonecznej Kotlinie, znajduje się **Ogród Dendrologiczny** (6 ha), znany przede wszystkim z kilku największych w Polsce drzew egzotycznych. Założony w 2 poł. XIX w. przez nadleśniczego Carla Ludwiga Gené, na terenie szkółek leśnych, istniejących tu od 1823. Najstarsze i najcenniejsze okazy pochodzą z 1880-90. Ok. 1930 dosadzono nowe. Po II wojnie kolekcja wzbogacana od 1971.

Rośnie tu pponsd 1500 drzew i krzewów iglastych i liściastych, należących do blisko 700 gatunków i odmian. M.in. obumarły już mamutowiec olbrzymi (pozostał pień o obw. 4,5 m, wys 13 m), jodła olbrzymia (obw. 4,3 m, wys. 42 m), jodła szlachetna i jodła grecka, cyprysik żywotnikowy, orzesznik pięciolistkowy – najstarsze drzewo ogrodu, tulipanowiec chiński, judaszowiec południowy (legenda głosi, że na drzewie tego gatunku powiesił się Judasz), kuningamia chińska, kielichowiec wony, kasztan jadalny i wiele innych. W 1996 wytyczono ścieżkę dydaktyczno-przyrodniczą.

KAMIEŃ POMORSKI

Katedra

Miasto powiatowe w zach. części Wybrzeża Trzebiatowskiego, u wsch. brzegów Zalewu Kamieńskiego, przy linii kolejowej z Wysokiej Kamieńskiej. 9,1 tys. mieszkańców.

W IX-XII w. gród Wolinian, który strzegł drogi wodnej na Bałtyk. Od pocz. XII w. do 1186 stolica Pomorza Zachodniego. Od 1176 siedziba biskupstwa pomorskiego. Prawa miejskie 1274. Od XIV w. członek Hanzy, rozkwit miasta. Od 1679 we władaniu Brandenburgii. Po odkryciu źródeł solankowych w 1876, zbudowano zakład balneologiczny, a miasto stało się znanym uzdrowiskiem. W 1945 zniszczone w 75%.

Obecnie sanatorium, przystań rybacka i żeglugi pasażerskiej, port jachtowy. Od 1965 festiwale muzyki organowej. Zachowały się znaczne fragmenty murów obronnych, z gotycką Bramą i Basztą Wolińską z pocz. XIV w. (muzeum kamieni). Gotycki ratusz z XIV-XV w. odbudowany w 1969; szczyt pd. z XVI w. bogato dekorowany maswer-kami, od wsch. podcienia. Obok dom ryglowy z XVIII w. Barokowy kościół Wniebowzięcia NMP z 1753. W parku miejskim, na wzgórzu Żalnik, gotycki kościół św. Mikołaja z XIV w. We wsch. części miasta dzielnica uzdrowiskowa. Przy drodze do Szczecina cmentarz wojenny.

Przy pl. Katedralnym romańsko-gotycka **katedra** św. Jana Chrzciciela, zbudowana na planie krzyża łacińskiego w układzie

bazylikowym w XII-XV w. Najstarsza jest pn. ściana transeptu z granitowych ciosów. Wieża neogotycka z poł. XIX w. Pd. ściana korpusu zwieńczona gotycką attyką ażurową z pocz. XV w. Sklepienie krzyżowo-żebrowe a w nawie pd. gwiaździste.

Późnogotycki ołtarz główny w formie tryptyku z 1486. Monumentalne figury św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty (pochodzące z ołtarza głównego) na ścianie prezbiterium. Tamże 2 obrazy na drewnie (1527) z warsztatu Łukasza Cranacha Starszego. Gotyckie stalle z XIV w. W pd. skrzydle transeptu barokowa pasja z końca XVII w. W pn. skrzydle transeptu gotycka chrzcielnica kamienna z XIII w., otoczona piękną barokową kratą z 1685. Barokowe organy z 1669-72, poważnie uszkodzone w czasie II wojny, odbudowane w 1962. Mają 47 głosów i 3300 piszczałek. Skarbiec katedralny. Łaskami słynący obraz Jezusa Ukrzyżowanego, przywieziony w 1945 z Brzozdowic (spod Lwowa). Do pn. nawy przylega czworoboczny wirydarz, jedyny przykatedralny w Polsce, dobudowany w XIV w. Stoją tam gotyckie i renesansowe płyty nagrobne. Na dziedzińcu rosną m.in. dąb szypułkowy o obw. 4 m, żywotnik olbrzymi o ob. 1,95 m i zimozielony ostrokrzew o obw. 40 cm, jeden z najstarszych w Polsce. W wirydarzu odbywają się koncerty muzyki dawnej.

Przy katedrze pałac biskupi z XIV-XVI w. oraz d. dworek kanoników z XVIII w.

W 2005 roku zespół katedralny został uznany za pomnik historii.

KOŁOBRZEG

Bazylika konkatedralna
Muzeum Oręża Polskiego

Miasto na pograniczu Wybrzeża Trzebiatowskiego oraz Równin: Gryfickiej i Białogardzkiej, przy ujściu Parsęty. 45 tys. mieszkańców.

W 1000 Bolesław Chrobry założył tu biskupstwo. Kołobrzeg ponownie został przyłączony do Polski przez Bolesława Krzywoustego (1105, 1107) i schrystianizowany przez biskupa Ottona z Bambergu. W 1255 otrzymał miejskie prawa lubeckie, od XIII w. w Związku Hanzeatyckim. Od 1653 do 1873 twierdza, w 1761 zdobyta przez wojska rosyjskie. W XIX w. największe uzdrowisko na wybrzeżu, po odkryciu solanek i wybudowaniu urządzeń wypoczynkowo-sanatoryjnych. W 1945 krwawe walki, zdobyty 18 III przez żołnierzy I Armii WP, zniszczony w 90 %.

Obecnie port, uzdrowisko, ośrodek wypoczynku; Festiwal Morski, Jarmark Solny.

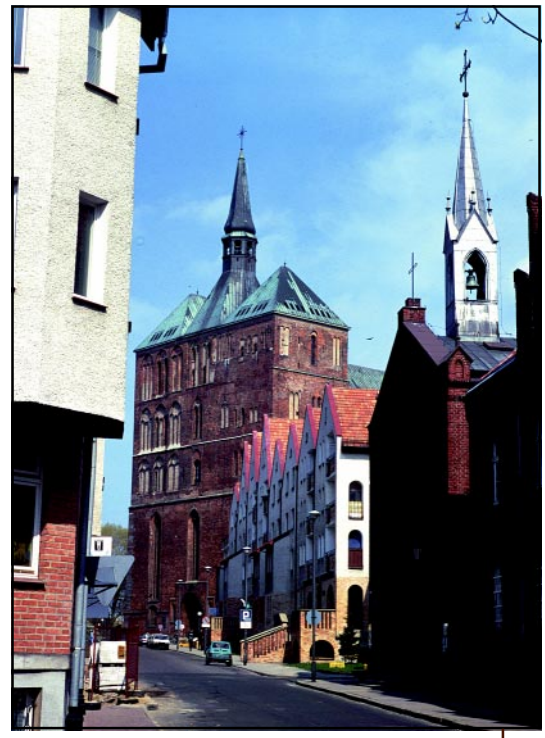

Kołobrzeg, bazylika, *fot. A. Adamczak.*

Zabytki: odtworzony średniowieczny układ miejski; Baszta Prochowa z przełomu XV i XVI w.; ratusz z 1829-32, przebudowany w XX w.; Park Nadmorski i Miejski; pomniki przyrody; pomnik Zaślubin z Morzem (1963); Józefa Piłsudskiego.

Bazylika konkatedralna p.w. Wniebowzięcia NMP budowana w 1300-21, rozbudowana w 1400, przebudowana w 1535, zniszczona w 1945, odbudowana w 1974-85. Gotycka, pięcionawowa, pierwotnie halowa, nawy boczne z emporami, oszkarpowana. Od zach. potężna wieża na planie prostokąta, na całej szerokości fasady, hełm ostrosłupowo-iglicowy z latarnią, oflankowany dachami piramidalnymi. Filary

odchylone od pionu. Sklepienia krzyżowo-żebrowe, w bocznych nawach gwiaździste.

Fragment polichromii z XV w., tzw. barwny filar (przedstawiający Matkę Boską z Dzieciątkiem, Janów Ewangelistę i Chrzciciela, św. Łukasza). Trzy tryptyki gotyckie z początku XVI w.: w ołtarzu głównym przedstawiono scenę z Ostatniej Wieczerzy, a na rewersach Zwiastowanie; lewy ołtarz przedstawia Pokłon Trzech Króli, zaś prawy figury św. Anny Samotrzeć i św. Mikołaja. Stalle kanonickie w prezbiterium dekorowane są rzeźbami przedstawiającymi smoki o ludzkich twarzach i zwierzęcych głowach. W stallach rajców w nawie pd. rzeźbione postacie świętych i herby. Żyrandol zwany Koroną Schliffenów z początku XVI w. Gotycki żyrandol z XIV w. zwany Koroną Holków wykonany w brązie. Krucyfiks gotycki na belce tęczowej. Najciekawszy z wyposażenia jest siedmioramienny świecznik stojący z XIV w., wsparty na trzech lwach, z postaciami apostołów na trzonie i głowami smoków na stopie. Płyty nagrobne m.in. Damitzów, Kamyków, Schliffenów, Grassów. W nawach bocznych dwupiętrowe empory.

Przed katedrą pomnik arcybiskupa Marcina Dunina (1774-1842), więzionego w twierdzy kołobrzeskiej, dzieło rzeźbiarza Z. Wujka (1990). W lecie punkt widokowy w wieży. Pomnik Tysiąclecia.

Muzeum Oręża Polskiego utworzone w 1963. W 1977 w Domu Braunschweigów (z XVII w.) otwarto stałą wystawę „Dzieje Kołobrzegu" oraz na dziedzińcu ekspozycję broni i sprzętu ciężkiego – m.in. czołgi, działa pancerne, katiusze, moździerze z okresu II wojny światowej. W 1980 uruchomiono w nowym pawilonie wystawę główną „Dzieje oręża polskiego" ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza Zachodniego. Obiekty przy nowym pawilonie stanowią zasadniczą część muzeum. Prezentacja tysiącletniej historii broni i ubioru, od zbroi rycerskich do współczesnego munduru. Wyposażenie osobiste, medale, ordery, znaki pułkowe, proporczyki.

Specjalność muzeum to uzbrojenie, oporządzenie i mundury żołnierzy polskich I i II wojny światowej. Wiele unikatowych egzemplarzy. Są także obrazy polskich malarzy, zdjęcia mapy dokumenty, pamiątki.

Druga część muzeum mieści się w dwóch salach Domu Braunschweigów: bogata kolekcje metrologiczna (przyrządy do pomiaru objętości, długości i ciężaru) oraz wykopaliska archeologiczne w Kołobrzegu. W porcie kołobrzeskim cumuje okręt-muzeum „Fala", będący filią Muzeum Oręża Polskiego.

KRĄG

Zamek

Wieś w gminie Polanów, na pograniczu Równiny Sławieńskiej i Wysoczyzny Polanowskiej, nad Grabową, pomiędzy jeziorem Długim i Zamkowym, 12 km od Polanowa.

Zamek Podewilsów zbudowany w 1414, przebudowany w 1580 i gruntownie w XIX w. Odbudowany w latach 70. i 80. XX w. Murowany na planie prostokąta z wewnętrznym dziedzińcem. W narożnikach cztery cylindryczne wieże z hełmami dzwonowymi. Od zach. barokowe skrzydło z XVII w.

Krąg, zamek, *fot. R. Siekierzyński.*

Kościół Zwiastowania NMP, dawna kaplica zamkowa, z 1580, murowany, ceglany, szczyt wsch. przebudowany w 2 poł. XVII w.; ok. 1700 dobudowana kaplica grobowa ze sklepioną kryptą; salowy, bez wieży, attyka z półkolistym tympanonem; kartusze herbowe Podewilsów i Zitzewitzów z 1700. Ołtarz główny wczesnobarokowy; renesansowa ambona i loża patronacka z ok. 1600, barokowa chrzcielnica z XVIII w., cztery barokowe epitafia. W krypcie sarkofagi Henryka i Adama Podewilsów z końca XVII w. Dzwon z ok. 1600.

Zamek otoczony parkiem krajobrazowym z poł. XIX w. (20 ha) przechodzącym w las (buki, wiązy, jesiony, w pobliżu zamku buk odmiany purpurowej i choina kanadyjska). Grodzisko nizinne z IX w. przy pd.-wsch. brzegu jeziora Zamkowego. W 1937 w Krągu przebywał kardynał Eugenio Pacelli, ówczesny nuncjusz papieski w Niemczech, (dwa lata później został papieżem jako Pius XII). Obecnie w zamku znajduje się hotel, restauracja, w podziemiach bar, sale konferencyjne.

PYRZYCE

Mury miejskie

Miasto powiatowe na pd. skraju Równiny Pyrzycko-Stargardzkiej. 12,7 tys. mieszkańców.

Był to naczelny gród Pyrzyczan, wymienionych ok. poł. IX w. (Geograf Bawarski). W 1124 biskup Otton z Bambergu dokonał tu pierwszego masowego chrztu Pomorzan. Prawa miejskie w 1263. Wkrótce potem otoczono Pyrzyce pierścieniem wałów, fos i murów obronnych, rozbudowanych później w zespół potężnych fortyfikacji, z dwiema bramami oraz 45 basztami i czatowniami. Już w średniowieczu Pyrzyce uznawane były za spichlerz Pomorza. Po okresie przynależności do księstwa szczecińskiego, w 1653 włączone zostały do Brandenburgii. W 1945 80% zabudowy uległo zniszczeniu, jednak mimo to wiele zabytków udało się uratować.

Obecnie Pyrzyce są ośrodkiem przemysłowym. Od 1980 odbywają się tu coroczne Pyrzyckie Spotkania z Folklorem. W 1993 uruchomiono tu pierwszą w Polsce ciepłownię geotermalną ze źródeł naturalnych.

W centrum miasta gotycki kościół farny Wniebowzięcia NMP z XIV-XV w., z fragmentami budowli granitowej z XIII w., odbudowany w 1958-64. Obok ratusz z XIX-XX w. Dawna kaplica Św. Ducha z 2 poł. XIII w., rozbudowana w XV w., przebudowana w XVIII-XIX w., odbudowana w 1967-69 na siedzibę biblioteki. Na terenie Starych Pyrzyc grodzisko z IX-XIII w. W pobliżu kościół poaugustiański NMP Bolesnej z 2 poł. XIII w., odbudowany w 1986-91. Studzienka św. Ottona z 1824.

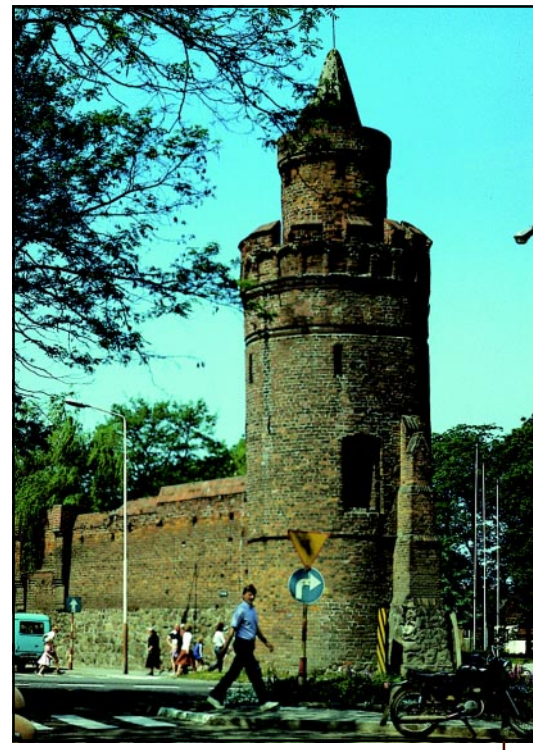

Pyrzyce, mury miejskie, *fot. A. Adamczak.*

Stare miasto, które zachowało średniowieczną siatkę ulic, otaczają kamienno-ceglane **mury obronne** o długości ok. 2 km, zbudowane w XIII-XIV w. rozbudowane w XV w., w ostatnich latach poddane pracom konserwatorskim. W pn. części miasta Brama Szczecińska, po której pozostała tylko część dolna z końca XIII w., w pd. zaś odbudowana Brama Bańska. Ponadto w linii murów zachowało się kilka baszt z XV-XVI w.: Baszta Sowia i Baszta Lodowa (obie cylindryczne), Baszta Pijacka (w ostatnich latach odrestaurowana) i częściowo zniszczona Baszta Śpiącej Królewny. Mury obronne dodatkowo wzmocnione były systemem wałów i fos, które do dzisiaj zachowały się w formie szczątkowej; wały po 1750 splantowano i w 1830-45 zamieniono na promenadę spacerową, a fosy na ogrody.

SIEKIERKI

Cmentarz wojenny

Wieś w gminie Cedynia, nad rozlewiskami Odry, przy ujściu Słubi, na skraju Lasów

Nadodrzańskich, 22 km na pd. zach. od Chojny.

Dawna osada rybacka, w 1335 nadana cysterkom z Cedyni. W tych okolicach w kwietniu 1945, żołnierze I Armii WP rozpoczęli forsowanie Odry i natarcie wraz z wojskami radzieckimi w kierunku Berlina. Kościół z 1984-90 stanowi Sanktuarium Maryjne Nadodrzańskiej Królowej Pokoju.

2,5 km na pd. wsch. od wsi **cmentarz wojenny** żołnierzy I Armii WP, poległych w czasie operacji berlińskiej, głównie podczas forsowania Odry. We wspólnych mogiłach spoczywa tu 1984 żołnierzy, w tym 326 o nieustalonych nazwiskach. Na mogiłach 1200 krzyży grunwaldzkich. Kamienny obelisk wysokości 18 m, ozdobiony m.in. metalowymi krzyżami grunwaldzkimi, projektu Sławomira Lewińskiego, odsłonięty w 1961. Za pomnikiem w 1985 umieszczono 44 tablice z nazwiskami poległych żołnierzy. Na starannie utrzymanym cmentarzu odbywają się manifestacje religijno-patriotyczne.

W pobliżu skromne Muzeum Pamięci Narodowej im. I Armii WP. Pamiątki forsowania Odry oraz czołg, który przebył szlak bojowy.

STARE DRAWSKO

Ruiny zamku

Wieś letniskowa, 6 km na pn. od Czaplinka, na Pojezierzu Drawskim, na wąskim przesmyku między jeziorami Drawsko (1782 ha) i Żerdno (205 ha), które łączy Drawa. Znane dawniej jako Drahim.

We wczesnym średniowieczu gród obronny. W 1286 tereny te książę wielkopolski Przemysł II nadał templariuszom. W poł. XIV w. na miejscu dawnego grodu joannici z Czaplinka zbudowali zamek. W zmowie z Krzyżakami dążyli oni do oderwania tej ziemi od Polski, dlatego w 1407 Władysław Jagiełło zdobył zamek i wypędził joannitów. Utworzono tu siedzibę starostwa drahimskiego. Położony na szlaku handlowym z Kołobrzegu do Wielkopolski zamek przez długie lata kontrolował ruch graniczny. To stąd, jak pisał Sienkewicz w „Potopie", rotmistrz Skoraczewski na Szwedów baczenie dawał. W 1668 zamek przeszedł w ręce Brandenburczyków. Zniszczony w 1758 przez wojska carskie w czasie wojny siedmioletniej, nie został już odbudowany i popadł w ruinę.

Stare Drawsko, ruiny zamku, *fot. R. Siekierzyński.*

We wsi kościół Wszystkich Świętych zbudowany w 1870 z kamieni granitowych. Na cyplu półwyspu wrzynającego się w jezioro Drawsko grodzisko z VII-IX w. U nasady półwyspu, na wysokim wzniesieniu obok kościoła, **ruiny zamku** drahimskiego. Częściowo zachowany kamienno-ceglany mur obwodowy o wys. 4-10 m. Relikty ściany dziedzińcowej jednego skrzydła, murowana studnia na wewnętrznym dziedzińcu. Obecnie odby-wają się tu turnieje rycerskie. Na parkingu tablice informacyjne z historią zamku. W pobliżu ruin punkt widokowy.

STARGARD SZCZECIŃSKI

Kolegiata

Miasto powiatowe w pn. części Równiny Pyrzycko-Stargardzkiej, nad Iną, duży węzeł kolejowy i drogowy. 70,4 tys. mieszkańców.

W IX w. gród i osada. Pierwsza wzmianka w 1124. Prawa miejskie od 1253. Od XIV w. członek Hanzy. Od 1648 pod panowaniem Brandenburgii. Podczas II wojny światowej duży obóz jeniecki (40 tys. osób). W 1945 miasto zniszczone w 70%. Obecnie znaczny ośrodek przemysłowy.

Wokół Starego Miasta zachowały się znaczne fragmenty kamienno-ceglanych murów obronnych z XIII-XVI w., z bramami: Młyńską (zwaną też Portową), Wałową i Pyrzycką oraz basztami (Białogłówką, Jeńców,

Tkaczy, Morze Czerwone z punktem widokowym). W bastei przy Baszcie Tkaczy filia muzeum z wystawą o historii miasta.

Późnogotycki kościół św. Jana Chrzciciela z XV w., z wieżą wys. 99 m, z neogotyckim szczytem. Późnogotycki ratusz z ok. 1569, z wczesnorenesansowym szczytem z 1638. Dawny odwach z ok. 1720, z trójarkadowym podcieniem i loggią na piętrze, obecnie muzeum ze zbiorami archeologicznymi oraz działem historii i rozpowszechniania sztuki. Zabytkowe kamienice (gotycka i renesansowa). Przy rozwidleniu dróg do Chociwla i Maszewa unikatowy krzyż pokutny z 1542. Przy ul. Reymonta międzynarodowy cmentarz wojenny.

Stargard Szczeciński, kościół, fot. A. Adamczak.

W centrum Starego Miasta kościół farny, **kolegiata NMP Królowej Świata**. Pierwotnie (na przełomie XIII i XIV w.) bezwieżowy, halowy. Po rozbudowie w XIV-XV w. jest to późnogotycka bazylika z dwuwieżową fasadą (pn. wieża nakryta w 1723 barokowym hełmem). Odbudowywany w XVII w., a ostatnio w 1946-62. Ściany zewnętrzne bogato dekorowane kolorową cegłą, maswerkami, rozetami, wimpergami i niszami. Sklepienie gwiaździste w nawie głównej, krzyżowe w nawach bocznych i trójdzielne w obejściu prezbiterium. Wczesnobarokowyołtarz główny z 1663, barokowa ambona. Późnogotyckie malowidła z XV w. w Kaplicy Trzech Króli,Kaplicy Mildenitzów i zakrystii. Bogactwem wystro-ju wyróżnia się prezbiterium i Kaplica Mariacka z 1388, nakryta cebulastym dachem w 1741.

SZCZECIN

Miasto wojewódzkie położone na Wzgórzach Warszewskich i Bukowych oraz w Dolinie Dolnej Odry, nad Odrą, Regalicą i jez. Dąbie. 416 tys. mieszkańców.

Gród słowiański w IX w.; chrystianizacja w 1124. Prawa miejskie nadane przez Barnima I w 1243, od XIII w. członek Hanzy. Od 1478 stolica Księstwa Zachodniopomorskiego, XVI-XVII rozkwit nauki i kultury (1543 utworzenie Pedagogium Książęcego). Od 1720 w granicach Prus, 1807-13 okupacja francuska. W XIX i XX w. rozwój terytorialny, budowa stoczni, portu, rozwój przemysłu, handlu, instytucji kultury. W 1843 doprowadzono kolej z Berlina. W czasie II wojny obozy pracy przymusowej, lotnicze naloty dywanowe Zdobyty przez Rosjan 26 IV 1945, na mocy traktatu poczdamskiego przejęty przez Polskę 5 VII 1945.

Obecnie centrum administracyjne, przemysłowe, usługowe, handlowe, targowe, kulturalne, naukowe, turystyczne.

Zamek Książąt Pomorskich

W 1233-37 książę Barnim I przeniósł do Szczecina swoją stałą siedzibę. W 1346 Barnim III zbudował tzw. „Kamienny Dom" i obok kościół p.w. św. Ottona. W 1490 książę Bogusław X przebudowywał zamek. Na przełomie XVI i XVII w. zmieniono go na renesansową rezydencję. Po śmierci Bogusława XIV był siedzibą gubernatora szwedzkiego. W 1705-09 rezydowała tu królowa Katarzyna Leszczyńska, a w 1711 — król Stanisław Leszczyński. W czasach pruskich i niemieckich były tu biura i mieszkania urzędników. Zniszczony pzez bomby w 1944, odbudowany w 1958-85. Centrum kultury

Duży dziedziniec zamkowy otaczają 4 skrzydła. W północnym (zwanym skrzydłem Barnima III): Sala Bogusława (dawny

1. Zamek Książąt Pomorskich
2. Katedra
3. Stary Ratusz
4. Kościół św. Jana Ewangelisty
5. Brama Portowa
6. Wały Chrobrego
7. Pac Orła Białego
8. Cmentarz Centralny
9. Jezioro Szmaragdowe
10. Port

kościół zamkowy), w której odbywają się m.in. koncerty, oraz sale wystawowe. Skrzydło wsch. (Barnima XI) ma w podziemiach muzeum (sarkofagi książęce z 1606--37) a na elewacji kamienną płytę erekcyjną z 1538. W skrzydle południowym (Bogusława X) znajduje się Opera i Operetka oraz Galeria Południowa (wystawy). Do tego skrzydła przylega Wieża Zegarowa (zegar z 1693).

Mniejszy dziedziniec zamku zwany Menniczym zamyka Skrzydło Mennicze (Muzealne). Z dziedzińca wejście na Wieżę Dzwonów (punkt widokowy); na elewacji obok wejścia figura św. Ottona. Przed zamkiem pomnik Bogusława X i Anny Jagiellonki z 1974.

Na zamku ma siedzibę Marszałek Województwa Zachodniopomorskiego.

Szczecin, katedra, *fot. A. Adamczak.*

Bazylika Archikatedralna

Kościół p.w. św. Jakuba Apostoła został konsekrowany w 1187. Budowę obecnej świątyni rozpoczęto w poł. XIII w.; rozbudowa w XIV w. Powstała trzynawowa bazylika z dwiema wieżami i wieńcem kaplic. W 1534 kościół przejęty przez protestantów. W 1944 zniszczony; jako ruina w 1971 przekazany Kościołowi katolickiemu. W 1972 podniesiony do rangi katedry nowo utworzonej diecezji szczecińsko-kamieńskiej. W 1983 otrzymał tytuł bazyliki mniejszej, a w 1992 archikatedry.

Po odbudowie układ zbliżony do XV--wiecznego. Pod jednym dachem krytym miedzią mieści się 5 naw. Schowane do wnętrza przypory pozwoliły na umieszczenie licznych kaplic, m.in. Najświętszego Sakramentu, Ludzi Morza, Armii Krajowej, Portowców, Św. Maksymiliana Kolbe, kaplica ze szczątkami książąt zachodniopomorskich. Nieliczne ocalałe elementy wyposażenia uzupełniono m.in. tryptykami z Ciećmierza (1380) i z Objezierza Starego (1530). W oknach współczesne witraże projektu Wiktora Ostrzołka i Ireny Kisielewskiej. W jubileuszowym roku 2000 wstawiono nowe główne drzwi, ze scenami z życia św. Ottona.

Od 1990 na emporze południowej ekspozycja dziejów Kościoła na Pomorzu Zachodnim.

Obok katedry, od ul. Kard. Wyszyńskiego, gotycka wikarówka, obecnie plebania. Na placu przykościelnym: krzyż, przy którym Jan Paweł II w 1987 odprawił mszę na Jasnych Błoniach; brązowa statua MB na granitowym cokole dawnego pomnika Carla Loewego i dzwon „Wielki" (5,7 t) z 1682.

Stary Ratusz

Zbudowany w poł. XV w. w stylu gotyckim, na miejscu starszego z XIV w. W 1677 mocno zniszczony, odbudowany w stylu barokowym. W 1879 otwarto nowy ratusz przy obecnym placu Batorego, a stary przeznaczono na biura i magazyny. Zniszczony w 1944. W latach 70. przywrócono mu średniowieczny wygląd, z wyjątkiem zachodniego, barokowego szczytu. W 1975 Muzeum Narodowe w Szczecinie utworzyło tu Oddział Historii Miasta. Pamiątki od wykopalisk po współczesność, dawne widoki Szczecina, wyroby rzemieślnicze i artystyczne.

Kościół św. Jana Ewangelisty

Gotycki kościół wznieśli po 1318 Franciszkanie. W czasie reformacji kościół przekazano protestantom, a w klasztorze umieszczono szpital. Obiekt kilkakrotnie remontowany, w XIX w. i w 1929-30. W ostatniej wojnie nie ucierpiał. Obecnie należy do Palotynów. W 1982-85 powstało nowe skrzydło klasztorne.

Świątynia typowa dla zakonów żebraczych, bezwieżowa, trójnawowa z siedmiobocznie zamkniętym prezbiterium. Na zewnętrznej elewacji prezbiterium fryz

z winną latoroślą. Zachodni szczyt z blendami. Wewnątrz łuk tęczowy z ceramicznymi służkami, polichromia z przełomu XV i XVI w., tablice nagrobne z piaskowca.

Szczecin, Brama Portowa, *fot. A. Adamczak.*

Brama Portowa

Barokowa, wykładana piaskowcem, rustykowana, zbudowana w 1724 wg projektu G. C. Wallrawe, zwana do 1945 Berlińską. Pozostała po usunięciu fortyfikacji w 1877. Na elewacji zach. monogram Fryderyka Wilhelma I, napis upamiętniający zajęcie Szczecina przez Prusy oraz panorama miasta z bogiem Odry - Viadrusem. Na elewacji wsch. kartusz Fryderyka Wilhelma I oraz wielki herb Księstwa Pruskiego.

Wały Chrobrego

Na terenie Fortu Leopolda, rozebranego po 1873. Koncepcja urbanistyczna przeforsowana przez nadburmistrza Hermana Hakena. Architektura tarasów i schodów z 1901-07, proj. Wilhelm Meyer-Schwartau. Na górnym tarasie rzeźba centaura walczącego z Herkulesem, autorstwa Ludwika Manzla (1911-13). Do dekoracji fontanny dodano w 1975 rzeźby Wyszaka i Jana z Kolna, wykonane przez Sławomira Lewińskiego. Długość tarasów ok. 500 m, wysokość nad brzegiem Odry 19 m.

Budynki Wyższej Szkoły Morskiej wzniesiono w 1902-05 (południowy) i 1912-21 (północny). Elewacja frontowa pierwszego ma detale z różnych epok (renesans, barok, klasycyzm), drugiego w stylu północnoniemieckiego manieryzmu.

Gmach Muzeum Morskiego z 1908-13, pierwotnie Muzeum Miejskie. Ciekawa symbolika fasady. Obecnie ekspozycje: pradzieje Pomorza, „Słowianie na Bałtyku", podboje Duńczyków w XII w. na Pomorzu, „Dzieje żeglugi na Bałtyku w XIII-XIX w." oraz „Polska na morzu 1920-45"; również zbiory afrykańskie. Po stronie zach. skansen morski. W gmachu znajduje się również Teatr Współczesny.

Gmach Urzędu Wojewódzkiego zbudowano w 1906-11 dla Rejencji Szczecińskiej. Pięcioskrzydłowy, z czerwonej cegły, z dwoma dziedzińcami; wysokie wieże z dekoracyjnymi hełmami. Od pd. dawne mieszkanie prezydenta rejencji.

Plac Orła Białego

Niegdyś Rynek Koński w centrum górnego miasta. Przebudowany po bombardowaniach w 1713, stał się reprezentacyjnym placem miejskim. Po II wojnie światowej stracił tę funkcję.

Barokowa Fontanna Orła Białego powstała w 1732 jako zakończenie wodociągu prowadzącego wodę z Warszewa.

Najbardziej okazała budowla przy placu to Pałac pod Globusem. Pierwotny barokowy powstał w 1723-26. W nim urodziła się przyszła żona cara Piotra I, Maria Fiodorowna. Gruntownie przebudowany w 1890-91. Na wierzchołku tympanonu globus z wytłoczonymi lądami oparty na dwóch lwach. Obecnie siedziba szkół medycznych. Pałac Joński z 1 poł. XVIII w., przebudowany w końcu XIX w. W elewacji pilastry przypominające kolumny jońskie, stąd nazwa.

Pałac Velthusena, klasycystyczny z ok. 1778. W narożach okien II pietra głowy 20 polskich i zagranicznych kompozytorów. Siedziba Liceum Muzycznego.

W zadrzewionej części placu barokowy posąg Flory z XVIII w.

Cmentarz Centralny

Największy szczeciński cmentarz (ok. 160 ha), położony między ulicami Ku Słońcu i Mieszka I. Założony w 1900 wg projektu architekta miejskiego Wilhelma Meyera Schwartau. W 1901-03 zbudowano neoromańską bramę przejazdową, a w 1900-05 główną kaplicę, również neoromańską.

Szczecin, cmentarz, *fot. A. Adamczak.*

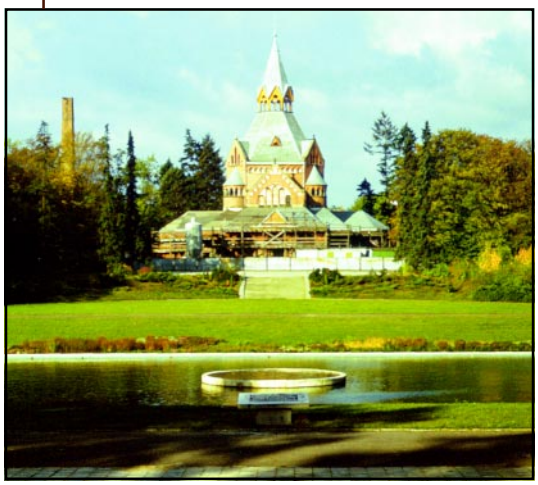

Rośnie tu 140 gatunków drzew i krzewów, często egzotycznych, w tym 54 rzadko spotykanych. M.in. świerk serbski, jodła koreańska, dąb szypułkowy w odmianie stożkowej, platan klonolistny, miłorząb dwudzielny. Pomnik poświęcony „Tym, którzy nie wrócili z morza" (1989), Krzyż Katyński (1990), Pomnik Sybiraków (1994), Pomnik Pionierów Szczecińskich 1945-46, głaz „W hołdzie bohaterom września 1939", pomnik poświęcony jeńcom belgijskim i polskim z lat 1939-45. W gł. osi cmentarza ciąg widokowy z kaplicą, sadzawką, Pomnikiem Braterstwa Broni (1967) i cmentarzem wojennym z 1945.

Jezioro Szmaragdowe

Na obrzeżu Kniei Bukowej, powstało w 1925 w wyrobiskach kredy; pow. 4,5 ha, głębokość ok. 20 m. Szmaragdowy kolor pochodzi od węglanu wapnia zawartego w wodzie. Obok, w dawnej leśniczówce

Szczecin, Jezioro Szmaragdowe, *fot. A. Adamczak.*

motel „Szmaragd". W pobliżu, na wzgórzu Widok punkt widokowy na Szczecin. Przy jeziorze węzeł szlaków turystycznych. Miejsce częstych spacerów mieszkańców Szczecina.

Port

Zajmuje bagnisty, poprzecinany licznymi kanałami obszar między Odrą i ujściem Regalicy do jeziora Dąbie. W części zach. i pn. znajdują się nabrzeża drobnicowe, we wsch. rejon przeładunków masowych. Należał do największych portów nad Bałtykiem. Działa tu wiele wyspecjalizowanych spółek. Do portu szczecińskiego mogą wchodzić statki o zanurzeniu do 9,5 m. W rejonie portu jest Stocznia Szczecińska, zaliczana do czołówki światowej, stocznie remontowe i inne zakłady związane z gospodarką morską. Port można zwiedzać statkami „białej floty" z obsługą przewodnicką, które wyruszają z Dworca Morskiego u stóp Wałów Chrobrego.

ŚWIDWIN

Zamek

Miasto powiatowe na Wysoczyźnie Łobeskiej, nad Regą, przy linii kol. Stargard Szczeciński - Gdańsk. 16 tys. mieszkańców.

Od X do XIII w. warowny gród Pomorzan. Po raz pierwszy wymieniono nazwę „Chivelbin" w 1221. Od 1280 w Brandenburgii, w 1296 prawa miejskie lubeckie. Od 1384 należał do Krzyżaków, po 70 latach wrócił do Brandenburgii. W 1469 mieszczanie Świdwina stoczyli „bitwę o krowę" z Białogardem. W 1821 urodził się tu Rudolf Virchow, wybitny anatom i histolog.

Gotycki kościół z XIV-XVI w. Gotycka ceglana Brama Kamienna z XIV w. dekorowana blendami.

Zamek powstał w 1 poł. XIV w. na rzecznej wyspie. Przebudowany przez Krzyżaków w 1384. Po stronie wsch. dziedzińca powstało tymczasowe skrzydło mieszkalne. Na przełomie XIV i XV w. otoczony murem. W 1412-13 wybudowano wieżę. W 1446 ukończono skrzydło pn. pełniące funkcje mieszkalne, administracyjne (siedziba wójta) i gospodarcze (kuchnie, stajnie, magazyny). Na pocz. XVIII w. Joannici przebudowali skrzydła wsch. i pd. w stylu barokowym, a całość przykryto dachem mansardowym. Częściowo zniszczony w 1945, zrekonstruowany w 1959-77.

Świdwin, zamek, *fot. R. Siekierzyński.*

Na planie czworokąta z dziedzińcem. W narożniku pn.-zach. wieża na planie kwadratu, wyższe kondygnacje na planie koła, hełm stożkowy.

Obecnie Świdwiński Dom Kultury, biblioteka. Znajduje się tu Izba pamięci poświęcona walkom w Kotle Świdwińskim w marcu 1945. Na parterze sala widowiskowa, na piętrze stylowa sala rycerska. Nad bramą prowadzącą na dziedziniec herby zakonne. Od 1960 odbywa się tu Ogólnopolski Konkurs Poetycki im. J. Śpiewaka. Przegląd filmów o tematyce krajoznawczej „Świdwińskie Noce Filmowe", „Bitwa o krowę", warsztaty plastyczne.

TRZEBIATÓW

Kościół Macierzyństwa NMP

Miasto na Równinie Gryfickiej, nad Regą, przy linii kol. Goleniów–Kołobrzeg oraz wąskotorowej Gryfice–Trzęsacz. 10 tys. mieszkańców.

Trzebiatów, kościół, *fot. A. Adamczak.*

W IX-XII w. gród z podgrodziem. Pierwsza wzmianka z 1180, prawa miejskie lubeckie w 1277. Na sejmie w Trzebiatowie w 1534 wprowadzono na Pomorzu Zachodnim luteranizm.

Fragmenty murów obronnych z Basztą Kaszaną z XIV w. Gotyckie kaplice św. Gertrudy i św. Ducha z XIV w. Ratusz z 1700, z gotyckimi fragmentami. W rynku kamieniczki z XVI-XIX w., na domu nr 26 sgraffito przedstawiające słonia z poganiaczem (1639); Zespół pałacowo-parkowy z XVII-XVIII w. (od 1989 centrum kultury), związany z księżną Anną Marią z Czartoryskich Wirttemberg, wielką miłośniczką kultury i sztuki. Krzyż pokutny z XVI w. Kamienny most na Redze. „Kamień pamięci" (1995).

Kościół Macierzyństwa NMP, od 1996 Sanktuarium Maryjne. Zbudowany w 1305-70, halowy, podzielony ośmiobocznymi filarami wspierającymi gwieździste sklepienia. Długość kościoła 72 m, wysokość 26 m, nad dwuspadowym dachem wieża o wys. 90 m. Na niej dzwony: z 1399 (śred. 117 cm), „Maria" z 1515 (187 cm,

3,7 t) i z 1905. Szczyt wsch. zdobiony wnękami rozmieszczonymi piramidalnie. Wewnątrz fragmenty gotyckiej polichromii z XVI w. oraz fragmenty gotyckich i renesansowych stall. Płyty nagrobne gotyckie i renesansowe (najstarsza z 1382). Cenne organy z poł. XIX w. (koncerty organowe, zespołów i chórów). Dwa obrazy namalowane przez Jana Rustema (1762-1835). W ołtarzu głównym obraz Macierzyństwa NMP, przedstawiający Madonnę z Dzieciątkiem w ramionach, namalowany przez Ernesta Dregera (1809-85). Kult MB szerzył się w Trzebiatowie od XIV w.

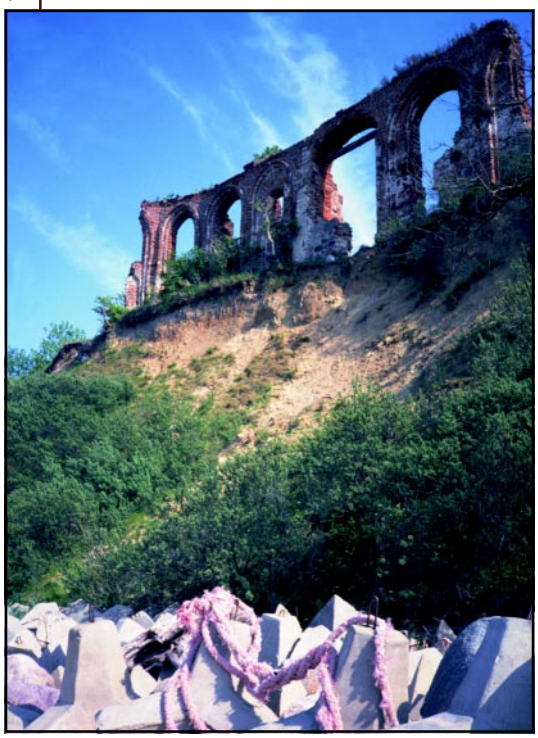

Trzęsacz, ruiny kościoła, fot. A. Adamczak.

TRZĘSACZ

Ruiny kościoła

Kąpielisko na Wybrzeżu Trzebiatowskim, położone na 15. południku – muzeum.

Zespół pałacowy z XIX w., obecnie hotel i ośrodek jeździecki. Park krajobrazowy z XVIII w. (ok. 5 ha), cenny drzewostan rodzimy i egzotyczny.

Gotycki kościół zbudowano w XV w. ok. 2 km od brzegu morza. W 1750 odległość ta wynosiła już tylko 58 m, w 1820 13 m, w 1868 1 m. Okna od strony pn. zamurowano, jednak szum morza i wichrów przeszkadzał w odprawianiu nabożeństw. Ostatni raz odprawiono mszę w 1874. W 1901 obsunęła się pierwsza ściana. Ostatnie obsuniecie miało miejsce w 1994. Pozostał niewielki fragment muru nad 18-metrowym, wzmocnionym urwiskiem. Wyposażenie kościoła przeniesiono do katedry kamieńskiej. W 2003-04 zabezpieczono brzeg w celu ocalenia resztek kościoła.

Przy ruinach dwa „Wyklęte Jesiony" o obwodzie 370 i 345 cm oraz aleja kasztanowców. Fragment morza naprzeciw ruin kościoła nazywany jest „Tonią Umarłych".

TUCZNO

Zamek

Miasto w powiecie wałeckim, na Pojezierzu Wałeckim, nad jez.: Liptowskim (pow. 134 ha), Tuczno (pow. 121 ha) i Zamkowym (pow. 17 ha), na skraju Puszczy Drawskiej. 2 tys. mieszk.

W X-XI w. osada Pomorzan, a później graniczny gród wielkopolski, wzmiankowany po raz pierwszy w 1296r. Prawa miejskie od 1331. Od 1306 do 1739. Tuczno było własnością Wedlów-Tuczyńskich. Ich rezydencją był zamek, będący ważnym punktem na pograniczu Wielkopolski i Brandenburgii. Przed II wojną światową w okolicach miasta zbudowano umocnienia Wału Pomorskiego z głównym ośrodkiem w pobliskich Strzalinach. W 1945r. w wyniku walk i późniejszych działań 90% zabudowy miasta legło w gruzach. Obecnie Tuczno jest miejscowością letniskową i sanatoryjną.

Przy d. rynku gotycki kościół Wniebowzięcia NMP z 1 połowy XV w., z masywną wieżą z ok. 1646r., z bogatym i różnorodnym wyposażeniem wnętrza z XVII i XVIII w.

W pd. części miasta **zamek**, dawna rezydencja Wedlów-Tuczyńskich. Składa się on z trzech skrzydeł tworzących podkowę, usytuowanych wokół otwartego na pn. dziedzińca. Budowę zamku rozpoczęto w 1338r. Około 1580r. zamek został przebudowany w stylu późnorenesansowym, rozbudowany w 1608-31 przekształ-

cony w XVIII w. na rezydencję pałacową w stylu barokowym. Spalony w 1947r., został w 1966-74 odbudowany w formach renesansowych z pocz. XVII w. W skrzydle wsch. zrekonstruowano gotyckie i renesansowe piwnice, na parterze odtworzono elementy renesansowe. Zamek jest domem pracy twórczej i ośrodkiem wczasowym Stowarzyszenia Architektów Polskich.

Wokół zamku park krajobrazowy (pow. 4,5 ha.) zał. w 2 poł. XIX w., ze starym drzewostanem.

Tychowo, głaz „Trygław", fot. H. Drabik-Zigler.

TYCHOWO

Głaz narzutowy „Trygław"

Wieś gminna na Równinie Białogardzkiej, przy linii kol. Szczecinek – Kołobrzeg, 20 km na pd.-wsch. od Białogardu.

W 1324 należała do Kleszczów (Kleist). Kamienny kościół z przełomu XV i XVI w. jednonawowy z dobudowaną w XVIII w. kaplicą grobową przykrytą kopułą; wieża szachulcowa. Przy kościele 2 lipy drobnolistne (obwód 340 i 410 cm), pomniki przyrody. Głaz z tablicą (1961). Park dworski (14 ha) z cennym drzewostanem.

Głaz narzutowy „Trygław" (ul. Bobolicka, cmentarz), ciemnoszary gnejs, największy na Pomorzu, wys. 3,8 m nad poziom gruntu, ok. 50 m obwodu, ok. 700 m^3, ok. 200 ton. W 1954 uznany za pomnik przyrody nieożywionej. Miejsce kultu pogańskich Pomorzan, obecnie stoi na nim krzyż.

WAŁCZ

Las Bukowina

Miast powiatowe na Pojezierzu Wałeckim nad jez. Raduń (pow. 230 ha) i Zamkowym (pow. 133 ha) , przy linii kolejowej Piła – Stargard Szczeciński, węzeł drogowy, 26 200 mieszkańców.

Wieś Wolczen wzmiankowana w 1249r. Prawa miejskie 1303. Miast królewskie, siedziba starostwa, w XVI-XVIII w., jedno z czterech miast powiatowych woj. poznańskiego. Od 1772 do 1945 w granicach Prus i Niemiec. W 1945r. w okolicach miasta ciężkie walki o przełamanie Wału Pomorskiego (patrz Zdbice). Ośrodek oświaty i niewielkiego przemysłu.

Dwa kościoły neogotyckie, z XIX w. i pocz. XX w. Gmach d. szkoły jezuickiej (XVIII- - XIX w.), Muzeum Ziemi Wałeckiej, zbiory regionalne i dotyczące walk w 1945r. Na wsch. od centrum (2 km) grupa żelbetowych fortyfikacji Wału Pomorskiego, w części wysadzonych w powietrze, częściowo udostępnionych do zwiedzania.

Na zach. od centrum (1,5 km) położony jest **las Bukowina**, piękny przykład lasu bukowego. Na jego skraju, przy szosie do Gorzowa Wlkp. cmentarz wojenny żołnierzy polskich i radzieckich poległych w walkach o przełamanie Wału Pomorskiego (4390 żołnierzy Armii WP i 1638 żołnierzy Armii Radzieckiej). Od pn. las przylega do długiego rynnowego jez. Raduń (dojście od cmentarza szlakiem czerwonym). Nad jeziorem położony jest zespół obiektów sportowych, ośrodek przygotowań olimpijskich (hotel, boiska, hale, tor regatowy na jeziorze). Przy ośrodku przez jez. przerzucony jest most wiszący (dla pieszych), jedyny tego typu obiekt w kraju na nizinach.

ZDBICE

Fortyfikacje Wału Pomorskiego

Wieś na Pojezierzu Wałeckim, nad jeziorem Zdbiczno (273 ha), 12 km na pn. od Wałcza. Nad jeziorem ośrodki wczasowe.

Główna linia umocnień przebiegała na zach. od wsi, wzdłuż zach. krawędzi rynny jeziornej. System jazów i kanałów stwarzał dodatkowe przeszkody na odcinkach między jeziorami. Jeden z najtrudniejszych do sforsowania odcinków znajdował się 5 km na pn. od Zdbic. 6 lutego 1945

jednostki I Armii WP przełamały główną linię umocnień. Zacięte walki toczyły się o folwarki Morzycę i Dobrą, 1,5 km na pn.-zach. od Zdbic.

W centrum wsi Izba Pamięci z ciekawą wystawą „Las świadkiem walk o Wał Pomorski".

Na pn. zach. od Zdbic, przy szosie do Golc, skansen sprzętu bojowego I Armii WP. Dalej, przy zach. brzegu doliny ruiny żelbetowego schronu, wysadzonego w powietrze po 1945, oraz zrekonstruowane rowy strzeleckie i umocnienia polowe. Przy szosie głaz z tablicą pamiątkową. W sąsiedztwie pozostałości innych umocnień fortyfikacyjnych, m.in. na przesmyku między jeziorami Zdbiczno i Smolno, zwanym „przesmykiem śmierci".

ŻYDOWO

Elektrownia szczytowo-pompowa

Duża wieś w pow. koszalińskim, położona wśród malowniczych wzgórz na Pojezierzu Bytowskim, 10 km na pd. od Polanowa. Wzmiankowana po raz pierwszy w 1507. Kościół szachulcowy z XVIII w. Zespół dworsko-parkowy z końca XIX w.: neoklasycystyczny dwór i park krajobrazowy (2,9 ha).

Na pd. od wsi **elektrownia szczytowo-pompowa**, posiadająca 3 turbiny wodne o łącznej mocy 150 MW, wybudowana w 1963-71. Przy jej budowie wykorzystano znaczną różnicę poziomu wód (80 m) pobliskich jezior: Kamienno (pow. 96 ha), które stanowi górny zbiornik elektrowni i Kwiecko (pow. 87 ha), będącym zbiornikiem dolnym. Oba akweny połączono otwartym kanałem oraz ciągiem wielkośrednicowych rur o dł. 460 m. Warto zatrzymać się przy drodze polnej do Kępin i wzdłuż kanału dojść do krawędzi wysoczyzny, skąd rozpościera się jedyny w swoim rodzaju widok na elektrownię, jez. Kwiecko oraz okoliczne lasy i wzgórza.

DRAWIEŃSKI PARK NARODOWY

Położony na Równinie Drawskiej, w centralnej części Puszczy Drawskiej. Starania o jego utworzenie podjęli pod koniec lat 70. XX w. gorzowscy, szczecińscy i poznańscy przyrodnicy. Utworzony w 1990, powiększony w 1996 i 1998 ma obecnie 11,4 tys. ha oraz 40,9 tys. ha otuliny. Teren Parku, w kształcie litery „Y", obejmuje doliny Drawy i Płocicznej, sięga po Drawno i Martew koło Człopy na pn. i po Stare Osieczno na pd. Dyrekcja mieści się w Drawnie.

Krajobraz przeważnie płaski, sandrowy. W lasach sosny (79%), buki (10%), dęby i olchy (po 4%), brzozy (3%) Ok. 900 gatunków roślin naczyniowych, ok. 150 gatunków grzybów i prawie 200 gatunków mszaków, wśród nich ponad 40 gatunków chronionych. Bogata flora jezior obejmuje 120 gatunków wodnych. Żyją tu wydry i bobry. Wśród 151 gatunków ptaków są bociany czarne, cyraneczki, gągoły i 16 gatunków drapieżnych, w tym orzeł rybołów i trzmielojad. W rzekach odbywają tarło pstrągi, trocie i lipienie.

Osią komunikacyjną tego terenu jest droga lokalna Stare Osieczno – Drawno. Słabe zagospodarowanie turystyczne: kilka parkingów leśnych i pól biwakowych. W Bogdance, przy ujściu Korytnicy do Drawy, znajduje się stacja Lubuskiego Klubu Przyrodników z niewielką ilością noclegów i skromną ekspozycją przyrodniczą Parku. W Drawnie i Głusku sezonowe punkty informacji turystycznej.

Drawa, *fot. P. Dąbrowski.*

Dolina Drawy

Drawa, prawy dopływ Noteci dł. 186 km, przepływa przez teren Parku od Drawna aż po ujście Płocicznej koło Starego Osieczna. Na tym odcinku płynie w głęboko wciętej dolinie, wartkim nurtem, z licznymi bystrzami, tworząc malownicze przełomy. Już w 1974 utworzono tu rezerwat przyrody. W wodach Drawy poniżej Zatomia leży duży głaz narzutowy, zwany „Wydrzym Głazem" (obwód 14,2 m), wystający 165 cm ponad lustro wody, pomnik przyrody. Poniżej Głuska niewielka elektrownia wodna Kamienna, zabytek techniki, udostępniona do zwiedzania. Drawa jest znanym szlakiem kajakowym.

Dolina Płocicznej

Płociczna, lewy dopływ Drawy dł. 51 km, wkracza na teren Parku od ujścia Runicy (na zach. od Człopy). Przepływa przez jeziora: Sitno, Płociczno i Ostrowiec. Rzeka o charakterze prawie naturalnym. Jej dolina, szczególnie ciekawa poniżej jeziora Ostrowiec, z licznymi meandrami i urwiskowymi brzegami, uważana jest za jedną z najpiękniejszych na Pomorzu.

Jezioro Ostrowiec

Największe jezioro w Parku (388 ha, dł. 7,5 km, szer. 1,2 km, gł. 28,5 m), znane też jako Ostrowieckie, w głębokiej rynnie polodowcowej, 2 km na pn. wsch. od Głuska. Bardzo urozmaicona linia brzegowa dł. 22 km. W całości otoczone lasami. Przez pn. część jeziora przepływa rzeka Płociczna. Wyspy: Lech, Okrzei i Pokrzywka, porośnięte kilkusetletnim lasem mieszanym. Gnieżdżą się tam rzadkie: kormoran, puchacz, gągoł i nurogęś. Na jeziorze żeruje bielik i rybołów. Od zach. w jezioro wcina się duży półwysep. Przy pd. krańcu jeziora miejsce do kąpieli. Wzdłuż zach. brzegu znakowany szlak pieszy i ścieżka dydaktyczna.

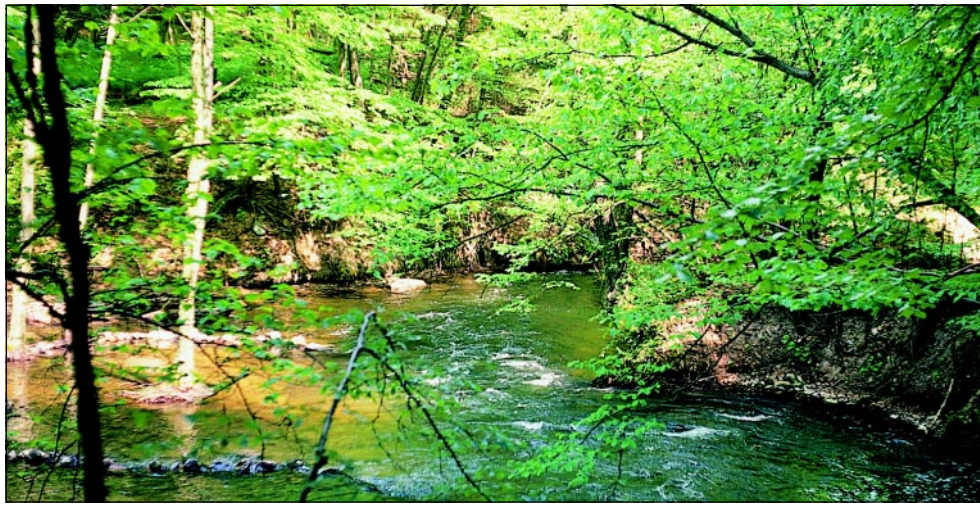

Płociczna, *fot. P. Dąbrowski.*

„Radęcin"

Obszar ochrony ścisłej w obrębie Parku o pow. 187 ha, na zach. brzegu Drawy, na pn. od Moczel. Najcenniejszy w Polsce fragment kompleksu buczyny pomorskiej z dębem bezszypułkowym. Ponad 300-letnie dęby i buki o obw. ponad 3 m i wys. do 47 m. Drzewa imponująco proste i strzeliste, z wysoko osadzonymi koronami. Występuje tu między innymi wawrzynek wilczełyko.

„Głodne Jeziorka"

Obszar ochrony ścisłej na pn.-wsch. skraju Parku, na zach. od Tuczna. W kotłowych zagłębieniach 5 małych jeziorek zarasta płem torfowcowym. Wokół stary las sosnowy. Na mszarach rosną rzadkie gatunki roślin, m.in. turzyca bagienna i żurawica drobnolistna.

WOLIŃSKI PARK NARODOWY

Utworzony w 1960 z inicjatywy m.in. prof. Adama Wodziczki. Został powiększony w 1996, obecnie ma blisko11tys. ha. Ciągnie się długim na 18 km i szerokim na 3-5 km łukiem wzdłuż pn.-zach. krawędzi Wysoczyzny Wolińskiej, od Lubina nad Zalewem Szczecińskim do Międzyzdrojów i dalej brzegiem Bałtyku aż poza Wisełkę. Ponadto Park obejmuje rozlewiska delty Świny oraz podmokłe tereny wzdłuż wybrzeży Zalewu Szczecińskiego, a także pas przybrzeżnych wód morskich o szer. 1 mili i wód wewnętrznych Zalewu Szczecińskiego. Wysokie wzgórza morenowe dochodzą urwiskami klifów z jednej strony do Bałtyku, z drugiej do Zalewu Szczecińskiego. Krawędzie tego obszaru pocięte są głębokimi jarami i zapadliskami. Delta Świny to ostoja ptaków o znaczeniu europejskim. We wsch. części Parku kilka malowniczych jezior. W rozległych lasach najbardziej interesujące są buczyny pomorskie. Większą powierzchnię od nich zajmują lasy mieszane z udziałem dębu. Z ponad 1300 gatunków roślin naczyniowych najbardziej charakterystyczny jest wiciokrzew pomorski.

Na terenie Parku znajduje się 6 obszarów ochrony ścisłej o łącznej powierzchni 163 ha, oraz wiele pomnikowych drzew (dęby, buki, sosny). Także fauna Parku jest bogata. Żyje tu ponad 230 gatunków ptaków, z czego większość gniazduje. Symbolem Parku jest bielik, zwany popularnie orłem bielikiem, którego można zobaczyć m.in. w usytuowanej obok muzeum parkowego wolierze.

Brzeg klifowy, fot. P. Dąbrowski.

Muzeum Wolińskiego Parku Narodowego

W centrum Międzyzdrojów, w nowoczesnym pawilonie otwartym w 1997 na stoku Wzgórza Filaretów. M.in. największa w kraju kolekcja samców bataliona bojownika i wystawa bursztynu bałtyckiego, z zatopionymi wewnątrz owadami i żyjątkami.

Kawcza Góra

Jeden z najwyższych punktów polskiego wybrzeża (61 m n.p.m.) w paśmie wzniesień klifowych na wsch. od Międzyzdrojów. Popularne miejsce spacerów wczasowiczów. Piękny widok na Zatokę Pomorską, Świnoujście z latarnią morską, niemieckie brzegi wyspy Uznam, statki oczekujące na wejście do świnoujskiego portu. Kawcza Góra opada ku morzu stromym zboczem, stale niszczonym przez deszcz i sztormowe fale. Poniżej ciągnie się wąska plaża, usłana dużymi kamieniami wymytymi przez wodę.

Jezioro Turkusowe, fot. P. Dąbrowski.

Jezioro Turkusowe w Wapnicy

6 km na pd. od Międzyzdrojów, u podnóża Pagórków Lubińsko-Wapnickich. Pow. 7 ha, gł. 21 m, dawne wyrobisko kopalni kredy. Wrażenie turkusowej barwy wody powoduje biel kredowych skał wyścielającą misę jeziorną. Na Górze Piaskowej (53 m n.p.m.), wznoszącej się ok. 25 m nad jeziorem — punkt widokowy, do którego prowadzi niebieski szlak.

Grodzisko nad Jeziorem Czajczym

3 km na pd. zach. od Wisełki, przy drodze do Warnowa, leży malownicze, śródleśne Jezioro Czajcze (81 ha), o kształcie wielkiego rogala, z półwyspem pośrodku. Na półwyspie grodzisko stożkowe z XI-XII w., z zachowanymi wałami o wysokości ok. 10 m (dojście niebieskim szlakiem). Na grodzisku głaz z pamiątkową tablicą. U stóp grodziska, częściowo zanurzony w wodach jeziora leży głaz polodowcowy o obwodzie 8,1 m i wysokości 1,1 m nad poziom wody,

zwany „Wydrzym Głazem" pomnik przyrody. Wokół liczne dęby stare daglezje o wysokości ponad 35 m.

Rezerwat pokazowy żubrów

2 km na wsch. od centrum Międzyzdrojów, przy drodze leśnej do Warnowa i szlaku zielonym. Utworzony w 1976. Zagroda letnia o pow. 4 ha i zimowa o pow. 14 ha. Pomost widokowy. Żubry rasy białowieskiej sprowadzone z Ośrodka Hodowli Żubrów w Borkach k. Augustowa.

Część obecnej populacji urodzona już jednak na Wolinie. Znajdują się tu także wybiegi dla dzików i saren oraz woliera z orłem bielikiem.

Wzgórze Gosań

Najwyższy punkt polskiego wybrzeża (93 m n.p.m.) w paśmie wzniesień klifowych na wsch. od Międzyzdrojów i Kawczej Góry. Zbocza klifu są tutaj bardzo strome. W wyniku procesu abrazji co roku do morza osuwa się wraz z drzewami i zaroślami ok. 1 m lądu. Piękny widok na Zatokę Pomorską, redę portu w Świnoujściu i klifowe wybrzeże niemieckiej wyspy Uznam. Dojście do punktu widokowego drogą leśną (500 m) z parkingu przy szosie z Międzyzdrojów do Kamienia Pomorskiego.

Wzgórze Zielonka

Wzniesienie (80 m n.p.m.) w paśmie Pagórków Lubińsko-Wapnickich w pobliżu wsi Lubin. Piękne widoki na Zalew Szczeciński i rozlewiska Wstecznej Delty Świny. Ten wodno-błotny kompleks przyrodniczy to archipelag 44 wysp oraz kanałów o zmieniających się (m. in. w czasie sztormu) kierunkach przepływu wód, będący ostoja wielu gatunków ptaków. Dojście do punktu widokowego szlakiem niebieskim z Lubina.

INDEKS

a

Antonin 321
Arkadia 89
Augustów 216

b

Babi Dół 234
Babiogórski Park Narodowy 133
Bachanowo 216
Bagno Ławki 227
Bałtów 280
Baranów Sandomierski 194
Bartków 280
Bartne 108
Bełchatów 90
Będomin 234
Będzin 263
Białogard 347
Białowieski Park Narodowy 224
Białowieża 225
Białystok 216
Biebrzański Park Narodowy 225
Biecz 108
Bielsko-Biała 264
Bieniszew 322
Bieszczadzki Park Narodowy 210
Biskupin 37
Binarowa 108
Bisztynek 304
Blizne 194
Błaskowizna 217
Błędne Skały 33
Bobolice 269
Bochnia 109
Bogatynia 8
Bogusławice 90
Boguszyce 91
Bojanowo 161
Bokiny 228
Bolków 8
Borek, przełęcz 135
„Bory Tucholskie", Park Narodowy 257
Boyen, Twierdza 306
Bóbrka 194
Bralin 322
Brochów 144
Brok 144
Bryzgiel 229
Brzeg 181
Bukowa Góra 71
Busko Zdrój 281
Byczyna 182
Bydgoszcz 38
Bytom 264
Bytom Odrzański 76
Bytów 234

c

Chabówka 109
Chełm 56
Chełmno 39
Chełmowa Góra 298
Chełmża 40
Chęciny 281
Chochołów 110
Chojna 348
Chojnice 235
Chojnik, Góra 32
Choroszcz 218
Chorzów 265
Chyrzyno 85
Ciechanowiec 218
Ciechanów 144
Ciechocinek 40
Cieszyn 265
Ciężkowice 110
Cimochowizna 229
Czajków 8
Czarna Hańcza 229
Czarnia 145
Czarnolas 145
Czarnorzeki 195
Czartowe Pole 57
Czersk 146
Czerteż 195
Czerwińsk 146
Czerwone Bagno 226
Częstochowa 266
Czocha 8

d

Darłowo 348
Dęblin 56
Dębno 111
Dębno Podhalańskie 111
Diablak 134
Dobczyce 112

Dobiegniew 76
Dolina Pięciu Jezior 349
Dolina rzeki Wałszy, rezerwat 315
Dolina Strążyska 140
Drawa 363
Drawieński Park Narodowy 362
Drawsko, Stare 353
Drohiczyn 218
Dukla 195
Duszniki Zdrój 9
Dychów 77

e

Elbląg 304
Elbląsko-Ostródzki, Kanał 308

f

Fojutowo 40
Frombork 305

g

Gacno Wielkie i Małe, jezioro 258
Gałczyńskiego, muzeum 315
Gardno, jezioro 260
Gdańsk 236
Gdynia 245
Giecz 322
Gierłoż 306
Giżycko 306
Glinna 349
Gliwice 267
Głazowisko Bachanowo rezerwat 216
Głodne Jeziorka 364
Głogówek 182
Głuchołazy 183
Gniew 246
Gniezno 322
Golub-Dobrzyń 41
Gołąb 57
Gołuchów 324
Goniądz 226
Gorczański Park Narodowy 134
Gorlice 112
Gorzów Wielkopolski 77
Gostyń 324
Gościkowo 77
Góra Ślęża 9
Góra św. Anny 177
Góra Zborów rezerwat 271
Góreckie, Jezioro 344
Górka Klasztorna 325
Grabarka 219
Granica 177
Grębień 91
Grodziec 10
Grudziądz 41
Grunwald 317
Gulbieniszki 219

h

Haczów 196
Hajnówka 219
Hala Gąsienicowa 140
Hala Ornak 139
Hamernia 57
Hańcza, jezioro 217
Hel 246
Henryków 10
Hniszów 57
Hrebenne 57
Hymnu Narodowego, Muzeum 234

i

Iganie Stare 161
Inowłódz 92
Inowrocław 42
Iwonicz Zdrój 196

j

Jabłeczna 58
Janowiec 58
Janów Podlaski 58
Jarosław 196
Jarugi 71
Jasna Góra 266
Jawor 11
Jaworki 113
Jelenia Góra 12
Jędrzejów 283

k

Kadyny 307
Kadzidło 147
Kalisz 325
Kalwaria Pacławska 197
Kalwaria Zebrzydowska 114
Kałwa 75
Kamień Pomorski 349
Kampinoski Park Narodowy 176
Kanał Augustowski 216
Karkonoski Park Narodowy 30
Karpacz 12
Kartuzy 247
Kasprowy Wierch 140

Kaszubski Park Etnograficzny 255
Katowice 268
Kawcza Góra 365
Kazimierz Dolny 59
Kętrzyn 309
Kielce 284
Kletno 13
Klimontów 286
Kluki 260
Kłodzko 13
Kłóbka 43
Kobyłka 148
Kociołek, jezioro 343
Kock 60
Kodeń 60
Kolbuszowa 198
Kołobrzeg 350
Komańcza 198
Koniaków 268
Konin 326
Konstancin-Jeziorna 148
Koprzywnica 286
Kornuty, rezerwat 209
Koronowo 43
Kostrzyn 78
Kościan 327
Kościeliska, Dolina 139
Kotań 210
Kozłówka 61
Kożuchów 78
Kórnik 327
Kraków 115
Krasiczyn 198
Krasnobród 61
Krąg 351
Krempna 209
Kręgi Kamienne, rezerwat 251
Krosno 199
Krowiarki, przełęcz 134
Kruszwica 44
Kruszyniany 220
Krutyń 309
Krynica 122
Krzemionki Opatowskie 287
Krzeszów 14
Krzywe 230
Krzyżowa 16
Książ 16
Księży Młyn 95
Kudłoń 135
Kudowa Zdrój 17
Kurowo 228
Kutno 92
Kwidzyn 248

l

Lanckorona 122
Ląd 328
Lednica 328
Legnica 17
Legnickie Pole 18
Lesko 199
Leszno 328
Leżajsk 200
Licheń, Stary 338
Lidzbark Warmiński 310
Lipnica Murowana 123
Liw 150
Lubiąż 19
Lubiń 329
Lublin 62
Lubomierz 20
Lubostroń 44
Lubsko 79

ł

Łagów 80
Łambinowice 184
Łańcut 200
Łęknica 79
Łokietka, Jaskinia 136
Łomża 220
Łowicz 93
Łódź 94
Łyna 311
Łysica 299

m

Magurski Park Narodowy 208
Majdanek 65
Malbork 248
Maltańskie, Jezioro 332
Mała Wieś 151
Małujowice 185
Markowe Szczawiny 133
Mechowo 250
Michniów 287
Miechów 123
Mierzeja, rezerwat 260
Międzygórze 20
Międzyrzecki Rejon Umocniony 75
Międzyrzecz 80
Mirów 269
Modlin 151
Modrzewina, rezerwat 151
Morąg 311
Morskie Oko 139

Moszna 185
Mroźna, Jaskinia 139
Muzeum Wsi Słowińskiej 260
Mysia Wieża 44
Mysłowice 269

n

Nałęczów 65
Narwiański Park Narodowy 227
Nidzica 312
Niebieskie źródła, rezerwat 101
Nieborów 97
Niedzica 124
Niedźwiedzia Jaskinia 13
Niepokalanów 151
Nowa Słupia 288
Nowogród 221
Nowy Sącz 124
Nowy Wiśnicz 125
Nysa 196

o

Oblęgorek 288
Obra 329
Ochla 81
Odry 251
Ogrodzieniec 272
Ojcowski Park Narodowy 135
Olesno 187
Oleśnica 21
Oliwa 243
Olsztyn 312
Olsztyn k. Częstochowy 270
Olsztynek 313
Opatów 289
Opinogóra Górna 152
Opole 188
Oporów 98
Orawka 125
Orneta 314
Orońsko 153
Osowiec Twierdza 226
Ossów 153
Ostrowiec, jezioro 363
Ostrów Lednicki, rezerwat 328
Ostrów Piaskowy 27
Ostrów Tumski, wrocławski 28
Ostrów Tumski, poznański 332
Ośno Lubuskie 81
Oświęcim-Brzezinka 126
Otmuchów 189
Owink 259
Ożarów 98

p

Paczków 190
Palmiry 178
Paradyż 77
Pawłowice 329
Pelplin 251
Piątek 98
Piekary Śląskie 270
Pieniężno 315
Pieniński Park Narodowy 137
Pieskowa Skała 136
Pilica 271
Piotrków Trybunalski 99
Piotrowice 83
Płocicznej, dolina 363
Płociczno Tartak 230
Płock 154
Pobiedziska 329
Podlesice 271
Podzamcze 272
Pojniki, rezerwat 344
Polanica Zdrój 21
Poleski Park Narodowy 69
Porytowe Wzgórze 65
Posada Rybotycka 201
Powroźnik 127
Poznań 330
Pranie 315
Prądnika, Dolina 136
Proboszczewice 156
Pruchnik 201
Pruszków 156
Przasnysz 156
Prządki, rezerwat 195
Przemęt 335
Przemyśl 202
Przeworsk 205
Przysucha 157
Pszczyna 272
Puławy 65
Pułtusk 157
Pyrzyce 352

r

Racławice 127
Radęcin 364
Radom 158
Radruż 205
Radunia 234
Radziejowice 159
Radzyń Chełmiński 45
Raj, Jaskinia 282

Rakoniewice 336
Reszel 315
Rogalin 336
Rogów 99
Rokitno 86
Romanów 66
Rozewie 252
Roztoczański Park Narodowy 70
Równia pod Śnieżką 31
Rudy 273
Rybitew, rezerwat 178
Rydzyna 337
Rymanów Zdrój 205
Rzeszów 206

S

Sandomierz 290
Sanok 207
Sejny 221
Siedlce 160
Siekierki 352
Sielpia Wielka 294
Sieniawa 207
Sieradz 100
Sieraków 337
Sieraków, rezerwat 178
Sierpc 160
Skamieniałe Miasto, rezerwat 110
Skierniewice 100
Słowiński Park Narodowy 259
Słupsk 253
Sobibór 66
Sochaczew 161
Sokolica 138
Solina 208
Sopot 254
Srebrna Góra 21
Stańczyki 316
Stargard Szczeciński 353
Stary Sącz 127
Stębark 317
Stogi Malborskie 255
Stołowych Gór Park Narodowy 32
Strękowa, Góra 227
Strużka 259
Strzegom 22
Strzelno 45
Studzianki Pancerne 162
Sucha Beskidzka 128
Sulejów 100
Sulejówek 162
Sulmierzyce 338
Supraśl 222
Suraż 228
Suwałki 222
Szamotuły 338
Szczawnica 128
Szczecin 354
Szczeliniec Wielki 33
Szczyrzyc 129
Szmaragdowe, Jezioro 358
Szreniawa 339
Szurpiły 222
Szydłowiec 163
Szydłów 294

Ś

Ślęża, Góra 9
Śmiełów 339
Śniardwy 317
Świdnica 22
Świdwin 358
Świecie 46
Świerkocin 82
Święta Katarzyna 300
Święta Lipka 317
Świętokrzyski Park Narodowy 298
Święty Krzyż 299

T

Tarnica 210
Targówek 165
Tarnowo Pałuckie 339
Tarnowskie Góry 274
Tarnów 129
Tatrzański Park Narodowy 138
Tczew 255
Tokarnia 295
Tomaszów Lubelski 66
Tomaszów Mazowiecki 101
Toruń 47
Treblinka 164
Trzebiatów 359
Trzebnica 23
Trzemeszno 340
Trzęsacz 360
Trzy Korony 138
Tuczno 360
Tum 102
Turbacz 134
Turew 340
Turkusowe, Jezioro 365
Turtul 223
Tychowo 361
Tykocin 223

Tyniec 120

u

Uchanie 67
Ujazd 295
Ustrzyki Dolne 212
Ustrzyki Górne 212

w

Wadowice 130
Walewice 102
Wałbrzych 24
Wałcz 361
Wambierzyce 24
Waniewo 228
Warka 164
Warszawa 165
Warta 103
Wawel 115
Wąchock 296
Wąsowo 341
Wąwóz Homole, rezerwat 113
Wąwóz Szopczański 138
Wdzydze Kiszewskie 255
Wenecja 51
Westerplatte 242
Wetlińska Połonina 211
Węże 103
Wieliczka 131
Wielkopolski Park Narodowy 341
Wierzchlas 51
Wierzchowska Górna, Jaskinia 113
Wigierski Park Narodowy 228
Wigry 229
Wigry, jezioro 229
Wilanów 173
Wilczy Szaniec 306
Winiary 164
Wirty 256
Wisła Czarne 275
Wisłoujście, Twierdza 243
Wiślica 296
Wizna 227
Włocławek 52
Włodawa 67
Wodospad Pośny 34
Wodospad Szklarki 31
Wodospad Wilczki rezerwat 20
Wojciechów 67
Wojda 71
Wojnowo 318
Wojsławice 25
Wola Gułowska 60
Wola Okrzejska 68
Wolbórz 104
Woliński Park Narodowy 364
Wolsztyn 341
Woźniki 341
Wrocław 25
Wygiełzów 131
Wykus 297
Wytyczno 70
Wyżniańska Przełęcz 210
Wzgórze Rowokół 260

z

Zaborów Leśny, rezerwat 178
Zabrze 275
Zagórze Śląskie 29
Zakopane 132
Zalipie 133
Zamość 68
Zdbice 361
Zielona Góra 82
Zubrzyca Górna 133
Zwierzyniec 71

ź

źródła Łyny, rezerwat 311

ż

Żagań 83
Żarnowiec k. Krosna 208
Żarnowiec k. Pucka 256
Żary 84
Żelazowa Wola 176
Żukowo 257
Żydowo 362
Żywiec 276

„– Wstyd to wielki nie znać swojej ojczystej ziemi,
– Piękna jest Polska w zimowej bieli, w jasno-zieloną kwiecistą wiosnę, w złociste lato i w owocną jesień.
– Piękna jest Polska w górach i równinach, w lasach, polach, łąkach; piękna jest na lądzie i w wodzie; piękna w miastach i wsiach.
– Ziemia to karty księgi, czytaj ją i oglądaj jej obrazy.
– Poznaj swój kraj, abyś go mógł gorąco ukochać.
– Poznaj swój kraj, abyś umiał nim gospodarzyć.
– Kochaj każdy skrawek tej ziemi i każdego Polaka, bo ziemia to Twoja matka, a Polak to Twój brat."

Aleksander Janowski
„Nasza Ojczyzna" Warszawa 1919

Zdobywcy Złotej Odznaki Krajoznawczej Polski z szafirem

czyli najwyższego stopnia krajoznawczego wtajemniczenia

Spełnili oni wymogi §16 regulaminu Odznaki Krajoznawczej Polski, który brzmi:
„Stopień złoty z szafirem uzyskuje się po zwiedzeniu wszystkich wymienionych w Kanonie Krajoznawczym Polski parków narodowych, muzeów, zabytków i innych obiektów krajoznawczych".

Michał ROMANOWSKI – Szczecin (1999)
Mirosław MAŁECKI – Szczecin (1999)
Danuta BOGUSZEWSKA – Zawiercie (2000)
Henryk BIAŁY – Tarnowskie Góry (2000)
Kazimierz LACH – Warszawa (2000)
Roman KAPES – Rybnik (2001)
Gerard SUCHANEK – Katowice (2001)
Mieczysław ZIENTAL – Błonie (2001)
Leszek Wł. STANO – Pabianice (2002)
Barbara WIERZBICKA – Kraków (2002)
Zofia NYCZ – Chełm (2004)
Witold KLIZA – Chełm (2004)
Zbigniew M. KOZŁOWSKI – Warszawa (2004)
Tomasz MRÓWKA – Warszawa (2004)
Bogdan FAŁEK – Koszalin (2005)
Barbara POŻOGA – Szczecin (2005)
Zdzisław J. STEĆ – Szczecin (2005)
Maria SOBOLEWSKA – Warszawa (2006)

SPIS TREŚCI

o kanonie krajoznawczym i jego genezie	3
województwo dolnośląskie	5
województwo kujawsko-pomorskie	35
województwo lubelskie	53
województwo lubuskie	73
województwo łódzkie	87
województwo małopolskie	105
województwo mazowieckie	141
województwo opolskie	179
województwo podkarpackie	191
województwo podlaskie	213
województwo pomorskie	231
województwo śląskie	261
województwo świętokrzyskie	277
województwo warmińsko-mazurskie	301
województwo wielkopolskie	319
województwo zachodniopomorskie	345
indeks	367
zdobywcy Złotej Odznaki Krajoznawczej Polski z szafirem	373